This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

https://books.google.com

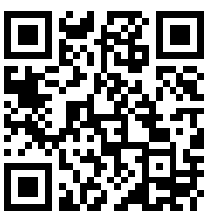

Det här är en digital kopia av en bok som har bevarats i generationer på bibliotekens hyllor innan Google omsorgsfullt skannade in den. Det är en del av ett projekt för att göra all världens böcker möjliga att upptäcka på nätet.

Den har överlevt så länge att upphovsrätten har utgått och boken har blivit allmän egendom. En bok i allmän egendom är en bok som aldrig har varit belagd med upphovsrätt eller vars skyddstid har löpt ut. Huruvida en bok har blivit allmän egendom eller inte varierar från land till land. Sådana böcker är portar till det förflutna och representerar ett överflöd av historia, kultur och kunskap som många gånger är svårt att upptäcka.

Markeringar, noteringar och andra marginalanteckningar i den ursprungliga boken finns med i filen. Det är en påminnelse om bokens långa färd från förlaget till ett bibliotek och slutligen till dig.

Riktlinjer för användning

Google är stolt över att digitalisera böcker som har blivit allmän egendom i samarbete med bibliotek och göra dem tillgängliga för alla. Dessa böcker tillhör mänskligheten, och vi förvaltar bara kulturarvet. Men det här arbetet kostar mycket pengar, så för att vi ska kunna fortsätta att tillhandahålla denna resurs, har vi vidtagit åtgärder för att förhindra kommersiella företags missbruk. Vi har bland annat infört tekniska inskränkningar för automatiserade frågor.

Vi ber dig även att:

- Endast använda filerna utan ekonomisk vinning i åtanke
  Vi har tagit fram Google boksökning för att det ska användas av enskilda personer, och vi vill att du använder dessa filer för enskilt, ideellt bruk.
- Avstå från automatiska frågor
  Skicka inte automatiska frågor av något slag till Googles system. Om du forskar i maskinöversättning, textigenkänning eller andra områden där det är intressant att få tillgång till stora mängder text, ta då kontakt med oss. Vi ser gärna att material som är allmän egendom används för dessa syften och kan kanske hjälpa till om du har ytterligare behov.
- Bibehålla upphovsmärket
  Googles "vattenstämpel" som finns i varje fil är nödvändig för att informera allmänheten om det här projektet och att hjälpa dem att hitta ytterligare material på Google boksökning. Ta inte bort den.
- Håll dig på rätt sida om lagen
  Oavsett vad du gör ska du komma ihåg att du bär ansvaret för att se till att det du gör är lagligt. Förutsätt inte att en bok har blivit allmän egendom i andra länder bara för att vi tror att den har blivit det för läsare i USA. Huruvida en bok skyddas av upphovsrätt skiljer sig åt från land till land, och vi kan inte ge dig några råd om det är tillåtet att använda en viss bok på ett särskilt sätt. Förutsätt inte att en bok går att använda på vilket sätt som helst var som helst i världen bara för att den dyker upp i Google boksökning. Skadeståndet för upphovsrättsbrott kan vara mycket högt.

Om Google boksökning

Googles mål är att ordna världens information och göra den användbar och tillgänglig överallt. Google boksökning hjälper läsare att upptäcka världens böcker och författare och förläggare att nå nya målgrupper. Du kan söka igenom all text i den här boken på webben på följande länk `http://books.google.com/`

H. SCHÜCK & K. WARBURG

ILLUSTRERAD SVENSK LITTERATURHISTORIA

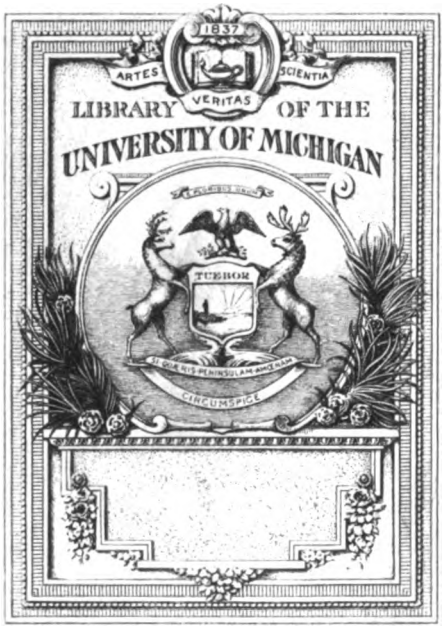

Digitized by Google

839.79
S386
1926

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

H. SCHÜCK & K. WARBURG

ILLUSTRERAD SVENSK LITTERATURHISTORIA

TREDJE FULLSTÄNDIGT OMARBETADE UPPLAGAN

UTGIVEN AV

HENRIK SCHÜCK

STOCKHOLM/HUGO GEBERS FÖRLAG

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

ILLUSTRERAD SVENSK LITTERATURHISTORIA

Digitized by Google

Digitized by Google

ILLUSTRERAD SVENSK LITTERATURHISTORIA

AV

HENRIK SCHÜCK OCH **KARL WARBURG**

TREDJE, FULLSTÄNDIGT OMARBETADE UPPLAGAN

UTGIVEN AV

HENRIK SCHÜCK

FJÄRDE DELEN

GUSTAVIANSKA TIDEN

STOCKHOLM
HUGO GEBERS FÖRLAG

Digitized by Google

TRYCKT 1928 HOS ISAAC MARCUS' BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG, STOCKHOLM. PAPPERSLEVERANTÖR: MUNKEDALS AKTIEBOLAG, MUNKEDAL.
KLICHÉER FRÅN GENERALSTABENS
LITOGRAFISKA ANSTALT,
STOCKHOLM

Digitized by Google

Lit. Com. (Eglnussim.)
Lenne
1-30-29
16772

FJÄRDE DELENS INNEHÅLL

GUSTAVIANSKA TIDEN

Sid.

INLEDNING 1

De olika kulturströmningarna. Tidstyperna. Armfelt. Reuterholm.

GUSTAV III 9

Gustav III och memoarlitteraturen. Arvet från frihetstiden. Reformerna. Gustav III:s karaktär. Gustav III:s uppfostran. Hovetiketten. Moralen. Gustav III och upplysningen. Grevinnan d'Egmont.

SKOLOR OCH UNIVERSITET 28

Skolordningen. Skolan i den allmänna opinionen. Universitetens förfall. Thorilds disputation. Gustav III och universiteten. Professuren i vitterhetens historia och teori.

AKADEMIERNA 38

Vetenskapssocieteten. Vetenskapsakademien. Vitterhetsakademien. Svenska akademiens förhistoria. Svenska akademien stiftas. Invigningen. Invalen. Svenska akademiens stat. Grupper av ledamöter. Grammatiken. Ordboken. Akademiens mönsterskrifter. Pristävlingarna. Äreminnet över Torstenson. Akademien som högsta smakdomare. Gustav III och akademien. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien. Konstakademien. Musikaliska akademien. De vittra sällskapen.

CENSUREN OCH PRESSEN 66

1766 års tryckfrihetsförordning. 1774 års tryckfrihetsförordning. Publicola. 1780 och 1785 års tryckfrihetsförordningar. Oppositionspressen. Stockholms-Postens privilegium. Stockholms-Postens program.

BOKMARKNADEN 81

Förläggare och bokhandlare. Författarhonoraren. Litterära pensioner och sinekurer.

KYRKAN OCH UPPLYSNINGEN 85

Ortodoxismens fall. Chydenius och religionsfriheten. Gustav III och toleransen. Judeemancipationen. Sektrörelserna. Kyrkan och upplysningen. Biskopsutnämningarna. Uno von Troil. Lindblom. Wingård. Edvard Taube. Pastoratshandeln. Neologien. Lehnberg. Wallquist.

Digitized by Google

Sid.

MYSTIKEN 108

Mystik och upplysning. Den engelska frimurarorden. Wrede-Sparres frimurarorden. Frimurarordens utveckling i England och Frankrike. Den strikta observansen. Frimurarorden införes i Sverige. Plommenfelt. Plommenfelts politiska fantasterier. Plommenfelts frimurerihistoria. Björnram. Ulfklou. Skattgrävningen. Guldmakeriet. Nummerpunkteringen. Mesmerismen. Swedenborgianismen. Halldin. Bröderna Nordenskiöld. Silfverhielm.

VETENSKAPEN OCH MEMOARLITTERATUREN 138

Naturvetenskapen. Historien. Nordin. Porthan. Schönberg. Hallenberg. Memoarerna. Lovisa Ulrika. Gustaf Bonde och Axel Reuterholm. Gustaf Rålamb. Tersmeden. Axel von Fersen. Hamilton. Gustaf Adolf Reuterholm. Adlerbeth. Hochschild. Armfelt och Ehrenström. Nordin. Wallquist. Gustaf Johan Ehrensvärd. Hedvig Elisabeth Charlotta. Schröderheim. Bröderna von Engeström. Samuel Ödmann. Carl Aurivillius. Björnståhl. Norberg. Åkerblad. Tingstadius. Bibelkommissionen. Filosofien.

UTLANDET OCH SVERIGE 182

Upplysningens kulmen och regress. Upplysningens estetik. Montesquieus insats. Young. Sentimentaliteten. Rousseau. Den tyska litteraturen. Exotismen.

DE NYA ESTETISKA ÅSIKTERNA 197

De första Ossiansöversättningarna. Ossian och Porthan. Ossian och Kellgren. Tengström. Den hebreiska poesien. Neikter.

DEN GUSTAVIANSKA NEOANTIKEN 208

Wood och Wolf. Äldre Italiaresor. Antiken i Sverige. Sergel. Gustav IIIs italienska resa. Masreliez. Ehrensvärds biografi. Ehrensvärds skrifter. Michelessi. Adlerbeths Iphigénie. Översättningar från antiken. Regnér. Adlerbeths översättningar.

DE TIDIGARE GUSTAVIANERNA 226

Bellman och Bellmanianerna. Tilas. Rudbeck. Vitterhetsakademiens skalder. Bergklint. Wellander. Adlerbeth.

OXENSTIERNA 239

Oxenstiernas barndom. Den unge Oxenstierna. Themir. Oxenstierna i Wien. Skördarna. Oskuldens religion. Hoppet och ödet. Oxenstierna som hovman. Disa. Oxenstierna och frimureriet. Dagens stunder. Omarbetningen av Skördarna. Oxenstiernas goticism. Oxenstiernas sista arbeten.

KELLGREN 260

Kellgrens ungdom. Informatorstiden. Awazu och Aurora. De första intrycken av upplysningen och förromantiken. Kellgrens Åbodikter. Kellgrens resa till Stockholm. Informator hos Meijerfelt. Kellgren blir fri litteratör. Första dramatiska författarskap. Samarbetet med

Digitized by Google

Sid.

konungen. Samarbetet med konungen upphör. Kellgrens sensualistiska poesi. Kellgren och Vitterhetsakademien. Mina löjen. Våra villor. Kellgrens första kritiker. Kellgren och Stockholms-Posten. Kellgren och Wellander. Kritikerna i Stockholms-Posten. Kellgren och Utile Dulci. Franciskanerorden. Ordensvurmen. Pro sensu communi. Man äger ej snille för det man är galen. Upplysningen och mystiken. Kantaten 1789. Kellgrens fronderi. Ljusets fiender. Rosenstein: Om upplysningen. Kellgren och Reuterholm. Hedda Falck. Den nya skapelsen. Bekantskapen med Nibelius. Kellgrens sista tid. Kellgren och Bellman. Kellgrens estetik. Kellgrens död. Clewberg. Rosenstein. Rosenstein och den vittra och vetenskapliga litteraturen. Rosensteins politiska ställning. Rosenstein som författare.

THORILD 349

Thorilds barndom. Thorild i Lund. Trosväxlingen. Talet på Göteborgs nation. Thorilds optimism. Thorild och Spinoza. Robinet och Shaftesbury. Thorild lämnar Lund. Svärmeri för Gustav III. Den första Stockholmstiden. Tävlingen i Utile Dulci 1781. Passionerna. Striden om passionerna 1782. Striden 1783. Granskaren 1784. Anfallen på Kellgren 1784. Företalet till Passionerna 1785. Memorialen 1786. Breven till Tham. Thorild i Uppsala. Thorild i England. Thorild återkommer till Sverige. Memorialet 1790. Critik öfver critiker. Striden med Leopold. Thorild och Reuterholm. Thorild i landsflykt. Thorilds sista svenska skrifter. Slutkarakteristik.

LIDNER 409

Lidners barndom. Lidner i Lund. Lidner i Tyskland. Lidners första dramer. Lidner och Gustav III. Lidner i Göttingen. Lidner i Paris. Rustan och Mirza. Romeo och Juliette. Lidner skickas hem. Erik XIV. Medea. Spastaras död. Året 1783. Yttersta domen. Lidners sista dikter. Lidners förfall. Lidner i Finland. Lidners giftermål. Lidners död. Slutord. De sentimentala skalderna. Wertherfebern. Horn.

TEATER OCH DRAMA 451

1770- och 1780-talen. 1770-talet. Operan inrättas. Ehrensvärds relation. Operans invigning. Operan under 1770-talet. Hovfestligheter på 1770-talet. Dramer spelade vid hovet på 1770-talet. Talpjäser på Bollhusteatern. Franska pjäser på hovet. Den Stenborgska teatern på 1770-talet. Den Stenborgska teatern på 1780-talet. Operan på 1780-talet. Den franska truppen. Förbättringssällskapet för svenska språket. Ristells teater. Teatrarna förenas. Landsortstrupper. Dramats historia. Thetis och Pelée. Mytologiska operor. Cora och Alonzo. Gustaf Wasa. Gustaf Adolph och Ebba Brahe. Operan Frigga. Opéra comique. Hallman. Tillfälle gör tjuven. Envallsson. Tragedien. Ristells Domald. Paykulls Domald. Senare tragedier. Leopolds Oden. Gustav III:s dramer. Birger Jarl och Mechtild. Gustaf Adolphs ädelmod. Helmfelt. Frigga. Drottning Christina. Siri Brahe. Fyra komedier. Den svartsjuke neapolitanaren. Wallenbergs Susanna. Komedien. Kexél. Ordensvurmen. Björn. Det gustavianska dramats facit. Det efter-gustavianska dramat.

Digitized by Google

Sid.

DEN EFTERGUSTAVIANSKA TIDEN 504

Trycktvånget under förmyndarregeringen. Svenska akademiens suspension. Trycktvånget under Gustav IV Adolf. Oppositionen. Uppsalakonventen. Juntan. Järta. Förföljelserna mot Höijer. Det tyska inflytandet. Silverstolpes tidskrifter. Adlersparres Läsning. Filosofien. De akademiska prisvinnarna. Sällskapsvisan. Den förromantiska balladen.

LEOPOLD 524

Inledning. Leopolds biografi till 1786. Leopold och Thorild. Leopold och Kellgren. Leopold såsom hovpoet. Leopold och Reuterholm. Leopolds biografi efter Gustav III:s död. Leopolds berättande dikter. Leopolds didaktiska poem.

FRU LENNGREN 541

Inledning. Fru Lenngrens far. Uppfostran. Första dikter. Giftermålet. Kellgren och fru Lenngren. Tiden 1780—1792. Storhetstiden. Fru Lenngren och tidsrörelserna. Min kära dotter. Fru Lenngrens sista tid.

FRANZÉN 559

Franzéns betydelse. Franzéns uppfostran. Den utländska resan. Franzéns första dikter. Genombrottet. Selma. Sången över Creutz. Leopolds kritik. Franzén efter 1797. Överflyttningen till Sverige. Sista dikter.

DEN GUSTAVIANSKA ROMANEN 580

Intresset för romanen. Den pikareska romanen. Kexél. Marmontel. Den sentimentala romanen.

LITTERATURHÄNVISNINGAR 584

Digitized by Google

FÖRTECKNING ÖVER ILLUSTRATIONERNA

EXTRAPLANSCHER

Sid.

Gustaf Adolf Reuterholm. Oljemålning av Ulrica Pasch. 1776. Gripsholm 4

Gustav III. Oljemålning av A. Roslin. Gripsholm 16

Drottningholm. Gravyr av J. F. Martin 24

Allegori utgiven i Paris till minne av Svenska akademiens stiftande 1786. Gravyr av J. Condé efter N. G. Agander och A. F. Fortin 56

Första sidan av Stockholms Posten 80

Axel von Fersen. Pastell av Gustaf Lundberg. Gripsholm 156

Hedvig Elisabeth Charlotta. Oljemålning av L. Pasch d. y. Tillhör grosshandlare Victor Strokirk. Stockholm. (Svenska porträttarkivet) 160

Johan Adam Tingstadius. Oljemålning av L. Pasch d. y. omkr. 1805. Strängnäs domkapitel 176

C. A. Ehrensvärd. Oljemålning av J. Juel. Tosterup 208

G. Adlerbeth. Oljemålning av L. Pasch d. y. 1780. Gripsholm 224

Joh. G. Oxenstierna. Oljemålning av L. Pasch d. y. Gripsholm 240

J. H. Kellgren. Medaljong av J. T. Sergel. 1791. Svenska akademien 256

Joh. Henr. Kellgren. Gravyr av J. F. Martin (1796) efter J. T. Sergel (1791) 272

Brev från Kellgren till H. C. Schmiterlöf. Kungl. Biblioteket. (Autografsaml.) 304

Nils von Rosenstein. Oljemålning av L. Pasch d. y. Uppsala universitet 344

Thorild. Kopparstick av A. U. Berndes. Kungl. Biblioteket 360

Ett blad ur Thorilds anteckningsbok från den engelska resan. Kungl. Biblioteket. (I t. 8.) 368

Thomas Thorild. Gravyr av A. Kunike 384

Stycke ur Lidners Medea, akt 2, scen 5—6. Kungl. Biblioteket. (Vp. 173) 416

Ringränning. Oljemålning av P. Hilleström. Drottningholms teatermuseum 456

Divertissement. Oljemålning av P. Hilleström. Drottningholms teatermuseum 456

Dekoration till Gustav III:s Christina av L. Desprez. Drottningholms teatermuseum 464

Gustaf Vasa. Scen ur tredje akten. Akvarell av L. Desprez. Nationalmuseum 472

Digitized by Google

Sid.

Gustaf Mauritz Armfelt som Erik Johansson i Gustaf Adolfs ädelmod. Oljemålning av P. Hilleström. Gripsholm .. 480

Hedvig Ulrica de la Gardie som Märta Banér i Gustaf Adolfs ädelmod. Oljemålning av P. Hilleström. Gripsholm .. 480

Uppsala hednatempel. Dekoration till Gustav III:s Frigga av L. Desprez. Drottningholms teatermuseum .. 488

Utkast av Gustav III till Engelbrekt. Kungl. Biblioteket. (T. 13) 496

Faksimil av Extra Postens första nummer .. 504

Carl. Gust. af Leopold. Gravyr av J. F. Martin (1814) efter medaljong av J. T. Sergel. (1800) .. 528

Autograf av Leopold. Tillhör fru Alice Bonnier .. 536

Anna Maria Lenngren. Gravyr av A. U. Berndes. 1801 544

Teckning av P. Hilleström till fru Lenngrens Portraiterna. Nationalmuseum 552

ILLUSTRATIONER I TEXTEN

G. M. Armfelt. Miniatyr av G. D. Bossi. Wicanderska samlingen. Nationalmuseum 3

Vignett ur Höppener. Förteckning på placat 8

Gustav III. Pastell av L. Pasch d. y. Akademien för de fria konsterna 13

Grevinnan d'Egmont. Miniatyr av P. A. Hall. Nationalmuseum 25

Svenska akademiens jetong 27

Vignett av J. Gillberg till J. Ihre, Glossarium suiogothicum. 1769 37

Svenska akademiens stora prismedalj 51

M. G. Wallenstråle. Stick av J. F. Martin efter P. Krafft d. ä. 64

Vignett ur Svenska akademiens Handlingar efter 1796 65

Titelvignett till Adlersparres »Läsning i blandade ämnen»; efterbildning av Weygandska bokhandelns titelvignett å urupplagan av Die Leiden des jungen Werthers 80

Exlibris för J. D. Flintenberg 84

Uno von Troil. Oljemålning av L. Pasch d. y. Konsistoriet. Linköping. (Svenska porträttarkivet) 93

J. A. Lindblom. Oljemålning av C. F. von Breda. Gripsholm 95

Magnus Lehnberg. Stick av J. F. Martin efter J. Forsslund 101

Olof Wallquist. Oljemålning av P. Krafft d. ä. 1790. Konsistoriet. Växjö. (Svenska porträttarkivet) 105

Vignett ur en likpredikan 107

C. A. Plommenfelt. Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors 113

Gustaf Björnram. Medaljong av J. T. Sergel. Nationalmuseum 119

August Nordenskiöld. Teckning av J. L. Caton (?). Tillhör docent E. Nordenskiöld 125

Digitized by Google

Sid.

J. G. Halldin. Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors 129

Carl Fredrik Nordenskiöld. Gravyr av J. L. Caton. Tillhör docent E. Nordenskiöld 133

C. G. Silfverhielm. Oljemålning. Tillhör frih. J. Silfverhielm. Viborg 135

Exegetiska och philantropiska sällskapets sigill 137

C. G. Nordin. Oljemålning av C. F. von Breda. Tillhör greve Gustaf Lewenhaupt. Aske 141

H. G. Porthan. Gravyr av J. B. Berndes i J. Tengström, Oratio funebris. 1821 143

Jonas Hallenberg. Litografi av A. Hårdh 149

Adolf Ludvig Hamilton. Oljemålning av okänd mästare. Tillhör greve Adolf Hamilton. Barsebäck 157

R. F. Hochschild. Oljemålning av L. Pasch d. y. Tillhör greve Claës Piper. Bellinga 160

J. A. Ehrenström. Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors 161

Elis Schröderheim. Oljemålning av Per Krafft d. ä. Gripsholm 165

Samuel Ödmann. Oljemålning av J. G. Sandberg. Smålands nation. Uppsala 167

Carl Aurivillius. Silhuett. Tillhör professor Chr. Aurivillius. Stocksund 170

J. J. Björnståhl. Tuschteckning av Eric Wrangel. 1764. Lunds universitetsbibliotek. (Björnståhlska samlingen) 171

Matthias Norberg. Oljemålning av Per Krafft d. y. Uppsala universitet 175

Vignett ur Kungl. Vetenskaps Academiens handlingar för år 1774 181

Medalj slagen över Voltaire av Vitterhetsakademien. Av G. Ljungberger 183

Kopparstick på titelbladet till Werthers lidande. Fjärde upplagan. Sthlm 1796 193

Vignett till Vetenskapsakademiens Handlingar 196

J. F. Neikter. Oljemålning av L. Pasch d. y. Uppsala universitet 205

Vignett till D. Michelessi, Operette in prosa, ed in verso composte in Svezia. Venedig 1773 207

C. A. Ehrensvärd vid sitt arbetsbord i Karlskrona 1780. Teckning av J. T. Sergel. Nationalmuseum 214

Autograf och teckning av C. A. Ehrensvärd. Tosterups arkiv 215

Vignett till D. Michelessi, Operette in prosa, ed in verso composte in Svezia. Venedig 1773 225

Samuel Olof Tilas. Miniatyr av okänd mästare. Sinebrychoffska samlingen. Helsingfors 229

Olof Bergklint. Pastell från 1770-talet av okänd mästare. Västmanland-Dala nation. Uppsala 233

Johan Wellander. Gravyr av J. F. Martin 235

Titelvignett till Oxenstiernas Arbeten. 1805 238

Skenäs. Akvarell av Elias Martin. Nationalmuseum 241

Johan Gabriel Oxenstierna. Porträtt av Ulrica Pasch. Tillhör grevinnan Siri Oxenstierna. Sirishof 243

Digitized by Google

Sid.
J. H. Kellgren. Silhuett. Göteborgs stadsbibliotek 261
G. von Paykull. Oljemålning av P. Krafft d. y. Tillhör friherre G. H. von Paykull. Vallox-Säby 305
Christina Nibelius. Pastell av okänd konstnär. Tillhör fröken Eva Fröberg. Stockholm 327
Medalj av C. Enhörning, utdelad vid Kellgrens begravning 338
A. N. Clewberg. Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors 339
Nils von Rosenstein. Karikatyr av J. T. Sergel 341
Nils von Rosenstein. Medaljong av J. T. Sergel 345
Titelgravyr av J. F. Martin till J. Elers, Glada qväden. 1792 348
Thomas Thorild. Silhuett. Kungl. Biblioteket 351
Anders Hylander. Oljemålning av P. Krafft d. y. 1816. Domkapitlet. Lund. (Svenska porträttarkivet) 352
S. E. Heurlin. Oljemålning av P. Krafft d. y. 1815. Tillhör fru Louise Heurlin. Stockholm. (Svenska porträttarkivet) 353
Thomas Thorild. Handteckning av A. U. Berndes. Nationalmuseum 357
Th. Thorild. Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors 359
Pehr Tham. Kopparstick av J. G. Ruckman efter L. H. Roos 387
Vignett av J. F. Martin till Chr. Manderström, Mina poëtiska arbeten. 1788 408
Bengt Lidner. Silhuett. Kungliga Biblioteket. (Engestr. C. VI, 1, 25) .. 411
Bengt Lidner. Färglagt kopparstick. Kungliga Biblioteket 420
Slutrader och namnteckning ur ett brev från Lidner till Thorild. Kungliga Biblioteket. (Engestr. C. VI, 1, 25) 429
Spastaras död. Kopparstick i Samlade arbeten av Lidner. 1788 433
C. F. Horn. Gravyr av A. Flint i Horns Små skaldestycken. 1816 449
Vignett ur Lidners Fabler. 1779 450
Operahuset i Stockholm. Gravyr av J. Snack. 1782 453
Carl Stenborg. Oljemålning av Ulrica Pasch. Kungl. Teatern 456
Elisabeth Olin. Oljemålning av L. Pasch d. y. 1780. Kungl. Teatern 457
Carl von Fersen. Miniatyr av okänd mästare. Nationalmuseum 463
J. M. B. de Monvel. Tuschteckning av J. L. Caton. Nationalmuseum 465
A. F. Ristell. Gravyr av J. L. Caton 467
Elisabeth Olin som Clytemnestra. Teckning i en av Kungl. Teaterns äldsta kostymböcker 476
Carl Stenborg och Elisabeth Olin i Orphée och Euridice på Bollhusteatern. Oljemålning av P. Hilleström. Kungl. Teatern 477
C. I. Hallman. Gravyr av J. G. Ruckman efter F. U. Åberg 480
Nasenblom. Titelplansch till C. I. Hallman, Finkel eller det underjordiska bränvins-bränneriet. 1776 482
Carl Envallsson. Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors 483

Digitized by Google

Sid.

Lars Hjortsberg som Polycarpus i Kronfogdarne. Färglagd gravyr av E. Chiewitz i Svenska teatergalleriet. 1826 485

Kexél. Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors 499

A. F. Skjöldebrand. Oljemålning av P. Krafft d. y. Ökna. (Svenska porträttarkivet) 501

Per Enbom. Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors 502

G. A. Silverstolpe. Svartkritsteckning av F. Blom. 1820. Tillhör fru E. Silfverstolpe. Strömsholm 509

Georg Adlersparre. Oljemålning av F. Westin. Gripsholm 517

Daniel Boëthius. Kopia efter P. Krafft d. ä. Västmanland-Dala nation. Uppsala 519

Vignett till O. Rudbeck, Boråsiaden. 1776 523

C. G. af Leopold. Miniatyr av N. Lafrensen d. y. Wicanderska samlingen. Nationalmuseum 529

C. G. af Leopold. Gravyr av A. U. Berndes 533

Vignett till Leopolds Samlade skrifter. 1800—02 540

Anna Maria Lenngrens fader, Magnus Malmstedt. Pastell 543

Anna Maria Lenngren. Miniatyrmålning. Nationalmuseum 553

Vignett av J. C. Linnerhjelm till Helena Maria Linnerhjelm, Vitterhetsförsök. 1795 558

F. M. Franzén. Silhuett i tusch. Kungl. Biblioteket 561

F. M. Franzén. Miniatyr av J. A. Gillberg. Fiskars 567

F. M. Franzén. Miniatyr av L. S. Sparrgren. Tillhör advokat Ivar Morssing. Stockholm 576

Titelvignett ur Polymnia eller skaldestycken af särskilte författare. 1807 .. 579

Digitized by Google

Digitized by Google

INLEDNING

De olika kulturströmningarna.

SÅSOM jag i den föregående delen av detta arbete framhållit var utilismen frihetstidens signum. Men jag framhöll ock, att denna utilistiska synpunkt mot århundradets mitt kom att bryta sig mot en annan, slutligen övermäktig, nämligen esteticismen, det vittra, skönlitterära intresset. Jag framhöll vidare, att dessa båda motsatta strömningar visst icke voro de enda i tiden, utan att även andra funnos. Den från 1600-talet fortlevande ortodoxismen hade att kämpa å ena sidan mot de mera känslobetonade sekterna, å den andra mot den gryende upplysningsrörelsen med dess fordran på tolerans. Vidare stod den vaknande liberalismen mot det politiska envälde, som från konungen övergått till riksdagen, en strid, som företrädesvis kom att röra sig om tryckfriheten. Likaså sökte jag visa, huru ortodoxismens och upplysningens rationalism redan under denna tid fått en motståndare i den allt starkare sentimentaliteten, och huru det intresse för moralen, som kännetecknat frihetstidens äldre skede, mot dess slut avlöses av den från Frankrike stammande libertinismen.

Tidstyperna.

Dessa olika strömningar möta oss också inom den gustavianska tidens kultur, och linjerna ha nu blivit klarare. Det är två författarpersonligheter, som i hela Europa, och således även hos oss, trycka sin stämpel på tidens kultur. Det är Voltaire och Rousseau. Motsättningen dem emellan återfinnes överallt, ofta alls icke medvetet och ej sällan hos en och samma individ. Nästan alla företeelser kunna återföras visserligen ej direkt till de båda franska författarna, men till de båda motsatser, för vilka de stå såsom de mest typiska representanterna. Det är förståndet och känslan, som under denna tid bryta sig mot varandra, men också libertinismen och den nya sentimentala moralen. Utilismens roll är däremot utspelad, intresset för diktkonsten, framför allt för teatern, har efterträtt frihetstidens entusiasm för de »nyttiga» vetenskaperna, och idealen hava blivit andra. Ett omdöme, som historikern Schönberg fäller om en

Digitized by Google

bland frihetstidens mest betydande författare, Anders Chydenius, är i detta fall karakteristiskt: »Han är en svensk Thomas eller rättare Rousseau. Om han varit uppfödd annorstädes än i Finlands mest avlägsna orter, om han ägde *connaissance du monde*, så vore han oförliknelig». Connaissance du monde — världsmannens skick och later, en spirituell konversationstalang, förmåga att obesvärat röra sig inom sällskapslivet — det var detta, som framför allt behövdes för att komma fram under Gustav III:s tid. »Baron Stadig» hade till efterträdare fått en lättsinnig och kvick libertin, älskvärd kanske icke minst genom sina svagheter, naturligtvis utan alla »préjugéer» och utan all respekt för moral och religion. Men denna idealtyp var icke den enda. Mot världsmannen stod känsloaristokraten, mannen med »det ömma hjärtat», natursvärmaren, det originella, oregelbundna snillet. Båda äro lika karakteristiska för tiden, och i det följande skola vi i olika avskuggningar ständigt möta dem, i Kellgren och Leopold, i Thorild och Lidner. Men typerna återfinnas ej blott inom skönlitteraturen, utan överallt, och för att mera åskådligt få fram tidens skaplynne kunna vi stanna inför två karakteristiska porträtt av personligheter, vilka visserligen icke eller endast i ringa mån tillhöra litteraturens historia, men på sin tid intogo en bemärkt plats.

Armfelt.

Vi taga först Gustaf Mauritz Armfelt, som ger oss libertinen utan någon skyddande förklädnad. I hans hjärta funnos ovanligt många boningar. Hans älskarinna »en titre», Magdalena Rudenschöld, hade därför icke så orätt i ett litet skämt, som hon tillät sig med den opålitlige älskaren. En biljett, som Armfelt skrev till henne, var adresserad »à celle que mon cœur adore». I sitt svar låtsade fröken Rudenschöld tro, att biljetten i fråga var »une lettre circulaire», och frågade, till vilken den närmast skulle överlämnas. I regeln skötte han verkligen alldeles samtidigt flera olika förbindelser — alldeles frånsett att han sedan 1785 var gift med Hedvig de la Gardie, en bland denna tids ädlaste kvinnogestalter, vid vilken Armfelt för övrigt trots sin eklatanta otrohet var varmt och uppriktigt fästad. Men även Armfelt hade börjat såsom Cherubin, och hans skildring av den första »förälskelsen» har onekligen den fanfarklang, som trots allt dock så ofta ljuder emot oss från rokokotiden. Föremålet var ingen mindre än den vackra grevinnan Löwenhielm, en av hovets »tre gracer», och vid den tiden var Armfelt en sjuttonårig gardesfänrik, som blott i tysthet kunde sucka för den firade skönheten. »Om hon händelsevis såg på mig eller tilltalade mig, så förlorade jag bruket av alla mina sinnen. Jag blev stum. Hon såg mycket väl, att jag hade tappat huvudet och att jag tillbad

Digitized by Google

henne. Utan att hava den ringaste böjelse för mig, skonade hon dock min egenkärlek och behandlade mig med godhet. Jag har hela mitt liv igenom varit henne därför tacksam, till den grad att jag aldrig ens varit svartsjuk på dem, som varit — lyckligare än jag. Jag skulle icke tala om hela denna historia, som gör mig föga heder, om det icke vore för att berätta en obetänksamhet, till vilken jag lät hänföra mig och som målar tidens anda. Jag stod en dag på vakt. Grevinnan Löwenhielm for till hovet i en hovvagn. Jag lät ropa: *i gevär* och slå trumman som för en kunglig prinsessa. Majoren vid regementet — en tvärvigg, som aldrig ägnat skönheten någon hyllning — frågade mig, om jag hade blivit galen. Jag svarade, att i mina ögon grevinnan Löwenhielm uppvägde alla världens drottningar och prinsessor. Därpå lät han sätta mig i arrest.»

G. M. Armfelt.
Miniatyr av G. D. Bossi. Wicanderska samlingen. Nationalmuseum.

Det var Armfelt vid sjutton år. Men sådan förblev han på sätt och vis under hela sitt liv, och det var till stor del detta obetänksamma, ridderliga lättsinne, som sedan gjorde honom så oemotståndlig. Ty Cherubin utvecklade sig ganska snart till den gustavianska tidens Don Juan, till — kan man säga — idealet för den tidens libertiner. I en självbiografisk anteckning berättar han, att han som fyraårig haft en dröm. En fé hade uppenbarat sig för honom och lovat honom uppfyllelse av de sedvanliga tre önskningarna. »Jag tvekade icke i valet: jag önskade mig att bliva älskad av alla, som jag önskade vinna, att bliva krigare och slå ryssarna och slutligen att komma att stå högt i ynnest hos en stor konung.» I det hela höll féen ord, ehuru ryssarna sluppo lindrigast undan. De två andra önskningarna uppfylldes dess frikostigare. Ty ehuru hatad som få, var han också älskad som få, och ingen har stått högre i Gustav III:s ynnest. Och likväl hörde han ej till dem, som kommit till sin ställning genom att kröka rygg. Hans uppträdande

Digitized by Google

mot Gustav III var stundom ganska oförsynt och högst vårdslöst, och han behandlade konungen mera såsom en jämlike än såsom en monark, av vilken han berodde. Samma obesvärade sätt iakttog han ock vid de främmande hoven. Vid det första besöket i Neapel blevo han och konung Ferdinand nästan vänner, bombarderade varandra under karnevalen med konfetti och brottades t. o. m. efter en glad middag. Han — skrev Armfelt — »blev litet efter på styrkans vägnar, men i vighet är han min överman». Vid det andra besöket — under förmyndarregeringen — var han hela hovets och societetens enfant chéri, och då baron Palmquist med en svensk fregatt kommit till Neapel för att på förmyndarregeringens order gripa honom, var det drottning Karolina, som tillsammans med några andra damer anordnade hans flykt. Man kan förstå dessa framgångar. Armfelt ansågs vara en bland sin tids vackraste karlar. Därjämte ägde han just den begåvning, som då sattes högst. Han var onekligen kvick, mycket kvick, hade i hög grad förmågan att föra en roande, spirituell konversation, och han skrev ypperliga brev. Han saknade ej heller diplomatisk begåvning enligt den tidens fordringar, och i intrigen, både den lilla och den stora, var han långt kommen, även om hans obetänksamhet och brist på moral hindrade honom att bliva någon verklig statsman. Människorna bedömde han i allmänhet kallt och klart, och de mystiska undergörare, som duperade andra, duperade ej honom. På några vittra förtjänster gjorde han själv ej anspråk, men han hade en mera odlad och säker smak än de flesta i konungens omgivning, hans små tillfällighetsstycken sakna visserligen litterär betydelse, men hans dagböcker och självbiografiska anteckningar höra stilistiskt till det bästa inom den gustavianska prosan. Slutligen var han oförväget tapper och visade detta både i dueller och på slagfältet. Och alla dessa egenskaper förenades i en medryckande livsglädje. Men frågar man, vad denne så lysande ädling i själva verket *ville*, tvekar man om svaret. Själv har han i ett brev givit ett: »Pourquoi vivons-nous, si ce n'est pour mourir ou pour l'honneur, ou pour le plaisir?» Bekännelsen är träffande. Något idéliv levde han aldrig. De religiösa frågorna intresserade honom ej alls, från vanlig borgerlig moral var han alldeles frigjord, och även hans hedersbegrepp var tämligen elastiskt. Återstod således nöjet såsom livets uppgift. Och det är icke mycket. Ty hans begåvning borde dock hava skaffat honom en högre rang än den, som allmänna opinionen ville tillmäta honom: såsom Gustav III:s »maître de plaisir».

Reuterholm.

Hur man än bedömer hans personlighet, blev hans liv dock en spännande äventyrssaga med fart och flykt. Nästan lika växlande

Digitized by Google

Gustaf Adolf Reuterholm.
Oljemålning av Ulrica Pasch. 1776. Gripsholm.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

voro de öden, som hans bittre fiende Reuterholm skulle få genomgå, ehuru dennes biografi fullständigt saknar glansen, feststämningen i Armfelts. Likväl är även denna levnadssaga av intresse, ty i den möta vi den motsatta tidstypen: den känslosamme. Armfelt hade haft sitt friska, glada skratt. Reuterholm däremot är djupt allvarlig och har en avundsvärd lätthet att fälla tårar. Då han på en resa kommer till Vaucluse, »där den ömma Pétrarque i gamla dagar på ett så rörande sätt sjöng till kärlekens och den sköna Lauras ära», blev han djupt gripen: »Himlen var stjärnklar, men månen ej ännu upprunnen; nedanför låg staden på ena sidan och på den andra små champêtra byggningar, omgivna av höga cypresser. Jag kände i denna stund livligt tomheten och fåfängligheten av alla världens minnesmärken. Mina tårar runno vid foten av detta monument. Himlen och stjärnorna voro deras enda vittnen.» Situationen är gripande — Reuterholm vid Petrarcas sångarhem. Men huvudfiguren är Reuterholm själv. Ty ingen har med större välbehag än han speglat sig själv, och kanske ingen har varit mera högfärdig. Han var bördsdryg som få, särskilt över sin mödernehärstamning från ätten Gyllenstierna, och nästan lika högfärdig var han över de ädla känslor, som han var nog lycklig att känna sig äga. I en självbiografi, som han i likhet med Rousseau skrev och där detta rika själsliv skulle skildras för eftervärlden, har han ett företal till läsaren, i vilket han yttrar: »Målningen av ett ömt och känslofullt hjärta jämte en uppriktig bekännelse av alla dess öden, är vad han (läsaren) endast bör vänta sig i dessa blad. Om naturen tilldelat dig själv ett dylikt, min läsare, lärer du i dina omdömen ej bliva hård. Emellertid sätter jag dock på denna, oftast för dess ägare så bittra gåva ett sådant värde, att jag ogärna vill läggas för någons ögon, som därutav vore i mistning. De kalla själar, vilka med inskränkta begrepp och kvävda känslor alltjämt följa bokstavens ledsamma innehåll, har jag ständigt ansett med samma medömkan som de ett ömt och häftigt sinnes livliga utbrott, och ljumheten, deras svaga karaktärs ständiga följeslagare, har alltid varit mig odrägligare än själva tygellöshetens yttersta gräns» — citatet ger oss både Reuterholms andliga högfärd och hans oförmåga att skriva svenska.

I Reuterholms känslovärld hade kärleken ingen plats, men ett dess större utrymme var där upplåtet åt vänskapen. Skulle man tro Reuterholm, har det aldrig funnits en mera hängiven vän än han. Han smälter i tårar, blott han talar om sin vänskap för den eller den. En bland dessa vänner i ungdomsåren var Ehrenström, som sedan blev hans dödsfiende. Vad som isynnerhet hos honom slog an på mig — skriver Ehrenström — »var den känslofullhet,

Digitized by Google

han visade. Vi läste tillsammans Arnauds Épreuves de sentiment och gräto vid historien om Liebman. Vid alla tillfällen paraderade han med sina ömma känslor, och jag deltog uppriktigt i hans ytterliga sorg över sin gamla mors, riksrådinnans död.» Hon avled i januari 1783, i Finland, under det att Reuterholm befann sig i Sverige. Han gav då prästen befallning att i tysthet begrava henne och kom först på sommaren över för att deltaga i den officiella storståtliga begravningen. Om denna berättar Ehrenström i sina memoarer. Vid sin ankomst till fädernehemmet visade Reuterholm den djupaste sorg, han blev »nästan vanmäktig och lät släpa sig ur vagnen uppför trappan in i moderns sängkammare, där han under rop och skrik kastade sig över hennes säng». Då efter begravningen kistan flyttades ner i gravvalvet, dånade Reuterholm vid åsynen av sin faders där stående likkista och måste medels luktvatten återkallas till sans. »Vid återfärden till sorgehuset lät han vid skenet av facklor föra sig, såsom halvdöende, till ett i en eklund nära gården befintligt lusthus, där han intog sängen, överlämnande åt sin broder att göra les honneurs vid supén.» Att skildringen är riktig, framgår av ett brev från Reuterholm till Ehrenström, som av honom däri ombads att nedskriva en skildring av den gripande begravningen. Välvilligt gav han Ehrenström alla de lämpliga uppslagen: »Nu har min Albrekt färgerna till hands. Hans goda smak och livliga imagination kunna bäst göra tillblandningen därav, och jag ser förut, att tableaun icke bör förlora sin mästares namn. Min Albrekts egen starka känsla behöver varken av en Young eller d'Arnaud låna något till denna målning. Dess admiration av Liebman och den dystra scenen vid graven försäkra mig därom tillräckligen. Här presenterar sig nu en nästan dylik för min Albrekt; att teckna, en son, dignande under sorgens börda vid sina föräldrars likkistor, måste ju nödvändigt röra var och en, som ännu har far eller mor att mista.» Till sist erinrar Reuterholm om, att »den sombra ekhagen, i anledning af min retraite dit, med förmån torde kunna nyttjas».

Att en man, besjälad av dessa ädla känslor, skulle — i motsats till Armfelt — hava ett öppet sinne för religion och moral, är tydligt. Men hans religion yttrade sig i den krassaste vidskepelse, och han röjde därvid en lättrogenhet, som förefaller oss nästan oförklarlig. Om hans spiritistiska seancer får jag i det följande tillfälle att tala, och i detta sammanhang kan det vara nog att anföra den skildring, han ger av ett besök hos en spågumma: »Så snart gumman islagit min kopp, vilken jag par parenthèse själv måste skvalpa grumlet omkring uti, började hon som ur en bok

Digitized by Google

säga mig en hel hoper besynnerliga omständigheter, dem hon, som varken kände mig eller någonsin förr sett mig, omöjligen kunde veta: att jag vore född i ett högt stånd, att jag redan haft och ännu mig förestode besynnerliga öden, att jag rest mycket över sjö och land samt ännu hade många vägar ofarne, att jag skulle tjäna tvenne konungar och uppstiga till höga äreställen.» En i sanning underbar siargåva! »Men» — fortsätter han — »vad som allra mest frapperade mig, var att hon strax, i början hon såg i min kopp, sade mig, att hon väl märkte, att jag haft många sorger och att mig än flera sådana förestode. Dock skulle jag ej fälla modet och ej lägga dem så mycket på hjärtat eller bry mig om människors ovilja och avund, ty jag hade Gud på ett besynnerligt sätt med mig och som väl skulle både strida och segra för mig. Och vid hon detta sade, började hon att gråta och darra och bad om lov att sätta koppen litet ifrån sig, emedan hon över dess besynnerlighet vore helt häpen, och jag — tillade hon — har aldrig sett eller spått någon så märkvärdig och hög herre, menandes mig vara en av furstarna, varför hon ock ville stiga upp och kasta sig för mina fötter.» Att gumman, även om hon ej visste vem han var, åtminstone av klädedräkten kunde ana, att han var en hög herre — detta misstänker Reuterholm aldrig ett ögonblick. Såsom förklaring föredrar han alltid det övernaturliga framför det naturliga, och hela hans liv gick ut på att träda i förbindelse med de hemlighetsfulla makter, som behärskade tillvaron. Han var därför medlem av en mängd olika mystiska sällskap. I ett dylikt intogs han under sitt besök i Avignon. Sedan han med fasta förberett sig till den högtidliga akten, fördes han — berättar hans biograf Sturzen-Becker — ut i en skog, »där ett särskilt altare blivit förut upprest och invigt åt Reuterholm att vara hans för tid och evighet». Här fullbordades »den heliga ceremonien», här slöts det »heligaste av alla förbund», Reuterholm erhöll numren 3 — 7 — 3 och några dagar senare värdigheten av »sacrificateur du Nord». Nästa dag gick Reuterholm i mässan för att »tacka Herren för den nåd mig vederfarits».

Till fulländandet av Reuterholms bild hör ock, att han trots sin oerhörda bördshögfärd var, liksom läromästaren Rousseau, en revolutionär frihetsvän, och såsom sådan skola vi sedermera möta honom under förmyndarregeringens första dagar. Han föraktar det innehållstomma hovlivet: »Stackars de, som i all sin tid äro dömda till ett dylikt levnadssätt! Deras öde är det allra bedrövligaste och, mitt under själva glädjen, tyngre än bondens, som ehuru han ständigt trälar och släpar, dock kan under allt sitt arbete fägna sig av en frisk kropp och nöjt sinne, då däremot en förtärande tomhet är

Digitized by Google

endaste frukten för dessa vällustiga slavar av sin ro och sina begärelser.» Och då han en middag blivit placerad bredvid en greve, som också var högfärdig över sin börd, utbrister han: »Jag skulle gärna givit något åt de fattiga, om jag i stället för den äran att sitta vid en så högättad man, haft en bondson till granne. Den kostbara måltiden hade då smakat mig bättre.»

I Armfelt och Reuterholm hava vi den gustavianska tidens skarpast utpräglade typer, och de giva oss därför bäst dessa årtiondens signum. De övriga personligheterna äro icke så genomförda, men de flesta hava, mer eller mindre, drag, som erinra om endera eller, icke så sällan, om bägge. Den, som i främsta rummet trycker sin stämpel på tiden, är likväl konungen själv, och vi skola därför en stund dröja vid hans så fascinerande karaktärsbild. Om hans speciella insatser i teaterns historia får jag längre fram tillfälle att tala.

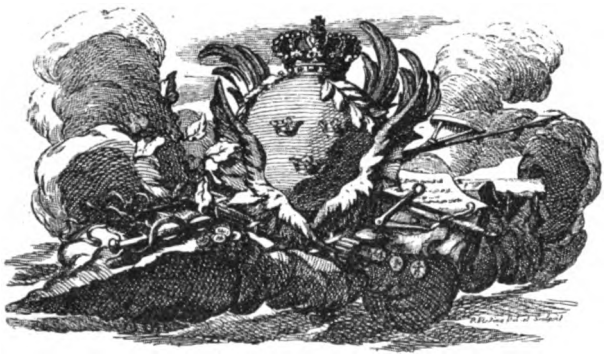

Vignett ur Höppener, Förteckning på placat.

Digitized by Google

GUSTAV III

Gustav III och memoarlitteraturen.

INGEN svensk monark har blivit mera olika bedömd än Gustav III. Det lider icke något tvivel, att han den första tiden efter den revolution, som störtade frihetstidens partivälde, var rent avgudad av folkets stora massa, och även de hederliga bland de gamla partimännen måste medgiva, att han räddat landet från anarki. Men efter en tjugoårig regering var han, lika obestridligt, den mest hatade mannen i landet. Visserligen hade han ännu några få vänner — Armfelt, Wallquist och några andra — och hans popularitet hos borgerskapet, särskilt Stockholms, var fortfarande stor, men hela adeln stod nästan mangrant emot honom, och det var detta vilda hat, som ledde till kungamordet. Det är också detta, som ligger bakom tidens memoarlitteratur. De flesta av dessa memoarer nedskrevos kort efter konungens död, medan hatet ännu var friskt, och äro därför färgade av denna måttlösa förbittring — särskilt Hamiltons, men även Fersens, och t. o. m. den rättänkande Adlerbeth har icke kunnat frigöra sig från sina ståndsbröders uppfattning. Såsom historiskt material ha de därför sin betydelse icke för bedömandet av Gustav III:s karaktär utan blott såsom ett uttryck för opinionen, särskilt inom adelsklassen. Ett mera tillförlitligt material har man däremot i de samtida breven och dagböckerna — Hedvig Elisabeth Charlottas, Oxenstiernas, Ehrensvärds, Ulrik Scheffers m. fl. Slutligen finnes ock en tredje uppfattning av Gustav III. Hos folkets djupa lager fortlevde nog alltjämt minnet av den en gång så folkkäre monarken, man mindes de lysande festerna, hans kamp mot den övermäktiga arvfienden i Ryssland och icke minst hans dramatiskt så gripande slut. På hans regering, över vilken det dock låg sol och glans, följde den tarvliga förmyndarstyrelsen och till sist förödmjukelserna och gråvädersstämningen under Gustav IV Adolf. Det var under denna tid Tegnérs generation växte upp, den tog sina intryck från folkopinionen och utformade dessa vidare. Gustav III:s person och hans tid kommo därför att framstå i ett poetiskt

Digitized by Google

skimmer, som endast delvis motsvarades av verkligheten. Bilden modellerades av en stor skald, Tegnér, och den har en viss likhet med den Karl XII:s-bild, som utmejslats på 1730-talet på grundvalen av väsentligen likartade förutsättningar. Den är vacker, men den är för mycket idealiserad.

Arvet från frihetstiden.

Hatet mot Gustav III var icke i allo oberättigat. Han hade onekligen misslyckats i sin konungagärning, och han kände detta själv. Han hade genom sin revolution räddat Sverige från att dela Polens öde — samma månad, som revolutionen skedde, hade Ryssland, Österrike och Preussen undertecknat traktaten om Polens delning. Men förräderiet vid Anjala hade visat honom, att Ryssland fortfarande hade ett starkt parti för sig i landet. Han hade velat göra ett slut på frihetstidens partivälde, men 1792 var partihatet vildare än någonsin. Han hade velat bliva den förste medborgaren i ett fritt folk, och han kände, att man betraktade honom såsom en despot. Men då man bedömer denna konungagärning, bör man taga i betraktande svårigheten i den uppgift, han hade att lösa. Frihetstiden betecknade icke blott en konstitution, som kunde ersättas med en annan. Viktigare än konstitutionen var den uppfattning av livet, de vanor, man fått, och dessa kunde icke lika lätt omskapas eller ersättas med nya. Jag behöver blott påpeka några av de missförhållanden, som inrotat sig under riksdagsregeringens tid. Först de utländska mutorna. Då Gustav III under de första sexton åren efter revolutionen blott sammankallade två riksdagar, 1778 och 1786, av vilka den senare kom såsom en överraskning, hade Ryssland egentligen intet tillfälle att köpa riksdagsröster. Men Pechlin och Gyllensvan stodo fortfarande i rysk sold — 1777 uppbar den senare 42,000 daler kpt. — för att fiska i grumligt vatten och bereda regeringen svårigheter. För riksdagen 1778 torde Ryssland och Danmark i mutor hava utgivit omkring 100,000 daler var, och under hela den första tiden av Gustavs regering hade presidenten i statskontoret friherre Boije ett arvode av 5,000 daler kpt. i månaden för att till Ryssland förråda de hemliga svenska regeringshandlingarna. Här, i det oåtkomliga, levde således frihetstiden kvar. Frihetstidens riksdagsmän hade vidare drivit en indräktig försäljning av ämbeten, och den föreställningen hade därför inrotat sig, att ett ämbete genom mutor stod till salu. En kraftfull monark i Karl XI:s stil hade måhända kunnat stävja en dylik handel, men Gustav III var svag, särskilt för sina gunstlingar, och åtminstone inom lantarmén och kyrkan fortlevde detta mutsystem, ehuru det nu var gunstlingarna och ej riksdagskoryféerna, som skördade vinsten. För det tredje var disciplinen inom armén under frihetstiden alldeles upplöst, och här hade

Digitized by Google

fordrats en järnhand och exemplariska straff för att återupprätta den. Men konungen var, som sagt, svag, godhjärtad, och vi skola alltid erinra oss, att det var med arméns hjälp, som han gjort sin revolution. Han lät därför ofta nåd gå för rätt. Beskow har ur denna synpunkt gjort några utdrag ur Gjörwells brev, som äro ytterst belysande:

»Femton officerare av artilleriet sitta nu i arrest. Det blir hög tid, att disciplinen införes i alla regementen, ty här talas även om rumor av officerarna vid östgöta kavalleri och vid dalregementet.» Några veckor senare skriver han: »Artilleriofficerarna ha redan fått sin dom, som i förrgårs exekverades. Alla, utom en, dömdes att göra chefen avbön och degraderades på fyra månader, under vilken tid de måste göra simpel artillerikarls tjänst.» I ett annat brev: »Gardisten greve Oxenstierna är dömd av rådet att arkebuseras och av konungen till livstids fängelse på Malmöhus. I fylleri drog han sabeln mot sin officer». I ett tredje: »Greve Brahe skall icke vara i samma nåd hos konungen som förut, av orsak att konungen befallt honom rida som kapten vid lätta dragonerna ut till Ladugårdsgärdet, dock utan att kampera. Men han sade sig, såsom stadd i excellensvärdighet, icke kunna rida under baron Taube, utan reste i stället med sin unga grevinna till Småland». I ett fjärde: »Baron Maclean blev dömd av rådet från livet. Konungen gjorde nåd, dock med förlust av tjänsten vid gardet.» I andra brev: »Tvenne livdrabanter, som visat sig sturska emot sin chef, ha mistat tjänsten och fått ett par års arrest», »konungen har i Finland varit ganska missnöjd med herrar Dohna och von Schwarzer, som föra livdragonerna och Nylands dragoner. Själva regementena äro så sturska, att deras chefer icke kunna förmå dem till riktiga manövrer, men så snart de blivit kommenderade av överstelöjtnanterna Armfelt och Jägerhorn, har allt gått som vederborde.» »Dueller och cessioner ske i gardet. Gripenwaldt är en stark utmanare.» »Konungen har gjort en vacker gärning, då han icke länge sedan förbjudit alla hasardspel på gardeshögvakten och även inom slottet. Hundrade riksdaler på ett kort ha nu dansat där med lika obetänksamhet, som man förr vågade en plåt.»

Det var denna från frihetstiden ärvda brist på disciplin, som under det ryska krigets första skede ledde till öppet myteri och till fosterlandsförräderiet vid Anjala. Det var således ett tungt arv från frihetstiden, som Gustav III mottagit, och det var icke lätt för honom att göra sig urarva. De bättre av det förra statsskickets män, Fersen, Frietzcky m. fl., hade väl, utledsna på den anarki, i vilken riksdagsregeringen mynnat ut, hälsat statskuppen om än icke med glädje, så dock med jämnmod. Men det fanns kvar en oförsonlig grupp, ryska pensionärer såsom Pechlin, vilka förstodo att begagna varje missgrepp av den nya regeringen, underblåsa missnöjet över dessa och bereda konungen svårigheter. Det var detta parti, som allt mera växte och som genom sin opposition drev konungen från den politik, han ursprungligen haft, och till ytterligheter.

Digitized by Google

Reformerna.

Onekligen leddes Gustav III från början av de bästa avsikter, och ingen har starkare än han känt vanäran av frihetstidens politiska förfall. Det tal, i vilket han två dagar efter revolutionen skildrade detta för ständernas plenum, är icke blott vältaligt, utan även fyllt av ett äkta patos. Hat och tvedräkt ha sönderslitit riket. »Nationen har sedan längre tider tillbaka varit skild genom tvenne partier, vilka delt henne så till sägandes i tvenne folkslag, förenade allenast att sönderslita fäderneslandet». Partiets makt har varit syftet, »allt har måst därefter lämpas, ofta på andra medborgares bekostnad, alltid på rikets». Lagen har vrängts, och den meningen har öppet bekänts, »att pluraliteten är över lag och hade ej annat rättesnöre än godtycke. Således har friheten, den ädlaste av mänsklighetens rättigheter, blivit förvandlad i en olidlig aristokratisk despotism i det rådande partiets händer, som själv varit kuvat och efter godtycke fört av några få män ibland dem.» Och han fortsätter: »Om rikets invärtes ställning varit vådlig, huru hisklig är ej dess utrikes belägenhet. Jag blyges att därom nämna. Född svensk och en Sveriges konung borde det vara för mig en omöjlighet att tro, det främmande avsikter kunde råda på svenska män, än mer att de nedrigaste medel därtill brukade blivit. I kännen, vad jag menar, och min blygsel är för eder nog att finna, i vad nesa edra misshälligheter nedsänkt riket.»

Hans första regeringsår visade också, att han menade allvar med sitt strafftal och att han verkligen *ville* utrota missbruken från frihetstiden. Han ville tydligen visa världen bilden av en »upplyst» monark och började sin regering med en rad av reformer i upplysningens anda. Tortyr hade under frihetstiden flitigt använts, särskilt under högmålsprocessen 1756, men redan några dagar efter revolutionen utfärdade Gustav III en förordning, att alla pinorum och pinoredskap i riket skulle förstöras. För religionsfriheten — huvudpunkten på upplysningens program — var han livligt intresserad, och det var till en stor del genom hans ingripande, som 1778 års riksdag antog den lag, för vilken jag senare skall redogöra och genom vilken främmande trosbekännare erhöllo fri religionsutövning. Även för den friare handels- och näringslagstiftning, som också ingick i upplysningens reformsträvanden och som i Carl Fredrik Scheffer hade en nitisk målsman, sökte den nya regeringen att verka, och gjorde det med framgång. Exporten, som 1771 stigit till icke fullt 3,500,000 rdr sp., hade 1782 ökats till över sex miljoner, importen under samma tid från, i runda tal, 2,765,000 rdr sp. till 4,657,000; inkomsten på frakt mellan utländska hamnar hade på samma tid fördubblats.

Digitized by Google

Flera missbruk inom förvaltningen beivrades. En bland de värsta kräftskadorna inom armén voro de s. k. ackorden. Vi minnas, att alla befordringar skulle ske enligt ancienniteten. För att något minska de bedrövliga följderna av denna princip och bli av med

Gustav III.
Pastell av L. Pasch d. y. Akademien för de fria konsterna.

överåriga och odugliga officerare tog man sin tillflykt till en utväg, som var nästan ännu skadligare. Den officer, som tog avsked, erhöll nämligen rätt att av efterträdaren erhålla en viss summa i »ackord». Den naturliga följden — säger Odhner — »av detta system var, att ackordsumman blev det viktigaste momentet vid en befordran, att skickligheten utan pengar ofta måste vika för odugligheten, och att armén uppfylldes med militärer, som voro otjänliga eller ruinerat sig genom en dryg ackordsumma. Till den grad omilitärisk var hela denna inrättning, att den officer, som dog i tjänsten, kanske på valplatsen, icke ägde för sina arvingar rätt till denna pension. Vad man härav kunde sluta var, att den, som ville bevara ackordsumman

Digitized by Google

åt sin familj, måste i krig så mycket som möjligt undvika faran.» 1774 utfärdade Gustav III en förordning om ackordens avskaffande. Men tyvärr var frågan mera komplicerad, än konungen tänkt sig. Skulle ackorden avskaffas, måste en pensionskassa finnas, som kunde ersätta ackorden, vilka ju i sak voro den f. d. officerens pension. Men denna utgift kunde pensionskassan icke bära, och Gustav III, svag och god, kunde ej motstå de böner, som hans officerare riktade till honom att genom ackord få avyttra sina tjänster. Förordningen blev därför ganska snart en förordning blott på papperet, och armén blev sådan, som den under ryska kriget visade sig vara. Kriget började ju därmed, att officerarna en masse begärde avsked. Vida mera framgång hade konungen, då det gällde flottans reorganisation, ty här hade han till sin hjälp sådana kunniga, hederliga och driftiga män som Chapman och Trolle, och det var också tack vare den svenska flottan, som vi med heder kunde utkämpa det ryska kriget.

I lika djupt förfall som frihetstidens armé var, lika usel var dess ämbetsmannaklass, lat, försumlig, partisk och mutbar. Här började Gustav III genast efter revolutionen en räfst och gav den hederlige justitiekansleren Liliestråle i uppdrag att undersöka förvaltningen inom landsstaten. Det var fruktansvärda missförhållanden, som därvid kommo i dagen, och jag behöver här blott göra några utdrag ur Odhners referat av Liliestråles berättelse. »Av Örebro och Karlstads hospitals medel hade landshövdingen på olagligt sätt förfogat över större summor till lån åt sig själv och sin landskamrer, och han hade ej heller klarat sin proprie skuld till kronan. De största felen voro dock begångna inom uppbördsverket. I de flesta av länets städer voro räkenskaperna både för kronan och städernas enskilda medel i oordning; restantier och balanser uppgingo vid 1772 års slut till åtta tunnor guld; en enda kronofogde hade åsamkat sig en proprie balans på 100,000 daler smt.» Det var Örebro län. I Skaraborgs var det icke bättre. Landshövdingen hade »mottagit obehöriga lån utan säkerhet ur Skara hospitalskassa, det sista kort innan han begärde sig i cession, ävensom lånat penningar av en kronofogde, som efterlämnat stor balans, och äntligen hade han på lantränteriet uttagit 10,000 daler smt. för offentligt ändamål, men länge begagnade han dem för egen räkning». Samma hejdlösa slarv mötte Liliestråle, då han undersökte städernas förvaltning; i Skänninge t. ex. hade borgmästaren ett helt år vistats på landet.

Tack vare Liliestråle blevo de försumliga visserligen i den allmänna opinionen ställda vid skampålen, men att få dem dömda till de

Digitized by Google

stränga straff, som de förtjänade — därtill räckte varken konungens eller justitiekanslerens krafter. Ämbetsmännen höllo varandra om ryggen — det var en gammal vana från frihetstiden — och straffen blevo mycket milda. Landshövdingen i Skaraborgs län dömdes av hovrätten blott till två års suspension, den i Örebro län till att böta 1,000 daler samt att ersätta kronan all skada — en dom, som i justitierevisionen, mot konungens votum, nedsattes till 750 daler, varjämte han fritogs från vidare ansvar för kronouppbörden.

Domstolarna själva, särskilt Göta hovrätt, voro fullständigt korrumperade. En offentlig skandal riktade Gustav III:s uppmärksamhet på saken. Av ett brev, som uppsnappades och trycktes, framgick, att två av hovrättens ledamöter tagit mutor för sin dom. Den undersökning, som nu av Gustav III sattes i gång, visade, att systemet var brukligt och att Göta hovrätt dessutom gjort sig skyldig till en oerhörd försumlighet; 1775 lågo, enligt Odhner, ej mindre än 2,500 mål oavgjorda, av vilka några legat sju à åtta, ända till tjugo år och därutöver under behandling. Gustav III grep nu in, och icke mindre än tretton av Göta hovrätts ledamöter åtalades inför justitierevisionen. I denna öppnade konungen den offentliga sammankomsten med ett tal: »Jag är skyldig mig själv, jag är skyldig deras vanfrejdade heder att upptäcka sanningen. Jag är skyldig mitt folk, att rättvisan må oväldigt skipas.» Han hoppades, att en rättegång av denna art skulle bliva den sista; den hade sin rot i »ett tidevarv, förnedrat genom självsvåld och korruption, där allt var möjligt.» Men icke heller här kunde konungen genomdriva de strängare straff, som utan tvivel varit befogade. Endast fem blevo för alltid dömda sina ämbeten förlustiga, fyra dömdes till lindrigare straff och tre frikändes — en hade under rättegången avlidit.

Till en del berodde korruptionen inom ämbetsmannakåren på statstjänarnas usla löner, som lockade dem att taga mutor. Gustav III insåg detta, och genom statsregleringen 1778 blevo lönerna betydligt höjda, visserligen ej så mycket man hoppats, men dock avsevärt. Genom denna löneregleringen — säger Odhner — »var en stor sak vunnen, då härmed ämbetsmännen voro satta i stånd att leva av sin lön; detta verkade mer för ämbetsmännens höjande än alla räfster och förmaningar. Med riksdagskorruptionens slut och löneregleringen inträdde en ny tid i den svenska ämbetsmannakårens historia.»

Även under den olyckligaste tiden av sitt liv hade Gustav III därför rätt att med en viss stolthet blicka tillbaka på sin regering. Det var under Anjaladagarna, då han tänkte nedlägga sin krona och såsom privatman bosätta sig i Paris. Min ära — yttrade han till

Digitized by Google

Oxenstierna — är förlorad, jag kan ej mera återse min huvudstad. Men kommande släkten skola göra mig mer rättvisa. Jag har ryckt Sverige ur anarkien, jag har skapat dess flotta och satt dess här i aktivitet, jag har beskyddat handel och näringar och givit Sverige ett ordnat myntväsen samt har sökt att bland svenskarna utbreda smak för konst och vitterhet. Likväl kände han själv kanske livligare än andra, att han icke nått det mål, som hägrat framför honom under den segerfyllda augustidagen 1772. Och orsaken var icke *blott,* att uppgiften var för stor och att frihetstiden alltför segt höll sig kvar. Till en del berodde misslyckandet också på brister i Gustav III:s egen personlighet.

Gustav III:s karaktär.

Då vi skola söka göra oss en bild av denna, måste vi först taga hänsyn både till hans arv och till hans uppfostran. Av sin fader, den beskedlige, tröge och obegåvade Adolf Fredrik, förefaller han ej hava fått mycket. Men måhända hade han dock ärvt *en* egenskap. Adolf Fredrik var godhjärtad och det var även sonen. Gustav III hade en naturlig motvilja mot att straffa, allt för ofta lät han nåd gå för rätt, och han hade svårt att säga nej, då hans gunstlingar bådo honom om något. Bristen på konsekvens och oförmågan att tillämpa de förordningar, han själv utfärdat, kunna i en mängd fall härledas ur denna egenskap, som för honom såsom konung var mycket olycksbringande. För att reda upp bouppteckningen efter frihetstiden hade fordrats en man med en Gustav Vasas, Karl IX:s eller Karl XI:s läggning. Gustav III var för vek. Denna karaktärens svaghet har hos honom en särskild timbre. Hans morbror Fredrik II kallade honom »en effemineråd karl», och detta effeminerade hos honom röjer sig redan under hans barndom. Han var ju en teaterentusiast, men hans guvernör Carl Fredrik Scheffer anmärkte, att han helst lärde sig fruntimmersroller: »Kan prinsen vid samma tillfälle komma över någon serviette att fästa bakom sig såsom släp och något annat linne att därav göra en teatralisk huvudbonad, så underlåter han det icke. Som oftast händer det ock, sedan prinsen gått till sängs, att om man någon stund därefter vill tillse, om han ännu somnat, finner man honom stående i sängen och deklamerande i tysthet någon roll med bart bröst och bara armar samt dess skjorta med knappnålar fästad att likna ett fruntimmerskläde.» Det är ytterst sannolikt, att denna läggning bottnade i en fysisk disposition, en sexuell abnormitet, som ger förklaringen till mycket i hans senare liv.

Mest var han, såsom alla insett, sin moders son, och den överlägsna intelligens, som icke ens hans fiender kunnat förneka honom, var ett arv från henne. Men Lovisa Ulrikas insats i sonens

Digitized by Google

Gustav III.

Oljemålning av A. Roslin. Gripsholm.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

utveckling blev också i ett annat fall av betydelse för denne. Hon var ju obetänksamheten själv, uppbrusande, häftig, ur stånd att dölja sina känslor, och hennes slugt anlagda planer hade därför ständigt misslyckats. För Gustav blev hon tidigt det varnande exemplet, och redan som barn lärde han sig förställningens konst. Hans guvernör och hans kavaljerer voro tillsatta av riksdagen såsom ett slags spioner över honom, han fick överväga varje ord han sade, av dem hörde han ett, av sina föräldrar motsatsen, och hans barndom var därför djupt olycklig. I en aldrig avslutad memoar har han berört dessa dystra minnen: »Jag bör tacka himlen, att mitt hjärta ej blev fullkomligen bortskämt genom alla min uppfostrans motsägelser. Jag tillbragte mina lediga stunder hos min mor, som omgiven av alla dem, som då framställde sig såsom hovpartiet, blott underhöll samtalet med att säga det ofördelaktigaste om dem, åt vilka min uppfostran blivit anförtrodd. Det är naturligt, att sådana samtal skulle göra den grymmaste verkan på ett tretton års barn, som ansåg dem, som så yttrade sig, för ganska hederligt folk och som älskade sin mor så, som jag gjorde.» Redan som späd lärde han sig således att säga ett och tänka ett annat, och denna förmåga att dölja de planer, han hade, utvecklades med åren allt mera under det spännande politiska spel, som han måste sköta. Det var tack vare sin skicklighet i detta avseende, som han segrade 1772. På kvällen den 18 augusti gav han en stor supé på slottet med konsert och visade sig fullkomligt obesvärad, ehuru han kunde vänta att när som helst bliva arresterad. Men denna förställningskonst var icke odelat lycklig. Ty det var helt naturligt, att den skulle stöta dem, som trodde sig kunna äga anspråk på hans förtroende. Ulrik Scheffer, som väl var hans intimaste rådgivare och var honom uppriktigt tillgiven, klagade över denna hans brist på öppenhet och hans böjelse för intriger, och hertiginnan av Södermanland, som ju ej heller tillhörde hans fiender, anmärkte på hans »falska karaktär». Adlerbeth hade ett ännu skarpare omdöme. Min ömt saknade vän Adlerbeth — skriver Lars von Engeström — »som var den mest opartiske man jag vet och som kände honom, sade vid min återkomst till fäderneslandet 1792 efter konungens död: Bror, där var intet enda ärligt hår på honom!» Även Elis Schröderheim, som räknades till de pålitligaste »gustavianerna», skriver: »att aldrig någon ensam i någon stund av hans levnad ägt hela hans förtroende», och han uppgiver, att han ofta brouillerat sina ministrar »med varandra eller sökt att göra det, i övertygelse, att deras missämja tjänte honom bättre än deras enighet». Obestridligen var han ytterst opålitlig, och man visste aldrig säkert, var man hade honom. Detta stötte många från

Digitized by Google

honom och bidrog att öka oppositionen. Han hade uppfostrats vid frihetstidens underjordiska intrigspel, och från dess metoder kunde han ej frigöra sig, drev dem snarare till en virtuositet, som väl i detaljen kunde leda till en seger, men som i det hela skadade hans anseende och även fläckat hans minne inför eftervärlden; så t. ex. har hans politik mot Danmark med rätta betecknats som rent machiavellistisk. Därvid bör man dock erinra sig, att sådan var hela den europeiska politiken vid denna tid, särskilt Fredrik II:s.

Gustav III:s uppfostran.

Denna opålitlighet var, som sagt, till en väsentlig del en följd av hans uppfostran. En annan var hans ytlighet. Allt skulle »lekas» in i honom, skulle vara angenämt och roande, och några studier, som voro tråkiga och fordrade allvar och ansträngning, drev han aldrig. Hans guvernör Tessin ingav 1755 en redogörelse till sekreta utskottet för den metod, som han tillämpade med den nioårige eleven: »Medan prinsen lagade sitt hår, roade jag honom gemenligen med kopparstick, som föreställde varjehanda sysslor och hantverk. Detta gav mig tillfälle att underrätta Hans Kungl. Höghet, vad vart och ett hade att betyda och vad därtill fordrades, på det att han måtte lära, huru var människa har sin tunga börda, och att veta rätteligen värdera sina tillkommande undersåtars svett. Men skulle sådant göra något intryck, så måste jag beledsaga det med gester, härma läten och gny, sjunga någon liten skräddarvisa m. m., så att ofta, i fall någon inkommit, hade jag snarare tagits för en komediant än för en allvarsam rikets ämbetsman. — — — Med drottningens enskilda bifall spelte jag sedermera små komedier med prinsen, vartill ämnen av mig valdes. Där lärde jag känna hans lystnad efter prakt och pomp och hans högdragenhet, vilka fel jag sökte mota. Hans håg för komedier var så ogemen, att jag trodde det var bättre att låta den utbryta än att tillstädja den att långsamt gro till högre mognad.» Frihetstidens skolordning var ju, såsom vi minnas, oerhört efterbliven, men man frestas nästan att tro, att det för prinsens karaktärsutbildning hade varit fördelaktigare, om han fått plugga katekes, latin och logik. Nu lärde han sig aldrig att träget arbeta på en uppgift. Även hans andre guvernör, C. F. Scheffer, klagar över prinsens »olust för allvarsamma studier». Men denna »olust» berodde i icke ringa mån på den undervisningsmetod, som guvernörerna använde. Målet för dem var att göra prinsen till en fulländad världsman. Och däri lyckades de. Han talade franska som en inföding, var alldeles inne i den franska modelitteraturen, var förtrogen både med den franska teatern och romanen och med de franska filosoferna, men han hade varken läst latin eller tyska, aldrig drivit studier i någon vetenskap, och ehuru han

Digitized by Google

hade ett livligt sinne för en Linnés och en Bergmans ryktbarhet, stod han oförstående inför själva forskningen; den var för honom ett lärt pedanteri — men därom får jag i det följande tala. Några tråkiga militära, juridiska, ekonomiska och kamerala studier hade han aldrig drivit, och såsom regent intresserade han sig heller aldrig på allvar för dessa sidor av regeringens verksamhet, utan överlämnade dem åt andra. Han gjorde det ej av brist på huvud, ty man äger av honom flera ypperligt skrivna juridiska utlåtanden, som visa, att han, när han ville, kunde sätta sig in även i dessa frågor. Men det var intresset, som fattades. Oordningen inom de svenska departementen har därför knappast varit större än under hans regering. Han är — skriver hertiginnan av Södermanland 1779 — »föga road av allt arbete och ägnar därför ej tillräcklig tid åt statsangelägenheterna. Denna hans försumlighet, när det gäller allmänna angelägenheter, är uteslutande beroende på hans lättja; kan han endast övervinna denna, är han i stånd att vara ganska arbetsam.» »Lättja» är dock nog icke det riktiga ordet, ty i själva verket var Gustav III ständigt febrilt verksam, men det, som intresserade honom, var, såsom Ulrik Scheffer anmärker, framför allt »nöjen och frivoliteter», teater, hovfestligheter, ceremonier och dylikt. Och inom ett departement — utrikesdepartementet — var han obestridligen ytterst flitig, fullkomligt inne i alla detaljer. Det politiska intrigspelet intresserade honom, de, med vilka han här hade att göra, voro furstar och aristokrater, således världsmän såsom han själv, och särskilt mot slutet kan han sägas hava varit sin egen utrikesminister.

Hans uppfostran utvecklade vidare ett annat drag hos honom — själva grunddraget i hans karaktär. Gustav III var framför allt estetiker, och denna esteticism låg för övrigt hos hela tiden. Under hans uppväxt och hans mannaålder levde man nästan lika mycket på teatern som i verkligheten, och hans teatervurm var, såsom vi minnas, ett arv från modern. Men denna esteticism gick icke på djupet, utan yttrade sig huvudsakligen i smak för det lysande. Han var intresserad för litteraturen, men inom denna nästan uteslutande för dramat, allra mest för operan, för de granna dekorationerna och kostymerna, och en tid svärmade han nästan ännu mera för karuseller och riddarspel, vilka voro ytterst dyrbara, men sorgligt innehållslösa. För det effektfulla, för ceremonier, dräkter o. d. hade han en förkärlek, som föreföll redan samtiden löjlig och skadade honom hos alla allvarligare bedömare. Ett utslag av hans esteticism var ock hans svärmeri för adeln. Det var mot denna han under hela sitt liv nödgades kämpa, men trots det att han här visste sig vara föremål för ett ursinnigt hat, har ingen svensk monark varit

Digitized by Google

en mera hängiven adelsbeundrare. Adeln var för honom de gamla, lysande ätterna, Sveriges hela ärorika forntid, den nödvändiga relief, som ett hov måste hava, och han har därför aldrig lidit djupare, än då adeln efter 1789 års riksdag drog sig från honom. Nödvändigheten att tolerera en Nordin och en Wallquist som ministrar gav honom liksom en elak smak i munnen. »Luktar jag icke snusk?», frågade han grevinnan Fersen, då han en gång kom från en konselj med dessa ofrälse rådgivare. Om hans vördnad för börden har Gustaf Ehrensvärd en belysande anekdot. Efter en hovfest superade man vid fyra bord. Vid det första sutto konungen och alla de uppträdande, vid det andra drottningen och det övriga hovet, vid överhovmästarinnans bord de främmande ministrarna. Det fjärde bordet var överkammarherrens, där Ehrensvärd var värd. Bland dem, som placerats vid detta, var ock finansministern, som nyligen fått utbyta det borgerliga namnet Westerman mot det adliga Liljencrantz. Ehrensvärd hemställde då, om icke en så hög ämbetsman borde flyttas till drottningens bord, men konungen svarade:

— Ni känner för väl mina idéer om sådana distinktioner för att tro, att jag kan resolvera mig att vid en fête flytta honom till drottningens bord.

— Ehuru han ej är av den yppersta naissance, så har han ett stort ämbete och det viktigaste i Eders Majestäts rike.

— Det kan väl vara. Jag estimerar honom därför; men födseln är en annan angelägen sak vid hovet, och jag vill, att man en gång skall hinna vänja sig vid dessa i min tanke nödvändiga distinktioner; och just därför har jag satt till detsamma alla andra höga ämbetsmän, som äro i samma cas, amiral Tersmeden, ståthållaren baron Axelson, amiral Nordenanckar, hovmarskalken Manderström och flera.

Hov-etiketten.

Då Gustav III på sin resa i Italien intog en måltid vid Sibyllatemplet i Tivoli, fick Sergel ej sitta till bords med kungen och de övriga — han var den ende, som icke var adelsman och fick därför äta för sig själv. I detta fall var Gustav III en efterbliven, ty de andra upplysningsmonarkerna, Fredrik, Josef och Katarina, älskade snarare att visa sin likgiltighet för etiketten. Gustav III:s ideal var snarast Ludvig XIV, det var till »solkonungens» hov han ville skapa en svensk motsvarighet, och liksom Ludvig XIV sökte han förvandla adeln till en hovdekoration. Redan kort efter revolutionen införde han efter franskt mönster konungens »lever». En mängd generaler och officerare av alla grader — jag anför här i sammandrag Skjöldebrands skildring — civila ämbetsmän och adelsmän från landet samlades varje morgon klockan tio i ett rum utanför stora sängkammaren och väntade där, tills konungen var friserad och klädd om nedandelen. Dörrarna öppnades, i det skjortan sattes på Hans Majestät, vilket skedde med mycken behändighet utan att rubba

Digitized by Google

frisyren. Rikets herrar och de av hovet, som hade entréen, stodo förut i en halvmåne bakom konungen; de inkommande fullbordade cirkeln och stodo i en orolig väntan på en blick eller ett ord av monarken. Då västen, rocken och ordnarna voro med skicklighet och behag påsatta framför en stor spegel, trädde konungen fram. De, som ej voro förut kända eller varit en tid borta, blevo nu presenterade. De, som tillhörde hovet eller rangregementena eller själva hade en viss rang, fingo nåden att kyssa konungens hand. Då presentationen gått för sig, gick konungen omkring cirkeln. Hans skarpa blick hade redan genomskådat den, så att han visste, av vilka den utgjordes. Och han hade inom sig avvägt, med huru många ord var och en borde hugnas. Han talte så korrekt och artigt, att det var ett nöje att höra. Sedan han hunnit omkring cirkeln, gav han åt dem samfällt en nådig nick, och alla gingo bort.

En dag i veckan gavs stor cour med publik spisning. I stora galleriet samlades klockan 7 om aftonen alla, som ägde tillträde till hovet, men riksrådet, rikets herrar och de högsta av hovet gingo in i »det vita rummet», som var blått. Samlingen i galleriet var merendels så talrik, att där var trängsel. Damerna i sina högsta prydnader stodo längs väggen till höger från stora ingången. Karlarna stodo mitt emot i många leder bakom varandra. Närmast dörren till vita rummet stodo de främmande sändebuden och andra presenterade utlänningar i rikt broderade gulddräkter eller galonerade uniformer. En lång väntan hörde till etiketten. Men äntligen öppnades dörrarna till vita rummet och allt blev tyst. Därifrån kom konungen, klädd med utsökt prakt, med briljanterade ordnar, knappar och spännen, visserligen något affekterad, men — det kan ej nekas — med mycken aisance och något kungligt, ehuru icke krigiskt i sitt väsen. Efter följde drottningen, den övriga kungliga familjen och hovet. Detta inträde hade något eget högtidligt, som måhända knappt varit någonstädes överträffat. Konungen gick först till diplomaterna, och det syntes, huru även de stoltaste bland dem voro smickrade av de artigheter, han sade dem. Sedan gick konungen på karlarnas sida, drottningen på fruntimrens och så tvärt om tillbaka. Då äntligen couren var genomgången, satte konungen och drottningen sig vid spelbord med utsedda personer bland de förnämsta, och detta räckte ej länge, förrän hovmarskalken, med stav i handen, gav Deras Majestäter tillkänna, att bordet var serverat. Då gick hela den kungliga familjen till bords, och så många, som kunde få rum, blevo åskådare. För riksrådinnor, rikets herrars fruar och överhovmästarinnor voro taburetter i en halvkrets nedom

Digitized by Google

bordet. Diplomaterna stodo vid övre ändan, och konungen vinkade då och då åt någon av dem att nalkas till samtal.

Dessa skådespel voro utan tvivel imponerande, och de höra mycket intimt samman med den bild, man gör sig av den gustavianska tidens kultur. Men synnerligen roande för hovfolket bör detta liv ej hava varit. Det var betydligt stelare och tråkigare än det, som vi känna från Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas ungdom, då Dalin var hovets spiritus rector och då »Sancta Filibunkas» ande svävade över det hela. Vi behöva blott höra Gustaf Ehrensvärds skildring av en dag vid hovet. Efter levern och konseljen, som vanligen räckte till klockan 2, serverades middag för hela hovet. Ehrensvärd skildrar den såsom en veritabel »huggsexa». »Efter måltiden — berättar han — drickes kaffe ned i konungens salong; då formeras spelpartier eller ock sovpartier. — — — Under denna tid, tills spelpartierna formeras eller till klockan 5, plär konungen antingen ha konselj eller tala vid den, som angeläget därtill anmäler sig. Sedan sätta damerna sig i full symmetri ikring väggarna, var och en vid sitt arbetsbord, med arbeten, som aldrig bli färdiga, och tankar på helt annat än det, som förefaller. De av kavaljererna, som tycka en sällhet vara att lorgnera på tjugo stegs avstånd, sätta sig i en vrå och avvänta en långsam lecture. Vid konungens återkomst börjas den och fullföljes, under det han ritar några planer på hus, som sällan bli byggda, eller till trädgårdar, som aldrig anläggas, tills klockan nio eller tio. Lecturen är då gemenligen utur fransyska historien eller någon av de nya skrifter, som hitsändas och läsas för deras nyhet. Konungen har nöjet därutav och har den nyttan, att den åtminstone hindrar damernas annars oundvikliga caquet. — — Ifrån klockan nio till supén är då något allmänt spel av biribi, vingt-un, lotteri, cavagnole; sedan en supé ifrån elva till ett eller tu, då man i några dödande timmar sitter vid ett tomt bord, och den, som icke kan blanda sig i överhetens konversation, ofta får nöja sig med tomma ord. Ofta spelar man efter supén, om man ej vakat nog länge förut, och sedan retirerar var och en sig i sina rum, nöjda, att dagen så väl blivit använd och att man så roat sig.»

Eftervärldens föreställning om det glada, spirituella gustavianska hovlivet är således knappast verklighetstrogen. Den tidens »snillen» hörde ej till hovkretsen — naturligtvis med undantag för aristokrater som Creutz, Gyllenborg och Oxenstierna samt Schröderheim, som ju var en hög ämbetsman. Kellgren stod aldrig konungen nära, ej heller Rosenstein och Adlerbeth, Bellman fick väl såsom hovsekreterare vara med vid någon större hovfest, Thorild, Lidner och

Digitized by Google

fru Lenngren syntes där aldrig, och den ende, som mot slutet av konungens liv tillhörde hans umgänge, var den smidige Leopold. De favoriter, som vanligen omgåvo konungen, Henrik Sparre, De Besche, Peyron, De la Grange m. fl., voro fullkomligt obetydliga personer. Det börjar verkligen — skrev hertiginnan 1787 — »bliva ont om angenäma människor inom den fåtaliga och tråkiga societeten, sedan många dragit sig tillbaka, utledsna vid den samling av ouppfostrade och ohyfsade unge män, som kungen omgiver sig med och vilka gjort tonen inom hovkretsarna ytterst dålig».

Moralen.

Skillnaden mellan Gustav III:s och Lovisa Ulrikas hov var således ganska stor. Men olikheten visade sig icke blott i den större eller mindre stelheten. Den visade sig ock i ett annat fall. Det är visserligen alldeles orätt att giva Gustav III skulden till det moraliska förfallet under 1700-talets senare del. Såsom vi sett var denna sedeslöshet ett arv från frihetstiden, särskilt från 1760-talet. Men på Gustav III:s tid spred sig denna sedernas upplösning också till hovet och de högsta kretsarna, och därtill var han icke utan skuld. Lovisa Ulrika höll på den yttre anständigheten, och tonen vid hennes hov var strängt moralisk. Gustav III däremot ville även i detta fall imitera franska förebilder — på Ludvig XV:s tid voro ju dessa icke de bästa — och ehuru han själv icke hade några mätresser, kan det ej nekas, att han snarast uppmuntrat det lättsinne, som nu kom på modet inom hovet och societeten. Han reagerade alls icke mot den simpla liderlighet, till vilken hans båda bröder gjorde sig skyldiga, och hovdamernas, både de giftas och de ogiftas, erotiska förbindelser såg han med mer än jämnmod, snarast med nöje. Mellan Gustav III:s och Lovisa Ulrikas hov är det därför i sedligt avseende samma skillnad som mellan Armfelt och Tessin. Nu hade Ulla Winblad fått medsystrar vid hovet. Det kan vara överflödigt att ingå i några detaljer och nog att blott nämna namnet på en av hovets mest firade skönheter — Magdalena Rudenschöld. Detta säger tillräckligt. För diktningen hade utan tvivel hovets exempel en icke ringa betydelse, och det är aristokratiens libertinism, som ligger bakom Kellgrens diktning. Sensualismen hos Creutz uppträdde ännu i pastoral förklädnad, Bellman skildrar blott gränderna befolkning. Kellgrens sensualism är däremot klädd i den gustavianska hovdräkten.

Gustav III och upplysningen.

Vördnaden för den franska kulturen återfinnes ju hos hela tiden, och särskilt hos Gustav III hade den ytterligare närts genom hans uppfostran. Hans förste guvernör var Tessin, som var en av denna kulturs pionjärer i Sverige, ehuru han ännu stod snarast på den franskklassiska ståndpunkten. Men hans efterträdare, Carl Fredrik

Digitized by Google

Scheffer, var redan en upplysningsfilosof, och det var han, som lärde prinsen denna djupa beundran för Voltaire och encyklopedisterna. Då Gustav som kronprins reste till Frankrike, var det hans avsikt att på hemfärden avlägga ett besök hos patriarken på Ferney, ehuru Adolf Fredriks död gjorde planen om intet. Då han sedan utfärdade sin förordning om tryckfriheten, lät han översätta den på franska jämte det tal, han i rådskammaren hållit, och skickade dem till Voltaire. Det är framför allt Eder — skrev han — som människoanden har att tacka för, att den kunnat riva ned de skrankor, som okunnighet och fanatism upprest. Edra skrifter hava upplyst furstarna om deras verkliga intressen; det är således ej mer än rätt, att Ni mottager den första hyllning, som förnuftet ger mänskligheten. T. o. m. om den »svenska klädedräkten» ansåg han sig böra inhämta Voltaires yttrande och var mycket stolt över att hava vunnit filosofens bifall.

Grevinnan d'Egmont.

Men ännu viktigare än de impulser, som Gustav III mottog från den franska upplysningsrörelsen, voro några andra intryck, som mera harmonierade med den estetiska läggningen hos honom. Då han såsom kronprins kom till Paris, var de Belloy författaren på modet. Hans dramer, Le siège de Calais, Gaston et Bayard, äro starkt patriotiska och fyllda av ett romantiskt svärmeri för riddartiden och för medeltidens konungadöme. För Gustav III såsom författare fingo de, såsom vi skola se, stor betydelse. Men ännu starkare verkade de Belloys idéer genom en annan kanal. En bland dem, som starkast gripits av de Belloys romantik, var den svärmiska, fint bildade grevinnan d'Egmont, som var den av de franska damerna, som på kronprinsen gjorde det djupaste intrycket. Det var i hennes loge, som han mottog underrättelsen, att hans fader avlidit och att han nu var konung. Sire — yttrade hon då till honom — »nöj eder med att vara enväldig genom er älskvärdhet och fordra aldrig detta envälde såsom en rättighet». Då han sedan kommit hem, mottog han från henne en följd av förtjusande brev, i vilka hon framlade sin romantiska, rojalistiska och liberala livssyn. Ty hon tillhörde fronden mot Ludvig XV. I ett av dessa brev skriver hon:

»Eders Majestät förebrår mig, att jag ej älskar min konung! Ack, det är icke mitt fel, och det är just smärtan att icke kunna erfara dessa upphöjda känslor, som förmår mig att med sådan värme hävda den mening, för vilken Ni förebrår mig. Denna rörelse är så uppriktig, att jag härom dagen, då man i Versailles spelade Bayard, skulle med mitt blod hava köpt en tår från konungen. Men Ni skulle hava sett hans likgiltiga min, huru kronprinsen blott hade tråkigt och prinsessorna endast skrattade vid detta drama, som så berör vårt folks känslor för våra konungar, och Ni skulle hava delat min förtvivlan över att se en stolt nation så vansläktad, att se så väckande, så heroiska dygder

Digitized by Google

Drottningholm.
Gravyr av J. F. Martin.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

betraktade såsom omöjliga för henne. Och huru skulle man kunna bära, att den, som en gång njutit av den himmelska lyckan att vara avgudad med berusande hänförelse och som ännu skulle vara det, om han lämnat oss den minsta illusion — att han snarare finner ett behag i att förstöra dem alla och med kallblodighet skådar en dylik förändring? Ack, Sire, vilka stolta möjligheter äger Ni icke! Ni, ert folks avgud och som även skulle vara vår, Ni talar för den, som aldrig ägt en känsla! I Guds namn, blanda aldrig in denne apatiske tredje man i de förtjusande brev, med vilka Ni hedrar mig, och var övertygad om, att man aldrig av oss kan göra några ryska slavar, men väl de mest hängivna och trogna undersåtar. Det behövs blott ett ord, en blick, för att vi skola utgjuta ända till vår sista blodsdroppe. Men detta ord utsäges icke. Uppeldad av min rörelse, förbittrad över åskådarnas köld, ilade jag till madame de Brionne för att tala om friheten; vi läste edert brev, och tusen gånger upprepade vi: se där en konung, som man kan älska. Vi ha sett honom. *Han* skall frammana Bayards likar, *han* skall låta Henrik IV leva upp på nytt. Han finnes, men han finnes icke för oss! Kom nu och säg, att vi äro republikaner!»

Grevinnan d'Egmont.
Miniatyr av P. A. Hall. Nationalmuseum.

Jag har citerat detta brev, därför att vi här tydligen hava det konungaideal, som hägrade för Gustav III under hans första lyckosamma regeringsår — en konung, avgudad av sitt folk, fylld av en romantisk kärlek till detta och dess minnen, en frihetens och framåtskridandets vän. Grevinnan d'Egmont hade förmågan att anslå de bästa strängarna i hans väsen, och dessa strängar fortforo att vibrera under hela hans liv. Väl var han icke samme man 1772 och 1789. De många desillusionerna hade gjort honom bitter och misantropisk. Men romantiken fanns alltid kvar i hans väsen, och denna kom också fram vid de stora och avgörande kriserna i hans liv. Det småsinne, han eljes i bagateller, särskilt i etikettsfrågor, kunde lägga i dagen, är då borta, och då är han onekligen en konung i grevinnan d'Egmonts anda. Han är då ridderlig och högsinnad. Vi behöva blott erinra oss hans förhållande till Sprengtporten. Den lyckade revolutionen var konungens eget verk, och Sprengtportens finska

Digitized by Google

revolt hade knappt någon betydelse för utgången. Men icke dess mindre hyllade han Sprengtporten såsom revolutionens hjälte. Det är Eder — skrev han till honom — »näst Gud jag har att tacka för mitt rikes frälsning. Utan Eder skulle jag aldrig hava vågat företaga detta verk. Kom att landstiga vid Skeppsholmen. Så snart man ser er nalkas, skall jag sätta mig till häst och komma Eder till mötes. Jag skall omfamna Eder såsom min och statens befriare». Av naturen var han vek, kvinnlig, någon militärisk uppfostran hade han aldrig fått. Men då det gällde, blev han något av en Bayard. Det var en modig man, som vågade utföra 1772 års revolution, det var en modig man, som 1788 utan att röja någon nervositet vistades hos en fullkomligt upprorisk armé, som sedermera vid gatloppet i Viborgska viken var med i det tätaste kulregnet och som vid Svensksund anförde den svenska flottan. Mot alla divisionschefernas råd beslöt han att leverera batalj: »Jag vet förut, vad man vill säga. Men mitt beslut är taget. Vi stå här vi stå och vi slåss käckt som vanligt. Skola vi falla, så skall man åtminstone se oss stupa inom fiendens gränser.»

Denna ridderlighet följde honom in i det sista, då han med Liljehorns varningsbrev på fickan begav sig till den ödesdigra maskeradbalen. Armfelt har på ett ypperligt sätt skildrat sitt möte med konungen, som då låg matt och blödande på en soffa: »Så snart konungen fick se mig, sade han: Min vän, skulle ni någonsin hava trott, att jag skulle bliva sårad bakifrån? Han räckte mig därpå handen och smålog samt sade med anledning av den obestridliga bestörtning, vari jag befann mig: Var icke så förskräckt, min käre Armfelt, ni vet, vad det är att vara sårad; det här är ingenting, det gör icke alls ont. Under tiden såg jag, huru blodet strömmade och färgade den gråa mantel, som konungen hade svept kring nedre delen av kroppen, samt överdraget på soffan. — — — Konungen var icke av naturen modig. Han hade en medfödd rädsla, som han bevarade under hela sitt liv — i småsaker. Men detta hindrade icke, att han i alla viktiga ögonblick, då det behövdes att visa mod och bestämdhet, var en överlägsen man och detta med oändlig ledighet och behag. De, som icke kände honom nära, beundrade honom såsom en man, född till hjälte; de, som däremot kände hans svagheter, så väl de medfödda som dem, som voro följder av hans uppfostran, sågo i honom något ännu högre än en hjälte.» »Under hela den ytterst plågsamma operationen» — fortsätter Armfelt — »höll konungen mig i handen, vilken han då och då hårt tryckte. Några gånger förvreds hans ansikte, men intet skrik, ingen klagan undslapp honom.» Om arresteringarna av de sammansvurne ville han

Digitized by Google

ej mottaga några rapporter: »Jag vill ej känna deras namn, och ingen får hädanefter tala med mig därom eller om något, som därmed står i sammanhang».

Det var bilden av denne ridderlige, snillrike konung, som levde kvar i folkopinionen, och om denna än förbisett skuggorna både i Gustav III:s väsen och hos den gustavianska tiden, har den dock träffat något väsentligt hos dem, kanske det väsentliga. Ty med alla sina brister var dock den gustavianska tiden fylld av en högstämd idealism, vilken till en icke ringa grad berodde på konungens personliga insats. Dessa årtionden inom vår kultur bära därför med rätta hans namn.

Digitized by Google

SKOLOR OCH UNIVERSITET

Skol-ordningen.

FRÅN den föregående delen av detta arbete minnas vi den ringa betydelse, som skolan hade för tidens kultur. Den gällande skolordningen, av 1724, var endast en föga reviderad upplaga av 1693 års, vilken å sin sida ej vidare avviker från den ännu äldre av 1649. Skolans egentliga syfte var fortfarande att utbilda präster, och av den starka utilistiska strömningen i tiden stod skolan oberörd. De mera bemedlade klasserna satte därför nästan aldrig sina barn i skola, utan anlitade i stället privata informatorer. I detta skedde ingen ändring under Gustav III:s regering. Liksom skolan förut varit immun för utilismen, var den nu lika immun för upplysningsfilosofien. 1724 års skolordning förblev fortfarande gällande och ersattes först 1807 med en ny. Den förut omtalade uppfostringskommissionen, som avsomnat 1766, hade väl 1770 återupplivats, men resultatet av dess verksamhet blev blott ett 1778 avgivet förslag, som varken godkändes eller förkastades, utan jordades i stillhet. I kommissionen, som bestod av tolv ledamöter, satt lika litet som i den äldre någon enda professor eller någon enda skolman, men däremot fyra präster, och denna sammansättning röjer sig ock i förslaget. Höpken avstyrkte det — ehuru hans yttrande ej finnes kvar — och Hermansson, som också skulle avgiva ett betänkande, kom aldrig in med detta. Därmed blev det hela lagt ad acta. Avvikelserna från 1724 års skolordning voro ej vidare betydande. Någon universitetsexamen för lektorer och adjunkter fordras enligt detta förslag icke, och de tillsättas såsom förut av biskop och konsistorium, som skola pröva deras lärdom. Filosofie lektorer flyttas fortfarande upp till teologie, och efter sju eller åtta år böra de befordras till något pastorat. Undervisningsämnena voro desamma som förut: redan i trivialskolans översta klass teologi, latin, grekiska, elementen av hebräiskan, logica, rhetorica och »något av geometrien och sedoläran». I de större gymnasierna skulle finnas två lektorer i teologi, en i vältalighet och

Digitized by Google

poesi, en i historia *och* moralfilosofi, en i matematik *och* fysik och en i grekiska — av den samtida upplysningsrörelsen hade detta förslag således tagit föga intryck.

Detta förslag till skolornas reformering var emellertid det enda, som kom fram under Gustav III:s regering. Detta förefaller onekligen egendomligt, ty man kunde tycka, att upplysningstiden mer än andra perioder borde hava intresserat sig för folkundervisningen. Det är likväl ett misstag, ty upplysningsfilosoferna voro inga demokrater. Jag behöver blott anföra ett ofta citerat yttrande av den store lärofadern Voltaire: »Med folket menar jag populacen, som blott har armar för att kunna livnära sig. De skulle dö av hunger, innan de hunnit bliva filosofer, och det synes mig nödvändigt, att det finnes okunniga tiggare. När populacen slår sig på att resonera, är allting förlorat.» »Upplysningen» var till blott för blomman av människosläktet, ej för »folket». Ungefär samma tanke ligger bakom ett yttrande av Höpken rörande ett 1779 ingivet förslag till inrättandet av ett lyceum i Stockholm. I förslaget ingick upprättandet av en »matematisk skola» för dem, som ej tänkte fortsätta vid universitetet, utan i stället ville bereda sig för »artilleri-, fortifikations- och navigationsskolorna, lantmäterikontoret, konstakademierna, skeppsbyggeriet och skrivarverken m. m. eller i näringsvägen, till handel, fabriker, manufakturer och hantverkerier m. m.» I denna skola skulle givas en för »ändamålet avpassad undervisning i de dem nödiga språk och vetenskaper». Förslaget avstyrktes av Höpken. »Vartill» — frågade han — »tjäna uti deras ämne (= levnadsställning) moderna språken, historien och statskunskapen, naturalhistorien, geografien? Halvlärde äro uti ett samhälle odräglige, och de flesta äro nöjde med deras stånd, villkor och näring, så länge de icke känna något bättre. Okunnighet har ock sin stora merit uti ett samhälle, när den icke sträcker sig till religionen.» Vad religionen angick, ville Höpken alldeles utesluta studiet av kyrkohistorien och önskade, att ungdomen bibringades den föreställningen, »att det vore blott en religion bland människor, ty då finge dubier intet utrymme». Upplysningen fick således ej sträcka sig till skolan och folket.

Skolan i den allmänna opinionen.

I tidningarna, särskilt Stockholms-Posten, diskuterades väl uppfostringsfrågor ganska mycket. Men i det hela stå insändarna kvar på frihetstidens reformståndpunkt, angripa latinstudiet och de »onyttiga» vetenskaperna, och en artikel, som förordar en »filosofisk edukation», är tämligen enastående. Mot slutet av Gustav III:s regering, då man började frukta upplysningsfilosofiens farliga följder och då de konservativa Nordin och Wallquist hade konungens öra,

Digitized by Google

blev regeringen här snarast reaktionär. I ett 1785 avgivet betänkande avstyrkte Nordin alla reformer av skolan. 1724 års skolordning var god och borde bibehållas, och särskilt framhåller Nordin faran av att giva moralen en filosofisk i stället för religiös grundval. En dylik princip »är på vägen att sönderslita all ordning med egoismens mångvälde. Den är redan inkommen under namn av tankefrihet vid akademierna. Skolor och gymnasier äro på de flesta ställen befredade för densamma, men skulle snart likaledes översvämmas, om gamla skolordningar uti lärometod och disciplinen förändrades.» Det blev således vid det gamla. Men i själva verket betydde detta icke så mycket, ty de burgna klassernas barn gingo nästan aldrig i skola, och inom den privata undervisningen var man ju alldeles oberoende av den föråldrade skolordningen. Huvudämnet inom denna privata undervisning var i regeln franska språket, och med språket följde utan tvivel åtskilliga upplysningsidéer.

Universitetens förfall.

Universitetsundervisningen berördes heller icke, eller åtminstone mycket litet, av den nya tidsandan, och universiteten stodo därför under den gustavianska tiden lika illa till boks i den allmänna opinionen som förut under frihetstiden. Men synpunkterna voro nästan de motsatta. Då hade man funnit undervisningen föråldrad och opraktisk, otjänlig för danande av »nyttiga» medborgare; nu fann man den pedantisk och gagnlös för dem, som ville komma fram inom det nya samhället och därför framför allt måste äga den moderna salongsbildningen. Tidningarna, särskilt den nya tidens språkrör, Stockholms-Posten, överflöda därför av sarkasmer mot de antediluvianska institutionerna. Ljunggren har ur denna synpunkt gjort ett florilegium ur Stockholms-Postens första årgångar. I en artikel hånas den förut så högt skattade matematiken, som blott sysslade med abstrakta saker, »som sällan äro till något gagn på jorden, om icke för den, som vill ha en marcheroute till Saturnus». I en annan artikel gycklas med botaniken, och där omtalas en stor vetenskapsman, herr Durr, som upptäckt »en ny tagg på tisteln, en variation av Cicuta, som skiljer sig från den vanliga genom två små, svarta, kantiga, skrovliga, släta, sneda, tjocka, höga, nedböjda, vitaktiga, stora knölar på roten». För naturvetenskapen hade man numera ingen vördnad, och en Newton, en Linné och en Haller sägas ingenting betyda mot en filosof som Voltaire. Universiteten, där dessa kunskaper meddelades, voro efterblivna, pedantiska och löjliga. Då en donation till ett välgörande ändamål omtalas, sker det med tillägget, att donator långt mera förtjänade att ihågkommas än den, som testamenterade någon del av sin förmögenhet till ett

Digitized by Google

universitet »för att underhålla en medelmåttig professor, som mot särskild betalning inpräglar gräl och pedanteri hos den studerande ungdomen». När de akademiska disputationerna omnämnas, är det vanligen för att driva med dem. Så berömmes ironiskt en disputation De propagatione animæ humanæ (om människosjälens fortplantande), ty »det kan ej annat än gagna och förnöja hela den lärda världen att äntligen få veta det rätta sättet att göra själar, vilket allt hittills varit en hemlighet för de största fortplantare». De akademiska festerna skildras i samma ton. Då Lunds universitet 1781 firade kronprinsens födelsedag, omtalar Stockholms-Posten, huru »director musices magister Wenster uppförde en ljuvlig musik, därunder hans lille son om sju år slog på pukorna, vilket av allt tycktes frappera mest; man undantager dock orationen, som därefter hölls av magister Sv. Wetterberg, nota bene på heroisk latinsk vers och vilken bör lämnas företräde».

Men om själva undervisningen ej berördes av de nya idéerna, så tyckes den akademiska ungdomen dess mera — och icke till det bättre — hava tagit intryck av dem. 1776 besökte Gustaf Johan Ehrensvärd Uppsala, och i sin dagbok nedskrev han några reflektioner över universitetsförhållandena. Måhända är skildringen åtskilligt överdriven, men i huvudsak torde den nog vara riktig. »I Uppsala» — skriver han — »klagades över studiernas förfall och ett hotande barbari. Denna ohyggliga spådom tyckes dagligen vinna allt mer och mer i sanning, då man ser på den ungdomens levnad, som nu tillskapas. Okunnighet hos dem, som lära, och olust hos dem, som skola läras, giva icke stora framsteg. Omtanke att få belevenhet för att vinna insteg uti ett ungt hov, där all ungdom antages och accueilleras, blir det enda föremålet. Man lär sig snarare dansa än skriva sitt namn. Man börjar sedan att påtänka utvägar att köpa tjänster; den ena knappt erhållen, förr än den andra efterfikas. Så går det med adeln. I Uppsala är nu ingen enda adelsman, som lär sig vetenskaper; man lär sig litet språk för att kunna tala vid hovet eller förstå teaterarbeten; man lär sig dansa för att få figurera i en balett och något rida i ett lyckligt hopp att visa sig i skjutsridning eller till ett nec plus ultra för all ambition synas i en ringridning. De av ofrälseståndet överge vetenskaperna, efter de varken giva bröd eller anses.» Han övergår därefter till att tala om tillbakagången inom lärarkåren: »Gamle Linnæus är förfallen och tycks vissna bort med sin vetenskap. Han har ingen efterträdare. Dess son har ärvt dess namn, men ej dess kunskaper», och den nya tiden hade inga stora vetenskapliga namn, som kunde jämföras med frihetstidens. I sak har Ehrensvärd här tvivelsutan

Digitized by Google

rätt. Linné, Ihre, Bergman och Aurivillius levde väl ännu, men de voro uppfostrade under det föregående skedet, och under den gustavianska tiden blev ingen vetenskapsman av europeiska mått fästad vid universitetet; där levde man ännu på frihetstidens förvärv. Likaså var det i Lund; vid revolutionen var Lagerbring redan sextiofem år, och under den gustavianska tiden är han det sydsvenska universitetets enda stora namn. Ungefär samtidigt med Ehrensvärds anteckning höras också från Lund samma klagomål över den nya tidsandan. I dedikationen till en 1781 utgiven avhandling yttras: »I alla länder utropas nu roman- och komediskrivare mera än de från ett gudomligt ursprung härstammande vetenskaper och deras mödosamma arbeten, som med allvar yrka dessa. Den allvarlige vetenskapsmannen bemärkes ej mera; däremot är det mycket lättare gjort att bliva en vetenskapens hycklare och charlatan uti lärda världen än en verkeligen lärd — — —. Ungdomen säger sig därför nu: låtom oss roa oss vid akademien, lära väl att dansa, hålla oss för allt snygga och nätta, sköta något litet språken och minst vetenskaperna».

Huru man i de tongivande hovkretsarna betraktade universiteten, framgår tydligast av några yttranden av Armfelt. 1786 var han med konungen i Uppsala och kallar då staden »la grotte de l'ennui». Alla — säger han — från överstekammarjunkarna till kökspojkarna längtade att komma tillbaka »till vårt fädernesland och skiljas vid detta elände». Och i ett annat brev skriver han: »För att roa oss ställer man till disputationsakter, varest det akademiska pedanteriet visar sig i all sin glans».

Thorilds disputation.

De disputationer, som Armfelt nödgades åhöra, voro dock säkerligen de minst »pedantiska», som förekommo vid universitetet, ty de voro särskilt anordnade för att roa konungen. Då han ju icke kunde latin, voro de oftast på svenska. 1786 ankom konungen den 3 mars till Uppsala, och med anledning därav fick den habile Lindblom order att till dagen därpå uppsätta nio teser. De voro mycket allmänfattliga och mycket lojala, t. ex.: »De, som sysselsätta sig med undersökning av regeringssättens företräden, måtte icke vara födda under en monarkisk regering, då regenten är sitt höga kall vuxen». Hela akten räckte för övrigt blott fem kvart. 1788 var konungen åter i Uppsala, åtföljd av ej mindre än sex ledamöter av Svenska akademien, bland dem Armfelt. Först ventilerades på svenska tio teser, uppsatta av filosofen Boëthius. Märkligare var den andra disputationen, och denna belyser ganska bjärt den gustavianska tidens vetenskaplighet. Avhandlingen, Critik öfwer Montesquieu — ett litet tunt häfte på sju sidor — hade pro exer-

Digitized by Google

citio författats av Thorild, och han kallar den själv »ett rafs av några timmar». Den är avfattad i hans vanliga paradoxala stil och mycket litet akademisk. Men just därför slog den oerhört an, och även själva disputationsakten betraktades såsom en glänsande seger för respondenten. Vi kunna därför en stund stanna vid denna ryktbara kontrovers, som mera erinrar om en fars — att icke säga ett »torggruff» — än om ett vetenskapligt meningsbyte. Preses var juris professor Hernbergh, som hela tiden teg såsom ett gott barn; Thorild hade lovat att göra honom »väggfast», och det löftet höll han. Efter de båda ordinarie opponenterna kommo icke mindre än tolv extra, bland dem Schröderheim, som roade sig med att parodiera Thorilds stil. Så yttrade han bl. a.: »Le plus fort är skapad att råda, att befalla. Under Starkotter menar jag armstyrkan; Saul var ett huvud längre än allt folket. I senare och upplysta tider menar jag även *Förstånd,* men förståndet betraktat såsom *Styrka.* Att 2 pund överväga ett pund, är otvivelaktigt *Rätt,* en *Sanning,* men det är Tyngden, en *Kraft,* som föreställer *Styrka,* vilken gör övervikten. Historien bevisar nogsamt, att fordom utvaldes alla regenter efter kroppens *Storlek* och *Styrka;* men sedan slugheten tilltagit, sedan människan blivit förfalskad, så har styrkan förvandlat sin gamla fysikaliska karaktär. — — — Lyx är, som alla veta, mycket sammansatt hos policerade nationer, men består ofta i ohyra hos en hottentott, i tran hos en grönländare. Bliver i alla tider till sin bemärkelse lokal».

Thorild var kvick och slagfärdig samt blev ej svaret skyldig. Schröderheim tvingades slutligen att retirera och vädjade då till preses, den stumme professor Hernbergh. Men Thorild avbröt honom: »Professorn är för vis att låta förleda sig. Min herre är ingen Venus och professorn ingen Paris». Nu fick han skrattarna på sin sida, och Schröderheim fick i hovkretsen öknamnet Venus från Uppsala. Men på samma sätt försvarade Thorild sig mot mera allvarliga anmärkningar. Den sedan så berömde juristen Holmbergsson började: »Ert opus, min herre, är besynnerligt. Då jag var i skolan, lärde man mig redan, att jag borde förstå, vad jag läste, men det här, det erkänner jag, är mig omöjligt . . .» Innan han hann fortsätta, var Thorild färdig med sitt svar: »Då ni var i skolan, sade ni, förstod ni, vad ni läste. Men det erkänner ni, att ni nu inte gör. Varför blev ni inte kvar i skolan?» Dylika repliker slogo an, och här hade man en akademisk disputation, som även en gustaviansk hovman kunde sentera. »Hans snille» — skriver Armfelt om Thorild — »hans föredrag, hans vältalighet och den eld, som framlyste i hans blick och åtbörder, väckte allas förvåning.

Digitized by Google

Härmed förenade han en saltad kvickhet och sade ofta grymma epigrammer. Slutligen kom han oss att skratta, så att vi fingo tårar i ögonen.» Ryktet om denna disputation spred sig hastigt till huvudstaden, och till en vän skrev presidentsekreteraren Ulric Franc: »Här talas nu i sällskaperna nästan endast om herr Thorild, dess kunskaper, dess talegåva, dess fintlighet, dess ovanliga kvickhet, dess goda ton, dess eldiga ögon». Konungen var överförtjust, och Franc berättar, att han »i tre timmar med utsträckt hals i en och samma ställning lånat till honom den allra nogaste uppmärksamhet». Efter disputationen lät han genom Armfelt antyda, att han önskade att göra något för ett dylikt snille. Denna disputation, till vilken jag sedan får tillfälle att återkomma, ger oss således in nuce den gustavianska tidens uppfattning av vetenskapen och universiteten. Var universitetsmannen spirituell, även om han var aldrig så ytlig, beundrade man honom, varom icke betraktade man honom såsom en lärd »pedant».

Gustav III och universiteten.

Redan såsom kronprins hade Gustav III 1764 valts till universitetets kansler och visade till en början ett stort intresse för dess angelägenheter. Men trots sin intelligens kunde han aldrig inse den allvarliga och solida vetenskapens betydelse. Hans bildning var en ytlig fransk salongsbildning, och över huvud — säger Annerstedt — »har han icke haft något sinne för den verkliga lärdomen eller uppmärksammat den, därest icke dess bärare råkade göra sig ett stort namn eller han hos honom uppdagade kvickhet och en ovanlig genialitet. Lärdomen syntes honom helt naturligt tråkig, men tråkigheten var i hans ögon ett av de största felen hos en människa. Skulle man tala om någon viss riktning, i vilken han skulle önskat se universitetet utveckla sig, skulle det väl varit den att se detsamma avkläda sig så mycket som möjligt den äldre trånga prägeln av en på klassiska studier byggd högskola för att träda i en starkare beröring med de moderna riktningarna inom vitterhet och konst.» En huvudbrist hos professorerna var i hans ögon, att de flesta av dem ej voro förtrogna med det franska språket. »Jag skall säga er» — yttrade han till Lindblom — »en brist, som jag dagligen märker här vid universitetet: professorerna kunna icke riktigt det franska språket, icke ens till uttalet. Jag vill ha en man hit, som jämte behöriga insikter även kunde detta språk och att ungdomen finge av honom höra dess riktiga skick. Jag hör professorerna understundom i sina lektioner citera franska passager, så att jag knappt vet, vad språk de tala.» Lindblom själv hade för sin karriär väsentligen att tacka sitt vackra utseende, sina umgängestalanger och sin färdighet i franska. Hans bror Gabriel,

Digitized by Google

som tolv år vistats i Paris och var halv fransman, var i följd härav en man i Gustav III:s anda och borde därför enligt konungens mening fästas vid universitetet, ehuru denna färdighet i franska var hans så gott som enda merit. Först tänkte konungen få honom till professor skytteanus efter brodern, som utnämnts till biskop. Men då detta tyckes hava stött på svårigheter hos den skytteanska stiftelsens patronus, ville Gustav III göra honom till universitetsbibliotekarie. Till medsökande hade Lindblom olyckligtvis P. F. Aurivillius — en bland de utmärktaste biblioteksmän, som vårt land haft — och det befanns omöjligt att förbigå honom. Men konungen utnämnde honom dock icke, förrän han avgivit en förbindelse att avstå halva lönen åt Lindblom.

Ett annat sätt att modernisera universitetet var att indraga vissa professurer och inrätta nya, mera tidsenliga. 1778 fingo professorerna en väl behövlig löneförhöjning, men denna köptes för två professurer, som indrogos för att skaffa de behövliga medlen. Den ena av dessa var professuren i eloquentia d. v. s. i latin, och då universitetet dessutom ägde en i latinsk poesi, var det utan tvivel befogat att sammanslå båda till en. Men indragningen röjer onekligen den gustavianska tidens ovilja mot de klassiska studierna. Den andra indragningen smakar också av upplysningstidevarvet; den professur, som föll, var nämligen en av den teologiska fakultetens fem professurer, och 1786 indrogs ännu en inom samma fakultet. Den fjärde professur, som försvann, var den, som av frihetstidens riksdag inrättats i statsrätt i syfte att för ungdomen framhålla det sälla regeringssättets fördelar; efter revolutionen ansågs platsen överflödig och indrogs.

Vitterhetens historia och teori.

Endast två nya professurer tillkommo under Gustav III:s regering. Om den ena, i anatomi, har jag redan talat. Den hade framtvingats av behovet av en mera effektiv läkarvård. Den andra professuren däremot var ett uttryck för tidevarvets kanske livligaste intresse. Det var en professur i »vitterhet». Alldeles ny var den icke. I redogörelsen för frihetstidens vetenskap hade jag tillfälle att tala om historia litteraria, vari redan Benzelius såsom bibliotekarie börjat hålla föreläsningar och demonstrationer. Historia litteraria var dock icke litteraturhistoria i vår tids mening, utan snarare lärdomshistoria och avsåg endast den på klassiska språk avfattade litteraturen. Föreläsningarna betraktades närmast såsom en handledning för begagnandet av biblioteket, och platsen var därför förenad med beställningen såsom universitetsbibliotekarie; så var förhållandet i Lund, där historia litteraria först förelästes av bibliotekarien Oelreich (1737—1739) och sedermera av bibliotekarierna

Digitized by Google

Corylander och Sommelius. Genom ett kanslersbrev av 1753 ålades den förre en dylik föreläsningsskyldighet, enär historia litteraria »är en ganska nödig vetenskap för ankommande studenter, varigenom de icke allenast få kunskap om böcker och deras invärtes värde, utan ock snille att utvälja de böcker, som till deras vitæ genus fordras». Någon estetisk innebörd hade ämnet således icke, utan var, som sagt, snarast en biblioteksdemonstration. Ungefär detsamma var förhållandet i Uppsala, ehuru man där tyckes hava varit mindre intresserad för saken; vid ett tillfälle förklarade konsistorium, att offentliga föreläsningar i ämnet voro överflödiga. Men så blev Jakob Fredrik Neikter 1783 bibliotekarie, och med honom hade man fått en man med en utpräglat modern läggning samt vittra intressen och bildning. I brev till Creutz, som då var kansler, undanbad han sig bestämt skyldigheten att föreläsa lärdomshistoria; det översteg hans krafter, och i stället borde varje professor föreläsa sin vetenskaps historia. Däremot ville han behandla »historien av vitterheten och dess grundregler (l'histoire et la théorie des belles lettres)». Detta var ju alldeles i Gustav III:s och Creutz' smak, och 1785 avgav kansleren ett förslag, som är ganska karakteristiskt för tiden och som av Kungl. Maj:t godkändes. Ungdomen hade dittills förgäves sökt handledning i senare tiders vitterhet hos professorn i poesi (d. v. s. latin), och Creutz ville därför ålägga bibliotekarien Neikter »att vid varje biblioteksöppning hålla en offentlig föreläsning i vitterheten samt därvid underrätta åhörarna om de öden, som vitterheten undergått, om de folkslags särskilda smak, som densamma idkat, om de regler, som böra iakttagas vid ett vitterhetsarbetes författande, nämligen sådana, som äro grundade i människans och ämnets natur, men icke i granskares kapriser, vidare att göra ungdomen bekant med författare av vitterhetsarbeten, som på deras språk redan anses för klassiska auktorer, samt därvid förnämligast ihågkomma de nu levande språken». För övrigt skulle han giva anvisning på sådana vitterhetsstycken, som kunde tagas till mönster.

Ämnesomfattningen var, som man finner, tämligen stor samt inbegrep utom estetik och litteraturhistoria även konsthistoria och antikviteter. Neikter föreläste verkligen i alla dessa ämnen, offentligen i poesiens teori och historia, enskilt i konsthistoria och arkeologi, och även Aurivillius, som 1787 blev hans efterträdare, fortsatte på samma sätt. Men denna förening av *fyra* ämnen med den maktpåliggande platsen som chef för rikets största bibliotek var naturligtvis orimlig och upphörde även vid Aurivillius' död 1829, särskilt som man — karakteristiskt för 1700-talet — ej an-

Digitized by Google

visat något lönetillskott åt den med ett så stort extraarbete betungade bibliotekarien.

Egendomligt nog var det aldrig tal om att inrätta en professur i franska språket, vilket faktiskt ansågs såsom det viktigaste läroämnet. Både i Uppsala och Lund sköttes undervisningen blott av språkmästare, i Uppsala av fransmannen J. F. de la Bourdonnière, som blivit utnämnd redan 1766, men i nio års tid nödgades tjäna utan lön, i Lund av dansken Ivar Kraak. Båda synas blott hava sysselsatt sig med översättningar av några franska arbeten. Förmågan att *tala* franska tyckes studenten på ett eller annat sätt hava fått förvärva sig, och hur litet denna tid trots sin fullkomligt franska bildning var litterärt inne i språket, antydes av den fullkomligt fantastiska stavningen i den tidens franska brev.

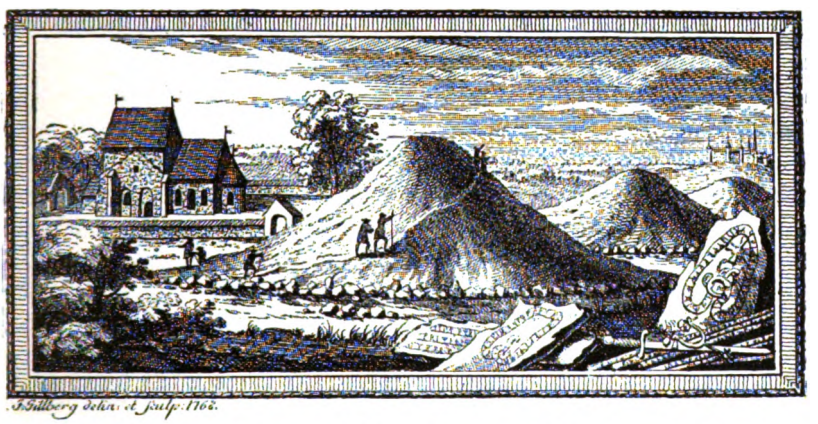

Vignett av J. Gillberg till J. Ihre, Glossarium suiogothicum. 1769.

Digitized by Google

AKADEMIERNA

VARKEN under frihetstiden eller under den gustavianska tiden befunno sig universiteten i samklang med det förhärskande tidslynnet. Ett uttryck för detta hade däremot under frihetstiden varit akademierna, och så var det även under den gustavianska tiden. Men akademierna fingo nu en annan karaktär än förut. Redan vid mitten av århundradet hade de vittra intressena börjat tävla med de utilistiska, och under den gustavianska tiden vunno de fullkomligt överhand.

Vetenskapssocieteten.

Vår äldsta akademi, Vetenskapssocieteten, låg vid frihetstidens slut i själatåget. Några Acta hade ej utkommit sedan 1751, räntan på dess kapital utgjorde ej fullt tio kronor, och på fem år (1769—1773) hade societeten ej haft ett enda sammanträde. Men 1765 hade man valt hertig Karl till præses illustris, och genom en direkt påstötning av honom kom det verkligen nytt liv i sällskapet. Om Acta icke kunde utgivas av brist på penningar — skrev han 1773 — »så önskade jag gärna, att jag kunde i detta fallet lindra societetens utgifter. Jag kan icke åstadkomma något betydligt understöd härutinnan. Men jag lämnar societeten att tills vidare få göra räkning på en viss summa årligen av mig till förestående behov från 3 till 600 daler kpt., dock att sådant ej på något sätt kunnigt göres utom societeten.» Tack vare denna hjälp och några andra donationer kunde societeten 1773 börja utgivandet av Nova Acta, som sedan alltjämt fortgått. Men dessa Acta, liksom societetens verksamhet i övrigt, fick hädanefter en blott lokal och vetenskaplig betydelse. Av allmänheten observerades de på latin utgivna Nova Acta troligen alls icke.

Vetenskapsakademien.

Ej heller den ekonomiskt vida bättre lottade Vetenskapsakademien spelade någon ledande roll inom den gustavianska kulturen. Dess Handlingar utkommo väl fortfarande, men efter vad det förefaller mottogos de icke av allmänheten med samma begärlighet som förut, och att döma av invalen tyckas även här de vittra intressena hava

Digitized by Google

trängt in. Under tiden 1771—1792 invaldes blott fem mera berömda naturvetenskapsmän (Scheele, Thunberg, J. G. Acrel, Murray och A. J. Retzius), men däremot ganska många blott vittra och politiska ryktbarheter (Liliestråle, Ulrik Scheffer, Creutz, Schröderheim, Fischerström, Adlerbeth, Rosenstein, Ehrensvärd och Franc). En av den gustavianska tidens män, Schering Rosenhane, som 1805 var Vetenskapsakademiens preses och då nedlade presidiet med ett tal, i vilket han tecknade akademiens historia, har där bl. a. riktat en polemik mot akademiens förut omtalade beslut att icke antaga någon till ledamot »endast för svenska språkets skull, som ej i andra vetenskaper, slöjder och konster äger någon kunskap». Svenska språket — yttrar han — »ehuru icke ett av Vetenskapsakademiens huvudsakliga yrken, har likväl alltid varit ett ämne för akademiens bemödande. Akademien har alltid varit sorgfällig, att det skulle bibehållas i sin renhet, och har genom åtskilliga på hennes bekostnad utgivna arbeten sökt sådant åstadkomma. De personer, åt vilka vården därav varit egentligen anförtrodd, hava alltid varit uppsökta av akademien, och i fall man finner stadgat i någon av hennes äldre författningar, att ingen blott för svenska språket skulle antagas till ledamot, bör en sådan stadga numera räknas ibland dem, vilka akademien utan att misstänkas för ombytlighet trott sig böra förändra.» I det följande framhåller han den estetiska bildningens karaktär av vetenskaplighet: »Det fordras även så mycken kunskap och beläsenhet för att fälla ett rätt omdöme över Sofoklers och Euripiders konst som insikter och lärdom äro nödvändiga, då man vill resonera över Arkimeder och Euklider, Hippokrater och Gallener, Dioskorider och Plinier, Varroner och Columeller». Och vad särskilt akademiens språkintresse angick, påpekade han, att då Gustav III den 5 februari 1772 för första gången benådade akademien med sin närvaro, handlade högtidstalet, som hölls av greve Rudenschöld, Om svenska språkets art och nu varande bruk. Akademien hade således utan tvivel tagit intryck av den nya, estetiskt intresserade tiden. Naturligtvis var den fortfarande framför allt en naturvetenskaplig, praktisk och ekonomisk institution, och Rosenhane kunde icke undgå att observera, att man just därför börjat »anse henne med mindre värme och med mera likgiltighet hennes arbeten. Jag styrkes — fortsätter han — i denna tanke, då jag finner, att förläggaren av akademiens skrifter långt ifrån att som tillförene lämna en årlig erkänsla till hennes kassa, snarare äskade arvode för Handlingarnas tryckning och att vid utgivandet av de akademiska Talen han icke så alldeles fann sin räkning. Orsaken får dock icke tillskrivas dessa arbetens mindre godhet,

Digitized by Google

allra minst Handlingarnas, ty de hava alltid bibehållit sitt värde; snarare en förändrad smak.»

Vitterhets-akademien.

En bland orsakerna till allmänhetens minskade intresse för Vetenskapsakademiens verksamhet såg Rosenhane, utan tvivel med rätta, i den nya publikens förkärlek för det »mera lätta och mindre vetenskapliga». Denna smak tillgodosågs däremot av tvenne andra akademier: Vitterhetsakademien och Svenska akademien. Den förra, som stiftats 1753, hade, såsom vi minnas, efter revolutionsförsöket 1756 inställt sin verksamhet. Efter statsvälvningen 1772 återupplivades den ånyo. Men av de nio ledamöterna i den gamla akademien voro då endast sex i livet, och av dem kunde två, Lagerbring i Lund och Ihre i Uppsala, blott anses såsom korresponderande; den förre var aldrig närvarande vid något sammanträde, den senare blott en gång. De tre återstående, C. F. Scheffer, Rudenschöld och Berch — Höpken var hindrad — sammanträdde då den 25 januari 1773 hos sin höga »skyddsfru», änkedrottning Lovisa Ulrika, varvid Scheffer öppnade sammanträdet »med ett väl fattat tal om sin och akademiens underdåniga fägnad över Hennes Kungl. Majestäts nådiga tillstånd att åter få samlas till förmån och uppmuntran för svenska vitterheten». Drottningen tillkännagav, att hon till akademiens sekreterare efter Dalin kallat lagman Erik af Sotberg. Den första uppgiften var att utse nya ledamöter efter de avlidna. Därtill utsåg drottningen — ty akademien valde ju ej själv — justitiekanslern Liliestråle, hovmarskalken A. G. Leijonhufvud, kammarrådet Gyllenborg, kammarrådet Botin och expeditionssekreteraren Elers. Vid ett följande sammanträde ökade hon ytterligare antalet med hovmarskalken Manderström, kammarherren Sten Abraham Piper, rikshistoriografen Schönberg och bibliotekarien i Uppsala Birger Frondin. Samma år hon dog, utsåg hon ytterligare en ledamot, kammarherren baron Carl Gustaf Schultz von Ascheraden, och 1780 hade professorn i Uppsala Melanderhielm genom tvenne ledamöter anmält »sin åstundan att bliva antagen till akademiens ledamot». Då Scheffer förordade detta så väl med avseende på »professorns namnkunnighet som ock på det nyttiga biträde, man borde vänta sig av en lärd och skicklig medlem», täcktes drottningen bifalla hans hemställan — egendomligt nog, ty Melanderhielm, som var professor i astronomi, saknade veterligen alla vittra meriter. För övrigt förekom ingen annan ändring i akademiens sammansättning, än att Nils von Rosenstein 1782 utsågs till sekreterare efter den året förut avlidne Sotberg. Han fick endast göra tjänst vid ett enda sammanträde, ty den 16 juli 1782 avled Lovisa Ulrika, och därmed avbröts åter akademiens verksamhet.

Digitized by Google

Den 11 augusti infunno sig akademiens i staden varande ledamöter på Drottningholm: »Efter slutad cour och publik spisning lämnades akademien företräde i Hans Majestät konungens sängkammare, då den äldste närvarande ledamoten H. E. Greve Scheffer förde ordet och i underdånighet anhöll, att sedan akademien förlorat det beskydd och inseende, Högstsal. drottning Lovisa Ulrika densamma förunnat, Hans Kungl. Majestät, utom den nådiga protektion, varav akademien alltid haft att fägna sig, även i nåder täcktes tillåta, att den måtte i Hans Majestät få vörda sin höge skyddsherre och under dess nådiga inseende fortsätta sina arbeten. Härtill behagade Hans Majestät i de nådigaste ordasätt samtycka och gav däruppå var och en av akademiens ledamöter sin hand att kyssa.»

Fullt uppriktigt var detta samtycke nog icke, ty såsom en anteckning bland de gustavianska papperen visar, var Gustav III åtminstone redan 1781 betänkt på att upprätta en egen akademi. I varje fall avbröts Vitterhetsakademiens verksamhet för att först fyra år senare återupptagas i en annan form med en delvis annan uppgift och ett ändrat namn. Vi skola nu kasta en blick på akademiens arbeten under dess tioåriga verksamhet.

De uppgifter, åt vilka akademien skulle ägna sig, voro: historien, svenska språket, vältaligheten, skaldekonsten och »sinnebildskonsten». Denna sistnämnda numera glömda »konst» avsåg inskrifter på offentliga byggnader, medaljer, jetoner o. s. v. och var under det tidigare 1700-talet mycket högt skattad. Académie des inscriptions et belles lettres i Frankrike var till en stor del stiftad just för denna uppgift. Här i Sverige var Berch den erkände mästaren häri, och det var alltid hans votum, som avgjorde de prisbelöningar, som utdelades vid de av akademien utsatta tävlingarna om inskriftsförslag. En fordran var, att inskriften skulle vara på latin, och detta var väl en bland anledningarna, varför sinnebildskonsten icke längre intresserade den gustavianska tiden.

En annan uppgift var det svenska språket, och här hade akademien onekligen landets bästa krafter till sitt förfogande: Ihre och Sotberg. Den senare var Ihres lärjunge och hade biträtt honom vid författandet av det stora glossariet samt vid hans gotiska studier. I akademiens handlingar införde han Anmärkningar öfver svenska språket, som är det första på modersmålet avfattade försöket till en svensk språkhistoria, och han var även en litterärt intresserad personlighet. Om hans översättning av Voltaires Zaïre får jag strax tillfälle att tala. Redan vid en av de första samman-

Digitized by Google

komsterna tog man upp språkfrågan, men som vanligt fastnade man i en diskussion om den olycksaliga stavningen. Skulle man skriva *at* eller *att, up* eller *upp?* Vidare var vårt språk visserligen i flera fall rikt och hade ord, som andra tungomål saknade, såsom ***nännas, lagom, öm*** etc., men å den andra sidan ägde det icke motsvarigheter till vissa ord i främmande språk t. ex. *végéter, concentrer, dépendance, candeur,* som därför måste lånas. Svårigheterna voro således mycket stora. Drottningen föreslog då, att man skulle »liksom fransyska akademien utarbeta en dictionnaire, som Hennes Majestät trodde inom så mycket kortare tid kunna hinna fullbordas, som flera av ledamöterna förmodligen ville fördela arbetet sig emellan». Scheffer tyckte visserligen detta förslag vara förträffligt, men hemställde, om man icke till en början skulle låta »utgå ett vecko- eller månadsark och däruti ej allenast uppgiva de skrivlagar, som antingen efter allmänt bruk eller på etymologiska grunder prövas vara de rättaste, utan ock med en anständig kritik skärskåda såväl skrivarten som meningar och tankar i de hos oss tid efter annan utkommande skrifter». Detta blev också akademiens beslut, och det uppdrogs åt Ihre och Botin att inkomma med ett förslag till dylika »skrivlagar». Ihre trodde emellertid, att det vore bäst att avgöra saken, icke genom några regler, utan genom exempel, så »att man granskar och stadgar alla de ordens skrivsätt, varuti allmänheten är skiljaktig». Till något resultat kom man likväl icke, och redan i början av 1776 »prövades nödigt att låta våra ortografiska skiljaktigheter tills vidare vila». Därmed var språkfrågan för denna gång ur världen — dock blott för att kort därefter upptagas av Svenska akademien.

Inom historien räknade akademien landets utan gensägelse främste forskare såsom medlemmar: Lagerbring, Botin och Schönberg. Lagerbring var dock endast till namnet ledamot, och även Schönberg var inom akademien overksam. Dess flitigare var Botin, och hans yttrande om de prisskrifter, som behandlade historiska ämnen, äro rent förträffliga och visa, att historien redan nu fått en strängt kritisk metod. I bibliotekarien Birger Frondin hade man dessutom sökt skaffa sig en vitterhetens hävdatecknare, vilken tog sitt inträde med ett Tal om orsakerna til vetenskapernas och vitterhetens åtskilliga öden under de större tidehvarf i verlden och i synnerhet til deras lyckliga upkomst och tilväxt i nyare tider.

Även vältaligheten var enligt tidens krav väl företrädd av statsmän som Scheffer och Höpken, och åtminstone den senare hade här ovanligt sunda åsikter. »Äreminnena över akademiens framlidne ledamöter böra icke» — yttrade han — »författas såsom en discours,

Digitized by Google

varuti vältaligheten utströr alla sina blomster, utan snarare som korta biografier, helt jämna och okonstlade». Tyvärr tog man i praktiken icke denna föreskrift ad notam.

Sämst tillgodosedd var onekligen skaldekonsten, och egendomligt nog var Creutz icke ledamot av akademien. Den ende skalden var Gyllenborg, och med honom var det, såsom vi sett, redan slut. De övriga voro Liliestråle, Manderström och Elers d. v. s. efterblivna Dalinianer. Akademien var här därför ohjälpligt konservativ, och då den — såsom vi sedan vid Kellgrens biografi få se — hade att bedöma en skald med nya toner, visade den sig fullkomligt oförstående. Å den andra sidan bör dock erkännas, att den sökte arbeta för ett mera vårdat språk särskilt inom dramat. Ur denna synpunkt försökte sig Sotberg med en översättning av Voltaires Zaïre. Akademien gjorde därvid gällande följande allmänna synpunkter: »1) att en översättare bör vara angelägnare att i det närmaste uttrycka sin auktors mening än att giva ord för ord, då meningen därigenom förlorar sin styrka och hans eget språk sin art och behaglighet. 2) Att ord och talesätt böra vara passade så väl efter personernas värdighet som själva ämnets beskaffenhet. Det låga, det triviala har icke rum i en tragedi, som fordrar en style épique. 3) Att alexandrinska versslaget tyckes vara lämpligast till sorgespel, och blir då i anseende till declamation theatrale nödigt för åhöraren, att versen faller lätt och tydlig, att orden varken förlängas eller sammandragas emot allmänt bruk, och äntligen, som poesis är custos syllabarum i vårt ävensom i andra språk, att vart och ett ord får sin rätta ljudvikt, isynnerhet in rythmis. Det stöter våra öron att höra t. ex. *ära* rimma med *umbära, akta* med *uppvakta, bryn* med *åsyn, stå* med *vidgå*». Då några funno dessa föreskrifter väl stränga, svarades, »att i skaldekonsten är medelmåttighet ett fel och med hela konsten föga bevänt, om icke därigenom själva språket åtminstone hålles i helgd». Dessa uttalanden böra givetvis ses mot bakgrunden av frihetstidens tragedi, vars största fel var dess vulgära språk. Nu hade man i varje fall kommit till insikt om, att »det låga, det triviala har icke rum i en tragedi». I den formuleringen kan satsen nog bestridas, men i förhållande till Brynilda betecknar den dock ett framsteg och röjer en renare smak.

Under de tio år, som akademien denna gång existerade, utövade den en ganska flitig verksamhet. Den utgav Handlingar och utlyste årliga tävlingar i poesi, vältalighet, översättning och sinnebildskonst. Dessa tävlingar omfattades av det vittra Sverige med stort intresse, och under dessa tio år mottog akademien icke mindre än 108 tävlingsskrifter, av vilka 27 belönades; bland de prisbelönade

Digitized by Google

återfinner man namnen Kellgren, Tengström och Ristell, och bland dem, som sörjde akademiens bortgång, var även Kellgren, som 1783 skrev till dess siste sekreterare: »Vitterhetsakademien är då i Herrans namn avsomnad. Dess statuter äro återlämnade ... Allvarsamt att säga var det i sanning skada, att en så vacker inrättning skulle gå över ända.» Men akademiens brist var den klena uppsättningen i den poetiska klassen, och de herrar vid hovet, som Lovisa Ulrika insatt — Leijonhufvud, Piper och Schultz von Ascheraden, — utgjorde just ingen förstärkning; »herrar» i gustaviansk mening voro de knappast heller. Utan tvivel var denna brist en bidragande orsak till, att Gustav III beslöt sig för att bilda en ny vitter akademi.

Svenska akademiens förhistoria.

Vid sina båda besök i Paris, 1771 och 1784, hade han bägge gångerna infunnit sig i Franska akademien. 1771 hälsades han där med ett tal av d'Alembert, och 1784 komplimenterades han både av den nyinvalde ledamoten och av direktören. Någon litterär betydelse hade Franska akademien väl ej vid denna tid, men den åtnjöt ett stort socialt och litterärt anseende, och ett medlemskap betraktades såsom den högsta dekoration, som kunde tillfalla icke blott en författare utan ock en hög herre. För dylikt var Gustav III ytterst känslig, likaså för solenniteten i akademiens sammanträden, och det är därför ganska sannolikt, att han efter den avgörande brytningen med modern (1778) uppgjort planen på en ny efter franskt mönster bildad akademi, som skulle ersätta hennes. Att stifta denna, medan Lovisa Ulrika ännu levde, hade dock varit att allt för öppet affischera den fiendskap, som rådde mellan mor och son, och han uppsköt därför saken till efter hennes död. Men att han åtminstone redan 1781 haft planen klar, framgår, som sagt, av en anteckning, som han gjort. Det är en förteckning på de blivande medlemmarna. Den upptager tio namn med ett tillägg: »återstår tio att välja» — vid denna tid hade han således tänkt sig ett antal av tjugo eller hälften av medlemsantalet i den franska akademien. Att anteckningen är gjord före den 30 december 1781, framgår därav, att Sotbergs namn förekommer; han avled nämligen denna dag. Å den andra sidan är anteckningen nedskriven efter 1 juni 1780, då Wingård blev biskop. Den lyder:

Historiens

Biskopen i Lund, doct. Celsius
Kammarrådet af Botin

Orateurs

R. R. gref Höpken — discours académiques
R. R. gref Axel Fersen — discours à la diète
Biskopen af Götheborg, doct. Wingård — éloquence de la chaire

Digitized by Google

Poëtes

Adlerbeth
Gref Gustaf F. Gyllenborg
Gref Gabriel Oxenstierna

Gens de Lettres

R. R. Gref Scheffer
Kanslirådet Sotberg.

Listan innehåller åtskilligt av intresse. Först märker man, att konungen ämnat plocka ut de bästa ur moderns akademi; de båda höga och vittra »herrarna» Höpken och Scheffer, den ende skalden, Gyllenborg, och Vitterhetsakademiens båda verksammaste ledamöter Botin och Sotberg. Vidare torde man observera, att alla de tio tilltänkta medlemmarna — utom de båda biskoparna — voro adelsmän och av dem icke mindre än fem grevar. Denna aristokratiska karaktär bibehöll akademien även vid den definitiva instiftelsen 1786, då utom biskoparna endast Kellgren var ofrälse. Att Gustav III inrymt en plats åt två biskopar, kan till en början synas egendomligt, ty upplysningstiden var ju allt annat än kyrklig. Men här har han tydligen haft franska förebilder. Genom Bossuet, Massillon, Bourdaloue m. fl. hade den andliga vältaligheten blivit klassisk, och utan tvivel var detta orsaken till, att Gustav III även inom Svenska akademien ville hava en representant för »éloquence de la chaire». Att hans val föll på Wingård, är också karakteristiskt. Visserligen finnes icke en enda av Wingårds predikningar tryckt eller kvar i handskrift, men Gustaf Ehrensvärd har karakteriserat de muntliga. Wingård intog — säger han — »några fruntimmers blödiga hjärtan med en affekterad röst och ifrån Massillon och Bourdaloue översatta predikningar». Någon lärdom hade han icke, kunde »mera fransyska än latin, och utom dessa språk intet varken av de levande eller de döda. Ingen vetenskap är av honom känd, mindre älskad. De, som icke äro så stränga, säga, att det är bättre hava en belevad, vältalig och driftig biskop än en lärd pedant. Vad, predikar han icke väl? säga alla fruntimren, det är bättre, att en biskop kan predika än känna kontroverser, kyrkohistorien, gamla språk och en mängd grälsamma vetenskaper.» Karakteristiken är kanske väl färgad, men någon religiös personlighet var Wingård i varje fall icke, ej heller en lärd, utan framför allt en smidig hovman. Att just han skulle bliva den andliga vältalighetens representant, är därför betecknande för neologiens tidevarv. Ett annat karakteristiskt drag är konungens uppfattning av hävdateckningen. Såsom historiker upptog han Celsius och Botin — den senare med full rätt. Den förre var däremot, såsom vi sett, mycket svag såsom forskare, och

Digitized by Google

hans förtjänster såsom historiker måste uteslutande sökas i den belletristiska formen. Det var denna, som slog an på Gustav III, och det är betecknande för honom och hela hans tid, att han bland »historiens» upptog Celsius, men icke det dåtida Sveriges främste historiker, Lagerbring. Visserligen bodde denne i Lund, men det gjorde Celsius också, och det kan således icke hava varit skälet. Lagerbring var ännu vid full vetenskaplig vigör; tredje bandet av hans stora arbete hade utkommit 1776, och det fjärde följde 1783. Men hans lärdom var enligt den gustavianska tidens uppfattning »pedanteri», hans stil ansågs »ohyfsad», och konungen föredrog därför den ytlige Celsius. Dessutom var Lagerbring professor, och det var, efter vad det förefaller, en betänklig sak i konungens ögon. Lindblom, som då ännu innehade den skytteanska lärostolen, uppgiver väl, att Gustav III vid den första uppsättningen 1786 tänkt uppföra honom på listan såsom nr 14. Det är möjligt, men i varje fall kom Lindblom icke med, och under Gustav III:s tid valdes icke en enda professor in i akademien. Professorer och lärda pedanter voro för den gustavianska tiden nästan blott olika namn på samma sak, och av tidens fyra verkliga historiker, Botin, Schönberg, Lagerbring och Hallenberg, blev endast den förstnämnde medlem av Svenska akademien.

Svenska akademien stiftas.

Emellertid dröjde det till 1786, innan Gustav III kunde sätta sin plan i verket. Under tiden hade Sotberg avlidit, och det återstod således blott nio av de tilltänkta. Till dem lade konungen ytterligare fyra: först riksrådet greve von Hermansson, som således kom att förstärka den grupp av »herrar», Fersen, Höpken och Scheffer, som upptagits i det första utkastet. Han kom väl in med hänsyn till det »prydliga skrivsättet» i de ämbetsutlåtanden, han avgivit. Vidare förstärktes »gens de lettres» med gunstlingen Schröderheim och Vitterhetsakademiens siste sekreterare Nils von Rosenstein, som nu också blev Svenska akademiens. Till sist bereddes en plats åt den gustavianska tidens främste skald, Kellgren, vilken som författare till Gustaf Vasa förvärvat sig ett litterärt rykte, som till fullo motsvarade konungens val. Och vid hans sida sattes Oxenstierna och Adlerbeth. Skaldekonsten var således så väl representerad som då var möjligt, ty på de väl sprithaltiga Bellman och Lidner reflekterade tydligen ingen, när det gällde ett så illustert samfund. Medlemmarnas antal bestämdes till aderton, och de tretton skulle fritt få invälja de återstående fem.

Stiftelsebrevet utfärdades den 20 mars 1786. I detta säger konungen: »Vi hava saknat en inrättning, ägnad endast till språkets förbättring», och därför hade han beslutat att upprätta en akademi

Digitized by Google

»endast för svenska språket, den vi velat helga åt de ädlaste av alla tidsfördriv: vältaligheten och skaldekonsten, att under uppodlande och stadgande av svenska språket utsprida och upphöja äran och minnet samt sjunga de store mäns lov, som dels styrt, dels tjänt och frälsat fäderneslandet, och därmed på en gång utvidga svenska namnets och språkets ära». Påståendet, att Sverige dittills saknat en dylik akademi, var emellertid »en sanning med modifikation», ty faktiskt hade Vitterhetsakademien haft alldeles samma uppgift. Den skulle syssla med historia, antikviteter, vältalighet och »svenska språkets uppodling», tydligen genom diktkonsten; så hade Vitterhetsakademien i varje fall fattat sin uppgift. Historien ingick ju även i Svenska akademiens program, och konungen hade, såsom vi sett, upptagit en särskild grupp »historiens». Med antikviteterna hade Vitterhetsakademien icke egentligen sysslat, ty fornforskningens tid var redan förbi. Återstod således blott »sinnebildskonsten». Skillnaden i uppgifter var, såsom man härav finner, ytterst minimal, och för så vitt det var någon alls, hade denna lätt kunnat avlägsnas genom en lindrig ändring av statuterna. Ur den synpunkten förefaller den nya akademien hava varit tämligen överflödig.

Men utan tvivel hade Gustav III sina skäl. Något torde de franska mönstren hava betytt. I Paris hade man både en Académie française och en Académie des inscriptions et belles lettres, och denna förebild inverkade nog, då konungen delade Lovisa Ulrikas akademi i två: Svenska akademien och Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien, som instiftades samma dag som Svenska akademien eller den 20 mars 1786 och i vilken Vitterhetsakademiens alla gamla ledamöter ingingo. Minnet av den bittra fiendskapen mellan Gustav III och Lovisa Ulrika betydde troligen mera. Det kunde ej vara angenämt för honom att nödgas vara tillsammans med hennes närmaste vänner: Piper, Manderström, Leijonhufvud och Schultz von Ascheraden. Vidare hade Vitterhetsakademien just genom dessa element fått en ganska illitterat prägel, och poetuppsättningen var, som sagt, mycket klen. Att en akademi med denna sammansättning ej tilltalade honom, kan man förstå, och denna olägenhet kunde icke avhjälpas genom några nya statuter. Då var det bättre att skapa en ny institution med mera tidsenliga former och en till större delen ny uppsättning. Det var, vad han gjorde. Av Vitterhetsakademiens ledamöter upptog han blott Höpken, Scheffer, Gyllenborg, Rosenstein och Botin, lät de andra stå kvar i den gamla akademien och utsåg åtta nya, vilka litterärt voro alldeles avgjort överlägsna Vitterhetsakademiens.

Digitized by Google

Invigningen.

Men även den nya akademiens organisation var betydligt mera tidsenlig än den gamlas. För det första kom den i närmare kontakt med allmänheten. Inför denna hade Vitterhetsakademien aldrig synts. Den hade sammanträtt i drottningens privata rum, först på Drottningholm och sedan i Fredrikshov, och den hade aldrig haft någon offentlig sammankomst. Svenska akademien uppträdde däremot med den pomp och den solennitet, som så tilltalade Gustav III:s sinne för det effektfulla. De offentliga sammankomsterna höllos i stora börssalen, den första den 5 april 1786. I ett brev, skrivet några dagar förut, redogör Kellgren för det fastställda ceremonielet, vilket också alldeles följdes. Ledamöterna »samlas i en av de inre salarna kl. 5 e. m. Kaptenlöjtnanten av drabanterna, som utdelt biljetterna, disponerar salen. Fruntimren placeras på bänkarna runt omkring salen. Till höger om dörren ha konungen och prinsarna, till vänster drottningen och prinsessorna sina griljerade loger. I själva salen rum för hederligt klädda karlar. Kungen kommer till huset kl. $^1/_2$6 och emottages i ett särskilt rum av riksmarskalken, överståthållaren, de tre riksens råd, som äro ledamöter av akademien, hovkansleren och statssekreteraren. De övriga ledamöterna hava emellertid gått in i salen och vänta inom den barrière, klädd med blått kläde, som för trängsels undvikande är satt ifrån stora dörren fram till ett elva alnars långt bord, klätt med blått sammet med guldkronor, frammanför vilket konungens stol är ställd på en estrade. Kungen kommer så in i procession, intager sin tron och öppnar sammankomsten med ett tal, på vilket Höpken svarar. Statssekreterarn uppläser akademiens stadfästelsebrev, kulorna bäras fram och ledamöterna lotta om sina platser. Kungen underskriver statuterna och därpå samtliga ledamöterna efter den ordning, som blivit träffad. Konungen går ut, åtföljd av akademien. Då inbäras 18 lika fåtöljer. Konungen lär då infinna sig i sin griljerade loge, och akademien kommer tillbaka och intager sina stolar efter nummer. Direktören håller då först sitt inträdestal och de övriga i sin ordning och sist sekreteraren, som uppläser statuterna. Talet ställes till akademien, och ingen annan titel brukas än *Mine Herrar.* De aderton jetonerna bäras fram och utdelas, prisämnena kungöras, och akademien går tillbaka i den inre salen, varifrån de kommit. Och så är akten slut.»

Tilläggas kan, att akademiens högtidsdag skulle inledas — och inleddes ända till 1822 — med en offentlig gudstjänst, som skulle hållas i Slottskapellet, »till dess akademien får ett eget hus, där ett sådant kapell kan inrättas». I koret skulle stå en vakt av ståndrabanter, vid kyrkodörren en annan av livgardet. Akade-

Digitized by Google

miens ledamöter skulle samlas i sakristian och utträda två och två över en på golvet lagd matta. Medan musik utfördes av hovkapellet, skulle de taga plats på fåtöljer, ställda nio på var sida om altaret.

Invalen.

Man måste medgiva, att dylika skådespel böra hava varit imponerande. Att döma av samtida yttranden betraktades också akademiens sammankomster nästan som nationella högtider, och akademien fick därigenom en ställning, som efter svenska förhållanden mer än motsvarade Franska akademiens i Frankrike. I de allra flesta punkter var Gustav III:s skapelse en kopia av denna. Konungen hade insatt de tretton första medlemmarna, men dessa skulle fritt välja de återstående fem, varefter valet efter varje avliden likaledes skulle vara fritt. Såsom akademiens beskyddare förbehöll sig konungen blott att bekräfta eller förkasta valet. Detta var ett lån från Franska akademiens statuter och en olikhet mot Vitterhetsakademien, där beskyddarinnan faktiskt utan något val antog medlemmar. För konungens syfte — att skapa en höglitterär dekoration — var detta fria val otvivelaktigt mera effektivt. I sak betydde det under Gustav III:s tid dock mindre än de utomstående förmodade, ty konungen tillkännagav enskilt sin önskan för sekreteraren, som meddelade den till akademiens ledamöter, vilka därpå röstade enligt anvisning. Vid ett dylikt tillfälle skrev Kellgren satiriskt: »Som vi hava ett fritt val, så har Hans Majestät befallt oss att inkalla Gyldenstolpe». Oss förefalla dock konungens kandidater bättre än akademiens egna. Den först invalde var gunstlingen Armfelt, som då blott var 29 år och utan några litterära meriter. Men han var obestridligen en stor begåvning, nästan ett geni, och hans vittra smak var bättre än de flestas. De tre nästa: Nordin, Leopold och Clewberg, voro utan tvivel de mest förtjänta. Praktiskt taget voro dessa val enhälliga. Men 1787 företogos två val, vid vilka konungen verkligen tyckes hava lämnat akademien full frihet, och nu blev omröstningen tämligen anarkisk. Till det ena rummet erhöllo fem personer röster, till det andra fyra. Valda blevo rektorn vid Storskolan i Stockholm Johan Murberg och kopisten Lorentz Sjöberg, den senare med den möjligast knappa majoritet, sju röster av avgivna tretton. Gustav III gjorde antagligen en grimas, då man begärde hans bekräftelse — en skolmästare och en kopist! Men han fogade sig och tog själv hand om nästa val, då kronprinsens vice-guvernör greve Gyldenstolpe utsågs.

I likhet med franska akademien hade den svenska inga hedersledamöter; dylika funnos däremot i Vitterhetsakademien. I Svenska akademien voro alla likställda, excellensen och kopisten, all titulatur

Digitized by Google

var förbjuden, och det officiella tilltalsordet var blott: Min herre. Ämbetsmännen voro desamma som i Franska akademien: direktör, kansler (vice ordförande) och ständig sekreterare, vid varje sammanträde utdelades aderton jetoner till fördelning mellan de närvarande, och Gustav III:s avsikt var ock, att akademiens ledamöter skulle såsom i Frankrike åtnjuta pensioner. Men konungens alltid svaga ekonomi hindrade honom att fullfölja sin avsikt så, som han önskat.

Svenska akademiens stat.

Den stat, som han utfärdade den 20 mars 1786, slutade på en summa av 2,500 rdr sp. d. v. s. 10,000 kr.[1] Större delen eller 1,500 rdr sp. voro avsedda till pensioner. Dessa voro emellertid ej blott för Svenska akademiens utan ock för Vitterhets- Historie- och Antikvitetsakademiens ledamöter, och Kungl. Maj:t förbehöll sig att själv utnämna pensionärer. Två pensioner à 150 rdr vardera skulle vara för de mest förtjänte och sex à 100 rdr var för de därnäst »namnkunnige». På det att även utländske lärde »må erfara vedermälen av Kungl. Maj:ts kärlek för lärdom och aktning för dem, som den idka», så anslogos i staten fyra pensioner à 150 rdr var åt utländske lärde, »som dels äro ledamöter, dels föra brevväxling med Vitterhetsakademien» — att dessa pensioner upptagits i Svenska akademiens och icke i Vitterhetsakademiens stat, förefaller onekligen egendomligt. Men då Kungl. Maj:t *aldrig* utdelat dem, hava de faktiskt kommit Svenska akademien till godo, och detta bestämdes genom ett formligt beslut av Gustav IV Adolf. De förut omtalade pensionerna till akademiens egna medlemmar upphörde relativt snart. Ty de behövdes för andra ändamål. De inkomster, som voro anslagna till akademien, voro 262 rdr sp. av ett laxfiske och 1,228 rdr sp. av ensaksböterna eller tillhopa 1,500 rdr sp., varjämte akademien fick löfte om att vid första ledighet erhålla 1,000 rdr sp., då generalpostdirektörens privilegium på Posttidningen upphörde (vilket inträffade 1791). Denna inkomst blev emellertid akademiens förnämsta, ty genom myntrealisationen 1803 minskades det ovannämnda anslaget av 1,500 rdr specie (6,000 kr.) till 1,500 rdr banko (= 2,250 kr.), vilket fortfarande är det enda direkta statsanslag, som akademien åtnjuter. Ej heller Posttidningen var till en början någon lysande affär; ända till 1832 fick akademien blott 2,500 rdr banko i arrende; sedan blev det ännu sämre, och 1834 anhöll akademien om att bliva befriad från den snarast förlustbringande skyldigheten att utgiva regeringens officiella organ. Detta bifölls emellertid icke av Kungl. Maj:t, och sedan togo inkomsterna så småningom upp sig, så att de under åren 1848—1880 utgjorde 7,500 kr. om året, 1880—1886 10,000 kr. Med tidningsväsendets utveckling på 1880-talet skedde emellertid en förut icke anad ökning av Posttidningens avkastning, och då nytt kontrakt 1886 uppgjordes med arrendatorn, skedde det på betydligt fördelaktigare villkor för akademien. Men samtidigt beslöt denna att anslå inkomsten av Posttidningen åt den stora ordbok, som akademien då förberedde.

Grupper av ledamöter.

Staten av 1786 var således, som man härav finner, ej lysande. Akademien ålades att utgiva Handlingar, en ordbok, en grammatika

[1] Genom en felräkning äro utgifterna beräknade till 2,500, men inkomsterna blott till 2,490.

Digitized by Google

och sådana avhandlingar, »som bidraga kunna till stadga och befordran av god smak». Men några medel härtill voro ej anvisade.

Jag fortsätter emellertid redogörelsen för akademiens organisation i övrigt. Ledamöternas antal, som i förebilden var fyrtio, bestämdes till aderton, antagligen därför att ordet *aderton* var mera välklingande än *tjugo*. Gustav III hade — också här enligt fransk förebild — tänkt sig två olika kategorier av medlemmar: dels »herrar», dels författare, eller — som det heter i stiftelsebrevet,

Svenska akademiens stora prismedalj.

dels de, som äro »kända för deras utmärkta vältalighet och starka skrivsätt samt kärlek till vitterheten, och *dels* de, vilka redan sig hedrat med skrifter, som riktat språket och vunnit allmänt lov». I det tal, som han höll vid akademiens invigning, utvecklade han detta närmare. Grupperna äro nu tre: *dels* de, »som brinnande av kärlek för vitterhet hava fritt följt sin böjelse och endast sysselsatt sig med dess yrken», d. v. s. de egentliga författarna, *dels* de, »som genom en vidsträckt lärdom stadgat sina omdömen på grunder, som tider och sekler dem förelagt», d. v. s. smakdomare eller kritiker, *dels* slutligen de, »som i rikets högsta värv eller i allmänna sammanlevnaden från barndomen alltid stadgat deras smak genom den noggrannhet, de stora ämbeten, de beklätt, alltid äska, eller genom det ständiga ombyte av människor, deras kall krävt av dem att umgås med, vilka nödvändigt fordra en aktsamhet i tal, ett noggrant val av ord, som utgör den fina känslan, vilken giver vart ord sin rätta mening och föreskriver den gräns, över vilken de ej kunna föras». Den sista satsen är ju något krånglig, men den definition, Gustav III där ger på en hög herre, är onekligen god — han tänkte på män som Fersen, Höpken och Scheffer. Orden säga

Digitized by Google

oss också, varför han ville hava dylika män i sin akademi. Diktkonsten hade, såsom vi av den föregående framställningen funnit, under äldre tider snarast varit ringaktad. Under frihetstiden hade man visserligen fått mera respekt för den. Men det var först Gustav III, som gav författarvärlden det egentliga riddarslaget genom att i samma akademi sätta en Fersen och en Kellgren sida vid sida. Han hade också ett annat syfte. Män som Fersen, Höpken, Scheffer med deras franska bildning hade, åtminstone enligt hans mening, ett mera vårdat, mera kultiverat språk än de lågättade svenska författarna, och genom att sammanföra de senare med de förra trodde han, att litteraturens språk skulle vinna i elegans. I grunden var det dock samma fordran, han ställde på alla sina academici: de skulle vara män med *smak*, och denna fordran gällde såväl »herrarna» som skalderna. Någon akademi av lärde ville han alls icke ha, och ett bland skälen, varför han inrättade en ny akademi, var nog lärdomstyngden hos Lovisa Ulrikas.

Grammatiken.

Franska akademien skulle enligt sina statuter utarbeta en ordbok, en grammatika, en retorik och en poetik. Detta stadgande tog Gustav III upp också för sin och ålade Svenska akademien »att utarbeta en svensk ordbok och grammatika jämte sådana avhandlingar, som bidraga kunna till stadga och befordran av god smak». De sistnämnda avhandlingarna motsvara således retoriken och poetiken, men det blev aldrig ens tal om, att akademien skulle utgiva några dylika; tiden för estetiska lagböcker var redan förbi. Under den första månaden av akademiens tillvaro tog man däremot upp frågan, varmed man skulle börja: en svensk ordbok eller en svensk grammatik? Då man därvid »eftersinnade, att det föga vore möjligt att författa en fullkomlig och på säkra grunder byggd ordbok, innan de grammatikaliska reglerna för språket voro fastställda, och grammatiken därjämte i många delar borde tjäna till grund för skriv- och stavningssättet, trodde akademien med sakens natur enligast vara att göra början med en svensk grammatikas utarbetande». En av akademiens ledamöter, Botin, hade redan förut (1777) utgivit en liten för skolan avsedd lärobok i ämnet: Svenska språket i tal och skrift — enligt Noreen: »ett verkligt gott arbete, om också icke på långt när i den grad, som hans samtid höll före». Det var denna skolbok, akademien nu beslöt att lägga till grund för sin grammatik och förmodade »att med några få tilläggningar och ändringar vid detta vackra och grundeliga arbete snart kunna åstadkomma en sådan grammatika, som blivit akademien ålagd att författa». Under de följande sammankomsterna genomgicks och diskuterades Botins bok, och därvid gick det tydligen upp för akade-

Digitized by Google

miens medlemmar, både att uppgiften var vida svårare, än man från början tänkt sig, och att Botins lärobok ej kunde tjäna såsom stomme för en av akademien auktoriserad grammatik. Redan i början av 1787 lade man därför i tysthet ned arbetet på grammatiken och beslöt att i stället övergå till ordboken.[1]

Ordboken.

Ej heller här hade man från början en föreställning om svårigheterna. Akademien räknade icke någon språkforskare bland sina medlemmar — och efter Ihres och Sotbergs död funnos knappt några dylika i landet. Akademiens »yppersta och angelägnaste göromål» skulle visserligen vara att »arbeta uppå svenska språkets renhet, styrka och höghet», men därmed avsåg Gustav III alls icke någon vetenskaplig språkforskning, utan den »renhet, styrka och höghet», som en snillrik författare genom sina dikter och prosaskrifter kunde skänka språket och litteraturen. Ur den synpunkten räknade akademien flera verkliga språkkonstnärer bland sina medlemmar, och särskilt ägde Kellgren en ovanligt fin stilkänsla. I ordboksarbetet, som under den första tiden bedrevs med synnerlig iver inom akademien, deltog han allra flitigast och författade till ledning en plan för arbetet, som enligt Noreen är »fullt värdig sin författares snille» och så väl uppgjord, »att den knappast nu kan göras bättre». Särskilt hade han blick för ett uttrycks olika nyanser, ehuru han å den andra sidan icke var någon småaktig kriarättare. Sedan han ur denna synpunkt behandlat ordet *arbetsam,* fortsätter han: »Torde dock hända, att denna förfining är överdriven. Bevare oss Gud att för mycket vilja omgränsa varje ords betydelse! Jag känner för väl, vad ett allt för strängt åtskiljande skulle skada vitterheten. Skalden behöver att i var stund få utvidga eller inskränka, kanske även missbruka ett ords bemärkelse. De troper, som vi mest beundra hos latinska poeterna, äro ofta ej annat än fel mot språket, än avsteg från ordens rätta förstånd. Det tycks, som orden i detta språk föga ägt annan än en ungefärlig betydelse, och jag fruktar, att Horatius nödgats utstryka många vers, om i hans tid funnits en romerska akademiens dictionnaire».

Språkmän i denna estetiska bemärkelse voro även andra av akademiens ledamöter, Oxenstierna, Adlerbeth, Clewberg m. fl., och akademiens överläggningar rörande de olika frågor, som under arbetets gång kommo under diskussion, visa, att språkkänslan oerhört utvecklats sedan Dalins och fru Nordenflychts dagar. Med hänsyn till de krafter, som akademien i detta avseende hade till sitt förfogande, hade en ordbok enligt 1700-talets fordringar måhända icke varit en omöjlighet. Men dessa diskussioner, så givande de än voro, hade dock den praktiska olägenheten, att akademien, som genom dem fick

[1] 1836 utgav akademien sedermera Svensk språklära, utarbetad av L. M. Enberg — ett ganska obetydligt arbete.

Digitized by Google

blicken öppnad för alla svårigheterna, med varje steg framåt nödgades att taga nästan två tillbaka. Ett kanske ännu större hinder låg i den opraktiska arbetsplanen. Akademien hade intet anslag till ordboken, och den måste således gratis utarbetas av ledamöterna. Men de flesta av dessa voro ämbetsmän, som — alldeles frånsett bristande kvalifikationer i övrigt — endast tillfälligtvis kunde ägna någon tid åt ett dylikt arbete, och även författare som Kellgren hade ju annat att göra. På en eller några få personer kunde utarbetandet således ej läggas, och man beslöt därför — liksom förut Vetenskapssocieteten — att lotta ut de olika bokstäverna på akademiens ledamöter. Härigenom skulle ordbokens enhetlighet hava omöjliggjorts, så vida alla fullgjort sitt uppdrag. Men det gjorde de icke. Kellgren, den förnämsta kraften, blev efter några år så sjuk, att han ej längre kunde ägna sig åt något strängare arbete, och man fann det därför (1793) nödvändigt att anförtro uppdraget åt en enda person. Man antog då den unge Johan Stenhammar, Kellgrens skyddsling, till »amanuens» med en årslön av 200 rdr banko. Kort därefter (1795) suspenderades emellertid akademien, Stenhammar avled 1799, och därmed avstannade, praktiskt taget, arbetet på ordboken för en längre tid. Det återupptogs först sedan Beskow blivit akademiens sekreterare. Hans arbetsplan var i det hela den samma som förut: de olika bokstäverna skulle fördelas på akademiens ledamöter, och dessas arbete skulle granskas visserligen ej av akademien in pleno, utan av ett redaktionsutskott av tre, högst fem personer. Hans Järta varnade för att över huvud inlåta sig på ett dylikt företag: »Vad minst akademien synes mig böra våga, är att någonsin giva ut ett svenskt lexikon. Ett sådant arbete kan ej bliva dugligt, om det ej utarbetas av *en enda* person med de biträden, han själv väljer.» Beskow höll emellertid i sig, och 1836 beslöt akademien att återupptaga arbetet enligt hans plan. Utgången visade emellertid, att Järta haft rätt. Språkprov insamlades väl flitigt, men då det blev fråga om redaktionen av dessa, insåg man nödvändigheten att vända sig till en enda. Till redaktör utsågs då (1855) professor C. A. Hagberg i Lund. Men först 1863 kunde han till akademien insända slutet av bokstaven A, och året därpå avled han; efter flera språkliga principstrider i akademien blev detta häfte visserligen (1870) utgivet. Men därefter måste man ånyo nedlägga företaget — delvis av ekonomiska skäl. Sedan emellertid akademiens finanser, såsom vi sett, blivit bättre, väckte Th. Wisén 1883 förslag om utgivandet av en ny, stor ordbok. Redaktör skulle bliva en enda med biträde av en hel stab av medarbetare, akademien skulle visserligen godkänna själva principerna, men ej censurera redaktörens arbete. Förslaget antogs, 1893 kom det första häftet av det stora verket ut, och tills dato hava 95 häften utgivits, under den sista tiden i rask följd. Redaktörer hava varit Th. Wisén, K. F. Söderwall, Es. Tegnér och E. Tuneld.

Dessutom har akademien utgivit ganska många skrifter av språklig art. Sedan arbetet på själva ordboken vid mitten av 1790-talet avstannat, kastade akademien sig in på den segslitna stavningsfrågan, och Leopold fick då i uppdrag att författa en stavningslära. Denna — Afhandling om svenska stafsättet — trycktes 1801 och fastslog för en lång tid framåt den svenska, förut ytterst vacklande ortografien. Såsom högsta norm sätter Leopold »bruket» och förkastar härledningen. En senare generations språkmän ogilla, som bekant, bägge principerna och vilja blott, mer eller mindre starkt, erkänna den fonetiska. Men även Noreen, som i detta avseende var ganska radikal, erkände dock förtjänsterna hos Leopolds avhandling: det är »stavningens reda och

Digitized by Google

konsekvens, som är Leopolds högsta norm, visserligen alltid inom brukets gränser, och han är därför en av de första, som anlägger den egentliga först i våra dagar rätt till heders komna pedagogiska synpunkten på rättstavningsläran. På nu angivna basis är Leopolds arbete så väl utfört, som det över huvud kunde bliva med 'brukets' black om foten, och det förtjänar nästan alla de lovord, det i lång tid fått mottaga.»

Akademiens mönsterskrifter.

Då Gustav III från Franska akademiens statuter lånade föreskriften om akademiens skyldighet att utarbeta en grammatik och en ordbok, hade han tydligen icke en aning om svårigheterna, och i varje fall tänkte han sig icke ett vetenskapligt arbete. Akademiens egentliga uppgift var för honom att författa äreminnen och dikter, som kunde tjäna till »mönster». Äreminnena voro icke biografier i vår tids mening, utan snarast ett slags prosadikter. Huvudvikten lades på formen, på de »starka tankarna», på »filosofien», och torra, prosaiska fakta borde så litet som möjligt förekomma. Hur föga man ansåg ett underlag av fakta behövligt, framgår av ett yttrande av Rosenstein till akademiens protokoll: »att då möjligt vore, att författare, som äga snille och stil, saknade de insikter i historien, som vid de uppgivna prisämnens utarbetande voro nödiga, trodde han sig böra underställa akademiens omprövande, om det icke vore nyttigt att i tidningarna införa de förnämsta källor, varutur tillräcklig upplysning om det historiska kunde hämtas». Detta gillades av akademien. Vid samma tillfälle utsatte man Äreminne öfver Birger Jarl såsom tävlingsämne, emedan »de, som ville skriva dess beröm, icke behövde låta avskräcka sig genom besvärligheten att hopsamla historiska underrättelser». På forskning kom det således icke an, blott på stil, och meningen var, som sagt, att såväl akademikernas egna skrifter som de prisbelönade skulle tjäna till mönster. Detta kommer särskilt fram i en paragraf av statuterna: »Det första året ett ämne utgivet är, böra akademiens ledamöter däröver icke arbeta eller i tävlan om priset ingå. Men skulle till den utsatta tiden inga arbeten inkomma, de där belöning förtjäna, åligger det då en eller flera av akademiens ledamöter att om ämnet skriva.» Denna dikt eller detta äreminne skulle sedan insättas »i akademiens Handlingar att tjäna till mönster för dem, som i dylika ämnen tänka skriva».

Ett dylikt fall inträffade ganska snart. På grund av en enskild donation utsattes såsom prisämne en sång till de svenska bergverkens ära. Första året inkommo två skrifter, vilka icke kunde belönas. Då akademien anhöll att ånyo få utsätta ämnet till nästa år, erinrade konungen om den nyss citerade paragrafen. Akademien, eljes så lojal, vågade dock göra invändningar och »förklarade sig i underdånighet vörda både den lag, henne blivit föreskriven, och den nådiga förklaring, konungen nu därå täckts göra, men vågade i lika underdånig-

Digitized by Google

het föreställa: att den skyldighet, som härigenom ålades akademiens ledamöter, bleve så mycket svårare att uppfylla, som den skrift, vilken av en ledamot över ett prisämne författades, borde tjäna till mönster enligt själva orden i stadgarna; att ingen av akademiens ledamöter vore nog förmäten att tro sig kunna lämna allmänheten mönster i vad slag de ock vore; att därest någon skulle vara nog lycklig att åstadkomma ett arbete, som närmast nådde fullkomligheten, skulle dock det namn av mönster, varmed stadgarna stämplade detta arbete, helt visst göra allmänheten motsträvig att erkänna dess värde.» Det hjälpte emellertid icke, ty konungen höll i sig. Akademien måste nu lotta om bergverkens skald. Men redan här visade sig orimligheten i föreskriften. Skulle Fersen, Hermansson och dylika akademiker, som aldrig skrivit en rad vers, deltaga i lottningen och möjligen åläggas att dikta ett poem? Man anhöll därför att få inskränka lottdragningen till dem, »vilka genom skaldearbeten gjort sig kända». Sedan detta bifallits, lottades, varvid lotten föll på Kellgren. Emellertid tyckes man, ehuru protokollet därom ingenting nämner, hava fått tolka paragrafen så, att den ifrågavarande skyldigheten blott då skulle inträda, så vida ej heller det andra året någon tävlingsskrift kunnat belönas. Ämnet utsattes i varje fall på nytt, och åter inkommo två tävlingsskrifter — båda tyvärr pekoral. Kellgren granskade dem i ett gnistrande kvickt utlåtande, som slutar med orden: »Det har i följd av våra stadgar och ett blint ödes beslut blivit mig ålagt att i förevarande ämne på akademiens vägnar författa ett poem till mönster för svenska snillet. Jag har ej uppfyllt denna plikt av det enda skäl, att jag icke *kan* uppfylla den, och jag anhåller, att akademien täckes stödja detta skäl mot den högre befallning, vars olydnad intet annat än omöjligheten gör förlåtlig. Man pålägger ej Pasch att måla landskap eller Martin porträtt.» Konungen var närvarande, då detta yttrande upplästes, men — teg, och därmed var frågan bragt ur världen. På själva principen höll konungen dock fortfarande.

Den uppgift, som i Gustav III:s ögon var den förnämsta: att avgiva mönster för litteraturen, var i själva verket redan vid akademiens stiftande en föråldrad åskådning. Den tillhörde renässansen och Boileaus århundrade, och här i Sverige hade redan Thorild uppträtt med snillets krav på frihet och obundenhet av alla regler och förebilder. Så vida akademiens uppgift begränsades till att skriva regler och utgiva mönsterskrifter, hade den 1786 knappt något existensberättigande, och de tider inom den svenska litteraturens historia, då unga författare sökt bilda sig efter den smak, som förmodats vara gällande inom akademien, ha snarast varit de sterilaste.

Digitized by Google

Allegori utgiven i Paris till minne av Svenska akademiens stiftande 1786.
Gravyr av J. Condé efter N. G. Agander och A. F. Fortin.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

Sättet att frambringa en dylik, efter godkända mönster tillskapad litteratur var naturligtvis detsamma, som förut praktiserats inom de flesta akademier och vittra sällskap d. v. s. pristävlingar. Svenska akademien skulle årligen på högtidsdagen utdela tvenne större pris, ett i vältalighet och ett i poesi, och tvenne mindre »för dem, vilka de förre närmast äro och sålmedelst förtjäna accessit». Såsom ämnen vid den första tävlingen bestämdes, i skaldekonsten: Konung Gustaf Adolfs anträde till regeringen, och i vältalighet: Äreminne öfver riksrådet och fältmarskalken Lennart Torstenson, grefve till Ortala. På grund av enskilda donationer utsattes därjämte pris såväl för en jämförelse »på Plutarchi sätt» mellan Oxenstierna och Richelieu som för ett skaldestycke om bergverken. Om det förra ämnet inkom ingen tävlingsskrift; om »bergverkens» öden har redan talats. I skaldekonst fick akademien att bedöma tre skrifter, vilka först granskades av Kellgren, Oxenstierna och Gyllenborg. Om nr 1 och nr 2 yttrade Kellgren, »att den ena tyckes vara författad av en tämligen god tänkare, som med möda sökt rimma, den andra av en högst olycklig rimmare, som förgäves bråkat sitt huvud med att tänka». Vad åter den tredje dikten beträffade, »så synes den mig född av det sanna snille och skriven med den visa och jämna styrka, som utan tvivel lära göra den förtjänt av akademiens bifall och högsta belöning». Detta blev även akademiens beslut, och författaren, kopisten Nils Lorens Sjöberg, tilldömdes det stora priset. Vår tid kan här knappt ställa sig på akademiens och Kellgrens ståndpunkt. Sjöbergs poem är för oss ett ihåligt deklamationsnummer, retoriskt och kyligt, trots författarens försök att av ämnet elda sig till någon värme. Däremot är det i den stil, som då både i Frankrike och i Sverige ansågs tillhöra odet, och det var tydligen denna trohet mot de godkända mönstren, som gav utslaget. Pristävlingarna.

För vältalighetspriset inkommo fyra skrifter, nr 1 och 2 av okända författare, nr 3 av kopisten Samuel Niclas Casström, nr 4 av Gustav III. Såsom granskare tillsatte akademien Höpken, Hermansson, Botin och Schröderheim. De två första äreminnena befunnos genast omöjliga. Nr 1 liknade mera »personalia över greve Torstenson än ett äreminne»; nr 2 led av »fel mot språket, falska tankar och uttryck», och då författaren velat vara hög eller rörande, syntes han snarast löjlig. Återstodo således de båda andra äreminnena. Det synes mer än sannolikt, att akademien varit okunnig om, att konungen befann sig bland de tävlande. Detta framgår redan av de fyra granskarnas sätt att behandla frågan. Höpken hade ej avgivit något yttrande alls och blott antecknat, att han ansåg nr 2 ovärdig ett pris; Hermansson hade insänt några kria- Äreminnet över Torstenson.

Digitized by Google

rättelser till Casströms skrift, och om konungens blott muntligen till sekreteraren yttrat, att han funnit den »i anseende till tankarnas styrka bäst förtjäna belöningen», Botin gav Casström företrädet, ehuru han beträffande nr 4 förklarade sig ej hava varit obenägen att tilldöma samma skrift priset, »om den icke vore så överströdd med deklamation och soliloquier, som allt för mycket minska värdet av denna skrift». Även i stilen fann han fel. Att dessa tre granskare ej känt hemligheten, är således tydligt. Men den fjärde, Schröderheim, kände däremot till den. Detta uppgavs sedermera av Leopold för Geijer och framgår av ett yttrande av Rosenstein, vilket genom ett förbiseende tolkats i motsatt riktning. I ett tal, som den absolut sanningsälskande Rosenstein höll 1792, yttrade han: »Belöningen gavs utan väld, ty det är en sanning, att bland akademiens ledamöter *icke mer än en enda* visste, att konungen var författare, och att denne avhöll sig från överläggningen». Men den 9 december, då överläggningen hölls och beslutet fattades, var Schröderheim *icke* närvarande.[1] Sammankomsten bör hava varit ganska dramatisk. Den började därmed, att man läste upp nr 2 och 3. Medan den senare skriften föredrogs, ankom konungen och intog sin plats. Därpå föredrogs Botins yttrande och slutligen Schröderheims insända votum. Det är icke omöjligt, att åtminstone åtskilliga av akademikerna, som ju voro skolade hovmän, under uppläsningen av detta börjat ana författarskapet. Men någon möjlighet för dem att meddela sig med varandra fanns icke, då konungen ju var närvarande. Schröderheim var nämligen idel entusiasm över detta äreminne, som han satte vida över nr 3: »Författaren har skrivit det med en värme av kärlek för äran och fäderneslandet, som meddelar sig åt läsaren. Stilen är hög, ren och underhållen. — — — Allt är framställt i ett ljus, i en ordning, uti en avmätt blandning, som giver tavlan sanning, behag och den vackraste dager. Författaren har i mitt sinne förenat, vad egentligen bör sökas, men sällan finnes i äreminnen.» Därefter har han mot enskilda uttryck några stilistiska anmärkningar, som antagligen tillkommit för syns skull. Rosenstein instämde med honom: »Jag kan väl icke undgå att anmärka, det samme författare nog ofta brukat utrop och apostroferingar, att han på ett och annat ställe gjort historiska misstag,

[1] De övriga frånvarande voro Höpken, Hermansson, Celsius, Wingård och Adlerbeth, av vilka ingen var Gustav III:s förtrogne. Adlerbeth, som möjligen kunde tänkas vara den åsyftade, var tydligen bortrest och deltog ej i ett enda av höstens sammanträden före högtidsdagen. Däremot voro gunstlingarna Armfelt, Nordin och Leopold närvarande den 9 dec. Schröderheim var tydligen med avsikt borta, ty han var med om både den föregående och den efterföljande sammankomsten.

Digitized by Google

dem jag nu upptecknat och närmare förbehåller mig att få utreda. Men detta försvinner i min tanke vid jämförelsen med det hela av denna skrift, som röjer en varm känsla, ett eldigt snille och gåvan att ur sitt ämne veta välja, vad som mest är tjänligt för vältalighetens prydnader.» Mot Rosenstein och Botin anförde då Kellgren, »att vad man kallade deklamation i vältalighet enligt dess tanke vore av tvenne slag, det ena härrörande av köld och således fördömligt, det andra, som härflöt av en kanske stundom överflödande värme, och av detta senare slaget trodde han de ställen vara, vilka i denna skrift kunde få namn av deklamatoriska». Därefter skreds till omröstning, och därvid tilldömde alla det stora priset till nr 4, ty även Botin »ville för sin del icke lägga hinder i vägen för det han märkte vara de övrigas tanke». Så bröts den förseglade sedeln, som emellertid ej innehöll något namn utan blott ett motto, och som bekant gav sig konungen icke heller på högtidsdagen tillkänna. Vid denna eller åtminstone kort efter var hemligheten likväl känd inom akademien, och året därpå tillät konungen, att man vid en enskild sammankomst överlämnade prismedaljen till honom.

Nr 1 och 2, som alldeles underkändes, finnas ej kvar i akademiens arkiv, men Casströms äreminne, som hugnades med accessit, finnes där, och det råder icke något tvivel, att Gustav III:s är vida överlägset. Det föreligger således ingen anledning att bestrida Rosensteins uppgift, att domen varit oväldig. Ehuru äreminnet över Torstenson icke når upp mot flera av konungens andra tal, var det för sin tid och inom sin genre onekligen ett förtjänstfullt arbete. Detta är, vad man kunnat vänta, ty Gustav III var sin tids främste svenske vältalare, överlägsen både Tessin och Höpken. Men hans äreminne lider av samma fel, som häftar vid hela genren. Det är skrivet efter mönster — närmast efter Thomas' franska éloges — och författaren synes även hava tänkt på franska; Leopold, som hade ett fint öra, anmärkte också mot stilen, att »den vore uppfylld av franska och i svenskan ännu ej antagna talesätt och sammansättningar». Oss förefaller talet artificiellt. De talrika antiteserna äro stundom ganska verkningsfulla, men förekomma allt för ofta. Rädslan för konkreta uttryck och förkärleken för omskrivningar göra meningen dunkel, t. ex.: »Sånggudinnorna, helgade till hjältars ära, fira nu för första gången den dag, som för ett hundrade nittiotvå år sedan såg födas för Sverige en fader, för Tyskland en befriare. En vördad lärare tolkar i Herrens tempel eftervärldens tacksamhet för den Gud, som gav oss en så stor, så god konung; och då hans namn av religionens väktare upphöjes, av skaldens röst sjunges, förgätes ej den hjälten, som han själv

Digitized by Google

danade, som bibehöll och fullbordade dess verk.»[1] Att Torstenson fick kommendera artilleriet omskrives på följande sätt: »Torstenson, sin konungs lärling, och i vars händer dess tordön är anförtrott, följer honom lik härarnas Gud». Vår tid kan ej heller annat än giva Botin och Rosenstein rätt, då de framhöllo det falskt deklamatoriska, soliloquierna och de teatraliska avbrotten. Den värme, som Kellgren trodde sig finna i dem, kunna vi ej känna. Eller vad skall man säga om ett avbrott som detta? Sedan Torstenson befriats ur sitt fängelse i Ingolstadt, får han underrättelse om Gustav Adolfs död: »Ferdinands, Roms fiende är ej mer! Gustav Adolf är slagen! O, min konung! O hjälte! O, mitt fosterlands hjälte! Du är ej mer! Varföre är jag ej kvar i mörkrets boning? Varföre fick jag ej där sluta mina dagar? Jag hade trott mitt fädernesland segrande, min konung leva — jag hade dött nöjd. Han är ej mer. — — — Sveriges fiender, darren! Så länge denna arm kan bära ett svärd, så länge detta blod rinner i mina ådror, så ägnar jag eder åt min hämnd, åt döden, åt undergång». Likaså stötas vi av den ständiga presensformen, genom vilken författaren ville giva sin framställning större livlighet. Något försök att individuellt karakterisera Torstenson göres aldrig, det hela är en bild utan alla skuggor, ett deklamationsnummer över en stor fältherre och fosterlandsvän. Någon forskning ligger naturligtvis ej bakom ett dylikt äreminne, och en slutskrift upplyser, att »allt, som är historiskt», hämtats från personalierna vid begravningen, Emporagrii likpredikan och Berchs bok om Svenska herrars och fruars skådepenningar. För äreminnesförfattaren gällde det blott att brodera ut dessa fakta.

Gustav III:s äreminne och Sjöbergs ode, bägge skrivna efter mönster, angåvo emellertid tonen en lång tid framåt i de skrifter, som hugnades med akademiens pris, och man kan säga, att de i viss mån inledde den litteraturens »järnålder», som kort därefter började och varade ända till nyromantikens opposition mot den »akademiska» smaken. Detta får emellertid ej göra oss orättvisa mot Gustav III. Man bör jämföra hans tal icke med de efterföljande, utan med de föregående, som icke blott voro konstlösa, utan även smaklösa. I förhållande till dem betecknar äreminnet ett framsteg. Gustav III var Tessins lärjunge, och redan för Tessin hade det gått upp, att ett tal och en biografi borde vara konstverk, skrivna på ett rent språk och med syntaktisk reda, vara något

[1] Meningen, som upplyses genom några noter, är, att Svenska akademien firade sin högtidsdag på Gustav Adolfs födelsedag, att ärkebiskop Troil predikat på förmiddagen och att priset i skaldekonst givits för ett poem: Gustaf Adolfs anträde till regeringen. Den hjälte, som Gustav Adolf danade, var Torstenson.

Digitized by Google

annat än en följd av torra fakta. Det var då förlåtligt, att de därvid bildade sin stil efter på deras tid allmänt erkända mönster. För nybörjaren — och det var ännu en svensk talare — voro dylika mönster måhända ännu nödvändiga, och Thorilds banbrytande huvudtes om snillets oberoende av alla regler och förebilder hade förkunnats blott några få år före akademiens stiftelse. Den åskådningen hade således ännu ej trängt igenom.

Akademien som högsta smakdomare.

Akademikernas och pristagarnas skrifter skulle således tjäna till mönster, och i anslutning härtill ville Gustav III, att hans akademi skulle fungera såsom rikets högsta smakdomstol. Enligt statuterna — som även i detta fall kopierats från Franska akademiens — kunde därför en utomstående till akademien insända en skrift med rätt att där få denna bedömd och korrigerad. Av denna möjlighet begagnade man sig icke så litet i början. Bland annat hade inskickats en predikan, som först överlämnades åt Kellgren och Nordin till granskning, vilka funno den »väl författad», ehuru de på flera ställen funno spår »av en ännu icke stadgad smak, som slösade med blomster, vilka icke med predikovältalighetens rätta art vore överensstämmande».. Såsom ännu mera sakkunnig fick den glade statssekreteraren i ecklesiastikdepartementet, Elis Schröderheim, i uppdrag att läsa predikan och uppsätta akademiens yttrande därom. Hur långt Gustav III ansåg akademiens kompetens sträcka sig, framgår kanske bäst därav, att han vid ett sammanträde förklarade »sin nådiga avsikt vara att uppdraga akademien utgivandet av den nya psalmboken, till vilken ända de av konsistorierna gjorda samlingar skola till akademien insändas». Planen måtte emellertid hava blivit avstyrd, ty sedan hördes intet därom. Ett annat projekt i samma riktning var att göra akademien till högsta instans över teatern. I det reglemente, som utfärdades för denna, bestämdes nämligen, att en författare, som inlämnat ett drama till teatern, men fått detta refuserat, kunde hos akademien överklaga teaterdirektionens beslut. Godkände akademien stycket, skulle detta uppföras. Två gånger fick akademien verkligen sitta till doms i dylika mål.

Gustav III och akademien.

I viss mån hade akademien ännu en annan uppgift. Den gamla Vitterhetsakademien hade ju varit Lovisa Ulrikas litterära hovcirkel. Den nya skulle bliva Gustav III:s. Embryot till en dylik kan spåras redan i början av hans regering. »Under vintern 1773—1774» — berättar Odhner — »samlade Gustav omkring sig en liten krets av litterärt bildade män, som han inbjöd till sina 'petits soupers' på slottet, en litterär krets, som kallades konungens 'lilla akademi'. Dit kommo C. F. Scheffer, Höpken, F. Sparre och Beylon, dit

Digitized by Google

kommo G. F. Gyllenborg, G. Ehrensvärd, Adlerbeth, Botin m. fl.; där uppläste Gyllenborg sin och konungens dram Iphigénie och Botin sin teckning av Gustav I, där föredrog stundom Bellman till sällskapets gamman sina glada sånger». Denna »lilla akademi» skingrades emellertid ganska snart, och konungen skaffade sig ett annat umgänge. I Svenska akademien skulle den nu återupplivas. Gustav III försummade mycket sällan akademiens sammankomster, när han ej av resa eller andra skäl var förhindrad, och då gjorde han sig alltid genom privata brev från sekreteraren och andra underrättad om akademiens förhandlingar. I diskussionen deltog han blott med yttersta takt, yttrade sig ej i de frågor, vilka han överlämnat till akademiens eget avgörande, utan blott rörande tolkningen av de statuter, som han själv givit. Men efter sammanträdets slut stannade han vanligen kvar för att få utbyta idéer med akademikerna. Längre sträckte sig likväl icke detta umgänge. Utom vid akademiens sammanträden hade han knappt någon beröring med andra ledamöter än med dem, som genom sin ställning såsom ämbetsmän eller hovmän måste råka honom: Armfelt, Oxenstierna, Schröderheim, Rosenstein, Nordin, Clewberg och Adlerbeth — visserligen ganska många, men av vilka blott Armfelt och Schröderheim personligen stodo honom nära. Kellgren, som en tid varit konungens litterära hjälpreda, hade vid denna tid blivit frondör och dragit sig från hovet, och av »skalderna» var det knappt någon mer än den smidige Leopold, som blev intim med konungen.

Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien.

Samtidigt med att Gustav III stiftade Svenska akademien, förändrade han Vitterhetsakademien till en Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademi och utfärdade för denna nya statuter. Enligt dessa skulle ledamöterna delas i tre klasser, 14 hedersledamöter, 20 arbetande ledamöter och 16 utländska ledamöter. De flesta av de nya insattes av konungen, men de återstående skulle fritt väljas, likaså efterträdarna till de avlidna. Huvuduppgiften för akademien var »sinnebildskonsten», och om denna äro statuterna utförligast. Akademien skulle författa en medaljhistoria, giva anvisning på emblem och inskriptioner m. m. Om vitterheten och historien äro de däremot påfallande fåmälta. Man märker ett — ej vidare lyckat — bemödande att, vad vitterheten beträffar, skilja de bägge akademierna åt. Den ena skulle syssla med den svenska, den andra med den utländska litteraturen. Den nya Vitterhetsakademien skulle årligen utsätta fyra tävlingspris: ett i historia, ett i antikviteter, ett i inskriptioner samt ett för »en avhandling på fransyska, latin eller grekiska av något vältalighets-, filosofiskt eller poetiskt ämne, som på vers eller prosa efter akademiens begäran utstakas». Akademien skulle hava sexton utländska ledamöter, helst sådana, »som genom en långvarig och gagnelig brevväxling med akademien gjort sig till denna heder förtjänta». Meningen var också, att akademien på franska skulle utgiva en »journal», genom vilken »utlänningar kunde erhålla säkrare och tjänligare underrättelser, än de hittills fått om

Digitized by Google

svenska litteraturen». Denna journal, som skulle redigeras av bibliotekarien Ristell, kom dock aldrig till stånd. Däremot utgåvos Handlingar på svenska, och några av de där införda uppsatserna äro verkligt goda, lärda och innehållsrika. Men någon större läsekrets hade de nog icke, och på åskådningssättet under den gustavianska tiden inverkade de knappast. Genom klyvningen hade Vitterhetsakademien avsatts från sin befattning med Sveriges vittra litteratur och hänvisats till den facklärda publiken. Inför den stora allmänheten hade Svenska akademien trätt i dess ställe.

Konstakademien.

Dessa båda akademier voro de förnämsta. Vid deras sida funnos likväl andra. Sedan 1735 hade man en undervisningsanstalt, som benämndes Kungl. Ritarakademien. Men ordet »akademi» tages här i en annan bemärkelse än den vanliga och avsåg blott, att man inom denna konstskola tecknade efter naken modell. Till en akademi i vanlig mening med icke blott lärare och lärjungar utan ock ledamöter ombildades ritskolan 1768, dock ännu i tämligen primitiva former; stadgar fick »Kungl. Målare- och Bildhuggareakademien» — som den nu kallades — först 1773. Den nya akademien var ett uttryck för det nu starkt ökade konstnärliga intresset, tack vare vilket den gustavianska tiden blev en verklig blomstringstid icke blott för diktkonsten utan ock för maleri, skulptur och arkitektur. Under kanske ingen period av vår historia möter man en sådan rad av betydande konstnärer som nu: Sergel, Adelcrantz, Pasch, Pilo och de redan nämnda Roslin, Hall, Lafrensen, Martin, Wertmüller och Hilleström.

Musikaliska akademien.

Ungefär samtidig var Musikaliska akademien, som stiftades 1771. Den måste dock kort därefter börja en konkurrens med den nya operan, som stod Gustav III:s hjärta betydligt närmare. Gustav III var nämligen alls icke musikalisk, och hans förkärlek för operan berodde icke på musiken utan på den praktfulla uppsättningen, på dekorationer, kostymer o. d. För akademien gjorde han därför ganska litet, och under denna tid hade den därför en ganska bekymmersam tillvaro. Någon större betydelse för kulturlivet fick den heller icke.

De vittra sällskapen.

Från frihetstiden levde Utile Dulci kvar och hade, såsom redan påpekats, en kort efterblomstring under interregnum mellan Vitterhetsakademiens avsomnande och Svenska akademiens stiftande. Vid Kellgrens biografi får jag tillfälle att behandla dessa år i dess historia.

Det under den gustavianska tiden starkt ökade kulturintresset röjer sig ock i stiftandet av vittra sällskap i landsorten. Dylika funnos, såsom vi erinra oss, förut i Uppsala och Åbo. Flera nya kommo nu till — i Karlstad, i Nyköping — vilkas vittra alster infördes i ortens tidning; de viktigaste voro i Lund och Göteborg. I Lund stiftade Anders Jahan Retzius 1773 Fysiografiska sällskapet för studiet av Skånes naturhistoria. Att sällskapet fick denna karaktär, som mera erinrar om den tidigare frihetstiden än om den belletristiska gustavianska perioden, berodde naturligtvis därpå, att stiftaren var denna senare tids väl mest betydande naturforskare, under det att det sydsvenska universitetet samtidigt saknade några vittra kapaciteter.

Även det sällskap, som stiftades i Göteborg, erinrar om frihetstiden däruti, att dess verksamhetskrets omfattade såväl naturvetenskap och ekonomi som vitterhet. Den på många områden intresserade lektorn vid gymnasiet Johan Rosén — en bror till de båda läkarna och till Sven Rosén — tyckes vid gymnasiet hava bildat ett vittert skolsällskap, som fortlevat, även sedan ynglingarna lämnat läroverket. Efter Roséns död upphörde emellertid sällskapet att vara

Digitized by Google

»en liten societet inom lyckta dörrar» och erhöll i stället »all möjlig publicitet». Denna ombildning skedde 1773 under ledning av lektorn (sedan biskop) M. G. Wallenstråle. Förut hade man endast sysselsatt sig med »studiet av klassiska arbeten och särskilt av det svenska språket». Nu utvidgades området även till naturvetenskapen och ekonomien. Utan tvivel berodde denna nya karaktär hos »Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle» — det namn, som sällskapet nu fick — därpå, att det var förlagt till Göteborg. Staden var visserligen icke vidare folkrik; den hade ännu blott en 10,000 invånare. Men den var onekligen en kulturort. Där funnos biskop och konsistorium, ett gymnasium, landshövding och landsstat, garnisonstrupper och framför allt ett förmöget och bildat köpmansstånd, familjerna Alströmer, Sahlgren m. fl. Detta medförde helt naturligt en vidgad ämneskrets. Det nya samhället organiserade sig såsom en akademi, utsatte pristävlingar, invalde »hedrande» och »arbetande» ledamöter även utanför Göteborg, fick Carl Fredrik Scheffer till »protektor» och blev 1778 kungligt. Samtidigt började sällskapet att utgiva Handlingar, i vilka man återfinner flera av tidens bekanta författarnamn: Wallenberg, Ristell, Tengström, Bergklint, Regnér, Adlerbeth m. fl. Någon prononcerad ställning i tidens kulturfrågor tyckes sällskapet ej hava intagit, ehuru det snarast förefaller hava varit rojalistiskt; sina högtidsdagar firade det nämligen den 24 januari (konungens födelsedag) och den 19 augusti (revolutionsdagen).

M. G. Wallenstråle.
Stick av J. F. Martin efter P. Krafft d. ä.

Ett annat landsortssällskap var snarast revolutionärt, och det var ur dess krets, som Anjalaförbundet utgick. Det var den finska Valhallaorden, som på 1770-talet stiftades av den sedan så bekante landsförrädaren Jan Anders Jägerhorn. Så vitt jag vet är orden egentligen blott känd genom J. A. Ehrenströms memoarer, och att döma av dem var den en sammanslutning huvudsakligen av unga militärer, som dels delade det gamla mösspartiets hat mot konungen, dels voro anstuckna av ett slags rousseauanskt frihetssvärmeri, vilket fått en viss patriotisk-gotisk fernissa. Orden var organiserad såsom ett frimureri, med grader, provinser och ceremonier. Tonen bland medlemmarna var högidealistisk: »Corps de gardes-levnaden, umgänge med lösaktiga kvinnor eller bevistande av dryckeslag voro för dem okända tidsfördriv, vilka också ansågos med förakt. Deras håg blev riktad endast emot allvarsamma föremål, läsning, sammansättning av tal och avhandlingar samt samtal över moraliska och politiska ämnen. Vid ordens stordagar samlade sig till deras firande

Digitized by Google

ett stort antal bröder från landsorterna, och den styrande drotten väckte då en verklig förundran genom sin kärnfulla vältalighet.» Orden var således ganska karakteristisk för den gustavianska tiden.

Om Valhalla-orden snarast var republikansk, var Augusti-orden i Stockholm däremot ultrarojalistisk. Den var stiftad för att fira minnet av Gustav III:s revolution, och den stora ordensdagen var därför den 19 augusti. Likaså firades konungens namnsdag och födelsedag, då det versifierade festtalet hölls av ordensskalden, Bellman. Bland medlemmarna återfinnas idel Bellmanianer, Hallman, Envallsson, Stjernecrantz m. fl., och huvudvikten tyckes hava lagts på de bräddade skålarna. Mindre bacchanaliskt och mera vittert förefaller Vitterhetssamhället Ära och Frihet hava varit.

De rent bacchanaliska ordnarna voro nog ganska många, ehuru man föga känner till dem. Flera av dem voro troligen blott tämligen oorganiserade kotterier såsom den s. k. »Södra bataljonen». Några utvecklade sig dock till verkliga ordnar, såsom Grekerna, för vilka Hallman var spiritus rector och som hade till uppgift att hylla vinets sångare Anakreon, och framför allt Par Bricole, som enligt den vanliga uppgiften stiftades 1774 och vars ledare var Kexél. Orden blev hastigt ett ganska förnämligt sällskap, och bland dess medlemmar möta vi Kellgren, Oxenstierna, Clewberg, Tengström, Rosenstein, Schröderheim, Lidner m. fl. av tidens mest bekanta författare.

Andra ordnar voro uttryck för årtiondenas stora kulturmotsatser. Inom franciskanerorden finna vi upplysningens vänner; inom frimurarorden, Svenska patriotiska förbundet, Exegetiska och filantropiska sällskapet, Pro fide et christianismo, Fribyggarorden m. fl. möta vi i stället tidens mystisk-religiösa rörelser, och vi få därför i det följande tillfälle att återkomma till dem.

Vignett ur Svenska akademiens Handlingar efter 1796.

Digitized by Google

CENSUREN OCH PRESSEN

1766 års tryckfrihetsförordning.

DEN 1766 utfärdade tryckfrihetsförordningen hade i avslutningen förklarats äga »all den fullkomliga trygghet, som en orygglig grundlag medförer». Genom revolutionen hade likväl alla »från 1680 till 1772 såsom grundlag ansedda stadgar» blivit avskaffade. Det kunde då vara tvivelaktigt, huru man skulle betrakta tryckfrihetsförordningen. Den skulle visserligen hava *samma* »trygghet» som en grundlag, men kunde den därför själv anses såsom en sådan? Gällde den fortfarande eller var den avskaffad? Därom voro meningarna delade både hos allmänheten och hos juridiska myndigheter. Somliga domstolar ansågo tryckfrihetsförordningen upphävd, andra icke, och redan i januari 1773 anhöll därför justitiekanslern Liliestråle om Kungl. Maj:ts förklaring. Enligt hans mening kunde förordningen icke räknas till grundlagarna, utan ägde blott samma trygghet som dessa. För sin del ansåg han den därför fortfarande såsom gällande. I konseljen förklarade då konungen, att tryckfriheten så mycket mindre kunde anses avskaffad, som något censors ämbete ej blivit inrättat — ett yttrande, som ej gärna kan tolkas annorlunda, än att tryckfrihetsförordningen, såsom justitiekanslern ansåg, *ej* var grundlag och *därför* ej blivit upphävd. Någon förklaring i denna riktning blev emellertid ej utfärdad, och strax därefter ändrade konungen mening.

Redan i slutet av samma år blev frågan brännande. Svea hovrätt hade fällt en dom på grund av allmän lag, men i strid med tryckfrihetsförordningen, som ansågs upphävd. Gjörwell, som jämte boktryckaren blivit fälld, besvärade sig hos justitierevisionen, som stadfäste hovrättens dom, »så framt ej Kungl. Maj:t i anledning av tryckfrihetsförordningens § 4 skulle täckas frikänna de anklagade» — revisionen visste således icke, om förordningen gällde eller icke. Ärendet gick nu till rådet, som med ett undantag höll på, att förordningen icke var förenlig med det nya regeringssättet, och Höpken

Digitized by Google

framhöll med skärpa alla de missbruk, till vilka tryckfriheten lett. Gustav III:s eget yttrande — mästerligt väl avfattat — lider blott av det felet, att det är alltför politiskt. Det var anlagt på att tilltala den allmänna opinionen, som höll på den nyvunna friheten, icke minst på att tilltala den allmänna opinionen i Frankrike, för vilken konungen var så känslig, och ett annat syfte var, att ställa Höpken och det övriga rådet i en ofördelaktig dager samt framhålla upplysningsmonarkens frisinne i motsats till rådets obskurantism. Å den andra sidan ville Gustav III under sken av att hålla på tryckfriheten faktiskt inskränka denna. Att balansera dessa motsatser var ingen lätt sak, men i dylika fall var Gustav III en mästare. Vore — yttrade han — »frågan endast, om 1766 års förordning är upphäven genom 1772 års regeringsform eller ej, bleve svaret ganska lätt. Alla ifrån 1680 såsom grundlag ansedda stadgar äro avskaffade genom 39 § i samma regeringsform». Frågan är icke därom, utan om tryckfriheten är nyttig eller ej. Sedan han således avlägsnat det farligaste hindret mot ett återupplivat trycktvång och gjort förordningen till en administrativ stadga, som när som helst av regeringen kunde upphävas, fortsätter han i en helt annan tonart och börjar en dold polemik mot Höpken: »Missbruk är en följd av mänskliga svagheten; den finnes i de bästa inrättninger. Skulle man ej tillåta någon nyttig inrättning av farhåga för missbruk, som därav kunde födas, blev aldrig något gagneligt gjort i det allmänna.» Ingen förordning har med mera glädje mottagits av nationen än denna. Och dock antogs den på en tid, då »äganderätten som oftast blev av våld och egennytta nedtrampad. Vårt närvarande regeringssätt är byggt på frihet, säkerhet och proprietet. Under en sådan regering bör var och en äga frihet att tänka, tala och skriva i allt, som ej strider mot lagen och rikets höghet». Konungen får genom tryckfriheten veta sanningen, som eljes, tyvärr, så ofta döljes för honom; ämbetsmännen få genom den tillfälle att upplysa allmänheten, när deras göromål blivit falskt uttydda, folket kan frambära sin klagan och ofta övertygas om det obefogade i denna. Försäkrad om detta har jag — fortsätter han — genomläst tryckfrihetsförordningen och »därvid ej funnit någon essentiel ändring nödig» annat än i några få paragrafer, som ej stämma med den nya regeringsformen.

1774 års tryckfrihetsförordning.

Efter detta utfärdades den 26 april 1774 den förnyade förordningen om skriv- och tryckfrihet. Den följer ganska noga den gamla, men har på ett ställe en passus, som måhända genast ej observerades: »Ej må någon skriva eller låta trycka något . . .

Digitized by Google

som *rörer* eller kväljer rikets övriga grundlagar, regeringsformen och vår konungaförsäkran av den 21 augusti 1772 jämte vår och rikets majestät, höghet och rätt». En dylik förseelse skulle straffas som högmålsbrott, och i detta fall skulle boktryckaren stånda lika ansvar som författaren. Därmed var i själva verket den politiska yttranderätten upphävd, enär det var ett högmålsbrott (d. v. s. belagt med dödsstraff) att skriva om något, som *rörde* regeringsformen eller »konungens rätt», och genom det straff, som hotade boktryckaren, hade man gjort honom till ett slags censor över författaren. Denna reaktionära ändring av den äldre förordningen var emellertid så skickligt dold under de vackra fraserna om frihet, medborgarrättigheter m. m., att den ej synes hava uppmärksammats. Gustav III, vilken lät översätta både sitt tal i rådet och själva förordningen till franska, på det att Voltaire skulle få läsa dem, ville tydligen, att allmänheten i honom skulle se en frihetens försvarare, en upplysningens förkämpe, och så tyckes även allmänheten hava uppfattat hans förordning. Men ganska snart visade sig dess verkliga innebörd.

Publicola. De första åren av Gustav III:s regering belystes ju av idel solsken, och ingen opposition lät då höra sig. Den enda betydande tidningen var Dagligt Allehanda, och den var ytterst försiktig. Gjörwell var i sina tidskrifter en hänförd beundrare av Gustav III, och de gamla skandalskribenterna hade tystnat. Men 1776 öppnades kronobrännerierna, och nu började missnöjet, som framträdde, om också ännu i hovsamma former, vid 1778 års riksdag. Skandalen vid kronprinsens födelse och fiendskapen mellan Gustav III och Lovisa Ulrika kastade nu ock sin slagskugga över den fordom så populäre monarken. I slutet av året därpå utkom den första oppositionstidskriften, Sanning och nöje, redigerad av den besynnerlige friherre Josias Cederhielm. Redan förut, i oktober 1778, hade Stockholms-Posten börjat. Bladet var en ren bokhandelsspekulation och hade ingen annan tendens än att få så många köpare som möjligt. Någon egentlig redaktör fanns under den första tiden icke, och utgivaren, bokhandlaren Holmberg, sade mycket öppet ifrån detta. Tidningen skulle »utan betalning och oförfalskat införa vad som helst våra landsmän behaga oss tillsända», och Kellgren intygar förläggarens villighet i detta avseende: »Holmberg» — skrev han till Rosenstein — »är färdig att införa mot en plåtsedel allt det grovaste, som kan inlämnas». Det enda, som Holmberg själv inför allmänheten förbehöll sig, var, »att den, som har inseende över tryckningen av detta blad och som tillika sätter allt i ordning, skall lösligen igenomögna varje artikel, innan den gives till tryckning, på det ingenting

Digitized by Google

måtte inflyta, som vore tydligt paskill eller annars så oanständigt, att bladet därigenom bleve vanhedrat och ovärdigt hederligt folks läsning». Stockholms-Posten kan således under den första tiden sägas hava varit »ett av allmänheten redigerat blad», och med politik sysselsatte den sig mycket litet. Men 1779 intogos där, utan att redaktionen uppmärksammat det, några artiklar av signaturen Publicola. Bakom denna dolde sig en litteratör Johan Gustaf Halldin, en alls icke obegåvad man, men ytterst bizarr. Han var swedenborgare och mystiker, en fantastisk frihetssvärmare, som fått sina idéer från Rousseau, men samtidigt icke utan en viss begåvning som hovman. Särskilt en artikel var onekligen farlig. Först angrep han där — visserligen med ett personligt smicker åt konungen — själva regeringsformen. Nationens frihet var beroende icke av lag, utan av konungens person, och det gällande regeringssättet »kan allra egentligast kallas en *dygderegering*». »Denna regering» — fortsätter han — »leder sin upprinnelse från den entusiasm och livliga tanke, som nationen fattat för sin konungs dygd, en tanke, som gjorde, att det tillförene om sin frihet så ömtåliga svenska folket överlämnade till konungen att själv utvidga sin makt så mycket, som honom någonsin behagade.» I förlitan till denna dygd, som var vårt skydd mot en tyrannisk regering, vore det redliga medborgares plikt att beivra alla missbruk. Efter denna i formen lojala inledning, som så nära ansluter sig till Gustav III:s yttrande i tryckfrihetsfrågan, övergår han till den punkt, där regeringen var mest känslig: brännvinsfrågan. Han förfäktade där, att fri brännvinsbränning var en lika oförytterlig medborgerlig rättighet som t. ex. bakning, och tillika framhöll han med kraft de betänkliga moraliska följderna av detta regale. Han hade således »rört vid och kvalt» grundlagen och konungens rätt. Både han, Holmberg och boktryckaren Schildt blevo nu anklagade. Halldin försvarade sig modigt och tog ingenting tillbaka. Hovrättens dom blev ovanligt mild. Halldin dömdes blott till 21 dagars vatten och bröd såsom författare till en obetänksam och anstötlig skrift; samma straff fick Schildt, och Holmberg slapp med åtta dagar. Men domen överklagades. Inom rådet ansågo tre rådsherrar, att Halldin och Schildt ej gjort sig skyldiga till högmålsbrott, och ville därför i det väsentliga stadfästa hovrättens dom; fyra däremot dömde dem för högmålsbrott till döden, och avgörandet låg således hos konungen, som hade två röster. Han biträdde den strängare meningen, men gav samtidigt Halldin fullständig nåd och tillställde honom t. o. m. en gåva av 150 dukater. Schildt och Holmberg fingo däremot åtta dagars fängelse.

Digitized by Google

1780 och 1785 års tryckfrihetsförordningar.

Denna process och Cederhielms kort därefter påbörjade tidskrift medförde emellertid en skärpning av tryckfrihetsförordningen. Den 6 maj 1780 utfärdades nämligen en kungörelse, som upphävde en bland de viktigaste punkterna i 1766 års förordning. Enligt denna var boktryckaren fri från allt ansvar, så vida han kunde uppgiva författaren. 1774 hade väl ett undantag gjorts för högmålsbrott, men i andra fall skulle straffet blott drabba författaren. Den nya kungörelsen ser nästan ut att vara direkt riktad mot Holmberg och hans tidning. Konungen hade funnit tryckfriheten missbrukad och även orsaken därtill: »en del boktryckares överdrivna egennytta, i det de för att öka sin avsättning och vinning oförsynt emottaga och nästan trycka allt, vad dem i sådant avseende tillställes». För att stävja detta ofog stadgades, att auktoren (utom för högmålsbrott o. d.) »skall för tilltal och straff vara fri, och boktryckaren allena till ansvars stånda». Författarna hade därigenom fått en munkavle. De voro ju ofta angelägna om att sprida sina åsikter och kunde därför tänkas taga risken. Men boktryckaren, som icke hade detta intresse, utan endast ett ekonomiskt, ville säkerligen ej taga den, och han blev därigenom en sträng censor över författarna. Några år därefter, den 3 maj 1785, följde en ny kungörelse, som ännu mera kringskar deras rättigheter. Det var egentligen den politiska pressen, som var konungen en nagel i ögat. Förut hade vem som helst haft rätt att utgiva en tidning. 1785 upphörde denna rättighet. Konungen hade — såsom han här säger — med glädje funnit, att missbruken upphört, och för att giva boktryckarna någon ersättning för deras därigenom minskade vinst »hava vi i nåder velat förbehålla och tillägga boktryckarna ensamma den rättighet att utgiva dagblader samt månads- och veckoskrifter uti strödda ämnen, sedan de därtill erhållit vårt och rikets kanslikollegii privilegium, på sätt som för det så kallade Dagligt Allehanda skett är». De vecko- eller dagskrifter, som icke ägde ett dylikt privilegium, skulle däremot genast upphöra. Därmed hade den sista resten av tryckfrihet försvunnit. I Stockholm anhöll en boktryckare om privilegium på tre tidningar, som gjort sig kända såsom oppositionsorgan, men detta vägrades honom, och konungen förklarade, att huvudstaden hade alldeles nog av de tre andra tidningarna: Posttidningen, Stockholms-Posten och Dagligt Allehanda. Landsortsstäderna fingo i allmänhet behålla sina tämligen oskyldiga ortstidningar. Men några — såsom den i Göteborg utgivna Hvad nytt? Hvad nytt? — måste upphöra. Och de privilegierade utgivarna hade fullkomligt klart för sig, att vid minsta opposition skulle privilegiet indragas. I privilegiet bestämdes för övrigt

Digitized by Google

noga, *vad* som fick tryckas i tidningen. Så t. ex. fick boktryckaren Norberg privilegium på Götheborgska nyheter med villkor att icke införa andra utländska notiser, än sådana, som förut stått i Post- och Inrikes tidningar. Samtidigt utsträcktes denna censur till teatern. Ingen teaterpjäs skulle få tryckas eller uppföras, innan den anmälts hos hovkanslern och av denne privilegierats.

Oppositionspressen.

Utvecklingen mot ett nästan fullständigt trycktvång hade således gått ganska raskt, och efter 1785 fanns icke längre någon oppositionspress; den ersattes i stället av handskrivna paskiller, som blevo allt giftigare, ju längre Gustav III:s regering närmade sig slutet, och memoarförfattarna sörjde för, att samtidens omdömen skulle gå till eftervärlden. För vår tid, som har mera härdade nerver, synas likväl tryckpressens förlöpningar under Gustav III:s regering föga skräckinjagande. Alla mera lästa tidningar och tidskrifter voro mycket lojala. Dagligt Allehanda var framför allt en annonstidning, som icke lade sig i politiken, och när den det gjorde, var det till försvar för regeringen. Posttidningen, som var regeringens eget organ, stod under uppsikt av kanslikollegiet, och Stockholms-Posten, som väl var radikal i upplysningsfrågor, var politiskt färglös, snarast regeringsvänlig. Den första oppositionstidningen var, som sagt, Cederhielms Sanning och nöje. Den hettes vara utgiven av ett sällskap, Pro veritate — och tyckes också verkligen hava varit det — men skrevs nästan helt och hållet av Cederhielm; dock medverkade Halldin och Lidner. Tidningen hade en för denna tid stor läsekrets, och Cederhielm berättar, att 1,500 exemplar sålts på några dagar. Oppositionen riktades här uteslutande mot konungens rådgivare, särskilt mot Carl Fredrik Scheffer, »Vallgubben», som Cederhielm kallade honom, och konungen själv smickras på allt sätt. För Gustav III personligen var Cederhielms opposition således ganska ofarlig, särskilt som Cederhielm snart ledsnade på sitt författarskap; efter sex månader upphörde tidskriften (i juni 1780). Såsom vi sett gav den likväl anledning till förordningen av den 6 maj 1780. Cederhielms tidskrift efterträddes emellertid av andra: Den upmärksamme, som dock snart slutade, och av Dagbladet Wälsignade tryck-friheten, som började utkomma i mars 1781 och sedan (1783—1784) fortsatte under titel Tryck-friheten den wälsignade. Här däremot hade man fått en oppositionstidning, som riktade sig mot konungen själv. Utgivare var en major Per af Lund, som 1780 på grund av tjänstefel av krigskollegium blivit dömd tjänsten förlustig utan rätt att återbekomma den ackordsumma, han utgivit. Då domen stadfästades av konungen, blev Lund ursinnig och beslöt för att hämnas utgiva ett skandalblad. Hans stil — skriver Ehrenström — »var icke ren och

Digitized by Google

städad, utan merendels lågt burlesk, men han saknade ej skicklighet att angripa med sarkasmens farliga vapen, med försåtliga allusioner och med ridikylen». Han framställde sig såsom ett offer för konungens despotism, och »man beprisade hans mod att offentliggöra nationens tänkesätt emot monarken, vilken han icke otydligen jämförde med Nero, Caligula och andra Roms tyranner». Karakteristiken är träffande. Lund var såsom skandalskrivare en verklig stilist, och i förmågan av giftiga allusioner var han en mästare. Man behöver blott läsa ett nummer i början. Europa — skriver han — styres ju nu »av de största filosofer, av kungar, som äga det vidsträcktaste snille, det varmaste, mest välgörande hjärta för sitt folk, vars valspråk är *Fäderneslandet*». Lund vill nu skildra en regent, som i början var förnuftig, »till och med stor. Men hans afton liknade icke morgonen, och hans förställning tog en ända.» Därefter följer ett porträtt av Tiberius, och utan svårighet igenkänner man här den bild, som oppositionen gjort sig av Gustav III. I början av sin regering varken gynnade Tiberius smickrare eller förföljde dem, som skrevo och talade mot honom. Hans grundsats var den: uti ett fritt rike bör man få tänka, tala och skriva fritt [1]. Men så togo hans lånade dygder slut, han slöt sig inom sitt palats, »valde de onaturligaste nöjen i sällskap med sina gunstlingar», dem han upphöjde till de högsta ämbeten, »han levde i missförstånd med sin bror, sin gemål (!), sin mor (!) och sina barn» — läsarne, som under frihetstiden blivit vana att förstå förstuckna anspelningar, hade ingen svårighet att begripa adressen. Lunds blad studerades därför också med förtjusning av oppositionen. Fersen, som eljes häcklar allt, citerar med tydligt välbehag en gåta, som Lund infört i sin tidning: »Vem är det, som lovar, vad han intet ger, och ger, vad han intet lovat; som synes i början stor, på slutet liten; som mest gynnar ungdomen och är en plåga för ålderdomen; som är full med dårskap och dock tvingar mången att bli vis; som alla smickra och som smickrar alla». Det är — *Tiden*. Att åtala dylika artiklar var ej möjligt, ty i så fall hade — såsom Atterbom riktigt anmärker — åklagaren, och icke Lund, gjort sig skyldig till en majestätsförbrytelse. Man kunde således ej komma åt honom. Till konungen skrev Creutz »Den infame Lund kontinuerar med sina blad, uppfyllda av galla och etter, men så slugt skrivna, att justitiekansleren ej kan attackera honom. Det var en beklaglig stund, då E. M. samtyckte till tryckfriheten!» Gustav III, som då befann sig i Rom, svarade: »Om Lund kontinuerar att skriva, som han gjort, kunde ju rikets råd, såsom av sig själva, efter en formlig överläggning låta honom genom justitie-

[1] Gustav III:s yttrande i tryckfrihetsfrågan lägges här i Tiberius' mun.

Digitized by Google

kansleren veta, att de av skyldighet att vårda lugn och allmän ordning under min frånvaro, i fall han kontinuerar med sin skrift, bleve nödsakade att i så ovanliga omständigheter sätta honom ur stånd att utöva sin vitterhet . . . Jag tror, att Lund betänker sig, om en sådan komplimang honom på ett allvarsamt sätt, men med en viss hemlighet, göres, och skulle det minsta komma i hans blad, varföre man kan attackera honom med skäl, bör ej tillfället försummas.» Den habile Schröderheim ordnade emellertid saken på ett vida förståndigare sätt. Lund hade blivit rädd, att den halvgalne Sprengtporten skulle mörda honom, rusade upp till Schröderheim för att begära beskydd och berättade där, »huru nöden tvungit honom till skribent, huru knappa hans medel voro, hans mors nöd, hans kreditorers krav, hans egen avsky för sin métier», och så kom det till sist: »men när jag slutar mitt blad, så svälter jag. Förbarma er!» Schröderheim tog då 72 rdr, som han hade i en låda, och gav dem, oräknade, åt Lund. Denne räknade sedlarna och svarade med en obestridlig galghumor: »Med 28 till är jag hulpen». Han fick dem och utfärdade följande förbindelse: »Härigenom förbinder jag mig på ära och tro, att sedan Tryckfriheten den wälsignade är slutad med arket 50, ej på 4 månaders tid, räknat à dato, varken kontinuera detta eller utgiva någon annan slags skrift. Stockholm etc. P. Lund.» Därmed var man av med honom. Han blev nu välsinnad, och några månader senare, i juni 1784, skrev Schröderheim till konungen: »Lund, som hållit ord att ej kontinuera Tryckfriheten, men icke kan vara sysslolös, har äntligen velat occupera sig med en ny edition av greve Tessins brev. Han hedrar mig numera med ett besvärligt förtroende, och jag har varit rätt glad, att han tagit denna utväg.» Schröderheim hade skaffat honom drottningen och kronprinsen som prenumeranter på denna upplaga och hoppades, att konungen »vore nöjd med all den möda, jag verkligen gjort mig att hålla honom och andra hans likar i styr». Som det tyckes hade Lund för sin framtida tystnad fått en pension av konungen.

Det sista numret av Lunds tidning hade utkommit den 22 april 1784. Men endast några dagar senare kom en ny veckotidning, Den nye granskaren, utgiven av en vida förnämligare författare — Thorild. Schröderheim skrev genast till konungen: »Lund har slutat. En förryckt magister Thorén har börjat en ny skrift, som är gallimathias, men har elaka ställen. Jag hoppas göra slut därpå genom Cederhielm, som nu äntligen vill behaga och vilken jag inbillat, att han passerar för auktor därtill.» Den gången misslyckades emellertid Schröderheim, och ej heller justitiekansleren Wachtmeister fick någon bukt med den originelle svärmaren. Till hans tidning får

Digitized by Google

jag i det följande tillfälle att återkomma och vill här blott anmärka, att den icke blev så farlig, som man trodde, ty den upphörde redan i augusti och upptogs till en stor del av en litterär polemik mot Kellgren. I början av 1785 framträdde i stället en ny oppositionstidning: Den swenske Lycurgus. Den utgavs av boktryckaren Brodin, men dess egentlige spiritus rector skall hava varit en frisinnad källarmästare och magister i Uppsala M. Kewenter, som tillhörde borgerskapets opposition. Den vände sig huvudsakligen mot missbruk inom ämbetsverken, avtryckte rättegångshandlingar o. d., men förefaller, åtminstone numera, snarast tråkig. Denna oppositionspress hade emellertid ganska mycket irriterat Gustav III, och från Rom skrev han till Creutz: »Jag tänker på ett medel att göra slut på alla dessa blad, som i sig själva blott äro libeller, utan att röra vid tryckfrihetens grund. Men mina idéer därom äro ännu ej nog städade att kunna meddelas i detalj.» Resultatet av hans överläggningar med sig själv blev emellertid tryckfrihetsförordningen av den 3 maj 1785, som definitivt gjorde slut på all opposition inom pressen. P. A. Brodin anhöll, såsom nyss nämndes, om privilegium på de redan nedlagda oppositionstidningarna Den upmärksamme och Tryckfriheten den wälsignade samt på Den swenska Lycurgus. Såsom vi sett, vägrades detta, och Lycurgus måste sluta: »Den swenska Lycurgus kastar nu ej pennan, utan lägger den helt tyst och stilla ned i föresats att icke skriva någon veckoskrift, så länge det icke är lovgivet utan privilegier. Lönar det mödan, skall den återtagas till någon nyttig och roande bok, och får man kanske svara, som den sköna Damon svarade sin nyfikne biktfader på tillfrågan om hennes namn: Mitt namn är ingen synd». Kewenter, som var representant för borgerskapet i Uppsala, gav sig emellertid icke, utan väckte vid den strax därefter sammanträdande riksdagen 1786 ett förslag om återställandet av 1774 års tryckfrihetsförordning. Alla fyra stånden förenade sig härom, men på deras petition svarade konungen, att den nya förordningen måste stå vid makt, »både till undvikande av de oordningar, som i en framtid kunna skada själva författningen, och för att rädda språket, smaken och sederna från ett befarat förfall». I stället övervakades pressen under de följande åren med allt större stränghet. Trycktvånget — säger Rydin — blev värre än under frihetstiden. Samtidigt med det att varje kritik av en förordning betraktades såsom högmålsbrott, trycktes på regeringens befallning de bittraste paskiller mot adeln och arméen, utan att några gensvar fingo utgivas. 1791 gick man t. o. m. så långt, att boktryckarna »vid privilegiernas förlust och exemplarens konfiskation ej fingo, under vad sken som helst, direkte eller in-

Digitized by Google

direkte, utgiva eller på något sätt omröra, vad de fransyska sakerna anginge eller därmed gemenskap ägde». Likaså förbjödos alla redogörelser för riksdagen i Gävle 1792.

Stockholms-Postens privilegium.

Den enda tidning, som under senare delen av Gustav III:s regering hade någon inverkan på den allmänna opinionen, var Stockholms-Posten, som över huvud var tidens mest betydande pressorgan. Vi skola därför något sysselsätta oss med dess yttre historia, som är av vikt även för Kellgrens biografi. Det första numret utdelades den 29 oktober 1778; till en början utkom den blott två gånger i veckan, men från och med den 26 januari 1779 dagligen. Dess ägare var bokhandlaren Holmberg. Som redan nämnts var det hans mening att på sätt och vis låta allmänheten redigera bladet, men han var nog klok att därjämte anställa ganska många fasta medarbetare. En av dessa var Petrus Jonæ Rudin, som förut utgivit en vitterhetsjournal och redigerat en upplaga av Dalins skrifter. Han skulle sköta utrikesavdelningen. En annan var Nils Lorens Sjöberg, den sedan bekante prisvinnaren i Svenska akademien, som emellertid på grund av sin lättja fick avsked av Holmberg. De viktigaste medarbetarna voro Carl Petter Lenngren, skaldinnans make, och Kellgren. Mellan dem och Holmberg upprättades ett ordentligt kontrakt, som tyvärr ej är bevarat, men vars innehåll tydligen varit, att de mot ett bestämt honorar åtogo sig att svara för vissa avdelningar och ett visst antal artiklar. Redaktörer voro de ingalunda, ehuru Kellgren ganska snart genom sin betydelse som författare kom att gälla som den egentlige utgivaren. Så till vida var detta nog riktigt, som han allt mer och mer kom att trycka sin personlighets stämpel på tidningen. Så utkom förordningen den 3 maj 1785. Både Holmberg och Kellgren (och Lenngren) ingåvo då ansökningar om privilegium på tidningen. Valet dem emellan borde hava varit lätt. Förordningen var, såsom vi minnas, utgiven för att hjälpa boktryckarna, och endast de skulle få ett dylikt privilegium. Holmberg, som nu också var boktryckare, ej blott bokhandlare och förläggare, borde således lagligen hava blivit den lycklige. Men han var ej vidare pålitlig, och man drog sig därför för att giva honom något privilegium. För att slippa svara, låtsades man därför tro, att Stockholms-Posten redan ägde ett privilegium. Meningen var tydligen att smussla över detta på Kellgren, när detta utan uppseende kunde ske. Några dagar efter förordningens utgivande skrev nämligen Schröderheim till konungen: »Veckoskriften Posten har inte, som jag trodde, något privilegium, men för att hjälpa den saken har jag bett Kellgren säga sig hava privilegium, till dess med Eders Maj:ts nådigste tillåtelse ett antedaterat honom får tillställas, mot det han giver sin förbindelse,

Digitized by Google

ställd på riksrådet Fredrik Sparre, som då var hovkansler [1], att han, nämligen Kellgren och dess associerade Lenngren, icke får överlåta det på någon annan. Därigenom vinnas två mål: nämligen att regeringen har i sina händer en redan ackrediterad ströskrift, och den andra, eller Dagligt Allehanda, hålles därigenom inom sina skrankor. I hopp om nådigt bifall därtill har jag i dag inför Hans excellens greve Wachtmeister förständigat boktryckaren Holmberg, att Posten är privilegierad.» Holmberg fick således veta, att tidningen hade privilegium, men vem som innehade detta, var ännu oklart.

Några veckor senare, den 5 juli, behandlade kanslikollegium Brodins förut omtalade ansökningar om privilegium, vilka avslogos, enär huvudstaden redan hade Posttidningen och »det för detta privilegierade dagbladet Dagligt Allehanda jämte Stockholms-Posten, som jämväl skall vara med privilegium försett» [2] — kanslikollegium inskränkte sig således blott till en förmodan, som Kungl. Maj:t emellertid den 29 augusti upphöjde till visshet genom förklaringen, att Posttidningen, Dagligt Allehanda och Stockholms-Posten utgåvos »i stöd av dem nådigst beviljade privilegier», och i den skrivelse, som härom avgick till kanslikollegiet, uppgavs, att »Dagligt Allehanda och Stockholms-Posten redan längesen undfått nådiga privilegier».

Ingen hade således privilegium på tidningen. Holmberg var fortfarande dess ägare, men bråkade han, kunde han när som helst berövas utgivningsrätten, och regeringen hade således landets mest inflytelserika tidning i sin hand. För Kellgren var emellertid denna ställning ganska obehaglig. Inför allmänheten gällde han såsom tidningens redaktör, men i verkligheten sköttes den fortfarande av Holmberg enligt dennes utgivarprinciper. I brev till Rosenstein i september 1787 gjorde Kellgren sig därför ånyo påmind samt inskickade en promemoria, som Lenngren satt upp och som borde uppläsas för konungen. Därefter fortsatte han: »Idéen av Schröderheim om ett antedaterat privilegium vore säkert det bästa, allenast ej — fruktansvärt — den dåvarande hovkansleren nu vore svår att förmås därtill. Vad hindrar i sådant fall, att privilegium kunde givas från 1785 såsom resolution på vår då gjorda ansökning att oaktat den nya författningen bliva bibehållna vid vår rätt?» Kunde detta ej bifallas, vore Kellgren betänkt på att taga sin hand från tidningen, och — fortsätter han — må den »då falla i swedenborgarnas händer, varom redan mellan Holmberg och Halldin tyckes

[1] Sparre var hovkansler 1773—1781, och meningen var väl därför, att privilegiet skulle dateras 1778, då Stockholms-Posten började.

[2] Löjligt nog hade varken Posttidningen, Allehanda eller Stockholms-Posten något privilegium.

Digitized by Google

visa sig någon underhandling». Hotelsen och Kellgrens litterära ställning hade denna gång effekt, och den 15 februari 1788 bifölls Kellgrens ansökan »om *förnyat* privilegium på utgivandet av Stockholms-Posten». Därmed var Holmberg avsatt, och en året därpå av honom gjord ansökan om att få utgiva Nya Stockholms-Posten avslogs, sedan Kellgren blivit hörd. Han fortfor väl att till slutet av 1789 trycka och distribuera tidningen. Men från och med 1788 var Kellgren dess redaktör; den enda inskränkningen var, att han icke »genom köp, avhandling eller på vad sätt som helst ske kan» finge försälja eller överlåta privilegiet på någon annan. Detta kunde naturligtvis ej hindra honom från att taga Lenngren till medredaktör, och efter Kellgrens död fortfor Lenngren att ensam utgiva tidningen, ehuru han först 1798 erhöll formligt privilegium. Stockholms-Posten fortgick sedan ända till 1833.

Stockholms-Postens program.

Programmet för tidningen var säkerligen uppgjort av Holmberg. Den ville vinna läsare och borde därför framför allt vara »pigg», behandla de ämnen, som tilltalade den stora publiken, ej förfäkta någon viss mening, utan låta olika åsikter i tidens brännande frågor brytas mot varandra. Framför allt skulle den vara ett uttryck för den *nya* tiden. Ett trumpet och okunnigt folkslag — heter det i anmälan — »som, fordom sysselsatt med politiska tvister, vanvårdat och föraktat snillets läckra och oskyldiga nöjen, tyckes i synnerhet tarva att bliva muntrat och upplyst. Det är ett ändamål, som några stilla lärdomsidkare, brinnande av ett uppriktigt, fastän törhända vanmäktigt nit att i sin mån bidraga till regeringens visa avsikter och övertygade, att kunskap är ett lysande överflöd, då den ej leder till medborgerlighet, hava föresatt sig med denna skrifts författande». Redan häri låg en antydan om, att tidningen ej skulle sysselsätta sig med »politiska tvister», och Kellgren, som troligen är författare till denna anmälan, var vid denna tid ännu ej politiskt intresserad, Holmberg ännu mindre. Publicolas artikel kom in i tidningen både honom och Kellgren ovetande, och efterspelet till denna hade nog gjort Holmberg försiktigare. De artiklar, som kunna sägas hava någon politisk innebörd, äro både jämförelsevis få och ganska oskyldiga. Tack vare denna försiktiga, snarast regeringsvänliga hållning fick tidningen överleva 1785. I stället gjorde Stockholms-Posten sig till språkrör för upplysningsrörelsen, och här var Gustav III mer än tolerant. Det var den politiska pressen han ville strypa; i kulturfrågor såg han däremot gärna en ganska långt driven radikalism, särskilt om han själv prisades såsom den fördomsfrie upplysningsmonarken. Holmberg upplät därför gärna sina tidningsspalter till artiklar i denna riktning, ehuru han också opartiskt tryckte av alla

Digitized by Google

genmälen. Men man märker, att redaktionen själv tillhörde den moraliska och religiösa vänstern, och Stockholms-Posten blev därför en bland de viktigaste drivkrafterna i den gustavianska upplysningsrörelsen.

I denna utgjorde, såsom vi minnas, libertinismen ett mycket framträdande inslag, och denna tog sig också ett uttryck i andra samtida tidningsorgan; så i Lunds Tryckfriheten och i Mina tidsfördrif (1780 och 1781), som mest innehåller skabrösa anekdoter och småberättelser. Bägge hade haft en föregångare i Stockholms-Posten, som ofta tryckte dikter och anekdoter, som nu knappt skulle få förekomma i en bättre tidning, och denna fria moral försvarades öppet. Så hade den bekante skådespelaren Björn i Stockholms-Posten infört åtskilliga kraftigt erotiska poem och högeligen prisat en slipprig fransk roman. Då en insändare uppträdde mot honom, svarade Björn: »Kan ej en roman vara förträfflig, för det han är sinnlig och frivol? Liksom en predikan ej skulle vara god, för det att den vore uppbygglig. Vet ni, min dygdige herre, att sinnliga och frivola målningar, då de äro kvicka och vackra, äro och förbliva den angenämaste läsning för läsare, som hava smak». En annan insändare ställer sig på samma ståndpunkt som Voltaire i Le mondain, hånar ned den gamla goda tiden och prisar den nya och frigjorda: »Den tid våra förfäder använde på öldrickande, fingerkrok, spökhistoriers och slagdängors avhörande, låt oss använda för att hålla oss propra och till att förbättra våra umgängesgåvor.» I stället att läsa gammalt skräp låt oss studera Voltaire, Boileau och andra författare. »Att ni fördömer hor, finner jag inte allenast billigt, utan även onödigt; men om ni härmed menar ett mer eller mindre förtroligt umgänge med det täcka könet, då blir jag er man. Jag är nog till åren, men ändå kan jag ej förgäta, huru nådig försynen varit, som givit oss ett så suveränt medel att försötma våra dagar, insvepta i bedrövelsens moln.» I enlighet med denna uppfattning hånar tidningen den gamla, pedantiska lärdomen, de efterblivna universiteten, t. o. m. den föregående tidens stora naturvetenskapliga forskare, som sättas vida under den nyare tidens filosofiska snillen, en Voltaire och andra. Ett så verkligen duktigt arbete som Sommelius' Lexicon eruditorum scanensium avfärdas med några speglosor: »Den, som ej har sig bekant, huru fruktbart Skåne är på snillen, torde kunna tro, att antalet av delar i detta verk är större än av sådana personer, som förtjäna att ihågkommas. Men till tvivlares underrättelse får man den äran att anmäla, att var och en prost, kyrkoherde och kaplan i Skåne är en lärd man, vilken bör göra sig hopp att bli förevigad i detta lexikon, sedan han sali-

Digitized by Google

gen avsomnat.» Latinet såsom lärdomsspråk borde naturligtvis avskaffas. Jag trotsar — heter det i en artikel — »att någon latinets dyrkare kan framvisa någon för människosläktet nyttig och oumbärlig sanning hos gamla auktorer, som ej finnes hos de nyare på ett även så bindande och ofta behagligt sätt föreställd och bevisad». En insändare ville också ersätta latinet med franska. Själv ställde sig Holmberg visserligen olympiskt över dessa meningsbrytningar och intog med nöje uppsatser, som gingo i rakt motsatt riktning, men en jämförelse med frihetstidens press, som ju ock i det hela redigerats av allmänheten, visar, att opinionen nu betydligt ändrat sig och att »upplysningen» verkligen blivit en faktor att räkna med, icke blott inom »societeten» utan ock inom medelklassen.

Särskilt visar sig detta, då vi komma till de uppsatser i Stockholms-Posten, som tangera de religiösa frågorna. Voltaire hade avlidit några månader, innan tidningen börjat, och diskussionen om hans åsikter och personlighet blev genast ytterst livlig i Stockholms-Postens spalter. Inlägg för och emot intogos, och man kan säga, att denna tvist blev den första mera klara och öppna sammandrabbningen mellan upplysningens vänner och deras motståndare. Då man läser dessa inlägg, bör man dock erinra sig, att den religiösa censuren fanns kvar och att tryckfrihetsförordningen stadgade 300 dalers böter för den, som skrev eller tryckte något, som stred mot »vår rätta trosbekännelse och den rena evangeliska läran». Ännu hade detta ej blivit en död paragraf, och Voltaires beundrare kunde därför ej vara så öppenhjärtiga, som de måhända önskat. Men tendensen är tydlig. Voltaire kallas »det största och underbaraste snille, som vårt tidevarv och någon världsålder sett», och i ett annat nummer meddelas ett utdrag ur La Harpes éloge: »Att Voltaire varit till, är utan gensägelse den mest lysande epok för mänskliga snillet. Det var uti hans tid, som man avskuddade sig skoloket för att uppodla förnuftet och överlämna sig åt nyttiga vetenskaper. Aldrig har filosofien gjort mera lyckliga framsteg hos alla folkslag.» Då motståndarna framhöllo hans brist på religion, sökte man pliktskyldigast förneka detta: Voltaire var »deist, icke ateist; han erkände med heligaste vördnad en Gud, fast han med sitt förnuft ville, men kunde icke fatta våra mysterier... För övrigt undrar jag ej, att mycket ivriga kristna människor hata Voltaire för sina bons mots, liksom en älskare ej tål den, som talar illa om hans mätress.» Hans filosofi vågade man väl ej öppet försvara, och i hans angrepp på kristendomen ville man se en från protestantisk synpunkt befogad kritik av katolicismen. Dess mera ansåg man sig kunna hålla på hans kamp för toleransen samt på hans storhet såsom poet och

Digitized by Google

historiker. Och liksom förut Dalin lät man prästerna få de käppslängar, som man icke vågat rikta mot religionen. Så ondgjordes en insändare däröver, att tidningens lördagsnummer upptog en förteckning på söndagens predikanter. Endast sämre folk löpte efter vissa präster, och de upplystare hörde aldrig predikanterna eller — om de det gjorde — vilken som helst. Det vore mycket bättre, att tidningen meddelade en förteckning på teaterns aktörer, emedan det är bevisat, »att moralen ingenstädes bättre läres än från teatern».

Inom pressen betecknar Stockholms-Posten således, såsom dessa utdrag visa, upplysningens genombrott.

Titelvignett till Adlersparres »Läsning i blandade ämnen»; Efterbildning av Weygandska bokhandelns titelvignett å urupplagan av Die Leiden des jungen Werthers.

Digitized by Google

N:o 1.

Stockholms Posten.

Torsdagen d. 29 October 1778.

Sådan är Titeln af en skrift, til hwars utgifwande twänne gångor i weckan et Sällskap här i Staden förenat sig. Anledningen härtil och Innehållet af detta Blad äro twänne omständigheter, hwarom det Allmänna äger rättighet, at nu strax fordra upplysning. I en tid, då genom den wisaste Konungs outtröttteliga bemödande, et fordom i djupaste förnedring, willerwalla och fördärf störtadt Rike, upnådt högden af åra, ordning och wälmåga, i en så lycklig tid, tyckes ingen ting wara lofwärdare, än at på alt möjeligt sätt föröka medlen til det allmänna nöje, öfwer Fädernesslandets lyckeliga belägenhet, för hwars delande med Sin Höga Person, Kongl. Maj:t funnit för godt, at Rikets Ständer för det närwarande sammankalla. I en Monarchisk regering, där folket är endtledigat från alt bekymmer om egen wälfärd, där en arbetar och millioner njuta, är ingen ting farligare, än at lämna hopen åt den sysslolöshet, som en oafbruten sällhet nödwändigt medförer. Menniskan, wärksam af naturen, har en sådan fasa för ledsnaden, denna förminskning af deß warelse, at hon hellre arbetar på at skada sig sielf, än hon samtycker, at gjöra aldeles intet. Et trumpet och okunnigt folkslag, som fordom sysslosatte med Politiske twister, wanwärdat och föraktat Gnillets läckra och oskyldiga nöjen, tyckes i synnerhet tarfwa, at blifwa muntradt och uplyst. Detta är et ändamål, som några stilla Lärdoms-Idkare, brinnande af et upriktigt, fastän förhända wanmägtigt nit, at i sin mån bidraga til Regeringens wisa affigter, och öfwertygade, at kunskap är et lysande öfwerflöd, då den ej leder til medborgelighet: hafwa föresatt sig med denna Skrifts författande. Ändamålet är klanderlöst; deß winnande wore lyckeligt. Wi äga wäl förut flere Tidningar och Journagler; men til mästa delen inskränkte innom mindre rymliga gränsor, Dagligt Allehanda undantagit, som utan twifwel är öfwerhopat af et allt för stort förråd af ämnen, för at ej hindra sin Utgifware i det wal och skyndsamhet, hwarmed de böra fromställas för Allmänhetens ögon. Wårt Blad, hwilket, som förut sagt är, har til affigt at gagna och behaga Läsare af alla särskilta Stånd och särskildt smak, kommer således at innehålla saker af alla slag, såsom de märkwärdigaste Ut- och Inrikes Tidningar. Bref, Reflexioner, Förslag, Anecdoter, små Poesier, Critiquer, m. m. Utom alt sådant, som wi sielfwe samla och utarbeta, och för hwars duglighet wi gjöra oß answarige, tilbjuda wi oß, at utan betalning och oförfalskadt införa, hwad som hälst wåre Landsmän behaga oß tilsända *). At göra oß förtjente af et sådant förtroende, anse wi för wår skyldighet, at jämte en orubbelig tystnads i akttagande om Författarnes namn, så mycket mindre uphäfwa oß til granskare öfwer de skrifter, dem någon på egit ansWar wil låta införa, som Censors ämbetet långt för detta af en

*). Då det inlämnas i Holmbergs Boklåda; äfwen som derstädes emottages Notificationer, til införande i detta Blad, emot lindrig betalning.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

BOKMARKNADEN

Förläggare och bokhandlare.

UNDER frihetstiden hade landet fått ett för de dåtida litterära förhållandena tillräckligt antal tryckerier. Ur typografisk synpunkt voro de visserligen ej förstklassiga, men de fyllde behovet, och det var det viktigaste. Bokhandeln hade under frihetstidens sista år kraftigt utvecklats. I huvudstaden funnos nu en mängd boklådor, och det klagades t. o. m. över, att de voro så många, att yrket ej lönade sig. De förnämsta voro Holmbergs, Gjörwells, Runemarks och Utters. I regeln sålde dock en bokhandlare fortfarande blott de böcker, till vilka han själv var förläggare, och Salvius' försök att få en »universalbokhandel» till stånd hade strandat på förläggarnas motvilja mot att lämna någon bokhandelsrabatt; en dylik blev först mot periodens slut mera vanlig, huvudsakligen tack vare Gjörwell och dennes dåliga affärer. Dess värde förminskades likväl väsentligen därav, att samma rabatt beviljades även den private köparen. Däremot var det ganska vanligt, att bokhandlarna, som nästan alltid tillika voro förläggare, sins emellan bytte förlagsartiklar, och på så sätt kunde en boklåda vara relativt väl försedd. På landsorten sålde man fortfarande böcker genom privata kommissionärer, konsistorienotarier, bokbindare o. s. v. Holmberg, som var den mest drivne affärsmannen, hade dylika kommissionärer på över tjugo platser i landsorten. Några småstäder, såsom Göteborg, Uppsala, Lund, Norrköping m. fl., hade dock verkliga boklådor, men handeln i dem tyckes hava varit obetydlig, och de flesta bokuppköpen skedde nog på marknaderna, vid vilka Stockholmsförläggarnas kommissionär infann sig. I Stockholm var naturligtvis det litterära intresset livligare, och vissa boklådor, såsom Gjörwells vid Riddarhustorget, kunde nästan kallas ett slags litterära kaféer — utan sprit och kaffe — där författare och bokälskare råkades och pratade med varandra.

Efter Salvius' död (1773) voro Gjörwell och Holmberg de förnämsta förläggarna. Gjörwell höll sig fortfarande till den mera

Digitized by Google

»gedigna» litteraturen, särskilt den historiska, och intresserade sig mindre för den nya vitterheten. Fru Elsa Fougt, som övertagit Mommas tryckeri och förlag, ägnade denna en större uppmärksamhet och förlade särskilt den nyare dramatiska litteraturen. Men den, som dock mest anlitades, var Johan Christoffer Holmberg. Han var som det tyckes en alldeles obildad person, men han hade både stor energi och verklig affärsbegåvning. Han hade börjat såsom biträde i en boklåda, men fick 1766 tillstånd att öppna egen bokhandel och kastade sig samtidigt på förlagsverksamhet. 1779 blev han därjämte delägare i ett tryckeri och fick 1784 rätt att driva ett eget. Utom i Stockholm hade han en boklåda i Göteborg, öppnade sedan en också i Uppsala. Hans förlag var av en mycket brokig beskaffenhet. Det omfattade vetenskapliga arbeten, uppbyggelseskrifter och framför allt nöjeslitteratur, ofta av en skabrös beskaffenhet, romaner och teaterpjäser — särskilt Hallmans och Kexéls — och i följd av förlagets natur var hans anseende ej det bästa. Hans affärsprinciper voro ej heller stränga. Såsom vi måhända erinra oss gav han utan tillstånd ut Min son på galejan och ville även lägga sig till med Fredmans epistlar, ehuru detta avstyrdes. Lidner, vars samlade arbeten han utgav, fick han däremot betala, och likaså måste han honorera medarbetarna i de tidskrifter, han satt upp. I brev klaga dessa ofta över hans gnidighet. Men tar man hänsyn till den tidens penningvärde, synas honoraren ej hava varit så dåliga.

Författarhonoraren.

Vad Kellgren, Lenngren och Sjöberg fingo av honom för sina bidrag till Stockholms-Posten, vet man ej, men Rudin, som säkerligen hade ett lägre arvode än Kellgren, fick, såvida man så får tolka ett yttrande av Kellgren, 200 rdr sp. om året. Bättre känner man den andra av Holmbergs tidningar. Sedan han blivit av med Stockholms-Posten, satte han 1792 upp Extra Posten, i vilken Stenhammar, Blom och Leopold anställdes som medarbetare. Blom, som skulle lämna två blad i månaden, fick ett årshonorar av 180 rdr, Stenhammar fick 200 för fyra blad, Leopold 250, och detta var ju ganska hederligt. Efter allt att döma hade författarhonoraren för skönlitterära arbeten icke så litet stigit sedan frihetstiden. Så fick Leopold, som visserligen var den då mest ansedde författaren, 4,000 rdr riksg. för sina 1800—1802 utgivna Samlade skrifter; för hans stavningslära, som Svenska akademien förlade, betalades 600 rdr riksg., och för Oden fick han redan vid den första auktorsrecetten 200 rdr; varje teaterpjäs betalades med tre dylika. För att få fram vår tids penningvärde böra dessa siffror nog tiodubblas. Så stora författarhonorar, att en person kunde leva av

Digitized by Google

dem, förekommo likväl ännu icke, och den gustavianska författarvärlden existerade huvudsakligen på en annan inkomstkälla.

Några pensioner för författare hade ju icke förekommit under frihetstiden; flera — Dalin, Oelreich, Ihre och andra — hade visserligen, såsom vi minnas, fått tillfälliga anslag av riksdagen, men aldrig för skönlitterära arbeten, och fru Nordenflycht hade fått sin pension från en änkekassa. Först med Gustav III börja verkliga litterära pensioner, årliga författarunderstöd, och det karakteristiska är, att dessa nu nästan uteslutande tilldelas poeter, ej, såsom frihetstidens litterära anslag, vetenskapsmän eller politiska publicister. Ett av syftena med Svenska akademien var just utdelandet av dylika pensioner, och i akademiens stat upptogos, såsom vi sett, två större och sex mindre för de båda akademiernas ledamöter. Redan 1787 utdelade Gustav III fyra dylika pensioner till Adlerbeth, Nordin, Leopold och Sjöberg, d. v. s. till Svenska akademien, och två till Vitterhetsakademiens ledamöter Ristell och Hallenberg. Av dessa var endast Hallenberg vetenskaplig författare; Ristell var journalist och Nordin författare till akademiens »éloger». Men utom dessa pensioner fingo poeterna sinekurer, som i sak alldeles motsvarade pensionerna. Framför författarhonoraren hade dessa pensioner och sinekurer den fördelen, att en skald tack vare dem ej behövde slita ut sig för brödfödan. Han kunde arbeta i ro och hinna giva sitt arbete en mera konstnärlig form. Å den andra sidan gjorde dessa pensioner litteraturen fullkomligt beroende av monarken, och detta var nog också ett bland konungens syften. Idéen härtill hade han fått från Ludvig XIV, som i så mycket annat var hans förebild. På dessa pensioner eller på liknande sinekurer levde större delen av den gustavianska tidens författare. Kellgren hade 500 rdr sp. av ensaksböterna, 150 rdr sp. från Svenska akademien, 166 rdr sp. 32 sk. från manufakturfonden, och lika mycket såsom teatercensor; 1788 uppgiver han sin årsinkomst till 15,000 daler kpt., som äro »mer än jag borde behöva, mycket mer än jag förtjänar». Några ekonomiska svårigheter tyckes han heller aldrig hava haft. Leopold, som däremot ständigt klagar både över sin ekonomi och sin hälsa, hade det i bägge dessa avseenden bättre ställt än Kellgren. 1787 fick han en av Svenska akademiens pensioner å 100 rdr sp., som 1790 höjdes till 150 och 1808 ökades till 250 rdr banko [1], som även skulle utgå till änkan; 1800 fick han en ny pension på 100 rdr banko. Som bibliotekarie vid Drottningholm var hans lön 300 rdr sp., såsom konungens handsekreterare 150 rdr, såsom redaktör av

Litterära pensioner och sinekurer.

[1] Genom myntrealisationen hade alla löner och arvoden nedsatts från rdr sp. till rdr banko.

Digitized by Google

Akademiens ordbok uppbar han 250 rdr banko om året, och från Gustav III:s handkassa hade han 100 rdr sp. samt slutligen från nummerlotteriet 300 rdr. För att i de flesta fall icke hava några direkta förpliktelser var ju detta icke så dåligt. Även Bellman existerade ekonomiskt, såsom vi minnas, på Gustav III:s välvilja, och Lidner blev redan i början av sin författarbana uppmärksammad av konungen; redan innan Lidner författat något av betydenhet, tog han hand om honom och bekostade hans studieresa till Göttingen och Paris, där Lidner själv genom sitt levnadssätt gjorde sig omöjlig. Thorild fick visserligen intet understöd från Gustav III. Men det var Thorilds eget fel. Efter disputationen i Uppsala lät Gustav III för honom antyda sin benägenhet att göra något för ett dylikt snille, men anbudet tillbakavisades av Thorild själv. Dessa voro den gustavianska tidens ryktbara författare, men även ganska undermåliga poeter såsom Flintberg och Rosenheim hugnades med litterära pensioner. Därvid är dock en sak att observera: nästan alla dylika understöd utgingo för att främja ett *dramatiskt* författarskap — så anslagen till Kellgren, Leopold, Adlerbeth, Lidner och även Bellman. Ingen av dem hade intresse eller anlag för dramatiken, men alla tvingades de att försöka sig i detta diktslag. Pensionerna voro således icke i allo till gagn.

Exlibris för J. D. Flintenberg.

Digitized by Google

KYRKAN OCH UPPLYSNINGEN

Ortodoxismens fall.

DÅ den gustavianska tiden började, var ortodoxismens makt faktiskt redan bruten, väl icke om man tar hänsyn till gällande lag, men till tillämpningen av denna och till den allmänna opinionen. Den enda lättnaden i de stränga religionslagarna var, att reformerta trosbekännare 1741 erhållit rätt till fri religionsövning och till inrättandet av egna kyrkor. Katolikerna däremot ägde icke någon dylik laglig rättighet, och för de talrika lutherska sekterna gällde ännu konventikelplakatet av 1726 och 1735 års religionsstadga. Faktiskt hade dock tvånget betydligt mildrats även för katolikerna. De tillätos att hålla gudstjänst ej blott i de tre ministeriella kapell, som funnos i huvudstaden (det franska, det kejserliga och det spanska), utan hade opåtalt 1741 fått uppföra en katolsk kyrka i Stockholm (vid Drottninggatan), och regeringen såg i det hela igenom fingrarna med de katolska prästernas ofta lagstridiga uppträdande. För övrigt gällde ju hela denna fråga mera en princip än ett praktiskt intresse, ty varken katoliker eller reformerta voro synnerligen talrika, och några judar voro ännu ej bosatta i landet. Viktigare var regeringens och den svenska kyrkans ställning till de lutherska sekterna. Att de direkta förföljelserna upphört redan under frihetstidens senare del, berodde tydligen därpå, att upplysningens krav på tolerans alltmer börjat göra sig gällande och på den allt större likgiltigheten för den officiella religionen. Visserligen får man icke taga de klagomål allt för mycket efter bokstaven, som av prästerskapet riktades mot fritänkeriet och indifferentismen, men prutar man av något på de starka orden, får man nog en riktig bild av den svenska kyrkan vid frihetstidens slut. Så vände sig prästeståndet redan vid riksdagen 1742—1743 mot »den allestädes överhandtagande ogudaktigheten, vilken nogsamt bevisar sig med den offentliga gudstjänstens övergivande, sabbaternas ohelgande och Herrens heliga nattvards skändliga förakt»; kyrkorna stodo nästan tomma, och på gatorna voro

Digitized by Google

samma buller och rörelse som på vardagarna. Det senare sökte man väl avstyra genom åtskilliga polisförordningar, men de hjälpte icke längre, och även vissa präster synas hava blivit smittade av den nya tidens anda. Så anmärktes vid 1765—1766 års riksdag, att hovpredikanterna ofta höllo sådana predikningar, »som innehålla moraliska ämnen och yrka levernets förbättring med blotta förnuftets bruk, varmedels ej annat ske kan, än att det uppenbarade ordet måtte råka i osmak och vanvördnad». Och värre blev det naturligtvis, sedan censuren 1766 avskaffats. Trots det att den teologiska censuren ännu fanns kvar [1], klagade prästerskapet 1769 över, att religionsfientliga böcker på främmande språk hoptals infördes i landet, vilka »sorgfälligt på våra boklådor efterfrågas och med mycken begärlighet läsas».

Chydenius och religionsfriheten.

Faktiskt var ortodoxismens välde således underminerat redan före 1772 års revolution, och genom denna fullbordades dess fall. För det första blev det nu slut på riksdagsstyrelsen, och prästeståndet förlorade därigenom högst betydligt i makt; mer än något annat stånd blev det beroende av konungen, som utdelade stift och pastorat efter vederbörandes foglighet och välförhållande. Och för det andra hade nu en »upplysningsfilosof» kommit på tronen, angelägen om att särskilt för utlandet ådagalägga sitt frisinne och sin tolerans. Vid den första riksdag, som sammanträdde efter revolutionen, framlades också ett förslag till religionsfrihet, visserligen icke av regeringen, men på Gustav III:s tillskyndan. Förslaget väcktes i prästeståndet av Chydenius, som därom konfererat med konungen och fått löfte om hans understöd. Motiveringen var klokt nog anlagd på att uppvisa de ekonomiska fördelarna för landet av en dylik frihet, men ehuru dessa synpunkter nog voro bestämmande även för Chydenius själv, hade han även andra motiv av en mera ideell art. Han var en varm och uppriktig vän av tankefrihet och tolerans. De fördomar — yttrar han — »äro Gudi lov länge sedan skingrade att genom samvetstvång och förföljelser söka utrota villomeningar», och någon fara låg icke i en dylik tolerans: »Icke är Stockholm blivet kalvinistiskt, ehuru de reformerte här i flera år haft sin offentliga gudstjänst, icke är Danmark judiskt, fast detta osälla folket där lever i fred och besöker sina synagogor offentligen, icke är Preussen romerskt katolskt, fast dessa och andra främmande trosförvanter där hava fri religionsövning». Förslaget väckte emellertid en våldsam

[1] Om boklådorna stadgade 1766 års förordning: »Dock vad angår skadliga böckers införande och försäljande på boklådorna, förbliver tillsynen däröver hädanefter hos vårt kanslikollegium och vederbörande konsistorier». I sak var emellertid en dylik kollegial inspektion omöjlig, ty boklådorna kunde naturligtvis ej övervakas av några ämbetsverk.

Digitized by Google

förbittring i prästeståndet, och konungen skall hava yttrat: »Nog är jag ock något dristig, men jag hade aldrig vågat det Chydenius vågade». Utan konungens hjälp hade förslaget dock nog fallit. Chydenius' memorial inlämnades först den 11 januari 1779 — således mot riksdagens slut (den 26 januari) — och prästeståndet sökte nu att »ligga» på det, så att det ej hunne behandlas före riksdagens avslutning. Men denna plan korsades av Gustav III, som lät friherre Hans Ramel inlämna ett förslag i samma riktning till ridderskapet och adeln, som redan den 16 januari biföll det. Schröderheim, som var bondeståndets sekreterare, lyckades genom en krigslist att få också bönderna med, så att de antogo Ramels förslag, likaså gjorde borgarna, och då prästerna den 18 januari beslöto att sända en deputation till de andra stånden med anhållan, att dessa ej måtte taga Ramels förslag under behandling, förrän prästeståndet fått tillfälle att yttra sig, möttes denna av underrättelsen, att memorialet där redan var under debatt. Diskussionen i prästeståndet blev nu ytterst förbittrad, och Chydenius och hans meningsfränder fingo ej ens ordet. Förslaget blev naturligtvis förkastat, men då tre stånd antagit det, var detta blott en demonstration. Visserligen åberopades både inom prästeståndet och adeln prästerskapets privilegier, som icke kunde ändras annat än genom ståndets eget beslut, men Lars von Engeström, vars bror Johan anfört detta skäl, anmärkte med rätta, att »jag har svårt att begripa, huru vissa människor i samhället kunna vinna privilegium å de andras sätt att tro och dyrka det Högre Väsendet». Den 24 januari överlämnades ständernas skrivelse i ärendet till Kungl. Maj:t, som redan dagen därpå förklarade sig samtycka till ständernas beslut.

Gustav III och toleransen.

Detta, som närmare detaljerades genom en kungörelse den 25 januari 1781, var föga samhällsvådligt och stadfäste i själva verket blott en redan tillåten praxis. Främlingar av vad trosbekännelse som helst, som nedsatte sig i riket, tillförsäkrades fullkomlig samvetsfrihet, men de skulle icke kunna bekläda något ämbete, icke få inrätta några skolor eller kloster, väl få välja, men icke kunna väljas till riksdagsmän, dock med undantag för de reformerta, som redan 1741 fått denna rätt. Lagen avsåg vidare blott främlingar, ty för landets egna barn gällde fortfarande, att avfall från den rena evangeliska läran straffades med landsflykt. Ej heller de reformerte berördes nämnvärt av den nya friheten, som de faktiskt ägde sedan 1741, och katolikerna voro ganska få; judarna inbegrepos ej i toleransediktet 1781, och om dem utfärdades året därpå särskilda bestämmelser. Det förefaller därför, som om förordningen huvudsakligen

Digitized by Google

varit en demonstration i upplysningens anda, avsedd för utlandet, och detta intryck stärkes därav, att konungen lät översätta toleransediktet på franska samt införa det i Gazette de France. Konungen började med att tala om de fördelar, som välbeställda stater redan vunnit, »varest samvetsfriheten till mänsklighetens heder nästan allmänt blivit införd, och vi räkna även själva med nöje bland trevna och redliga undersåtar i alla stånd efterkommande av en främmande religions förvanter, som, fördrivna från sina fäders bygd för sin trosbekännelse, härstädes blivit emottagna och dels infört i landet sin ansenliga förmögenhet, dels med sina kunskaper förbättrat en av rikets nyttigaste näringar». Redan Gustav Adolf hade varit betänkt på att införa en dylik religionsfrihet i Sverige. Det var hans avsikt, Gustav III nu ville sätta i verket »under ett ljuvligt fredslugn efter en lycklig förening av söndrade sinnen, sedan uti ett av vetenskapen upplyst tidevarv religionen blivit fullkomligen stadgad i svenske mäns hjärtan». På grund härav ville han »under en fri och otvungen religionsövning» tillstädja »en fullkomlig samvetsfrihet». Så stor blev denna frihet nu icke i verkligheten, men det lider icke något tvivel, att konungen, om det varit möjligt, skulle hava gått vida längre. Sin religiösa fördomsfrihet lade han i varje fall kort därefter nästan ostentativt i dagen, då han utsträckte sin italienska resa till Rom och där besökte påven. Pius VI och Karl XI:s efterträdare förtroligt vandrande samman genom de vatikanska gallerierna — det var onekligen en illustration till upplysningens tolerans, och Gustav III lade särskilt an på att visa sin fördragsamhet mot annorledes troende. Han åhörde i Peterskyrkan påvens mässa, och enligt kardinal de Bernis försäkran skall han »med större vördnad än mången katolik bevistat den heliga veckans alla ceremonier i de katolska kyrkorna». För Schröderheim berättade Gustav III, att han i Rom träffat kejsar Joseph: »vi ha funnits ihop på knä vid foten av S. Pers altare, och där har man slagit vad om, vilken av oss var mera catholique, han eller jag». För att likväl betona sin protestantism lät han med påvens tillstånd i sin bostad inrätta ett lutherskt kapell och ditkallade sin överhovpredikant Taube, som där fick hålla luthersk gudstjänst och utdela nattvarden till konungen och hans svit — förmodligen första gången protestantisk gudstjänst hållits i påvestaden. Samma dag öppnades den nya katolska kyrkan i Stockholm i närvaro av hertig Karl och under medverkan av hovkapellet. Det kan ju icke nekas, att allt detta smakar icke så litet av teater. Men det var även något mera. Härigenom visades för världen, att »upplysningen» segrat över religionshatet och att protestanter och katoliker kunde mötas med tolerans för varandras trosbekännelse — till en

Digitized by Google

väsentlig del kanske därför, att katolikerna icke längre voro katoliker och protestanterna icke protestanter.

Judeemancipationen.

Praktiskt av större betydelse än den åt katolikerna beviljade friheten var toleransen mot judarna. Under frihetstiden hade visserligen några förslag framkommit att tillåta judar att bosätta sig i riket — så bl. a. ett av Nordencrantz — men därvid hade man uteslutande sett frågan ur ekonomisk synpunkt, och förslagen hade icke lett till något resultat. Vid sitt besök i Berlin 1771—1772 sammanträffade emellertid Lovisa Ulrika med den bekante judiske författaren Moses Mendelssohn och blev fullkomligt intagen av honom. I brev till Gustav III föreslog hon honom att tillåta en judisk immigration till Sverige, och därpå svarade han, att det visst vore en mycket stor fördel, »om ett så idogt folk som judarna skulle kunna bosätta sig här». För tillfället hade emellertid konungen viktigare saker att tänka på, och för övrigt skulle frihetstidens riksdag aldrig hava tillåtit en judisk bosättning här i landet. Frågan togs därför upp först efter revolutionen. Det förslag till religionsfrihet, som Chydenius 1779 framlade, omfattade också judarna. Men redan förut hade de i viss mån fått de rättigheter, som förslaget avsåg. 1774 hade nämligen en judisk gravör Aron Isak kommit hit och i överståthållaren Carl Sparre funnit en beskyddare. På dennes inrådan uppsatte han en böneskrift till konungen med begäran att få stanna i landet. Den avstyrktes visserligen i alla instanser, till vilka den gick, — officiellt även av Sparre — men bifölls den 2 maj 1775 av konungen, och dessutom fick Aron Isak rätt att inkalla så många trosfränder, att en reglementerad judisk gudstjänst kunde hållas. Året därpå fick den lilla församlingen egen begravningsplats, sedermera även synagoga, och 1782 utfärdade kommerskollegium ett särskilt »judereglemente», genom vilket den nya religionsfriheten med avseende på dem närmare reglerades.

Sektrörelserna.

Både katoliker och judar voro emellertid, som sagt, försvinnande få i förhållande till den övriga folkmängden, och de talrika lutherska sekterna berördes ej av den religionsfrihet, som tillförsäkrats främlingarna. Ehuru upplysningsfilosoferna, till vilka Gustav III räknade sig, mindre intresserade sig för dessa religiösa rörelser hos det lägre folket och snarast sågo på dem med ett visst nedlåtande och förakt, kan det icke lida något tvivel, att konungen gärna skulle hava upphävt de gällande tvångslagarna, om detta stått i hans makt. Här var dock ortodoxismens motstånd ännu för starkt. Gustav III sökte emellertid avstyra all förföljelse mot dessa sekterister, och även här lade han an på att affischera sitt frisinne. Troil, eljes så smidig hovman, råkade här att förplumpa sig. I sina memoarer

Digitized by Google

berättar han: »En sidenvävaregesäll Collin hade företagit sig att predika uti sammankomster, som blevo allt mer och mer talrika. Han nekade försoningens verklighet och nödvändighet, förkastade kyrko- och nattvardsgång- m. m. Omsider vid ett katekismiförhör, det komminister Anger höll i Storkyrkan, uppsteg en av hans tillhängare och förklarade allt, vad prästen sade, för en djävlalära.» Troil, som, ehuru redan utnämnd till biskop i Linköping, fortfarande stod kvar såsom pastor primarius, anmälde då Collin för överståthållaren, som satte svärmaren i arrest. Men däröver tog konungen mycket illa vid sig, förklarade detta »såsom ett brott mot toleransen, befallde, att Collin strax skulle utsläppas, tillsade riksdrotsen att mot mig anställa fiskalisk aktion, och jag fick titel av grand inquisiteur och kallades Pater Torquemada».

Toleransen hade således trängt igenom, och utbrotten av folkets religiösa extas betraktades ej längre på samma sätt som förut. I Småland uppstod omkring 1784 en svärmisk rörelse under ledning av en bonde Åke Svensson. Han och hans anhängare, de s. k. Åkeanerna, trädde ut ur kyrkan, som de kallade en rövarkula, bildade ett slags kommunistiskt samfund, som bl. a. förklarade äktenskap mellan oomvända och omvända ej längre giltiga, smädade prästerna o. s. v. Då de nu av domkapitlet anmäldes för Göta hovrätt, behandlade denna målet på ett helt annat sätt än domstolarna förut, då det gällde gråkoltar och Erikssöner. De anklagade förklarades »alldeles fallna i galenskap och från deras förnufts rätta bruk» och dömdes att insättas på Danviks dårhus »för att tills vidare undergå den skötsel och vård, som deras tillstånd fordrade». Rörelsen fick heller icke någon fart.

Gustav III:s regering betecknar således upplysningens genombrott, och detta ej blott med avseende på religionen. Konungen sökte införa mildare strafflagar, avskaffade tortyren, verkade för en ökad handels- och näringsfrihet m. m. Men samtidigt med det att upplysningsrörelsen således med styrka bryter in i Sverige, gör sig också motrörelsen, den religiösa övertron, gällande. Innan vi övergå till denna, återstår likväl att undersöka den fordom så mäktiga statskyrkans ställning till de båda strömningarna inom samtidens kultur.

Kyrkan och upplysningen.

Inom den svenska kyrkans historia har den gustavianska tiden som bekant betecknats såsom neologiens tidevarv. Ehuru detta visserligen är alldeles riktigt, bör man dock vakta sig att allt för mycket generalisera. Allmogen stod naturligtvis alldeles utanför alla dessa kulturströmningar. I vissa delar av landet förspordes väl fortfarande svärmiska rörelser av samma art som förut, men föga

Digitized by Google

omfattande, och i regeln var allmogen naivt konservativ och höll på gamla bruk; Gustav III:s förordning 1772 om indragning av »tredje- och fjärdedagarna» samt vissa andra överflödiga helgdagar väckte därför mycken ond blod bland allmogen. Majoriteten av lantprästerna var förmodligen ock obesmittad av den nya tidens anda; de flesta voro obildade jordbrukare, som odlade sin åker, skötte sin församling och intresserade sig varken för de nya idéerna eller för de gamla dogmerna, på vilka de, så vitt de kände dem, naturligtvis pliktskyldigast höllo. Av ståndets mera bildade medlemmar voro knappast heller de flesta besmittade av upplysningen. Visserligen synes den forna ortodoxismen icke hava haft någon mera betydande representant bland det gustavianska prästerskapet, men i stället finna vi, huru pietismen, i någon mån även swedenborgianismen samt framför allt herrnhutismen nu funnit talrika, om ock moderata anhängare bland prästerna, och detta är av icke ringa vikt, ty det var från detta släkte, som den religiösa rörelse inom kyrkan utgick, som sedermera framträdde med det nya århundradets början. Detta släkte, som genom impulser från sekterna fått en varmare religiositet, gjorde likväl ännu föga väsen av sig, och tonen angavs i stället av neologiens målsmän.

Biskopsutnämningarna.

Kyrkan befann sig onekligen i en kris, och därtill bidrog i hög grad den cynism — uttrycket är icke för starkt — med vilken regeringen behandlade religiösa angelägenheter. Vid utnämnandet av biskopar tog Gustav III uteslutande hänsyn till politiken. Det kan vara nog att i denna sak läsa Gustav III:s och Schröderheims brevväxling. Wallenstråle, som 1789 blev biskop i Kalmar, rekommenderas hos konungen i följande ordalag. Han är — skriver Schröderheim — »glad, vällustig, alltid behövande, äregirig, med ett ord: en skicklig biskop i mitt sinne. Han är visserligen dessutom välsinnad i sin politik och kanske mest ortodox där». Rörande biskopsvalet i Linköping skrev konungen från Aachen, där han då befann sig, och bad att få veta, »huru det står till med valet till Linköpings stol, om alltid Troil[1] har hopp och vem som kunde komma i hans ställe till Storkyrkan, ty det ena bör gå med det andra. Jag skickar Eder därför ett brev till konsistorium i Linköping att anställa valet, lämnande åt Eder att utsätta dagen, som är i augusti månad. Hela saken kommer an på att ej hindra

[1] I sina memoarer berättar Troil, att konungen vid sin utresa och då han passerade Linköping givit en antydan om, att han önskade Troil. Detta — skriver Troil — »kom snart ut. Jag blev även kallad att hålla likpredikan över biskop Filenius och hade därvid tillfälle att bliva känd utav större delen av prästerskapet. Valdagen inföll. Jag fick första rummet på förslaget».

Digitized by Google

Celsius[1] att komma på förslaget, men att endast sätta bredvid honom någon, som vore mig behaglig, endera Troil, Waller eller domprosten i Västerås (J. M. Fant), vilken dock på sedernas vägnar jag skulle mindre önska, fast som politicus jag ansåg honom bäst. Han har nog förstånd att kunna väl tjäna mig, om ärkebiskopens sjuklighet vid en riksdag gav åt Linköpings stol presidium och talmansämbetet, och han har nog många köttets svagheter för att alltid vara i min dépendance. Men som + (= frimurare) så äro dessa svagheter för mig på visst sätt en samvetssak. Troil har dem ej, åtminstone det jag vet, och det är för mig nog; han har förstånd, fermeté och capacité; jag tvivlar ej på hans tillgivenhet för mig i denna stunden. Men allt är vanskligt i denna världen, och biskopsstolen kan ändra mycket principer och tänkesätt, och då finner man ej hos honom en fermeté och en capacité, oberoende av bi-influence och mera incommode än Fantens svagheter. Därföre har jag tagit det partiet att bliva neutral. Får Fanten förslaget och ej Troil, är jag nöjd; får Troil förslaget och ej Fanten, är jag ock nöjd. De ha bägge att tacka mig för en hastig och stor lycka. Dock är den ene ärkebiskopsson, då den andre så gott som tiggde, då jag drog honom ur sitt armod. Men vid detta binder jag ingen tro. Jag har nog vant mig vid otacksamhet ibland präster. Celsii namn faller naturligt ur pennan vid denna reflexion, och det är också honom jag äntligen ej vill hava till Linköping».

Schröderheim hade icke orätt att svara: »Det är förundransvärt, huru E. M. känner sitt folk!» Men denna kalla, pessimistiska och illusionslösa analys av de olika kandidaterna till ett högt andligt ämbete verkar nästan hemsk. De kyrkliga intressena betyda intet, intet personernas moral och religion utan blott deras politiska användbarhet. Och efter denna princip besattes ock de viktigare prästerliga ämbetena under den gustavianska tiden.

Uno von Troil.

För att mera åskådliggöra detta kunna vi taga några biskopliga biografier från denna tid, först Uno von Troils. Han var son till ärkebiskop Samuel Troilius och karakteriseras av Johan von Engeström såsom »en artig sällskapsmänniska, men föga kunnig i lärda saker». Det första är alldeles sant, det senare däremot icke, ty Troil var en för sin tid ganska beläst man. Han var primus vid 1770 års promotion, företog sedan en treårig studieresa, som bland annat utsträcktes till Island och har utgivit åtskilliga skrifter, som vittna om ett vetenskapligt intresse. Någon teologisk examen hade han dock ej avlagt och tänkte ej heller på att bli präst. I Paris introducerades han hos de filosofiska celebriteterna, hos D'Alembert,

[1] Celsius hade vid 1778 års riksdag tillhört oppositionen.

Digitized by Google

Marmontel och Rousseau. I alla var han förtjust. Om D'Alembert vet man icke, »antingen han mera vinner genom sina skrifter, än han intager med sina douça och artiga fasoner», och Troil finner, att »tiden visst aldrig tillbringas med mera agrément och nytta än hos en sådan man, som är allmänt känd för en från de flesta préjugéer friad filosofi». Också med Rousseau gjorde han bekantskap. Denne livnärde sig då med notskrivning och bodde i två små rum fem trappor upp. Troil knackade på och blev till sin förvåning verkligen insläppt. Beskrivningen på denna visit är onekligen dråplig. Rousseau bad honom ta plats, men fortsatte att skriva på sina noter, och det uppstod således en plågsam tystnad, som den unge magistern ansåg sig skyldig att bryta genom att taga upp »en filosofisk diskurs angående bästa medlet att kunna leva lyckligt. Jag tyckte det ej kunna ske utan att leva dygdig, och det bleve svårt, innan man blivit befriad från préjugéer». Rousseau blev icke vidare imponerad av denna ju icke särskilt originella tanke, utan fortfor att skriva på sina noter, till dess att Troil kom att tala om Linné, då han blev mera uppmärksam. Men Troils tal om »préjugéer», från vilka mänskligheten borde befria sig, röjer den blivande ärkebiskopens anspråk på att anses, även han, såsom upplysningsfilosof.

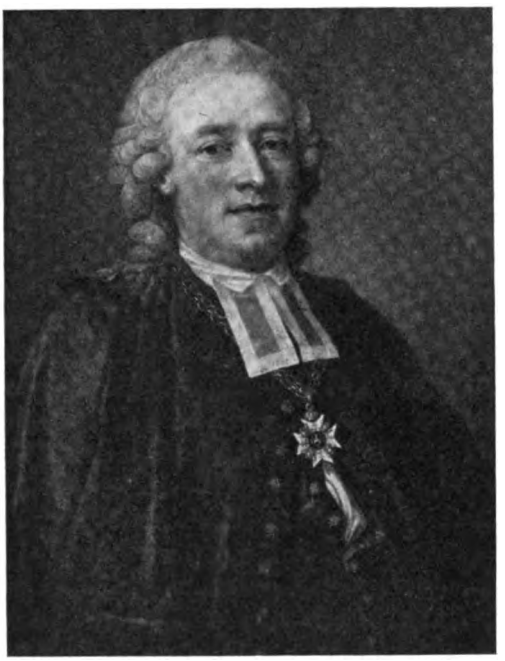

Uno von Troil.
Oljemålning av L. Pasch d. y. Konsistoriet. Linköping. (Svenska porträttarkivet.)

Emellertid kom han tillbaka till Sverige, hans fädernearv var slut och han måste därför söka en plats — vilken visste han icke. Så fick han händelsevis höra, att en tjänst som skvadronspredikant vid livregementet var ledig. Jag skyndade då — berättar han — »till Västerås, varest jag efter föregången examen den 21 maj (1773) blev vigd till präst av biskopen dr. Benzelstierna, samt reste strax

Digitized by Google

därefter till Ekolsund, varest konungen då vistades». Där anhöll han om sysslan och fick den. Fullmakten utfärdades den 12 augusti. I detsamma blev platsen som regementspastor ledig. Troil reste nu i hast till Arboga, där förste skvadronspredikanten Bergner bodde, »fick hans avsägelse mot 1500 daler kontant och skriftlig förbindelse att betala lika summa, om jag bleve nämnd». Så tog han den 2 oktober pastoralexamen och den 15 december fick han fullmakt på sysslan. Genom att för Gustav III:s räkning från engelska översätta Whitelockes dagbok blev han 1775 till belöning hovpredikant, kom in vid hovet, och sedan gick det, tack vare hans sällskapstalanger, raskt med befordringarna. Två år senare blev han överhovpredikant och 1778 pastor primarius — ännu ej trettiotvå år gammal. 1780 befordrades han till biskop i Linköping och 1786 till ärkebiskop. Men så hade han också gjort sig förtjänt av dessa utmärkelser. Vid riksdagen 1778 tjänstgjorde han såsom chef för hovpartiet inom prästeståndet, han förordade varmt den »svenska dräkten», och då kronprinsen föddes, anhöll Troil »i underdånighet att genom stambok över hela riket få samla en fond till inrättande av ett collegium illustre i Stockholm, vilket även genom nådig resolution av den 6 november 1778 bifölls». 1786 hade den gamle ärkebiskop Mennander fått ordres »att sköta sin hälsa och ej komma till riksdagen», och i följd härav blev Troil ståndets preses. Såsom sådan skötte han sig till Gustav III:s fulla belåtenhet och blev i följd därav också utnämnd till ärkebiskop. Han hade nu nått kyrkans högsta tinne och hade intet mer att hoppas av kunglig nåd. Vid riksdagen 1789 uppträdde han *mot* regeringen och fick därför av partimannen Johan von Engeström vitsordet att hava varit »den enda präst, som burit sig hederligt åt». I sitt nyss citerade brev hade Gustav III således bedömt honom riktigt. Och dock var Troil alls icke någon dålig människa, snarare en ganska bra karl. Men han var ett barn av sin tid och delade dess svagheter.

Lindblom.

Hans efterträdare som ärkebiskop blev (1805) Jacob Axelsson Lindblom, som också är en av den gustavianska kyrkans typiska personligheter. Som student tillhörde han Jacob Wallenbergs umgänge och var liksom denne en nitisk ledamot av Uppsala tunnor, glad och trevlig. Också han var vitter, skrev t. o. m. vers och blev ledamot av Apollini Sacra. Vi tjugofyra års ålder promoverades han till magister och ansågs då som en skicklig latinare, gick först in vid biblioteket och avancerade slutligen till professor skytteanus. Såsom sådan var han inspektor för adelsnationen, och för denna plats passade han onekligen förträffligt. Han hade ett ovanligt

Digitized by Google

ståtligt och imponerande yttre, ett utmärkt sällskapsskick, som han förvärvat sig såsom informator i högadliga hus, han talade ledigt franska och var alldeles fri från allt professorspedanteri. Det var

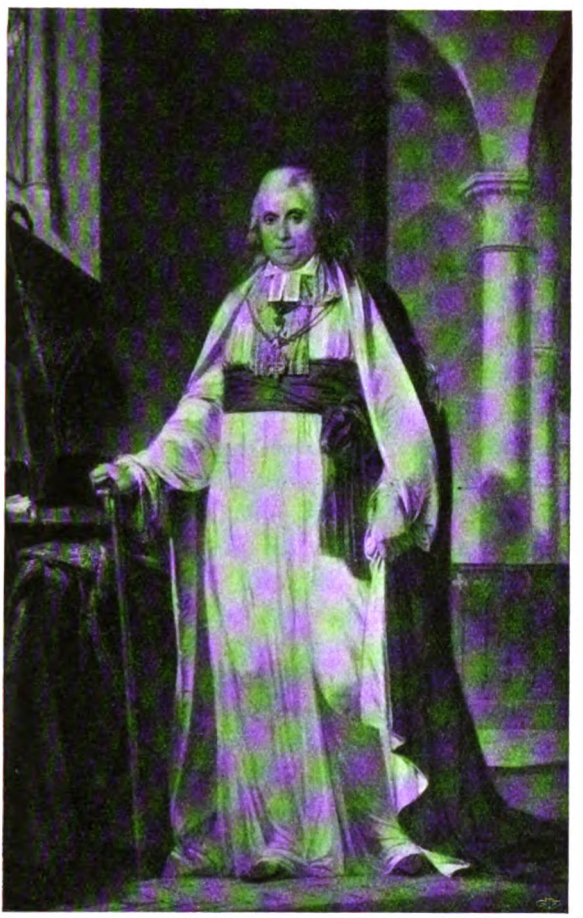

J. A. Lindblom.
Oljemålning av C. F. Breda. Gripsholm.

därför naturligt, att Gustav III vid sina besök i Uppsala skulle fästa sig vid honom, naturligt också, att Lindblom med sitt sinne för det lysande skulle bliva en ivrig beundrare av konungen. När så biskopsstolen i Linköping efter Troil blev ledig, ville Gustav III hava den pålitlige Lindblom dit. Men han fick endast fjärde rummet och kom således ej på förslaget. Då förmådde konungen den på tredje rummet uppförde professor Floderus att träda tillbaka, och så ut-

Digitized by Google

nämndes Lindblom 1786. Prästvigd blev han först fem dagar efter utnämningen. Trots det att han aldrig studerat teologi, blev han i det hela en mycket god biskop, ty han hade i hög grad en chefs förmåga att leda och leda under urbana former. Särskilt hade han en stor talang i att avlasta arbete på andra, även när det gällde författarskap. För Beskow berättade Wallin härom några drag, som ypperligt karakterisera Lindbloms personlighet: »Du må tro, att det var eget med salig Lindbloms författarskap. Hans latinska lexikon har Dahl skrivit, hans företal till Lehnbergs predikningar har Åström skrivit, hans inträdestal i Svenska akademien har Blom skrivit — åtminstone retoucherat — och hans direktörstal har jag skrivit. Det var ej, emedan han icke *kunde* skriva, men han var för bekväm att arbeta. Så snart han erhöll något dylikt uppdrag, sände han efter den, som han ansåg därtill mest passande (varvid han nästan alltid träffade ett lyckligt val) och sade: Hör på! . . . De ha lassat på mig det här . . . Det har jag nu inte tid med . . . och det gör du mycket bättre än jag . . . tag det och smörj ihop något, som jag kan få om ett par dagar! Alla älskade honom och gjorde honom gärna till viljes. Men just den omständigheten, att han aldrig befattade sig med någon detalj, gjorde honom alldeles ypperlig till chef. Han bedömde vid första ögonkastet vars och ens användbarhet, uppmuntrade de sina, skaffade dem befordringar, höll dem alltid ryggen fri, om det behövdes, var öppen, förtrolig, vänfast, pålitlig.» Gustav III var han orubbligt tillgiven, och hans hänförelse för konungen tog sig mycket starka uttryck. I sitt första tal till Linköpings prästerskap betygade han sin tacksamhet till »denne på svenska tronen mest upplyste monark, som, själv uppfylld av uppriktig vördnad för religion, av verklig aktning för det stånd, som skall predika livsens ord till salighet, aktat mig värdig att bekläda ett av de yppersta ämbeten i svenska kyrkan». Denna tillgivenhet sattes snart på prov, då det gällde att få allmogen att åtaga sig en viss bevillning för att återfå den så kära husbehovsbränningen. På uppmaning av finansministern Ruuth utfärdade Lindblom då ett cirkulär, som man — för att begagna Rodhes ord — skulle kunna kalla hans herdabrev. Det börjar: »Det förnyade vedermäle av Kungl. Maj:ts oavbrutna föresats att befrämja sina trogna undersåtares välfärd, som blivit ådagalagd i dess nådiga skrivelse rörande en fri husbehovsbränning, kan ej undgå ett prästerskaps uppmärksamhet, som alltid hedrat sig med den underdåniga plikten att föregå sina åhörare i laglydnad och tacksamhet emot en välgörande regering». Vid riksdagen 1789 — den första han bevistade — tillhörde han naturligtvis regeringspartiet, men intog såsom nykomling ingen

Digitized by Google

ledande ställning. Då emellertid Troil, som vägrat underteckna Förenings- och säkerhetsakten, med anledning därav gjorde sig sjuk, blev det biskopen i Linköping, som å ståndets vägnar fick göra det. Hans uppträdande i denna situation blev visserligen föremål för ett bittert klander, ehuru det i verkligheten var vida mera rakryggat och modigt, än man ville medgiva. Men i alla fall — han tecknade under, och Gustav III fick honom till det han ville. Även under Gustav IV Adolfs tid var han lika konungatrogen, och vid 1809 års revolution lär det t. o. m. hava varit på tal att försäkra sig om hans person. Det visade sig emellertid obehövligt, ty då statskuppen skett, blev Lindblom — efter vad Beskow berättar — en ivrig beundrare av Adlercreutz. »Denna beundran» — fortsätter Beskow — »gick till och med nog långt, om det är sant, såsom det allmänt berättades, att en gång vid en glad middag (något som han ogärna försakade) han föreslagit dennes välgång i följande ordalag: Den nye Frälsarens skål — den gamle icke till förgätandes!» Och i denna stil fortsatte han. När Karl Johan sedermera kom till Sverige, blev den forne gustavianen — utan tvivel fullt uppriktigt — alldeles intagen av honom. Han hade således alla de egenskaper, som på Gustav III:s tid fordrades av en biskop.

Wingård.

Med sina svagheter är Lindblom likväl den kanske mest sympatiske av de gustavianska prelaterna. Han var personligen älskvärd, duglig, och han generade icke Gustav III genom något religiöst patos. Vida mindre tilltalande är den förut omtalade biskopen i Göteborg Johan Wingård, som likväl, även han, var en smidig hovman och ytterst pålitlig. Hans anseende såsom sådan framgår därav, att han fick uppdraget att hålla likpredikan över Lovisa Ulrika. Wingård har alldeles rätt, då han i sin självbiografi skriver: »Den allena, som då kände rätt ställningen vid hovet, vet tillika, huru kritisk denna liksermon skulle för mig bliva». Det gällde ju att lovera mellan Scylla och Charybdis. Men Wingård lyckades att hålla sin predikan till konungens belåtenhet, och för detta konststycke fordrades onekligen en stor hovmannabegåvning. Vid riksdagarna var han en av regeringens pålitligaste anhängare. »Jag har» — skriver han om 1789 års riksdag — »inom mig den förnöjelse, att om jag allena hade varit nog otacksam och traître mot konungen att med mina fyra stiftskamrater, som aldrig gingo från mitt tänkesätt, lagt våra röster till oppositionen, hade genom dessa åtta röster det partiet segrat». Wingård, som hade starkt sinne för ekonomien, blev också rikligen belönad för sin konungatrohet. Med sitt ämbete som biskop fick han förena icke blott Fjärås pastorat utan ock domprostbefattnin-

Digitized by Google

gen i Göteborg — det senare alldeles olagligt — och sedan tillkommo ytterligare två pastorat.

Edvard Taube.

En femte biskop är kanske ännu mera karakteristisk för Gustav III:s tidevarv — friherre Edvard Taube, som var broder till den av konungens gunstlingar, Evert Taube, som mot slutet av Gustav III:s liv nog stod honom närmast och som redan vid denna tid (1780) hade ett ganska stort inflytande. Edvard Taube började som hovman, blev sedan militär och steg såsom sådan till löjtnant vid dalregementet, men tog 1779 avsked och blev året därpå — utan att ens vara prästvigd — utnämnd till hovpredikant samt samma år (dock efter prästvigningen) överhovpredikant. Gustav III ville nämligen liksom Ludvig XIV hava ett hovkleresi av hög börd; 1786 och 1787 blevo tvenne andra högadliga officerare, greve F. B. von Schwerin och friherre Svante Leijonhufvud — likaledes utan att vara prästvigda — utnämnda till hovpredikanter, och Schwerin blev redan vid 24 års ålder kyrkoherde i Sala. Taube nådde ännu högre. 1781 blev han pastor primarius, och två år senare tillskapade konungen för hans räkning ett nytt ämbete; då blev han nämligen ordensbiskop. Förmodligen skulle han inom den närmaste tiden hava befordrats till ett verkligt stift; om han icke redan 1785 avlidit.

Hur biskopsämbetena i allmänhet, åtminstone vid hovet, uppfattades, framgår av en anekdot, som Wallquist berättar. Anekdoten går ut över den eljes så slagfärdige Armfelt, som då, genom sitt övermodiga uppträdande vid Gävle riksdag, var mycket impopulär: »När biskop Krogii dödsfall blev bekant, var biskop Gadolin en dag hos generalen till middagen. Generalen sade: Vem kommer nu hit i Krogii ställe från Borgå stift? Gadolin svarade: Det vet jag icke. Generalen nämnde då en, som skall hetat Stockman och sade: Jag undrar, om icke han kommer. Det är en kvick karl och förbannad skälm, så att han duger nog till biskop. Eller vad tycker ni, sade han till Gadolin. Ja, ja, men — sade gubben — De äro sådana de meste, som komma sig upp i alla stånd.» Efter det svaret teg Armfelt.

Pastoratshandeln.

För det religiösa livet inom kyrkan voro naturligtvis dylika ledare allt annat än gagneliga, och rekordet slogs, då konungen 1786 var allvarligt betänkt på att göra den glade Elis Schröderheim till ärkebiskop — lyckligtvis kom planen aldrig till verkställighet; enligt Adlerbeth skall konungen även hava erbjudit Nils von Rosenstein att bli biskop i Västerås, vilket denne dock avslog. Men samtidigt som ledarplatserna tillsattes på detta sätt, pågick ett annat undermineringsarbete: den beryktade pastoratshandeln. »Salig kungen» — skriver Armfelt — »var allt sedan revolutionen omgiven av en mängd

Digitized by Google

unga karlar, vilka utgjorde hans sällskap, åtnjöto hans godhet, men hade litet eller intet att leva av, ehuru deras varelse vid hovet nödvändigt skulle förorsaka dem utgifter. Hans Maj:t hade sällan penningar och mycket pensionärer att underhålla; det blev således en omöjlighet att av handkassan hjälpa alla dessa herrarna. Schröderheim föreslog medel och de antogos, i början tacitement, sedermera med mindre scrupule. Pastorater såldes nästan utan urskiljning, och jag, som flera andra, fick del därav.» Schröderheims ämbetsrum blev därför den stora pastoratsbörsen, och även då det ej var fråga om rena köp, ansågs det vara en skyldighet att giva honom en extra dusör för fullmakten. Så skrev Lindblom, sedan han blivit biskop, till sin far: »Huru vi skola visa vår erkänsla mot statssekreteraren Schröderheim, det bekymrar mig i sanning. Det är vanligt, att statssekreteraren får något för kontrasigneringen, och jag är även betänkt på att giva honom ett silverstycke. Det kunde vara fråga, om ett tacksägelsebrev från min Far med en 50 rdrs sedel uti, icke vore à propos. Summan är nog liten, det borde vara 100 rdr, men jag vågar ej gå så långt.» Dessa sportler voro dock långt ifrån den värsta beskattningen på prästerskapet, utan det var de rena köpen. Schröderheim var glad, levde friskt, kunde aldrig säga nej till sina vänner, när de anmodade honom om hjälp, och han behövde mycket pengar. Det var dem, som landets kyrkoherdar fingo skjuta till. För ett större pastorat betalades ända till 4,500 rdr sp. (18,000 kr.), för ett mindre ett à två tusen. Men det minsta kom Schröderheim själv till godo, och det låg nog en viss sanning i de ord, som han 1789 skrev: »Mina enskilda omständigheter tvungo mig att nyttja de förmåner, mina företrädare oklandrat njutit. Men ehuru jag blivit dömd, kan jag bevisa, att jag icke gjort deras missbruk. Jag har varit elak mot mig själv i complaisancer för andra, och de, jag mest tjänat, torde snarast ha vedergällt mig på annat sätt.» Det mesta gick utan tvivel till konungens gunstlingar bland de unga officerarna, ehuru det var Schröderheim, som fick sköta affären. Jag lånar några exempel från Odhners historia. Ett brev från Kellgrens gode vän advokatfiskal Petter Bergström är i detta fall ganska upplysande. En präst, komminister Neander, som ville hava Ö. Eneby pastorat, använde Bergström till ombud hos vederbörande, och denne svarade sin klient: »Vad som gör största svårigheten och osäkerheten även för betydande ämbetsmän uti negociationer om prästelägenheter är den façon, som länge varit i bruk, att fattiga eller derangerade pager och unga officerare, som äro väl vid hovet, få till sina ackord och gälds betalande då och då ett pastorat att föryttra, och är det ofta ingen som vet, till vem man

Digitized by Google

rätteligen bör vända sig.» I detta fall var det en löjtnant Flach, som fått pastoratet: han hade redan sålt det, och fått halva summan på hand. Neander gick således miste om pastoratet, ehuru Bergström tänkt bjuda över den förre spekulanten. Ett annat exempel finnes från Lindesbergs pastorat. Daniel Croon, som utnämndes, hade till medsökande en fältpräst R. V. Richman, av vilken en så lydande skuldsedel bevarats: »En månad efter sedan Kungl. Maj:ts fullmakt på Lindesbergs pastorat i Västerås stift blivit utfärdad för mig undertecknad, betalar jag till denna sedels innehavare ett tusende riksdaler specie, som härmed försäkras. Sthm d. 9 jan. 1792. Rein. Vilh. Richman.» Förmodligen hade komminister Croon betalat mera. Särskild skandal väckte transaktionen om Hedemora pastorat. Det hade konungen skänkt till två unga officerare vid hovet, Henrik Sparre och De la Grange, och de hade för 4,000 riksdaler sålt det till en ung huspredikant vid namn Lindgren; denne fick t. o. m. ett av konungen egenhändigt undertecknat certifikat, att han skulle utnämnas. Men innan fullmakten utfärdats, bjöd en e. o. predikant Forslind 4,500 och fick platsen. Lindgren, som icke ens erhöll sina pengar tillbaka, blev naturligtvis ursinnig och sprang omkring och visade konungens egenhändiga brev. Efter vad Västerås herdaminne förmodar, ordnades saken dock så, att Lindgren fick fullmakt som hovpredikant och Forslind fick betala honom den utlagda summan.

Denna och dylika skandaler framkallade, särskilt vid riksdagen 1786, en sådan indignation, att regeringen fann, att något måste göras för att tillmötesgå den allmänna meningen. Enklast var att göra Schröderheim till syndabock, och det var även denna utväg, man valde. De prästerliga befordringarna hade dittills gått genom inrikes civilexpeditionen, där Schröderheim var statssekreterare. Dessa ärenden överflyttades nu därifrån till en särskild s. k. ecklesiastik beredning, i vilken Schröderheim icke fick någon plats. Mycket bättre tyckes det ej hava blivit därigenom, och först sedan den energiske och duglige Wallquist 1789 blivit den ledande i den då inrättade ecklesiastikexpeditionen, blev det i det hela slut på ofoget. Då var emellertid Gustav III:s regering nästan till ända.

Neologien.

Kyrkan var således anfrätt både i toppen och vid roten, ty ett lägre prästerskap, som kommit till på dylika vägar, var dock ej lämpligt till ett folks andliga ledare. De, som ville komma fram, måste böja sig för tidsandan. Detta visar sig i den s. k. neologi, som nu blev tongivande. Neologien är upplysningen tillämpad på den lutherska teologien och predikan. Tiden hade ledsnat på den gamla dogmatiken, och den predikant, som ville vinna popularitet,

Digitized by Google

fick lov att visa sig modern. Naturligtvis avhöll han sig från någon kättersk kritik av själva dogmerna, men han sökte att så mycket som möjligt gå dem förbi, ej röra vid lärorna om treenigheten, försoningen o. s. v., ännu mindre vid undren, begagnade hellre uttrycket »det Högsta Väsendet» än »Gud» och lade huvudvikten vid moralen. Överhovpredikanten von Troil — skriver Ehrensvärd i sin dagbok — höll »en vältalig predikan om barmhärtighet och goda verk och gärningar. Han talade en gång om Titus och ingen gång om Kristus». Detta var »upplyst». Men den neologiska predikan skattade ock åt den andra strömningen i tiden, åt sentimentaliteten, och det var genom sin förmåga att anslå dylika strängar, som Wingård förvärvade sig sitt rykte som vältalare. Wieselgren berättar om en präst, som till ingångsspråk för sin predikan tog Lidners bekanta »På Nova Semlas fjäll, i Ceylons brända dalar, varhelst en usling finns, är han min vän, min bror». I regeln voro väl dock dylika predikningar inskränkta till huvudstaden och domkyrkorna. På landet fick man förmodligen en mera enkel spis, och neologien tog sig där nog ett mera praktiskt uttryck. För Wieselgren berättade Thomander, att han en gång i sin ungdom hört en predikan i Kristianstads kyrka. Den handlade om änkans son i Nain, och med anledning av att den döde pilten bars *ut* ur staden, kom predikan att handla om nyttan av att anlägga begravningsplatser utanför städerna.

Magnus Lehnberg.
Stick av J. F. Martin efter J. Forsslund.

Lehnberg.

Den erkände mästaren såsom neologisk predikant var Magnus Lehnberg, en personligen aktningsvärd och sympatisk man, alls icke någon »streber», men vars rykte såsom vältalare efter några decennier alldeles förbleknade. Han slog genast, vid ännu ej trettio år, igenom, och på honom kan man nästan tillämpa det bekanta yttrandet, att han om kvällen lagt sig såsom en vanlig människa

Digitized by Google

och morgonen därpå vaknat såsom en stor man. Han var född 1758, studerade i Uppsala, måste livnära sig såsom informator och blev först 1785 prästvigd. Han blev då komministeradjunkt i Storkyrkan, och hans predikningar tyckas ej hava tilldragit sig någon större uppmärksamhet. Så utlyste Svenska akademien 1787 sin andra pristävlan i vältalighet. Ämnet var Birger Jarl, och sex tävlingsskrifter inkommo. Av dem tillerkändes enhälligt och utan tvekan priset åt nr 5, såsom vars författare »prästmannen Magnus Lehnberg» anmälde sig. Året därpå var ämnet Carl Carlsson Gyldenhielm; blott en tävlingsskrift inkom, och då denna först upplästes i akademien, blev den åhörd »med så mycket nöje och så enhälligt bifall, att domen var även så lätt att förutse som att fälla», ehuru man för formens skull överlämnade den till granskningsutskottet. Författaren var, såsom man gissat, Lehnberg. Därmed var hans lycka gjord. Till konungen skrev Rosenstein: »Den mannen äger en förundransvärd rikedom i språket, i imagination och oratoriska tourer. Eders Maj:t gör vitterheten en ny välgärning, om Eders Kungl. Maj:t bland de föreslagne till Klara tar någon av de tvenne Asplund och Eneroth och sedan giver Lehnberg det lediga pastorat, den utnämnde lämnar. Han fästes därigenom i huvudstaden och slipper det bekymmer, han nu har om utkomst.» Rådet följdes. Kyrkoherden Asplund i Kungsholmen fick den önskade förflyttningen till Klara, Lehnberg utnämndes till kyrkoherde i Kungsholmen, och samma år (1789) invaldes han i Svenska akademien. Men sedan han där hållit sitt inträdestal (över Hermansson) tystnade han såsom världslig minnestalare, och egendomligt nog tyckes han, åtminstone på äldre dagar, hava ogillat hela den genre, inom vilken samtiden erkände honom såsom den främste. Då den unge Geijer, som vunnit akademiens pris för ett dylikt vältalighetsprov, 1804 uppvaktade Lehnberg, kommo de att tala om »vitterhet och filosofi. Han tycktes snarare fördöma än gilla hela genren av äreminnet, liksom jag i allmänhet mycket hellre läser en biografi, skriven med en Schillers penna, än ett äreminne, det må vara av Thomas. Lehnbergs äreminnen äro dock undantag; men det ville han ej medge.»

Jag har redan förut — på tal om Tessin och Svenska akademien — sökt karakterisera denna äreminnesstil. Med Lehnberg når den sin fulländning. Själva ordskatten är ovanligt svensk, och språket är alldeles fritt från de vulgarismer, som ännu stöta hos Tessin. Det hela är onekligen pompöst. Det torde — så börjar äreminnet över Gyldenhielm — »ännu framlöpa några sekler, många berömliga människor uppkomma och förgås i deras fart, flera trotsande minnesvårdar ägnas åt odödligheten, innan världen hunnit enstämmigt av-

Digitized by Google

göra den frågan: Vad är en stor man? . . . Det snille, som inkräktar jorden, och det, som mäter himlarna; det mod, som kullkastar riken, och det, som ändrar systemer; den makt, som uppreser tyranniet, och den, som nedbryter dess välde; den vetenskap, som upplyser vårt släkte med nya sanningar, och den, som tjusar det med ljuvliga villor. Det gives ingen enda utmärkt egenskap i naturen, ingen enda ovanlig belägenhet i livet, som ej bland hopen av människor skall finna sin beundran, sin storhet, ingen enda, vars altar ej för en annans dyrkan skall nedbrytas.» En dylik period är ju onekligen grann, har en oratorisk rytm och en ordens välljud, som man förut icke hört. Så är hela äreminnet uppbyggt. Tankeinnehållet är ej vidare djupt, består snarast av loci communes, men dessa verka dock såsom yttranden av en kulturpersonlighet, och det var just mot denna litterära *kultur*, som hela århundradet, ända från Dalin, strävat. Man kan därför förstå samtidens förtjusning för vältalaren Lehnberg.

Det var denna stil han överförde på predikningen, och härvid hade han en stor hjälp av sin vackra stämma och sin förmåga att deklamera. Kyrkorna voro också överfulla, när han talade i dem. Efter hans död — han dog 1808 såsom biskop i Linköping — utgåvos (1809—1813) hans predikningar i tre band. Men uppfattningen hade då ändrats. »Personer, som hört Lehnberg,» — skriver Askelöf i Polyfem 1811 — »kunna icke förklara, varför hans tryckta predikningar förefalla dem nu så olika dem, de fordom avhörde. Lehnbergs allmänt kända behagliga expression torde således varit den talisman, som rörde allas sinnen, ty det låter icke tänka sig, att själva talen sedan den tiden väsentligen förändrat sig.» »Upplöser man» — skriver Askelöf vidare — »en dylik predikan i dess beståndsdelar, så blir behållningen stil och ingenting vidare.» Lehnbergs fel var, att han sammanblandade världslig och andlig vältalighet, och han blev därför en medelmåttig predikant. Om det i en predikan endast vore frågan om att med världsliga bevekelsegrunder, framställda på det mest städade språk, i den lenaste ton, uppmuntra till dygd och goda seder — vad behövdes då religionen? Då är det bättre att läsa Kant. Att behandla dygden såsom kvintessensen av religionen är att ödmjukt bedja åhöraren vara en smula dygdig i sitt uppförande, utan att talaren egentligen kan säga honom: varför? Sådana äro de predikningar, vi hava av Lehnbergs efterapare, »hos vilka systemet står mera i sin nakenhet; de äro blotta ord, som klinga i vädret utan att lämna någon efterklang i själen. Sätter man andra ord i stället, så återstår intet tecken till tanke, ingen princip, som skulle förtydligas eller behjärtas».

Digitized by Google

Det var den nya tidens »dom över dödan» och över hela neologien.

Wallquist. Den man, som inom den svenska kyrkan mot slutet av Gustav III:s regering var den mest betydande och huvudet högre än alla de andra, var dock icke neolog. Det var Olof Wallquist. Måhända var det just därför, som Gustav III aldrig — emot vad man trodde — ville bereda honom en plats i Svenska akademien. Jag kunde — berättas konungen hava yttrat — »sätta honom till vad jag ville, jag kunde till och med göra honom till krigsminister, men aldrig till académicien». I akademien hade han dock passat vida bättre än både Wingård och Lehnberg, ty i »snille» var han dem långt överlägsen och i »smak» knappast underlägsen, även om han ej lade an på att gälla såsom stilist.

Han var född 1755 såsom son till en fattig Närkespräst och sonson till en soldat. Vid tjugofyra års ålder blev han pastorsadjunkt i Klara och började såsom sådan predika. I förstone — skriver han — »förleddes jag mycket av mina filosofiska studier att vilja bruka dem i predikstolen och sökte att göra dem smakliga med ett skrivsätt, ungt som auktorn, sökande kvickheter och infall. Denna källa för mina föreställningar fanns snart utpumpad, och stilen fick en tomhet och monotoni, som ledsnade mig själv. Jag fann, att det ena med det andra borde ändras, och stadgades i den övertygelsen mer och mer, sedan jag kallades till sjuksängar och begynte hålla husförhör, vid vilka det icke kunde undfalla mig, att minsta delen av våra åhörare äro filosofer, som förstå, utan mängden sådan, att det väl behöves förehålla dem de första bokstäverna av Guds ord. Men huru skulle jag rätta mig?» Inom församlingen var ingen präst, som han kunde taga till mönster, de tryckta predikosamlingar, han läste, föreföllo honom mer eller mindre tomma, »och detta förde mig efter många onyttiga försök till det för en predikant enda kloka och nyttiga: att läsa bibeln och den nästan allena». Det var efter studier i denna, han nedskrev sin predikan. Stilen — fortsätter han — »vårdslösade jag aldrig, utan skötte honom snarare för mycket, så att han, för att vara stark, ofta förföll i en mörkhet för den enfaldige. Detta var ett fel, vartill min naturliga gåva mig förledde, utan uppsåt och föresats. En präst har aldrig mer orätt, än när han tror sin menighet mäktig höga saker och ett högt språk ... Man torde tänka, att olika församlingar häri skilja sig, att man behöver vara högre i ett hov än i en landskyrka. Om jag får döma av min erfarenhet, så är det icke så. Jag har predikat för nästan alla slags församlingar och i det närmaste funnit dem alla lika, alla nöjda med en enfald, som alla be-

Digitized by Google

höva». En predikan har ej till syfte att omvända en tvivlare, att utreda ett problem, röja snille och talets konst. »Om en präst bjuder till med dessa stycken, så misslyckas han alltid. Man tål och begärer att i Guds hus bliva med Guds ord uppbyggd, men man vill icke besväras av någon mänsklig konst».

För att vara skrivet under neologiens blomstringstid är detta program för en predikan onekligen märkligt, och det visar, att den religiösa renässansen vid det nästa århundradets början hade föregångsmän redan i Gustav III:s omgivning.

Även såsom kyrkoherde och stiftschef visade Wallquist sig såsom en efterföljare till Spegel och Svedberg. Ryktet om hans predikningar gjorde, att han anställdes såsom hovpredikant hos Lovisa Ulrika, vid vilken han blev uppriktigt fästad, och när hon avlidit, fick han på Sofia Albertinas rekommendation Alsheda pastorat i Småland. Växjö stift synes vid denna tid hava varit ett bland de mest förfallna i riket, och den nye kyrkoherden fann allt i Alsheda i den fullkomligaste oordning. Där fanns ingen husförhörslängd, husförhören voro »förvandlade till uppbördsstämmor, tiden till gudstjänstens begynnande var aldrig viss, i sockenstugorna vid Alsheda och Skeda höllos öppna krogar, klockarna på dessa ställen voro beryktade tjuvar. Den ene blev lagbunden, den andre måste taga avsked». Wallquist var blott trettio år, när han kom ned till denna församling (1785), men med sin viljekraft tog han genast itu med missbruken, mötte visserligen ett häftigt motstånd, men fick ganska snart folket med sig. Han blev t. o. m. genom sina krafttag så populär, att då platsen som domprost samma år blev ledig, så erhöll nykomlingen en stark majoritet vid valet. Fullmakt fick

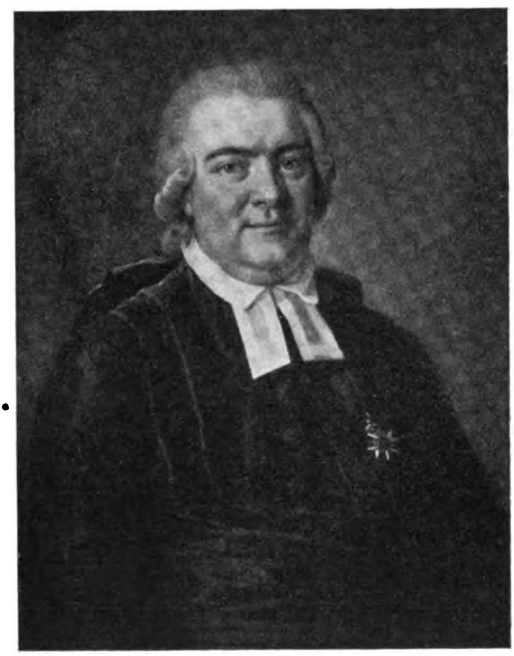

Olof Wallquist.

Oljemålning av P. Krafft d. ä. 1790. Konsistoriet. Växjö. (Svenska porträttarkivet.)

Digitized by Google

han i januari 1786. Han reste då upp till Stockholm att tacka konungen. Jag vet icke — skriver han — huru denne om mig fattat en god tanke. »1781 förklarade han sig väl mycket nöjd med en min predikan på Drottningholm över Kristi förklaring, men impressionen därav var förmodligen redan försvunnen. Det är icke otroligt, att konungen härunder redan hade politiska vyer i anseende till den snart förestående riksdagen och de händelser framdeles, vartill en öppning då redan visade sig. Jag vet med mycken visshet, att konungen vid sådana befordringar sällan är utan politiska raisoner». Utan tvivel har Wallquist här dömt rätt. Han var av övertygelse konservativ, förmodligen hade konungen fått höra talas om hans stora praktiska duglighet, och det var sådana män, Gustav III nu behövde. Vid riksdagen 1786 anslöt sig Wallquist också till regeringspartiet, men inskränkte sig mest till att studera de ledande personligheterna och själva riksdagsmaskineriet. Efter riksdagens slut reste han tillbaka till Växjö och fann där inom konsistorium ett förfall, ännu mera upprörande än det, som mött honom i Alsheda. Biskop Osander, som då var 87 år, var alldeles decrepitus, »han kunde då varken gå, skriva eller tala. Konsistorium hölls i hans kammare. Man bar gubben i en stol för ändan av bordet, innan kapitelmännen samlades, och där fanns han sittande vid deras ankomst. Under överläggningarna tillsporde man honom om ingenting, och vid voteringen framstack han en lapp, som var lagd i händerna på honom, ibland av doktor Cronander, ibland av doktor Colliander, ibland av adjunkten, ibland av hushållerskan». Några visitationer hade ej hållits på många år, skolan var i upplösningstillstånd, uppbörden på lång tid ej redovisad, protokoll varken renskrivna eller registrerade. Så dog biskop Osander i juni 1787, och utan någon påstötning från konungen blev den trettiotvåårige domprosten enhälligt — så när som på två röster — uppförd i första förslagsrummet till biskop. I september blev han utnämnd och började genast ett väldigt uppryckningsarbete, som icke hindrades av att han kort därefter på sätt och vis steg till chef för hela den svenska kyrkan. Vid den märkliga riksdagen 1789 blev han jämte prosten Nordin ledare för det kungliga partiet inom prästeståndet. Såsom sådan visade han sig såsom den gustavianska tidens mångsidigaste och mest vidsynte statsman. Tyvärr lät Gustav III av sitt livliga lynne förleda sig att ofta handla mot hans kloka och besinningsfulla råd, men Wallquist lyckades dock avstyra många av de överilade steg, som konungen tänkte taga. När sedan efter förenings- och säkerhetsaktens genomdrivande det gamla riksrådet avskaffades och ersattes av rikets ärenders allmänna beredning,

Digitized by Google

blev Wallquist chef för ecklesiastikexpeditionen och fick därmed överinseendet över den svenska kyrkan. Men hans verksamhet såsom kyrkominister blev tyvärr icke långvarig. Kort efter Gustav III:s död blev han av förmyndarregeringen entledigad och fick sedermera ej tillfälle att gripa in i politiken. Han avled 1800 endast fyrtiofem år gammal, utan att hava fått uträtta allt, vad en dylik begåvning och en dylik arbetskraft kunnat uträtta. Men hans biografi visar dock, att den gustavianska kyrkan ej var så ända igenom maskstungen, som man av andra företeelser att döma kan förmoda.

Vignett ur en likpredikan.

Digitized by Google

MYSTIKEN

Mystik och upplysning.

LIKA karakteristisk för 1700-talet, som upplysningen är, lika karakteristisk är mystiken, den om medeltiden påminnande övertro och vidskepelse, som nu bryter fram mitt i »förnuftets århundrade», och mycket ofta återfinnas dessa till synes alldeles motsatta åskådningar hos samma person; så hos Gustav III. Så till vida är den senare strömningen av större intresse, som det är denna, som förbereder det nästa århundradets romantik. I själva verket fortsattes dock striden mellan de bägge åskådningarna ännu in på 1800-talet, ty det är upplysningen, som går igen i den liberala rörelse, som bryter sig mot romantiken och för en tid besegrar denna. 1700-talets mystiskt religiösa strömning hade till någon del en rent svensk förutsättning, swedenborgianismen, till någon del ock folklynnets predisposition, men i huvudsak stammar den från utlandet, och detta framgår redan därav, att rörelsen icke såsom pietism, dippelianism och herrnhutism kan nämnvärt spåras inom de lägre klasserna, utan, åtminstone till en början, blott inom de högre av den franska kulturen påverkade samhällslagren. Ledningen av rörelsen togs också av en övervägande aristokratisk orden: frimurarorden. I sitt bekanta arbete Upplysningens romantik har Martin Lamm redogjort för dess uppkomst och omplantering i svensk jord, och jag skall här rekapitulera de resultat, till vilka han kommit.

Den engelska frimurarorden.

Vid 1700-talets början funnos i England ännu kvar några från medeltiden stammande murargillen. Medeltidens murargillen hade, såsom vi veta, en fast organisation med mästare, gesäller och lärlingar, troligtvis vissa yrkeshemligheter, som blott mästarna kände till, icke osannolikt också en mer eller mindre fantastisk historia, som naturligtvis — såsom alltid under medeltiden — var knuten till den enda historia, man då kände, eller den bibliska. Vid 1700-talets början funnos i London fyra dylika murargillen kvar, vilka ut- klats på samma sätt som övriga gillen i det konservativa Eng-

Digitized by Google

land. Man höll kvar vissa gamla sedvänjor, firade gillets högtidsfest på dess skyddspatron Johannes Döparens dag, uppträdde då med murarförskinn o. s. v. Men i verkligheten hade dessa gillen alldeles ändrat karaktär och blivit ett slags klubbar, i vilka allehanda personer tagits in, som alls icke hade något med muraryrket att göra, och det egentliga resultatet av dessa gillens verksamhet tyckes hava varit de kraftiga engelska middagar, som medlemmarna avåto. I det fallet voro murargillena alldeles likartade med andra samtida gillen, fiskhandlarnas, guldsmedernas o. s. v., och liksom dessa utövade också murarna en viss välgörenhet. Så inträdde en viktig förändring. En skotsk präst, James Anderson, fick först, 1717, de fyra murargillena att sammansluta sig till en gemensam storloge, Johanneslogen, och några år därefter gav han denna storloge både en i viss mån ny historia och en ny uppgift. Mureriet skulle i själva verket blott vara en symbol för den andliga byggnadsverksamheten d. v. s. arbetet på mänsklighetens förädling. Till denna nya uppgift anslöt sig också en ny historia, som dock bygger på samma bibliska grundval, på vilken förmodligen redan den gamla murartraditionen vilat. Den börjar med Adam, vars kunskap i byggnadskonsten gick i arv till hans närmaste efterkommande, av vilka hans sonson Enok byggde den första staden — enligt bibeln var det nu egentligen Kain, ehuru han uppkallade staden med sin sons namn. En särskilt skicklig byggmästare var naturligtvis Noak, arkens byggmästare o. s. v. I enlighet med denna historia ordnades också ceremonierna vid receptionen. Denna inleddes med en ed, som recipienten fick avlägga att ej förråda ordens hemligheter. I lägsta graden fick lärlingen veta, att orden vilade på trenne grundpelare, Vishet, Styrka och Skönhet, och att de hemliga lösenorden voro Boaz och Jachin. I gesällgraden — den andra av logens tre grader — yppades ännu två stora hemligheter för honom, nämligen att bokstaven G, som syntes å det i salen avbildade Salomos tempel, betydde Geometri samt att Boaz och Jachin betecknade de bägge pelarna i detta tempel — att denna senare upplysning skulle vara någon hemlighet, förefaller gåtfullt, ty bägge pelarna omtalas, beskrivas och namngivas i första konungabokens sjunde kapitel. Men att G betydde geometri var ju alltid värdefullt att veta. Den egentliga hemligheten kom i den högsta graden, mästargraden, ty där fick recipienten veta något, som icke stod i bibeln, nämligen att det Salomoniska templets byggmästare Hiram blivit mördad, och vid receptionen framställdes symboliskt, huru lärjungarna finna mästarens lik. Här meddelades också det hemliga mästarordet, som var Mac-Benac.

Digitized by Google

Wrede-Sparres frimurar-orden.

Detta var frimurarorden i dess äldsta gestalt. Efter vad det förefaller var det denna äldsta frimurarorden, som på 1730-talet infördes i Sverige. I sin dagbok för 1738 berättar nämligen Axel Reuterholm: »I Stockholm skall nyligen vara begynt med det i England, Frankrike och Holland fordom så gängse Frimurares eller Vry Maslaers gillet, och skall början här därtill blivit gjord genom baron Scheffer, som är hemkommen från England, där han av Duc de Richmond, som skall vara stormästare av detta sällskap i England, blivit anmodad att komma det på gång här i Sverige. Greve Axel Wrede Sparre skall vara dess stormästare här, och bland andra dess ledamöter greve Tessin, greve Piper, kammarherre Broman, hovintendenten von Hårleman vara räknade. Men sedan den så kallade ordens underliga grundsatser genom fransyska avisorna blivit yppade, hava de skämts för att nämna sig. Roliga seder hava de i sina samkväm brukat, nämligen att var och en skulle hava ett vitt skinnförkläde för sig, och första gången han trädde in i broderskapet, skulle ett slikt förkläde samt tu par vita handskar skänkas honom, ett par, som han skulle behålla själv, och det andra giva till ett fruntimmer, som han helst ville.» Redan på 1740-talet lär emellertid denna första svenska frimurarorden hava självdött.

Frimurarordens utveckling i England och Frankrike.

Kort förut hade den engelska frimurartraditionen utvecklats i en ny, mera fantastisk riktning. En engelsk frimurare, Clare, ställde nämligen i en 1730 utgiven skrift det förmodade bibliska murargillet i samband dels med den egyptiska visheten, dels med pythagoreernas talmystik, dels med den asketiska, judiska sekt, som är bekant under namnet esséer, och till sist lät han denna hemlighetsfulla lära genom druiderna (!) fortplantas till England. Så orimliga, som dessa fantasier förefalla oss, voro de dock icke, ty själva grundtanken — om en hemlig religiös tradition, fanns redan hos de florentinska platonikerna under renässansen och levde kvar långt in på 1600-talet. Vi hava ju här i Sverige mött denna föreställning hos Stiernhielm. Enligt denna fanns det en ur-uppenbarelse, som var känd av Moses, Homeros, Orpheus, Pythagoras och Platon, och i själva verket är det tron på en dylik ur-uppenbarelse, som ligger bakom Clares nya teori. Genom detta lån från renässansens teosofi hade han emellertid lämnat den ännu jämförelsevis nyktra och historiska traditionen och kastat sig på kombinationer, genom vilka det öppnade sig förut fullkomligt oanade vidder för dem, som ville fortsätta i samma stil.

Den nya utvecklingsfasen möter oss, sedan frimureriet några år senare överförts till Frankrike. Den karaktär av hantverk, som vid-

Digitized by Google

lådde den engelska organisationen, tilltalade föga det franska lynnet, och orden fick där vida mera lysande anor. Upptäckaren var en i Frankrike naturaliserad skotte, Ramsay, och den nyhet, med vilken han kom, var, att orden närmast härstammade från korstågstidens riddare, vilkas syfte ju var att kämpa mot de otrogna och ånyo uppföra Salomos tempel. Vid återkomsten från Palestina upprättade de därför överallt frimurarloger, vilka dock alla under senare tider förfallit med undantag — tillägger Ramsay med nationell stolthet — av den skotska logen. Nu gällde det emellertid att återupprätta denna urgamla riddarorden och ånyo göra den till vad den en gång var: ett broderskap, omfattande hela kristenheten.

Detta uppslag var onekligen ytterst givande. Å den ena sidan finner man här upplysningens kosmopolitism och dess humanitetsreligion, å den andra den riddarromantik och den mystik, som också utgöra en strömning inom 1700-talet, och faktiskt utvecklade sig frimurarorden nu i viss mån i bägge dessa riktningar till tvenne stridande kyrkor. Ramsays uppslag utfördes nämligen vidare av andra. De egentliga frimurarna under medeltiden voro tempelherrarna — en mycket lyckad kombination, enär man här fann en god anknytningspunkt till den äldre, bibliska frimurartraditionen. Tempelherrarna hette officiellt »Kristi och det Salomoniska templets fattiga kämpar», deras ordenshus kallades tempel, och Salomos tempel syntes i ordens sigill. Slutligen hade konung Balduin av Jerusalem åt dem upplåtit en del av sitt palats, som ansågs ligga på samma plats som det forna salomoniska templet. Enligt den frimurarhistoria, som nu fabricerades, skulle tempelherrarnas siste stormästare Jacques de Molay till sin nevö Beaujeu hava överlämnat ett manuskript, som han fått mottaga av prästerskapet vid Kristi grav och som innehöll ordens alla hemligheter. Dessa hade sedan gått i arv bland Beaujeus efterträdare som frimurarordens stormästare. Men det märkvärdiga var, att denne stormästare var *okänd*. Ingen visste med säkerhet, vem som innehade denna värdighet och den därmed förknippade högsta kunskapen i ordens mysterier. Men man trodde, att stormästarskapet gått i arv inom den Stuartska familjen.

Den strikta observansen.

De motsatta tendenserna inom frimurarorden ledde emellertid till organisationer, som snarast kämpade mot varandra. I vissa länder, särskilt i Frankrike och Italien, utvecklades de till klubbar, som kämpade mot eller trodde sig kämpa mot jesuiterna och som närmast stredo för upplysningens kosmopolitism, dess deism och dess tolerans. Detta program gjorde också, att frimurarorden upprepade

Digitized by Google

gånger blivit av påvarna bannlyst; så redan 1738, ytterligare 1751 och flera gånger sedermera, och än i dag är frimurarorden i Italien en härd för all politisk och religiös radikalism. I Tyskland däremot utvecklades orden vid sidan därav i rakt motsatt riktning. De viktigaste sammanslutningarna voro här »den strikta observansen» och »ordensklerikatet», vilket leddes av friherre Johann August Starck, som allmänt ansågs såsom kryptokatolik. Klerikatets uppgift var att förse den strikta observansen med präster för de religiösa förrättningarna inom orden. Dessa sammanslutningar voro visserligen icke, såsom man trodde, organiserade av jesuiterna, ehuru de faktiskt kommo att verka i den katolska propagandans tjänst, men i varje fall hade de en starkt religiös karaktär, mystiken var här rikt utbildad liksom ock den medeltida riddarromantiken. Det var från dessa tyska samfund, som man i Sverige tog de starkaste intrycken.

Frimurarorden införes i Sverige.

Det äldre engelska frimureriet hade här i landet haft en kort levnadssaga, och den svenska frimurarordens egentlige stiftare var den i förra bandet omtalade ordensfantasten Carl Fredrik Eckleff, som samtidigt stiftade Tankebyggarorden. Vid sin återkomst till Sverige uppgav han sig i Genève hava funnit vissa hemliga frimurarpapper, innehållande en mängd viktiga och dittills okända upplysningar. Med stöd av dessa bildade han (1753) en ny orden med ända till nio grader. Efter vad det vill synas voro dessa papper fabricerade av Eckleff själv med ledning av dokument från olika, sins emellan skiljaktiga frimurarorganisationer. Eckleff själv blev ordens stormästare, som — i varje fall senare — fick den vackra titeln »Salomos visaste vikarie» — vikarie, därför att han blott skulle betraktas såsom ställföreträdare för själve stormästaren, som däremot var okänd och om vilkens person man blott hade några gissningar. Större betydelse kunde orden dock ej få, så länge dess öden leddes av Eckleff. Han var ju en person i en jämförelsevis underordnad samhällsställning och därtill en komplett narr, med vilken man mest gycklade — åtminstone utanför orden. Helt annan blev ställningen, när hertig Karl 1774 efterträdde Eckleff såsom Salomos visaste vikarie, och nu kan man säga, att frimurarorden under en tjugo års tid kom att intaga en nästan ledande ställning inom det svenska kulturlivet. Detta berodde visserligen icke på hertig Karl, som hela tiden var den bedragne, utan på de mer eller mindre talangfulla äventyrare, för vilka han råkade ut och som icke hade någon större svårighet att begagna sig av hans lättrogenhet, en lättrogenhet, som i nästan lika hög grad delades av hans vida mer begåvade broder. Orden fick nu större solennitet. Forna Rosenhaneska palatset på Riddarholmen hyrdes först — berättar Schröderheim — men »in-

Digitized by Google

köptes sedan från assistanskontoret och inreddes härligen. Där samlades varje fredag de högre graderna. Kuskar och lakejer trodde sig höra oss sjunga psalmer, och damerna påstodo, att vi var fredagsafton luktade rökelse. Sällskapet tillväxte. Man hade väl helst valt folk, som kunnat göra épreuverna av sin födsel, men här i landet och i den cirkel, man levde, skulle antalet då bliva nog inskränkt. Man emottog icke allenast parvenyer och — för att nyttja den vanliga frasen — les gens de la nouvelle marchandise, utan även ofrälse.»

C. A. Plommenfelt.
Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors.

Plommenfelt.

Den egentlige ledaren blev nu Carl Anders Plommenfelt, brorson till den under frihetstiden så ryktbare köpmannen, börsvinglaren och riksdagsmannen Thomas Plomgren och son till dennes kompanjon. Han var således ättling till en av frihetstidens rikaste män och blev på grund av faderns förtjänster i detta avseende 1770 adlad med namnet Plommenfelt. Såvitt man nu kan döma var han en egendomlig blandning av begåvning, bedragare och narr med en ovanligt stor portion högfärd och ett brinnande begär att komma sig upp. Han valde de då för tiden bästa vägarna: hovet och ordensväsendet. För det senare hade han alltid svärmat, och redan som student hade han i Uppsala bildat en hemlig ordøn, i vilken Oxenstierna och några andra blevo intagna. Receptionen skedde i den kungliga trädgården och var för Oxenstierna jämförelsevis lindrig. En annan recipient måste däremot genomgå svårare prov. Sedan hans ögon bundits för, blev han bränd på läpparna, luggad, fick ett rep om halsen och blev slutligen nedsänkt i en brunn. Några hemligheter, som efter dessa svåra prov skulle uppenbaras, funnos naturligtvis icke, och Oxenstierna blev efter detta ganska rasande på Plommenfelt, vilket dock ej hindrade, att han senare, vid mognare år, lät lika grundligt lura sig. Men den galghumor, som Plommenfelt vid detta tillfälle utvecklade, bibehöll han även sedermera, när han börjat med ett vida högre spel.

Vid tjugoett års ålder hade han anträtt en utländsk resa, som sträckte sig till England, Frankrike, Tyskland och Italien. Såsom det anstod en dylik ung richard, åtföljdes han på resan av icke

Digitized by Google

mindre än två guvernörer, av vilka den ene var professor i Uppsala. Av deras handledning tyckes han dock föga hava profiterat, utan i stället sökt introduktion i de hemliga sällskap, på vilka denna tid var så bördig. Vid hemkomsten förstod han också att göra sina i dem förvärvade kunskaper fruktbärande, blev nästan genast gunstling hos hertig Karl och utnämndes 1778 till ceremonimästare vid hovet. Redan förut hade han blivit ledare av den högre ordensmystiken, hade hertigen fullkomligt i sin hand och imponerade även på konungen, ehuru denne hade en instinktiv motvilja mot honom. Schröderheim, som visserligen var nog hovman att med bibehållet allvar deltaga i de gyckelspel, som Plommenfelt anordnade, hade å den andra sidan tillräckligt gott huvud att till det rätta värdet uppskatta föreställningarna, och i sina anteckningar har han givit en mycket upplysande skildring av en dylik mystisk séance. Den gavs långfredagen 1779 i Plommenfelts bostad i det Palinska huset: »Vi hade fastat hela dagen, och hos höga vederbörande arbetade inquiétuder af alla slag. Plommenfelt visade sig ej förr än klockan slagit 12, då han inkom uti ett hiskeligt utseende, med håret omkring öronen, en svart väst och skjortärmarna uppvikta till axlarna. Framför sig bar han ett krucifix, införde oss i sin sal och placerade oss utomkring en på golvet med kol dragen cirkel. Själv ställde han sig vid bordet. Uti trekvarts timme gjorde han allt det kakalorum utav den allmännaste necromancie, som man känner av böcker, med kol, krita, blod, spegel, linjer och heta stenar m. m.» Effekten blev emellertid mycket obetydlig. Man hörde några starka slag i väggen, som sades vara annonser av andar, och det var allt. Emellertid råkade det höga sällskapet i extas. Hertig Fredrik kastade sig i konungens armar och bad honom från denna högtidliga stund förnya den broderliga vänskap, som en tid grumlats. På samma sätt vände han sig till hertig Karl, »och njöt av dem bägge den ömmaste retour. Kronor och väldigheter syntes glömda en moment. Man överlämnade sig åt transport av den ömmaste vänskap, alla embrasserade varandra i flera omgångar, och kungen sparade allra minst dess kärleksbetygelser.»

Dylika séancer voro emellertid blott förberedelser till de mera vittgående planer, som Plommenfelt spunnit. Den första var relativt enkel och bestod i det svenska frimureriets anslutning till den strikta observansen. Inom denna hade platsen som härmästare för den sjunde provinsen blivit ledig, och denna sjunde provins omfattade Nordtyskland, Skandinavien och Kurland. Plommenfelts plan var nu att få hertig Karl erkänd såsom härmästare för denna provins, och han fick också både hertigen och konungen att intressera sig

Digitized by Google

för saken. Oxenstierna och Plommenfelt skickades därför ut för att driva de diplomatiska underhandlingarna, och med sin svada lyckades Plommenfelt imponera både på Oxenstierna och på tyskarna. Oxenstierna, som borde hava varit varnad av minnet av receptionen i Uppsala, föll i fullkomlig förvåning över Plommenfelts övernaturliga förmåga. Då de i ett åskväder åkte i en vagn, hade han trollat fram eldslågor, som i olika fantastiska former följt vagnen. Han hade vidare riktigt förutsagt, vad som skulle hända dagen därpå. På tyskarna åter hade han imponerat genom sina överlägsna frimurarkunskaper, och sedan han lovat dem, att de, så vida hertigen valdes, skulle dels få del av den hemliga ordenshistorien, dels få veta namnet på den okände stormästaren, blev hertigen verkligen vald. Men upplösningen kom ganska snart. Det *fanns* helt enkelt inga hemligheter att yppa, och stormästarens person var lika okänd i Sverige som i Tyskland. Plommenfelt hade ljugit ihop hela historien, tyskarna blevo rasande, och redan efter två år nödgades hertig Karl nedlägga härmästarskapet, till vilket han invigts genom tvenne ståtliga ceremonier, den ena i Börssalen, den andra i Frimurarhuset.

Plommenfelts politiska fantasterier.

Det egendomliga med denna historia är emellertid dess politiska bakgrund, varigenom man får en nästan hemsk inblick i denna tids naivitet och lättrogenhet. Plommenfelt hade nämligen för konungen framkastat följande plan, som t. o. m. en så nykter iakttagare som Schröderheim ej anser vara fullkomligt vanvettig. Till härmästarens provins hörde också Kurland. Men Kurland hade förut tillhört den tyska orden, och *om* nu vid kejsarinnan Katarinas frånfälle några förvecklingar komme att uppstå, kunde Sverige framträda och i egenskap av den tyske härmästarens arvinge göra anspråk på landet. Det vittnar onekligen starkt om Plommenfelts talang som bedragare, att han fick både hertigen och konungen att nappa på denna grova krok.

Han hade ett ännu fetare bete. Han uppgav sig med säkerhet veta, vem frimurarordens hemlige och okände stormästare var. Det var nämligen pretendenten Charles Edward Stuart, vid denna tid en tämligen avsigkommen och försupen gubbe, som levde i Florens, där han förde en hopplös kamp mot sina talrika björnar. Plommenfelt föreslog nu, att man skulle inleda underhandlingar med honom i syfte att förmå honom att utse hertig Karl till sin efterträdare; ty enligt Plommenfelt hade stormästaren rätt att själv välja successor, och med någon övertalning torde den barnlöse pretendenten kunna förmås till ett dylikt steg. Märkvärdigt nog trodde Gustav III på denna grova lögn och skickade kammarjunkar Borgenstierna till Florens att negociera med pretendenten. Denne, som

Digitized by Google

naturligtvis var djupt okunnig om hela saken, visade sig till en början fullt oförstående och var — såsom Borgenstierna skrev — »i allt okunnig och synnerligen om vad vi eftersträva». Men till slut måtte ett ljus hava gått upp för honom, och han gick t. o. m. längre i sin liberalitet, än man vågat hoppas. Först erkände han hertig Karl som härmästare och utnämnde honom till sin efterträdare såsom stormästare för alla frimurare och tempelherrar. För det andra gjorde han honom till tronarvinge till Skottland, och för det tredje testamenterade han honom sin »krona», varmed han väl menade anspråken på Englands krona — så vida han nu över huvud menade något alls. I sak var ju donationen icke så särskilt värdefull, men hur det var, så ångrade Charles Edward sig och tog tillbaka det hela. Likväl öppnade icke ens detta ögonen på Gustav III, och han beslöt nu att själv underhandla med den förmodade stormästaren, vars hjälplöshet han dock borde hava insett. Enligt Schröderheim var detta t. o. m. huvudanledningen till konungens italienska resa. I varje fall begav han sig till Florens, där han träffade Charles Edward, som bjöd på middag — enligt Armfelt en förträfflig middag — men som naturligtvis klagade över sitt olycksöde. »Jag har bedragits av Frankrike, övergivits av Europa, förrätts av mina närmaste, och här ser ni en gammal soldat, som icke en gång har bröd.» Det sista påståendet stod väl i en viss strid med middagen, men det hela slutade till ömsesidig belåtenhet. Charles Edward utnämnde Gustav III själv till stormästare i survivance och fick till gengäld en årspension av 4,000 rdr. *Han* hade således ingen anledning att klaga över affären.

Plommenfelts frimureri-historia.

Under Plommenfelts ledning fick frimurarorden en djupare, mera mystisk innebörd. Hans metod bestod egentligen däri, att han kombinerade frimureriet med alla mystiska, teosofiska rörelser i världshistorien, som han kände till, och tack vare honom fick det svenska frimureriet det mest vittutgrenade stamträd, man kunde önska. Martin Lamm har efter en handskrift i kungl. biblioteket, som med all sannolikhet återger Plommenfelts fantasier, redogjort för den frimurarhistoria, som ännu vid 1800-talets mitt förkunnades i de svenska logerna. Historiken börjar med att avvisa de engelska frimurarnas »obevisade» påstående, att Noak varit frimurare. Däremot »kan man med visshet antaga, att Abraham, Isak och Jakob varit i vetenskapen invigda». Josef hade häri kommit mycket långt, därigenom att han av de egyptiska vise invigts i flera betydande ordensmysterier. Från Egypten hade frimureriet spritt sig till Grekland genom Orpheus, som inrättade de eleusinska mysterierna, och sedan hade genom Pythagoras, Sokrates och Platon denna grekiska

Digitized by Google

frimurarvetenskap utvecklats. Å den andra sidan hade också det judiska frimureriet fördjupats genom Moses. Sina hemliga kunskaper hade han dock icke förtrott åt hela folket, utan blott åt en skara särskilt invigda. Denna tradition hade fortlevat inom esseernas och nazareernas sekter, ända till dess att Johannes Döparen blev ordens högste styresman. Den djupaste hemligheten var dock fördold även för honom och avslöjades först av hans efterträdare — tydligen Kristus — som tolkade innebörden av den triangel, som förekom på mästarens s. k. arbetstavla. Detta mysterium — »mästarordet» — tyckes hava varit ett hemligt namn på Gud, varom åtskilligt förekommer i den rabbinska litteraturen. Efter Kristus fortlevde traditionen hos »templets prästerskap» och övergick från detta till tempelherrarna. Efter Jacques de Molays död räddade sig några tempelherrar till ön Mull vid Skottland, och av dem ha frimureriets hemligheter bevarats.

I våra dagar förefaller det obegripligt, att personer, som i övrigt voro kloka, kunde sätta tro till dylika galenskaper, och särskilt oförklarligt synes oss begäret att få veta de s. k. hemligheterna, som i verkligheten voro av den mest ointressanta beskaffenhet, ty att en triangel betecknat ett namn på Gud, förefaller oss vara en skäligen värdelös kunskap. Men i den punkten var frimureriet uttryck för ett fullkomligt primitivt föreställningssätt hos människosläktet. Hos nästan alla primitiva folk återfinner man nämligen en egendomlig tro på namnets magiska betydelse. Vet man det verkliga namnet på en person eller en sak, så har man därmed ock förvärvat sig *makten* över dem, och vid sidan av de vanliga namnen finnas därför också hemliga, som äro de verkliga. Dessa döljas omsorgsfullt, på det att icke namnets bärare skall komma i beroende av sina fiender. Det är detta primitiva föreställningssätt, som nu, mitt i upplysningstidevarvet, dyker upp i ordensmystikens form. Ty bakom denna önskan att få veta vissa teckens betydelse och vissa hemliga namn, s. k. mästarord, låg dunkelt den primitiva människans trängtan att på denna magiska väg förskaffa sig en övernaturlig makt över tillvaron. Ordensmystiken mynnade därför ut i andebesvärjelser, alkemi och hela denna vidskepelse, som man gärna blott vill förlägga till medeltiden eller till mänsklighetens barndom. Plommenfelts ordensmystik beredde därför jordmånen för en hel följd av charlatáner och undergörare, som framför allt kastade sig på dessa mera praktiska uppgifter.

Plommenfelts egen karriär blev hastigt och på ett obehagligt sätt avbruten. Det Plomgrenska huset gjorde nämligen 1779 en högst skandalös konkurs, och då Gustav III alls icke ville hålla

Digitized by Google

Plommenfelt under armarna, blev denne ursinnigt förbittrad på konungen, och i sin högfärd och sitt raseri begick han en oförsiktighet, som kom att stå honom dyrt. På värdshuset Claes på hörnet ristade han med en ring in i en ruta: »Gustavs handlingssätt leder till dårhuset. Efter att ha varit den förste medborgaren, har han blivit den störste kanaljen.» En av hans ovänner skar ut rutan och lämnade den till myndigheterna. Han blev nu häktad och dömd till döden. Man lät honom visserligen fly, men hans roll i Sverige var för alltid utspelad. Han lär hava emigrerat till Amerika, där han sedan dog.

Björnram. Redan innan katastrofen inträffade, hade han fått en medtävlare i undergöraren Gustaf Björnram, som tyckes hava varit mera odelat bedragare och som ägde en otrolig förmåga att dupera de höga herrar, som råkade ut för honom. Han var finne, hade en mycket bristfällig bildning och uppgav, att han fått sitt hemliga vetande av en »klok gubbe» i Finnmarken. Inom den borgerliga världen kom han heller aldrig längre än till translator i finska språket. Emellertid blev han på något sätt bekant med hertig Karl, och nu började en hel följd av andebesvärjelser, som gjorde ett djupt intryck på hovherrarna. I frimurarordens verksamhet ingrep han föga och reste då och då upp till Norrland att träffa sin lärofader, den mystiske kloke gubben. 1780 berättade Schröderheim i brev till konungen, att Björnram återkommit från en dylik studieresa: »Han är i högsta måtto nöjd med sin resa, har blivit väl mottagen av sin superiör. Uti ett urgrävt trädstycke förvarar han en dryck uti en flaska, som gubben preparerat.» Den smakade enligt uppgift lik sur limpa. Men denna välsmakande dryck tyckas Schröderheim och de andra ännu blott hava fått löfte om att njuta. Däremot var han mera liberal, när det gällde att framkalla andar. I brev till konungen berättar Schröderheim om ett dylikt »arbete», som Björnram utfört på Johannes kyrkogård i närvaro av Plommenfelt.

»Fredagen återkom Björnram och berättade mig, att han kl. halv tolv om natten begivit sig till kyrkogården i Plommenfelts vagn, vilken, tillika med drängarna, blivit lämnad ett stycke därifrån. Då de kommit till kyrkogården, hade Björnram gått över muren, men Plommenfelt, i anseende till det starka månskenet och av fruktan att bli gripen som kyrkotjuv, ej gått över. Björnram hade då på en gång ändrat utseende, fått en kort andedräkt, befallt Plommenfelt lägga armarna över kyrkomuren och begivit sig under Fader vår till kyrkan. Så snart han avancerat nio steg, hade första annonsen givits i kyrkan som ett pistolskott; när han var mitt på kyrkogården den andra, och äntligen den tredje som ett kanonskott, då kyrkdörrarna öppnat sig och Björnram gått in i kyrkan. Efter en kort stund och lika många annonser av samma

Digitized by Google

dån, återkom Björnram till sin vän, stoppade honom i munnen ett oblat och sade: 3—9—12, sucka till Gud och läs Fader vår. Därpå foro de hem». Schröderheim tillägger, att »Plommenfelt erkänner både riktigheten av berättelsen och sin förundran».

Denna konst att besvärja andar tyckes dock hava varit jämförelsevis lätt att döma av ett slags lärobok i detta ämne, som en av Björnrams elever, greve Arvid Stenbock, nedskrivit. Ett sätt är följande:

Gustaf Björnram.
Medaljong av J. T. Sergel. Nationalmuseum.

Man går tre torsdagskvällar efter varandra på en kyrkogård mellan 11 och 12, söker där upp ett ben, lika mycket av vad slag, och när man kommer till det, säger man: *Jag besvär dig, i T:ns Lama, Laitistens namn, att du infinner dig vid samma tid hos mig nästa tid*, varpå man åter går därifrån, och förhåller sig på samma sätt den andra torsdagsnatten. Men den tredje, sedan man sagt dessa ord, tar man benet hem med sig och lägger det på ett bord och har det framför sig, till dess Anden kommer, då man vid det besöket får skicka sig efter omständigheterna och ej tala vid honom, utan att han ger tecken. Man skall förut hava rökt och gjort rent i rummet. Vid detta kunna två vara tillstädes. Mer än tre frågor få ej göras denna figur.

En särskilt trogen lärjunge hade Björnram i Reuterholm, som efterlämnat några anteckningar om Björnrams förmåga såsom andebesvärjare. En kväll hade de superat tillsammans, och när de skulle gå hem, beslöto de att besöka Johannes kyrkogård »för att försöka, om händelsevis några andar skulle giva sig där tillkänna». De klättrade över muren, men »då vi kommit ett stycke in på kyrkogården, sågo vi båda helt tydligt en lång vit figur i människoliknelse med ett vitt lakan eller svepning omkring sig, stående mitt framför kyrkan på en gravsten». När de kommit närmare, försvann gestalten, »som då man nedfäller en gardin». Därefter gingo de kring kyrkan, Björnram gjorde några magiska tecken och bultade på norra dörren. »Han började med ett slag. Men som därvid ingenting hördes, bultade han strax därpå tvenne slag och sade tillika helt sakta ett ord, vilket han vid utnämnandet delte i tre stavelser och som endast måste hava bestått av konsonanter,

Digitized by Google

liknade mycket kinesiskan samt började uppå *Phtsi*. Detta var andarnas lösen, som han sedan berättade mig». Konversationen mellan Björnram och andarna blev emellertid ej vidare givande, ty de senare svarade blott med knäppningar, bultningar samt först mot slutet med »flera ihåliga röster, likasom när man ropar i en tom tunna». Reuterholm kände sig likväl oerhört imponerad. Vid ett annat tillfälle kröpo han och Björnram genom ett trångt hål in på kyrkogården. Vid öppningen satt »ett vitt kreatur, som hastigt sprang undan» — man misstänker en uppskrämd katt, ehuru denna för Reuterholms livliga fantasi antog betydligt större proportioner: »Detta djurs gestalt kan jag ej rätt beskriva, emedan det skyndade sig som en blixt. Men som jag kunde tycka hade det storleken av en kalv, en klar vit färg, och löpte, så att gnistorna syntes efter det. Vi följde det tätt på spåren, ty det tycktes taga samma väg som vi, men utan att vidare få se någon skymt därav, ehuru portarna överallt voro stängda och ingen människa fanns på gatan. Och härmed ändades denna nattens visioner.»

Till de troende hörde också konungen själv. I sina anteckningar berättar Lars von Engeström om ett dylikt nattligt besök, som Gustav III, Oxenstierna, Adlerbeth och några andra gjort i Kärnbo gamla kyrkoruin. Då de vandrat upp för backen, funno de ruinerna upplysta av ett starkt sken. Var och en hade då en olika syn. Skalden Oxenstierna, som väl hade den livligaste inbillningen, sade sig ha sett en tempelherre med armarna i kors. Den mera prosaiske Adlerbeth såg däremot blott ett sken av mänsklig storlek, men kunde ej närmare urskilja konturerna. Att emellertid allt detta endast var ett ytterst vulgärt taskspeleri, framgår av en skildring, som livmedicus Hedin ger av ett dylikt mystiskt kyrkobesök i Lovö kyrka. Han hade fått veta, när det skulle ske, och hade gömt sig i kyrkotornet, där han blev åskådare av hela föreställningen.

»Kungl. sekreteraren Björnram och en hans medhjälpare voro de förste, som kommo vägen framåt och som jag ansåg för de rätta aktörerna i denna fars. Inkomna i kyrkan, stängde de genast dörrarna och framtogo varjehanda saker, som jag ej så noga kunde urskilja. Jag såg likväl, att fina tagelsträngar fästades i ljuskronorna och att därvid fästades masker, vilka åter voro fastsydda vid något vitt tyg, som var utspänt på fina tunnband och upphissades med tagelsträngarna och åter nedsläpptes. Sedan detta maskineri var färdigt, ströddes rökpulver runt omkring på golfvet. Icke långt därefter inkom konungen med fem herrar, ibland vilka jag igenkände hovstallmästaren Munck och statssekreteraren Schröderheim. Kyrkan var ganska dunkelt upplyst, och rökpulvret antändes. Åskådarna ställdes i en ganska besvärande positur

Digitized by Google

och höllo dragna värjor sinsemellan. Björnram gjorde några korsningar och frammumlade vissa mystiska ord, varpå medhjälparen, som var undangömd, småningom drog upp den ena masken med det vita tyget, som liknade en svepning. Denna mask föreställde konung Gustav Adolfs ansikte. Den svängde sig något vid uppdragningen och nedsläpptes åter ganska sakta. Den andra fantomen åter föreställde konung Adolf Fredriks ansikte, varvid tillgick som vid den förra. Ehuru jag hade sett hela tillställningen, så kan jag icke neka, att detta spektakel hade något imponerande. Sedan de bägge fantomerna voro nedsänkta, antändes förmodligen frön af lycopodium, som blixtrade med ett sakta, blekt sken.»

Hedins avslöjanden störtade emellertid Björnram — ännu mera kanske den omständigheten, att hans profetia om änkedrottningens död ej slog in — och han försvann i obemärkthet. Men egendomligt nog fortfor Reuterholm att tro på honom, och ej heller Gustav III fick blicken öppnad för andeuppenbarelsernas verkliga karaktär. Ty även efter Björnrams tid fortfor han att tro på dylika och har själv beskrivit en besvärjelse, som han försökt sig med. Klockan 12 på natten gick han, endast iklädd nattskjorta, in i det s. k. arbetsrummet, där han tände rökverk och läste de föreskrivna mystiska bönerna. Tyvärr misslyckades experimentet, inga andar kommo, och det enda resultatet var, att konungen hörde några knäppningar i spiseln. Trots detta klena resultat förblev emellertid Gustav III lika troende och var övertygad om, att han misslyckats, därför att han begått något fel vid den ritual, han begagnat — och dock var Gustav III ett bland sin tids bästa huvuden och dessutom en av »upplysningens» förkämpar. Men 1700-talet förstod att på ett för oss obegripligt sätt förena Voltaires skepticism med tron på »kloka gubben» i Finland.

Ulfklou.

Den tredje av dessa undergörare, som nu uppträdde vid hovet, löjtnant Henrik Gustaf Ulfklou, tyckes knappt hava varit någon medveten bedragare utan själv trott på sina förutsägelser. Hans specialitet var nämligen mindre andeuppenbarelser än spådomar, och sådana strödde han frikostigt omkring sig utan — som det synes — någon fruktan att bliva vederlagd av verkligheten. Vid hovet uppenbarade han sig 1783, och intog då genast hertig Karl med storm, under det att den eljes så lättlurade Reuterholm denna gång var mera skarpsynt och ansåg honom blott såsom en charlatan; måhända berodde detta därpå, att Ulfklou ej var vidare initierad i frimurarvetenskapen. Hertig Karl skrev däremot till konungen, att Ulfklou hade sådana »pouvoirer, så att ej någon av de oss hittills kända uti detta ämnet kan med honom sättas i komparation, varken i insikt eller makt». Björnram hade nu förlorat all kredit, och »äro dess kyrkoarbeten ej av de bästa». Plommenfelt hade haft ytliga

Digitized by Google

kunskaper, och det lilla, han vetat, hade han utspätt med lögner och egna påfund av ceremonier och gyckelverk. Hertigen hade därför blivit Ulfklous discipel och detta med det bästa resultat: »Jag har sett andar, jag har hört dem tala, och jag har lärt, vad elementernas krafter kunna verka. För övrigt har mannen utom magiska kunskaper en fullkomlig insikt i astrologien, chiromantien, geomantien och hydromantien, om vilka han undervisar utan att hava en eljes från sådana lärare oskiljaktig pedantism.» Han hade också fått en församling, bestående av hertigen, Carl Bonde, Fredrik Sparre, Oxenstierna och några andra.

Att döma av Reuterholms berättelse trodde de blint på denne nye profet, och han kunde därför sätta i dem de besynnerligaste historier. »Han inbillade hertigen» — skriver Reuterholm — »att hans salig fru moder änkedrottningen ibland flera legioner andar isynnerhet stode under hans verkliga disposition och order, till följe varav han flitigt skickade henne än hit och än dit att uträtta sina befallningar», till Rom för att spionera på konungen och till Ulfklous egendom för att ta reda på hushållet m. m. »Dessemellan tvingade han henne att krypa in i en butelj, den han med Salomos härliga insegel genast igenkorkade, till dess han i nåder fann för gott att åter på behaglig tid släppa henne ur arresten».

Strax före konungens hemkomst från den italienska resan hade Ulfklou företagit en profetisk handling, till vilken han med all sannolikhet blivit inspirerad av bibelns berättelse, huru profeten Samuel ännu under Sauls livstid smorde David till konung över Israel. En vacker dag på sommaren 1784 lät han genom Carl Bonde i största hast inkalla hertig Karl från Rosersberg till Stockholm. När hertigen kommit dit, infördes han jämte Bonde av Ulfklou i det s. k. sanktuariet, där profeten högtidligen smorde honom till konung över Sverige och Norge »ända till vita stenen vid Moskva», och därvid höll han till honom ett tal, som är ett högst besynnerligt bibliskt vältalighetsprov: »Blod och krig» — yttrade siaren — »skall följa dig, Karl. Uti detsamma skall du dö, men dina femtio år skall du se och något över, ty, säger Herren: Jag haver behag till dig, ty du est min smorde, över dig vill jag låta falla dina klokhet, du skall vara den andre Salomo på jorden. Andarna skola tjäna dig, du skall vara deras herre.» Därpå lägger siaren in ett gott ord för sina andra adepter: »och uppå den tiden du skall konung varda, si, så säger Herren, skall riksrådet Fr. Sparre bliva din förste premierminister och J. Gabr. Oxenstierna din andre premierminister, Erik Ruuth ditt rikes skattmästare, Carl Bonde Jönsson din riksmarsk. Arvid Stenbocks barn skall du intet

Digitized by Google

förglömma i anseende till ditt förbund med dess fader. Och uti din brors tid skall du högsta graden i riket ernå. Men med din kvinna skall du inga barn bekomma. Men efter hon visliga levat haver, skall hon se början av din glans, ty Herren haver behag till henne.» Denna groteska kröningsceremoni, till vilken den naive hertig Karl beskedligt lånade sig, var emellertid en klar majestätsförbrytelse, och att varken hertigen eller Ulfklou rönte något obehag av den, berodde därpå, att den tills vidare förblev en hemlighet mellan dem och Bonde. Själva utnämningsdekretet lades ned i en blylåda med tvenne korslagda knivar, varpå lådan av Bonde fördes till Fituna, där den grävdes ned i en backe och måhända en dag återupptäckes.

Skattgrävningen.

Ungefär samtidigt satte Ulfklou ett annat stort företag i gång. Detta hade emellertid sin förhistoria, som med några ord måste beröras. På Österlånggatan låg ett hus, som på 1760-talet ägdes av en skeppar Ahlström. Det spökade i huset, och en ande, som titulerades »prinsessan», uppenbarade sig ofta för värden och förkunnade, att en stor skatt låg dold i källaren, vilken han borde uppgräva. En dylik befallning, avgiven av en ande, som dessutom varit prinsessa, måste naturligtvis åtlydas, och Ahlström började verkligen att gräva i sin källare. Men vare sig han icke grävde djupt nog eller prinsessan behagat skämta med honom, så fann han ingenting. Han kom då på en ganska kuriös idé: att bilda ett slags bolag för exploaterandet av skatten. 1767 införde han härom en annons i Posttidningen. Enligt uppgift i annonsen hade huset under medeltiden varit ett nunnekloster, och i dess källare hade stora skatter av guld och silver blivit nedgrävda, »vilket en malmletare under edsplikt intygat och attesterat, att det skall bestiga sig till ungefärligen 130 tunnor guld». För att förvärva dessa skatter ville Ahlström bilda ett bolag, som först skulle inköpa huset samt sedan undersöka, huruvida skatten kunde återfinnas, utan att huset reves. Aktieteckningen tyckes emellertid hava gått klent, ty Ahlström fick behålla sitt hus. Så tog Ulfklou 1784 saken i sin hand. En krögare, som disponerade en del av källaren, blev utköpt för 45 rdr, och så började grävningarna under åtskilliga ceremonier. Närvarande voro hertigen, Fredrik Sparre, Oxenstierna, Ruuth, Bonde, Ulfklou och även den klentrogne Reuterholm. De började med en magisk rökning och marscherade därefter kring, iklädda mässhakar samt med kors och svärd i handen. I spetsen gick Ulfklou med en slagruta i handen och fann då, att skatten låg i sydväst. Trots denna lokalanvisning blev man icke lyckligare än skeppar Ahlström. Orsaken ansågs då ligga däri, att man icke hade

Digitized by Google

någon lämplig malmletare. Men så skrev Ulfklou från Småland, dit han rest: »Jag har nu i en tjock skog funnit en svart gubbe, som är onaturligt hemma i skattegrävningar och som grävt upp över femton skatter. Ovannämnde gubbe vill jag taga med mig till Stockholm. Han säger sig alldeles känna det mystiska huset, och han vill i juli resa upp för att piska andarna till lydnad. På att det skall lyckas, parerar han sin hals.» Gubben, Håkan Persson, blev verkligen upphämtad från Småland, men andarna förblevo obstinata, och trots sitt löfte kunde Håkan Persson ej piska dem till lydnad. Han blev därför avskedad och ersatt med en annan, som icke hade bättre framgång, trots det att han grävde natt efter natt. 1785 antogs då en tredje grävare vid namn Axberg, som själv tyckes hava varit litet profet. Han fordrade likväl att få gräva ensam, blott med hjälp av sitt eget folk. Detta beviljades. Men snart började man misstänka, att Axberg höll sina arbetsgivare för narrar, och man fick reda på, att Axberg »grinat» över att så kapitalt ha »lurat herrarna». Dessa beslöto nu i stor konselj att straffa förbrytaren, lejde åtskilliga karlar, som kläddes ut och som oförmodat skulle infinna sig i källaren och prygla upp Axberg. Denne var dem likväl för slug. Han fick nys om planen och gav sig i väg. Och med denna fars slutade guldgräveriet på Österlånggatan.

Då denna sista akt utspelades, var Ulfklous makt över hertigen redan bruten. Reuterholm, som var hans fiende och i honom måhända anat en medtävlare, hade fått honom avlägsnad från Stockholm. Genom brev sökte Ulfklou väl att upprätthålla förbindelsen med hertigen, men kontakten blev allt lösare, och till sist försvann Ulfklou i det obemärkta. Han dog dock först 1819.

Guldmakeriet.

Tyvärr blev hertigen ej bränd av dessa ständiga desillusioner, utan fortfor under hela sitt liv att bliva bedragen av charlatanер och svärmare. Lika lättrogna voro konungen och hela aristokratien. Den tanke, som mer eller mindre medvetet låg bakom alla dessa nu skildrade barnsligheter, var densamma, som vi mött hos medeltidens undergörare: att genom magien göra sig till herrar över hela naturen. Under medeltiden var uppgiften särskilt att återfinna vad man kallade »de vises sten», »lapis philosophorum». På kemisk väg, genom att »rena» de fyra elementen eld, vatten, luft och jord skulle man skaffa sig detta undergörande preparat, som dels, då det framställdes i flytande form, var ett livselexir, som skänkte hälsa och ungdom, dels, i sin fasta form, ägde förmågan att förvandla alla oädla metaller till rent guld. Denna fantasi levde med förnyad styrka upp på 1700-talet, och den tidens mest bekanta

Digitized by Google

undergörare, greve de Saint-Germain och Cagliostro, hade för sin framgång inom den förnäma världen huvudsakligen att tacka den omständigheten, att de ansågos äga hemligheten med de vises sten. Det fanns dock även hederliga alkemister, och en dylik tyckes August Nordenskiöld hava varit. Han var verkligen kemist, t. o. m. en ganska kunnig; i varje fall var han bergshauptman. Men han var swedenborgare och i hög grad fantast. Vid smältning av guld hade han över guldet tyckt sig finna en hinna, »det filosofiska äggskalet», och här trodde han sig ha funnit de vises sten. För att fullkomna sin upptäckt reste han 1779 till London, där han enligt uppgift i brev skulle utgiva ett arbete, vilket, såsom han förmodade, »skulle göra stort uppseende i världen»[1]. Närmast trodde han sig hava upptäckt, huru man skulle »draga guld och silver» ur det svenska järnet. Från London skrev han härom ett brev till Gustav III, för vilken en dylik upptäckt ju skulle hava varit särskilt värdefull med hänsyn både till konungens dåliga affärer och till Sveriges rikedom på järn. Innan Nordenskiöld publicerade sin bok, ville han likväl först proponera konungen denna sak, »ty ingenting skulle mera fägna mig än att kunna gagna min nådige konung och mitt fädernesland». Han skickade därför ett särskilt ombud, en dr Gumpertz, till Sverige att förhandla om projektet samt erbjöd sig att komma hem att här i fullkomligaste hemlighet börja laborationerna. Gumpertz fick verkligen företräde hos Gustav III, som antog anbudet och lovade att understödja företaget med ett förskott på icke mindre än 1,000 pund. Och att saken togs på djupaste allvar, framgår därav, att underhandlingarna mellan Gumpertz och Gustav III fördes av den dåvarande finansministern, Liljencrantz. På konungens uttryckliga order kom nu Nordenskiöld till Sverige,

August Nordenskiöld.
Teckning av J. L. Caton (?). Tillhör docent E. Nordenskiöld.

[1] Dess titel var A plain system of alchymy. Endast ett fragment blev tryckt.

Digitized by Google

och på Drottningholm inrättade man ett laboratorium åt honom. Något guld kunde han emellertid ej fabricera, och Liljencrantz ledsnade mycket snart på att utbetala några pengar för dessa fantasier. För Nordenskiöld förklarade han rent ut, att han ansåg det hela som ett bedrägeri och att han hoppades, att konungen »genom denna affär skulle lära sig att se sig bättre före med des filoux». Det tyckes likväl ha dröjt, innan konungens ögon öppnades, ty ännu fyra år senare, 1784, höll Nordenskiöld på med sitt guldmakeri, ehuru statsbidragen tyckas ha blivit ganska minimala. Han anhöll då om en anvisning på Liljencrantz och nämner, att han »på länge ej fått några medel för detta ändamål». Därmed var *det* försöket avslutat.

Mera tvivelaktig var en annan guldmakare, en baron Palmstruch, som också innästlat sig hos Gustav III och med understöd av konungen inrättat ett laboratorium för fabrikation av guld. Enligt hans teori skulle man kunna göra guld av »solsvavel». Även det minsta grand därav skulle förädla en lägre metall till guld, »liksom den minsta droppe ättika förmår förvandla hela kannor uppvärmt vin till ättika». I ett annat brev försäkrar han, att samma solsvavel var ett osvikligt botemedel mot alla sjukdomar. Tyvärr lyckades han själv aldrig komma över detta berömda arcanum, ty i ett brev ber han en otålig vän ännu hava litet tålamod. Och i varje fall dog han, 1788, innan han avslutat sina experiment.

Nummerpunkteringen.

Försöken att på kemisk väg göra guld hade således misslyckats. Det återstod likväl en annan utväg, som föreföll säkrare. Det var att spela på nummerlotteriet, särskilt på det stora Hamburgerlotteriet med dess ansenliga vinster. Att spela på måfå var emellertid riskabelt, och man tog därför sin tillflykt till en särskild, halvt övernaturlig konst, nummerpunkteringen. En avsigkommen notarie vid namn Åbom — berättar Gustav III:s livmedicus Hedin — hade på nummerlotteriet förstört en stor del av sin förmögenhet och råkat i yttersta nöd. Han hade likväl ej spelat på måfå, utan i en stor volym i tabellarisk form uppsatt ordningen av spelnumrens utfallande och vände sig nu till alla de ledande vid hovet, för vilka han visade ofelbarheten av sin plan. Genom Munck fick han företräde hos Gustav III, och nu beslöt man att låta Åbom resa; själv satte Munck 333 rdr 32 sk. banko in i företaget. Innan Åbom skickades ut, ville man emellertid genom en provdragning förvissa sig om säkerheten av hans system. En provdragning anställdes i närvaro av konungen, riksrådet Scheffer och statssekreteraren Liljencrantz och slog verkligen ut till det Åbomska systemets fördel. I fem dragningar skulle han hava vunnit 200,000 rdr, och det

Digitized by Google

bestämde vederbörande att söka spränga de danska lotterierna i Altona, Wandsbeck och Köpenhamn, där man hade dragningar en gång i veckan på något av dessa ställen. Åbom begärde 12,000 rdr till insatser, men lät efter något parlamenterande nöja sig med halva beloppet. Om konungen personligen satte in något av denna summa, känner jag ej — skriver Hedin — men det vet jag, att drottningens kassa fick bidra med brorslotten. Till reskamrat åt Åbom utsåg man Hedin, tydligen för att han skulle övervaka den mindre pålitlige Åbom. Redan i början visade det sig dock, att de icke kunde draga jämnt. Åbom hade syner, drömmar och aningar, från vilka — skriver Hedin — han härledde den olyckliga utgång, som han spådde företaget. Han påstod vidare, att Hedins tvivelsmål skulle förstöra saken, vilken fordrade förståndets undergivenhet under tron. I Köpenhamn slog mycket riktigt spelet illa ut, och Åbom beslöt nu, att fresta lyckan i Hamburg. Men där gick det ännu sämre, och han blev därför ytterst rasande på Hedin, som han påstod hava försyndat sig emot spelets genius, vilken blott genom tillförsikt kunde blidkas. För att vederlägga honom spelade Hedin då för egen räkning, och ifrågavarande genius var nog välvillig att låta honom vinna 300 dukater — något som gjorde Åbom ännu mer förbittrad. Men intet hjälpte. Hela aktiekapitalet, 6,000 rdr, var ohjälpligt förbrukat.

Mesmerismen.

Också på ett annat sätt än genom nummerpunktering ansåg man sig kunna avslöja framtidens hemligheter. Jag fäster mig därvid mindre vid den gustavianska tidens tilltro till vanliga spåkäringar, ehuru även män som Gustav III, hertig Karl, Munck, Armfelt, Oxenstierna och över huvud alla de betydande vid hovet ej höllo sig för goda att besöka den beryktade mamsell Arvidsson. Utan jag tänker på den magnetism och somnambulism, som nu kommo på högsta modet. De hypnotiska fenomenen, som under forntiden och medeltiden endast betraktats såsom religiösa företeelser, fingo nu en kvasivetenskaplig förklaring, som i själva verket gjorde dem lika övernaturliga. Uppslaget till den nya teorien gavs — visserligen efter äldre naturfilosofiska spekulationer från renässansen — av den tyske läkaren Friedrich Anton Mesmer, som förfäktade den satsen, att det gavs ett samband, ett magnetiskt fluidum, mellan himlakropparna, jorden och de på denna levande varelserna. Detta hemlighetsfulla fluidum genomtränger allt, och med denna magnetism kunna de flesta sjukdomar, särskilt nervernas, botas. Dess verkan kan likväl upphävas genom en motsatt kraft — hos de icketroende. Av samtidens läkare tillbakavisades väl Mesmers teori, men dess större anklang fann den vid det franska hovet, där de

Digitized by Google

troende bildade en särskild orden: Rite de l'harmonie universelle. Huvudsyftet för Mesmer var att frambringa hypnotiska kriser, som han ansåg hälsobringande. Men hans efterföljare Puységur utvecklade dessa magnetiska séancer i en riktning, som blev ännu mera populär. Man hade nämligen funnit, att patienten under det somnambula tillståndet talade och avgav svar på frågor, som man framställt. Vad var då naturligare än att antaga, att det var en ande, som talade genom den sovandes mun? Och här öppnade sig oanade perspektiv. Björnrams andar hade nöjt sig med att knacka, knäppa och föra oljud, och vinsten av dessa annonser hade varit skäligen obetydlig. Här däremot kom man andevärlden alldeles in på livet, kunde utspörja den om allt, om livet efter detta och om kommande händelser. Det var också i denna form, som den animala magnetismen började sitt segertåg genom världen. I Sverige hade den en särskilt tacksam jordmån till en del tack vare de förberedelser, som där funnos i swedenborgianismen. Innan vi gå vidare, måste vi därför en stund stanna vid denna rörelse.

Swedenborgianismen.

Såsom vi minnas utövade Swedenborg själv icke någon egentlig proselytverksamhet, men på 1760-talet hade han dock i Göteborg fått ganska många anhängare. Ledaren för dessa var lektorn i grekiska Gabriel Beyer, vilken redan före bekantskapen med Swedenborg tyckes hava varit inne på åtskilliga apokalyptiska funderingar och 1767—1768 utgav en postilla, som väsentligen vilar på den swedenborgska teologien. Till Beyer anslöt sig mer eller mindre starkt, efter vad det förefaller, hela det övriga domkapitlet, särskilt den begåvade lektorn i latin Johan Rosén, som 1768 började utgivandet av Prestetidningar, i vilka han vågade uppträda till försvar för Swedenborgs åsikter. Samma år bildades i Göteborg det filantropiska sällskapet, som var en väsentligen swedenborgiansk sammanslutning. Bland lantprästerna väckte detta dock uppmärksamhet, och redan vid prästmötet samma år började en försynt opposition mot den befarade irrlärigheten inom stiftet. Denna opposition blev emellertid hastigt starkare och hade närmast till följd, att de mera räddhågade av domkapitlets ledamöter avföllo, den ene efter den andre, så att till sist blott Beyer och Rosén återstodo. Mot dem inleddes nu en process, som hade många faser och varade mycket länge, ända till 1778, då målet helt enkelt avskrevs. Man hade då kommit in i den religiösa toleransens tidsålder, och man drog sig därför för allt, som kunde smaka av förföljelse. Någon större betydelse fingo dessa göteborgska kätterier icke. Beyer och Rosén hade nästan endast fäst sig vid de rationalistiska elementen i Swedenborgs lära, däremot föga vid hans fantasier om andevärlden,

Digitized by Google

och det var egentligen dessa, som fingo betydelse för den gustavianska tiden.

Av större betydelse blev den swedenborgianism, som ungefär samtidigt, något senare, utbredde sig i Skarastiftet och där fick sin främste målsman i den lärde och begåvade domprosten Anders Knös, som före sin bekantskap med Swedenborgs läror varit starkt påverkad av pietismen. Swedenborgianismen, som i Göteborg haft snarast en teologisk-rationalistisk karaktär, fick därför i västgötastiftet, genom detta pietistiska inslag, en mera religiös färgton, kom att mera vända sig till känslan än till förståndet, och detta bidrog nog därtill, att swedenborgianismen här fick ett ganska stort antal anhängare, som mer eller mindre öppet vågade ansluta sig till läran. I fråga om andevärlden intog likväl Knös en reserverad hållning. Han uttalade sig visserligen aldrig *för* denna form av swedenborgianism, men trots uppmaningar uppträdde han heller aldrig *mot* den. Först när rörelsen spritt sig till huvudstaden, blev andeläran själva huvudsaken.

J. G. Halldin.
Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors.

Dit tyckes den hava kommit redan på 1770-talet, och en bland de första apostlarna var den förut omtalade Johan Gustaf Halldin, Stockholms-Postens Publicola. Det fanns obestridligen något av en Thorild hos honom, han var en fantast, men tydligen mycket begåvad, och han imponerade t. o. m. på den levnadsglade syndaren Schröderheim: »En besynnerlig man, både ut- och invärtes, sekterisk i religion utan att höra till någon viss, heterodox även i sin politik, fanatisk, sträng, uppriktig, oförsagd, stundom i yttersta misère, stundom uti ett visst överflöd». Sedan han blivit benådad från dödsstraffet, ville han visa sin tacksamhet mot konungen genom att omvända honom. »Aldrig» — skriver Schröderheim — »har någon vän sagt den andra sina fel mera cruement eller någon collega

Halldin.

Digitized by Google

scholæ plumpare läst moralen i sin klass, än Halldin gjorde bägge delarna med Gustav III och några av oss, vilkas omvändelse han syntes åtaga sig, nämligen nuvarande rikskanslern, som då var kammarherre, och mig, fattige syndare». Schröderheim fick höra några beska sanningsord, som tyvärr voro mycket befogade. Han gjorde en »terribel diatrib emot min hushållning, mitt hus, min yppighet och slöseri, huru jag outrepasserade mina moyens, huru vek och svag jag var emot kungen» m. m. På samma sätt behandlade Halldin Gustav III, som fick sig en straffpredikan för sitt förhållande till modern. Ett annat brev, skrivet i början av mars 1780, är ännu skarpare: »Ni, som pretenderar filosofens ära under ett blint överlåtande åt kronans lysande bedrägligheter; Ni, som nyttjar religionen att leda folket och dess ceremonier till ett tidsfördriv; Ni, som utan att begagna Er av den uppenbarelse, Försynen lämnat de dödliga, vill uppsöka, vad dess vishet förborgat, och med oro utforska ert tillkommande tillstånd, då Ni ej kan begagna det närvarande — jag har demaskerat Er». Han blev *icke* straffad. Och märkvärdigt nog gjorde han ett starkt intryck på konungen. I sin dagbok för den 14 mars 1780 berättar Ehrensvärd, att konungen »fattat en dyr och ovärderlig föresats att ännu mer än hitintills helga sitt hjärta åt religionen, åt allvarsamma seder och försonlighet med den av sin släkt, med vilken han kan finna sig i delo. Man tror, att detta skett både genom anonyma brev, några framgivna av riksrådet greve Bielke, andra av Schröderheim, ett av baron Axelson. Man har anledning att tro, det den bekante Halldin, som nu börjat att föra en exemplarisk, men sträng levnad och även skall äga visioner, härtill bidragit». Att döma av Schröderheims anteckning, är denna gissning alldeles riktig. Och några dagar senare skriver Ehrensvärd: »Hans Maj:t gick uti gudstjänsten uti slottskapellet. Hovpredikanten Kjellin predikade. Alla voro förundrade över denna devotion, men de, som sågo Hans Maj:t uti dess inre rum, voro ännu mer förundrade att se honom beständigt läsa uti bibeln och kyrkohistorien, en lecture, som förut varit även så sällsynt som föga eftersökt.» Gustav III hade således för en tid blivit omvänd, och till de av Halldin väckta hörde även Munck och »Salomos visaste vikarie». I mars 1780 fann nämligen hertigen, att det var hans skyldighet »att föra en mera exemplarisk levnad än hittintills skett», han bröt med sin mätress, M:lle Eckerman, skrev till henne, att båda borde »undfly en levnad, som både i Guds och människors ögon vore förhatlig». På denna omvändelse trodde man dock mindre än på konungens, och Ehrensvärd, som här citerats, till-

Digitized by Google

lägger, att hertigen »ofta förut vid påsktiden övergivit sina mätresser och om hösten återtagit dem» — en spådom, som denna gång slog in redan i juni, då M:lle Eckerman åter togs till nåder. Den kristendom, till vilken konungen och hertig Karl omvändes, var emellertid ej statskyrkans utan swedenborgianismen, och Halldin, som var dess profet, tyckes vid denna tid hava haft ett stort inflytande, därvid nitiskt understödd av en proselyt, underståthållaren baron Axelson. Sedan de förgäves sökt locka konungen till Änkhuset, där en swedenborgiansk kapellan Fredell från Skarastiftet predikade, beredde de Fredell tillfälle att, ehuru icke hovpredikant, den 30 april hålla högmässan i slottskapellet, varvid denne begagnade tillfället att förkunna det nya Jerusalems evangelium. »Han sade» — så refererar Ehrensvärd hans predikan — »att vi i mer än 6,000 år predikat en straffbar och fördömlig lära, vanhedrande för Guds egenskaper och onyttig för människosläktet. Under denna tid ha dock funnits personer, som predikat den rena läran och känt naturens hemligheter, men de hava aldrig blivit åhörda. Nu är tiden, att sanningen skall segra. — — — Han påstod den rätta saligheten bestod i kännandet av Guds egenskaper, av naturens hemligheter och efter döden ett slags förvandling eller palingenesie, som skulle förädla henne. Han nekade en evig fördömelse, tycktes etablera skärselden, men isynnerhet drev han många av de mystiska satser, som uppväcka en helig förundran, men kunna icke av oss ännu begripas.» Därpå slutade han med en »besynnerlig bön över konungen, önskandes honom, som började att vilja känna Gud, att han under sin levnad skulle ernå detta heliga föremål». Att avbryta denne ordets förkunnare, där han stod på predikstolen, lät sig naturligtvis ej göra. Troil, som var närvarande, viftade med näsduken åt honom, att han skulle sluta, men Fredell fortsatte oförtrutet sin förkunnelse. När han äntligen tystnat, ville Troil, att han skulle anklagas såsom kättare. Men därav blev ingenting. Fredell blev icke allenast straffri, utan utnämnd först (1784) till hovpredikant och sedan (1786) till kyrkoherde i Adolf Fredrik. Hur pass väl swedenborgianismen under dessa år stod till boks, framgår därav, att då regeringen 1784 ville utgiva en tidning emot Lunds Tryckfrihet, så blev Halldin redaktör för denna. Tidningen, Aftonbladet, blev emellertid icke ett politiskt organ. »Halldins dagblad» — skrev Creutz till konungen — »skall intet upptaga eller combattera de andra utan endast uppmuntra allmänheten till kärlek och erkänsla för överhet och ordning samt upplysa om allt det goda, som blivit gjort och dagligen göres under E. Maj:ts sälla regering.» Tidningen nedlades dock efter något mer än ett halvår,

Digitized by Google

möjligen därför att Lund under tiden slutat. Men om Aftonbladet icke blev något politiskt organ, var det däremot ett utpräglat swedenborgianskt med artiklar av Swedenborg, Lavater m. fl. »Vi tänka» — skrev en av medarbetarna — »gå på, så långt vi nånsin kunna. Regeringen d. ä. greve Creutz, baron Axelson etc. appuiera detta bladet ganska starkt, så att de narrade Tauben att rekommendera det överallt hos konsistorierna i riket; men nu se prästerna sitt misstag och äro befängda.»

Bröderna Nordenskiöld.

Under dessa år, 1780-talet, inföll swedenborgianismens högkonjunktur i Sverige, och dess anhängare voro ganska talrika. Utom Halldin, Munck och Axelson, som redan nämnts, funnos andra, som också spelade en viss roll. I ett annat sammanhang har redan omtalats guldmakaren August Nordenskiöld. Han ville emellertid alls icke fabricera guld för att därigenom bliva rik, utan ville det, på det att guldet »skulle förlora hela sitt värde och ej bliva dyrbarare än aska eller sand. Samma hopp gör han sig om juveler, silver och andra metaller. Genom detta vanpris hoppas han att ett förakt för dem hos människosläktet kunna inplanta och därigenom bereda den primitiva kyrkans återupprättande eller patriarkaltiderna, vilka tider enligt skriften skola föreslå oss, innan någon större revolution med jordklotet tilldrager sig. Han tror sig känna det märkvärdiga Urim och Tumim, som uti de alkemiska sublima operationer är så oundgängligt att känna både till sin kraft och verkan.» Guldmakeriet skulle således bereda vägen för det nya Jerusalem. Utom guldmakeriet hade han också en annan swedenborgiansk fantasi, som till sist kostade honom livet. Swedenborg hade alltid hyst en egendomlig förkärlek för afrikaner, och i ett av sina sista arbeten uppgiver han, att det i det inre Centralafrika fanns en kyrka, vars läror omedelbart av änglarna förkunnats för invånarna, men som ännu ej trängt fram till kusten. Denna kyrka var identisk med den, vars profet Swedenborg var. Om August Nordenskiöld nu direkt ville söka upp denna kyrka eller om han blott avsåg att i Afrika grunda ett swedenborgianskt idealsamhälle, synes ovisst; i varje fall reste han i januari 1792 från England till Sierra Leone, men där dog han i slutet av samma år. Planen på ett dylikt afrikanskt swedenborgskt samhälle var gammal. Enligt vad en annan swedenborgian, Carl Bernhard Wadström, berättar, hade en samling av hängivna beundrare av Swedenborg 1779 sammanträtt i Norrköping, där de bildat ett sällskap till mänsklighetens förbättring och överlagt om en plan att i Afrika grunda ett nybygge, som skulle realisera ett »nytt system» för ett fritt samhälle. Med all sannolikhet var det såsom en följd av detta möte, som Ulrik Nordenskiöld — en bror till August — samma år hos

Digitized by Google

Gustav III anhöll att tillsammans med några kamrater få begiva sig ur riket för att i Afrika grunda en koloni. Denna anhållan upprepades 1781, och i ett då skrivet brev uppgiver den tredje brodern, Carl Fredrik Nordenskiöld, att »han (August) håller nu på att för bror Ulrik uppsätta grundlagarna enligt Swedenborgs system för societeten i Afrika». När August Nordenskiölds arbete blev färdigt, vet man ej; tryckt blev Församlingsformen i det nya Jerusalem först 1790.

Redan förut 1787 hade den nyss omtalade Wadström rest till Afrika, varifrån han året därpå återkom till England, där han deltog i den av Wilberforce m. fl. igångsatta agitationen mot slavhandeln, ehuru hans insats — såsom Erik Dahlgren visat — av senare biografer högst betydligt överdrivits. Hans kolonisationsplan förefaller väl hava haft ett praktiskt syfte, men hans förkärlek just för Afrika torde nog hava uppstått under intryck av de swedenborgska fantasierna.

Carl Fredrik Nordenskiöld.
Gravyr av J. L. Caton. Tillhör docent E. Nordenskiöld.

Till det trängre swedenborgska kotteriet hörde ock den nyss omtalade Carl Fredrik Nordenskiöld, som vanligen uppgives vara författare till en drömbok, vars titel redan är mycket upplysande: »Oneiromantien eller konsten att tyda drömmar. I denna bok innehålles någon del af correspondenceläran eller de gamlas vishet; tankar om alchemien eller tingens förädling genom värma; palingenesien eller varelsernas å nyo födelse; metemsicose eller lifvets omskiften under olika utvärtes former» etc. — således ett arbete, som icke blott med hjälp av den swedenborgska korrespondensläran tolkade drömmarnas innebörd, utan överhuvud framlade hela den swedenborgska mystiken. Innehållet är naturligtvis vilt fantastiskt. Ett citat kan vara nog: »Änglar, andar och lika varelser med vår själ besöka henne snarast, då hon är skild ifrån det världsliga och sinnliga och liksom sammanslutit sig för världen i sömnen och öppnat sig för det mera höga och spirituella. Dessa spirituella varelser verka på oss efter vår karaktär, håg och sinnesställning, de tala till oss genom bilder

Digitized by Google

på ett metaforiskt, allegoriskt och hieroglyfiskt sätt. Konsten blir då att förstå deras språk.» Det var denna konst Oneiromantien ville lära ut. Nordenskiöld reste sedan till London för att där trycka några av Swedenborgs handskrifter och blev där medlem av ett engelskt swedenborgssällskap, Theosophical society. Vid sin återkomst till Sverige 1786 beslöt han att där inrätta en filial av det engelska sällskapet och stiftade så (den 1 november) Exegetiska sällskapet eller som det året därpå (1787) kallade sig: Exegetiska och philantropiska sällskapet — namnet »exegetiskt» antogs därför, att dess huvuduppgift var att enligt swedenborgska principer tolka bibeln; »filantropiskt» tillades sedan, därför att man ville söka icke blott det sanna utan ock det goda. Sällskapet vann hastigt en mycket stor popularitet. Enligt stadgarna fordrades för inträde väl blott att åtnjuta medborgerligt förtroende och att stå »uti en bifallande böjelse till den sanna förnuftsläran», men av Nordenskiöld utlägges denna senare punkt närmare. Man skulle omfatta Swedenborgs lära: »Varken troende på den mosaiska skapelsehistorien eller på yttersta domen eller på gudomens personliga treenighet, yrkade dess anhängare, att bibeln vore skriven i bildspråk, som ännu användes i Persien och Egypten; att bokstavsmeningen borde fattas andligen; att synden vore intet annat än det onyttiga och vad människan gör i oförstånd; att himmelriket vore det nyttigas rike och befintligt överallt, där människan gör sin plikt». Redan vid stiftandet voro medlemmarna femtio och hade i juli 1787 hunnit upp till det tredubbla antalet. Mysticismen, som förut varit en övervägande överklassrörelse, blev härigenom demokratisk och spred sig även till medelklassen; bland de mera verksamma ledamöterna märka vi bryggaren Roos, lektor Österman, predikanten Tybeck, flera fabrikörer, rådmän, bankokommissarier o. s. v. Detta är av vikt för bedömandet av den nu utbrytande striden mellan upplysning och övertro. För det första voro upplysningens vapendragare *icke* en majoritet, som kastade sig över en oskyldig minoritet. I verkligheten var det tvärtom. Och för det andra var denna övertro icke längre oskadlig. Så länge den var inskränkt till Gustav III, hertig Karl, Reuterholm och ett jämförelsevis litet hovkotteri, var den icke vidare farlig. Men nu, när den började genomsyra hela samhället, blev den en verklig fara för detta. Och samtidigt som sällskapet hade djupa försänkningar inom medelklassen, hade det höga beskyddare. 1787 blev hertig Karl en av sällskapets protektorer »med erinran, att Gud är vår förnämste protektor». Också andra höga herrar voro nitiska beskyddare av sällskapet: Liljencrantz, Axelson, Josias Cederhielm m. fl., och kärntruppen, bestående av Halldin, Wadström och bröderna Nordenskiöld, var ytterst energisk,

Digitized by Google

ställde sig i korrespondens med liknande utländska sällskap och började 1787 utgivandet av en skriftserie: Samlingar för philantroper.

Till en del torde sällskapets framgång hos allmänheten hava berott därpå, att det upptog den då alldeles moderna magnetismen

Silfverhielm.

C. G. Silfverhielm.
Oljemålning. Tillhör frih. J. Silfverhielm. Viborg.

på sitt program och ställde denna i samband med den swedenborgska andeläran. De allra första magnetiseringsförsöken här i Sverige falla dock något före stiftandet av Exegetiska sällskapet. En ung gardeslöjtnant, Carl Göran Silfverhielm, som tyckes hava varit en fullt hederlig man och själv övertygad om magnetismens kurativa betydelse, hade i Frankrike lärt sig konsten att magnetisera. Vid sin återkomst till Sverige på hösten 1786 stiftade han en s. k. harmonisk societet och öppnade en »baquet» i det Rosenadlerska huset vid Mynttorget. En baquet var anordnad på följande sätt. Mitt i rummet stod ett tämligen stort kar, täckt av ett lock

Digitized by Google

och fyllt med vatten. På botten lågo buteljer, som magnetiserats av Silfverhielm. Från karet utgick vidare en hop krökta rör, vilka de kring karet placerade patienterna höllo i handen. Dessa patienter voro runt kring karet placerade tätt intill varandra, så att de bildade en sluten ring, och därjämte voro de bundna vid varandra genom ett magnetiserat snöre, på det att den magnetiska kraften lättare skulle kunna övergå från den ena till den andra. I salen rådde ett mystiskt halvdunkel, och vanligen utfördes även musik på harpa eller något annat serafiskt instrument. Intet ljud fick yttras, och i salen härskade således en mystisk tystnad. Allt detta måste naturligtvis hava en starkt suggererande inverkan på patienter, av vilka de flesta voro mer eller mindre hysteriker. Snart började också en eller flera att känna konvulsiviska ryckningar, som inom kort meddelade sig åt hela ringen, och till sist kommo mera våldsamma hysteriska anfall; man grät, skrattade och omfamnade varandra.

Stockholmsläkarna delade sig i två olika läger, för och emot Silfverhielms magnetism. Men aristokratien, särskilt damerna, ställde sig energiskt på hans sida, bland dem också en av Kellgrens tre gracer, grevinnan Meyerfelt. De flesta av patienterna tyckas hava lidit av reumatism, och av Gjörwells brev framgår, att dessa hysteriska kriser åtminstone i några fall haft ett välgörande inflytande. »Något sunt» — skrev Gjörwell — »lär dock vara i detta trollskap, ty jag har med egna ögon sett professor Tingstadius och en ung baron Pfeiff, bägge förut kontrakta och lama, nu gående och glada omkring le baquet miraculeux. Jag småträter dock ständigt med min Silfverhielm, för det han med så goda effekter kombinerar un dehors av secrets impénétrables och den leda somnambulismen.»

Silfverhielm tyckes dock huvudsakligen hava inskränkt sig till att använda magnetismen i medicinskt syfte och jämförelsevis sällan hava inlåtit sig på några somnambulistiska experiment. Några dylika förekommo dock, och man har kvar ett ganska märkligt protokoll från den 28 februari 1789, då Silfverhielm magnetiserade hertig Karl. Protokollet är undertecknat av hertiginnan, Reuterholm, Bonde, De Geer och Silfverhielm, och det kan knappt lida något tvivel att hertigen verkligen var sövd. Såsom vanligt för alla dylika somnambuler yttrar han sig tämligen oredigt och dunkelt, vägrar att besvara en så världslig fråga som den, om det snart skulle bli en eldsvåda i Stockholm, men uttalar tydligen sina hemliga tankar: »att jag ej får blanda mig i riksdagssaker, varken vitt eller svart, utan vara helt passiv».

Detta protokoll är dock från 1789, och redan 1787, endast några månader efter Silfverhielms första uppträdande, hade Exegetiska och philantropiska sällskapet tagit somnambulismen nästan på entre-

Digitized by Google

prenad. Detta var onekligen att följa med tiden, ty Puységur började först 1784 eller 1785 sina experiment, och i det swedenborgska sällskapet ställde man nu genast de somnambulistiska fenomenen i samband med Swedenborgs lära om andevärlden. Genom den magnetiserade var det en av andevärldens invånare, som talade, och man hade här således fått det mest påtagliga beviset för den swedenborgska lärans sanning. Den, som särskilt i ett mycket uppmärksammat brev, tryckt i Samlingar för philantroper, utvecklade detta, var en kusin till Silfverhielm, hovpredikanten Georg Ulrik Silfverhielm, och det Exegetiska sällskapets sammankomster blevo nu till en stor del somnambulistiska séancer. En särskilt verksam magnetisör var Halldin, och medierna voro en trädgårdsmästarhustru, en dräng Anders och en piga Anna Stina. Genom någon kanal måtte Kellgren hava fått fullt tillförlitliga uppgifter om dessa föreställningar, och det protokoll, som han i Stockholms-Posten meddelade över ett dylikt experiment, gör intryck av att vara fullt tillförlitligt.

Skärmytslingar mellan denna mysticism och upplysningen hade pågått under hela 1780-talet. 1787, då Exegetiska och philantropiska sällskapet framträdde, brast striden ut i full låga. Denna kamp skildras emellertid lämpligast i samband med Kellgrens biografi, och jag avbryter därför tillsvidare framställningen av den svenska mystikens historia. Jag har utförligt uppehållit mig vid den, enär den har betydelse icke blott för 1700-talet utan ock för den följande litterära utvecklingen. Ordensmystiken, särskilt frimurarorden, kom nämligen — såsom Martin Lamm framhållit — att inspirera riddarromantiken, »alla de dramer och romaner om riddarordnar, hemliga domstolar, häxerier och andebesvärjelser, som särskilt under 1790-talet översvämma bokmarknaden». Swedenborgianismen och magnetismen gåvo däremot uppslaget till romantikens intresse för »naturens nattsida». Det var denna art av mystik, som gjorde de svenska nyromantikerna mottagliga för Schellings naturfilosofi och som särskilt framträder hos Almquist, vilken, såsom vi sedan skola se, har direkta förbindelser med den här skildrade swedenborgianismen.

Exegetiska och philantropiska sällskapets sigill.

Digitized by Google

VETENSKAPEN OCH MEMOARLITTERATUREN

Natur-vetenskapen.

FRIHETSTIDENS stora insats i kulturens historia var att hava skapat en svensk vetenskap, och detta förvärv kunde icke förslösas. Den följande tiden hade väl icke detta intresse, men det oaktat fortsatte det vetenskapliga arbetet alltjämt, ehuru visserligen med en väsentlig skillnad. Frihetstiden hade varit de stora, originella forskarnas tidsålder; den gustavianska blev epigonernas. Därav följer dock icke, att den gustavianska tidens vetenskap bör ringaktas. Några personligheter, som kunna sättas vid sidan av Linné, Celsius och Klingenstierna, finnas väl icke, men inom de humanistiska vetenskaperna möta vi dock uppslag och idéer, som voro nya och även fingo en stor betydelse.

Minst intresse hade man numera för naturvetenskapen. Linné levde visserligen kvar ännu några år in i den gustavianska tiden, men var redan decrepitus, och Thunberg, som efterträdde hans oduglige son såsom professor, var mera en flitig och aktningsvärd samlare än ett banbrytande snille. Det naturvetenskapliga studiets tyngdpunkt flyttade sig därför under denna tid snarare från Uppsala och till Lund, som under frihetstiden — så vida man frånser den kortvariga verksamhet, som Kilian Stobæus utövade — just icke kunnat göra något för naturvetenskapens utveckling. Ett försök, som gjorts, hade slagit mycket illa ut. 1750 hade riksdagen inrättat en professur i tidens älsklingsvetenskap, »ekonomi», och därvid bestämt, att professorn utom i ekonomi skulle hålla föreläsningar i botanik, zoologi samt »så mycket av matematiken, som till mekaniken hörer». Till innehavare av denna onekligen svårskötta professur utnämndes J. H. Burmester — utan lön, men med löfte att få transport till första lediga professur. Efter sex års vedermödor övergick han därför till professuren i — vältalighet och poesi, och hans mycket oduglige efterträdare begränsade sig till att föreläsa om lantbruket. Det försöket hade således misslyckats. I dess ställe inrättades 1756 en ny professur i historia naturalis, vars innehavare tillika skulle vara direktör över alla plantager i Skåne. Troligen var denna senare uppgift anledningen till, att hans lön anvisades ej på universitetets stat utan på manufakturfonden. Då detta emellertid efter några år befanns olämpligt, drog man in en av de teologiska professurerna och fick på så sätt en lön åt naturhistorikern. Den förste innehavaren av platsen var en bland Linnés

Digitized by Google

lärjungar, dock icke en bland de mera framstående, Erik Gustaf Lidbeck, vars undervisning synes hava varit väl elementär. Men snart fick han vid sin sida — och sedan som efterträdare — den gustavianska tidens mest betydande naturvetenskapsman, Anders Jahan Retzius (1742—1821). Denne, som först studerat till apotekare och sedan en tid tjänstgjort i bergskollegium, blev 1771 botanices demonstrator och adjunkt i naturalhistoria vid Lunds universitet, där han året därpå stiftade det fysiografiska sällskapet. Retzius ägde Linnés livliga intresse och mångsidighet och var inne i nästan alla grenar av naturvetenskapen; han undervisade i kemi, mineralogi, geologi, botanik samt framför allt zoologi och hade samma förmåga som den berömde blomsterfursten i Uppsala att uppamma en hel stab av lärjungar, Carl Adolf Agardh, Anders Retzius m. fl. Såsom samlare var han en av de flitigaste, som den svenska naturforskningen känner, och även hans författarverksamhet var mycket omfattande. Men så viktig Retzius' insats än var, hade den omedelbart dock blott betydelse för Lunds universitet, och han gav icke den gustavianska kulturen någon ny skiftning.

Frihetstidens båda största kemister levde väl fortfarande kvar under den gustavianska tiden; Bergman dog 1784, Scheele 1786. Men de tillhöra dock den äldre kulturperioden, och omedelbart fingo de inga värdiga efterföljare. Ej heller möter man nu några framstående fysiker. Medicinen utvecklades väl kraftigare, men såsom vi sett blott i de banor, som redan lagts under frihetstiden, och över huvud stå sig de humanistiska vetenskaperna bättre än de naturvetenskapliga.

Historien.

Vi vända oss först till historien. Frihetstiden hade här, såsom vi minnas, gjort en betydande insats, och dess främste historiker levde ännu kvar: Lagerbring, Botin och Celsius. Till dessa överlevande historiker kan man ock räkna den flitige urkundssamlaren och utgivaren Gjörwell. Han fortsatte väl efter revolutionen i samma stil som förut, och i sina publikationer tryckte han alltjämt historiska handlingar, tämligen huller om buller, men han fann, att publikens intresse för dessa betydligt svalnat. Till Lagerbring skrev han 1779: »Vi äro nu äntligen så långt komna, att i Stockholm bland de store och förnäme finnes numera ingen, åtminstone ingen benägen samlare i svenska historien, sedan landshövding Tilas dog». Och samma klagan möter oss även hos andra. Utan tvivel hade intresset för den historiska forskningen gått tillbaka sedan frihetstiden. Icke dess mindre vågade Gjörwell taga upp en jätteplan, som hägrat både för stormaktstiden och för frihetstiden, men som man då ej mäktat sätta i verket, nämligen utgivandet av ett »Corpus diplomaticum». Vinner jag — skrev han med sin oförbränneliga optimism — »nu även denna saken och den skicklige mannen, som jag önskar, är ock min mission slut». Såsom utgivare hade han tänkt sig Carl Gustaf Nordin, och genom sin energi lyckades Gjörwell verkligen få saken åtminstone i gång.

Digitized by Google

Nordin. Valet av »riksdiplomaticus» var onekligen gott, ty Nordin var ett av den gustavianska tidens bästa huvuden, en skarpsinnig och lärd historiker. Han var född 1749 och hade i Uppsala blivit Ihres lärjunge samt av denne lärt sig en kritisk metod, som kommer fram redan i hans 1773—1774 utgivna disputation: Monumenta sviogothica vetustioris ævi falso meritoque suspecta, i vilken han fortsätter den av Benzelius och Ihre inledda källkritiken och visar, dels att Konungastyrelsen alls icke, såsom några misstänkt, var ett falsarium, utan en äkta medeltidsskrift, dels att den med runor skrivna sagan om Hjalmar och Hramer däremot var en förfalskning. Nordins mening var att fortsätta med att bevisa, att det s. k. Helgeandsbeslutet, Agapeti bulla m. m. också voro förfalskningar. Men 1775 blev han lektor vid Härnösands gymnasium, och hans disputationsserie blev därigenom avbruten. Att få en dylik ung, kunnig och kritisk man till utgivare av våra medeltidsdiplom var onekligen en god idé av Gjörwell, och tack vare hans förmåga att intressera inflytelserika personer för saken, fick Nordin 1782 tjänstledighet från sitt lektorat med bibehållandet av lönen och flyttade nu till Stockholm. 1784 fick han därjämte det mycket indräktiga pastoratet i Skellefteå med rätt att sköta både detta och lektoratet genom vikarier. Allt var således väl förspänt, och Nordins plan var ganska god. Han tänkte sig två serier, en »Scriptores» efter mönstret av Langebeks danska samling och en »Diplomata», som skulle fördelas i vissa sektioner. Men olyckligtvis drogs Nordin in i politikens malström. Vid 1786 års riksdag blev han den ledande inom prästeståndet, Gustav III fick blicken öppnad för hans duglighet, och nu togs »riksprosten» i anspråk för statslivet. På kampen mellan honom och Wallquist om ledningen av det kungliga partiet är här emellertid ej platsen att gå in. Båda störtade genom regementsförändringen efter konungens död, och redan på sommaren 1792 fann förmyndarregeringen det onödigt, att Nordin »fortfore med det honom uppdragna diplomatiska verk, men däremot ansåg angeläget, att hans innehavande lektorssyssla vid Härnösands gymnasium och isynnerhet Skellefteå församling icke längre saknade hans vård och tillsyn». Därmed skrinlades för en längre tid planen på ett svenskt diplomatarium och upptogs först ett stycke in på 1800-talet, då första delen, utgiven av J. G. Liljegren, utkom (1829). Redan förut hade början till Scriptores sett dagen. Till medarbetare hade Nordin här önskat den då unge professorn i historia Erik Michael Fant, men först efter Nordins död (1812) blev denne i stånd att utgiva det första bandet av Scriptores rerum svecicarum (1818)[1] huvudsakligen efter Nordins avskrifter. Ty Nordin hade varit en fruktansvärt flitig samlare och förvärvat sig det största handskriftsbibliotek, som någon enskild svensk man kunnat hopbringa. Vid hans död steg antalet nummer till ej mindre än 2,260, mest historia. Genom Karl Johans frikostighet inköptes samlingen från stärbhuset för 3,000 rdr banko och skänktes till Uppsala universitet, där den »Nordinska samlingen» f. n. utgör en bland de värdefullaste avdelningarna.

Ehuru Nordin inom Svenska akademien användes för att skriva det »äreminne», som åtföljde den årligen slagna medaljen, ligger hans betydelse såsom historiker alls icke i dessa nu fullkomligt värdelösa vältalighetsprov utan i hans samlingar, och han tillhörde alldeles avgjort den ena av de båda historikertyper, som vi kunnat iakttaga under frihetstiden: samlartypen. Till denna hörde ock flera andra, så den nyssnämnde E. M. Fant, vars stora samtida rykte som

[1] Det andra bandet utgavs 1828, det tredje 1876.

Digitized by Google

hävdatecknare eftervärlden har svårt att förstå. Han var väl oerhört flitig, och antalet av hans disputationer stiger till den enorma siffran av 339. Han kan också sägas hava varit en lärd. Men han saknade alldeles historiska vyer, kunde aldrig skilja på huvudsak och bisak och hade ingen förmåga att sammanfatta detaljerna till ett helt. Att Gustav III likväl satte ett högt värde på

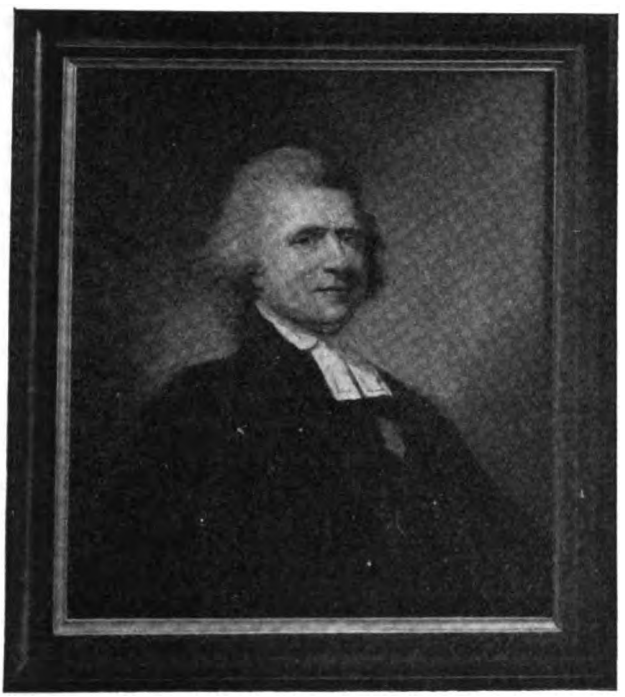

C. G. Nordin.
Oljemålning av C. F. von Breda. Tillhör greve Gustaf Lewenhaupt. Aske.

honom, berodde nog till större delen därpå, att Fant försåg konungen med de historiska »anekdoter», som denne behövde för sitt dramatiska författarskap.

I viss mån kan man frestas att räkna även Åbouniversitetets främste man, Henrik Gabriel Porthan, till samma klass av forskare. Man tänker då på hans voluminösa disputationsserie: M. Pauli Juusten Chronicon episcoporum finlandensium (1784—1800), en liten obetydlig biskopskrönika, som i tryck upptager något mer än trettio sidor, men som av Porthan försetts med lärda noter och anmärkningar på över 800 sidor. Utgivaren har här inryckt en mängd historiska handlingar, och då originalen till ett flertal av dem förstördes vid Åbo brand, har hans edition blivit en ovärderlig källa för Finlands medeltidshistoria. Men i formellt avseende är arbetet ett monstrum, en »indigesta moles», och i det hela kan detta sägas också om Porthans övriga, ganska många historiska publikationer. I någon mån voro dock både Porthan och Fant oskyldiga till detta i vår tids ögon avvita sätt att utgiva och bearbeta historiska handlingar. Universiteten hade intet tryckningsanslag; när det gällde dokument

Porthan.

Digitized by Google

på latin, kunde Gjörwells »magasin» ej användas, och det återstod således blott att begagna de gradual- och exercitiedisputationer, som studenterna fingo försvara och — betala. Redan härav förklaras söndersplittringen. Porthan såsom forskare får därför ej bedömas blott efter dessa disputationer, som väl vittna om hans lärdom, men ej göra rättvisa åt hans begåvning. Han var utan tvivel en bland den gustavianska tidens mest betydande kulturpersonligheter, och i det följande får jag tillfälle att återkomma till hans insatser på en mängd olika områden. Men även som historiker var han alls icke utan vyer och uppslag, och att så var, röjer sig vid ett tillfälle, då han icke var bunden av disputationsformen.

Det var i det tal, med vilket han 1788 tog sitt inträde i Vitterhets- Historie- och Antikvitetsakademien. Dess ämne var: Finska folkets läge och tillstånd vid den tiden, när det först lades under svenska kronans vissa och varaktiga välde. Han börjar med en kritik av källorna. Väl finnas författare — säger han — som skänkt oss längder på konungar, som skola styrt Finland, innan det kom under främmande välde. Men det är skada, att alla dessa underrättelser sakna varje spår av bevis. Dessa konungar, som omnämnas av islänningarna, Saxo och Johannes Magni, bära dessutom svenska namn, som varit omöjliga för en finne att uttala. De verkliga källorna äro andra. De svenska innehålla just ingenting av värde: ett par usla helgonlegender och klosterannaler samt några torftiga påvebrev. Däremot har man, då det gäller den finska kulturen vid tiden för den svenska erövringen, två goda, men ej beaktade källor, nämligen dels den gamla latinska krönikan om Livlands och Estlands underkuvande, vilken så till vida har betydelse även för Finland, som esternas och finnarnas kultur vid denna tid utan tvivel var densamma, dels det finska språket, som »giver en någorlunda tillförlitlig bild på folkets forna tankesätt, plägseder och den grad av odling, vartill nationen under sin självständighets tid, och innan sin närmare bekantskap med grannarna, hade hunnit». Detta språk lär oss, att finnarna icke ägt några ord för att beteckna en ordnad styrelse. Ord som *konung, drott, hövding, domare* äro lånade från svenskan, likaså andra kulturord (beteckningar för samhällsklasser, handel, bebyggelse m. m.), under det att däremot de ord, som avse åkerbruk, boskapsskötsel, jakt och fiske äro ursprungligt finska. På denna grundval bygger Porthan sedan sin skildring av den äldsta finska kulturen. Denna idé — att använda språkvetenskapen såsom källa för de förhistoriska tiderna — kan väl så till vida ej sägas vara ny, som även rudbeckianerna varit inne på en något liknande väg, men på ett sätt som snarast verkat avskräckande. Porthan är, så vitt jag vet, den förste — åtminstone den förste nordbo — som på ett fullt vetenskapligt sätt tillämpat denna metod, som nu inom den

Digitized by Google

komparativa språkforskningen fått en så stor och betydelsefull användning. Hans tal har för övrigt intresse även i ett annat avseende. Genom sina studier i den finska folkpoesien kan Porthan anses såsom en föregångare till den fennomanska rörelsen på 1800-talet, och han höll sitt tal under det ryska kriget, alldeles samtidigt med Anjalamyteriet. Väl finner man i hans avhandling en stark finsk lokalpatriotism, ehuru utan chauvinism, men någon separatism andas den icke. Snarare tvärtom. Han slutar: »Det har varit ett gemensamt öde för nästan alla de mångfaldiga grenar, som höra till den vidlyftiga finska folkstammen, att på den stora världsteatern icke hava spelt särdeles lysande roller, att tidigt hava råkat under främmande herrskap och att nu för tiden inga självständiga stater ibland sig kunna uppvisa». Sedan han — fullkomligt nyktert — sökt klarlägga orsakerna härtill, fortsätter han: »Således blevo alla dessa kuvade, innan de ännu lärt känna och nyttja sin styrka. Men de hava dock såsom en egen folkstam under så mångfaldiga skiften sig bibehållit och merendels sedan varit så hörsamma och trogna undersåtare som förut oroliga och besvärliga grannar.» Den del, som lytt under den svenska kronan »och varit lycklig nog att icke tryckas såsom slavar utan hägnas såsom medborgare, har i synnerhet i alla tider med sin nit och trohet bevisat, att folket känner sin lycka. Med sina svenska undersåtare hava de delt blida och oblida öden och under dessa senare ingalunda brustit i ståndaktighet. Ehuru med olika språk tolka de samma känslor mot konung och fädernesland.» Och så slutar han med en förhoppning, att det ryska Finland åter måtte förenas med huvudlandet. Porthan var således som historiker något vida mer än en materialsamlare, och han tillhörde snarare samma

H. G. Porthan.
Gravyr av J. B. Berndes i J. Tengström, Oratio funebris. 1821.

Digitized by Google

grupp av forskare, som under den gustavianska tiden representeras av Schönberg och Hallenberg.

Schönberg.

Av dem hade Anders Schönberg fått sin politiska uppfattning utbildad under frihetstidens sista år. Han var född 1737 och son till en av Fredrik I:s hovmän. I Uppsala studerade han egentligen juridik och skrev även en rättshistorisk disputation. Denna gav mig — yttrar han — »tillfälle att inse historiens sammanhang med lagkunskapen. Våra gamla lagar, jämte forntidens historia, blevo ett gemensamt studium för mig». Efter avslutandet av dessa juridiska studier ingick han visserligen, vid sjutton års ålder, såsom auskultant i Svea hovrätt, men tyckes icke hava varit intresserad för den praktiska juridiken och övergick därför efter några år till »litteraturstaten i kungl. kanslikollegium, emedan han alltid haft föresatsen att gagna såsom skribent». Efter denna tid kan han snarast anses såsom en privatlärd. Någon syssla hade han icke; 1762 hade han visserligen utnämnts till rikshistoriograf — ehuru till en början utan lön — men platsen medförde inga direkta förpliktelser, och redan tidigt slog han sig ned på landet. Emellertid kom han i sin egenskap av adelsman att deltaga i det politiska livet, och ehuru han alls icke spelade någon ledande roll, ådrog han sig dock såsom politisk teoretiker en viss uppmärksamhet och gav ut en mängd ströskrifter i de då brännande frågorna. Den ståndpunkt, han förfäktar, är i det hela densamma, som Montesquieu framlagt i Esprit des lois (1748). Liksom Montesquieu var en fiende till Ludvig XIV:s envälde, var Schönberg en fiende till Karl XI:s. Men å den andra sidan var han ingen beundrare av frihetstidens statsskick, och mot detta förfäktade han Montesquieus s. k. maktfördelningslära, d. v. s. liksom denne skilde han på den verkställande makten, som skulle utövas av konungen, den lagstiftande makten, som enligt Montesquieu utövades av ständerna, och den dömande, som utövades av en både av ständer och konung oberoende domarkår. Det sista var för Schönberg viktigast, ty det, som särskilt upprörde honom, var riksdagens obehöriga ingrepp i lagskipningen, och i flera ströskrifter utvecklade han sin mening om detta missbruk. Men han fann snart, att frihetstidens riksdag ej godvilligt kunde förmås att avstå från den dömande och verkställande makt, som den tillägnat sig. Med uppriktig hänförelse hälsade han därför Gustav III:s revolution, som gjorde ett slut på riksdagens envälde, och i den nya konstitutionen såg han en tillämpning av Montesquieus statsteori.

Revolutionen gav också uppslaget till hans mest bekanta arbete, Historiska bref om det svenska regeringssättet i äldre och nyare tider. Då revolutionen

Digitized by Google

utfördes, befann sig Schönberg på en brunnsresa, men skyndade till Stockholm för att svärja den nya trohetseden. »Man uppmanade mig» — skrev han — »att härom utgiva en skrift, som bevisade, att i den nya regeringsformen funnes en rätt frihet enligt grunderna av Svea rikes urgamla styrelse». Schönberg föreslog då, att man skulle begagna några brev, som han från sina vänner mottagit rörande händelserna den 19 och 21 augusti, och i svar på dessa brev »kunde man då utreda det, varom man ville övertyga allmänheten, och då tjänade brev bäst därtill såsom lättaste lecture för diverse slag av läsare». Planen gillades, och Schönberg började skriva sina brev om revolutionen och dess nödvändighet. Dessa brev — tolv stycken eller den första flocken» — skickades, efter vad det vill synas, till Carl Sparre, C. F. Scheffer och Gyldenstolpe. Medan han höll på med sitt arbete, fick han den mindre angenäma underrättelsen, att detta nu blivit överflödigt, ity att en redogörelse för revolutionen redan utkommit, författad av den bekante italienaren abbé Michelessi: Lettre à M:gr Visconti . . . sur la révolution arrivée en Suède le 19 Août 1772, som ofördröjligen skulle komma ut även i svensk översättning. Det är icke omöjligt, att denna underrättelse medförde en ändring av Schönbergs ursprungliga plan, som väl blott avsett ett jämförelsevis kortfattat försvar för revolutionen: »Det var för mig — skriver han — »en gåta, huru Michelessi, som icke kände vårt svenska Jus Publicum, skulle kunna förklara det, som jag påsyftade: huru brister och oordningar i vår förra styrelse voro en följd av lagarna, huru Svea rikes urgamla styrelsegrunder varit och huru de voro i tidevarvet före 1680, dit den nya regeringsformen skulle återföra styrelsen». Han beslöt i varje fall att fortsätta i en mera rent historisk riktning och skrev det trettonde brevet, i vilket han gick tillbaka ända till den hedniska tidens statsskick. På vintern 1773 reste han till Stockholm och visade då det, som var färdigt. Några gillade det, men andra ansågo en sådan skrift onyttig och föga bättre än skadlig; den kunde giva många anledning att grubbla om det nya regeringssättet, vilket genom konungens vishet snart skulle bliva älskat och av vanan mer befästat än genom argumentationer, vilka de flesta läsare ändå icke skulle förstå. Antagligen hade han vid denna tid utarbetat sjutton brev; det sjuttonde, som behandlar medeltidens historia till Gustav Vasa, är nämligen daterat den 31 december 1772, och de följande äro odaterade. På sommaren 1773 reste han tillbaka till landet, och det såg således mörkt ut för fortsättningen. I slutet av året mottog han emellertid befallning att utarbeta alla de följande tidevarven ända till Karl XII:s död; frihetstiden ansågs däremot ligga för »nära vår tid, och man ville med skäl icke vidröra de nyaste faktionskabalerna». Utarbetandet av dessa perioder tog likväl tid, och först 1777 fick han sitt arbete färdigt. Tryckningen började. Men därvid ansåg man lämpligt att utesluta de första tolv breven, som handlade om själva revolutionen. Skälet uppgavs vara, att denna skildring nu kom för sent. Schönberg antyder emellertid också ett annat motiv: »Mina målningar av balans även i lagbundna monarkier torde ej heller hava behagat alla», d. v. s. maktfördelningsteorien ansågs numera, ehuru av andra skäl, ej längre opportun för den nya regeringen, och den första flocken blev aldrig utgiven samt är, så vitt man vet, nu förkommen. Men arbetet stympades ej blott i början utan även i slutet; 1777—1778 trycktes blott andra och tredje flocken (brev 13—22), som slutade med Gustav Adolf, den monark, vars regeringssätt Gustav III ansåg sig hava återupplivat. Resten blev icke utgiven under Schönbergs livstid, och först på 1840-talet återfanns manuskriptet även

Digitized by Google

till de följande flockarna. Den fullständiga upplagan (utom de första, förlorade breven) utgavs då 1849—1851.

Såsom arbetet nu föreligger, ger det oss i stora drag en framställning av det svenska statslivets utveckling genom tiderna, och det är i dessa stora drag, i förmågan av vyer och i fasthållandet av en ledande tanke, som arbetets betydelse ligger, så mycket mer som det samtidigt vilar på en sund historisk källkritik och en verklig lärdom, som dock icke offrar åt några detaljer. Denna metod har Schönberg otvivelaktigt lärt av Montesquieu, och i de klara, enkla linjerna står han betydligt över Dalin och Lagerbring. Han har även Montesquieus syn på de nordiska folkens insats i världshistorien. Att de, såsom Jordanes uppgiver, varit stamfäder för de flesta folk, betyder mindre, »än att de hava sönderbrutit de södra ländernas träldomsbojor». Hans uppfattning av forntiden är sund: »Om styrelsen i Sverige uti tidevarven före Odens ankomst till vår nord är bäst att säga, som sanningen är, att man föga vet med visshet.» När han redan i det första brevet kommer till det äldsta kända svenska statsskicket, formar detta sig till något, som ej otydligt erinrar om Gustav III:s regeringsform av 1772. Från urminnes tider har det svenska folket styrts av konungar, »vilkas undersåtare under en god och faderlig regering aldrig ansett för en börda att lyda. Därav har vördnaden för konungaregeringen blivit likasom en naturlig böjelse för alla nordiska folkslag av götiska stammen». Den lagstiftande makten tillkom varken konungen ensam eller folket ensamt, utan båda gemensamt, och »vad på allshärjartinget hade blivit beslutat var allmän lag, vars verkställande tillhörde konungen att ombesörja och handhava». Vid allshärjartingen behandlades däremot aldrig sådana mål, som blott rörde »fördelar för enskilda personer». Den högsta domsrätten tillhörde visserligen konungen, men var inskränkt genom konungens tolvmannanämnd. Något »råd», som med konungen delade regeringsmakten, fanns icke, och våra gamla lagar känna inga andra maktägande än konungen och jordägarna i riket; rådet tillkom först under den kristna tiden — när är svårt att säga. Något förtryck kunde konungen ej utöva, och »folkets frihet och säkerhet innefattades uti deras deltagande vid stadgandet av allmän lag, som icke måtte utfärdas utan deras ja och samtycke, uti deras rättighet att bevilja av sin egendom, vad som fordrades till statens allmänna behov, och uti den orygglig grundregel, att ingen borde skadas till liv eller lem utan att vara lagligen förvunnen till brott eller dess egendom honom avhändas utan laga skäl och dom». Det var denna frihet, som sedermera förstördes genom medeltidens rådsvälde, »vilket drog till sig hela

Digitized by Google

rikets makt, varigenom folket under omskiftande faktioner dels blottställdes för tyranni av utländsk makt, dels förtrycktes av många och ofta despotiska styresmän. Denna medelålderns aristokrati var således ett avvikande, skadligt till sina följder, ifrån Sveriges urgamla riksstyrelse, liksom senare tiders förenade aristokratiska och demokratiska missbruk. Den store konung Gustav Vasa återställde regeringssättet i dess forna enfaldighet. Den borgerliga friheten återvann därigenom sitt förra och urgamla fördelaktiga tillstånd.»

I detta citat hava vi den genomgående grundtanken i Schönbergs stora arbete. Medeltiden visar oss konungamaktens förfall, och hand i hand med detta förfall går folkfrihetens. Gustav Vasa återupprättar båda, och de tendenser till ett nytt aristokratvälde, som framträda under hans söners regering, stäckas av Gustav Adolf, ehuru blott för att ånyo uppstå under de bägge förmyndarregeringarna. Men varken det oinskränkta envälde, som krossade aristokratien, eller den riksdagsregering, som följde på det kungliga enväldet, har Schönbergs sympatier, ty detta senare statsskick »avvek alldeles från Sveriges rätta och gamla statsförfattning och lade styrkan av rikets styrelse mellan riksdagarna i rådets hand, medan regeringen fördes mestadels blott under konungens namn, vilken likväl nästan vid hela riksstyrelsen icke ägde mera än tvenne röster uti rådet. Man förenade däremot rikets hela makt av lagstiftnings-, lagskipnings-, beskattnings- och dömande rätt uti riksens ständers hand under riksdagarna, vid vilka konungen ifrån allt deltagande blev utesluten». Med detta mångvälde följde svaghet i regeringen, korruption, förföljelse och en allmän förvirring, till dess Gustav III åter skänkte »fäderneslandet den rätta friheten eller det svenska regeringssättet, sådant som det varit före 1680».

Hallenberg.

Schönbergs Bref voro, såsom härav framgår, ett väsentligen dagspolitiskt arbete, om än grundat på djupgående vetenskapliga studier och en i det hela riktig uppfattning av den historiska utvecklingen. En mera förutsättningslös historisk forskare var Jonas Hallenberg, vars styrka just ligger i hans strängt vetenskapliga syn på historiens uppgift. Med all sannolikhet var han därjämte den gustavianska tidens lärdaste författare, och den beskyllning för ytlighet, som man riktat mot hans samtid, drabbar i varje fall ej honom. Ty han behärskade ej blott den äldre och nyare historiska litteraturen samt de då tillgängliga arkiven, utan var tilllika en klassisk filolog, som verkligen läst de gamla grekiska och romerska auktorerna, och till sist var han även inne i den gammaltestamentliga exegetiken och den medeltida rabbinska litteraturen. Av sin samtids estetiska upp-

Digitized by Google

fattning var han däremot oberörd och förefaller i detta avseende snarast såsom en epigon från frihetstiden.

Hallenberg var bondson, född 1748, och blev först vid tjugotre års ålder student i Uppsala, där han slog sig på historiska studier, tydligen på egen hand, ty av professorn i historia, Carl Fredrik Georgii, hade han ingenting att lära. Kort före hans studietid hade emellertid den historiska forskningen genom Voltaire och Montesquieu fått en alldeles ny karaktär, och särskilt var det en av Voltaires engelska efterföljare, skotten William Robertson, som blev hans lärare och förebild. 1776 befordrades Hallenberg till docent i historia, men då Fant och icke han 1781 blev Georgiis efterträdare såsom professor, lämnade han universitetet och ingick i riksarkivet för att där fortsätta sina forskningar. 1784 blev han rikshistoriograf och 1803 även riksantikvarie samt uppnådde en ovanligt hög ålder; han avled först 1834.

Kort efter sin ankomst till Stockholm började Hallenberg det första större arbete, med vilket han framträdde för allmänheten, nämligen Nya allmänna historien ifrån 16:e seculi början (1782—1785). Några förhoppningar att vinna publikens bifall hade han icke: »I en tid, då all lärdom snart endast består i tidningar och dagböcker, anser författaren nästan själv för orimligt att hava använt så mycken möda på ett arbete, som dock hos nog få torde vinna bifall». Troligen dömde han här rätt; och sedan han i det tredje bandet hunnit fram till 1542, avstannade fortsättningen. Likväl är arbetet högst betydande. Det är det första på svenska, som i ett stort sammanhang, i vilket även de nordiska länderna infogas, söker skildra Europas historia under ett viktigt tidsskede; förut hade Sveriges historia behandlats såsom en isolerad företeelse. Visserligen hade Georgii föreläst allmän historia, men på så sätt, att han ett år genomgått Tysklands, ett annat år Danmarks, ett tredje Rysslands o. s. v. Hallenberg vände sig mot denna metod. Allmän historia kan icke skrivas »över ett rike i sänder, utan måste så författas, att hon giver en sammanhängande kunskap om alla Europas riken på en gång i den ordning allmänna välvningarna därtill giva anledning». Uppslaget härtill har Hallenberg, såsom han själv framhåller, fått från Robertsons på sin tid så berömda History of Charles V (1769), men han har utfört det med stor självständighet och »jämfört själva de hithörande källor för vart rike och därefter granskat senare arbeten». »Det vittnar» — yttrar Ahnlund — »över huvud om en högst betydande beläsenhet; det är här vid lag utan fråga överlägset Robertsons historiska produktion. Men i särskild grad äro de åt Nordens förhållanden ägnade kapitlen förtjänta av uppmärksamhet ur källforskningens synpunkt. De grundas nämligen i oväntad utsträckning på studier i dittills otryckt material, såsom riksarkivets medeltida kopieböcker, Gustav Vasas registratur och Olaus Petri krönika». Hallenbergs rädsla för konstruktioner har emellertid gjort, att han alltför snäft inordnat händelserna i den kronologiska ramen. Själva den historiska utvecklingen blir därigenom mindre klar, och man kan därför förstå, att han föreföll den konstruerande och resonerande samtiden torr och tråkig. Detta åter sammanhängde med Hallenbergs hela uppfattning av historiens uppgift. I företalet yttrar han: »Författaren vet, att en hävdatecknare

Digitized by Google

bör, under det han arbetar i historien, anse sig vara utan fädernesland, utan religion och utan stånd, och han har i synnerhet varit sorgfällig, att hans arbete skulle utvisa, att han vet detta». Således — fullkomlig objektivitet.

Kort därefter fick han tillfälle att giva en samlad och utförlig framställning av vad han ansåg böra vara historiens metod, och

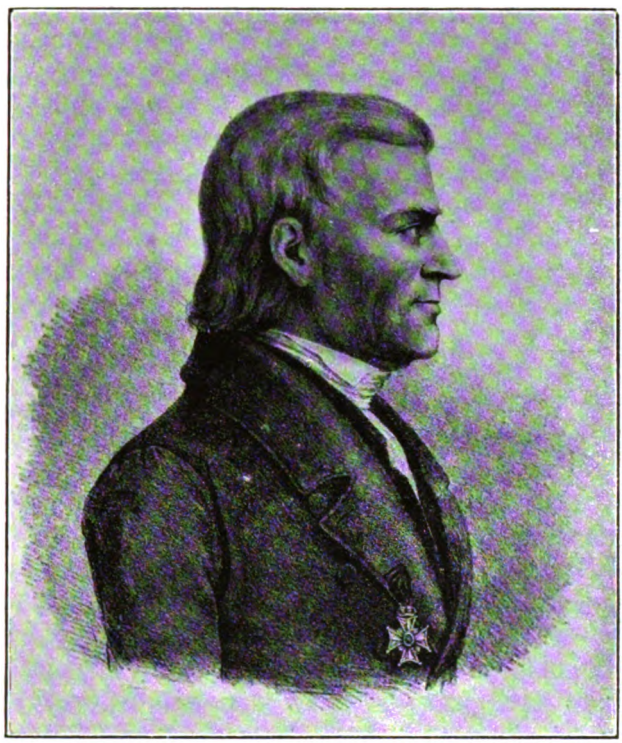

Jonas Hallenberg.
Litografi av A. Hårdh.

denna framställning är, så vitt jag vet, den i sitt slag första, som vi hava på svenska. Den förtjänar därför ett mera utförligt referat. Den föreligger i hans inträdestal i Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien (1787): Undersökning huruvida forntidens historiske arbeten kunna nu för tiden tjäna häfdeteknare till eftersyn. Till formen framträder talet såsom en kritik av antikens historieskrivare och var närmast föranlett av abbé de Mablys De la manière d'écrire l'histoire (1783), där den antika historieskrivningens företräde vindicerats. Men Hallenbergs kritik inskränker sig ej endast till antikens hävdateckning, utan sväller ut till en samlad framställning av

Digitized by Google

principerna för historiskt författarskap över huvud. Orientens historiska arbeten hava föga att lära oss. Händelserna återföras här ofta på den sanne gudens eller falska gudars omedelbara ingripande, »men sedan regeringar blivit fullkomligen mänskliga, böra de ock av hävdatecknaren endast på ett mänskligt sätt beskrivas». Man får ingalunda — yttrar han längre fram — inblanda försynen i en historisk undersökning, »emedan den icke hörer till historien utan till teologien. Till *alla* händelser kan orsaken sökas i Guds försyn, men då detta vore en orimlighet i historien, bliver det ej heller fullkomligen rimligt att söka sådan orsak till *några* händelser, utan man bör hellre underlåta att anföra någon orsak, när man ej kan utleta den närmaste och naturliga». Mot denna princip har »själva Robertson» försyndat sig, då han i Guds försyn söker orsaken till Luthers reformation. Historiens uppgift är *icke* »att utreda försynens allmänna regering, utan till händelser, åstadkomna genom människoåtgärd, endast söka närmaste orsaken i människoregering och därav flytande följder».

Den huvudfordran, som måste uppställas för all historieskrivning, är *sanningen:* »hävdatecknaren bör besinna, att han såsom hävdatecknare icke lyder någon annan makt än sitt eget samvete; att på samma sätt som i andra göromål minsta oredlighet icke kan förenas med ett grannlaga begrepp om ärlig karl, ävenså har man rättighet att anse en hävdatecknare för bedragare, i samma mån som han av uppsåt sökt förleda sina läsare». Grekerna hava i detta fall ganska mycket försyndat sig. Deras historiska arbeten upplästes ofta vid de offentliga festerna, och författarna förleddes därigenom att offra åt publikens smak; själva stilen blev i följd härav lätt en huvudsak på sanningens bekostnad, och ett arbete som Xenophons om Cyrus är snarast en roman, icke historia. Både greker och romare voro vidare rädda att stöta »den allmänna vidskepelsen» och anföra därför utan reservation drömmar och underverk. Det kan väl vara sant, att de själva ej trott på dem, »men en så stor benägenhet att anföra onaturliga händelser, särdeles att utan villkor anföra dem såsom sanna, är likväl en allt för svag böjelse hos en hävdatecknare och får åtminstone ej tagas till mönster». Likaså smickra de medvetet nationalfåfängan. Livius' arbeten »äro stundom snarare svassande lovtal» över romerska folket än verklig historia. *Historisk* sanning »tyckes för dem varit detsamma som *teologisk, politisk* och *moralisk* sanning», och de hava trott, att de ej förbrutit sig, när de »ej felade mot allmänt antagna och rådande grundsatser». Av samma hänsyn våga de ej kritisera forntidens dikter, med vilka »ej mindre deras egen än alla andra folkslags

Digitized by Google

äldsta historia är uppfylld». Livius börjar ju med en ren sagohistoria, som icke har någon historisk hemul annat än möjligen traditionen, »ty han klagar själv på flera ställen, att alla Roms allmänna handlingar blivit långt förut uppbrända, så att utom några korta lagar, som blivit räddade ur elden, hade han och hans föregångare ej annat än rykten att tillgå, och av dessa har man tillskapat en sammanhängande historia, som således i trovärdighet, vad äldsta tiderna vidkommer, icke lärer kunna överträffa, vad Rudbeck och Johannes Magnus skrivit i Sveriges äldsta historia».

En hävdatecknare »bör både *kunna* och *vilja* skriva sant, men fel, som komma av brist på underrättelser, böra dömas med lindrighet, då han gått uppriktigt tillväga». Ett oförlåtligt fel är däremot »uppsåtlig partiskhet i avseende på fädernesland, religion, stånd, vänskap och så vidare». En dylik partisk hävdatecknare har »ofta fått namn av god medborgare, om han skrivit osanningar till sitt fäderneslands beröm . . . Man vet, att i konung Karl XI:s tid troddes Sverige vinna en synnerlig heder av dess höga ålder, som ansågs otvivelaktigt bevisad genom Rudbeckens Atlantica.» Men även om man ville tro, att ett oförtjänt berö:m av fäderneslandet och dess forna inbyggare »kunde vara en nyttig uppmuntran för deras efterkommande, finge likväl denna nytta icke vinnas på bekostnad av sanningen». Ej heller får en historiker förbise en stor mans fel, ty »till målningens fullkomlighet är skuggan lika nödvändig som det lysande», och det är därför ett fel att förtiga t. ex. Gustav Adolfs häftiga lynne, som någon gång kunde förleda honom till orättvisa. »Äreminnen» — yttrar Hallenberg längre fram — »som innehålla för mycket beröm, äro vältalighetsstycken, vilka icke höra till historien, och forntidens författare hava rätteligen insett, att deras historiska nytta är ganska obetydlig». Man tror, att de uppmuntra till dygd och stora gärningar. Men denna verkan kunna de hava, endast i den mån de äro sannfärdiga.

Sanningen är således den första plikten, men »näst osanning är det en hävdatecknares största fel, om han ej förstår att göra vederbörligt val av händelser och om han utan urskillning anförer otjänliga småsaker». Dylika tjäna ej till någon upplysning och böra därför förvisas ur historien; »dock skall man ej under namn av obetydliga småsaker förstå sådana händelser, som ehuru små för sig själva, innehålla regenters och namnkunniga mäns utlåtelser» o. d. Sveriges fattigdom vid Karl IX:s död åskådliggöres således på ett ganska målande sätt av en sådan småsak, som »att konungens livskräddare ej kunde få betalning för en fordran av endast trettio daler på annat sätt än genom invisning till en kronofogde i Uppland

Digitized by Google

att bliva tillfredsställd av vad genom kronouppbörden kunde inflyta». Detaljer böra endast i dylika fall medtagas. Men det gäller även att väga mellan viktigare tilldragelser. »De gamla hävdatecknarna hava ock gemenligen det felet, att de för mycket sysselsätta sig med krig och för litet med fredsgöromål, vari de ingalunda böra följas». Ofta är det långt viktigare att känna det inhemska tillståndet före kriget, krigsrustningarna o. s. v. än själva krigsrörelserna. Omdömen om personer och händelser böra icke alldeles förkastas. En historiker måste även vara filosof, »så framt han ej endast ärnar författa en krönika. Men ovissa omdömen böra utelämnas; alla omständigheter måste vara bekanta och så utredda, att hävdatecknaren kan döma rätt eller snarare: läsaren sättas i stånd att döma rätt både om själva händelsen och hävdatecknarens omdöme.» Uppställningen eller — vad vi kalla — dispositionen är också av stor vikt, likaså skrivsättet, som bör »ej allenast vara städat och utarbetat, utan ock vältaligt». Denna historiska stil bör väl stundom vara målande, men aldrig utsvävande, »alltid jämn och flytande, men därjämte ofta så enkel och endast berättande, att den egentligen icke kan få namn av vältalighet», och hävdatecknaren bör aldrig glömma, att Sanningen är den gudinna, han bör dyrka; hennes bild får därför ej skymmas av några grannlåter. En historisk framställning bör vara tydlig och klar, och författaren får därför ej från poesien och vältaligheten hämta så många blomster, att tydligheten därigenom döljes. Om man uppställer dessa fordringar — säger Hallenberg till sist — kan man svårligen obetingat sätta forntidens historiker över en Hume eller en Robertson och andra den senare tidens bästa hävdatecknare. I flera fall kunna de tjäna oss till mönster, men vi måste taga oss till vara »att icke tilllika med de gamles dygder insupa deras fel och falla i vördnadsfull förundran över sådant, som förtjänar ursäkt i stället för förundran».

Såsom historisk teoretiker var Hallenberg, såsom av detta referat framgår, onekligen överlägsen, och det torde vara mycket få av hans satser, som man i våra dagar vill bestrida. Men han hade dock en känsla av, att även för dem, som iakttogo dessa regler, likväl »ännu åtskilligt återstod». Och vad detta var, finner man, om man vänder sig till hans förnämsta arbete. 1784 hade han utnämnts till rikshistoriograf, och meningen var då, att han skulle fortsätta, där Dalin slutat d. v. s. med Gustav Adolfs trontillträde. Han började också genast med en intensiv källforskning. »Det är i främsta rummet genom denna» — säger Ahnlund — »som Hallenbergs arbete har anspråk på ett hedersnamn. Redan den sorgfälliga genomgången av riksregistraturet har varit ett jättearbete; det finnes alltjämt icke något historiskt verk, som för Gustav Adolfs tid rikare avspeglar denna betydelsefulla källserie. Märklig är också den insikt, Hallenberg röjer om kammararkivets vikt för forskningen i vår inre historia; ingen har före Hans Forssell ägt en så skarp blick för denna

Digitized by Google

sak som Jonas Hallenberg. Han har även använt Svea hovrätts och statskontorets arkiv.» Hallenberg hade först tänkt sig, att Svea rikes historia under konung Gustav Adolf den stores regering skulle omfatta sex band, men arbetet svällde snart ut över denna ram. Det första bandet kom ut 1790, men med det femte (1796) hade han ej fört framställningen längre fram än till 1626, och därmed avbröts verket. Av historikerna av facket sättes detta arbete synnerligen högt: »Lagerbrings Svea rikes historia och Hallenbergs huvudverk, båda ofullbordade, beteckna höjdpunkterna i upplysningstidens svenska historieskrivning . . . I vetenskapligt dokumenterad grundlighet överträffar det vida Robertsons historiska arbeten.» Likväl är det tydligt, att Hallenberg icke slog an på sin samtid, och avbrottet berodde säkerligen till en väsentlig del på den ringa uppmuntran, som kom honom till del. I någon mån torde denna dock vara förklarlig. Sin fordran på sanning drev Hallenberg nästan in absurdum, och han saknade en väsentlig egenskap för hävdatecknaren: den historiska fantasi, som förstår att binda fakta samman, så att de giva oss en klar utvecklingslinje och levande bilder av de handlande personerna. Det är alldeles riktigt, att dylika vyer och dylika porträtt aldrig kunna bliva sanna i den mening, som Hallenberg fordrade. De bli onekligen mer eller mindre subjektiva. Men utan någon belysning från historikerns skapande fantasi bli de obestridligt sanna fakta, som en historiker av Hallenbergs läggning anser sig böra meddela, skäligen ointressanta. Historien är alltid i någon mån dikt, och Hallenberg, som själv icke var poet, förstod icke detta, uppställde heller icke denna fordran på ett historiskt arbete, och hans »Sanning» föreföll därför samtiden torr och intresselös. Den köld, med vilken hans historiska arbeten mottogos, förmådde honom ock att övergiva de historiska studierna. I stället kastade han sig på språkforskning och numismatik och visar sig här som samme samvetsgranne och kunnige forskare som i de historiska arbetena. Men av den stora allmänheten torde dessa lärda skrifter föga hava uppmärksammats.

Memoarerna.

För verklig historisk forskning hade Hallenbergs samtid mycket litet sinne. I stället föredrog man mera lätt skrivna memoarer, särskilt sådana, som behandlade hovlivet och societetsskvaller, och i stort sett kan sägas, att denna memoarlitteratur är en skapelse av den gustavianska tiden. Man skrev dagböcker, självbiografier o. s. v., och dylika ha författats nästan av de flesta handlande personer från denna tid. Att redogöra för dem alla förbjudes av utrymmesskäl, och jag skall här därför blott upptaga de mest bekanta.

Lovisa Ulrika.

Självbiografier och dagböcker förekomma ju i Sverige långt före den gustavianska tiden, men enkla, konstlösa och blott med syfte att redogöra för författarens personliga levnadsöden. Dylika finnas redan från reformationstiden. Men först på 1700-talet bliva de mera utarbetade, söka skildra ej blott författarens eget liv utan även samtidens politik och seder samt giva karakteristiker av de mera bemärkta personligheter, med vilka författaren råkat i beröring. Mönstret hade man tydligen fått från Frankrike, där dylika memoarer i slutet av 1600- och i början av 1700-talet voro på högsta modet — kardinal de Retz', mademoiselle de Montpensiers, Gourvilles

Digitized by Google

m. fl.[1] Genrens popularitet framgår kanske bäst därav, att denna tids roman oftast har formen av dylika memoarer — så Defoes, Le Sages, Marivaux' och i Sverige Rålambs. De första förebuden till denna under den gustavianska tiden så blomstrande litteratur möta oss under frihetstiden. Lovisa Ulrika började genast vid sin ankomst till Sverige att författa en journal, som likväl såsom kompromitterande och farlig för drottningen brändes jämte hennes övriga papper, då sammansvärjningen 1756 upptäcktes. Sedermera författade hon en ny journal, i vilken tiden 1744—1756, som skildrats i den uppbrända journalen, dock behandlats tämligen kortfattat; för de följande åren, 1756—1762, är den däremot tämligen utförlig och belyser ganska gott hovets uppfattning av den politiska situationen. Denna senare journal synes efter drottningens diktamen hava nedskrivits av hovmarskalken Sten Abraham Piper någon gång mellan åren 1772 och 1782 och kom med en mängd av drottningens övriga papper till det Fersiska arkivet; den har sedan till större delen utgivits av R. M. Klinckowström bland bilagorna till Fersens skrifter. Även Tessin nedskrev, såsom vi minnas, en dagbok. Men om denna liksom om Gyllenborgs memoarer har redan i föregående del talats.

Gustaf Bonde och Axel Reuterholm.

En annan av frihetstidens memoarförfattare var den förut ett par gånger omnämnde rudbeckianen riksrådet Gustaf Bonde, vilken såsom medlem av den Hornska regeringen spelade en ganska betydande roll under den äldre frihetstiden. Från sitt rådsämbete avsattes han av det segrande hattpartiet 1739 och författade med anledning därav en försvarsskrift: Partistriden vid 1738—1739 års riksdag och dess orsaker, som först i våra dagar (1898) utgivits. Skildringen tillmätes ett högt värde, och enligt Stavenow är det, som om »ett drama upprullades för läsaren, hela tiden fängslande intresset genom den måttfulla framställningen och den orubbliga konsekvensen i utvecklingen». Av samma märkliga riksdag finnes ock en annan skildring, nedskriven av en ung man, som stod så gott som utanför den politiska kraftmätningen, nämligen Axel Reuterholm, en farbror till den bekante »storvisiren». Han förde under åren 1732—1742 en dagbok, av vilken utom några fragment blott den för 1738 är bevarad. Något politiskt intresse erbjuder den icke, men däremot ett ganska stort kulturhistoriskt. Bonde skrev även ett annat memoararbete: Historiska uplysningar om tillståndet i Swerige under konung Fredric I:s regering, som av äldre historiker mycket anlitats och som i varje fall har betydelse för kännedomen om mössspartiets syn på politiken.

[1] Det nu mest berömda memoararbetet, av Saint-Simon, var dock okänt och gavs ut först på 1800-talet.

Digitized by Google

Ännu ett dylikt arbete nedskrevs under frihetstiden. Bland Dalins papper fanns en samling historiska anteckningar, som antagligen lämnats honom för att begagnas vid utarbetandet av den svenska historia, som han kort förut börjat. Efter några korta karakteristiker av Gustav Vasa och hans familj börja de med en mycket underhållande historisk skildring av Erik XIV och hans regering, mest bestående av belysande anekdoter och tydligen skriven av en mycket beläst man; sedan följa dylika om Gustav Adolf, Kristina och Karl XI samt slutligen Facta till revolutionshistorien under K. Carl XII:s regering, Drottning Ulrica Eleonoras samt början af konung Fredrics med teckning af diverse dithörande personers lynnen. Här föreligger således ett memoarverk, och enligt dess egen uppgift är det författat »av ett åsyna vittne». Anteckningarna hava nedskrivits någon gång 1745—1747 [1] och av en person, som 1718 haft en hovcharge. Det kan knappt lida något tvivel, att den anonyme författaren varit Dalins gynnare, den lärde presidenten Gustaf Rålamb, som 1718 var hovmarskalk. Författaren hade tillhört det holsteinska partiet, är en svuren fiende till Horn, en varm beundrare av Karl XII och vän av en utvidgad konungamakt: »En lagbunden och maktägande konung samt undersåtare med personlig äganderätts- och beskattningsfrihet, det är nödvändigt för inrikes vältrevnad och utrikes estimation» — man igenkänner här samma politiska uppfattning, som ligger bakom Dalins ungefär samtida skrifter. Gustaf Rålamb.

Rålambs memoarer äro så till vida alls icke personliga, som han blott på ett enda ställe antyder, att han själv varit med, och i stället söker han omsorgsfullt dölja, vem han är. De vidlyftiga memoarer, som Carl Tersmeden på äldre dagar nedskrev, äro däremot en självbiografi, som visserligen endast i ringa mån har ett politiskt intresse, men däremot ett dess större kulturhistoriskt. Tersmeden är nämligen en verkligt god berättare, och han ger en mycket åskådlig bild av livet under frihetstiden; i det avseendet äro hans memoarer bland de mest givande, vi hava för denna tid. Författarens moral var långt ifrån den bästa, han var spelare och hade åtskilliga andra olater, någon bemärkt ställning intog han icke — först 1774 blev han vice-amiral — ehuru han såsom Hedvig Taubes barndomsvän var en bland Fredrik I:s gunstlingar; ej heller hade han någon större begåvning, men just i följd av dessa egenskaper är han mest Tersmeden.

[1] På ett ställe alluderas på Lewenhaupts och Buddenbrocks olycksöde »för få år sedan». Då de avrättades på sommaren 1743, kan memoaren tidigast härröra från 1745. På ett annat ställe talas om »krigsrådet, nu riksrådet Sam. Åkerhielm», men han avsattes från rådsämbetet i december 1747. Mellan dessa år nedskrevos således memoarerna.

Digitized by Google

intresserad för frihetstidens vardagsliv inom vissa kretsar och ger oss en jämnstruken personlighets uppfattning av sin tid.

Axel von Fersen.

En man, som under nästan hela sitt liv befann sig i politikens brännpunkt, var däremot Axel von Fersen. Sin första riksdag bevistade han 1743, blev 1755 lantmarskalk och stod under hela den följande tiden såsom hattpartiets obestridde ledare. Under Gustav III:s alla riksdagar — utom den sista i Gävle, i vilken han ej deltog — var han den mest betydande mannen, och de memoarer, som man visste, att han på äldre dagar nedskrivit, kunde därför förmodas äga ett högst betydande historiskt värde. De utgåvos i åtta band 1867—1872 av R. M. Klinckowström, men tyvärr mycket illa; utgivaren gav icke ens någon upplysning om det språk, på vilket de avfattats — först i sista bandet meddelar han, att det varit ömsom franska, ömsom svenska. Några noter till texten förekomma nästan icke, och om tiden, då anteckningarna nedskrivits, lämnas ingen uppgift. På grund av de talrika minnesfelen är det emellertid tydligt, att Fersen författat dem tämligen långt efter själva händelserna. Men även om man frånser dessa faktiska felaktigheter, som C. G. Malmström i en mördande kritik uppvisat, är Fersens skildring av händelserna från Karl XII:s död till och med 1789 års riksdag icke sådan, som man kunnat vänta av en person, vilken under mer än en mansålder hade rykte om sig såsom Sveriges störste statsman, klok och besinningsfull. I stället möter man i memoarerna en småsinnad, högfärdig och hatfull författare utan vyer och utan ridderlighet. Han bedömer allt ur sitt partis och sin egocentriska personlighets synvinkel, och för Gustav III:s tid, då han till en stor del var hänvisad till hovskvaller, är hans »historia» snarast en skandalkrönika. Allt vad konungen gör häcklas, och Fersen observerar icke, att hans klander stundom slår över i det orimliga. Ett exempel kan vara nog. På vägen från Italien till Frankrike landsteg Gustav III i Toulon, »kastade en blick på hamnen och krigsflottan» och avreste sedan över Lyon till Paris, »utan att i *södra* Frankrike hava sett varken Languedocs kanal eller hamnen i *Brest (!)*». Fersen, som under många år varit i fransk tjänst, borde dock haft reda på, var Brest ligger.

Hamilton.

Hans memoarer hava därför knappast det historiska värde, som man före deras utgivande trodde, och de vittna mest om den måttlösa förbittring, som adeln hyste mot Gustav III. Häri har han dock en överman i Adolf Ludvig Hamilton, som författat Anecdoter tjänande till upplysning i svenska historien i synnerhet under konung Gustaf III:s regering samt en icke utgiven fortsättning för tiden 1792 till 1800. »Anekdoterna» nedskrevos 1795 och sjuda av förbittring

Digitized by Google

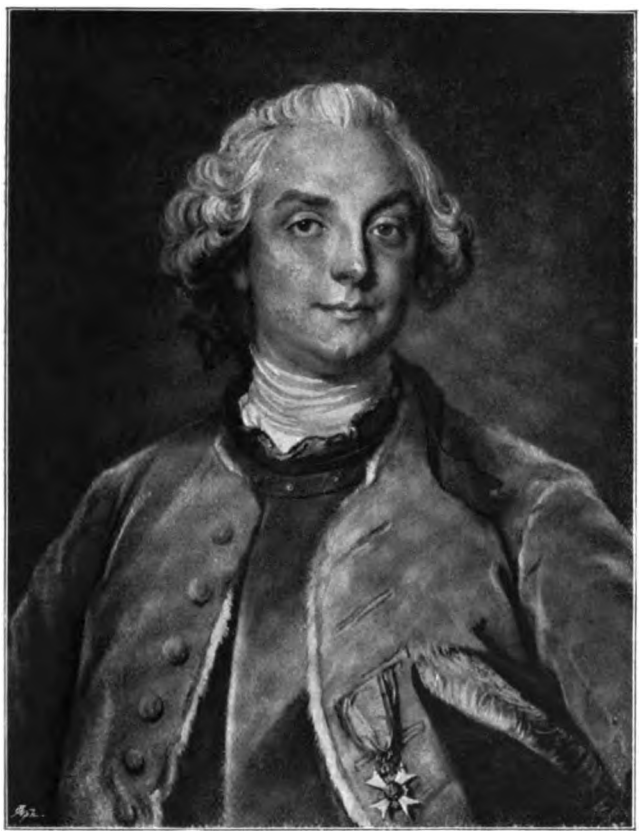

Axel von Fersen.
Pastell av Gustaf Lundberg. Gripsholm.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

mot den konung, vars kammarherre Hamilton dock varit. Anckarström kallas »en av de ofantliga karaktärer, vars styrka visar människan i en synpunkt, som blott tyckes tillhöra varelser av högre natur». »Han förglömde hustru, fyra små barn och uppoffrade

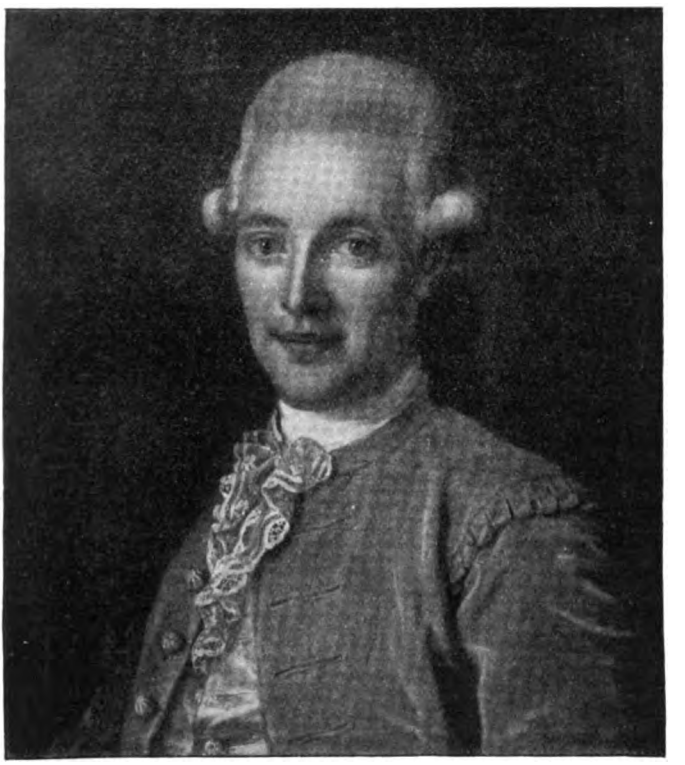

Adolf Ludvig Hamilton.
Oljemålning av okänd mästare. Tillhör greve Adolf Hamilton. Barsebäck.

lugn, förmögenhet samt timlig välfärd åt hämnden och patriotismen.» I den verkliga heroism, med vilken konungen bar sina plågor, ser Hamilton blott teater, och han tror på rent orimliga lögner: »Han lät förfärdiga åt sig en superb nattrock av silvermoaré. Klädd i den ämnade han från altanen åt den sidan av slottet, som kallas Logården, haranguera pöbeln, anklaga adeln för sin olycka, kasta ut bland folkhopen sin blodiga skjorta och överlämna hämnden åt denna till raseri uppeggade menighet. Följderna äro lätt insedda. Adelns plundring och massaker hade börjat i Stockholm och sedan gått över hela riket.» Men »adelns skyddsängel» vakade, och konungen uppgav en anda, »som oroat hans familj, hans rike och

Digitized by Google

hela Norden samt lämnade efter sig ett vittfrejdat rykte, men hos alla vältänkta och upplysta ett förhatligt minne».

Likväl får Hamilton icke bedömas uteslutande efter dessa memoarer. Han var en hetlevrad natur med starka känslor, hade därför lätt att hängiva sig åt ett våldsamt hat. I grunden var han dock en både rättänkande och övertygelsetrogen man, vars förbittring förklaras av hans strängt aristokratiska syn på politiken, och han hade icke alltid varit Gustav III:s fiende. Revolutionen 1772 hade han hälsat med hänförelse, och såsom kammarherre hos konungen hade han skrivit i sin dagbok: »Bättre herre är omöjlig att kunna tjäna». Redan vid riksdagen 1778 börjar dock förtjusningen svalna, och sedan stiger förbittringen ända till kokpunkten. Övergången framgår av en dagbok, som han påbörjat 1763 och fortsatt till 1782. Den är visserligen outgiven, men Oscar Levertin har ur den gjort flera utdrag, som visa oss Hamilton från en vida fördelaktigare sida än den, som kommer fram i Anekdoterna.

Gustaf Adolf Reuterholm.

Till denna antigustavianska memoarlitteratur kan man även räkna Reuterholms många anteckningar. Dessa jämte hans övriga arkivalier inköptes av staten 1824 från hans broders änka för 8,000 rdr banko och överlämnades då till utrikesdepartementet. Därifrån hava de sedan flyttats till riksarkivet, men icke alla. En del papper stannade nämligen kvar i enskild ägo och hava icke kunnat tillrättaskaffas. Skadan har dock i någon mån förminskats därigenom, att O. P. Sturzen-Becker begagnat dessa papper för den biografi: Reuterholm, som han gav ut 1862, och genom de talrika utdrag, han där gör, torde man hava det väsentliga kvar. I varje fall får man där en mycket åskådlig bild av en högfärdig, inbilsk, vidskeplig ordensnarr, som dock i själva verket var mera begåvad såsom politiker än vad man av hans egna anteckningar kan förmoda.

Adlerbeth.

Av helt annan art äro Gudmund Göran Adlerbeths Historiska anteckningar. Efter en kortfattad inledning börja de med en redogörelse för 1789 års riksdag, vid vilken Adlerbeth spelade en bemärkt roll, och åt denna riksdag ägnas hela den första delen; den andra skildrar tiden 1789—1796, den tredje 1796—1807. Adlerbeth var visserligen icke någon större begåvning, men han var en sällsport redbar man, han hade tillhört Gustav III:s umgängeskrets, följt med på den italienska resan — över vilken han fört en vidlyftig dagbok — han var konungens handsekreterare och hade av denne insatts i Svenska akademien. Att han 1789 sällade sig till oppositionen, berodde på hans ärliga övertygelsetrohet. Han är således en memoarförfattare, som icke kan avfärdas på samma sätt

Digitized by Google

som Fersen och Hamilton. »Oväldiga vittnen» — så börjar han sina memoarer — »till stora händelser äro skyldiga eftervärlden en upprikting underrättelse om de omständigheter, dem äro bekanta. De äro den skyldiga alltid åt sanningen och rättvisan, ofta jämväl åt sig själva, om deras belägenhet framställer dem till omdömen, misstankar eller klander... 1789 års riksdag bliver alltid märkvärdig i svenska hävder. Författaren har för den skull funnit mödan värt att uppsätta dessa anteckningar över samma riksdag, vilken han själv som riksdagsman bevistat. De skola bliva opartiska, ty författaren har intet annat intresse haft än fäderneslandets, och hans ställning har tillåtit honom följa intet annat parti än övertygelsens. Han kan misstaga sig i sina omdömen, men han kan varken vränga eller dölja sanningen av uppsåt.» Adlerbeth förtjänar här tilltro. Han *vill* skildra »sine ira et studio», hans minne kan hava svikit honom i några detaljer, men i varje fall torde hans och Wallquists redogörelser för det viktiga riksmötet vara de värdefullaste källorna, vi hava för vår kännedom om detta. Sin skildring nedskrev han antagligen omedelbart efter riksdagen och med ledning av dagligen gjorda anteckningar under denna. Domen över Gustav III utfaller här sträng och kan till en del förklaras av bådas så olika lynnen, den ene — för att citera Ljunggrens träffande karakteristik — »öppen, ärlig, utan förställning, den andre ända från barndomen intvungen i konsten att dölja sina tankar; den ene allvarlig, flärdfri, stadig, förnöjsam, försiktig och klok, den andre glad, lysande, ärelysten, ombytlig och djärv; den ene politisk doktrinär, den andre konjunkturpolitiker; den ene ett snille, den andre något stötande på pedant».

Adlerbeths Anteckningar utgåvos första gången 1856—1857 efter en i Brinkmanska arkivet på Trolle-Ljungby förvarad (men sedan försvunnen) avskrift. Sedermera hava de av Elof Tegnér utgivits efter originalet. I denna originalhandskrift finnes *icke* ett märkligt kapitel, som däremot intagits i avskriften: Konung Gustav III:s karakteristik, som utmärker sig för de ytterst skarpa omdömena om konungen. Huvudsakligen på grund därav, att karakteristiken saknas i originalhandskriften till Anteckningarna, vill Tegnér frånkänna Adlerbeth författarskapet. Skälet synes mig ej fullt övertygande. Karakteristiken är tydligen ett alldeles särskilt arbete, som av avskrivaren fogats till Anteckningarna. Utan tvivel har den funnits bland Adlerbeths papper, och *om* Adlerbeth skrivit den, har han nog skrivit den senare än Anteckningarna. Nu vill det synas, som om Adlerbeths förbittring mot Gustav III snarare stegrats, ju äldre Adlerbeth blev, och jag kan därför ej anse det så otroligt som Tegnér förmenar,

Digitized by Google

att han på äldre dagar nedskrivit denna karakteristik. Såsom en »smädeskrift» torde man knappt kunna stämpla den. Den är ytterst skarp, blottar Gustav III:s alla svaga sidor, men den framhåller ock de tilltalande, söker väga dem mot varandra, och författaren tar ofta konungen i försvar mot osannfärdiga beskyllningar. För min del kan jag därför knappt finna något, som talar emot Adlerbeths författarskap, men väl mycket, som talar för det.

Hochschild.

R. F. Hochschild.
Oljemålning av L. Pasch d. y. Tillhör greve Claës Piper. Bellinga.

Till de antigustavianska memoarerna böra även de räknas, som nedskrevos av »stadssekreteraren» d. v. s. magistratssekreteraren Rutger Fredrik Hochschild. Han började tidigt att föra en dagbok över vad som hänt och omarbetade sedermera, på 1780-talet, dessa dagboksanteckningar till en samlad memoar. Denna börjar med Gustav III:s tronbestigning och går till oktober 1787, då Hochschild avbröt den: »Enskilt tilltagande göromål, förenade med de infallande händelsernas myckenhet, föranleda mig att hädanefter föra dessa anteckningar såsom en dagbok». I denna form fortsätter han till 1801 eller till fem år före sin död (1806). Det intressanta i hans memoarer ligger däri, att vi här få händelserna i det ljus, i vilket de tedde sig för en oadlig observator, som icke hade något personligt intresse av dem. Det är då anmärkningsvärt, att han bedömer konungen med en så utpräglad antipati. I allmänhet synes han vara väl underrättad, och en god del av sina uppgifter har han, efter vad det vill synas, fått från de konungen närstående bröderna Carl och Fredrik Sparre. Den senare, som avgjort tillhörde konungens parti, ehuru han efter Gustav III:s död blev ett av Reuterholms redskap, efterlämnade mycket omfattande dagboksanteckningar, av vilka endast utdrag blivit tryckta, men som av dem att döma äro av ett ganska stort intresse.

Digitized by Google

Hedvig Elisabeth Charlotta.

Oljemålning av L. Pasch d. y. Tillhör grosshandlare Victor Strokirk. Stockholm.
(Svenska porträttarkivet.)

Digitized by Google

UNIV. OF MICH

Digitized by Google

Armfelt och Ehrenström.

Mot dessa antigustavianska memoarer stå andra, i vilka man möter verklig sympati för konungen. De flesta äro dock mindre utförda än motpartiets. Av Armfelt finnas fragmentariska dagboksanteckningar för åren 1781—1784, en på äldre dagar påbörjad självbiografi, som dock avbrytes redan vid 1780, samt slutligen självbiografiska anteckningar för åren 1792—1797. Dessa äro icke utgivna, men de ligga till grund för vår litteraturs biografiska mästerverk, Elof Tegnérs Gustaf Mauritz Armfelt, där talrika utdrag meddelas, vilka visa, att Armfelt, om han velat, kunnat bliva en verklig skriftställare av rang; det är icke många från denna tid, som hava hans spirituella och osökta stil. Honom närstående under en viktig kris var Johan Albrekt Ehrenström, som däremot efterlämnat en diger självbiografi, vilken 1882—1883 utgivits. Den nedskrevs, först sedan Ehrenström uppnått 65 års ålder och dragit sig tillbaka d. v. s. 1827 [1]. I sin ungdom hade han liksom en stor del jämnåriga gripits av Rousseaus frihetsidéer, och han var icke alldeles främmande för Göran Sprengtportens plan att med rysk hjälp lösslita Finland från Sverige, ehuru han i det kritiska ögonblicket synes hava ångrat sig och i stället blev en ivrig rojalist. Den lysande framtid, som tycktes öppna sig för honom, blev emellertid hastigt genom konungens död förbytt i olycka Han hade under förmyndarregeringen varit oförsiktig nog att inlåta sig i brevväxling med Armfelt, blev därigenom inblandad i dennes »konspiration» samt i följd därav dömd från liv, ära och gods. Benådad blev han först på avrättningsplatsen, och sedan dröjde det ända till 1800, innan han återfick full frihet, ära och adelskap. Han flyttade sedermera (1811) över till Finland, där han steg till höga värdigheter. Första delen av hans memoarer behandlar — efter en inledning om författarens ungdom — tiden till förmyndarregeringens början; den andra ägnas huvudsak-

J. A. Ehrenström.
Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors.

[1] Han var född 1762 och dog 1847.

Digitized by Google

ligen åt »konspirationen», men fortsätter ända till hans bosättning i Finland. Ehrenström har en ganska god stil och är fylld av ett bittert hat mot Gustav III:s motståndare, särskilt mot den forne vännen Reuterholm, som varit orsaken till hans fall, och Gustav III står för honom såsom den ljusa kontrasten till förmyndarstyrelsen, vilken för Ehrenström representerar inbegreppet av all uselhet.

Nordin. Till gustavianerna hörde ock de bägge prästerna Nordin och Wallquist. Den förres dagboksanteckningar för 1786—1792 — tryckta i sjätte bandet av Historiska handlingar — äro alldeles konstlösa och stilistiskt svaga, men av ett icke ringa historiskt värde, då Nordin under dessa år var djupt inne i konungens politik. Trots sin kyliga natur var han varmt fästad vid den honom så olika konungen, och de ord, med vilka han antecknat konungens död, stå i en skärande motsats till Hamiltons och Hochschilds nekrologer. »Gustav III avled» — skrev han — »Svea rike till stor skada och alla ärlige svenske män till den mest hjärtfrätande sorg. Salig konungen var en av de största människor jag känt, djup i stora saker, mild, förlåtande, klok och den mest raisonabla människa, med vilken jag någonsin haft att göra. Gud förlåte det hedriga mördarband, som tagit hans liv.»

Wallquist. Av en något olika art äro Wallquists efterlämnade papper. Han ville tydligen skriva verkligt sammanhängande memoarer. Sedan riksdagen 1789 slutat, vid vilken han intagit en så bemärkt plats, författade han en ypperlig och sakrik »Berättelse» om denna — tryckt i femte bandet av Historiska handlingar — och omedelbart därefter påbörjade han en självbiografi, som med all sannolikhet skulle utgöra en inledning till berättelsen och ur vilken jag redan gjort ett utdrag. Den avbröts dock, när han hunnit fram till 1786. Sedermera skrev han Antekningar om riksdagen i Gefle 1792. Men han hann aldrig sammanarbeta dessa spridda förarbeten till ett helt.

Gustaf Johan Ehrensvärd. En ställning mitt emellan de båda partierna intaga Gustaf Johan Ehrensvärds och Hedvig Elisabeth Charlottas dagboksanteckningar, vilka hava den obestridliga fördelen framför de senare nedskrivna memoarerna, att de giva oss de första intrycken av händelserna, utan att dessa såsom i memoarerna omdanats efter en senare uppfattning. Ehrensvärds journal omfattar jämförelsevis korta perioder: från maj till oktober 1776 och från juli 1779 till augusti 1780. Den är emellertid mycket värdefull. Både i kunskaper och i allvarlig livsåskådning stod Ehrensvärd över de flesta av de samtida hovmännen, och han har, om än icke någon stil, likväl en skarp uppfattning. Hans känsla för konungen är emellertid betydligt kyligare

Digitized by Google

under den senare perioden, och dessa anteckningar bestyrka således den nu väl vanliga uppfattningen, att 1778 års riksdag var brytningspunkten i Gustav III:s liv, då han började förlora den folkgunst, som han genom sin revolution förvärvat.

Hedvig Elisabeth Charlotta kom 1774 till Sverige från det lilla enkla hovet i Eutin. Hon var då nästan ett barn, blott femton år, men hon var kvick, god och glad, och »lilla Lotta» tyckes hava intagit alla med storm. »Hon skrattar och skämtar hela dagen» — skriver Fredrik Sparre i sin dagbok. »Hon är glädjen själv, och efter vad de personer säga, som hava lyckan att vara anställda hos henne, lär hon även hava det bästa hjärta.» Också den apatiska drottningen blev förtjust i sin svägerska. Hertiginnan »småretas och skämtar med henne, hon till och med kittlar henne utan någon försyn, när hon möter henne; det gör hon för övrigt också med sina egna hovdamer, vilket jag själv fick bevittna uti en av alléerna i Kungsträdgården under maskeradbalen». Bland dem, som från Wismar beledsagade den unga hertiginnan till Sverige, var ock grevinnan Axel von Fersen, som därvid åtföljdes av sin dotter Sophie, sedan grevinna Piper. Mellan de unga jämnåriga damerna uppstod en vänskap, som varade hela livet, och redan i augusti 1775 började hertiginnan att till fröken von Fersen skriva — vad man kunde kalla — månadsrapporter; det var denna form, hon gav sina memoarer, vilka naturligtvis nedskrevos på franska. Hon har givit dem en förtjusande inledning: »De, som komma att läsa dessa brev, torde möjligen vara nyfikna att erfara de skäl, som föranlett mig att nedskriva desamma. Jag har alltid varit road av läsning, i synnerhet av historiska böcker och hovmemoarer i allmänhet; det har därför synts mig angenämt att själv kunna efterlämna sådana till allmänhetens tjänst efter min död. En person i min samhällsställning får ofta tillfälle att vara ensam för att ej alltid falla sin uppvaktning till besvär; detta har åtminstone hänt mig, vilket givit mig en viss smak för ensamheten. Vad skall jag taga mig till, när jag är ensam? — sade jag till mig själv en dag. Att sitta och läsa bliver enformigt, man behöver omväxling och någon bestämd daglig sysselsättning; att sköta sin brevskrivning har sin tid, och att spela på clavecin eller knäppa på gitarr kan ju blott lämna förströelse för ögonblicket. Jag beslöt därför att skriva mina memoarer». Den form, hon valde för dessa, var, som hon trodde, ny. De skulle skrivas i form av brev till Sophie von Fersen, »ty vad kan väl vara angenämare än att få meddela sig med den, man håller utav». Ända till 1800 bibehålla hennes anteckningar denna form; sedan fortsätta de såsom vanliga memoarer till kort före författarinnans

Hedvig Elisabeth Charlotta.

Digitized by Google

död. Enligt min mening stå dessa memoarer högst inom den gustavianska tidens litteratur av denna art. Den lilla hertiginnan var visserligen icke inne i konungens politik, är också under den första tiden mera road av hovets nöjen än av mera allvarliga saker, men hon hade en god och klar iakttagelseförmåga, ett naturligt, sunt omdöme, var aldrig med om några intriger, utan sökte att ställa allt till rätta inom den kungliga familjen, inom vilken hon var den egentligen enda, som stod väl med alla. Ingen har därför — såsom Warburg anmärker — trovärdigare än hon skildrat dessa familjetvister; »det är en intelligent, livfull och ärlig människa, som talar i dessa memoarer».

Schröderheim.

En ställning i viss mån för sig intar Elis Schröderheim, som trots alla sina moraliska defekter likväl är en bland tidens älskvärdaste personligheter, en typ för det gustavianska lättsinnet i dess mest sympatiska form. Schröderheim var långt ifrån något snille, men han var en mer än vanligt habil ämbetsman, som arbetade med en sällspord lätthet, och framför allt var han en glad sällskapsmänniska, om icke direkt kvick, så lustig, fyndig och nästan aldrig elak. Dessa egenskaper i förening gjorde hans karriär; ända från 1775 kan han betraktas såsom ett slags inrikesminister och tillika såsom konungens maître de plaisir. Men hans lycka blev icke långvarig. Då den politiska kampen blev hårdare och mera oförsonlig, utträngdes den svage, hållningslöse Schröderheim ur konungens gunst av den allvarlige och kraftfullare Nordin, och efter 1786 stod han utan något egentligt inflytande. Hans fullständiga ruin följde under förmyndarregeringen, då han, fattig och sjuklig, ehuru ännu ej femtioårig, fick draga sig tillbaka till en liten gård strax utanför Stockholm, där han kort därefter (1795) slutade sitt en gång så glada liv. De sista årens sysslolöshet använde han till att skriva sina memoarer eller rättare sagt en samling skisser från den gustavianska tiden, porträtt av de mera bemärkta personligheterna, interiörer från frimureriet, en skildring av hertigens av Smålands korta levnadssaga, av Gustav III:s död m. m. Karakteristikerna gå icke vidare på djupet, men Schröderheim har en lätt penna, och i hans bilder står hans samtid ovanligt levande framför oss. Ehuru Schröderheim — slarv som han var — aldrig tog sitt författarskap på allvar, visar han sig i sina anteckningar såsom en av de första verkliga kåsörer, som vår litteratur har, och ingen av hans samtida — säger Levertin — »kan måla en liten scen med sådan gratie och sådant liv som han. Jag vet intet mer fulländat kabinettsstycke från det gustavianska hovet än den lilla gouache, elegant som en Lafrensen och skälmsk som en Baudouin, i vilken Schröderheim tecknar hertigens av Smålands födelse.»

Digitized by Google

Något i samma stil, men knappast så spirituellt skrivna, äro Lars von Engeströms Minnen och anteckningar. Liksom Schröderheim har han mest sinne för anekdoten, och sina historier berättar han icke illa. Men hans kännedom om den gustavianska tiden var betydligt mindre, ty redan 1782 blev han, vid trettioett års ålder, såsom diplomat förflyttad till utlandet, och före denna tid hade han intagit endast en underordnad ställning. Om man frånser, att han en kort tid under förmyndarregeringen var hovkansler, återkom han till Sverige först efter statsvälvningen 1809, då han blev statsminister. Såsom sådan stannade han ända till 1824, varefter han bosatte sig på sin egendom i Polen, där han två år senare avled. Sina memoarer författade han under de sista åren av sin vistelse i Sverige, ehuru tydligen med stöd av äldre anteckningar. Deras egentliga värde ligger väl i de diplomatiska notiserna, men även för kännedomen om den gustavianska tidens liv äro de en god källa, ty Engeström var en sanningsälskande man, som visserligen icke kan räknas till hovpartiet, men heller icke till konungens fiender. Till dem hörde däremot hans bror Johan, vars mera tungrodda Historiska anteckningar hava sitt egentliga intresse för denna tids inre politiska historia.

Bröderna von Engeström.

Elis Schröderheim.
Oljemålning av Per Krafft d. ä. Gripsholm.

Den förmåga att giva små kulturbilder av tiden, som vi funnit hos Schröderheim och även hos Lars von Engeström, möter oss ock hos andra, så i den påbörjade självbiografi, som ärkebiskop Lindblom skrev och i vilken han på ett ypperligt sätt skildrar sina

Samuel Ödmann.

Digitized by Google

minnen från skollivet i Linköping. Sin kulmen når denna genre med Samuel Ödmanns klassiska Hågkomster från hembygden och skolan,[1] som skildra först ett småländskt prästhus under Ödmanns ungdom på 1750-talet och sedan skollivet i Växjö under följande årtionde. Med en viss rätt kunna dessa kulturbilder sägas vara de första kapitlen av en självbiografi, som, om den fortsatts, kunnat bliva något enastående i vår litteratur. Ty såsom skildrare har Ödmann få likar inom denna, och hans levnadssaga hör till de egendomligare. Då vi sedermera ofta skola möta hans namn, torde det vara lämpligt att redan här redogöra för denna, så mycket hellre, som Ödmann bildar övergången till den vetenskap, som sedan skall behandlas, nämligen den orientaliska språkforskningen. Han var smålänning, född 1750, och uppfostrades till en början hos sin morfar, prosten Wiesel i Vislanda, kom sedan till Växjö skola och blev 1768 student i Uppsala. Det är dessa barndoms- och ungdomsminnen, som han skildrat i sin bok — den första saftiga och levande kulturhistoriska essay, vi hava, och den, i vilken den föregående tidens mera torra hembygdsbeskrivningar förvandlats till verklig litteratur. I Uppsala studerade han först grekiska och orientaliska språk, men blev snart en av Linnés ivrigaste lärjungar. Filosofie kandidat blev han 1772, och någon annan akademisk examen tog han aldrig. Året därpå lät han prästviga sig, efter att hava avlagt prästexamen inför domkapitlet i Växjö, och blev först huspredikant, sedan kapellpredikant och skolmästare på Ingarön i Stockholms skärgård. Lönen var klen, och för att livnära sig blev Ödmann — fiskare och en ganska duktig sådan, som i Stockholm hade god avsättning på sina fångster. På ett enda år — berättar Böttiger — »sålde han för tusen daler och kunde nu inköpa böcker för en del av förtjänsten. Men omöjligt skulle den hava räckt till för inköp av de många, som han behövde. Han lånade genom några vänners hjälp hundratals sådana dels från Kungliga biblioteket, dels från enskilda boksamlingar, och den båt, som till huvudstaden hade infört hans fisk, återvände ofta med en vida dyrbarare laddning». På så sätt utvecklade sig den obemärkte skolmästaren på Ingarön till en av sin tids lärdaste svenska vetenskapsmän, som för övrigt hämtat sitt vetande icke blott ur böcker utan direkt ur studiet av naturen. Ett litet exempel på hans observationsförmåga och hans stil kan här anföras. Linné hade i växtriket funnit en pålitlig almanacka. Ödmann visade upp, att djurriket var en ännu pålitligare: »En tidig vårvärme framlockar ofta blomman utur den urtjälade jordtorvan och knoppar av trädens upptinade kvistar, vilka dock endast bliva offer för en oväntad, men återstå-

[1] De nedskrevos 1801 och trycktes först 1830.

Digitized by Google

ende vinters kvarleva. Det nekas väl icke, att ju somliga fåglar, som vintra i fäderneslandet, även stundom med sin vårsång tillkännagiva, att de erfara intryck av vårens behaglighet, ehuru dess varaktighet är så opålitlig, att de sedermera på flera dagar nödgas

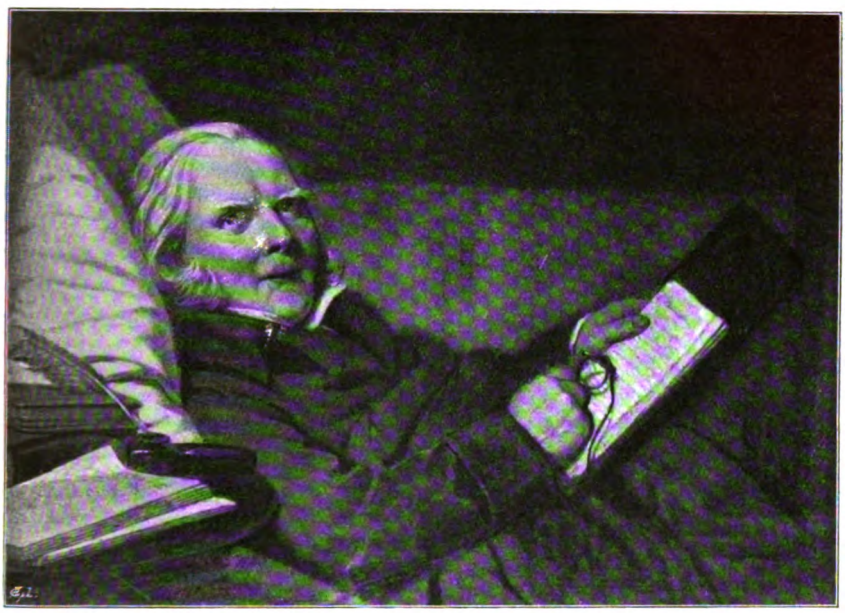

Samuel Ödmann.
Oljemålning av J. G. Sandberg. Smålands nation. Uppsala.

avbryta sina nöjen. Men djurrikets flyttande invånare låta sällan så dåra sig av några vårsolens bedrägliga ögonkast. — — Anemone hepatica kan ej i april så tryggt försäkra oss om isens avgång som sädesärlan i februari. Anemone nemorosa tryggar oss ej så för frostnätter som stenskvättan och göken.» För vissa örters utflyttning ur orangeriet gör trädgårdsmästaren säkrast, om han avbidar gökens tillstånd, »och bliver ej gökdårad, om han på gökens ord utbär sina krukor». Detta är ju både Linnés stil och hans iakttagelseförmåga.

Ödmann studerade särskilt fåglar och fiskar. Så fick han i Vetenskapsakademiens Handlingar för 1779 läsa några uppgifter av en berömd zoolog Pallas om simfåglarna. De voro felaktiga, och Ödmann skrev nu en uppsats, i vilken felen rättades och som han sände in till akademien. Denna fann till sin förvåning, att landet ägde en kunnig naturvetenskapsman, om vilken man aldrig hört talas. Man ville gärna sätta sig i förbindelse med honom. Men var

Digitized by Google

fanns denne Ödmann? Någon adress hade han ej uppgivit. Till sist fick man reda på honom genom en hökare, hos vilken Ödmann köpt blår för att stoppa upp sina fåglar. Anekdoten stammar från Per Wieselgren, är visserligen långt ifrån säker, men tyckes enligt Wijkmarks samvetsgranna biografi innehålla en sanningskärna, och i varje fall blev han nu en flitig medarbetare i Handlingarna. Redan samma år som hans första uppsats trycktes i Handlingarna (1780), införde han där en annan: Väderleksanmärkningar för 7 år i Wermdö skärgård, varifrån det nyss gjorda citatet är hämtat, och 1784 invaldes han i akademien. Men det är tvivelaktigt, om han personligen kom att där taga inträde. Han hade nämligen kort förut drabbats av en svår olycka. Han hade fått en elakartad frossa — en då ej ovanlig företeelse i skärgården. Denna frossa antog allt svårare och svårare former samt ledde slutligen till den sjukdom, som nog blev den väsentliga: neurasteni, tvångsföreställning eller huru man vill kalla den. Han ansåg sig icke kunna tåla frisk luft, icke vistas uppe, icke gå ut ur sitt rum, där han nu fick ligga, om dagarna påklädd, på sin säng. Minsta vindfläkt framkallade en ny frossattack. Med studierna i själva naturen var det därmed slut och även med inkomsterna av fisket. Men Ödmann förlorade icke modet. Han hade alltid varit road av resebeskrivningar, och nu började han att för förtjänstens skull översätta dylika. En del bearbetade han, rättade även misstag i dem, och tack vare honom blev studiet av resebeskrivningar så populärt, att det hotade att utränga romanläsningen. Det är en rent fruktansvärd rad av dylika resebeskrivningar, som han givit ut. Hans geografiska kunskaper voro även sådana, att han, — som Beskow berättar — »kände Europas länder och huvudstäder samt främmande världsdelar bättre än de mest långväga resande. Då främlingar besökte honom, satte han dem gärna i förvåning genom detaljnotiser om deras fädernesland eller födelsestad, vilka uppgifter ofta voro för dem själva obekanta.» Särskilt intresserad var han för orienten, emedan han här kunde kombinera det geografiska och biologiska intresset med det teologiskt-exegetiska, och 1783 utgav han de sedan fortsatta Strödde samlingar utur naturkunnigheten till den heliga skrifts upplysning, som kort därefter översattes på tyska. Europas då främste exeget, Michaelis i Göttingen, skrev därom en mycket lovordande recension, och det uppstod en lärd brevväxling mellan den berömde tyske forskaren och enslingen på Ingarön, som utan att själv sträva därefter blivit en berömd man. Emellertid ville Ödmann helt naturligt komma bort från Ingarön till någon plats, som bättre passade för hans vetenskapliga intressen, och Vetenskaps-

Digitized by Google

akademien hade även kraftigt lagt sig ut för honom — dock utan någon påföljd. Själv gjorde Ödmann emellertid icke någon direkt ansökan. Men 1789 blev den energiske Wallquist chef för ecklesiastikexpeditionen, och redan förut var den för all vetenskap så nitälskande Rosenstein kanslerssekreterare. Genom deras samfällda bemödanden fick då skolmästaren på Ingarön en plats, där en dylik begåvning kunde göra sig gällande. I januari 1790 utnämndes han utan ansökan till kyrkoherde i Gamla Uppsala och i mars s. å. till teologie adjunkt vid universitetet. I kanslersbrevet säger kansleren (kronprinsen d. v. s. faktiskt Rosenstein), att som konungen »täckts förständiga mig, det Hans Majestät till det lediga prebendepastoratet Gamla Uppsala utnämnt den för sin skicklighet, kunskaper och utgivna skrifter i åtanke komne skolmästaren Samuel Ödmann och Hans Majestät tillika förklarat sig med nådigt välbehag skola anse, om jag genom teologie adjunkts fullmakt förbunde kyrkoherden vid akademien», så hade nu kansleren för honom utfärdat denna fullmakt. Men — ännu återstod en svårighet: att få honom till bestämmelseorten. Väl inbäddad, först i en däckad båt, sedan i en täckvagn, fördes han emellertid dit, någon inträdespredikan kunde han ej hålla, och enligt Böttiger besteg han ej på trettiosju år sin predikstol. Föreläsningarna höll han i sitt rum, liggande påklädd på sängen, och i denna kammare höllos alla de många sammanträden, i vilka han måste vara med. Atmosfären lär icke hava varit behaglig. »Till hans egenheter» — berättar Beskow i sina Minnen — »hörde, att han ville hava en sådan värmegrad i sina rum, att man kunde, enligt talesättet, steka sill på väggarna. Hans mat serverades på fyrfat; brev och tidningar skulle före framlämnandet ligga på en glödhet kakelugn, och innan man fick inträda i hans rum, skulle man en tid hava uppehållit sig i ytterrummet och sedan ej komma honom för nära. Vatten tålde han icke och hade troligen ej tvättat sig på flera år.» Dessutom var luften i rummet tjock av tobaksrök. 1799 blev han e. o. och 1802 ordinarie teologie professor, och ehuru han aldrig satte sin fot varken i konsistorium eller fakultet, kom han att styra bägge samt var även den ledande inom bibelkommissionen. Märkvärdigt nog åtnjöt han trots sitt originella levnadssätt en förträfflig hälsa, skötte sitt pastorat, inspektoratet för tre nationer, det teologiska seminariet, sin professur och sina lärda studier, ända till dess att han blev sjuttionio år. Han dog nämligen först 1829.

Carl Aurivillius.

Med sin mångsidighet bildar Ödmann övergången från naturvetenskapen och memoarlitteraturen, om vilka nu talats, till den semitiska språkforskningen, som egendomligt nog var den humanistiska veten-

Digitized by Google

skap, som under den gustavianska tiden stod högst. Att så var, berodde därpå, att undervisningen häri leddes av en av Sveriges mest betydande vetenskapsmän på övergången mellan frihetstiden och den gustavianska tiden. Det var Carl Aurivillius, som dock — karakteristiskt för frihetstidens befordringssystem — ganska sent kom till den plats, till vilken han långt förut borde hava varit självskriven. Han var född 1717 och blev efter långvariga studier i Tyskland, Frankrike och Holland 1747 docent i grekiska och orientaliska språk vid Uppsala universitet. Professorn i ämnet var då en sjuttio års man, och ledningen av studiet övergick därför helt naturligt till den trettioårige lärde och begåvade docenten, som tog ämnet från en mera modern sida. De orientaliska språken hade dittills i det hela studerats såsom en hjälpreda för teologien, och man hade därför inskränkt sig till hebreiskan. Aurivillius utvidgade ämnet till att omfatta även andra semitiska språk och lade en huvudvikt på de förut mera försummade realia. Dessutom var han en ypperlig lärare, och Forsskål, Björnståhl, Tingstadius och Norberg hava gått i hans skola. För att livnära sig hade Aurivillius 1754 måst mottaga professuren i latinsk poesi. Så blev platsen i orientaliska språk efter två år ledig. Aurivillius uppfördes enhälligt på första rummet av konsistorium, vilket likväl icke hindrade Kungl. Maj:t att till professurens innehavare nämna teologie adjunkten Clewberg, vars visit inom den filosofiska fakulteten emellertid blev tämligen kortvarig. 1760 gick han nämligen tillbaka till den teologiska, och den orientaliska lärostolen blev åter ledig. Men även nu förbigicks Aurivillius av den på tredje rummet uppförde teologen Hesselgren, och först 1772, sedan även Hesselgren förflyttats till den teologiska fakulteten, blev Aurivillius hans efterträdare. Såsom orientalisk språkforskare stod han i främsta ledet, och efter hans

Carl Aurivillius.
Silhuett. Tillhör professor Chr. Aurivillius, Stocksund.

Digitized by Google

död (1786) kallade Europas då mest frejdade semitist, Michaelis i Göttingen, honom »ein wirklich in den orientalischen Sprachen so grosser Mann, wenigsten der grösseste seiner Zeit in Schweden, dem vielleicht Deutschland nach dem ganzen Umfang seiner philologischen Gelehrsamkeit keinen gleichzeitigen entgegensetzen kann.»

J. J. Björnståhl.
Tuschteckning av Eric Wrangel 1764. Lunds universitetsbibliotek. (Björnståhlska samlingen.)

Inom sin vetenskap hade Aurivillius en viss likhet med Linné. Också han hade sina »bussar», som drogo ut på forskningsfärd. Den äldste av dessa var gemensam för bägge, nämligen Petter Forsskål, som vi minnas från föregående del. 1752 hade Aurivillius och Michaelis börjat brevväxla med varandra, och utan tvivel var det på Aurivillius' råd, som Forsskål 1753 begav sig till Göttingen för att under Michaelis fortsätta sina orientaliska studier, särskilt i arabiska. Han blev där en bland Michaelis' älsklingslärjungar, och det var på dennes kraftiga rekommendation, som han, ehuru svensk, antogs till medlem av den expedition, som av den danska regeringen avsändes till Arabien. Hans egentliga uppgift var att göra tjänst som expeditionens naturhistoriker. Men han blev ock dess tolk. Han kände — skrev hans reskamrat Niebuhr — »bäst av hela sällskapet till det arabiska språkets dialekter, i följd varav han ofta fick föra ordet för oss». Men som redan nämnts dukade Forsskål under för klimatet, och några frukter av hans arabiska språkstudier sågo därför aldrig dagen. Hans nu lyckligtvis återfunna resejournal innehåller dock flera målande skildringar av arabernas liv och av landets natur.

Björnståhl.

Även en annan av Aurivillius' lärjungar drog av vetenskapligt intresse ut på en dylik långfärd, från vilken han aldrig skulle vända tillbaka. Det var Jacob Jonas Björnståhl. Han var född i Södermanland 1731 såsom son till en fattig underofficer och inskrevs

Digitized by Google

först vid tjugotre års ålder som student i Uppsala, där han 1763 blev först Ihres docent och sedan docent i arabiska. Fyra år senare (1767) fick han tillfälle att såsom guvernör för två unga friherrar Rudbeck företaga en längre utländsk resa, som kom att räcka i ända till tolv år och skulle hava varat ännu längre, så vida ej döden (1779) avbrutit hans färd. Denna resa känna vi ganska noga, ty efter hans död gav den outtröttlige litteraturentusiasten Gjörwell i sex band ut hans Resa til Frankrike, Italien, Sweitz, Tyskland, Holland, Ängland, Turkiet och Grekeland (1780—1784). Innehållet utgöres dels av de brev, som Björnståhl under sin resa skrivit till Gjörwell, Linné, Berch och Lidén, dels av ett utdrag ur hans resejournal. Från Sverige reste han sjövägen över Rouen till Paris, där han stannade i tre år, under vilken tid han idkade flitiga studier i syriska och arabiska för de förnämsta semitisterna därstädes, Desguignes, Legrand och Le Roux des Hauterayes, som gåvo honom de mest smickrande vitsord. Då Gustav III kort efter Björnståhls avresa från Paris kommit dit och fått höra om det uppseende, som Björnståhl genom sin lärdom väckt, begagnade han den rätt, han såsom kansler hade, och utnämnde Björnståhl till innehavare av den lediga adjunkturen i orientaliska språk i Uppsala, ehuru denne icke var uppförd på konsistoriets förslag. Björnståhl fick således ett relativt gott resestipendium, ty med kontanter och spannmålsersättning hade en adjunkt omkring 600 daler smt. Från Paris hade han över Schweiz rest till Italien, där han också vistades i omkring tre år under ständiga studier i de olika städernas bibliotek och arkiv. Därifrån for han över Schweiz, Tyskland och Holland till England, dit han ankom i början av 1775 och där han stiftade bekantskap med biskop Lowth, om vilken jag längre fram får tillfälle att tala, och den berömde Kennicott, vars bibelupplaga då var den stora tilldragelsen inom den lärda världen. Efter vad det förefaller var det Björnståhls avsikt att från England begiva sig hem; hans reskamrat Rudbeck gjorde det i varje fall. Men då han befann sig i Oxford, mottog han där ett brev från Gustav III med uppdrag att företaga en forskningsresa till orienten, till Syrien, Palestina och Egypten; till reskamrat skulle han få Matthias Norberg. I följd av denna befallning avreste Björnståhl i mars 1776 sjövägen till Konstantinopel, där han stannade i två år dels för att invänta Norberg, dels för att lära sig turkiska och andra nödiga språk. Under tiden hade Gustav III utnämnt honom, först till e. o. professor i Uppsala (1776) och sedan till ord. professor i Lund (i februari 1779). Underrättelsen härom träffade honom aldrig, ty då hade han redan lämnat Konstantinopel. Det näst sista brev, som

Digitized by Google

han skrev till Gjörwell (i januari 1779), slutade: »Nu på några postdagar lärer jag icke få tillfälle att skriva M. H. till, emedan jag tänker göra en liten resa till Grekland, därifrån knappt någon post går. Jag har tyckt, att jag icke bättre kan använda den tid, jag måste vänta på min reskamrat, än att se något nytt och samla flera kunskaper samt fullgöra min nyfikenhet. — — Jag tänker vid Gud på denna resan bese locus ubi Troja fuit, examinera de gamla grekiska manuskripter på berget Athos etc. Jag hoppas vara här tillbaka, juvante Jove, inom 2 till 3 månader.» Resan blev emellertid besvärligare, än han tänkt sig, först själva sjöresan. På vägen från Volo i Thessalien, där han landat, råkade han ut för rövare, men kom verkligen fram till ett av Athosklostren, där han stannade i en och en halv månad, sysselsatt med att avskriva manuskript. På vägen därifrån kopierade han åtskilliga inskrifter, men så förkylde han sig, fick feber och rödsot och avled i Saloniki i juli 1779.

Björnståhl fick således lika litet som Forsskål tillfälle att bearbeta det materiel, han funnit, och utom den av Gjörwell utgivna Resan är hans litterära kvarlåtenskap ganska obetydlig. Men denna är dess märkligare. Om sitt sätt att färdas skrev Björnståhl i ett brev: »Min herre torde tycka, att jag reser för långsamt. Sed sat cito, si sat bene. Jag har nog sett många, som löpa gatlopp genom Europa och sedan veta ingenting, ty de hava ingenting sett annat än nya härbärgen, nya posthästar, nya komedihus etc., som de förändrat. Men just deras exempel hava lärt mig rätta sättet att resa. Jag har bjudit till att se det fysiska och moraliska på landet och i städer, att känna människor från den högste till den lägste, göra bekantskaper med alla auktorer, som leva på de ställen jag farit fram, bese kabinetter och bibliotek, examinera manuskript och utplocka det, jag funnit kuriöst, beundra mästerstycken i naturen och konsten etc. Det fordras ofta tid nog att uppspana det, som skymmes av glömskan, och sedan finna vägarna till detsamma. Man måste ofta vänta på tiden och lägenheten att få se det och därpå sedermera att göra sina anmärkningar, skriva upp det, man finner märkvärdigt. Ofta måste man sätta till hela natten och ett stycke av dagen att uppskriva, vad man sett den dagen, som gick förut.» Björnståhl hade en oerhörd vetgirighet att taga reda på allt, alla lärda nyheter, alla svenska minnen, besöka alla bibliotek och stifta bekantskap med alla berömdheter. Det sista är särskilt karakteristiskt för honom. I sin entusiastiska inledning till Resan skriver Gjörwell: »Vad honom däremot nog allmänt förebråddes var den slags oförsynthet, om jag annars får bruka detta ordet, varmed han under sina resor allting uppsökte, alla besvärade. Men låt vara, att

Digitized by Google

detta var en brist uti grannlagenhet, så är dock lika säkert, att just denna egenskap, lagd till hans outtröttliga flit och hans oförlikneliga minne, hava vi att tacka för hans samlingar och upptäckter.» Björnståhl gjorde sig bekant med Rousseau, Diderot, D'Alembert och slog sig fram till själve Voltaire. På resan från Paris till Italien gjorde han en avstickare till Ferney för att få se den märklige mannen: »Han lät säga mig, att han vore sjuk och lät tillbjuda mig förfriskningar i hettan, isynnerhet Sirop de Capillaire, som är mycket i mode härstädes. Jag svarade, att all sötma skulle vara mig ganska besk utan att få den äran att se Herr Voltaire, vars åskådande skulle vara de allra bästa traktamenter för mig, vilket jag bad betjänten säga Herr Voltaire. Han tog väl upp den friheten och skickade mig sin secretaire herr Vaniere att hålla mig sällskap. Jag lämnade honom Herr D'Alemberts brev, vilket han levererade i Herr Voltaires händer. Omsider kom Herr Voltaire ut i salen, där vi voro, och bad om ursäkt, att han låtit mig vänta så länge, sade, att han hade feber m. m.» Björnståhls enträgenhet hade således avgått med seger. Själva samtalet, för vilket Björnståhl sedan redogör, bestod mest av ömsesidiga komplimanger, ty Björnståhl var ingen psykolog, som ägde förmåga att karakterisera de personer, med vilka han kom i beröring. Han betraktade dem ungefär som en bibliofil betraktar en rar bok och är nästan alltid idel beundran. Han är därför mest till sin fördel, när han redogör för sina biblioteksbesök, ty han hade verkligen en stor förmåga att där göra upptäckter. Hans resa ger oss i följd härav en god del av denna tids lärdomshistoria samt är fullkomligt proppad med lärda notiser av alla slag.

Norberg.

För den svenska kulturen fick hans tillämnade reskamrat Matthias Norberg, som då var docent i Uppsala, större betydelse. Vid trettio års ålder — han var född 1747 — anträdde även han en längre studieresa, fick i Milano befallning att resa till Konstantinopel, där han skulle träffa Björnståhl. Där möttes han emellertid av underrättelsen om dennes död, någon expedition kom således icke till stånd, och Norberg fick resa hem; i slutet av 1781 var han tillbaka i fäderneslandet, där han utnämnts till Björnståhls efterträdare såsom professor i Lund. På denna plats stannade han ända till 1820 och utövade en omfattande både lärar- och författarverksamhet. Bland annat upptäckte och utgav han Codex Nazaræus, liber Adami appellatus, som sedermera fick betydelse för Stagnelius' diktning och världsåskådning, dessutom flera andra viktiga codices, och åtnjöt över huvud anseende såsom vår främste orientalist — ett beröm, som eftervärlden dock något reducerat.

Digitized by Google

En annan svensk orientalist har däremot bättre stått sig inför en senare tids domstol, nämligen Johan David Åkerblad, ehuru han på sin tid var föga känd och alls icke uppskattad i hemlandet, åtminstone icke så som han förtjänade. Han var född i Stockholm 1763 Åkerblad.

Matthias Norberg.
Oljemålning av Per Krafft d. y. Uppsala universitet.

såsom son till en spegelfabrikör, studerade under fyra år (1778—1782) klassiska och orientaliska språk i Uppsala och blev redan vid tjugo års ålder i tillfälle att företaga en studieresa till orienten. Vid den svenska legationen i Konstantinopel fanns en plats, som kallades »Kungl. Maj:ts jeune de langue». Legationen behövde ju en tolk, som var kunnig både i svenska och turkiska, och härtill skulle denne stipendiat utbildas. Just som Åkerblad slutat i Uppsala, blev platsen genom den förre innehavarens död ledig, Åkerblad anmälde sig, bifogade en rekommendation av Aurivillius, antogs och avreste genast till Konstantinopel. Ett år därefter, i mars 1784, skrev ministern, att Åkerblad genom otrolig flit inhämtat »på mindre än ett år turkiska språket och så mycket, som kunde läras

Digitized by Google

av det arabiska». Möjligen var det med anledning av de lovord, som den unge mannen erhöll, som Gustav III under fem års tid bekostade en studieresa för honom. Den gick till Mindre Asien, Syrien, Palestina, Cypern, Egypten och Tunis, varefter Åkerblad över Marseille reste hem till Sverige, där han nu (1789) anställdes såsom translator för turkiska språket vid utrikesexpeditionen med en lön av 200 rdr sp. och fullmakt som protokollssekreterare. I början av 1791 skickades han emellertid med ministern Asp såsom legationssekreterare och dragoman ånyo till Konstantinopel. Där trivdes han emellertid icke, drog ej jämt med den nye ministern Mouradgea d'Ohsson, och i april 1796 bad han i brev till hemmet att förskonas från Konstantinopel, där pesten rasade och »där jag redan under mitt korta vistande denna gången funnit de obehagligheter, jag förutsåg, och även hundrade andra, på vilka jag var oberedd». I stället blev han legationssekreterare i Paris, sedan (1802) i Haag och så (1803) åter i Paris. Vid denna tid var Paris den nätt upp obehagligaste platsen inom den svenska diplomatien. I mars 1804 mördades hertigen av Enghien, den svenske ministern blev då rappellerad och Åkerblad utnämnd till chargé d'affaires. I augusti följde den bekanta artikeln i Moniteur mot Gustav IV Adolf, de diplomatiska förbindelserna blevo avbrutna och Åkerblad rappellerad. Han reste då till Italien, där han hade sina samlingar, och där stannade han under sin återstående livstid; han dog 1819. Med Sverige upprätthöll han inga förbindelser och var här hemma föga känd, ehuru han i utlandets vetenskapliga kretsar var synnerligen högt skattad. Särskilt hade han slagit sig på tolkningen av fenikiska inskrifter, och hans avhandlingar om dessa anses epokgörande. Likaså var han den förste, som uppmärksammade och sökte tyda den bekanta runinskriften på marmorlejonet från Piræus. Hans viktigaste insats var dock såsom »den förste egyptologen». Hieroglyfskriften, om vilken man ända sedan renässansen haft åtskilliga fantastiska föreställningar, var nämligen före Åkerblad otydbar. Under den franska expeditionen till Egypten påträffades emellertid (1798) den s. k. Rosettestenen med en inskrift med tre texter: hieroglyfisk, demotisk[1] och grekisk, den första dock relativt utplånad. Den grekiska texten, som ju utan svårighet kunde begripas, gav en översättning av de båda andra, och med ledning av denna kastade sig nu Åkerblad på tydningen av den bäst bevarade demotiska inskriften samt lyckades till sist att »uppställa ett demotiskt alfabet, vilket en senare forskning funnit vara förvånande korrekt, så långt det går».

[1] Den demotiska skriftformen återger de sista förkristna århundradenas egyptiska folkspråk, ur vilket sedan koptiskan utvecklade sig.

Digitized by Google

Johan Adam Tingstadius.
Oljemålning av L. Pasch d. y. omkr. 1805. Strängnäs domkapitel.

Digitized by Google

UNIV. OF MIAMI

Digitized by Google

Denna banbrytande upptäckt framlade han 1802 i en då tryckt avhandling: Lettre sur l'inscription égyptienne de Rosette, adressée au citoyen Silvestre de Sacy. Det är från denna avhandling, man kan datera den egyptologiska språkforskningens början. Sedan följde Champollion le jeune, som lyckades tyda även hieroglyfinskriften. Men den första väckelsen gav dock Åkerblad, som av vårt lands språkforskare givit det måhända mest betydelsefulla uppslaget. Piehl kallar honom »med hänsyn till genialiteten i sin forskning den förnämste orientalist, som vårt land sett födas».

Tingstadius.

För den svenska kulturen blev emellertid hans insats ej av någon betydelse, och en långt större hade en annan mindre originell orientalist, Johan Adam Tingstadius. Även han var en bland Aurivillius' lärjungar, född 1748, och blev efter ett kort interregnum dennes efterträdare (1789). Sedan steg han (1803) till biskop och avled 1827. Tingstadius' insats sammanhänger med en rörelse, som utgått från England och som jag i det följande får tillfälle att utförligare behandla. Inom århundradets kultur kan man spåra en viss trötthet vid den franska klassiciteten och en strävan att upptäcka nya land inom poesien. Över allt söker man att spåra upp dylika: den äkta, oförfalskade antiken, den nordiska forntiden, medeltiden, Ossians sagovärld, den nyare folkdikten och även orienten. Innerst sammanhänger hela denna strömning med Rousseaus fordran på natur, på känsla i stället för förstånd, på frihet från regler och tvång. Folkpoesien träder nu fram såsom en motsats till den förut enväldigt härskande konstpoesien, i viss mån också barbaren mot kulturmänniskan. Såsom ett uttryck för denna tendens bör man uppfatta den engelske biskopen Robert Lowth's 1753 utgivna avhandling Prælectiones de sacra poesi Hebræorum, ty med denna inleddes en helt ny uppfattning av bibeln. För teologerna hade denna dittills endast varit dogmatik eller allegori. Genom Lowth fick man blicken öppnad för, att psalmerna, Job, Höga visan och även profeternas skrifter framför allt voro österländsk poesi, en originell, färggnistrande, storslagen folkpoesi. Det var denna tanke, som slog an först på Aurivillius och sedan på Tingstadius, och i Sverige blev han den förnämste banbrytaren för det av Lowth gjorda uppslaget. 1785[1] utgav han en ny tolkning av Deboras segersång (Domareboken 5), och här hava vi onekligen en ny klang:

Då du från Seir utgick, o Gud!
Då du från Edoms park majestätiskt framträdde,
Bävade jorden,
Himlarna brusto,

[1] Redan 1783 hade man dock tryckt Salomos Israels konungs sede-språk.

Digitized by Google

I vatten brusto skyarna.
Bergen smulto för Herren,
Själva Sinai för den Allsmäktige,
Israels skyddsgud.

Han fortsatte sedan med tolkningen av Gamla testamentets poetiska böcker: Försök till öfversättningar af hebreiska skaldespråket (1786), Israels förlossning utur Egypten (1790), Psaltaren (1791), Höga Visan (1792), Samling af skaldestycken i Gamla testamentets historiska böcker (1795), Job (1797).[1] Om det inflytande, som dessa översättningar haft på den svenska diktkonsten, får jag i det följande anledning att tala och vill nu blott stanna vid deras vetenskapliga och religiösa betydelse. Tingstadius erkänner oförbehållsamt, att han fått uppslaget till sina tolkningar från Lowth, »den förste, som såg *poetiska* skönheter i Gamla testamentets *bibliska* skrifter. Han såg icke allt. Men han såg tillräckligt för att av samtid och eftervärld bereda sig en odödlig aktning. Han öppnade en väg, den de största filologer efter honom skola akta för en ära att följa i upplysning, i vett och i smak.» Tingstadius betraktar dessa bibliska skrifter såsom israelitisk folkpoesi, talar om »skalden», som diktat dem, och jämför dem med annan forntida folkpoesi. Man läser — skriver han — »med beundran en Ossians dikter, men man blundar gemenligen för en skönhet och en prakt i hebreernas urgamla sånger, som ganska nära likna de förra i poesiens art, men i tankestyrka och djärva penseldrag även ganska ofta överträffa dem». Det skulle hava varit intressant, om en av 1600-talets teologer kunnat yttra sig om en dylik jämförelse. För ortodoxismen var ju bibeln inspirerad, den var »Guds skrivna ord, som genom den Helige Ande ingivet och uppenbarat samt av profeterna, evangelisterna och apostlarna skrivet är». Att då tala om »författare» till de enskilda böckerna, tala om dessa såsom beroende av samtidens smak och åskådningssätt, att jämföra dem med Ossian och Pindaros — allt detta skulle tvivelsutan hava betraktats såsom en ytterst kättersk åsikt. Och med rätta. Ty Tingstadius hade här likställt den heliga skrift med den profana litteraturen från forntiden, under det att den för ortodoxien var därifrån artskild. Ett dylikt uppfattningssätt banar onekligen vägen för den moderna bibelkritiken. Man behöver blott till yttermera visso läsa ett utdrag ur hans företal till Höga visan: »Höga visan bliver alltid för hebreiska språket och poesien en märklig minnesskrift. Hon visar, huru skalderna på detta språk särdeles älskat att måla sina tankar med lånta bilder, huru de isynnerhet älskat djärva och eldiga penseldrag, huru de i flera särskilda delar

[1] 1813 följde de mindre profeterna och 1820 Jeremias klagosånger.

Digitized by Google

älskat att utbreda sig i sina målningar... Formen av Höga visan är dramatisk. Ehuru hon ej kan kallas ett ordentligt drama efter en hos greker och andra nationer mer odlad konsts nogaste regler och ehuru hon ej blivit gjord för teatern, är dock synbart, att hon består av dialoger samma personer emellan, ifrån början till slut, och att hon föreställer händelser, vilka växelvis hava samband med varandra samt tillhöra ett och samma ämne. Anläggningen är enfaldig, dock icke utan sin anordning.» Denna uppfattning av det Gamla testamentet är ofantligt mycket mera modern än Voltaires. I sin Dictionnaire philosophique (1764) hade han egentligen blott nedhånat bibeln, hade i den »upplysta» allmänhetens ögon gjort den absurd och löjlig, och han hade aldrig kunnat se den historiskt. Tingstadius däremot ger, visserligen efter Lowth, men först hos oss, uppslaget till den historiska uppfattning, som sedermera under 1800-talet allt starkare gjort sig gällande.

Bibelkommissionen.

Han har även på ett annat sätt förberett den nyare tiden — genom sitt arbete i bibelkommissionen. Arbetet rann visserligen ut i sanden, men har i alla fall sin historiska betydelse och förtjänar uppmärksamhet såsom 1700-talets viktigaste insats från den teologiska vetenskapens sida. 1773 nedsattes en redan under frihetstiden påtänkt bibelkommission med uppdrag att så till vida revidera 1703 års bibel, »att i det mesta, som görligt är och så vitt som den svenska gamla versionen icke går ifrån sensu litterali uti texten, densamma bibehålla». Sammansättningen av kommissionen är emellertid karakteristisk för neologiens tidevarv. På Karl XI:s tid hade motsvarande uppdrag givits åt idel teologer; på Gustav III:s tid kommo endast tre teologer med, och av dessa avgick en med detsamma, en annan efter ett år, och den tredje, en 74 års gubbe, avled efter fyra. I stället insattes lekmän, Linné, Ihre m. fl. Redan härav framgick, att andra synpunkter än renlärigheten nu gjorde sig gällande. De ledande blevo Ihre — för de allmänna principerna —, Aurivillius, som översatte Gamla testamentet, och professorn i grekiska Floderus, som huvudsakligen översatte det nya. Aurivillius och Floderus ansågo, att tydligheten var det förnämsta. Språket borde därför moderniseras och »få det skick, som det nu äger». Då emellertid det bibliska språket saknade direkta motsvarigheter i svenskan, blev deras tolkning starkt parafraserande. Ihre ställde sig däremot på en motsatt ståndpunkt och ansåg olämpligt att i uttrycken »något innovera, alldenstund den bibliska dialekten, som sedan Gustav I:s tid ej undergått någon förändring, vore genom usus liksom konsakrerad för gemene man, vilken ock ofelbart skulle i följd därav stöta sig på en svensk översättning, i

Digitized by Google

vilken språket vore iklätt dess nuvarande skick». En ändring i den bibliska dialekten vore »vid denna tiden så mycket betänkligare, som vårt språk icke kommit till någon stadga utan just höll på att kultiveras eller, snart sagt, korrumperas». Emellertid segrade den mening, som förfäktades av Aurivillius och Floderus, och i det skicket utkom den av dem huvudsakligen verkställda provöversättningen. Denna blev emellertid 1793 ogillad, och omkring 1805 nedsattes en ny kommission under ordförandeskap av ärkebiskop Lindblom. Dess verksamma ledamöter blevo Tingstadius, som efter Aurivillius' död 1786 efterträtt honom i den äldre bibelkommissionen och som nu övertog det gamla testamentet, och Ödmann, som fick det nya på sin del, dock med skyldighet för bägge att konferera med varandra — eventuella tvister dem emellan skulle slitas av den habile Lindblom. Och dessa tvister blevo ganska häftiga, ty ingen ville giva med sig. Även nu stodo tvenne motsatta principer mot varandra. Ödmann ville framför allt förtydliga, Tingstadius däremot företrädde den estetiska synpunkten. 1816 utkom den nya provöversättningen av Nya testamentet. Men då hade redan ett annat uppfattningssätt gjort sig gällande än det, som Ödmann företrädde. Wallin, som var en av den nya rörelsens förkämpar, höll på »det gamla bibelspråket såsom kyrkans modersmål». Och han gillade ej heller Tingstadius' tolkning. Även denne hade avvikit från »vårt gamla, hävdvunna, högtidliga bibelspråk». Att han — tillägger Wallin ursäktande — »ej nog uppskattade en så rik och så nära liggande tillgång, må ej räknas honom till last; det var ett oskyldigt, kanske omedvetet offer åt den tid, med vilken han från början av sin bana stod i närmare beröring». För den nya tiden var bibeln framför allt en fädernearvd religiös urkund, och det var den knappast för Ödmann och Tingstadius. Den förre, som var relativt ortodox, var dock så till vida en son av neologiens tidevarv, att han ej hade någon starkare känsla för de gamla, invanda uttrycken, och den senare såg i Gamla testamentets skrifter företrädesvis stora, poetiska diktverk. Att hava insett detta var dock en stor förtjänst, som även Wallin borde hava uppskattat, ty utan en föregångare som Tingstadius hade han kanske ej skrivit de storslagna, bibliskt färgade dikter, som beteckna hans viktigaste livsgärning.

Filosofien. Det är onekligen egendomligt, att upplysningstidens viktigaste vetenskapliga insats faller inom en halvt teologisk disciplin, den orientaliska filologien, under det att den däremot gjort föga för den vetenskap, som däremot förefaller ligga den betydligt närmare eller filosofien. Den filosofiska tiden är däremot romantiken. Förbere-

Digitized by Google

delserna till denna falla likväl först inom den eftergustavianska tiden, då Boëthius, Höijer och i viss mån Leopold göra sina insatser. På Gustav III:s tid fingo visserligen de ledande personligheterna sina idéer från den franska upplysningsfilosofien, men själva voro de inga filosofer, dock med undantag för Thorild och Rosenstein, om vilka jag i det följande får tillfälle att tala. Lockeanismen hade nu visserligen trängt in även vid universiteten, men för det allmänna åskådningssättet betydde det föga, vad man tänkte i Uppsala och Lund. 1771 hade lockeanen Per Niclas Christiernin blivit filosofie professor i Uppsala och innehade platsen ända till sin död 1799. Han var visserligen en ganska polemisk natur och råkade även i strid med sin yngre kollega, kantianen Boëthius. Men ännu så länge hade dylika strider blott karaktären av ett inbördes krig inom den lärda världen. Mera betydande var hans kollega i Lund, Matthæus Fremling, som 1782 blev professor och skall hava varit ganska väl inne i sin vetenskap. Någon fast ståndpunkt intog han dock icke, utan ställde sig snarast kritisk till de olika system, som under hans tid avlöste varandra. Han började som wolffian, övergick sedan till Locke och upplevde ännu Kants, Fichtes och Schellings tider. Han dog nämligen först 1820.

Vignett ur Kungl. Vetenskaps Academiens handlingar för år 1774.

Digitized by Google

UTLANDET OCH SVERIGE

Upplysningens kulmen och regress.

VID flera föregående tillfällen har jag framhållit, att brytningspunkten inom 1700-talets litteratur ligger vid århundradets mitt. Först då framträder upplysningsrörelsen med fullt öppet visir, och samtidigt blir med Rousseau den motsatta kulturströmningen medveten om sin innebörd. Voltaires härskarställning inom andens värld kan dateras från hans bosättning i Schweiz 1753; först då kan han sägas hava blivit »patriarken», till vars ord alla lyssnade, den europeiska litteraturens okrönte konung, och samtidigt började Diderot och d'Alembert utgivandet av upplysningens bibel, den stora encyklopedien, vars första band utkom 1751. La Mettries rent materialistiska L'homme machine var tre år äldre (1748); Helvétius' De l'esprit följde 1758, Holbachs Système de la nature 1770. Men upplysningens segerdagar räckte ej länge. Rörelsen kulminerade med de storartade ovationerna för Voltaire, då han 1778 kom till Paris att där mottaga hela Frankrikes, att icke säga hela Europas hyllning, och de fortforo ännu några år efter hans död; en reflex av denna förtjusningsfeber hava vi redan iakttagit i Stockholms-Postens första årgångar. Men på 1780-talet märka vi, huru den forna segervissheten efterträdes av betänksamhetens kranka blekhet. 1783 vistades Rosenstein i Paris och hade där av Kellgren fått i uppdrag att söka värva den på sin tid populäre voltaireanen La Harpe till medlem av den svenska Franciskanerorden — ett »upplysningssällskap», till vilket jag sedan skall återkomma. Men La Harpe hade halvt om halvt avböjt utmärkelsen: »Han svarade mig rätt hövligt, och voro dess egna ord: Je serai charmé de cette communication, pourvu qu'il n'y ait dans cette institution rien d'outré. För att rätt kunna förstå dessa M. de la Harpes ord, bör jag låta herr bibliotekarien veta, att de så kallade filosoferna undergått ett slags förändring. De hava funnit sig utan stöd av regeringen och även i allmänhetens tankar förlorat någon del av den estime, de ägde. Detta skylla de på en del ibland dem, som gått för långt, och ibland

Digitized by Google

dessa rangera de i vissa avseenden Voltaire. Efter hans död hava de föresatt sig att vara mera moderata, att hålla sig vid en deism, förknippad med utövning av en exakt moral, från vilken de tämligen allmänt säga, att Voltaire avvikit, ehuru de ej göra denna aveu annat

Medalj slagen över Voltaire av Vitterhetsakademien.
Av G. Ljungberger.

än inom sig och taga alltid dess parti emot främmande. De vilja nu ej heller höra talas om namnen filosofer, encyklopedister etc. samt alldeles icke hetas formera någon sekt. Denna ställning har jag dels trott mig förmärka av de diskurser, jag kunnat höra, men isynnerhet av vad personer berättat mig, som äro lierade med dessa herrar. De börja även litet mera tåla en del av prästerna, vilka åter på sin sida ej mera äro så outrerade, och har sista assembléen av präster givit 40,000 livres åt lärde, vilka ej äro deklarerade fritänkare, men väl ej heller teologer.»

Såsom av citatet framgår, befann sig den franska upplysningstruppen på reträtt, och i någon mån kan sägas, att även den svenska, ehuru något senare, följde samma rörelse. En huvudfaktor inom upplysningslitteraturen var dess libertinism. Voltaire själv hade aldrig förnekat denna utgångspunkt och förblev libertin ännu in i det sista. Den unge Kellgren hade även i detta fall varit hans lärjunge, men mot slutet av 1780-talet finna vi, hurusom han i detta fall ändrat ståndpunkt och fått blicken öppnad för värden i livet, vilka varit Voltaire okända. Av samtiden betraktades vidare upplysningen såsom en frihetsrörelse, Voltaire såsom en av den franska revolutionens föregångsmän; och 1791 fördes den förmente frihetskämpens

Digitized by Google

stoft till Pantheon. I detta fall dömde samtiden dock orätt. Det senare 1700-talets politiska radikalism stammar endast i ringa mån från patriarken på Ferney, som alls icke var någon folkets vän, utan hyste det djupaste förakt för massan. I stället går den franska revolutionen, teoretiskt sett, tillbaka till Rousseau, författaren till Contrat social. Voltaire hade dock så till vida sin andel i det stora sammanbrottet, att han varit den, som först rivit ned auktoritetstron, grundvalen för konungadömet med Guds nåde, och trots allt sitt smicker åt Europas krönta huvuden var han en liberal aristokrat. Om jakobinismen stammar från Rousseau, går girondismen i mycket tillbaka till Voltaire. Och samma motsättning, som vi i Frankrike finna mellan Voltaire och Rousseau, finna vi i Sverige mellan Kellgren och Thorild. Båda hälsa med hänförelse den franska revolutionen, men tonfallet är alldeles olika. Den ene är girondisten, den andre jakobinen. Mest betydde Voltaires religiösa insats, och den hänförelse, som samtiden hyste för honom, avsåg i främsta rummet aposteln för tolerans samt den ständigt vakne kämpen mot vidskepelse och övertro. Det var framför allt ur denna synpunkt, som han fick betydelse för den svenska kulturen. Å den andra sidan var Voltaires egen religiösa ståndpunkt ganska oklar. Egentligen var han blott negativ, kunde med en överlägsen talang nedhåna kristendomen och religionen över huvud, men någon positiv ståndpunkt hade han knappast. Den svaga deism, på vilken han ansåg sig böra hålla, var ytterst dimmig, på sin höjd en tro *att,* ej en tro *på,* den var blottad på all religiös känsla, och hans efterföljare kommo därför till ganska olika resultat. Den materialism, i vilken de längst gående såsom Holbach hamnade, hade dock i Sverige föga resonans, och i stället finner man hos upplysningens svenska representanter reflexer från en åskådning, vars högstämda idealism stod i en bestämd motsats till Voltaires jordbundna syn på livet. Ytterst stammar denna idealism från den engelske tänkaren Shaftesbury, vars filosofi egentligen först nu, under 1700-talets senare hälft, blev mera allmänt känd. Shaftesbury var Lockes direkte och personlige lärjunge. I Lockes filosofi fanns ett mystiskt, platonskt inslag, som samtiden i regeln ej uppmärksammat, men som Shaftesbury vidare utvecklat. Locke, som förnekat de »medfödda idéer», som för kartesianismen betytt så mycket, hade förbisett, att människan, som visserligen icke ägde några medfödda klara idéer, dock hade ett medfött instinktliv, och det var dettas betydelse, som Shaftesbury framhöll. Vi hava drifter i motsatt riktning, egoistiska och altruistiska, och det är i harmonien, i upphävandet av motsatsen mellan bägge, som människolivets lycka ligger. Det är denna harmoni,

Digitized by Google

som vi kalla dygd, och dygdens högsta uttryck är entusiasmen, hänförelsen, som är drivkraften för allt stort inom människolivet. Denna tanke går igen såväl hos Thorild som hos Kellgren och ger den senares »upplysningsfilosofi» en helt annan klangfärg, än den haft hos Voltaire.

Upplysningens estetik.

Voltaire var också 1700-talets estetiska orakel, och här trodde han sig förfäkta Boileaus smaklära.[1] Så till vida var detta riktigt, att också han var en genomförd rationalist. För honom liksom för Descartes och Boileau var förnuftet — för att citera Martin Lamm — »något överindividuellt, något i alla tidsåldrar och alla zoner lika och bestående. Hur mycket människor än variera i böjelser, seder och levnadssätt, överensstämma de dock alla därigenom, att de utrustats med ett likartat förnuft. Antikens människa och den moderna, kulturindividen och vilden, alla måste de i samma mån, som de begagna sig av sitt förnuft, tvingas att komma till samma slutsatser. Det är på denna grundsats klassicismen bygger sin lära om en enda, allmängiltig, på det allrådande förnuftet grundad smak. Den måste leda till ett medvetet bortseende från de individuella olikheterna. Den måste i dikten komma att skapa allmänmänskliga typer av den art, som vi möta i klassicismens skapelser.» Detta är upplysningens människotyp, som särskilt kan iakttagas inom dramat, i Frankrike såväl som i Sverige, hos Voltaire och hos Leopold. Men mot denna abstrakta, rationalistiska människotyp arbetar sig nu en annan fram, en allt mer och mer individuellt nyanserad. För den äldre uppfattningen hade människan blott varit ett förståndsväsen, för den nyare blev hon ett väsen med instinkter, drifter, känslor, påverkad av arvet, av miljöen, av sensationer, bestämd mera av irrationella än av rationella faktorer. Denna nya människotyp har många fäder, och en bland dem var Montesquieu.

Montesquieus insats.

Hans Esprit des lois kom ut 1748, och i detta arbete framlade han sin berömda klimatlära, som fick en så stor betydelse icke blott för historieskrivningen utan ock för skönlitteraturen. Folken äro, såsom han här utvecklar, starkt beroende av de fysiska förhållanden, under vilka de leva. Ett kallt klimat skapar en annan människoras än ett varmt. De nordiska folken, som ha att kämpa mot en hård och karg natur, få mera viljekraft än de, som leva under ett förslappande tropiskt luftstreck. De bli modigare, mera stridslystna, de ha mindre livliga sensationer, men en starkare frihetskärlek — en observation, som redan Gyllenborg tillgodogjort sig i Vinterkvädet. Denna tanke, som sedan skulle få så stor betydelse för

[1] Här avses den gamle Voltaire. Den unge hade däremot uppträtt emot Boileaus regeltvång och förfäktat geniets frihet.

Digitized by Google

den »götiska» strömningen i vår litteratur, utvecklar Montesquieu vidare i detalj, och därmed hade själva grunden för klassicismens människoideal raserats. Människan var icke överallt och i alla tider densamma. Likväl hade man genom denna klimatlära ej kommit längre än till konstaterandet av en olikhet *folken* emellan. Den enskilde individen var ännu oberörd av Montesquieus teori. Det första uppslaget till århundradets genomfört individualistiska människouppfattning utgick därför snarare från England, och vi skola nu följa denna strömning, som leder till upplysningens fall och romantikens genombrott.

Young. Det arbete, som ur denna synpunkt hade en banbrytande betydelse, var Edward Youngs Complaint or Night-thoughts, som trycktes 1742—1745. De nio »nätter», i vilken denna på blankvers skrivna dikt är avfattad, hava egentligen intet innehåll, inga klara linjer. Det hela verkar såsom en sorgens symfoni: reflexioner över livet, döden, evigheten avlösa varandra utan någon bestämd plan. Redan häri låg en opposition mot tidens förståndsbildning, mot alla dessa lärodikter, som i själva verket voro avhandlingar på vers, och än starkare gör sig den nya tiden gällande i den stämning, som fyller dikten, den djupa melankolien, det dimmiga, dunkla, nattbelysningen, som redan verkar romantik, världssmärtan, som förebådar Werther, den starka sentimentaliteten, känslolivets genombrott och till sist den ständigt vibrerande oändlighetskänsla, som stod i en så stark motsats till upplysningens kalla deism. Det är med Young som reaktionen börjar mot upplysningens brist på religiositet, och det är från känslan, icke från förståndet, som denna reaktion utgår.

Även i ett annat fall inleder han reaktionen mot upplysningen. I hans dikt träder oss en rik, mångbestämd individ till mötes, vida skild från upplysningens allmänmänskliga typ. Ett annat arbete av honom, Conjectures on original composition (1759), går just ut på att än skarpare framhålla originalitetens och individualitetens betydelse. Alldeles utan föregångare var Young icke i sin opposition mot de regler, i vilka klassicismen ville insnöra snillet. Redan 1719 hade abbé Dubos utgivit Réflexions critiques sur la poésie et la peinture, som är en rent sensualistisk estetik. Diktens uppgift var enligt Dubos ej att vädja till förståndet utan att sätta känslan och passionerna i rörelse — en sats, genom vilken sentimentaliteten fick sitt estetiska försvar. Då nu känslan blev högsta domare om ett diktverks skönhet, funnos i själva verket inga regler, ty känslan är subjektiv, olika under olika tider och hos olika folk. Samma åsikt hade ock förfäktats av den unge Voltaire i hans Essai sur la poésie épique. Men på äldre dagar hade han avsvurit sin ungdoms kätteri

Digitized by Google

och återvänt till Boileau. Och på diktkonsten hade Dubos' teori icke haft någon omedelbar inverkan. Den, som slog igenom, var däremot Young, som tog upp frågan från en olika synpunkt och i Shaftesburys anda. Vad är — frågar han — snillet till sitt egentliga väsen? Det är något gudomligt: »En helig gud bor inom oss, säger Seneca. Denne Gud inom oss är, vad den moraliska världen beträffar, samvetet, inom den intellektuella snillet. Utan hjälp av den lärdes regler kan snillet leda oss rätt inom diktningen, liksom samvetet leder oss rätt i livet utan hjälp av landets lagar.» Estetiskt verkade denna sats fullkomligt revolutionerande. Enligt Boileau skulle skalden återgiva naturen, och kriteriet på, att han lyckats, hade han i diktverkets likhet med de antika. I sak blev detta dock nästan detsamma som att imitera de klassiska författarna, och Boileaus lärjunge Pope säger detta rent ut: To copy nature is to copy them. Enligt Young skulle skalden blott följa sin egen andes maning, ej fråga efter några regler, även om dessa abstraherats ur den antika litteraturen. Han skulle vara sig själv, fri och obunden. Reglerna äro en krycka, som kan vara till hjälp för den lame, men som är till hinders för den friske. Högst stå därför de skalder, som arbetat utan alla regler, naturgenierna i motsats till imitatörerna. Härmed hade man fått både en ny genityp och en ny människotyp. För klassiciteten hade geniet bestått just i förmågan att underkasta sig »reglerna». Förtjänsten hos Racines tragedier låg för upplysningens estetik däri, att alla »regler» här tillämpats, lagen om de tre enheterna o. s. v., under det att Shakspere trots sin naturliga begåvning försyndat sig mot dem och därför ej var en skald av samma rang som en Pope eller en Voltaire. Och även inom sällskapslivet gällde det att underkasta sig de där godkända reglerna, att vara korrekt i klädsel, uppträdande etc. Det nya geniet lade däremot snarast an på att bryta mot alla regler, att vara originell i sin dräkt, sitt sätt och framför allt inom sitt författarskap. Och efter geniet formade sig människotypen. Inom den svenska kulturen möta vi under denna tid dessa båda genityper: å den ena sidan den korrekte Leopold, å den andra Thorild och Lidner.

Sentimentaliteten.

Denna nya människotyp utbildades särskilt under inflytande från samtidens sentimentalitet, som kommer såsom en känslans reaktion mot klassicismens och upplysningens rationalism. Denna sentimentalitet möter oss ej endast i Youngs Complaint utan ock i samtidens borgerliga drama samt framför allt i dess roman. Redan Richardson är starkt sentimental, och med Sternes Tristram Shandy (1760 ff.) hava vi kommit fram till ett arbete, vars författare rent sjukligt frossar i sina egna känslor. Uppgiften blir nu för en för-

Digitized by Google

fattare att analysera sin egen känslovärld, att allt djupare tränga in i själslivets schakter och där upptäcka nya malmgångar, vilka varit fördolda för de kalla förståndsmänniskorna. De skatter, som Sterne därvid fann, voro så rika, att han i naiv förtjusning föll ned och tillbad sig själv. I självbeundran går han kanske längst av århundradets författare, men samma överdrivna egocentricitet återfinnes mer eller mindre hos alla författare och icke-författare, som gripits av denna strömning inom tidens kultur. De betrakta sig såsom högre väsen, såsom ett slags profeter, stående över det jordbundna släkte, som myllrar kring dem. Och de hava även sin egen moral, som är en annan än både den borgerliga lagens och katekesens. Deras adelsbrev är deras rika känsla, det »ömma hjärta», som de äga både för »uslingars» nöd och för egen förträfflighet. I motsats till de nu föraktade förståndsmänniskorna hava de en lycklig förmåga att vid alla tillfällen fälla tårar — vid åsynen av ett vackert landskap, när de givit tiggaren en skärv, när de förlåtit en ovän, när de synda och när de ångra sig. Och dessa tårar hava samma frälsande och saliggörande verkan som Alexander VI:s avlatsbrev.

Rousseau. Uppslaget hade kommit från England, men det utvecklades där icke så starkt som i Tyskland, där rörelsen mera låg för nationallynnet och genom pietismen redan var förberedd. Det fullständiga tyska genombrottet skedde likväl först, sedan man i Tyskland gjort bekantskap med en författare, schweizaren Rousseau, i vars väsen det, trots hans franska kultur, likväl fanns ett starkt germanskt inslag, som förklarar den inverkan, som han hade i Tyskland och i Sverige. Först med Rousseau slog den nya genitypen fullt igenom. Han var ingen hovman, ingen spirituell sällskapsmänniska, han var vagabonden, friluftsvarelsen, som i allt lade an på att vara sig själv. Då hans Le devin de village uppfördes inför hovet och författaren inbjudits att övervara representationen, bar jag — berättar han — »samma föga vårdade dräkt som vanligt, långt skägg och en tämligen illa kammad peruk. Jag betraktade denna brist på hänsyn till bruket såsom ett bevis på mod». Men geniets opposition mot »reglerna» sträckte sig ej blott till det yttre uppträdandet. Redan i den första skrift, med vilken Rousseau slog igenom, hans 1750 prisbelönade Discours, riktade han ett våldsamt anfall på hela upplysningsrörelsen. Det framåtskridande i civilisation, över vilket filosoferna äro så stolta, har i själva verket skapat en olidlig enformighet och dödat personligheten. Och ej nog härmed. Framstegen i kunskaper hava depraverat människosläktet, undergrävt moral och religion. Ungdomen får lära sig allt möjligt,

Digitized by Google

utom sina plikter, »det ljuva ordet *fädernesland* klingar aldrig i deras öron, och om de höra talas om Gud, är det mindre för att frukta än för att skrämmas för honom». Vetenskapen har icke gjort oss bättre, utan sämre: »Allsmäktige Gud, du, som i dina händer håller andarna, befria oss från våra fäders upplysning och olycksdigra konster, skänk oss åter okunnigheten, oskulden och fattigdomen, de enda gåvor, som kunna skapa vår lycka och som för dig äga något värde». Vi få således en värdesättning, som totalt vänder om upplysningens fundamentalidéer. I sin andra Discours, som trycktes 1755, går han ännu längre. Det människoideal, han haft i den första skriften, hade ännu icke varit den rene barbaren, utan snarast medborgaren i ett enkelt, av den överförfinade kulturen oberört samhälle. I den andra kastade han denna idealbelysning över vilden, som irrat kring i skogarna, som varit nöjd, då han haft föda, vila och en hona: »Då var människan ännu fri, sund, god och lycklig». När däremot behoven blevo så många, att hon ej av egen kraft kunde fylla dem alla, då hon upptäckte, att det var till fördel för en att hava förråd för två, »då försvann jämlikheten, egendomen uppstod, arbetet blev nödvändigt och de vidsträckta skogarna förvandlades till leende åkerfält, som måste vattnas med människornas svett och på vilka slaveriet och eländet grodde och spirade upp tillsammans med skördarna». Här ställes således det primitiva naturtillståndets lycka i motsats till kulturens förbannelse. Denne lycklige vilde, som är befriad från civilisationens alla laster, är visserligen en ren fantasiskapelse, är utan alla individuella drag, har aldrig funnits till och står i en bestämd motsats till Montesquieus historiskt och geografiskt bestämda människotyp. Men betydelsen hos denna fantasiskapelse låg i den kontrast, som denna gestalt bildade till samtidens entusiasm för kultur och framåtskridande, i den paradoxalt utformade hyllningen åt naturen i dess motsats till förkonstlingen. Och det var detta, som grep tiden.

I viss mån låg samma tankegång bakom hans roman La nouvelle Héloïse (1761), som nästan ögonblickligen blev alla känslosamma själars evangelium. Även denna är ett inlägg för naturen mot förkonstlingen. Det syfte, som Rousseau trodde sig hava med denna roman, var att förhärliga dygdens seger över lidelsen, och med all sannolikhet ville han skriva en bok i samma stil som Richardsons Pamela och Clarissa. Men därtill var han för mycket poet, och i själva verket förhärligar han i stället naturens seger över konvenansen, den starka passionens över de hävdvunna moralbegreppen. Och det var nog detta, som grep samtiden, lidelsen i de båda älskandes

Digitized by Google

kärlek, denna erotik, som på samma gång den var kraftigt sensuell, likväl svingat sig upp till idealitetens högsta tinnar. Det hela verkade såsom en stor lyrisk dikt, i vilken man hela tiden hörde Rousseaus egen stämma, en roman, som genom sin individualism stod i den starkaste motsats till upplysningens kalla och opersonliga diktning. Hjälten, Saint-Preux, var sådan, som den nya tiden drömde sig en älskare. Han är en högstämd idealist, djupt allvarlig, svärmisk, begåvad, men utan någon esprit — ty Rousseau och alla hans efterföljare hatade innerligt salongsmänniskornas kvickhet — känslosam och vek, hänförd av naturen och snarast något bortkommen i sällskapslivet. Med ett ord — Rousseau själv.

I uppfostringsromanen Émile tog han från en annan sida upp problemet om förhållandet mellan natur och kultur. En fullständig återgång till naturtillståndet är en omöjlighet, och uppfostrans mål måste därför bliva att — i det man gör naturmänniskan lämplig för samhället — bevara så mycket som möjligt av denna naturmänniska. Trots alla nästan hårresande inkonsekvenser fick denna uppfostringslära genom sina grundtankar en stor betydelse för den följande pedagogiken. Här är emellertid ej platsen att ingå på dessa teorier. Men Émile innehåller ett kapitel, savoyardprästens bekännelse, som bör uppmärksammas i detta sammanhang, ty i detta framlägger Rousseau den nya tidens religiösa credo. Den lära, han här förkunnar, är liksom hos Voltaire deismen, men en deism, som har en helt annan klangfärg. Det bärande i den är just den vibrerande religiösa känslan, innerligheten i den tro, som han bekänner, och ringaktningen för det mänskliga förståndets förmåga att lösa de problem, vilka ständigt möta oss i vår tillvaro. Förståndet bedrager oss allt för ofta, och det är då säkrare att lyssna till känslans röst. De abstrakta idéerna äro källan till människornas största villfarelser, och »aldrig har den metafysiska jargongen kommit oss att upptäcka en enda sanning». Men om han här vänder sig mot filosoferna, är han å den andra sidan likgiltig för kult och bekännelse. Den dyrkan, Gud fordrar, är hjärtats dyrkan, och denna är lika överallt. Över några dogmer behöva vi ej spekulera, ty de beröra ej något, som är väsentligt för religionen. Och så slutar prästen sitt tal: Missbruk av vetandet leder till otro. Varje lärd föraktar hopens meningar, men denna filosofiska högfärd leder till fritänkeri, liksom den blinda tron skapar fanatismen. Undvik bägge dessa ytterligheter. Våga att bekänna Gud inför filosoferna och att inför de intoleranta predika humanitet. Måhända skall du bliva ensam. Men i ditt samvete skall du hava ett vittnesbörd, som kan göra dig skadeslös för människornas domar. Må de hata eller

Digitized by Google

älska dig, må de läsa eller förakta dina skrifter — vad betyder detta? Säg det, som sant är, gör det, som är rätt.

Det var egentligen i Tyskland, som Rousseaus idéer skulle finna den tacksamma jordmånen. Upplysningsrörelsen hade här aldrig riktigt kunnat slå igenom. Wieland, som snarast representerar upplysningens libertinism, var föremål för det yngre släktets våldsamma hat, och Lessing, som väl över huvud är upplysningens ädlaste förkämpe, hade knappast den popularitet, som han förtjänade. I Sverige tyckes han — egendomligt nog — hava varit mycket litet känd; det dröjde ända till 1793, innan man uppförde något av hans dramer (Minna von Barnhelm), och först 1841 kom hans mästerverk, Nathan den vise, ut i svensk översättning. Gjörwell omnämner honom visserligen då och då, men på ett sätt, som visar, att han i varje fall ej uppfattat hans betydelse. Wieland däremot var mera känd, men någon större betydelse för den gustavianska tiden fick han icke, väl beroende därpå, att de svenska upplysningsförfattarna företrädesvis togo sina intryck från Frankrike. Det var först av motrörelsens anhängare, som den tyska litteraturen uppskattades — och då naturligtvis icke den tyska upplysningen, utan dess motståndare — och striden mellan de båda riktningarna blev i viss mån en strid mellan fransk och tysk kultur. Anledningen att den franska rationalismen aldrig kunde få någon större betydelse på andra sidan om Rhen, låg naturligtvis i den tyska folkkaraktären. Tyskland var mystikens hemland, och medeltidens store tyske mystiker hade under hela den följande tiden haft efterföljare. Mot 1600-talets rationalistiska ortodoxism uppstod pietismen, under det nästa århundradet också herrnhutismen, och det var ur denna mark, som inom den högre diktkonsten oppositionen mot upplysningen växte upp. Därtill kom nu inflytandet från England, vilket främjades genom personalunionen mellan Hannover och Storbritannien. Det, som särskilt slog an i Tyskland, var den engelska borgerliga moralen och den engelska sentimentaliteten, framför allt den senare. Hos Salomon Gessner, som framträdde på 1750-talet, återfinna vi båda. Han är borgaren, som slagit sig på att skriva arkadiska idyller, i vilka det dryper av känslosamhet och ädla, borgerliga dygder, familjelycka, naturkänsla, vänskap och kärlek, och dessa dikter slogo mäktigt an på samtiden, icke blott i Tyskland utan ock i Frankrike och Sverige — Gjörwells brevväxling verkar såsom en enda stor Gessneriad, och han var långt ifrån den ende inom den svenska medelklassen, som greps av denna arkadiska känslosamhet; en viss förberedelse hade den ju också i fru Nordenflychts och Creutz' diktning. Av särskild vikt var, att Gessners

Den tyska litteraturen.

Digitized by Google

idyller icke voro på vers, utan på en poetisk prosa, och denna poetiska prosa blev nu efter hans mönster mycket populär inom den gustavianska litteraturen. I tidskrifterna finner man talrika översättningar och efterbildningar av hans idyller, och såväl Lidner som Thorild började såsom Gessners lärjungar.

Gessners idyller åstadkommo dock intet genombrott i den tyska litteraturen, och vida mera betydde Hallestudenten Immanuel Pyra, som vid unga år avled redan 1744. Utgångspunkten för honom var pietismen, och det är denna pietism, som av honom utvecklas till ett estetiskt program, dock först i samband med de impulser, som han mottog från den engelska litteraturen. Den engelske skald, som stod hans hjärta närmast, var Milton, och från honom lånade han tvenne satser, som för den följande tiden fingo stor betydelse: all verkligt stor dikt bör vara religiös, kristlig och biblisk, och den bör vara liksom Miltons skapelseepos på orimmad vers — samma sats, om vilken striden sedan kom att stå mellan Kellgren och Thorild. Programmet förverkligades kort därefter av Klopstock med dennes på hexameter skrivna bibliska epos Messias, vars tre första sånger utkommo 1748. Med Klopstock vände sig det unga tyska släktet direkt mot den franska kulturen, särskilt mot den irreligiösa upplysningen och dess tyska anhängare. I stället för de franska efterbildningarna skulle en nationellt tysk litteratur skapas. Denna nya diktning var emellertid ännu pietistiskt färgad. Så gjorde man i Tyskland, kort före 1770, bekantskap med Rousseau, och nu kom det avgörande genombrottet i 1700-talets litteratur, den rörelse, som man kallat Sturm und Drang, vars främste representanter äro Herder och Goethe; Schiller kom först senare med och fick i Sverige betydelse egentligen för Tegnérs generation.

Under 1700-talet var Goethe utanför Tyskland nästan blott känd genom ett enda arbete, genom romanen Die Leiden des jungen Werthers, som kom ut 1774. Redan i La nouvelle Héloïse fanns ett germanskt inslag, och detta kommer naturligtvis här ännu starkare fram. Werther är mera sentimental, mera natursvärmare, mera känsloaristokrat, mera idealist, mera socialt revolutionär än Saint-Preux, och hellre än att böja sig för den kalla verkligheten slutar han med ett självmord. I Werther fick samtiden den fascinerande bilden av övermänniskan, grubblande, fylld av världssmärta, på samma gång trött och sjudande av lidelse. För Klopstocks trånga pietism står Werther främmande, ännu mera för Voltaires kalla deism, och hans religion erinrar mest om savoyardprästens. Här samla sig således såsom i en brännpunkt förromantikens olika in-

Digitized by Google

satser, och Werther blev gnistan, som framkallade den stora litterära revolutionen. Redan 1776 omnämnes romanen av Gjörwell, och 1783 trycktes den i svensk översättning. På Thorild och Lidner gjorde den naturligtvis ett överväldigande intryck, och överallt möter man uttryck av den hänförelse, som Werther framkallat hos det yngre svenska släktet.

Kopparstick på titelbladet till Werthers lidande. Fjärde upplagan. Sthlm 1796.

Exotismen.

Goethes roman betecknar känslans och individualitetens definitiva genombrott inom litteraturen. Men vi kunna även från en annan sida betrakta den förromantiska rörelsen. Den franskklassiska diktningen rörde sig inom en trång ämneskrets, den grekisk-romerska antiken. Denna var för övrigt alls icke historiskt karakteriserad, utan var i själva verket klassicitetens egen tidsålder, endast till det yttre klädd i antikens dräkt. Att man ej stötte sig på detta, berodde på den rationalistiska människouppfattning, som förut kännetecknats. Voltaire sökte väl att utvidga denna ämneskrets och förlade ofta skådeplatsen i de tragedier, han skrev, till exotiska länder, men någon exotism annat än i kostymer och dylikt förekom icke, och människorna voro desamma som i de tragedier, som spelade inom den antika världen. Hos 1700-talets yngre släkte finner man däremot en bestämd strävan att utvidga denna ämneskrets. Lättast och utan motstånd skedde detta inom romanen, ty dels fanns ju redan förut den pikareska romanen, som rörde sig inom nutiden, dels ansågs romanen ligga utanför den egentliga skönlitteraturen; i L'art poétique bevärdigar Boileau den icke ens med ett ord. Nu drogs med Richardson och Marivaux det borgerliga livet in inom romanens ämneskrets, och denna borgerliga roman blev 1700-talets kanske mest populära litteraturart. Ungefär samtidigt trängde denna borgerliga värld in i dramat, även i tragedien. Den realistiskt tecknade samtiden var det första förvärvet, och till detta sällade sig snart andra, till vilka Montesquieu genom sin klimatlära och Rousseau genom sina Discourser visat vägen. Man började, tack vare deras

Digitized by Google

uppslag, att intressera sig för barbaren och för exotisk poesi. Montesquieu hade företrädesvis i lagarna sett ett uttryck för de olika folkindividualiteterna. Men i England och Tyskland fann man med rätta, att ett lika karakteristiskt uttryck för dessa fanns i folkens äldsta diktning. Den första dylika exotiska poesi, med vilken man gjorde bekantskap, var den, som var både lättast och svårast att upptäcka: den hebreiska dikten, som ju var välbekant, men som man ditintills ej uppfattat såsom poesi. Såsom vi nyss sett var det Lowth, som genom sin 1753 utgivna avhandling riktade uppmärksamheten på denna diktning. För att förstå den hebreiska poesiens djärva, för oss främmande bilder, måste vi — säger han — sätta oss in i den österländska miljö, i vilken dessa dikter kommit till, och vi skola då finna, att vi här hava stora skaldeverk. Dessa stämma visserligen alls icke med våra regler, men äro likväl av en gripande skönhet. De äro ej heller konstpoesi, utan folkdiktning, uttryck för hela den israelitiska stammens uppfattning av tillvaron. Med dessa satser hade flera nya faktorer kommit in i samtidens smakuppfattning: vördnaden för reglerna hade rubbats, man hade fått smak för det exotiska, det vilda, det barbariska, och begreppet folkpoesi kom nu att stå såsom något till arten skilt från kulturfolkens konstpoesi.

Det uppslag, som Lowth givit, följdes ganska snart av nya upptäckter. 1757 fullbordade Gray sitt berömda poem The bard, i vilket exotismen framträder i ännu en form. Hjälten är den keltiske barden, som nu gör sitt första inträde i litteraturen, och de färger, med vilka han målats, hava till en del lånats från den fornnordiska diktningen, som efter Gray också blir en faktor inom litteraturen. 1762 följde ett arbete, som fick ännu större betydelse, Macphersons Ossian eller rättare: Ossiandikten Fingal, enligt uppgift översatt från gaeliskan. Här är icke platsen att ingå på den livligt diskuterade frågan om dessa dikters äkthet. Så mycket är i varje fall säkert, att de icke äro trogna översättningar utan åtminstone halvt självständiga dikter av Macpherson, om än på grundvalen av gaeliska förebilder. Och i mycket är det poetiska språket här färgat av den orientalism, vilken man nu tack vare Lowth lärt sig att beundra. Få arbeten hava så mäktigt gripit samtiden som dessa halvt formlösa, barbariska prosapoem. Man ställdes där inför en natur av en alldeles ny, egenartad skönhet — de ödsliga, dimhöljda skotska hedarna, som stodo i den mest skärande motsats till det bördiga, solbelysta Arkadien, som man dittills beundrat. Människorna voro vilda, primitiva, men — det var Macphersons tillsats — de voro tillika sentimentala, och alla bilderna fylldes av den melankoli, som så tilltalade Macphersons

Digitized by Google

samtid. Själva dikterna hade inga fasta konturer, över dem vilade samma gråa gryningsluft som över landskapet, och denna formlöshet, som erinrar om Youngs Complaint, men alldeles stred mot upplysningens diktning, bidrog ock till Ossians framgång. Exotismen blev nu högsta modet, det regellösa, det barbariska, folkdikten och naturgenierna. Samma år, som Ossian kom ut, utvecklade biskop Percy i ett brev en plan, som är mycket karakteristisk för tiden. Man borde utgiva en samling av olika folks primitiva diktning, keltisk och fornnordisk, arabisk, ostindisk, peruansk, lappländsk, grönländsk och fornsaksisk poesi. Planen kom väl ej till utförande, men 1763 tryckte han dock Five pieces of runic poetry, och härigenom samt genom Gray blev uppmärksamheten riktad på den fornnordiska poesien. 1765 följde hans samling av engelska ballader, Reliques of ancient English poetry, som inleder den rörelse, som sedan skulle få så stor betydelse för romantiken. Även medeltiden drogs nu in inom denna intressesfär. 1762 utgav biskop Hurd Letters on chivalry and romance, vari han, i anslutning till Montesquieu, söker förklara medeltidens diktning ur den medeltida kulturen. Barbarerna hade sin filosofi, sådan den nu var, och vi få ej döma dem ohörda. Känna vi denna, bliva många företeelser förklarliga, som förefalla oss orimliga. Två år senare utkom den första medeltidsromanen, Walpoles The castle of Otranto — ett visserligen mycket misslyckat arbete, men redan fullt romantiskt med underverk, trolleri, drömmar etc. Upplysningens rationalism genombrytes således av den nya tidens empirism: det finnes intet oföränderligt skönhetsideal, utan varje folk och varje tid har sitt. Och till sist drar man undan själva grundvalen för Boileaus estetik: antiken var alls icke sådan, som han hade föreställt sig den, även Homeros' dikter voro i grunden folkpoesi, den fornhelleniske skalden var icke, såsom man dittills trott, någon lärd poet, utan en folklig diktare, något i samma stil som den keltiske barden, och hans dikter voro uttryck för en primitiv tids religiösa och sociala uppfattning, naiva och realistiska. Den, som framlade denna banbrytande åsikt, var Robert Wood i Essay on the original genius of Homer (1768), och även om den senare forskningen icke helt kunnat ansluta sig till hans uppfattning, står dock alltid grundtanken kvar: mellan Homeros och Vergilius föreligger en artskillnad, den ene är originell, den andre imitator.

Under en jämförelsevis kort tid, 1753—1768, hade denna exotism utbildats i England, och därifrån spred den sig på några få år till Tyskland. 1773 gav Goethe ut sitt banbrytande drama Götz von Berlichingen — det första, som söker giva en verkligt historisk kolorit och som medvetet bryter mot alla regler, som dittills an-

Digitized by Google

setts oeftergivliga för ett drama. På svenska kom Götz ut först 1814 och har aldrig här uppförts. Men medelbart har detta skådespel dock inverkat på den svenska dramatiken samt i viss mån även på den eftergustavianska tidens roman. Exotismens egentlige förkämpe i Tyskland, den unge Goethes spiritus rector, var likväl Herder. Nästan samtidigt och i viss mån oberoende av engelsmännen hade han kommit fram till samma åsikt om skönhetsidealets relativitet och växling hos olika folk och olika tider, och deras spridda iakttagelser sökte han sammanfatta till en lösning av problemet i hela dess vidd. I en troligen redan på 1760-talet nedskriven uppsats undersöker han på detta sätt lyriken hos olika folk. Orientalens känsloliv är liksom Orientens klimat hetsigare, hans intryck starkare än i Norden, och detta speglar sig ock i dikten. Mellan bägge ligger den helleniska lyriken, i vilken känslan yttrar sig lugnare än i den hebreiska — en följd av det mera tempererade klimatet. Men även i de olika trakterna av Hellas får dikten ett olika skaplynne; den är ej densamma hos tebanen Pindaros som hos spartanen Alkman. I en annan uppsats studerar han dramat och söker där att historiskt, ur den olika miljön, begripa olikheten mellan Sophokles' och Shaksperes drama.

I utlandet hade således redan på 1770-talet klassicitetens rationalistiska estetik ersatts av en empirisk. I Sverige kom genombrottet först under det nästa decenniet. Innan vi övergå till kampen mellan upplysning och förromantik, återstår likväl att behandla några författare, vilka visserligen icke deltogo i själva polemiken, men som förfäktade idéer, vilka mer eller mindre tydligt bebåda detta förromantiska genombrott.

Vignett till Vetenskapsakademiens Handlingar.

Digitized by Google

DE NYA ESTETISKA ÅSIKTERNA

De första Ossians-översättningarna.

Då Thorild uppträdde, voro varken Lowth eller Ossian fullt okända i Sverige. Redan 1765 — således tre år efter Ossians utgivningsår — hade en köpman i Göteborg fått ett exemplar i sin hand, vilket han utlånade till den förut omtalade lektor Johan Gothenius vid gymnasiet i staden. Gothenius blev överförtjust, och i den av honom utgivna tidningen Götheborgska Weckobladet införde han en notis om Macpherson och Ossian.[1] »Får jag» — fortsätter han — »giva mina läsare en liten smak av versen? Kanske retas de sedan efter mer. Det skulle fägna mig. Solen tilltalar han således:

O du, som svänger dig (!) däruppe, rund som mina fäders sköld! Vadan äro dina strålar? O sol! Och ditt eviga ljus? Du träder fram uti din myndiga fägring, och stjärnorna dölja sig på himlen. Månen, kall och blek, sjunker i den västra vågen. Men du själv spatserar (!) ensam. Ho kan följa dig i loppet? Bergens ekar falla, bergen själva varda ålderbrutna, stora havet drager sig ihop och vidgar sig åter. Månen själv förlorar sig i himlavalvet, men du är alltid densamma och förlustas uti glansen av ditt lopp» etc.

Ossian och Porthan.

Gothenius' förmåga såsom poetisk tolk lämnade — såsom detta citat visar — åtskilligt övrigt att önska. I följande nummer fortsatte han väl sina Ossiansöversättningar, men de tyckas alls icke hava slagit an på läsekretsen — snarast väckte de löje —, och utanför Göteborg lästes nog ej hans blad. Hans intresse för denna exotiska poesi blev dock kanske ej utan all inverkan, ty bland alumnerna vid gymnasiet i början av 1770-talet befunno sig ock Lidner och Thorild, och det är icke osannolikt, att de redan på skolbänken tagit intryck av Gothenius' entusiasm för Ossian. Under den närmaste tiden hör man likväl ej av Ossian, och av större betydelse blev den insats, som gjordes från Åbo universitet. Det kan knappt lida något tvivel om, att denna utgick från Porthan, som 1770 stiftat sällskapet Aurora och därigenom blivit spiritus rector

[1] Kort förut hade Gjörwell, tydligen från en utländsk tidskrift, haft en notis i Swenska Mercurius.

Digitized by Google

för den vittra eliten vid det finska universitetet. Själv var Porthan alls icke poet, men han ägde en omfattande beläsenhet — 1772 hade han blivit universitetsbibliotekarie — och han följde vaket med alla nya strömningar inom skönlitteraturen och vetenskapen. Det är således all anledning att antaga, att det varit han, som riktat de yngres uppmärksamhet på de nya litterära uppslagen. Och själv utgav han en disputation i fem partes, De poesi fennica, som kan räknas såsom ett inlägg i den samtida poetiska exotismen. Såsom Söderhjelm påvisat, föreligger emellertid en ej oväsentlig skillnad mellan avhandlingens båda första delar, som utgåvos 1765 och 1768, samt de tre senare, som äro tio år yngre. Det intresse, som Porthan hade för finsk diktning, var utan tvivel mindre estetiskt än rent patriotiskt: han ville visa, att även det finska språket ägde en litteratur. Men i de båda första delarna gör han ingen egentlig skillnad på yngre finsk konstpoesi och fornåldrig folkdikt, och han sysselsätter sig företrädesvis med den finska metriken. De tre senare delarna ha en annan karaktär. Han skildrar här runosångarna, deras sätt att föredraga sina dikter, trollrunorna etc. Uppfattningen har blivit en annan än i de båda äldre häftena. Under mellantiden har han tydligen lärt känna Ossian, sannolikt också Herder. I pars III hänvisar han direkt på Ossian: »Man har exempel från mer än ett folk, att de utan kännedom om skriften nått mycket högt i diktkonsten, och nyligen har Macpherson utgivit förvånansvärda alster av skotsk fornpoesi, vilka det synes svårt att, såsom några förmena, anse vara av honom helt och hållet fabricerade». Och i sitt förut citerade inträdestal i Vitterhets-, Historie och Antikvitetsakademien (1788) framhåller han, visserligen utan alla romantiska överdrifter, den finska folkpoesiens förtjänster: »ibland ett sådant folk, okunnigt om skrift, avskilt från den upplystare världens bekantskap, bör man icke söka spår till vetenskaper. Men det ägde dock, likasom många andra för övrigt ohyfsade nationer, en egen skaldekonst. Dess sånger, mera okonstlade än isländarnas skaldskap, få med grekernas välljudande, höga och snillrika kväden icke jämföras, men överträffa mycket de platta rim, som en lång tid vanhedrade det nyare Europas smak. Med sådana sånger ärade Finlands gamla inbyggare sina gudar; uti deras förborgade kraft mente de sig äga ett mäktigt medel till nästan hela naturens betvingande, med dem besjöngo de sina fäders, hjältars och egna bedrifter, hämnade sig på sina ovänner och roade sig vid sina sammankomster . . . Med dessa sånger, som alla hade samma ton, enkel och allvarsam såsom nationen själv, vilka ock, när lägenheten så tillät, med en slags harpa beledsagades, lättade jämväl kvinnorna tyngden av sitt besvärliga malnings-

Digitized by Google

arbete, och av några prov, som ännu äro i behåll, finner man, att de känslor, som hos hyfsade folkslag utgöra ämnet för könets ömmaste bekymmer, icke varit dem obekanta.» Det första betydande uppslaget till den finska runoforskningen kommer således från Porthan, och denna insats blev för den följande litterära utvecklingen i Finland av en avgörande betydelse.

Ossian och Kellgren.

Åtminstone före 1774 hade Porthan satt sig fullkomligt in i den nya rörelsen, ty detta år utgav hans lärjunge Kellgren sin disputation De poesi philosophiæ ubivis gentium prævia, i vilken man finner en visserligen knapphändig, men ganska allsidig behandling av hela den nyupptäckta exotiska litteraturen. Avhandlingen hade inspirerats av Porthan, som givit honom ämnet samt väl även en del av idéerna och litteraturhänvisningarna. Själva grundtanken i den lilla avhandlingen är icke vidare originell, och för övrigt är den lånad från Voltaire: att versen är äldre än prosan och poesien äldre än filosofien. Men bevisföringen röjer, att Kellgren — och väl även Porthan — kände till de exotiska litteraturområden, som kort förut upptäckts. Han citerar Lowth och Michaelis, då han påstår, att en stor del av de bibliska böckerna voro poem, och han hänvisar t. o. m. på den förlorade diktsamling, Den redliges bok, som omtalas och citeras i den andra Samuelsboken. Han påpekar, att det funnits grekiska skalder före Homeros, att fransmännen redan på 1000-talet haft en poetisk litteratur, att de gamla gallerna haft sina barder och att dessa funnits också i Britannien: »av deras skaldestycken hava rester bevarats ända till våra dagar, författade av Ossian, Fingals son, och bevarade endast genom muntlig tradition i förening med musik. I Irland (!) hava de hopsamlats av en lärd och ryktbar man vid namn Macpherson, som från ersiska språket översatt dem på engelska, varifrån de av Suard överflyttats på franska. Dessa dikter läsas med den största förtjusning, och så vitt jag vågar döma äro de endast genom sin korthet underlägsna de homeriska».

Den höga uppskattning, som Kellgren här röjer av Ossian, framgår ock av en översättning (från franskan), som han året därpå (1775) införde i Åbo tidningar: Alpin, ett ersiskt skaldestycke. Översättningen — liksom originalet på prosa — åtföljdes av en not, som vanligen anses härröra från Porthan, men som i varje fall uttrycker samma tanke som i Kellgrens avhandling. Där säges bl. a.: »Utav dessa sånger har man ännu kvar flera lämningar, som igenom traditionen ifrån de äldsta tider blivit bevarade på samma sätt som våra finska runor. De röja över allt den gamla orientaliska smaken och anses till en stor del för mästerstycken .... Hans (Ossians)

Digitized by Google

sånger överträffa efter fleres omdöme Homeri arbeten». Året därpå följde en ny översättning från Ossian, av Clewberg, likaledes en av Porthans lärjungar, och till dem sällade sig en tredje, Jacob Tengström, som 1780 i Åbo tidningar införde en översättning av den ryktbara solsången. Den är på rimmad vers och onekligen betydligt mera poetisk än Gothenius' prosa, men också mindre exotisk och mera pseudoklassisk:

Du ljus, som högst på fästet prålar,
Lik Fingals sköld i vidd och prakt!
Var lånar du din eld, de strålar,
Som evigt trotsa tidens makt?
Då du i majestät dig kläder
Och fram på höjdens bana träder,
Den skrämda stjärnan, blek och kall,
I dimmans mörka gömslen hastar,
Och nattens bloss sig brådstört kastar
Uti de västra havens svall.

Tengström.

Samma år erhöll Tengström Vitterhetsakademiens stora pris för sitt svar på frågan: Om intet folkslag härtils gjort, är det väl troligt at någon nation hädanefter gör några lyckeliga framsteg i vitterhets öfningar utan at känna de gamla grekers och romares originalskrifter? Frågan hade diskuterats ända sedan slutet av det föregående århundradet — tvisten mellan les anciens och les modernes — och akademiens mening var tydligen, att den eventuelle prisvinnaren skulle ansluta sig till »les anciens». Tengström ställde sig emellertid alldeles avgjort på de modernes sida. Den nya tiden har frambringat vetenskapsmän som Newton och Montesquieu, »naturen i de senaste åldrar är ej mer vanmäktig att frambringa Homerer och Virgilier än i världens forna tidevarv; varföre då utan skäl betaga människosläktet det hoppet att än se deras likar och medtävlare?» De nyare hava knappt behövt de gamles föredöme. Tasso, Milton, Voltaire och Klopstock skulle hava varit det de äro, även om Homeros och Vergilius aldrig funnits till. Voltaire kunde icke läsa Sophokles och Euripides på originalspråket, men har likväl åstadkommit fullständiga mästerverk.

Denna sammanställning av Voltaire och Klopstock är karakteristisk för den ännu oklara uppfattning, som Åbokotteriet hade av samtidens litterära strömningar. I avhandlingens huvudparti ansluter sig Tengström likväl mera bestämt till den exotiska riktning, som stod i strid med upplysningen, och utan svårighet spårar man här reflexerna av Montesquieus klimatlära. Tengström utvecklar alldeles samma tankar, som vi redan mött i Kellgrens lilla

Digitized by Google

avhandling. Greker och romare äro visst icke de enda gamla folk, som nått långt i vitterheten. Man har förbisett de asiatiska folken, och att man ej uppskattat deras diktning, beror på en visserligen förklarlig fördom. Dessa folk äro ju »i seder, tänkesätt, läge, klimat och för övrigt nästan i alla avseenden så vitt skilda ifrån de europeiska, att de snart sagt tyckas leva i en helt annan värld». Deras dikter förekomma oss därför främmande. Och dessutom läsa vi dem i översättningar — här i Sverige i dåliga översättningar. Detta är orsaken till, att vi ej uppskatta de israelitiska skalderna, som »hos alla andra upplysta folkslag i Europa allmänt äro erkända för mästare i den lyriska poesien». Författare som Moses, Job, David, Salomo och Esaias kunna sättas i bredd med en Pindaros, en Theokritos, ty »vilken styrka och rikedom i tankarna, vilket behag, vilken omväxling och livlighet i själva utföringssättet träffas ej hos dessa bibliska författare!»

Sedan han därefter, ganska utförligt, sysselsatt sig även med andra orientaliska folk, övergår han till kelterna och Ossian. Dessa dikter känna vi ju blott i en engelsk prosaöversättning, genom vilken originalen säkerligen förlorat mycket, men likväl röja dessa dikter »över allt så mycken eld och livlighet, så mycken styrka, det intagande behag och okonstlade majestät, att man omöjligen kan läsa dem utan att röras av det ömma, tjusas av det vackra, intagas och liksom hänryckas av det höga, som denne mästerlige skald så rikt om varandra blandat i de sånger, som av honom hunnit till eftervärlden». Av de översättningar, som Tengström läst av romarnas och grekernas vittra mästerstycken, vet han ingen, som kan sättas i jämförelse med Macphersons Ossian. Det är sant, att Ossian ej följer Aristoteles' regler för ett epos, »men utom dess, att en lagstiftning, egentligen lämpad till grekernas vitterhet, ej i allt kan förbinda en nordisk skald, finna vi därvid dock det förnämsta i akt taget hos Ossian».

Om den fornnordiska dikten yttrar sig Tengström däremot ganska kyligt, och de finska runorna nämner han ej ens.

Avhandlingen är karakteristisk för hela Åbokotteriet. I det hela stodo de på upplysningens ståndpunkt, och Voltaire är ännu deras läromästare. Å den andra sidan hade de likväl gripits av de nya strömningarna, ehuru de icke klart fattat motsatsen mellan dem och upplysningen. Några år senare blev denna motsats uppenbar, och det gällde då att välja parti. Ossianförtjusningen blev därför av kort varaktighet hos dem alla, och på gamla dagar påstod Tengström t. o. m., att han blott velat driva en paradox. Även Kellgren kom, såsom vi sedan skola se, att ställa sig på en annan stånd-

Digitized by Google

punkt. I Finland tyckes man emellertid, oberoende av de litterära strömningarna, alltid hava bevarat en viss förkärlek för Ossian, väl beroende på likheten mellan dessa äkta eller oäkta forndikter och de finska runorna, och i Runebergs Kung Fjalar gör Ossiandiktningen sin största insats.

Den hebreiska poesien.

Av längre varaktighet än Macphersons uppslag blev det, som Lowth givit. Den förste, som i Sverige tillgodogjort sig detta, var Carl Aurivillius, som även i andra fall visade sig berörd av de nya strömningarna inom litteraturen. Visserligen stod han i det hela på klassicitetens grund, men icke helt. I disputationen De carmine epico fastslår han efter Montesquieu den olika karaktären hos de olika folkslagen samt framhåller, att deras epik därför måste bliva olika. Man äger då icke rätt att prisa den ena dikten och förkasta den andra. Några allmänna lagar för poesien givas icke, och de enda regler, som äga giltighet, äro de, som grundats på erfarenheten. För att förstå en författare måste man se honom i samband med hans folk och hans tid. Någon inverkan på det allmänna åskådningssättet torde denna och liknande latinska disputationer dock ej ha haft. Av större betydelse blev blott hans 1758 utgivna disputation De poesi biblica, som bygger på Lowth's blott fem år äldre avhandling. Aurivillius var väl här uteslutande filolog, sysselsatte sig med den hebreiska metriken o. d. och gick icke in på de estetiska frågorna. Men så till vida gav han dock ett uppslag av mera vittgående art, att det var genom honom, som Tingstadius leddes in på tanken att på vers tolka bibelns böcker. Om dessa översättningar har jag redan talat. Då Tingstadius 1786 tillträdde platsen såsom e. o. professor, höll han en inträdesföreläsning, Om österländska poesiens egenskaper, i vilken han framlade ett i viss mån estetiskt program. Han börjar med en av Montesquieu inspirerad sats: »Att känna människan under alla släktets skiften, under alla himmelstreck, under alla åldrar av odling och upplysning är för varje grundlärd en så nödig vetenskap, att vi utom denna föga veta, vad vi äro, vad vi varit eller vilka följder till vår vidare förbättring kunna dragas». I det syftet är det nödvändigt att sätta sig in »i de folkslags tänkesätt och seder, kunskaper och smak», vilkas språk och diktning man vill känna. För att döma om asiatiska sånger, böra vi därför se dem med en asiatisk inbyggares egna ögon, ty »alla länders och tiders sånger bära liksom en viss stämpel av folkens lynnen». Hebreernas äldsta dikter bära spår av deras herdelevnad, arabernas av deras krigarliv, persernas vittna om en viss veklighet o. s. v. Att »verskonstens utvärtes skick» hos dessa folk är ett annat än hos oss, betyder intet. En prosa, »klädd i all rim-

Digitized by Google

konstens prål, bliver ändock alltid prosa, då likväl en prosaisk poesi, utan allsköns meter, utan alla slags rim, alltid bibehåller sin poetiska stämpel». Det, som utmärker den österländska poesien framför alla andra länders skaldeart, är djärva bilder, starka uttryck och målningar, livade av de eldigaste färger. Denna karaktär beror dels på klimatets beskaffenhet, som framkallar starka och häftiga begär hos folket, dels på bristen på abstrakta begrepp samt på språkets fattigdom. »I språk, som genom konster och vetenskaper icke hunnit tillfylles bliva odlade, måste folket svårligen kunna tänka eller tala abstrakt, utan helst yttra sina tankar genom sinnliga bilder. Ett sådant språk är väl föga tjänligt för filosofien, men i poesien verkar det dock en nytta, som man icke skulle förmoda. Hetsad av det hinder, språkets torftighet vid tankars uttryckande måste lägga skalden i vägen, nödgas han gripa till bilder av naturen, alltid så mycket djärvare och mer tilltagsna, som han själv är eldad av livliga känslor.» Sådan är den asiatiska poesien. »Eldiga i själen och fria från alla slags abstraktioner i begreppen, målade deras skalder med så mycket friare pensel naturen, som dem omgav.» Världens äldsta skaldekonst är den hebreiska. Och vi misstaga oss, om vi anse blott sådana gammaltestamentliga böcker poetiska, »vilka judarna givit en metrisk accentuering. Förutan de egentligen så kallade sånger, elegier, oden m. m., vilka till en stor del med musik och religionsdans voro beledsagade, kläddes alla den tidens gudatal, sedeläror och, med ett ord, allt vad viktigt och vältaligt föreställdes folket, uti skaldespråket.» Utom de historiska böckerna »finnes ingen bok, som icke är mer eller mindre poetisk». I det följande utvecklas dessa satser mera i detalj, och såsom vi sett sökte Tingstadius att i sina översättningar få fram just den orientaliska klangfärgen. För 1700-talets diktning blev den bibliska poesien med dess konkreta, färgrika bilder därigenom en föryngringskälla, och genom sin analys av denna poesis egenart hade Tingstadius betydligt utvidgat samtidens skönhetsideal. Man hade lärt känna en poesi, som var rakt motsatt upplysningens och vars styrka låg i de konkreta naturbilderna i motsats till upplysningslitteraturens bleka abstraktioner.

Neikter.

Till samma författargrupp som Porthan och Tingstadius hör ock Jacob Fredrik Neikter, som, förut mera bortglömd, på den sista tiden tilldragit sig den litteraturhistoriska forskningens uppmärksamhet; särskilt har Albert Nilsson i en förträfflig avhandling satt honom in i det historiska sammanhanget. Neikter, som var född 1744, blev i Uppsala en bland Ihres lärjungar. Sin bildning fullbordade han genom en femårig utländsk resa och kom 1784 till-

Digitized by Google

baka till Uppsala såsom en bland de mest »europeiska» och minst »pedantiska» av universitetets professorer. Liksom Ihre var han på samma gång en lärd och en världsman. Redan före sin återkomst hade han, såsom vi måhända minnas, utnämnts till bibliotekarie och professor i »vitterheten» (1783), vilken plats han 1787 utbytte mot den skytteanska lärostolen. De författare, av vilka han tagit de djupaste intrycken, voro Voltaire och framför allt Montesquieu, såsom vars trognaste svenske lärjunge han kan betecknas. Dessa intryck från Montesquieu gjorde honom särskilt mottaglig för den exotiska strömningen inom tidens litteratur och kommo honom att betrakta klassicitetens »regler» med en vida friare blick än den *gamle* Voltaire — snarast stod han här på samma ståndpunkt som denne i sin ungdom intagit, medan intrycken från England ännu voro friska. I grunden förblev han dock alltid upplysningsfilosof. Då förromantiken med Thorild bröt fram, kände sig Neikter tillbakastött av denna rörelse, och ehuru han ej ingrep i striden, var han här en bestämd meningsfrände till Kellgren och Rosenstein. Han är därför en mycket karakteristisk företeelse, som visar oss, hurusom de nya idéerna trängt in i och modifierat den rena upplysningsåskådningen.

Neikter var såsom Lockes alla medelbara och omedelbara lärjungar en utpräglad empirist, och han började sitt författarskap med att i sin docentavhandling anfalla den konstruktiva wolffianismen. Blott erfarenheten är en säker kunskapskälla: »Hade philosophi i stället för gissade systemer endast sysselsatt sig med rön, skulle människors kunskap nu stigit till en vida större höjd, än som den gjort». Montesquieus metod att fullkomligt naturvetenskapligt undersöka de historiska fenomenen tilltalade honom således i hög grad, och hans utförligaste arbete, den avbrutna disputationsserien De efficacia climatum ad variam gentium indolem præcipue ingenia et mores (1777—1797), är ett ingående försvar för Montesquieus klimatlära. »Klimatet» begränsas dock ej till blott den olika värmegraden, utan innefattar ock andra därav beroende faktorer, såsom vegetationen, luftens fuktighet o. d. I följd av dessa klimatiska betingelser bli dryckenskapsbegäret, könsdriften o. s. v. olika starka hos olika folk, och därav alstras en olika uppfattning av livet, olika seder, olika lagar, med ett ord, olika folkkaraktärer. I viss mån — men också blott i viss mån — tillämpade Neikter detta betraktelsesätt på uppfattningen av diktkonsten. Sina åsikter i detta fall har han framlagt i en disputation De poesi tragica (1774), i sitt inträdestal i Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien (1787): Undersökning om ordsakerne till smakens olikhet,

Digitized by Google

upkomst och fall hos särskilte folkslag, samt slutligen i sina föreläsningar. I Upsala Tidningar börjar Neikter sitt referat av den förstnämnda disputationen: »Erfarenheten har överflödigt bevisat, huru litet regler gagna poeter. Regler i skaldekonsten böra icke vara annat än rön på vad som behagat eller icke. Aldrig har man ännu sett, att Aristoteles' och Scaligers poetiker hava uppeldat någon kall skaldeande, men väl har det blivit anmärkt, att den grekiska, latinska och fransyska poesien synligen förlorat, sedan Aristoteles, Horatius och Boileau utgivit sina Artes poeticæ. När ett skaldestycke intager och roar, när det hänrycker till gråt eller löje, är det lika så narraktigt att rådfråga Aristoteles, om jag får gråta eller le, som att förkasta den maten, som smakar mig väl, endast därför att den icke är tillagad efter kokboken.» Alldeles samma sats upprepar han i inträdestalet. Åtminstone den sista vändningen är nog, såsom Albert Nilsson påpekat, lånad från Molières Critique de l'école des femmes — om i första eller andra hand må lämnas osagt, ty jämförelsen hade övergått till ett commune bonum för alla regeltvångets motståndare. Men även Voltaire hade i sin 1727 tryckta Essai sur la poésie épique opponerat sig mot klassicitetens regeltvång. Och denna essay, som i mycket förebådar Montesquieu, hade tydligen gjort ett starkt intryck på Neikter. Reglerna — säger Voltaire — äro antingen onyttiga eller falska. Men även om de vore riktiga, vartill tjäna de? Homeros, Vergilius, Tasso, Milton ha icke följt andra föreskrifter än sitt snilles. De store hindras av dylika regler, och för de svaga äro de till föga hjälp. Men Voltaire förmådde icke att tänka ut och tillämpa denna tanke så, som sedermera Young, han blev icke någon banbrytare som den unge Goethe, utan återgick ganska snart till »reglerna». På samma sätt är det med Neikter. Hans ställning — säger Albert Nilsson — »till regelproblemet är mycket osäker och svävande. Någon konsekvent

J. F. Neikter.
Oljemålning av L. Pasch d. y. Uppsala universitet.

Digitized by Google

genomtänkt teori kan man icke påträffa hos honom. Hans uppfattning är ytterst betecknande för hela den riktning under 1700-talet, som man skulle kunna kalla fransk-klassicismens upplösning». Han känner ett naturligt behov att avkasta regeltvånget och giva snillet full frihet, men samtidigt ryggar han tillbaka för den fullständiga konsekvensen. I inträdestalet yttrar han: »Regler hava sitt värde, när de sparsamt göras och tjänligt användas. De kunna icke giva någon skaldegåva, men de likna fyrbåkar i havet, som varna för klippor och sandbankar... Homeros och Shakspere kände inga andra regler än naturens och deras eget snilles drift. Det är lätt att upptäcka fläckar på deras spegel. Låga liknelser, osnygga målningar, seder, som stöta vår tids anständighet, förekomma på var sida. Men olycklig den, som endast ser felen och är blind eller känslolös för det majestät, den sköna och rika natur, som blir alla tiders förundran och alla skalders stötesten. Den, som är oförmögen att inse en sådan förtjänst, han må aldrig inträda i snillets eviga tempel, han stanne i förhuset och läse Colardeau.» I sina sannolikt på 1790-talet hållna föreläsningar kommer han ånyo in på frågan om reglerna. Fortfarande håller han visserligen på, att reglerna böra vara erfarenhetsrön. Men just därför vill han ej obetingat förkasta dem. De kunna antingen vara grundade i naturen eller också bero de på modet. De senare äro odugliga, men de förra äro »värda att känna och nyttiga att observera». Och såsom exempel anför han Shakspere! Denne har begått en mängd »dårskaper», och orsaken har varit, »att han ej kände regler, varefter man bör skriva».

Även Voltaire hade i sin essay varit inne på frågan om skönhetsidealets relativitet. De ansikten, som anses sköna i Frankrike, anses ej så i Turkiet och tvärtom. Denna sats, som ju alldeles stämmer med Montesquieus allmänna teori, tilltalade naturligtvis särskilt Neikter, och hans inträdestal går just ut på att fastslå olikheten i folkens skönhetsideal: »Naturen är sig olik i olika länder. Poeten måste måla, som hon visar sig i hans eget land, och så snart han får läsare, som icke känna henne, upphör hon strax att röra och behaga. En neger skulle utan känsla och förundran läsa det kväde, som målar våra nordiska vinternöjen.» Och på ett annat ställe yttrar han: »Vi måla Gud och de goda änglar vita och glänsande, men negrerna måla Gud svart och Satan vit som en europeisk slavhandlare. I det gamla Egypten voro de fetaste frun-timmer ansedda för de skönaste, och Shaw berättar, att samma smak ännu råder hos barbareskerna.» Även på närmare håll växlar smaken: »Ett trångt sund skiljer Frankrike och England, men av

Digitized by Google

deras olika vitterhet och seder skulle man snart kunna tro, att Calais och Dover lågo vid var sin ände av Oceanen». Och »eftervärlden förkastar ej sällan vad dess förfäder berömt». Även vi själva ombytas med åren. »De saker, som varit våra käraste föremål i morgonen av vår levnad, vissna och förlora sitt behag för middagssolens lodräta strålar; jag menar mannaålderns bekymmer och ålderdomens krämpor. Vår vilja är lik ett glas, som antager en ny färg av den saft, som fyller det.» Dylika satser förefalla ju nästan, som om de framkastats av Thorild. Men även här drar sig Neikter, liksom Voltaire, tillbaka för konsekvensen. Det gives dock — fortsätter han — »en god smak, som är allmän med alla människor. Tidevarv hava varit stridiga i sina omdömen; men alla upplysta hava dock enhälligt överenskommit att anse några saker som sköna; och den smak kunna vi således anse för *god*, som varit gemensam med de mest hyfsade folkslag.» Smak och snille — yttrar han i början av inträdestalet — äro icke detsamma. »Snillet är själens styrka att upptäcka fördolda sanningar eller att fatta naturen under en ny och klarare synpunkt. Men smaken är en medfödd känsla av det sköna eller rättare sagt: av den ordning, som utgör själva skönheten. Man kan likna snillet vid vinden, som förer ett skepp över havet, och smaken vid det styre och den kompass, som leder det. Utan styre och kompass är det farligt att förtro sig åt vädren; utan smak yrar snillet till det vilda och jättelika.» »Smak» är således en faktor, som för Neikter är jämbördig med snillet, och det är de »hyfsade» folken och tidsåldrarna, som avgöra, vad som är god smak. Homeros och Shakspere, som levde under »ohyfsade» tider, ägde väl snille, men icke smak. Resultatet av hans undersökning kom därför att stå i bestämd strid med de åsikter, som Thorild samtidigt förkunnade.

Vignett till D. Michelessi, Operette in prosa, ed in verso composte in Svezia.
Venedig 1773.

Digitized by Google

DEN GUSTAVIANSKA NEOANTIKEN

Wood och Wolf.

WOODS förut omtalade arbete om Homeros (1768) hade omedelbart icke något större inflytande, utan fick betydelse först sedan hans uppslag vidare utförts av den tyske filologen Wolf i dennes 1795 utgivna Prolegomena ad Homerum. Men redan före Wolf finner man en neoantik strömning inom 1700-talet. Denna berör visserligen företrädesvis konsten och utgår särskilt från Winckelmanns 1764 utgivna Geschichte der Kunst des Alterthums, men återverkar i någon mån på litteraturen samt även på smaken i allmänhet. I stort sett sammanhänger denna strömning med konstnärernas och konstintresserade resandes intryck av Italien, och då dessa Italiafärder över huvud spelat en ganska stor roll i vår kultur, särskilt under romantiken, skola vi här något sysselsätta oss med detta kapitel. I nästa del få vi tillfälle att återkomma till dem.

Äldre Italiaresor.

Under medeltiden besöktes Rom flitigt av svenska pilgrimer, särskilt sedan påvarna (1300) börjat med s. k. jubelår, vid vilka en omfattande syndaförlåtelse utdelades. Den mest bekanta av dessa Romfarare var, såsom vi minnas, Birgitta, och efter hennes tid inrättades vid Campo dei fiori ett särskilt härbärge för svenskarna i Rom. Det, som intresserade dessa svenska pilgrimer, var dock blott kyrkor och helgongravar, och för antiken, den medeltida konsten och det italienska folklivet stodo de fullkomligt oförstående — i detta fall behöver man blott läsa Birgittas revelationer. På 1400-talet, sedan påvarna från Avignon flyttat till Rom, blevo dessa resor än talrikare, men syftet var nu mindre religiöst än politiskt och ekonomiskt. Vid den påvliga kurian hade man åtskilliga politiska intressen att bevaka, och de nordiska monarkerna hade därför ofta särskilda sändebud hos kurian; ännu talrikare voro de ämbetsjägare, som där infunno sig för att genom mutor köpa sig indräktiga platser i hemlandet. 1512 befunno sig ej mindre än aderton svenskar i den eviga staden, och bland dem återfinna vi flera av den utgående medeltidens mest bekanta personligheter, Conrad Rogge, Jakob Ulvsson, Heming Gadh, Laurentius Andreæ, Hans Brask, Gustaf Trolle m. fl., vilka emellertid voro alldeles opåverkade av den samtida renässansen. Den kort därefter utbrytande reformationen avbröt emellertid dessa förbindelser, och för protestanterna hade Rom nu blivit Antikrists stad, vilken man skydde såsom pesten; endast några

Digitized by Google

C. A. Ehrensvärd.
Oljemålning av J. Juel. Tosterup.

Digitized by Google

UNIV. OF

Digitized by Google

landsflyktiga katoliker såsom bröderna Magnus, Bothvidus Nericius och de svenska konvertiter, som under Johan III:s tid skickades dit, vistades nu i Rom. Först med stormaktstiden gav sig denna rädsla för Antikrist, och nu började åter de svenska Italiafärderna, denna gång åtminstone delvis i ett verkligt bildningsintresse. Den mest bekanta av dessa Romsvenskar, drottning Kristina, valde Rom till uppehållsort nog mindre av religiösa skäl, än därför att hon här fann den vittra och konstnärliga omgivning, som bäst passade henne. Vi finna även, att svenska protestantiska ädlingar och lärde nu börja utsträcka sina utlandsresor till Italien, de förre väl huvudsakligen för att där roa sig, de senare för att där studera. För dem var dock synpunkten företrädesvis arkeologisk och filologisk. Man sökte efter handskrifter av klassiska författare, och man verifierade de hos Horatius och andra angivna orterna; men några nya uppslag fick man här icke. Mera givande voro konstnärernas resor, ty Italien var fortfarande, såväl inom arkitektur som måleri och skulptur, det tongivande landet, om än vid sidan av Frankrike, väl icke genom de antika minnesmärkena, som ännu föga beaktades, utan genom senrenässansens och barockens konst. Så besökte Erik Dahlberg på 1650-talet Venedig, Rom, Neapel och Sicilien. Hans Dagbok är emellertid påfallande torftig, då det gäller estetiska omdömen. I Venedig övade han sig »uti ritande uti akademierna, varest man ritar eller tecknar efter levande och nakna personer«, men om målarkonsten och arkitekturen i staden yttrar han ej ett enda ord: »Vad uti Rom och däromkring är att se, hava vi med flit iakttagit, och vore allt för vidlyftigt här att förmäla»; i Neapel besåg han »de över måttan sköna kyrkorna och kastellen samt Virgilii grav, grotta Luculli samt den berömde italienske poeten Sannazzaros grav, vilket allt meriterar att ses» — men inga omdömen, blott notiser om själva resan, sammanträffanden med kungliga personer, fester o. d. Viktigare voro de resor, som Nicodemus Tessin d. ä. och d. y. företogo till Italien. Sina starkaste intryck tog den äldre dock huvudsakligen av den franska arkitekturen, och det italienska inslaget kan blott spåras i vissa detaljer. Den yngre, som tre år stannade i Rom, dit han sedan ännu en gång vände tillbaka, kan däremot sägas hava överfört den italienska renässansarkitekturen till Sverige och där vidare utbildat denna i en för klimatet och omgivningen passande riktning; Stockholms slott är fortfarande det kanske stoltaste minnesmärket av svensk byggnadskonst. Från hans resa finnes en påbörjad, på tyska skriven dagbok, som emellertid avbrytes, då han kommit till Florens. Några mera ingående konstomdömen innehåller den icke; av ett visst intresse är dock hans beundran för Ghibertis bronsdörrar till baptisteriet i Florens, »dergleichen an Kunst man kaum in der Welt finden sollte». De antika statyerna i Florens omnämner han däremot blott i förbigående, och några antikstudier synes han ej hava drivit. Hans båda lärjungar Hårleman och Adelcrantz gjorde det ej heller. Den förre vistades närmare ett år i Rom (1726), men *sedan* han fått sin smak utbildad i Paris. Adelcrantz kom senare till Italien (1751), och hans dagbok under denna resa är, såsom Nyblom anmärker, »kanske den första skildring av sådan art för en längre resa till Södern i avsikt att studera konsten, som veterligen förekommer i vårt land».[1] För någon större originalitet synes den, av Nybloms utdrag att döma, ej utmärka sig. För den »götiska» konsten har han naturligtvis alls icke sinne; då han någon gång omtalar en dylik byggnad, betecknar han den såsom »stygg», och det,

[1] Detta skrevs innan Tessins dagbok var bekant.

Digitized by Google

som slår an på honom, är barockens konst.[1] Såvitt jag vet, är han dock den förste svensk, som sett och omtalat några antika målningar — grävningarna i Pompeji och Herculaneum hade kort förut börjat — och dessa tyckas hava tilltalat honom. Något antikt inflytande på svensk arkitektur kan man dock ej iakttaga före Gustav III:s tid och naturligtvis ännu mindre något inflytande på måleriet.

Antiken i Sverige.

Av antik skulptur kände man i Sverige mera, även om resultatet av denna kännedom var mycket minimalt. I Kristinas svenska konstsamlingar funnos 86 statyer av brons, 166 av marmor och 13 av terrakotta, men huru många av dessa som voro antika, vet man ej, icke heller vilka hon förde med sig till utlandet; några få byster tyckas dock hava fått stanna kvar. Viktigare var den serie avgjutningar av antika statyer, som på Nicodemus Tessin den yngres tillskyndan togos i Paris omkring och kort före år 1700. Dessa gipskopior inrymdes då »i Gjuthuset på Rännarbanan», och flyttades först 1780 till Konstakademien, där de fortfarande befinna sig. Någon betydelse fingo dessa avgjutningar likväl först på 1750-talet, och dessa antiker voro de första, som Sergel fick skåda.[2]

Sergel.

Johan Tobias Sergel föddes i Stockholm 1740 såsom son till från Tyskland inflyttade föräldrar och blev vid sjutton år elev hos den franske bildhuggaren Larchevesque. Hans första konstintryck voro således av barockens skulptur, och han var läraren behjälplig vid dennes båda mest bekanta arbeten, Gustav Vasas och Gustav Adolfs statyer. Vid ritarakademien fick han väl teckna efter några av de gipser, som till akademien upphämtats från rännarbanan; hans teckningar efter dessa finnas kvar. Om de gjort något större intryck på honom, är likväl okänt. Hans minnestecknare, Franzén, som kände honom personligen, uppgiver visserligen, att »de grekiska bilderna» vid denna tid »hade stört hans sinneslugn. Dag och natt drömde han om ett mål av fullkomlighet, som han förtvivlade att någonsin uppnå, men likväl av en oemotståndlig ande drevs att eftersträva». Säker är denna uppgift emellertid icke. På akademien utmärkte han sig likväl så, att han vid riksdagen 1765—1766 erhöll ett resestipendium å 4,000 daler kpt om året, vartill akademien lade ytterligare 2,000, och detta stipendium bibehöll han i elva år. 1767 anträdde han resan, men betecknande nog icke till Paris, utan till Italien. Till Rom kom han i augusti, och anteckningarna i hans mycket summariska dagbok röja redan hans intresse för den äkta antiken. 1768 gjorde han en kort resa till Neapel, där han

[1] I ett presidietal i Vetenskapsakademien 1757 framhåller han, att den gotiska arkitekturen har »likväl några undransvärda egenskaper, som förtjäna berom, isynnerhet en lätthet och en dristighet i utförandet, som våra tiders byggmästare knappt vore i stånd att efterfölja. Huvudkyrkorna i Strassburg, Paris, Rheims och långt flera ställen äro härom säkra bevis».

[2] Några antiker hade inköpts av Lovisa Ulrika och Tessin.

Digitized by Google

särskilt fäste sig vid de nyfunna väggmålningarna från Pompeji, och det är tydligt, att han redan nu var en hänförd beundrare av den antika konsten. I ett brev 1769 yttrar han: »skall jag en dag någorlunda vinna mitt ändamål, skall det ske här uti Rom i anseende av de stora mästerstycken, som de gamla greker och romare lämnat efter sig». Och i sin självbiografi, som skrevs 1785, anger han mera bestämt sin ståndpunkt: »Vid min ankomst till Rom fann jag, att ingen annan läromästare borde följas än antikerna och naturen. Jag var då så långt kommen, att jag märkte, att jag kunde intet och att jag måste begynna mina studier så, som man undervisar ett barn i de första grunderna. Striden mellan min egenkärlek och beslutet att lägga mig på så svåra studier varade i fyra månader. Men sedan min plan blev fastställd, har jag ingenting ändrat därav; antiken om dagarna och om aftnarna studiet av naturen (d. v. s. av modell) voro min sysselsättning under två år.» Resultatet visade sig ock i hans Faun, som modellerades 1770. Därmed hade man fått det första neoantika skulpturverket. Sedan följde hans Diomedes, Amor och Psyke, Venus, som stiger ur badet, samt Mars och Venus.

Inom konsten var det således Sergel, som bröt vägen för den neoantik, som nu kom på modet, ty både Canova och Thorvaldsen voro senare; den förre kom till Rom först 1779, och hans första betydande arbeten tillhöra 1780-talet. Thorvaldsen var ännu senare och kom först 1797 till Rom. Men hela antikströmningen var på flera punkter förberedd, ehuru det är tvivelaktigt, om en konstnär som Sergel tagit några intryck från teoretikerna. Pompeji hade upptäckts 1713, Herculaneum 1738, men först 1748 hade de egentliga grävningarna börjat, och dessa hade naturligtvis framkallat ett starkt intresse för antiken; 1757 hade man börjat utgiva avbildningar av de funna föremålen: Antichità di Ercolano. Kort innan Sergel kom till Rom, hade vidare konsthistorikerna Caylus och Winckelmann framträtt. Den förre, som väl var mera arkeolog, betydde mindre för den nya smakriktningen. Han bröt väl avgörande med rokokon och hänvisade till antiken, men han sökte även upprätthålla förbindelsen med den franska klassicismen. Winckelmann var vida radikalare, och hans 1764 utgivna Geschichte der Kunst des Alterthums betecknas med rätta såsom den neoantika rörelsens utgångspunkt: »Den enda vägen att bliva stor, ja, om möjligt oefterhärmlig, är att efterbilda de gamla.» Härvid bör man dock erinra sig, att Winckelmanns och Sergels tid knappt kände den egentligen grekiska konsten, utan blott den hellenistiska, samt att man ännu icke förstod att göra någon skarpare skillnad på hellenistiskt original och romersk kopia. Någon personlig beröring med Winckelmann hade Sergel knappast,

Digitized by Google

ty Winckelmann lämnade Rom redan 1768, men dels har han dragit nytta av den av Winckelmann ordnade antiksamlingen i Villa Albani, dels har han genom gemensamma bekanta mottagit intryck av dennes konstuppfattning. I det hela var det dock nog hans egen smak, som ledde honom till antikens konst.

Gustav III:s italienska resa.

I Rom stannade Sergel i elva år, men blev 1778 hemkallad för att efterträda Larchevesque. Men ännu en gång skulle han återse det land, som blivit honom så kärt och där han utfört sin egentliga livsgärning. 1783 anträdde Gustav III som bekant sin italienska resa, och Sergel fick då åtfölja honom såsom ciceron inom konstens värld. Delvis i följd härav riktades konungens uppmärksamhet på antikerna, och de inköp, som gjordes, voro framför allt av antiker; det var nu, som vårt visserligen obetydliga »stenmuseum» bildades, vilket till en början fick sin plats i det kgl. slottet och som vid Gustav III:s död räknade 183 nummer. Olyckligtvis var Sergel icke hans ende rådgivare utan även den moraliskt mycket tvivelaktige italienske gravören Francesco Piranesi, som förmedlade de flesta konstinköpen och bl. a. förmådde honom att för 4,200 scudi köpa Endymion, som med all sannolikhet är en förfalskning. I Italien gjorde Gustav III även en annan bekantskap, som fick betydelse för den svenska konstsmaken. Det var med den franske målaren Desprez, som visserligen närmast antogs såsom dekorationsmålare, men som kom att utöva ett ganska stort inflytande även på den svenska arkitekturen, ty med honom infördes här den antikiserande stil, som blivit kallad Louis XVI. Hans mest bekanta verk är orangeribyggnaden i Uppsala, men i samma stil äro ritningarna till det slott, som Gustav III tänkte uppföra i Hagaparken, och i båda återfinna vi den antika tempelarkitekturen.

Masreliez.

Både inom skulptur och arkitektur hade således neoantiken slagit igenom. Den röjer sig ock inom måleriet, och här var det Louis Masreliez, som blev banbrytaren. Denne, som var född i Paris 1748, kom redan vid fem års ålder till Stockholm, där fadern var anställd vid slottsbygget, och sonen blev fullkomligt naturaliserad svensk. Vid tio års ålder började han i ritakademien, och i sin dagbok skriver Claes Ekeblad: »Var jag på ritareakademien, som är rätt vacker. Där voro vid pass en tjugo personer, bland andra en liten gosse, som är fransos vid namn Masreliez. Han ritade rätt väl och med mycken kvickhet.» 1769 fick han ett resestipendium och begav sig då först till Paris, där han emellertid blott stannade en kort tid, därefter till Bologna, där han dröjde i tre år, och slutligen till Rom, dit han kom 1774. Där stannade han i åtta år och studerade mycket flitigt — icke blott renässansens måleri, utan ock antikens, samt dess

Digitized by Google

skulptur och arkitektur. Någon stor skapande konstnär som Sergel var Masreliez icke, snarare en konstteoretiker, som tog starka intryck av de då nya teorierna. I Rom gjorde han bekantskap med Winckelmanns vän Raphael Mengs, från vilken han, efter vad det tyckes, fått många av sina idéer, och å sin sida påverkade han nog Sergel och Ehrensvärd. Till den senare, som gjort en utflykt till Neapel, skrev han ett brev, som alldeles återgiver Winckelmanns konstuppfattning: »Romarna hava haft lätt att pryda Rom med Greklands mästerverk, men de hava aldrig kunnat annat än närma sig dess stora mönster. För att utmärka sig i konsterna är det icke tillräckligt att bilda sig efter original; man måste förstå och gripa det sanna, det naturliga, — nej, icke heller detta är nog: man måste gripa naturen själv. Grekerna, som hade en livlig och fin esprit, voro lämpliga härtill. Romarna saknade denna. Ofta verkar skillnaden i klimat olikheten hos människor som hos växter. Det naturen varit för grekerna, hava grekerna varit för romarna.» Och han fortsätter alldeles i Winckelmanns anda: »Att icke taga grekerna till mönster, att ej bilda sig efter dem, är att övergiva den fruktbara källan för allt skönt. Grekerna ensamma hava fattat det sanna sättet att tänka och att uttrycka tanken.» Det är denna uppfattning, som ligger bakom Ehrensvärds konstfilosofi, och utan tvivel har bekantskapen med Masreliez haft en stor betydelse för denne.

Dessa idéer lågo då så att säga i luften. 1600-talets franska måleri, Poussins och andras, hade ju varit klassicistiskt. Med det nya århundradets början hade väl rokokon kommit såsom en reaktion, och denna behärskade smaken vid den tid, då Tessin gjorde sina inköp i Paris. Inom rumsdekorationen — något också inom arkitekturen — hade kineseriet kommit på modet. Men rokokons maktställning var endast av en kort varaktighet, och vid århundradets mitt började andra vindar att blåsa, dels i samband med fynden i Pompeji och Herculaneum, dels i följd av Caylus' och andra arkeologers opposition: »räta vinklar, horisontaler och vertikaler ersätta rokokons mjuka kurvor», och inom dekorationen efterträdes rokokon av Louis XVI-stilen. Det var denna tid, som sammanföll med Masreliez' utbildningsår. I Pompeji hade han tillfälle att studera den antika rumsdekorationen, och även i Rom funnos rester av det antika måleriet: Aldobrandinska bröllopet, Trajani thermer m. m., och då han 1783 vände tillbaka till Sverige, var det såsom en pioniär för denna nya smakriktning.

Ehrensvärds biografi.

Alldeles samtidigt fick denna inom litteraturen en entusiastisk målsman. Det var Carl August Ehrensvärd.

Först några biografiska data. Den ätt, han tillhörde, var icke synner-

Digitized by Google

ligen gammal. Farfadern, en av Karl XII:s krigare, hade adlats först 1717. Dennes son, Augustin Ehrensvärd, Sveaborgs skapare, blev däremot en av frihetstidens mest bemärkta personligheter, en av hattpartiets ledare och slutligen greve och fältmarskalk. Hans son, Carl

C. A. Ehrensvärd vid sitt arbetsbord i Karlskrona 1780.
Teckning av J. T. Sergel. Nationalmuseum.

August, som var född 1745, utbildades också till krigare, blev i det ryska kriget chef för skärgårdsflottan, steg slutligen till generalamiral, men tog 1794 avsked och dog 1800. Hans egentliga intressen voro dock ej militära utan konstnärliga, och för att tillgodose dem företog han tre utländska resor. Om den första (1765) känner man intet alls, om den andra (1766—1767), till Holland och Frankrike, föga mera, och den betydelsefulla är den tredje, 1780—1782, till Italien. Under denna resa påbörjade han de tvenne arbeten, som han sedermera i omarbetat skick utgav 1786, dock blott i några få exemplar. Det ena heter Resa til Italien 1780, 1781, 1782 och det andra: De fria konsters philosophi. Det är till dem hans ryktbarhet anknyter sig.

Den unge Ehrensvärd, med vilken vi först göra bekantskap, är ganska olik den äldre, en känslomänniska, något i samma stil som

Digitized by Google

Reuterholm, ehuru visserligen utan dennes dumma högfärd. Han är en entusiast för vänskapen och det enkla lantlivet samt ömmar för »uslingars» nöd: »Stadens skrytande lustbarheter äro mig så avsmakliga, att jag omöjligt kan bese dem utan sorg. Strax faller det mig in, att jag sett någon fattig, vars behov voro honom så betagna, att han förtjänte hela människosläktets medlidande. Huru kan jag ha ro att se detta?» Detta skrevs 1768. Sedermera gjorde han tydligen bekantskap med den voltaireska upplysningsfilosofien och med Winckelmanns antika hedendom, och en anteckning är alldeles i Voltaires anda. Han har dennes intelligensförakt för populacen, och religionen har för honom ungefär samma uppgift som polisen: att hålla ordning. I fall man — skriver han — »ville bibehålla den religion, man har, så bör som i Kina de *styrande* ha deismen och ordningen, ty i sig själv *är det lika mycket med vad småfolket roar sig i sin inbillning*, men det är intet så med de styrande; de böra ha ingen inbillning; det är skadligt, om de styrande gyckla».

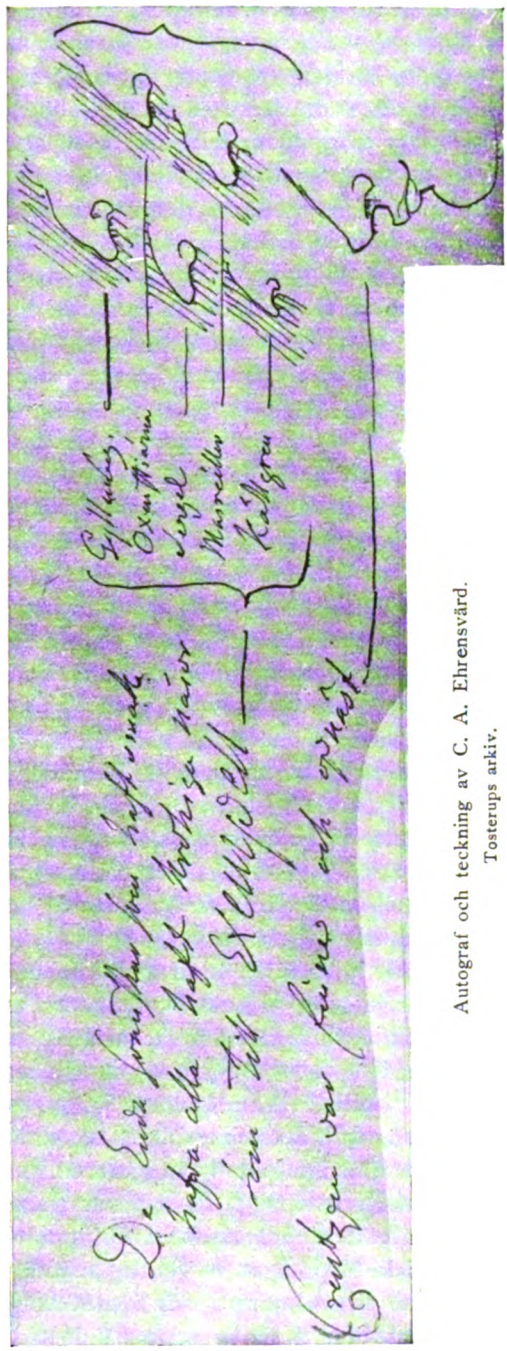

Autograf och teckning av C. A. Ehrensvärd.
Tosterups arkiv.

Digitized by Google

Ett brev till Masreliez från 1782 är ännu mera belysande, ty i det proklamerar han ett rent kristendomshat. Han hoppas där, att Masreliez lärt sig inse, att vår religion är »den sämsta av alla religioner och att den hedniska övergår vår i att göra lyckliga folkslag. Jag tror, då man hunnit så långt, kan man gratulera sig själv att vara en förnuftig människa; det är visserligen av kristendomen allt ont kommer både i det sanna som i det behagliga. Jag håller av den religion, som gör min lycka på jorden, och hatar av allt hjärta den religion, som ljuger ihop ett tillkommande sällt liv och ett nuvarande osällt». Här hava vi således en ganska långt gående lärjunge till Voltaire. Men icke heller på denna ståndpunkt förblev Ehrensvärd stående. Vid återkomsten till Sverige drogs han genom Oxenstierna, Reuterholm och andra bekanta in i den mystiska trollcirkeln — väl ett recidiv av sentimentaliteten i hans ungdom — och blev en tid en av ockultismens adepter, var med om andebesvärjelser, skattgrävningar m. m. Han bibehöll dock en viss skepsis, blev sedan ett slags panteist i Thorilds stil och slutade såsom kantian — utan att begripa Kant.

Ehrensvärds skrifter.

Någon verkligt följdriktig och genomtänkt estetisk teori ligger knappt heller bakom den åskådning, han framlägger i sina båda arbeten. Även här röjer han samma artistiska mottaglighet för impulser. En författare, som på honom gjort ett djupt intryck, var utan tvivel Montesquieu, och särskilt hans Resa är närmast ett försök att genom detaljobservationer framlägga klimatlärans riktighet. Han har sinne både för naturens olikhet och för folkets därav betingade utseende, klädedräkt, vanor och föreställningar. Det är just denna olikhet, han framför allt observerar. Mest intresserar honom emellertid konsten, och man kunde därav frestas att tro, att han såsom andra av Montesquieus efterföljare stannat vid läran om skönhetsidealets relativitet. Han tenderar verkligen dit, och i ett undertryckt företal skriver han: »Jag har skådat, att ett lika mycket vackert ligger i alla nationer, men icke av likartat; att var och en nation har sina dygder och sitt vackra själva sig förbehållna, och således gjort den slutsatsen, att var och en borde vara nöjd med sig». Men han ryggar tillbaka för slutsatsen, att det ena folkets skönhetsideal är lika gott som det andras. Han har nämligen gjort en annan observation: »var och en nation vill arbeta sig fram till varandras dygder», d. v. s. han tyckes mena, att de inom konsten förlorat den nationella särprägeln och därför icke ha något i egentlig mening nationellt skönhetsideal — en åsikt, som knappt står i samklang med andra iakttagelser i samma arbete. I själva verket finnes det för honom blott en enda stor konst, och det är grekernas, samt en relativt god: den ita-

Digitized by Google

lienska renässansens. Ehrensvärd är nämligen i sina båda arbeten en genomförd antikbeundrare och vänder sig särskilt mot den på hans tid i Sverige ännu härskande smaken för den franska rokokon.

När han kommit till denna uppfattning är svårt att avgöra. Med Sergel blev han visserligen bekant, när denne kommit hem från sin första Romresa, men bekantskapen synes hava varit flyktig, och vänner blevo de först senare. Någon inverkan på Ehrensvärd har Sergel vid denna tid knappast utövat. Att Ehrensvärd före utresan studerat Winckelmanns konsthistoria, är också obevisligt. I hans bibliotek fanns visserligen en fransk översättning av första delen (tryckt 1766), men den tyckes han hava fått under resan. I Rom träffade han emellertid Masreliez, och av breven att döma gjorde dennes idéer ett starkt intryck på honom. De ligga bakom både hans Resa och hans konstfilosofi.

Om hans konstfilosofi har mycket skrivits. Den är avfattad i katekesform och är i varje fall betydligt svårbegripligare än den gamla vanliga katekesen. Den har även givit anledning till ganska olika tydningar, efter vad det förefaller beroende därpå, att Ehrensvärd tagit intryck av de flesta teorier, som på hans tid korsade varandra, och sökt sammanfatta dem utan att fullt inse deras motstridiga karaktär. Han var en entusiast för konsten, själv verklig artist, åtminstone till temperamentet. De starkaste intrycken har han nog, som sagt, mottagit från Winckelmann, och liksom denne är han en hänförd beundrare av Södern med ett fullkomligt förakt för Norden. Hans bekanta aforism: »antiken har haft smak och vi ha sökt smak» är ju nästan en sammanfattning av Winckelmanns konsthistoria. Även Shaftesburys platoniserande filosofi har — direkt eller indirekt — avsatt spår hos honom, såsom då han i Resan skriver: »En artist behöver mycket; intet nog ha vett, intet nog ha eld; han skall, som en ungdom känner kärlek, känna det ädla». Men man möter också andra satser hos honom. Ibland tyckes han alldeles hava bortglömt Shaftesburys idealism och i stället anslutit sig till Helvétius' materialism. Vad är det — frågar katekesen — »som sätter rörelse i det levande tinget människan?» Och svaret blir: »hennes behov». Och ibland ser det ut, som om han identifierade det sköna och det nyttiga: »Konsterna hava ett enda huvudföremål, nämligen *nyttan för människosläktet,* och de hava ett enda *sätt* för att komma dit, nämligen bruket av *skönhetslagarna*». Ibland uppfatta vi det sköna med förståndet, ibland med känslan, ibland är naturen, lämnad åt sig själv, alltid skön, ibland förekomma där talrika missbildningar, och konstnären skall då välja ut de föremål, som äro sköna. Jag vill visst ej bestrida, att man med god vilja möjligen

Digitized by Google

kan få ut ett enhetligt estetiskt system ur dessa — åtminstone till synes — motsägande yttranden. Men jag har i varje fall ej lyckats, och knappast heller samtiden. Den fäste sig vid lösryckta satser, den ene vid den, den andre vid en annan. Till en icke ringa del beror dock svårigheten att förstå Ehrensvärd på hans stil, som onekligen starkt skiljer sig från den, som under den gustavianska tiden var den vanliga. Resan börjar:

Den 7 juni reste han på ett fartyg ifrån Stockholm till Havre de Grace. Därifrån till Paris.

Houdon tyckte han icke så fullkomlig artist som Sergel, och Pigalle hade intet sökt den stora smaken.

Han behagade säga all smak i staden var fransysk; han ville därmed bemärka ett gott i ett slags glättigt, ett ont i ett slags tvärt, ett gott i ett slags rikt, ett ont i ett slags brist, ett gott i ett slags eld, ett ont i ett slags torrt.

Fransyskt ville då säga detsamma som kvickt, stympat, obetänkt, torrt, fattigt och glatt.

Detta är både obegripligt och meningslöst. Men det *låter* obestridligen såsom tankedigert, genialt och originellt. Naturligtvis har Ehrensvärd haft någon mening med detta sammelsurium, och den kan man ungefärligen gissa sig till. Synnerligen djupsinnig blir den då icke, och originaliteten avslöjar sig såsom en paradoxal formulering. Denna stil är emellertid knappast Ehrensvärds naturliga, utan artificiell. I sina brev uttrycker han sig på ett fullt naturligt sätt, och även den äldre, först i våra dagar tryckta redaktionen av Resan har en naturlig stil. Enligt min mening är denna förkonstlade stil en imitation av Thorild. Likheten insågs av samtiden, ehuru man ansåg Ehrensvärd vara förebilden. Då Armfelt i ett brev omtalar Thorilds disputation, kallar han honom en person, »som i allt söker vara olika alla andra, som har tillägnat sig Ehrensvärds stil och filosofi». Men utom det att Thorilds paradoxer alltid innehålla en mening, var han såsom författare äldre än Ehrensvärd. Hans Granskare hade utkommit 1784, och han kan således ej hava imiterat några 1786 tryckta arbeten. Motsatsen är därför vida sannolikare: Ehrensvärd har efter Thorild som stilistiskt mönster omarbetat sina skrifter, och faktum är, att Ehrensvärd var ganska angelägen om att höra Thorilds omdöme om konstfilosofien.

Den franska klassiciteten hade förälskat sig i de genialt formulerade aforismerna, och en mästare i denna konst var La Rochefoucauld. Även Ehrensvärd har efterlämnat en samling dylika aforismer, som äro översättningar och omskrivningar av La Rochefoucaulds, och andra, självständiga, träffa vi i hans båda arbeten och i hans brev. Somliga av dessa aforismer äro i sin sammanträngda form rent

Digitized by Google

ypperliga, och jag har redan anfört några. Även hans konstomdömen, särskilt då han står på egen grund, äro ofta slående, så hans kritik av Peterskyrkan i Rom. Och i det vanliga livet var han — såsom hans ofta spirituella brev visa — en verkligt originell man. Till sin egentliga läggning var han artist, och han trivdes också helst vid ritbrädet. Vad han särskilt älskade var karikatyren, och det kan ej nekas, att denna smak för det överdrivna och bizarra också återfinnes i hans skrifter.

Michelessi.

Den gustavianska neoantiken gör sig således företrädesvis gällande såsom en rörelse inom konsten. Men den spåras även inom litteraturen, och en banbrytare, ehuru av mindre proportioner, var här en intelligent och älskvärd italiensk kosmopolit, abbé Domenico Michelessi, som en tid (1771—1773) uppehöll sig i Sverige och därunder lärde sig svenska — så förunderligt väl, att han kunde uppträda både som svensk talare och svensk författare. Hans insatser kunna särskilt spåras inom operan.

Den grekiska tragedien hade varit ett halvt musikaliskt drama. Några partier hade deklamerats, andra hade föredragits recitativiskt och åter andra hade sjungits; särskilt i de äldre grekiska tragedierna hade kören varit det mest betydande elementet. Omkring 1600 gjordes i Florens ett försök att återuppliva denna musikaliska tragedi, och så uppstod den moderna operan. Den grekiska karaktären hos denna försvann emellertid mycket snart, och i stället blev operan en bland barocktidens mest karakteristiska konstformer, där man lade huvudvikten på dekorationer, balett o. d. Alldeles avbruten blev kontakten med den grekiska tragedien dock icke; så skrev Englands siste renässansskald, Milton, en tragedi, Samson Agonista, med körsånger, och den klassiskt bildade Racine författade, sedan han dragit sig tillbaka från den profana teatern, två dylika lyriska tragedier, Esther och Athalie, som dock icke uppfördes offentligen. Dessa försök voro dock blott undantag, och den fransk-klassiska tragedien var, såsom vi sett, ett rent retoriskt drama utan något musikaliskt inslag. I samband med de arkeologiska studierna på 1700-talet kom man likväl att åter rikta uppmärksamheten på den lyriska grekiska tragedien, och en bland dem, som nu sökte återuppliva denna konstart, var den mest såsom astronom bekante italienaren Francesco Algarotti, vilken tillhörde Fredrik II:s intima krets av utländska vetenskapsmän och som gjorde en bearbetning av Racines Iphigénie med airer och körsånger, varigenom denna mera än Racines kom att närma sig Euripides' tragedi med samma namn. 1772 utgavs Algarottis utkast på franska av Michelessi. Ungefär samtidigt gjorde sig en liknande rörelse gällande

Digitized by Google

inom operan. Den librettoförfattare, som vid århundradets mitt behärskade teatern, var italienaren Metastasio, i vars operatexter vi återfinna 1700-talets barocksmak. Till Glucks äldsta operor författade han texten. Men dels genom intryck från Händels oratorier, dels genom en påverkan från den antikiserande riktning, som i Tyskland börjat med Klopstock, kom Gluck att bryta med denna barocksmak, och 1762 uppfördes i Wien hans Orfeo, dramma per musica in due atti med text av Calzabigi. Och här verkar operan snarast såsom en grekisk tragedi; likaså hans 1767 uppförda Alceste, också med en text av Calzabigi, vilken här ansluter sig till Euripides' tragedi.

Adlerbeths Iphigénie.

Abbé Michelessi var starkt påverkad av denna antikiserande riktning och stod familjen Algarotti nära; så hade han författat en biografi över Francesco Algarotti, och då nu, vid hans ankomst till Sverige, Gustav III sökte att skapa en svensk opera, gjorde sig Michelessis smak gällande. Glucks Orpheus och Euridice uppfördes redan 1773 vid hertig Karls förlovning, och översättare var G. Rothman, vilken tyckes hava varit Michelessis litterära hjälpreda, då det gällde svenska språket; senare (1776) uppfördes Racines Athalie, 1778 Glucks Iphigénie i Auliden, 1781 hans Alceste, 1783 hans Iphigénie uti Tauriden, och redan 1773 hade Adlerbeth fullbordat sin Iphigénie, »tragedi uti tre acter med chorer», som dock uppfördes först 1777. Uppslaget hade Adlerbeth utan tvivel fått från Michelessi. I företalet berättar han, att han tänkt att översätta Racines tragedi: »Mitt försök hade redan hunnit över första akten, då jag såväl av en särskild anledning som vid läsandet av greve Algarottis utkast till en opera under namn av Iphigénie i Auliden föll på den tanken att nyttja körer. Dessa, fordom vanliga i Grekland och Rom, i senare tider förkastade, men dock med framgång använda i Racines Esther och Athalie, bidraga troligen till teaterns fullkomlighet». De fem akterna i Racines tragedi hade han sammandragit till tre; »där jag varit nog djärv att övergiva Racine, har jag haft ögonen fästade på Euripides och greve Algarotti». Musiken komponerades av Uttini. På oss gör ju Adlerbeths opera icke något egentligt intryck av antik. Men den gjorde det på samtiden. I sin självbiografi berättar Gyllenborg om sin 1773 stiftade bekantskap med Adlerbeth: »Under ett inbördes förtroende av våra arbeten lämnade han mig del av en författad imitation av Iphigénie i Auliden, blandad med körer efter de grekiska skalders exempel. Jag trodde mig höra Racine i de behagligaste vers och flyttad på Athens teater av de skönaste körer. Samma afton meddelade jag min förtjusning åt konungen genom berättelse av det arbete, jag

Digitized by Google

avhört.» Dagen därpå fick Adlerbeth läsa upp det för konungen, och därmed var den unge kanslistens lycka gjord. Det gustavianska dramat hade således tack vare Michelessi och Adlerbeth fått ett, om ock svagt, inslag av neoantik, och 1792 uppfördes även en dylik lyrisk tragedi av Adlerbeth, Œdipe. Stycket var ett försök att sammansmälta Sophokles' och Voltaires dramer med samma ämne. Till intermeder — skriver Adlerbeth — »har jag vågat nyttja körer lika som tillförene i min tragedi Iphigénie i Auliden», och han tillägger, »att ett sådant bruk av körer icke lärer passa i andra än de tragedier, vilka genom ämnet äro förknippade med religionen.»

Michelessis namn är även i ett annat avseende förbundet med Adlerbeths. Ända sedan 1500-talet hade de romerska skalderna flitigt studerats i Sverige; dessa studier började ju redan i skolan och fortsatte sedan vid universiteten. De grekiska torde däremot, särskilt under 1700-talet, hava varit jämförelsevis föga uppmärksammade, och översättningarna voro i varje fall nästan uteslutande från latinet. Dessa översättningar voro dock alls icke trogna, utan snarast parafraser, broderier i 1700-talets smak på de romerska dikterna. Dessa översättarprinciper hade uttryckligen försvarats av Kellgren i en anmärkning till hans Propertiustolkning: »Vad är bästa sättet att översätta ett skaldestycke? I bunden stil eller i obunden? Efter andan eller bokstaven? Rad för rad eller tanke för tanke? Får man tillägga: bör man brottas med originalet eller släpa sig i dess spår? Vitterhetens lagstiftare skilja sig än i dag i svaret på dessa frågor.» En litteral översättning — fortsätter han — »lär bäst att känna språket, är nyttigast i skolan och bör ske i prosa. En fri översättning lär bäst att känna skalden, är behagligast för snillet och bör ske på vers. Skillnaden i språk, i seder, smak och granskning är rätta måttstocken för översättarens frihet. Det bör vara honom lovgivet att nyttja flera ord än originalet, blott tankarna bliva desamma... Med ett ord: skriva som Horatius och Propertius skulle hava skrivit, om de levat på samma tid, i samma land som han. Det är på sådant sätt allena, som han kan göra sig förtjänt till en stjälk av den lager, som krönt deras hjässa.» Kellgrens översättningar från Horatius och Propertius äro ock på rimmad vers, återgiva onekligen mycket av originalens anda, men kläda de romerska skalderna i 1700-talets dräkt. I samma stil äro de följande översättarnas, särskilt Wallins, parafraser från antiken. De unga nyromantiker, som framträdde vid det nästa århundradets början, fordrade däremot för dylika tolkningar även en antik form och en nära anslutning till originalen, och de hade icke varit utan föregångare under den gustavianska tiden.

Översättningar från antiken.

Digitized by Google

I viss mån kan Michelessi sägas hava varit en dylik. 1772 hade han invalts i Vetenskapsakademien och höll därvid på svenska språket ett tal om detta språks karaktär. Jag har — yttrar han här — »översatt på edert språk, nästan ord för ord, Musæi skaldedikt (Hero och Leander), så mycket svårare, som dess värde består uti ett naturligt och okonstlat uttryck; vartill jag även lagt Ovidii bägge brev över samma ämne. Jag har under detta arbete märkt, att edert språk lyckligen lämpar sig efter de grekiska och latinska bilder». Det är — anmärker Agne Beijer i sin sakrika uppsats om Michelessi — av intresse att jämföra dessa båda översättningar inbördes. »Det är nämligen ganska otvetydigt, att Michelessi velat markera en bestämd stilskillnad även dem emellan. Bäst lyckad är hans tolkning av Ovidius; här har han sett sig oförhindrad att använda det gängse poetiska språkbruket, sådant han kunnat läsa sig till det i äldre och samtida svensk dikt.» I Musaios' Hero och Leander såg han däremot, visserligen med orätt, en primitiv och naiv dikt av samma art som Homeros', och detta sökte han även i sin översättning få fram. Tyvärr var han icke nog inne i det svenska språket att kunna skilja på det okonstlade och det vulgära. Men hans brister i detta avseende röja dock hans avsikt »och utgöra ett av de allra första vittnesbörden i vår vitterhet om en åskådning, som i den grekiska dikten såg något annat, något ursprungligare och mera patetiskt än i den latinska».

Regnér.

Någon större betydelse hade dock nog icke detta försök, och uppslaget till trogna metriska översättningar kom i stället från Tyskland, närmast från Klopstocks hexameterdiktning och från Voss' översättning av Homeros. I Sverige togs denna orimmade, metriska form först upp av Thorild, som skrev dikter icke blott på hexameter utan ock på orimmade horatianska versmått. Som vi sedan skola se, kom striden mellan honom och Kellgren till en början just att röra sig om den orimmade versens berättigande, men efter några år insåg Kellgren själv, att hans motståndare haft rätt, och en bland hans formellt vackraste dikter, det från danskan översatta Ode till sällheten, är på asklepiadeisk vers. Även ett ode av Horatius — Jam satis terris — har han återgivit på orimmad, metrisk vers och följer här originalet utan att parafrasera. Den, som avgörande bröt vägen för den trognare översättningsmetoden, var dock Gustaf Regnér (1748—1819), en bland den gustavianska tidens många vitterlekare, vilken visserligen ej såsom poet är betydande, ehuru han 1788 vann Svenska akademiens stora pris för en heroid, men vilken såsom kritiker kom med i viss mån nya idéer. Han är nämligen en bland de första, som vända sig

Digitized by Google

mot den härskande franska smaken och hänvisa på den nyare tyska litteraturen. I sin tidskrift Svenska Parnassen (1784—1786) införde han flera översättningar från tyska författare, bl. a. även en översättning av Winckelmanns beskrivning av Apollo di Belvedere, och över huvud tyckes han hava tagit ett starkt intryck av dennes antikbeundran. 1780 gav han ut en broschyr, Tankar om svenska theatern, vari han dels framlade sin åsikt, att den tyska litteraturen numera gott kunde tävla med den franska, som »blivit förvandlad i blott grannlåten av sin forna heder», dels såg en av orsakerna till den svenska litteraturens efterblivenhet i förkärleken för rimmet; särskilt inom dramat borde den stela alexandrinen utbytas mot en antikfärgad blankvers. I en recension lovordade han Klopstock särskilt därför, att denne övergivit den rimmade versen, som »uppkom såsom ett bouffonneri för medelålderns okunnighet». Till de parafraserade översättningarna var han en avgjord motståndare och ansåg dylika dikter snarare »imiterade än översatta». I Svenska Parnassen för 1786 införde han några översättningar från grekiska »eller rättare: försök att översätta ifrån grekiska med bibehållande av den ädla enfald, som utmärker denna så mycket utropade, så litet imiterade vitterhet». Proven äro från Lukianos och Anakreon. Vad beträffar översättningarna från den senare, »som även till meter och takt äro avtryck efter originalet, torde man tycka, att en berömd auktor ej bör på det sättet blottställas. Däruti kan man väl hava rätt, men jag tror dock, att ju enklare han eller något annat av de gamla mönstren kunde översättas, ju mindre skulle de förlora därvid». Senare översatte han ett par av Moschos' idyller, likaledes metriskt och troget, och även ett stycke ur Iliaden. 1801 utkom hans huvudarbete: Försök til metriska öfversättningar från forntidens skalder, som inleddes med en högst märklig Afhandling om metriska öfversättningar. Nyare tiders vittra nationer — så börjar han — »hava flitigt översatt och imiterat de gamla. Om fransoser och engelsmän är detta en bekant sak. Även tyskarna äga en mängd översättningar av de bästa forntidens auktorer och ibland flera goda — — — Huru många hava vi? Jag skall ej blottställa vår vittra ära för en undersökning i detta ämne». Det är sant, att vår vitterhet likväl nått en betydande höjd, och det skall icke nekas, att imitationen av de franska klassikerna mycket bidragit därtill. Men å den andra sidan har »den franska manerligheten» skadat vårt språks fria och manliga lynne. »Detta har äntligen segrat, en revolution är börjad i vår vitterhet, och man torde utan förgripande kunna säga, att bekantskapen med den nyss så föraktade tyska litteraturen inom få år riktat vårt språk och vår skalde-

Digitized by Google

konst mera än den franska på ett sekel.» Vi hava lärt av Klopstock, Wieland, Goethe med flera och dessa av de gamle. Varför hava vi ej vänt oss omedelbart till dem? Vid våra översättningar hava vi tillämpat en falsk metod, och i en översättning bör man »igenfinna icke allenast huvudförfattarens karaktär, utan ock lynnet av hans språk och så till sägandes av luftstrecket, av landet». Att denna princip är den riktiga, finner Regnér av Tingstadius' tolkningar av de bibliska böckerna. »Det är en översättning, som jag läser. Men jag glömmer det, när icke ett talesätt med avseende på mitt land eller tidevarv därom erinrar mig. — — — Och då frågar jag billigt: skall ej detsamma gälla om forntidens världsliga författare, de aldrig nog beundrade stora snillen, men vilka man i översättningar ej gör sig samvete att reformera?» Vi måste låta dessa skalder »behålla deras urgamla kostym, det är: deras egna versarter, efterliknade så mycket ett modernt språk möjligen tillåter. Tyskarna hava det försökt, och första ögonkast säger mig, att den Vossiske Homerus närmare liknar sitt original, på vilket han synes liksom avfattad, än Popes och Rocheforts fritt vågade kopior». Efter dessa principer äro de följande översättningarna verkställda: Hectors avsked ur Iliaden, stycken av Sappho, Anakreon, Theokritos, Bion, Moschos och Musaios samt romarna Catullus, Vergilius, Tibullus, Propertius, Horatius och Ovidius.

Adlerbeths översättningar.

Kort därefter följde Adlerbeth honom i spåren, ehuru blott med översättningar från latinet. 1804 utkom hans tolkning av Æneiden [1]; sedan följde andra dikter av Vergilius och Horatius. Han har här helt anslutit sig till Regnérs principer. I företalet till Æneiden åberopar han liksom denne tyskarnas exempel: »Det är Voss, som genom sin översättning egentligen givit mig dristighet till den, jag nu underställer det allmännas prövning.» Hexametern har givit Voss fördelar, dem han förgäves skulle hava vunnit med något annat versslag. Den enformiga alexandrinska versen »är i sanning föga lämplig för en översättning, i vilken man fordrar eller åtminstone önskar att igenkänna originalets skiftrika harmoni, och rimmen i allmänhet äro fjättrar, vilka snart sagt oövervinneligen hindra det friare uttrycket av en forntidsförfattares tankar, som icke känt detta tvång. De rimmade översättningarna av Greklands och Roms skalder kunna därför med få undantag svårligen anses för annat än imitationer, där översättaren ömsom måst utesluta mycket av huvudskriftens innehåll och tillägga mycket av eget förråd.» I likhet med

[1] Redan 1798 hade han i Skald-skrifter utgivit en översättning av fjärde boken, men på rimmade alexandriner.

Digitized by Google

G Adlerbeth.

Oljemålning av L. Pasch d. y. 1780. Gripsholm.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

Regnér anser han, att accenten i svenskan får ersätta kvantiteten i de antika språken.

Nyromantiken var således ej utan föregångare inom den gustavianska litteraturen — både med avseende på de metriska översättningarna och på uppskattningen av den tyska litteraturen.

Vignett till D. Michelessi, Operette in prosa, ed in verso composte in Svezia.
Venedig 1773.

Digitized by Google

DE TIDIGARE GUSTAVIANERNA

Bellman och Bellmanianerna.

DE första åren av Gustav III:s regering voro i litterärt avseende en tämligen steril tid, och det var epigonerna från frihetstiden, som angåvo tonen. Under dessa år fanns blott en enda stor och originell skald, Bellman, som dock, ehuru han i början av denna tid skrev flera av sina yppersta epistlar, av samtiden ansågs mera höra till sällskapslivet än den egentliga litteraturen. Till en början åtnjöt han ännu ett visst litterärt anseende. Såsom vi sett kallades han någon gång till konungens vittra aftonsamkväm, och bland de många, som konungen sökte driva till ett dramatiskt författarskap, var också Bellman, vilken 1773 arbetade på en opera, Fiskarena, som nu, så när som på några fragment, är förkommen; på 1770-talet skaffade Gustav III honom de sinekurer, på vilka han sedan levde. Men för hovet passade Bellman knappast, och mot slutet av årtiondet började andra vindar blåsa inom diktningens värld. Under en längre tid kom han därför att stå i skymundan. Inom vissa borgerliga, av de litterära rörelserna mindre berörda kretsar fortfor han likväl att vara, om än icke den ledande, så likväl den erkände mästaren, och han hade ganska många efterhärmare, »Bellmanianer», som de ganska orättmätigt kallats, ty innerst stå de Fredmansskalden ganska fjärran. De mest bekanta voro Hallman och Kexél. Den förre har utom sina dramatiska stycken även skrivit en parodi på Creutz' Elegi, Korpral Ölbom, som länge gått under Bellmans namn och vari man möter de brännvinsångor, i vilka Hallman tyckes hava funnit sig så väl. Kvickheten har vår tid däremot mera svårt att sentera. Parodien skrevs förmodligen strax efter Creutz' stycke (1762), och följdes sedan av flera andra dikter, som nu äro förlorade, men som åtminstone enligt Oxenstiernas omdöme vittnade om verklig skaldegåva. I ett sällskap råkade Oxenstierna honom för första gången 1770 och berättar, att Hallman »för mig uppläste en hop verser fulla av eld och kvickhet. Han är ett snille av det slag, som föga äro kända och som mest förtjäna att vara det». I samma sällskap

Digitized by Google

befann sig ock Kexél, som får ett helt annat betyg: »Den osmaklige Kexél var även där. Det ges ingen ort, varest han ej är att finna, och ingen dit han ej medförer ledsnad och förargelse. Han var efter vanan försedd med en myckenhet av Bellmans visor, ur vilka han suger den lilla kvickhet, varmed han skryter.» Utan tvivel var Hallman både en större begåvning och en bättre människa. Kexél tillhörde det lättsinniga, utsvävande och karaktärslösa släkte, som fostrats på 1760-talet, och nödgades kort efter sitt sammanträffande med Oxenstierna rymma till Portugal, sedan han förgäves sökt att såsom kommissionssekreterare i Konstantinopel komma undan sina talrika björnar. Efter två år vände han tillbaka och fick då en anställning som ordonnatör, sedan såsom sekreterare vid operan, men tyckes ofta hava fått vandra till gäldstugan, som nu blivit ett bland de mera populära hotellen i Stockholm. 1776—1777 utgav han ett slags tidskrift med titeln Mina tidsfördrif på gäldstufvan, till en stor del översättningar, skabrösa historier och bibelparodier, för vilka han åtalades av konsistorium och även dömdes till böter. Liknande voro Nya småsaker till nöje och tidsfördrif (1778) samt Bacchi handbibliotheque (1784—1786), som innehåller åtskilliga stycken av Bellman. Hans — ganska fåtaliga — dikter äro rena Bellmansimitationer, och både han och Hallman voro huvudsakligen verksamma såsom dramatiska författare. Vi få därför tillfälle att återkomma till dem.

Till Bellmanianerna räknades också den unge friherre Samuel Olof Tilas. Tilas, som emellertid var av ett helt annat virke än Kexél och som utan att vara någon poetisk begåvning av betydenhet likväl är en i det hela sympatisk och för denna tid karakteristisk personlighet. Hans far var en högre ämbetsman — han hade landshövdings titel — men familjens ekonomi var svag, och detta blev ock bestämmande för sonens liv. Vid tjugo års ålder blev han 1764 antagen såsom kanslist i kanslikollegium och råkade snart in i det glada Stockholmsliv, där Bellman var den store symposiarken. 1769 gjorde Oxenstierna hans bekantskap och berättar, att Tilas för honom läst upp sina verser: »Ibland mycket odugligt voro likväl några mästerstycken. Han lyckas bäst i det, som är burleskt, och ett projekt till psalmbok, som han gjort, var mera kvickt och mera roligt, än jag kan begripa». Dikterna voro tydligen i den Bellmanska stilen, och Tilas var även en bland Fredmansskaldens närmare umgängesvänner. Av de notiser, man har om honom, framgår, att han rumlat ganska friskt och ägnat en energisk hyllning åt både Bacchus och Venus. Hans affärer blevo i följd därav alldeles förstörda, och för att reparera dem sökte och fick han platsen som kommissionssekreterare i Konstantinopel, men kort efter sin ankomst dit avled han, troligen av pesten, 1772.

Tilas.

Digitized by Google

Han efterlämnade en ganska stor samling dikter, och meningen var, att dessa skulle utgivas av Bergklint och Schröderheim. Därav blev emellertid ingenting, och endast ett mindre antal trycktes i Regnérs Swenske Parnassen. Den av Bergklint tillämnade upplagan finnes emellertid — åtminstone större delen — kvar i handskrift, dock så till vida ej fullständigt, att det mesta av Tilas' »Bellmaniana» av den allvarlige Bergklint utmönstrats. Oxenstierna, som var vän med bägge, hade också skrivit till Bergklint: »Låt av Bellmaniana så litet inflyta, som möjligt är. Om supvisor ej äro som Anacreons, gives intet i världen mera insipide och mera otäckt.» Bergklint inskränkte sig därför till de mera oskyldiga sällskapsvisorna, och dessa äro ej vidare originella. Över huvud var Tilas icke originell. Men mest till sin fördel är han såsom idyllisk sensualist i Creutz' stil, och i dessa graciösa, små rokokodikter får versen ofta verklig melodi:

Den milda våren börjar rå.
Se, träden bröllopsklädda stå
I vita blommors robe-de-cour!
Vart blad jag skådar
Mitt öga bådar
En ny natur.
— — — — — — —

Camilla, lydom hjärtats lag!
Vår ungdom är en junidag,
Likt skenet täck, men flyktigt far.
Din vår försvinner,
Du missnöjd finner
Blott hösten kvar.
Låt skogens duvor lära dig
Att ömt förena dig och mig.
Låt oss på fjärilns glada vis
Vår kärlek reta,
I gräset leta
Vårt paradis.

Men hos denne rumlare fanns ock ett inslag av mystik, av melankoli och sentimentalt vänskapssvärmeri, som nog var den egentliga källan till hans och Oxenstiernas sympati för varandra. Jag älskar i honom — skrev Oxenstierna — »ett lynne lika mitt eget, ett sinne, som ej känner annan fruktan än för brott, ett alltid kvickt och ofta högt snille, en vänfast själ, som har rönt kärlek och i vars vård man vågar förtro sin hemlighet, ett ömt hjärta, som lätt intages och kan bedraga sig själv, men ej sin vän, en slags misantropi, som födes av olyckan, som ej lär oss att hata våra likar, men att göra dem gott utan hopp om belöning, och äntligen en slags oro, som man kallar mjältsjuka, men som i sina stunder giver ensliga nöjen, vilka

Digitized by Google

kanske likna de största av dem, som finnas bland ett glatt sällskap». Då Tilas reste ut till Konstantinopel, råkades båda åter i Wien, och i ett mycket långt brev till Bergklint berättar Oxenstierna där åtskilligt om deras samvaro. Överraskande nog var Bellmanianen — Swedenborgare, och »som en i sig själv ganska fåfäng, för att ej alldeles säga barnslig sak» — skriver Oxenstierna — »skall jag säga dig, att vi svuro varandra, att, vilken av oss som överlevde den andra, skulle uppenbara sig för sin efterlämnade vän, ifall det vore möjligt, men utan att visa sig för att skrämma eller plåga honom. Ett sådant löfte, hur dåraktigt det ock var, kan dock visa dig vårt förtroende för varandra. Hans skugga har ej synts mig och lär aldrig synas. Men om hon är här osynligen närvarande, så må hon fritt inse uti mitt hjärta och läsa där de outplånligaste känslor av saknad, av ömhet och av sorg. Han höll mycket av Swedenborg, och jag har nu företagit mig att läsa dess verk De amore conjugiali et scortatorio.» Dessa antydningar säga oss, att Tilas i själva verket var en mera rik och mångstämmig natur än de dryckesbröder av Kexéls art, med vilka han råkat i sällskap, och måhända hade han kunnat utvecklas till en verklig skald, så vida ej döden så hastigt avklippt hans livstråd. Han blev blott tjugoåtta år gammal.

Samuel Olof Tilas.
Miniatyr av okänd mästare. Sinebrychoffska samlingen. Helsingfors.

Utan att tillhöra den Bellmanska kretsen funnos vid denna tid några andra vitterlekare, som försökte sig i den komiska poesien. Den utan tvivel mest begåvade av dessa var Olof Rudbeck, sonsons son till Atlantikaförfattaren. Han var född 1750 och avled redan 1777, men hann i alla fall med åtskilligt, bl. a. också några Fredmansdikter. Hans mest betydande arbete är den komiska epopéen Boråsiade, som onekligen är en bland de bäst lyckade dikter, som finnas från denna tid. Uppslaget hade Rudbeck fått från en verklig händelse, ett bondeupplopp i Västergötland 1766, tillställt av en rusthållare Sven Hofman. Det var riktat mot »herrarna» i riksdagen och avsåg att giva konungen större makt. I Borås rustade sig verkligen borgerskapet till motstånd mot bondhoparna, men till någon sammandrabbning kom det aldrig, ty då några kompanier soldater uppbådats, blevo bönderna skrämda och skingrades. Det, som särskilt tyckes hava roat Rudbeck, var det martialiska lynnet hos boråsarna, och det var åt detta, som han ägnade sin hjältedikt. Enligt uppgift i företalet skrev han denna kort efter det Hofmanska

Rudbeck.

Digitized by Google

oväsendet, då han således blott var sexton eller sjutton år, men sedan omarbetade han den, utan tvivel mycket grundligt — Hofman hade ju varit en av pioniärerna till 1772 års revolution, och allt, som kunde tydas på ett försvar för riksdagsstyrelsen, måste således utplånas. I detta skick kom hjältedikten ut 1776. På det verkliga förloppet är den, såsom Rudbeck själv medgiver, mycket litet grundad, och »det märkeliga och här så vidlyftigt beskrivna slaget vid Borås är ej annat än en dikt».

Vår första komiska epopé[1] börjar i den vergilianska diktens stolta tonart:

> Jag sjunger om Borås och om den hjältens ära,
> Som efter långt besvär fick segerns lagrar bära,
> Som tappert strida lärt, men ej att gjuta blod,
> Som Hofmans ilska tämjt med påk och mannamod.

Efter invokationen börjar själva dikten med att tala om Mars, »det grymma krigets troll». Förbittrad över den frid, som rådde i Sverige, beslöt han att väcka inre tvedräkt i landet, och i en virvelvind hastade han till Västergötland, där han på en krog uppträder i en länsmans gestalt och hetsar Hofman till uppror: ett listigt herrefolk har styret i sin hand, »och allt uti vårt land bör vändas upp och neder». Så brister upproret löst:

> Som alla väders våld kan reta havets våg,
> Så rörs av alla prat det blinda folkets håg.
> Lättroget, bullersamt, förfärligt i sin yra,
> Knappt vet det, vad det vill. Att lyda eller styra,
> Det intetdera kan. Dess styrka i ett land
> Ett farligt vapen ger uti en dristig hand.
> När det, i jäsning bragt, fått lagens tyglar lämna,
> Begår det hundra brott för ett, som det vill hämna.

Lyckligtvis fanns Borås, vida känt för handel, folk och makt, i rikedom ett Sveriges Tyrus. Dess styresman var borgmästaren Edbom, »i fred din hjälp och tröst, i örlog ditt försvar», som »både aln och svärd i sina händer bar». Uppmuntrat av honom, väpnar sig borgerskapet, trumman går, och manskapet samlar sig på torget.

> De gamla rådmän re'n i tunga vapen blänka.
> De glömma sina år och blott på staden tänka,

Men innan den tappra skaran drager ut, utspelas en homerisk scen. Hektors avsked till Andromache upprepas i Borås. Fru borgmästarinnan Edbom uppenbarar sig med en späd kärlekspant på armen och söker förmå Edbom att icke »överge Borås, din kärleks-

[1] Dit kan ej räknas Zibets lilla obetydliga dikt Kurreaden (1766), som är ett — mycket svagt — försök att imitera Dalins skämtdikter och alls icke något epos.

Digitized by Google

eld och mig». Men intet kan dämpa hjältens stridslystnad, och boråsarna marschera likt trojaner ut ur staden att möta Hofmans här. Efter Alexander den stores föredöme ordnar den tappre Edbom sitt folk i falanger och därefter börjar striden. I spetsen kämpar Edbom:

> Den starke Sandalin betäcker hjältens sida,
> Därnäst Claes Sundergren och Johan Lindorm strida,
> Den axeldryge Brink och rådman Erik Blom,
> Skomakar Mickel Ring och länsman Meijenbom.

Även i Hofmans här finnas fruktansvärda kämpar, särskilt Olf från Sunnantorp, och »vad eken är bland träd, Olf ibland kämpar var». Hofman och Edbom drabba samman, och ett ögonblick ser det ut, som om Borås' hjälte skulle duka under, men i det kritiska ögonblicket sänker sig Minerva ur skyn och ger Edbom »en gruvlig påk», och nu viker allt för hans arm. Från sin Olymp har emellertid Jupiter skådat ned på slaget och beslutat, att ingen droppe blod skulle få rinna. I stället låter han ett ymnigt regn strömma ned, bondhopen skingras, och så slutar hjältedikten med Edboms ord till sina tappre:

> En ann' må rosa er med granna, tomma ord,
> Men Edbom talar blott med öl och dukat bord.
> I kväll skall glädjens Gud åt eder lagrar bryta,
> I kväll mitt gamla öl ur blanka kannor flyta.
> Det blive krigets rov. Församlens i mitt hus!
> Om himlen seger gett, skall Edbom ge er rus.

Rudbecks förebild har naturligtvis varit klassicitetens mest beundrade komiska epopé, Boileaus Le lutrin, i någon mån ock Holbergs Peder Paars, men blott så till vida kan man tala om en förebild, att man därmed avser själva genren, tonen i det hela. I detaljerna är Rudbeck fullt självständig, och han har även haft en tanke på att parodiera Dalins Swenska friheten; Mars, som framkallar uppståndet, motsvarar ju alldeles Oenigheten i Dalins dikt och La Discorde i Henriaden. Även skildringen av Bores grotta i fru Nordenflychts Tåget öfver Bält har givit honom ett uppslag. I varje fall är Rudbecks komiska hjältedikt såsom estetiskt specimen vida överlägsen Dalins och fru Nordenflychts försök i den allvarliga stilen.

Även åtskilliga andra dylika komiska epopéer skrevos under denna tid, men ingen av dem når upp mot Rudbecks. Den mest betydande av dem är Kyrkostötoschopia Sæbyensis eller Eric Jonssons, kyrkowäktares, brofogdes samt orgeltrampares lefwernes beskrifning, vars första del trycktes 1781; de två senare äro förlorade. Författaren

Digitized by Google

var stadsmajoren Zacharias Livin, och hans förebild var Peder Paars. Mortensen, som riktat uppmärksamheten på denna dikt, framhåller dock med rätta, att det brett skildrande manéret ganska starkt erinrar om den Stiernhielmska stilen, och huvudvikten lägges icke på parodien, utan på de realistiska bilderna ur det svenska bondelivet.

Vitterhets-akademiens skalder.

De tongivande och ansedda författarna under dessa år voro likväl icke dessa komiska skalder utan de allvarliga ledamöterna av Vitterhetsakademien och Utile Dulci: Liliestråle, Manderström, Wellander, Bergklint och framför allt Gyllenborg. Ty denne var ingalunda tyst. Han arbetade på ett väldigt poem, Naturens tempel, som skulle innehålla allt möjligt och av vilket hans systerson Oxenstierna då och då fick höra några smakbitar, vilka lockade honom att föreslå en ändring av titeln till: Ledsnadens tempel. Lyckligtvis stannade Gyllenborgs filosofiska poem i handskrift [1]. Däremot gav han verkligen ut Tåget öfver Bält, en hjältedikt i tolv sånger (1785), varpå han länge arbetat, men som, då den kom ut, redan ansågs föråldrad och misslyckad, och ännu mera efter sin tid var hans versifierade poetik i Popes stil, Försök om skaldekonsten, som trycktes så sent som 1798. Efter fru Nordenflychts död var han i själva verket blott en gengångare, ett namn, och karakteristiskt för hans estetiska förfall var, att det skaldeslag, som mest intresserade honom, var — fabeldiktning. När man vid Svenska akademiens sammankomster ej hade något annat att bjuda på, fick Gyllenborg draga ett par av sina fabler, och han gjorde det tydligen med ett nöje, som tyvärr icke delades av hans åhörare.

Bergklint.

Han hade dock en gång varit poet. Detsamma kan man knappt säga om hans samtida Olof Bergklint, ehuru man känner ett behov att bedöma honom så välvilligt som möjligt, ty hans levnadsbana var mer än vanligt törnbeströdd. Han var född 1733 och fick under sin ungdom och tidigare mannaålder draga sig fram såsom informator, först i borgerliga familjer, sedan såsom lärare åt Tilas och Oxenstierna (åt den senare 1764—1768). Med bägge blev han vän, och det var han, som blev deras förste handledare i poesiens konst. Men åren gingo, utan att han kunde få någon fast plats. Förgäves sökte han att vinna anställning vid universitetet och måste till sist övergå till skolan och därifrån till kyrkan. 1783 blev han kyrkoherde i Gladsax, där han innerligt vantrivdes, men där han nödgades stanna ända till sin död, som inträffade först 1805. Sina bästa poem skrev han under Gustav III:s första regeringstid: Ode öfwer lifwet (1772), Ode öfwer motgången (1774) och Den blinde (1780).

[1] En sång trycktes dock i Swenska magazinet 1767.

Digitized by Google

Tyvärr var han en mycket dålig versifikatör, och t. o. m. en så välvillig bedömare som Oxenstierna anmärker på hans »kärva och elaka verser». Idéerna äro heller ej originella. De äro desamma, som vi återfinna i fru Nordenflychts och Gyllenborgs dikter — den sentimentalt färgade pessimismen, dygdesvärmeriet, svårmodiga reflexioner och frågor över livets mening. Dessa frågor voro likväl helt visst sprungna ur hans egen själ samt ha även i viss mån fått en personlig färg, något av den melankoli, som tyckes hava tillhört Bergklints väsen. Och trots sin svaga formtalang och sin brist på fantasi var han innerst en verkligt poetisk natur. Hans olycka var, att han aldrig kunde giva ett konstnärligt uttryck åt denna, och banbrytare inom dikten blev han därför icke, knappast heller inom den estetiska kritiken. Väl var han, såsom vi minnas från föregående del, den förste, som författade en verklig kritik över ett diktverk. Men den estetiska ståndpunkt, på vilken han stod, var Boileaus och Popes, och för de nya smakriktningar, som kommo fram under den gustavianska tiden, hade han ingen mottaglighet.

Olof Bergklint.
Pastell från 1770-talet av okänd mästare. Västmanland-Dala nation. Uppsala.

Mera skald, om än kanske såsom personlighet av mindre mått, var Johan Wellander, vilken i Utile Dulci vann sina sporrar såsom poet och i början av 1770-talet var det borgerliga Stockholms snart sagt officielle festdiktare. Wellander var mycket musikalisk, en

Wellander.

Digitized by Google

bland de ledande för musiklivet inom Utile Dulci, och denna begåvning röjer sig ock i hans i allmänhet lediga och mjuka vers. Sina litterära mönster tog han från den Creutz-Gyllenborgska poesien. Den Gyllenborgska stoicismen passar honom dock vida mindre än den lätta rokokodikten, och flera av hans tillfällighetsstycken äga en verklig grace. Något djup hade han icke, men han var en glad och älskvärd sällskapsmänniska, och därom vittna ock hans bättre dikter. Själv satte han dem ej vidare högt. De duga till ingenting — skrev han kort före sin död — »men Gud ske lov, att de ej heller utgöra någon stark samling. Numera skriver jag sällan själv, men läser gärna, vad som är väl skrivet av andra.» Hans dikter äro nu glömda, och till eftervärlden har Wellander gått endast såsom författare till vår första opera, Thetis och Pelée, till vilken vi sedermera skola återkomma. Även Thetis och Pelée torde dock blott läsas av litteraturhistorikerna. Genom ett ödets skämt hava likväl några av hans verser blivit ett slags folkegendom, utan att man med dem förknippat Wellanders namn. 1777 hade han insatts i sällskapet Pro fide et christianismo, i vars uppfostringskommission han snart blev preses. Då sällskapet 1780 utgav den s. k. prinsens barnabok, skrev Wellander verserna i denna, och enstaka rimpar torde ännu leva i allmänhetens hågkomst, t. ex.:

Liksom till överflöd ett fåfängt Z vankar,
Så har man gott om ord, men ofta brist på tankar.

Någon märklig levnadssaga hade Wellander icke. Han var född 1735 i Linköping, blev 1776 rådman i Stockholm och dog 1783. Men av denna levnadssaga har Levertin gjort en av de mest förtjusande biografier vi äga, vilken i sammanträngd form ger oss hela denna tids kulturhistoria. Att hava lämnat stoffet till ett dylikt mästerverk är Wellanders kanske största litterära förtjänst.

Adlerbeth. Till 1770-talets författarsläkte hörde ock den förut ofta omtalade Gudmund Göran Adlerbeth, kanske mindre poet än ämbetsman, jordbrukare och lärd. Likväl har han — i motsats till Bergklint och Wellander — gjort några insatser i vår litteratur. Liksom de nyssnämnda avlade han sina poetiska lärospån i Apollini Sacra och Utile Dulci. Gustav III kom därför att kasta sina blickar på honom, och i början av 1770-talet var han den av konungen kanske flitigast anlitade författaren för den svenska teater, som konungen ville skapa. Härom har jag redan talat och får ytterligare tillfälle att återkomma till hans dramatiska författarskap.

Också i ett annat avseende än genom sina neoantika dramer och sina metriska översättningar kom Adlerbeth att förebåda den

Digitized by Google

romantiska rörelsen under det nästa århundradet. Rudbeckianernas svärmeri för den »götiska» litteraturen hade, såsom vi minnas, upphört under den förra delen av 1700-talet. Men så kom en ny impuls, denna gång från utlandet, den exotiska rörelsen, smaken för den barbariska diktningen, och nu fick även den fornnordiska diktningen sin renässans. Som vi erinra oss publicerade Percy 1763 sina Five pieces of runic poetry, och redan förut, 1756, hade Mallet tryckt ett urval av fornnordisk poesi: Monumens de la mythologie et de la poésie des celtes et particulièrement des anciens scandinaves. I bägge dessa samlingar ingick Eyvind Skaldaspillers dikt Hákonarmál (som Percy lånat från Mallet). Adlerbeth tyckes hava tagit intryck av denna rörelse, och 1783 skrev han till sin vän Rosenstein, att han börjat läsa Sturlason. »Han gör mig mycket nöje, och det är intressant att se de gamla skaldevisorna. Jag nekar icke, att de flesta av dem bära syn för sägen att vara skrivna eller rättare sjungna stante pede. Men så finnes en och annan, som verkligen utmärker geni, imagination och uppfinningsförmåga, besynnerligen Eyvindr Skaldaspillers liksång öfver konung Håkan Adalstensfostre. Jag har försökt att göra en fri översättning därav på svensk vers med nu brukliga rimslut och har därav fått en fullkomlig ode, som jag en gång vore curieux att skicka dig. Annars har jag nyligen ögnat på Ossians arbeten, dem jag förr endast känt par reputation. Där finnes mycken rapport mellan hans kämpasånger och våra isländska, änskönt man måste medgiva honom ett distinguerat företräde. Jag undrar, om icke Young i sina Nätter lånt av Ossian sin mörka kolorit; åtminstone gör bägges läsning hos mig en nog lika lydande impression» — den sista observationen är intressant, ty det finnes obestridligen en icke ringa likhet mellan Youngs och Macphersons dikter, ehuru den senare fått uppslaget från Young, ej tvärtom, som Adlerbeth trodde. Även så till vida är Adlerbeths omdöme av in-

Johan Wellander.
Gravyr av J. F. Martin.

Digitized by Google

tresse, som det visar oss, att den gustavianska tiden i samband med den exotiska rörelsen, särskilt Ossiansförtjusningen inom utlandets litteratur, fått sin uppmärksamhet riktad på den fornnordiska diktningen, och såsom Blanck funnit, är det från Percy, som Adlerbeth fått uppslaget. Hans översättning trycktes först 1790 i Stockholms-Posten, och av några då bifogade anmärkningar märker man, hur starkt Montesquieu och Rousseau påverkat hans uppfattning. Då han talar om de isländska dikterna yttrar han: »Jag medgiver gärna, att ett grovt och ohyfsat tidevarv i många av dem röjes. Konst och prydnad visa sig där sällan, men *naturens starka och djärva drag* ofta nog.» Detta är ju Rousseau! I fortsättningen skriver han: »En anmärkning tillåtes mig ännu tillägga. Den är, att Liksången ej allenast röjer det poetiska utkast, den målande livlighet, som fordras till de kväden, greker och romare gåvo namn av *ode,* utan ock, att Eyvindr på ett sinnrikt och honom ensamt förbehållet sätt alldeles undvikit att i sin sång nämna konungens död.» Man finner härav, att Adlerbeth liksom exotismens andra anhängare vill sammanställa fornnordisk och forngrekisk poesi. Det fornnordiska kvädet blir under hans hand ett grekiskt ode, ehuru visserligen i modern dräkt. Eyvinds drapa har, för att citera Blanck, »i alexandrindräkten blivit ett regelrätt ode utan spår av originalets barbariskt konstrika stil med alla dess hårdheter». Trots detta var det dock en ny insats, som Adlerbeth därigenom gjorde, och romantikerna kunde med en viss rätt betrakta honom såsom en förelöpare till 1800-talets »göter».

Märkvärdigt nog visar han sig däremot i sina egna dikter mycket litet modern. Någon poetisk natur var han icke, utan, som sagt, en lärd och en stor hedersman, om än något »tilltäppt». Han hade börjat såsom Gyllenborgs lärjunge, och i själva verket förblev han en »Gyllenborgare» under hela sitt återstående liv. Det är »dygden», han oftast besjunger, den mantel, han helst axlar, är stoikerns, och han är framför allt moralist. Skald var han däremot i grunden icke, och Warburg anmärker med rätta, att hans diktning snarast förefaller såsom ett »tilltag».

I själva verket är det knappt mer än i en enda dikt, som han visar sig såsom poet. Det är i Grafskrift öfver en bonde, ty här kommer den nitiske lantbrukaren och den gammaldags svenske jorddrotten fram, och dikten har därför fått en klang både av Gray's Elegy och av Geijers Odalmannen — Adlerbeth var ju också fader till det götiska förbundets stiftare. Må du — heter det om den namnlöse bonden — vila i din moder jordens sköte:

Digitized by Google

Den moder skall dig vila ge,
Som du med trogen omsorg skötte,
Åt den din svett du offrade,
För den du dina krafter nötte.

Ditt levnadssätt var enkelt, likaså din sedelära. Du begärde icke mycket, var tillfreds om solen sken,

Att kornet grodde i din mull,
Att regn och sol beredde äring,
Att du blev klädd av fårens ull
Och drog av sädens kärna näring.

Och när du öppnad såg din grav
Och skulle världen övergiva,
Dig ingen tvekan oro gav.
Du trygg dig trodde salig bliva.

Du jordas på din kyrkogård,
Där fäders ben tillförne finnas.
På mullen reses ingen vård,
Och dina barn dig endast minnas.

Flitigt odlade du jorden: »Du ock i jorden vila funnit». Du skall glömmas. Men vad betyder väl detta minne, den »odödlighet», efter vilken människorna fika?

Det ock förgås i Tidens famn.
Du skall med bonden lika glömmas,
Och bägges stoft och bägges namn
I samma tystnad äntlig gömmas.

I hans diktning är denna Grafskrift dock blott en enastående företeelse, och såsom poet är han nu glömd.

Det var icke genom sin diktning utan genom sin personlighet, han gjorde sig bemärkt. 1778 blev han, vid tjugosju års ålder, Gustav III:s handsekreterare, deltog i dennes litterära aftonsamkväm och följde med på konungens italienska resa såsom ett slags historiograf; hans ganska utförliga skildring av denna resa har emellertid först i våra dagar blivit tryckt. Då Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien 1786 stiftades, blev han dess sekreterare — riksantikvarie hade han redan förut blivit —, och 1787 utnämndes han till kansliråd med bibehållande av sin förra plats. Då hade emellertid hans och konungens vägar redan skilts åt, ehuru det aldrig kom till någon bestämd brytning dem emellan, och vid riksdagen 1789 var Adlerbeth den, som efter oppositionsledarnas fängslande kraftigast sökte hävda adelns rättigheter. Det var det stora ögonblicket i hans liv.

Digitized by Google

Hans frihetskärlek, hans mod och hans heder kommo då fram, och hans dygdereligion visade sig då såsom verklig, praktisk levnadsmoral. Efter Gustav III:s död bosatte han sig på landet, och i det offentliga livet framträdde han åter först efter revolutionen 1809, då han medverkade vid den nya konstitutionens utarbetande samt ingick i statsrådet. Där kvarstannade han till 1815, och tre år senare (1818) slutade han sina dagar. Det stora memoarverk, Historiska anteckningar, vid vilket hans litterära berömmelse företrädesvis är knuten och som förut omtalats, trycktes först 1856—1857.

Titelvignett till Oxenstiernas Arbeten. 1805.

Digitized by Google

OXENSTIERNA

BLAND de tidigare gustavianerna fanns det en, som var huvudet högre än de andra, en verklig skaldenatur, ehuru han i följd av en serie omständigheter ej kom att intaga den plats i vår litteraturhistoria, som med rätta borde hava tillkommit honom. Det var Johan Gabriel Oxenstierna.

Oxenstiernas barndom.

Det namn, han bar, tillhörde den svenska historiens mest lysande ätt, vars ursprung förlorar sig i medeltidens dunkel. Genom Axel Oxenstierna och Bengt Oxenstierna hade det blivit världsberömt. Sedan hade likväl släkten genom reduktionen blivit fullständigt ruinerad och sjunkit ned i halv obemärkthet; under frihetstiden hade ingen Oxenstierna spelat någon roll, och skaldens far, Göran Gabrielsson Oxenstierna, var en fattig militär, som vid tämligen framskriden ålder gifte sig med den likaledes fattiga Sara Gyllenborg, skaldens syster. Det första barnet i detta äktenskap var Johan Gabriel, som föddes 1750 på morfaderns gods Skenäs i Södermanland, där hans första barndom förflöt och som alltid förblev det hem, dit han ständigt längtade tillbaka, hans drömmars och hans diktnings Arkadien. Hans morbror, skalden Gyllenborg, blev hans egentlige uppfostrare, och en mera kärleksfull och beundrande mentor kunde han ej hava fått. »Med vad uttryck av den ömmaste kärlek» — skriver Gyllenborg i sin självbiografi — »upplyftes icke den lille Jan Gabriel i morfaderns famn och bars på hans armar! Med vad nöje avhördes icke de första ord, han utsade, i vilka ett lätt begrepp och ett kvickt uttal bådade för framtiden ett lysande snille!» Trots alla olikheter i begåvningen hade, såsom Lamm framhållit, morbror och systerson ganska många gemensamma lynnesdrag. Båda hava »samma typiskt svenska viljesvaga och stämningsrika temperament», de äro »utpräglade gemytmänniskor, som njuta av att gå upp i hemlivet med alla dess detaljer och ha en obegränsad släktkärlek». Gyllenborg sjönk ned i detta vardagsliv, Oxenstierna däremot kunde omdana det till poesi och »hade mera mod att i dikten vara sig

Digitized by Google

själv». Ingendera passade till ämbetsman, men de skulle ej heller hava passat till yrkesförfattare, »ej ens till det, som var deras dröm: oberoende lantjunkare, som använde hela sin lediga tid till diktkonsten. De hade för stor lätthet att dikta och för litet att dikta om.»

Skenäs, där skaldens barndom förflöt, var alls icke något ståtligt aristokratiskt slott av den karaktär, som vi känna från Dahlbergs Suecia antiqua, utan gjorde snarare intryck av ett större bondhemman, men stället låg mitt i den lummiga, leende Södermanlandsnaturen, och det var denna natur, som gjorde det outplånligaste intrycket på den unge Oxenstierna. Det var dess skald, han sedan blev. Hans uppfostran var den gustavianska tidens, således ganska ytlig, och avsåg att utbilda honom till hovman. »Jag var angelägen» — skriver morbrodern — »att följa samma metod, som i kronprinsens uppfostran blivit följd, av vars lyckliga verkan jag varit åsyna vittne. Jan Gabriel ålades att dagligen vid middagstiden hos min mor repetera sina lektioner, det han gjorde med ej mindre färdighet och vältalighet än den, som hos kronprinsen utgjort min beundran.» De första elementen lektes in i honom. Men då han blivit nio år, tog morbrodern honom till Stockholm, där han sattes in i pension hos en fransk språklärare, Vilneuf. Den lille herren — skrev fru Nordenflycht — »är nu i Stockholm och förbliver här till jul för att lära dansa, rita och öva sig i fransyskan». Det sista lyckades fullständigt, och liksom för Gustav III blev franskan även för Oxenstierna ett andra modersmål. Dessutom hade han en informator. De kvalifikationer, som fordrades av denne, framgå av ett brev från fru Nordenflycht. Framför allt skulle han vara hemma i franskan, så att han »kan tala språket någorlunda, vilket näst bon sens hos honom är det förnämsta man åstundar». Vidare skulle informatorn undervisa i latin, tyska, historia och »något matematik». De första informatorerna fyllde dock knappast måttet, och först 1764 fick Jan Gabriel i Bergklint en guvernör, som tillfredsställde alla anspråk. Bergklint följde ock sin elev till Uppsala, där denne inskrivits redan 1762, men där han blott vistades då och då. Sin mesta tid tillbringade han på Skenäs. Hans bildning var därför vid hans utträde i livet ganska begränsad. För filosofi och matematik, som särskilt intresserade Bergklint, hade han varken begåvning eller smak, nästan ännu mindre för naturvetenskapen; den latinska litteraturen roade honom däremot mera, särskilt de latinska poeterna, och dessa hava även avsatt djupa spår i hans egen diktning. Den franska litteraturen var dock hans huvudstudium, ehuru biblioteket på Skenäs var tämligen klent försett

Digitized by Google

Joh. G. Oxenstierna

Oljemålning av L. Pasch d. y. Gripsholm.

Digitized by Google

U. OF MICH.

Digitized by Google

och icke tyckes hava innehållit den nyare franska litteratur, som bäst skulle hava passat för Oxenstiernas läggning. Till sist hade Bergklint lärt honom att behandla svenska språket, både på prosa och på vers, och eleven visade här en sällspord brådmogenhet. I

Skenäs.
Akvarell av Elias Martin. Nationalmuseum.

den ju ej vidare rikhaltiga svenska vitterheten var han fullt inne, och särskilt voro naturligtvis Gyllenborg och Creutz de stora mönster, till vilka han såg upp. Det var med dessa förberedelser, han 1767 avlade den mycket lätta kansliexamen, som avslutade hans ungdomsstudier.

Den unge Oxenstierna.

De framtidsutsikter, som tedde sig för adertonåringen, då han året därpå började sin tjänstgöring i kanslikollegiet, voro ingalunda lysande. Det namn, han bar, öppnade väl för honom alla de förnämsta kretsarna i huvudstaden, hovets, aristokratiens, de främmande diplomaternas, men för att umgås i dessa fordrades penningar, och den unge greven var »blutarm»; även för de minsta utgifter måste han draga sig, och börden blev honom därför snarast ett olycksbringande företräde. Ej heller passade han för själva huvudstaden. De trånga gatorna pinade honom, och från dem längtade han ständigt till det kära Skenäs. En tröst hade han dock fått — poesien. Bergklint hade lärt honom de första handgreppen, och snart hade lärjungen hunnit om sin lärare. I Uppsala hade han på Bergklints förslag 1767 invalts i Apollini Sacra, och

Digitized by Google

där hade hans första poem upplästs. Sedan han kommit till Stockholm, intogs han 1769 i Utile Dulci, och var mycket belåten med att slippa receptionsavgiften. I stället fick han betala med ett poem: Natten, och redan i det andra bandet av Vitterhetsnöjen (1770) var han den flitigaste medarbetaren; även i det tredje (1772) medverkade han. Innan vi gå in på dessa poem, måste vi dock söka skapa oss en bild av den unge författaren själv. Det är jämförelsevis lätt, ty tack vare de utförliga dagböcker, som han förde, ligger hans känsloliv ganska öppet för oss. Han var en vek natur och därför särskilt påverkad av den starka sentimentala strömningen i tiden, i viss mån en rousseauan, redan innan han gjort bekantskap med Rousseau, visserligen utan det världsstormande draget i dennes karaktär, men med hans natursvärmeri, hans känslosamhet, hans dygdeideal och i någon mån ock hans demokratiska sympatier. Å den andra sidan var han dock en aristokrat, som uppfostrats i en atmosfär av Voltaires skepticism, och känslosamheten fick honom därför aldrig helt i sin makt. Världsmannens kritik kommer ej så sällan fram, och i motsats till de andra, borgerliga känslopoeterna var Oxenstierna både kvick och graciös. I Stockholm hade han blivit bekant med den sentimentale Gjörwell, som en dag bjöd honom till sig på landet. »Hans brev» — skrev Oxenstierna — »var så sirligt, där taltes i så höga ord om naturens fägring, landsbygdens oskuld, vänskapens ljuvligaste känslor, hjärtats ömmaste rörelser och tankens förtjusning, att jag trodde mig läsa ett stycke av hans översättningar utav v. Kleist. Sådana talesätt passa i en poesi, men visa affektation då de komma i den familjära stilen. Jag svarade mera enfaldigt, att jag ej kunde hava den äran.» Den unge Oxenstierna har — som man härav finner — drag både av Voltaire och av Rousseau: »Han är» — så karakteriserar Lamm honom — »en blandning av självsvåldig, kvick och behagfull rokokopage och melankolisk rousseauansk känslosvärmare. I denna dubbelhet ligger hans begränsning, om man så vill, hans brist på helgjutenhet, men också en stor del av det förbryllande och förtrollande skimmer, som vilar över hans personlighet och hans dikt.»

Egendomligt nog kom han icke förr än under sin Stockholmsvistelse 1769 att läsa La nouvelle Héloïse — i biblioteket på Skenäs tyckes boken ej hava funnits, ehuru den kommit ut åtta år förut. Den grep honom så som ingen annan bok: »Jag läste i dag La nouvelle Héloïse. Huru rätt har ej Rousseau, då han säger, att han ej skulle kunna älska den människa, som kunde läsa utan rörelse denna bok. Jag har läst henne med ömhet, jag har tagit del i deras öden, som där nämnas, och jag har storgråtit vid Julies död.

Digitized by Google

Jag skulle vara rädd att hava att göra med en människa, som jag såg läsa i denna brevsamling med köld.» Och några dagar förut hade han skrivit: »Jag läste uti La nouvelle Héloïse. Hon är av allt vad jag läst i detta slag det vackraste, det ömmaste och det,

Johan Gabriel Oxenstierna.
Porträtt av Ulrica Pasch. Tillhör grevinnan Siri Oxenstierna. Sirishof.

som allra mest röjer sanning av den, som skrivit henne, då så många skrifter i detta ämne äro skrivna utan några känslor eller utan att röra. Ack Gudar, var är den tid, då jag själv kunde hava varit ämne till denna bok. Jag har ock en gång i världen kunnat säga: O! Mourons ma douce amie, mourons la bienaimée de mon cœur, que faire désormais d'une jeunesse insipide dont nous avons épuisé toutes les douceurs.»

Themir.

De sista orden syfta på en liten kärleksroman, som Oxenstierna redan haft och som börjat, innan han ännu fyllt sexton år. På Skenäs fanns en hushållerska, »jungfru Anna Kinvall», som var åtta år äldre än den unge greven, och i henne förälskade han sig. Han

Digitized by Google

var blyg och skulle aldrig hava vågat yppa sin ömma böjelse, men — skriver han i den franska dagboken — »hon förekom mig och, brinnande av samma eld, som förtärde mig, har hon i de mest ömma ordalag förklarat mig sin kärlek». Med ett från fru Nordenflycht lånat namn kallade han henne Themir, och sedan följa i dagboken passionerade — och icke illa skrivna — skildringar ur deras kärlekssaga. Den blev kort, ty redan i oktober 1766 fick Themir resa hem till sin far, som utan hänsyn till hennes tårar gifte bort henne med en bokhållare. För Oxenstierna blev emellertid denna gymnasistförälskelse ett minne, till vilket han gärna och länge vände tillbaka. Den 6 oktober 1769 — tre år efter deras smärtsamma avsked — skrev han i sin dagbok: »Du sjätte oktober! Det är ej utan rörelse, som jag skriver dig. Minnet av de nöjen, du fordom skänkte mig, gör ännu min glädje och min oro. I min senaste ålder skall jag bevara deras ljuva hågkomst. I min senaste ålder skall jag ännu på denna dagen begråta slutet av min sällhet: en försvunnen tid, min forna ro, mina gudanöjen, min ändade vällust, min kärlek — Themir!»

Till Themir ägnade han också den dikt, De fem sinnena, som väl är den mest betydande, som han skrev under Stockholmstiden och som inflöt i Vitterhetsnöjen. Denna dikt, som firar kärlekens allmakt, är djupast sett kanske den svenska litteraturens första kärlekskväde. 1600-talet hade icke haft någon erotisk poesi; dess sonetter hade varit språkövningar, bakom vilka aldrig någon verklig känsla dallrat, Dalin var en kall natur, Gyllenborg likaså, och först med Creutz fingo vi den sensuella erotikens sångare. Men hans sensualism har ej den heta färgtonen i Kellgrens diktning, utan är mera rokokons glada frivolitet, och den äger intet inslag av den idealism och det svärmeri, som den erotiska dikten dock fordrar. De finnas däremot i Oxenstiernas Fem sinnen. Det är kärleken, som ger hela naturen liv, och det är först genom Themir, som denna får ett temperament:

Din bild mitt tjusta öga målar
I allt vad jorden fagrast bär.
För mig i morgonrodnans strålar,
I källans glas han tecknad är.
— — — — — — — — — — —
När lätta bäckar flyktigt brusa,
När fågeln sig på kvisten rör,
När lövet väcks, då vädren susa,
Jag dina steg bland sorlet hör.
Det är ej näktergalars slag,
Som mig i nattens tystnad hinner.
Mitt öra, tjust av hjärtats lag,
Din röst i deras kväden finner.

Digitized by Google

Detta verkar ju som det första utkastet till Kellgrens Den nya skapelsen, och nittonåringen har redan lyckats nå en versens musik, som knappast återfinnes ens hos Creutz.

De flesta andra dikterna från denna tid, av vilka Natten torde vara den mest betydande, tillhöra naturdiktningen, och i det hela är Oxenstierna här en efterföljare till morbrodern. Men såsom versifikatör är han denne överlägsen, hans observationsförmåga är större, han får bättre fram själva »stämningen» i landskapet, och Natten färgas av en melankoli, som redan har en svagt romantisk anstrykning.

Oxenstierna i Wien.

1770 fick han anställning vid den svenska legationen i Wien, och där stannade han ända till 1774. Dessa år blevo hans egentliga diktarperiod. Hans fattigdom hindrade honom från att deltaga i sällskapslivet, hans diplomatiska tjänstgöring var ej vidare ansträngande, och han kunde därför ägna lejonparten av sin tid åt diktkonsten. Till denna torde man med en viss rätt också kunna räkna en ny kärleksroman, i vilken han kände sig som hjälte. Han hade förälskat sig i en ung läkarfru, Susanna Frid, och av den brevväxling, som Oxenstierna sorgfälligt bevarat, märker man, att det är La nouvelle Héloïse, som nu upprepas i verkligheten. Han tycker sig vara en Saint-Preux och ser i Susanna sin Julie. Rousseaus roman var ju en brevroman, och Oxenstierna har samma abnorma behov som Saint-Preux att skriva brev — naturligtvis på franska — brev, som fått sin färg av Rousseaus. Det hela var tydligen blott en drömvärld, i vilken poeten älskade att dväljas, overklig, men vacker.

En annan värld, som nu också öppnade sig för honom, var swedenborgianismen. Som vi minnas hade Tilas givit honom anvisning på den svenske siaren, och dennes spiritism grep honom tydligen djupare, än han ville erkänna för den mera nyktre Bergklint.

Skördarna.

Såsom diktare var Oxenstierna under dessa år oerhört flitig, och det var nu han skrev sin förnämsta dikt, Skördarna, som i den ursprungliga versionen blott omfattar tre sånger och högst väsentligt skiljer sig från den i nio sånger omarbetade dikten, som först 1796 kom ut av trycket. Den skildrar lantlivet under sommar och höst, den del av året, som »förenar naturens rikedom med dess behag och jordens ymnighet med dess fägring». Såsom sina förebilder angiver han Thomson och Saint-Lambert. Den förre hade, såsom vi minnas, med The seasons givit uppslaget till århundradets hela landskapsdiktning, men för Sverige med dess franska bildning kom hans efterföljare Saint-Lambert att betyda vida mera. Dennes Les saisons (1769) var då nyss utkommen och hade väckt nästan furore,

Digitized by Google

ehuru Saint-Lambert stod vida tillbaka för Thomson, som han ganska friskt plagierat. Hans natur är artificiell, en idyllisk, stiliserad rokoko, och det var just detta, som slog an på tiden. Det var Poussins landskap, överflyttat till poesien. Likaså greps man av den starka sentimentaliteten och icke minst av den fysiokratism, som här förkunnades. Ty dikten hade även ett praktiskt syfte: att locka de förmögna klasserna att slå sig på det friska, hälsosamma jordbruket, som var ett lands verkliga rikedom. Och som vi minnas var fysiokratien vid denna tid på högsta modet, även i Sverige. En huvudvikt lades på de inströdda episoderna — alla starkt sentimentala.

Det var denna dikt Oxenstierna nu, under sitt uppehåll i Wien, tog sig för att efterbilda och i ett viktigt avseende förbättra. Saint-Lambert återgiver ej något bestämt landskap, och hans egen hembygd, Lorraine, kan här ej igenkännas. Oxenstierna däremot skildrar Skenäsnaturen och Vingåkersböndernas liv, höbärgningen, sädesskörden, humleplockningen, folkets lekar och danser. Boudoirdoften hos Saint-Lambert — skriver Lamm — har försvunnit; »änkeleken, långdansen och nyckelharpan, alla dessa små detaljer, som för skaldens fantasi upprulla en hel rad av glada barndomsminnen, bidraga att ge det hela en personlig färg. Men någon realistisk bild av svenskt lantliv från sjuttonhundratalet får man ej vänta sig. Det är bondfolkets liv, sådant det ter sig från herrgårdsrummens fönster». Fysiokratien i förebilden går igen också hos Oxenstierna, likaså tidens sentimentala medkänsla med den arbetande klassen. Liksom hos Saint-Lambert lägges huvudvikten på episoderna, och Lamm har därför karakteriserat dikten snarast såsom »en idyll, Atis och Camilla, omplanterad på svensk mark», ett slags föregångare till de senare landskapsepyllierna, Louise och Hermann und Dorothea, ehuru ännu i 1700-talets arkadiska stil.

Oskuldens religion.

En annan dikt, som också skrevs under uppehållet i Wien, är Den naturliga gudaläran, sedan kallad Oskuldens religion, och den är onekligen ett ganska märkligt dokument i den religiösa rörelsens svenska historia. Oxenstierna hade uppfostrats i den senare frihetstidens deism. Man gick visserligen mycket ordentligt i kyrkan, men man skämtade obesvärat både med predikningarna och med dogmerna. Oxenstierna däremot erinrade till sin läggning något om fru Nordenflycht, ehuru av ett vekare lynne och utan hennes lidelsefulla begär att lösa de eviga spörsmålen. Även hos honom fanns ett verkligt religiöst behov, trevande, osäkert och sentimentalt. Ännu innan han läst Rousseau, hade han i viss mån kommit fram till savoyardprästens tro. I en dagboksanteckning, som är från ett så tidigt år som 1768, har han givit uttryck åt sina tvivel: »Vart

Digitized by Google

jag vänder ögat i bibeln, huru många obegripligheter möta ej förnuftet!» Men han fortsätter alldeles som savoyardprästen: »Eviga allmakt, du kan ju ej fordra av mig större kunskap än jag fått! — — — Jag följer ju din lag, när jag följer mitt hjärta, jag dyrkar ju dig, när jag söker dygden. — — — Mitt hjärta har älskat dig, fast snillet ej fattat, vad som övergått dess svaghet, jag har känt dig i din godhet och ej sökt begripa, vad jag trott mig allena böra dyrka. Evige förbarmare, jag återger ditt eget verk i dina händer! Du kan ej åstunda ditt kreaturs olycka.» Man märker, huru århundradets förnuftsreligion, tack vare sentimentaliteten, slår om i känsloreligion, huru deismen får ett positivt innehåll från att hava varit blott negativ. Och i en anteckning från 1770, då han antagligen läst Rousseau, skriver han: »Låt kinesen med rörd själ tillbedja sin Tien, låt en enfaldig dervisch anropa Mahomet och en annan med vördnad nalkas sin pagod. Jag tror, att Gud emottar de böner, dem de ovetande sända honom och som äro honom ämnade, då de helgas åt det högsta väsendet.» Denna tolerans är av ett annat slag än upplysningsfilosofernas, vilken faktiskt bestod i hat mot »fanatismen», ej i medkänsla med andras tro. Den naturliga gudaläran innehåller den nya tidens trosbekännelser, densamma, som vi längre fram i tiden möta i Tegnérs Fridsröster:

> Låt mig med djärvhets mod ej deras öden döma,
> Dem födselns skick din kunskap ej beskärt,
> Men tro mig mildhet nog att ömma
> För dem en irringsanda snärt.
> Om deras dyrkans sätt bland vanans villor vackla,
> Om du för dem har gömt det ljus, jag trott mig få,
> Är det de blindas fel att sakna dagens fackla
> Uti det mörker, där de gå?

Hoppet och ödet.

Någon tänkare var Oxenstierna icke, han var en poet, som greps av ögonblickets stämning, och någon genomarbetad världsåskådning låg icke bakom hans Naturliga gudalära. Vid samma tid skrev han tvenne andra dikter, Ode över Hoppet och Ode över Ödet, som innehålla en i viss mån motsatt världsåskådning och giva ett uttryck åt upplysningens pessimism. Tanken i den förra dikten erinrar om den lära, som Kellgren sedermera förkunnade i Våra villor. Det är hoppet — kanske en illusion — som tröstar oss under livets alla vedermödor, och detta hopp är oss dyrbart, även när det bedrager. Det lyser upp fångens dödsvalv och sjuklingens läger, och det »kastar än sin sista dag på själva evighetens öken». Skalden ber därför till hoppets gudom:

Digitized by Google

Lär mig ej sörja vid min lott,
Att jag en visshet icke fått,
Varav din irring skall förstöras.
Du Väntan, som min sällhet gör,
Om än din aning mig förför,
Allt nog jag ljuvligt får förföras.

Ännu mörkare är livssynen i den andra dikten, som riktar sig *mot* den religiösa föreställningen, att världen styres av en allgod försyn. I stället behärskas denna av ett obevekligt öde, mot vilket vi fåfängt kämpa. Det finnes blott ett område, dit dess välde icke når, och det är dygden och snillet: »På Catos och Homeri minne har själva ödet ingen rätt». Också denna stoicism erinrar om den unge Kellgren, sådan han framträdde, icke i Våra villor, men i dikten En stadig man, och Oxenstiernas ode visar oss, huru känslig den unge poeten var för alla ofta motsatta vinddrag inom tiden. Med all sannolikhet hava vi i ödesförkunnelsen blott att se en poetisk pose, ty den veke Oxenstierna var minst av allt någon stoiker, lika litet som Gyllenborg, vilken också gärna draperade sig i den filosofiska stoikermanteln. Det poetiska i denna pessimism grep honom, liksom savoyardprästens evangelium gripit honom, och antagligen reflekterade han icke mycket över motsägelsen mellan båda.

I en annan dikt, Ode till Camilla, hava vi däremot ett rent förromantiskt anslag. Den skrevs antagligen, sedan han genom Tilas förts in i den swedenborgska föreställningsvärlden, och i dikten återfinna vi samma fantasi, som förekommer i Oxenstiernas förut citerade brev till Bergklint. I en feberdröm uppenbarar sig vålnaden av en avliden vän för honom och vinkar till honom, »när dagens ljus förkväves»:

Jag hör ditt hesa rop, min vän, ur nattens värld.
Var nöjd: Jag följer dig, du nalkas ej förgäves.

Då Oxenstierna 1774 återvände till Sverige, var hans portfölj således ganska diger med dikter. Hade han då publicerat dem, hade måhända genombrottet i den gustavianska litteraturen kommit ett årtionde tidigare, och Oxenstierna hade blivit en banerförare för den nya tiden, ty dessa i Wien skrivna dikter innehålla de flesta av de uppslag, som sedan kommo fram. Men tyvärr lät Oxenstierna dem ligga kvar i portföljen; blott en enda, Morgonen, trycktes i Vitterhetsnöjens tredje del (1772), och när de andra publicerades — Skördarna 1796, Den naturliga gudaläran 1784, Ode till Camilla 1797 — var det för sent. Andra hade då redan anslagit samma toner och anslagit dem med större kraft. Oxen-

Digitized by Google

stiernas dikter väckte därför ej den uppmärksamhet, som de skulle hava gjort, så vida de omedelbart blivit tryckta.

Oxenstierna som hovman.

1774 fick Oxenstierna äntligen sin önskan uppfylld att komma hem. Någon diplomatisk plats fanns icke för honom, och hans begäran att få bliva sekreterare vid legationen i Paris avslogs av Gustav III, som fullkomligt riktigt bedömde Oxenstiernas olämplighet för den diplomatiska banan. I stället gjorde han honom till tjänstgörande kammarherre samt gav honom några sinekurer att leva på. Med sin estetiska uppfattning av adeln var det för Gustav III en ganska angelägen sak att fästa en Oxenstierna vid sitt hov, och utom det lysande, historiska namnet hade den nye kammarherren flera egenskaper, som gjorde honom till en värdefull ackvisition för den gustavianska hovcirkeln. Han var kvick, skrev roliga, satiriska epigram, var en både graciös och elegant rokokopoet, och han hade en otrolig lätthet att skaka verser ur ärmen. Ej heller var han svårbedd. I följd härav blev han nästan genast hovets ständigt anlitade festdiktare. Han fick skriva operor, baletter, prologer, divertissementer, karteller för torneringarna, gratulationer o. s. v. Detta blev hans författarskaps stora olycka. Ty dels låg dramatiken alls icke för hans begåvning, dels drogs han genom denna lappripoesi från den diktning, för vilken hans läggning lämpade sig. I själva verket passade han trots sina första framgångar alls ej för Gustav III:s hov. Oxenstierna var en man med enkla vanor och enkel smak, utan bördsstolthet och utan ärelystnad. Vid Lovisa Ulrikas ungdomshov hade han måhända funnit sig tillrätta, hade där kanske blivit en förfinad Dalin, som med mera grace kunnat besjunga »Sancta Filibunca». Etiketten vid Gustav III:s hov gjorde honom däremot förtvivlad, han kände ingen glädje över att vid levéen få räcka fram munvattnet åt konungen och att hedras med rättigheten att närvara vid den intima kungliga supéen i smårummen: »Ingen är, som ej ängslar sig för denna nåd, då 40 personer, inpackade i små rum, knuffa varandra, veta ej, vad de skola säga, vänta på ett kungligt schackparti, som aldrig tar ända, se på klockan, vad tiden lider, gäspa till långt på morgonen, äta kallnad mat, dricka ljumt och spatsera sig till svullna ben i brist på stolar». De utmärkelser, som tillföllo honom, gjorde honom snarast förargad. 1782 blev han excellens och en av rikets herrar, och året därpå utnämndes han till överstekammarjunkare samt slutligen, 1786, till riksråd och faktiskt kanslipresident. Men han gjorde sig inga illusioner och förstod, varför han kallats till rikets högsta ämbete. Gustav III ville liksom Gustav Adolf vid sin sida hava en Oxenstierna, men denne andre Oxenstierna var i själva verket blott

Digitized by Google

en dekoration. I Gustav III:s utrikespolitik blev han aldrig invigd, och då riksrådet 1789 försvann, återgick han till hovet såsom drottningens överste marskalk; kort före konungens död steg han till riksmarskalk. Men Oxenstierna, som aldrig kunnat sköta sina egna affärer, kunde lika litet sköta hovets, i etikettsfrågorna var han alldeles bortkommen, och hans tankspriddhet gjorde honom mycket olämplig, då det gällde att representera. Inblandad i den Armfeltska »konspirationen», fick han emellertid en framtvingad »permission» från ämbetet, och dessa år blevo så till vida hans lyckligaste, som han nu fick tid att ägna sig åt diktningen. Men fristen blev kort. Vid konungens myndighet upprann åter nådens sol för honom, han återfick sitt ämbete och sina bekymmer. Först 1801 fick han sluta såsom riksmarskalk och draga sig tillbaka — tyvärr icke till något otium. Hans ekonomi hade alltid varit jämmerlig, och under de sista åren levde han i ren misär. Han dog först 1818.

Disa. Efter återkomsten till fäderneslandet såg det ut, som om den verklige skalden Oxenstierna förvandlats till en habil hovpoet utan några högre litterära aspirationer. I början av 1780-talet fick han likväl en viss ledighet såsom festdiktare; Gustav III hade då fått andra, som han kunde använda, först Kellgren, sedan Leopold. Och Oxenstierna begagnade denna ledighet till att återgå till sin ungdoms diktning. Den äldsta av hans nu skrivna större dikter torde vara skämtsagan Disa, som efter vad Lamm gjort sannolikt, författades redan 1780, ehuru den publicerades först 1798. Dikten har formen av ett skaldebrev till fru Printzensköld, ägarinna till Wenngarn, där de bekanta ganska naiva och rustika barockmålningarna ur Disasagan befinna sig. Dessa tilltalade tydligen Oxenstiernas skämtlynne, kontrasten mellan den här skildrade världen och det förfinade gustavianska hovlivet. För bondesagor, som om kvällen berättades vid brasan, hade han alltid haft en viss smak — häri en meningsfrände till Dalin — och det roade honom därför att på nytt berätta sagan om den kloka drottning Disa, som under hans barndom ännu ej förlorat sin popularitet; så sent som mitten av 1700-talet trycktes en upplaga av Messenius' drama. Oxenstiernas stilistiska förebild var med all säkerhet La Fontaines contes. Redan Triewald hade översatt några, sedan hade Creutz självständigt utbildat genren, och i Oxenstiernas Disa når den sin fulländning. Sagan, såsom han förtäljer den, blir ett kvickt och älskvärt skämt både med forntiden och med nutiden, som travesterande ställas mot varandra, den lätta, eleganta berättartonen sticker på ett överdådigt roligt sätt av mot det fornnordiska innehållet, och den svenska

Digitized by Google

rokokon har kanske aldrig klätt sig i en mera förtjusande dräkt. I detta vördiga palats — så börjar skaldebrevet —

I detta vördiga palats,
Vars byggnadstid all hävd förgätit
Och inom vars befästa plats
Kung Gylfe kanske middag ätit,
Ni minns i våra samtals lopp,
Att mången gång med trägna sinnen
Vi roades att leta opp
De forna tidevarvens minnen,
Och när vi lyckligen förmått
Att söka fram en åldrig saga,
Var det om kvällarna min lott
Att er densamma föredraga.

Så kom man att tänka på Wenngarns historia:

Hur kämparna från stridens prov
I gästbud inom dessa vallar
Ha delat sina härnadsrov,
Och druckit rus ur slagna skallar,
I denna sal, från valv förbytt,
Hur troll och jättar fordom sutit
Och genom tornets gluggar skjutit
Utur det förmak ni beprytt;
Hur den salong, där skenet faller
Från kronors gnistrande kristaller,
Förr inom detta vikingslott
Utav en spiseld lystes blott,
Som sprakade bland svarta galler,
När kämpen vid ett torrvedsbloss
Med porsöl, som i hornet jäste,
En saga på sin träbänk läste,
Där Voltaire läses nu av oss.

Så berättar han själva Disasagan i samma lekande, spirituella konversationston med små maliciösa reflexioner åt höger och vänster. Folket skulle förgås av hunger, om icke — så förkunnade oraklet — en ung och fager mö infann sig hos konungen varken åkande, ridande eller gående, varken klädd eller naken. Genom Dagligt Allehanda nådde oraklet till Disa, hon hörde mänskligheten röst och beslöt att offra sig för den goda saken. Av nutidens anekdoter finner man väl, att smädelsen, som aldrig underlåter att förfölja oskulden, sökt sprida ut, att Disa utfört detta storverk för att få tillfälle att för världen visa sin nakna skönhet. Så kan avunden gjuta sin galla! Men man bör

Digitized by Google

äntligen förstå
Att huru långt man ock må gå
Uti koketteriets lära,
Skall sådan dristighet ändå
Oändeligen kosta på
En flicka, som har någon ära.

I samma stil fortsätter sagan ända till slutet. Och kanske lika förtjusande är det skaldebrev, som han 1775 ifrån Skenäs skickade till hovfröken Maria Aurora Uggla. Han skrev det på sin tjugofemte födelsedag, och börjar med en målning av alla de hovets festligheter, vid vilka fröken Uggla firade sina triumfer. Mot detta kontrasterar han sitt eget liv på Skenäs:

Mitt lugn är nog för mitt begär,
Tro mig, att det en lycka är,
Se'n mjölk och smultron uppfyllt magen,
Få lägga sig med säkert hopp
Att aldrig ur sin sömn bli dragen
Och veta, när man sent går opp,
Att man får lättjas hela dagen.
Jag stundom ledighetens ro
I jakt och fiske söker finna,
— — — — — — — — —
Jag nyttjar se'n all övrig tid
Att i bekvämlighet och frid
En hop av verser sammandikta.
De skola för er visas fram
Och skalden kanske där till skam
En utdömd papperssamling rikta.
Jag ser båd' dem och detta brev
Och flera, dem jag välment skrev,
I Finland kring kotletter lindas,
I tårtans pannor läggas ner
Och, när ni grannfrun middag ger,
Kring skaftet av en skinka bindas.

Oxenstierna och frimureriet.

I dessa och andra skämtdikter är Oxenstierna sig själv, för dem passar hans begåvning, men däremot icke för de officiella, pompösa festdikter, som han nödgades skriva på beställning. I detta kvicka, graciösa badinage framstår Oxenstierna såsom den idealiske gustavianske rokokoskalden. Men de giva oss icke *hela* hans känsloliv, och i andra dikter visar han sig från en annan sida. Redan 1774 hade han blivit intagen i frimurarorden, och i denna utvecklades de anlag till mystik, som vi redan kunnat iakttaga hos honom. Han var, som sagt, icke någon tänkare, utan en för intryck mottaglig poet, naiv, lättrogen, sentimental, och frimurarmystiken innehöll mycket, som måste slå an på en dylik natur. Den gav honom —

Digitized by Google

för att begagna Lamms ord — »handgripliga vittnesbörd om tillvaron av en översinnlig värld» och löste de religiösa tvivel, han haft, »ty den Rousseauanska deismen var i grunden för abstrakt för att kunna tillfredsställa honom». Brödrastämningen och vänskapskulten slogo också an på honom, och ganska snart blev han en av de ivrigaste adepterna i det kotteri, som bildade sig kring hertig Karl och Reuterholm, deltagare i alla de mystiska séancer, för vilka förut redogjorts, och den, som kanske grundligast duperades av bedragare som Plommenfelt, Björnram och Ulfklou. Denna mystik kommer också fram i hans diktning och ger denna en färgton, som förebådar romantiken.

Dagens stunder.

Som vi erinra oss hade Oxenstierna skrivit två skaldestycken: Natten, som offentliggjorts i Vitterhetsnöjen 1770, och Morgonen, som 1772 trycktes därsammastädes. I början av 1780-talet beslöt han nu att omarbeta dem samt utvidga det hela till en cykel: Dagens stunder. Denna cykel förelåg färdig 1785, ehuru Oxenstierna med sin vanliga prokrastination dröjde med att publicera den ända till 1805. Av de båda nytillagda poemen är Middagen svagast, och egendomligt nog återfinner man här stora stycken ur den första versionen av Skördarna, vilken dikt Oxenstierna att döma härav då tänkte låta förbliva otryckt. På samma sätt har han i Aftonen inlagt stora partier ur den äldre versionen av Natten. Viktigast är omarbetningen av de båda äldre dikterna, som nu framträdde i en alldeles ny form. Morgonen inledes med en nydiktad skildring av soluppgången. Dylika voro under 1700-talet mycket populära inom litteraturen. Uppslaget hade man fått av Milton, från den tredje canton i Paradise lost; sedan hade Thomson inlagt en dylik solhymn i sitt sommarkväde, och ännu en berömd dylik solsång fanns i Macphersons Carthon, vilken såsom vi minnas parafraserats av Tengström. Thomson åter hade inspirerat Gyllenborg i dennes Sommarkväde, och hans dikt klingar igen även i Oxenstiernas. Först skildrar han gryningen:

Av nattens stjärnbeströdda slöja
Var himlen än i skugga skymd,
När späda lysningar sig höja
Vid kanten av hans östra rymd.

Det är morgonrodnaden, som börjar kasta sin eldflod över himlavalvet, och lyft av östanvädret höjer sig småningom solens klot.

Så, vid den gamla nattens ända
En blick av den Allsmäktige
Kanske lät Kaos återvända
Och rum och tid åt världar ge.
— — — — — — — — — —

Digitized by Google

Själ av systemer, dem du leder!
Liv av din anförtrodda värld!
O Sol! Vad undran, om din heder
Av jorden mottog Gudars gärd?
Ej åldrarna din kraft förringa,
Du skiften ser, men känner inga.
Då stjärnor dö och tända sig,
Du ensam lika klarhet hyser
Och evig i den bana lyser,
Där nya världar möta dig.

Solen blir för honom en hoppets budbärare:

Och du, som fyllt i smärtans läger
Med jämmer nattens timmars tal!
Njut av den morgonen, du äger,
Den stund, som blidkar dina kval.
När solen uppgick för ditt öga,
Du sade: Sol! ifrån det höga
Jag sista gången skådar dig.
När natten sina skuggor fällde,
Du sade: Natt! ditt mörkers välde
Skall aldrig skingras mer för mig.

Men ljuset åter genomträngde
Den förlåt, som, i tystnad dold,
Dig vid en enslig lampa stängde
I lidandets och nattens våld.
Ännu en gång dess milda möte
Ger i ditt sönderslitna sköte
En fläkt av livets eld igen,
Och morgonen kring plågans bäddar
Strör blommor på den gravens bräddar,
Som väntar dig vid aftonen.

Uppslagen har Oxenstierna, såsom Lamm visat, visserligen fått från Thomson och Milton, men han har onekligen utfört dem på ett ypperligt sätt. Det är färg och prakt i hans skildring. Men än mer betydande är dock Natten i dess fullständigt omarbetade form. Mellan den första och andra versionen hade Oxenstierna kommit att läsa Youngs mäktiga Complaint, och hans nya bearbetning har därigenom fått en starkt romantisk klangfärg, en stämning av grav, förgänglighet och evighet. 1770 hade de två första »nätterna» kommit ut i svensk översättning, tre år senare påbörjade Kellgren en annan tolkning, och på 1780-talet var Young tydligen en bland de mera populära författarna i Sverige. Det kanske mest poetiska partiet i Natten är dock närmast inspirerat av en fransk dikt i denna stil, Thomas' Ode sur le Tems. Det är Oxenstiernas hyllning till Tystnaden:

Digitized by Google

Vad dödlik ensamhet förstummar nattens timmar!
Hur djupt dess mörkers hav allt skapat översvimmar!
Så vidsträckt fordomdags och ödsligt fruktansvärd
Sig Kaos gamla natt i gränslösheten sträckte,
Tills en allsmäktig röst dess spridda ämnen väckte
Att samlas till en värld.

Du nattens äldsta barn, vars skuggor kring mig gjutas,
Som var, förr'n allt begynt, och blir, när allt skall slutas,
I vilken allt fått liv och släckes ut igen.
Skänk åt mitt väsens tid, o Tystnad! Dödens like!
Att förr'n du mig förött, på gränsen av ditt rike
En stund bese dig än.

Vad var du först, och vem har känt din börjans stunder,
När innan världen blev och ämnet fattat grunder,
Du utan liv och gräns kring tidens vagga flöt?
Vem vet ditt väldes längd, när efter tingens ända
I ditt förvar igen den rymd skall åter vända,
Som ljuset inneslöt?

Den frimurarmystik, i hvilken Oxenstierna vid denna tid gick upp, har ock satt sina spår i dikten, och redan i den tredje strofen möta vi en reflex av denna. I kvällens sista spår har natten äntligen gått upp, följd av en dyster vakt av mörkrets bilder:

Inbillningarnas tropp, de falska syners härar
Och Oron, som bedrar, och Villan, som förfärar,
Och Skrämslan, fyllande med spöken dunkla skyn,
Och Vålnadernas dans i midnattstimmans möte
Och skuggor, hotande ur sina gravars sköte,
Vidskeplighetens syn.

Och längre fram skriver han:

Vem är, som irrande kring rysligt störda gravar,
Besvärjelsernas bud mot mörkrets andar stavar
För en beseglad skatt, som tillhör deras våld?
Som om sin framtids svar med troll-ljud skuggan väckte?
Den framtid himlens nåd, av ömkan för vårt släkte
Befallt att vara dold.

Strofen återför i minnet de nattliga besöken på Johannes kyrkogård, och i några andra strofer skymta även de swedenborgska andefantasierna:

I skuggor, som er sorg för mörkrets timmar klagen!
Som flyn ur gravens djup och frukten skåda dagen!
Törhända detta hägn ger edert sällskap frid.
Är det er matta suck, som mig på vädret räcker,
Er lätta svävnings fläkt, som lövets darrning väcker
Vid jordens midnattstid?

Digitized by Google

Vid månens matta strimma ser han vid kyrkan korset på en grav. Det är vännen Arvid Stenbocks.

> Kom åter i min famn! Stig upp ur tystnans sköte,
> Bliv synlig, tag en bild! Mitt hjärta vid ditt möte,
> Ehur förbytt du är, ändå skall känna dig.
> Förgäves med mitt rop jag tröttar vilans stunder.
> Ur evighetens natt med inga nya under
> Du återskänkes mig.

Omarbetningen av Skördarna.

Rent poetiskt betecknar Natten i dess nya form höjdpunkten av Oxenstiernas författarskap, och hade dikten publicerats, då den låg färdig, hade Oxenstierna jämte Thorild och Lidner måhända blivit en bland den förromantiska rörelsens banbrytare. Hans omarbetning av Skördarna blev däremot en avgjord försämring. Som vi nyss sågo, förefaller det, som om han vid utarbetandet av Dagens stunder tänkt förkasta Wiendikten Skördarna. Men 1787 tog han upp ämnet på nytt. Utarbetandet gick långsamt, och detta återverkade på dikten, som därigenom kom att sakna enhetlig stämning. Han stoppade in allt möjligt i den, de tre sångerna svällde ut till nio, och det hela blev ett mixtum compositum, ett slags encyklopedi. I det skicket kom Skördarna ut 1796, sedan dock enskilda partier förut blivit upplästa i Svenska akademien samt även tryckta. Grundstommen utgöres naturligtvis av den äldre dikten, och de bästa partierna äro nog de, som mer eller mindre överarbetade återgå till denna. »Men» — säger Lamm i den biografi över Oxenstierna, som jag här i sammandrag sökt återgiva — »då man efter att ha läst Wiendikten, griper sig an med Skördarna av år 1796, känner man sig, som om man från ett lekfullt rokokokabinett förflyttats till en högtidlig Louis-Seize-salong. Det är den gustavianska antiken, som här funnit sitt litterära uttryck. Varje scen, varje gestalt ur det moderna Skenäslivet uppkallar för skaldens fantasi en klassisk motsvarighet.» Då hjältinnan i en av de inlagda episoderna, en Vingåkersflicka, klädes till brud, sker det

> Lik Fröja, när hon först ur böljans lugna famn,
> Med vällust nalkande till Cyperns sälla hamn,
> Av gudars skara följd, vid hennes syn betagen,
> På stranden togs emot och kläddes av Behagen.

Om hans studier i de romerska poeterna erinras man ständigt, och den mest berömda episoden, om Ophion och Eurynome, som skall skildra sjöfartens uppkomst, verkar såsom en av Ovidius' metamorfoser.

Men även i Skördarna ha Oxenstiernas romantiska tendenser icke helt kunnat undertryckas. Redan i den första versionen hade man

Digitized by Google

J. H. Kellgren.
Medaljong av J. T. Sergel. 1791. Svenska akademien

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

kunnat iakttaga ett fysiokratiskt inslag. Detta framträder betydligt skarpare i den andra, och det har nu förenats med ett patriotisktgötiskt. Patriotismen förklaras lättast av den tid, då dikten skrevs. Den utarbetades under de tunga år, då Sveriges självständighet under det ryska kriget stod på spel och då Oxenstierna såsom åtminstone nominell kanslipresident bar ett visst ansvar för landets öde. Och samtidigt gick en patriotisk strömning genom den svenska litteraturen; 1786 hade Gustaf Vasa uppförts, och 1789 skrev Kellgren sin Kantat. Den götiska färgtonen låg mindre för Oxenstierna, ty hans historiska och ännu mer hans antikvariska studier voro ytterst minimala. Och i själva verket inskränkte sig hans kännedom om »göterna» till den del av Dalins historia, där denne — efter Rollin — skildrat de forna herdeskyterna. Dessa skyter passade förträffligt in i en fysiokratisk dikt, och redan långt förut hade fysiokraten Fischerström om dem försäkrat, att »om åkerbruket voro de mera angelägna än andra europeiska folkslag på lika tid». Deras hjordar gåvo dem, enligt Dalin, uppehälle, »mjölk och honung tjänte dem till spis, ull och hudar till kläder. De frågade ej efter guld och silver; deras enfaldighet, måttlighet, tarvlighet och rättrådighet voro efterdömen för alla nästgränsande folkslag; deras egendom stod öppen för allom». Med samma ideala färger målas skyten hos Oxenstierna. Han var ömsom krigare, ömsom herde.

För vänskap, löften, tro den dyrkans helgd han bar
Ej lagens föreskrift, men hjärtats offer var,
Uti sin enfalds hägn och sina seders ära
Av dygdens känsla styrd, mer än av dygdens lära,
Med alla lika hög, med alla lika fri,
Han sökte ingens träl och ingens herre bli.
Att med sin rikdoms makt i bröders tjäll befalla
Han stängde ej ett land, som delades med alla,
Och öppet för hans fjät så väl som för hans plog
Åt ingen avund gav och var för alla nog.

Oxenstiernas goticism.

Detta är ju, såsom Blanck anmärker, »hela det götiska programmet, som vi känna det från Götiska förbundet, Manhem och Svea». I den fjärde sången skildrar Oxenstierna Sveriges uppodlingshistoria och berättar där ånyo Disasagan — ej lika lyckligt som i det nyss citerade skaldebrevet till fru Printzensköld. Han hade tvekat, om han såsom åkerbrukets instiftarinna skulle förhärliga Ceres eller Disa. Han bestämde sig för den senare, men färgerna äro den antika diktens. Huvudvikten ligger dock på hans teckning av åkerbrukets uppkomst, ty här har den nomadiserande skyten förvandlats till en självägande svensk bonde, och här märka vi nästan ännu tydligare förebuden till den senare goticismen:

Digitized by Google

Det land, som medlertid av Disas omsorg röjdes,
Den ensam hörde till, av vilkens hand det plöjdes,
Och följde, fritt som han, sin första åbos ätt.
Då stiftades den lag och den besittningsrätt,
Ej känd av andra folk och Sveriges ensak vorden,
Som jordens frihet ger åt den, som brukar jorden,
Och frälsar mot den skatt, han fosterlandet bär,
Det hemman, i vars krets han självbeständig är.
Där, kallad av sin kung att delta från sin hydda
I stiftning av den lag, som skall hans levnad skydda,
Och tolkande ännu på sina fäders sätt
Sin egen på en gång och svenska folkets rätt.

Den fråga, som här osökt framställer sig, är den: i vad mån var Oxenstierna i sin teckning av den primitive nordbon påverkad av Rousseaus båda discourser? Då man vill besvara denna fråga, tror jag, att man gör rättast i att fasthålla, att Oxenstierna var poet, men varken historiker eller politisk teoretiker. Rousseaus teckning av den idealiserade primitiva människan hade utan tvivel gripit honom, liksom den gripit alla andra vid denna tid, men han hade nog icke vidare djupt trängt in i problemet, och han följde icke med Rousseau i konsekvenserna. »Skyten» erinrar onekligen om Rousseaus primitive vilde, som ännu icke kände den privata äganderätten: »han stängde ej ett land, som delades med alla». I sympatien för denna tid stämma de således överens. Längre följer Oxenstierna dock icke med. För Rousseau hade förfallet börjat med privategendomen: »Den förste, som omgärdade ett jordstycke och djärvdes säga: detta tillhör mig, samt fann folk nog enfaldiga att tro honom, han blev den sannskyldige grundläggaren av det borgerliga samhället». För Oxenstierna betecknar åkerbruket däremot det första stora framsteget i kultur, hela dikten går ut på att förhärliga detta, och han är stolt över den svenske bondens äganderätt till sitt hemman. Här stå de således på rakt motsatta ståndpunkter, men näppeligen avsåg Oxenstierna någon polemik mot Rousseau. Både den nomadiserande skyten och den åkerbrukande göten trivdes förträffligt samman i Oxenstiernas fantasi, och den förre har han snarast fått icke från Rousseau, utan från Dalin.

Romantiken röjer sig icke blott i hans teckning av forntidens odalman, utan ock i landskapets kolorit. Han talar om den väldiga ekskogen i vikingarnas land,

Som växt ur kämpars mull och med sin vida rot
I deras gravar fäst kring ättehögens fot
Vid jordens midnattstid i skygd av sina grenar
Bland grifteeldars sken emellan runans stenar,
Ser deras vålnader från skuggors tysta värld
Ur högen resas än och skaka sina svärd.

Digitized by Google

I fortsättningen återkallar han »Götriks, Rolfs och Hervoras bedrifter», minnet av Bråvallaslaget och Ragnar Lodbroks Bjarkamal. Man må dock icke överdriva betydelsen av dessa romantiska inslag. De möta oss såsom insprängda i en dikt av en väsentligen efterklassisk karaktär, och Oxenstierna hade ingen känsla för oförenligheten av dessa element. Han levde under en brytningsperiod, och hans diktning speglar, mer än de flesta andras, alla de olika strömningarna inom denna. Men någon position i striden förmådde han med sitt veka lynne aldrig intaga. Mest sig själv var han måhända såsom rokokoskald, såsom Creutz' arvtagare. Men han bibehöll alltid ett sinne, öppet för nya impulser, och till den romantiska rörelsen efter 1809 ställde sig den gamle gustavianen icke fientlig. Han började till och med 1811 att översätta Miltons Paradise lost och vände sig slutligen till Tassos Gerusalemme liberata — fosforisternas älsklingspoem. Redan 1796 skrev han till Leopold, att han funderade på ett poem från chevaleriets tid, »i smak av Oberon, Gonzalve de Cordoue och flera dylika. Sedan mytologien är så utsliten, att den ej mera kan nyttjas av oss, så är ingen epok mer lysande för dikten än chevaleriet.» Men det var för sent. Han hade åldrats tidigt, och hans poetiska skaparkraft var bruten. I ett samtidigt skrivet brev klagar han över, att hans vänner gått bort. »Jag fann ett slags tröst i att se även mig vara gammal. I detsamma frågade mig en röst: hur gammal är du? Då mindes jag, att jag är 46 år gammal, och då begynte jag gråta över en så tidig erfarenhet.»

Oxenstiernas sista arbeten.

»Han ägde» — så slutar Lamm sin karakteristik av honom — »ej det starka temperament, som spontant skapar sig sin egen form». Hans läggning var ej av det revolutionärt passionerade slaget. »Han tillhör dem, hos vilka rousseauismen verkat inåt, åstadkommit en fördjupning, en harmonisk förfining av personligheten. Och han står genom sin veka känslighet, sin mysticism och sin stämningsrikedom betydligt närmare den senare romantiken än Sturm- och Dranggestalterna. Också hans stillsamt elegiska naturkärlek har till sitt grundlynne mycket litet gemensamt med Rousseaus och hans lärjungars extatiska naturentusiasm. När den är äktast och varmast, framträder den som hemkänsla, som en tro på de döda föremålens inneboende makt att bevara stämningar, som ett medvetande om individens förpliktelser mot det egna förgångna. Och kanske är det just här Oxenstierna gjort sin största insats. Genom sin kult av fädernehemmet och barndomsminnena har han öppnat ett av de rikaste källsprången i svensk dikt.»

Digitized by Google

K E L L G R E N

VI hava nu hunnit fram till upplysningens främste skald — Johan Henrik Kellgren. Hans levnad blev kort; han uppnådde ej ens fyrtiofem år. Men under denna tid hann han att genomgå en högst märklig utvecklingsprocess, i vilken tidens alla kulturrörelser intvinnas, upplysningen såväl som förromantiken. Och det poesiens språk, på vilket hela århundradet arbetat, fulländades av honom.

Kellgrens ungdom.

Han föddes i Västergötland den 1 december 1751. Farfadern hade varit bonde, och dennes son hade blivit präst. Något lysande stamträd hade den mest aristokratiskt förfinade av 1700-talets poeter således icke. Jonas Kiellgren — så skrev skaldens far sitt namn — var född 1701, studerade först i Uppsala, därpå i Åbo, dit han också sedermera sände sina söner, och blev först vid trettionio års ålder kyrkoherde i Mörskom i Finland. 1747 fick han transport till Floby gäll i Skara stift, och där föddes hans son Johan Henrik. Att döma av en anteckning av dennes äldre bror, tyckes skalden hava fått åtskilliga egenskaper i arv från fadern. Denne »var en stor älskare av vitterhet och samlade allt, vad han den tiden kunde överkomma, skrev ock stundom något både latinsk och svensk vers». Viktigare var måhända, att han tyckes hava varit mycket musikalisk: »Han spelade väl på viol, oboe, flöjt och andra instrumenter och hade under sina akademiska år varit nyttjad vid kapellen i Uppsala, Stockholm och Åbo. Höll i min barndom, som jag minnes, små konserter hemma i sitt hus.» Denna begåvning ärvdes av sonen, som spelade viol och hade »en ganska vacker och böjlig röst, varför han under sin skoltid var vokalist, men kunde ej förmås att sjunga publice, sedan han kommit på gymnasium». Denna läggning röjer sig ock i hans vers, som ju har ett fullkomligt musikaliskt välljud. Om hans första studier är brodern mera knapphändig i sina meddelanden. Intill det elfte året hade han ingen annan lärare än fadern, och studierna tyckas hava inskränkt sig till latinsk grammatik (och naturligtvis katekes). 1762 skickades han till Skara skola, flyttade

Digitized by Google

två år senare upp i gymnasiet och blev 1768 student i Åbo. Hans kunskapsmått vid denna tid var säkerligen ganska minimalt, ty såsom vi minnas lästes vid de svenska gymnasierna — utom teologi och logik, för vilka han ej hade några anlag — egentligen blott klassiska språk, och någon enskild informator tyckes han ej hava haft. Emellertid finner man av ett brev från hösten 1770, att han kunde mycket bra franska. I Skara hade han nog icke haft tillgång till någon fransk språklärare, och detta språk har han därför antagligen lärt sig först i Åbo, där det fanns en fransk språkmästare, kapten De Lamothe, som för sina åhörare föredrog Télémaque. På egen hand tyckes han dessutom hava börjat med engelska, ehuru han helst anlitade franska översättningar. I tyskan var han sämst, och bland hans efterlämnade böcker fanns ingen på tyska; någorlunda har han likväl behärskat språket, och han har fritt översatt dikter av Wieland och Lessing. Dessa studier drevos emellertid vid sidan av universitetsundervisningen likaså hans läsning i svensk vitterhet. Redan före studenttiden hade han läst Argus och Holbergs komedier »med flera dylika pjäser», och sedan gjorde han tydligen bekantskap med Creutz och Gyllenborg; för de äldre svenska skalderna intresserade han sig säkerligen ganska litet. Hans egentligen akademiska studier omfattade företrädesvis de latinska poeterna, särskilt Horatius, Propertius och Catullus. Av professorernas föreläsningar drog han dock näppeligen någon större nytta, och även dessa studier förefalla att väsentligen hava varit självstudier. Betydelse för hans utveckling hade knappt någon annan universitetslärare än Porthan, som då var docent i latinsk vältalighet och 1772 blev bibliotekarie.

J. H. Kellgren.
Silhuett. Göteborgs stadsbibliotek.

Det underhåll, som fadern kunde giva sina båda i Åbo studerande söner, var antagligen ej vidare rikligt, och åtminstone 1770 måste båda bröderna taga plats som informatorer, den äldre, Jonas, hos lagman Ulrik Wallenstierna på Perno, den yngre hos häradshövding Sacklén, som då bodde på egendomen Loppis. Året därpå, 1771, dog deras far, och arvet blev obetydligt. Jag vet ej — skrev Kellgren sedermera till Clewberg — »om jag någonsin nämnt för dig, huru mina systrar vid min fars död funno på att göra mig och min

Informatorstiden.

Digitized by Google

bror arvlösa. De hade samlat räkningar på allt, vad vi vid akademien undfått, och dessa summor gjordes så väl, att min bror blev stärbhuset skyldig 2,400 daler och jag 1,200, vilka penningar vi blevo pålagda att inom några månader återlämna, ifall vi skulle få lov att lyfta våra lotter, och som detta blev för oss omöjligt i då varande omständigheter, så gingo vi våra lotter kvitt efter stärbhusvärde. Nu ha mina svågrar äntligen haft så mycket hut i sig, att de själva föreslagit någon jämkning; få se, huru det kan gå.» Trots sitt lättsinne in eroticis var Kellgren likväl rigorist i ekonomiska frågor, och ehuru blott tjugo år vid faderns död, slog han sig i alla fall fram, tyckes aldrig hava lidit någon ekonomisk nöd och dog i ett visst välstånd. Konditionen hos Sackléns på Loppis tyckes dock hava varit mindre angenäm, ehuru den under den sista terminen nog var akademisk. Hans disciplar skrevos nämligen in såsom studenter i december 1771, på vårterminen året därpå befinnes Kellgren hava antecknat sig för flera föreläsningar i Åbo, och i juli 1772 promoverades han till filosofie magister. Emellertid var det nog med glädje, som han efter brodern mottog platsen som informator hos familjen Wallenstierna på Perno, ty familjen tyckes hava varit glad, och Kellgren hade redan förut uppvaktat den äldsta dottern. Belåtenheten svalnade dock ganska snart. Ekonomien i huset var mycket klen, lagmannen hade avlidit 1772, och om änkan antecknas i 1773 års taxeringslängd: »lever i ett ganska gäldbundet bo med många oförsörjda barn». Mot denna ekonomi stod familjens levnadssätt i en viss motsats: »Man andas här nu» — skrev Kellgren till Clewberg — »idel baler och piqueniquer. Tankar, ord och gärningar syfta däråt! Vad tycker du — oss emellan sagt — vad tycker du? Äta strömming, dricka vatten och resa på baler! Härtill fordras penningar; var får man då dem? Jo, jo, min bror, när man kastar allt sitt bekymmer på sin Jesu rygg och lämnar sig hel och hållen i hans armar, så går oss nog allt väl i hand. Han för oss väl sörjer, när som balen börjer.» Kellgren började därför se sig om efter en ny plats, och i slutet av 1773 fick han löfte om en hos friherre Fleming på Lemsjöholm och Willnäs. Då baronen emellertid ej ville genast avskeda den gamle informatorn, kom Kellgren i en ganska obehaglig situation: »Den vacklande ställning, jag nu äger på Perno, sönderbråkar mitt sinne. Jag har fordom hållit det för svårt att skiljas härifrån, och jag finner det nu långt svårare att bliva kvar. Jag vet icke, om jag bedrar mig, men jag tycker mig läsa i allas ögon: Nå, tar du inte avsked snart? Jag tycker allas uppsyn säga mig: Hur länge skall du vräka dig här? Flemingen lär icke vilja ha dig. Du lär vilja tvinga dig att få bli kvar.»

Digitized by Google

På nyåret 1774 var han dock på Lemsjöholm, och där skrev han sin förut omtalade docentavhandling. Hans verksamhet som akademisk lärare blev likväl blott nominell, och hans uppehåll i universitetsstaden voro mycket oregelbundna. Som det förefaller inskränkte sig hans föreläsningar till att han *erbjöd* sig att giva studenterna privata kollegier, »men the ville icke komma». Sin mesta tid tillbringade informatorn och eleverna på Lemsjöholm och Willnäs, där Kellgren trivdes jämförelsevis väl. Sitt satiriska lynne kunde han dock ej undertrycka: »Sen du reste bort härifrån med det övriga herrskapet, har allting fått sitt förra skick på Willnäs. Man dricker vin vid måltiderna som förr, och man leds ihjäl sig emellan måltiderna just som förr. Friherren blåser upp sig, raillerar plumpt och dömer dumt som förr, friherrinnan ser ner och tiger som förr, fröken Mina snäser glopar och läser fransyska som förr, fröken Jeana sjunger fint och talar barnsligt som förr, hennes systrar gå med stövlar som förr, mina herrar äro trähuvuden som förr, mademoiselle Dubois ser på andra vid sina infällen som förr, mademoiselle Kruck är en uggla, älskad lika som förr» o. s. v. Konditionen varade i två år, till utgången av 1776, lönen var god — som det tyckes 1,000 daler om året — och platsen var nog ej utan all betydelse för Kellgrens utbildning. Familjen var väl ej vidare bildad, baronen tyckes hava varit en adlig lantjunkare av den vanliga typen, men han var förmögen, av hög börd, levde på jämförelsevis stor fot, och umgängestonen i huset var nog mera civiliserad än i borgarhemmen. Kellgren kom här dock in i en annan värld än studentlivets.

Men han deltog även i detta. Vid sin ankomst till universitetsstaden blev han förmodligen inackorderad hos fru Clewberg, som sedan 1765 var änka efter professor Clewberg. Där gjorde han bekantskap med husets umgängesvänner, professorerna Gadd, Bilmark och Lefrén samt docenten Porthan, således med eliten av Åbos vittra värld. Men framför allt blev han där vän med sonen i huset, Abraham Niclas Clewberg. Denna vänskap varade under Kellgrens hela liv, och under den första tiden hade den denna svärmiskt sentimentala karaktär, som är så betecknande för tidens vänskapsförbindelser. Ännu i ett brev från 1776 talar han om »de oskattbara stunder, då efter en gagnande läsning av någon snillrik auktor vi med uppeldade känslor stego upp med häftighet, sågo bestörte på varandra och strax därefter med ömma famntag meddelade varandra de tankar, som uttryckte sig genom tystnadens outöseliga språk». Detta inslag av sentimentalitet är intressant att iakttaga, ty det kommer fram också i Kellgrens Åbodiktning och finnes såsom en underton alltid kvar hos honom. Det var likväl

Digitized by Google

långt ifrån det dominerande, och av breven framgår, att Kellgren såg livet framför allt med satirikerns blick. Trots sitt intresse för studier hade han ock en mycket utvecklad smak för ett rent tjuvpojksaktigt skämt — en smak, som likaledes följde honom genom hela livet och ännu under hans sista levnadsår yttrade sig i den storartade drift, för vilken han gjorde Reuterholm till föremål. Detta tjuvpojkslynne yttrade sig ibland i ganska fantastiska former, som dock endast antydas i breven till Clewberg. Strax efter Kellgrens egen promotion fann man en annan promotionsinbjudan anslagen på universitetets tabula nigra. Den är fullkomligt i den Bellmanska stilen, ett slags motstycke till ordenskapitlen. »Kollegan Wrang» — berättar professor Kalm i ett brev — »är promotor, som inviterar alla guden Bacchi vänner och dyrkare att bevista en doctoral promotion. Promovendi äro studenterna Gullsteen, Tullberg och Forselius; de sägas redan avlagt lärdomsprov». Gullsteen hade författat en avhandling om de förnämsta krogarna i Åbo, Tullberg en om öl och brännvin. Promotionen skulle försiggå »in prætorio Bacchi apud dominum Foenandum d. v. s. rådstugukällarmästaren». Åtskilligt tyder på, att Kellgren var författaren. Vid jultiden 1773 utkom en annan dylik kungörelse, denna gång, efter vad det synes, utfärdad av avgrundsfursten själv och med säkerhet författad av Kellgren. Den väckte stort uppseende, och författaren var en lång tid mycket ängslig, att anonymiteten skulle röjas.

Awazu och Aurora.

I det Clewbergska huset råkade Kellgren tillsammans med åtskilliga unga studenter, vilka liksom han hade vittra intressen: Gabriel Tidgren och Salomon Kreander, båda sedermera professorer i Åbo, Johan Törnqvist, sedermera lektor därsammastädes, Fredrik Brandell, sedermera kanslerssekreterare, Gustaf Sivers m. fl. Tillsammans med dem stiftade han den 12 november 1769 det för övrigt okända studentsällskapet Awazu, som förefaller hava haft ett patriotiskt och litterärt syfte. Att Kellgren här intog den förnämsta platsen, framgår därav, att han året därpå, vid den första högtidsdagen, erhöll det smickrande uppdraget att hålla själva festtalet. Att han själv icke tänkte allt för lågt om sin poetiska begåvning, visas därav, att han — jämte Clewberg och en annan student — i oktober 1771 hos konsistorium anmälde sig »att vid H. K. M:ts tillstundande kröning publice orera». Konsistorium fordrade då, att talen först skulle ingivas till rektor, och »ifall någondera av dessa orationes finnes vara mindre väl sammansatt och utarbetad, skulle auktor förständigas, att honom ej kunde tillstädjas att densamma publice i akademien proklamera». Granskningen utföll emellertid till belåtenhet, och den 30 maj 1772 höll kandidaten

Digitized by Google

Kellgren sin oration, »på svensk vers», vid universitetets stora fest. Talet är icke bevarat, men det var enligt Porthan på grund av förtjänsterna i detta, som Kellgren — jämte Tidgren, Kreander m. fl. — på våren 1773 invaldes i Auroraförbundet. Sällskapet, som stiftats redan 1770, indelade nu ledamöterna i tre klasser: den vittra, den vetenskapliga och den musikaliska; Kellgren fick sin plats i den första och var under sin Åbotid en bland klassens flitigaste medlemmar samt insände en mängd poem, av vilka många trycktes i Auroras Åbo tidningar. Dessa Åbodikter bilda i Kellgrens produktion en grupp för sig, men innan vi gå in på dem, torde det vara lämpligt att ur breven bilda oss en föreställning om hans världsåskådning vid denna tid.

De första intrycken av upplysningen och förromantiken.

Redan av de första breven finner man, att Kellgren, ehuru prästson, står på upplysningens vänstra flygel. Han gycklar hela tiden med kristendomen och har t. o. m. tillåtit sig att parodiera Fader vår: »Anledning till detta ämnets vidare avhandling giver oss dagsens heliga evangelium, till vilket vi oss förfoga vele med bön och åkallan, anropandes den store och nådige Kärleksguden om hjälp och bistånd av högdene med den bönen, som han själver oss lärt haver, sägande: Lilla Gud i våra hjärtan, helgat varde titt namn, tillkomme titt rike, ske tin vilje såsom på Cypern så ock i Finland, vår dageliga kärlek giv oss i dag och förlåt oss våra skulder, såsom ock vi förlåte, vad våra maitresser oss skyldiga äro, och inled oss icke i frestelse, utan fräls oss från horn, ty titt är etc.» I samma bön begäres »Guds församlings trogna och innerliga förbön för cadetten J. H. Kellgren, som av kärlek är ganska matt och svag». I ett annat brev omtalar han en predikan, som han nödgats åhöra, och »som hel och hållen bestod i en jämförelse mellan vår frälsare Kristus och en höna; han (prästen) viste där uttryckligen harmonien mellan en hönas och Messiæ gärningar, dess kacklande, älskande, värpande, kläckande, allt omrördes, och han slutade med dessa eftertänkeliga orden: Ja, liksom hönan lockar sina kycklingar in i hönshuset, alltså lockar ock hönan Kristus alla dess trogna kycklingar in i det himmelska hönshuset. Amen.» I ett senare brev talar han om »den gamla boken», i vilken »vår Herre med sina apostlars inspirerade fingrar skrivit långa, långa epistlar, fulla med idel Gallimathias, tommare än ingenting». Och 1777: »Tänk, att jag läst halva bibeln, sen jag kom hem; jag hade aldrig trott, att den skulle vara så absurd». Av breven finner man ock, vilka författare han studerat och som tydligen bibringat honom denna uppfattning av kristendomen. De äro framför allt Voltaire, men även Fredrik den store, materialisten La Mettrie, La Harpe, Helvétius, Saint-Lambert,

Digitized by Google

Dorat — således författare, tillhörande upplysningens vänster. Från dem har han tillägnat sig även den sensualistiska moralen. Likaså har han läst Popes Essay on man och naturligtvis där fäst sig vid det upplysningsfilosofiska inslaget. [1]

Någon tysk litteratur tyckes han ej hava läst. Det enda undantaget är en roman, Der neue Amadis — möjligen Wielands, — »vilken jag ej lärer kunna fördriva, förr än jag utslitit 3 Linds lexica». Shaksperes Julius Caesar citeras blott i fransk översättning.

Han hade gjort bekantskap också med den förromantiska litteraturen, och även denna hade slagit an på honom. Han hade läst Ossian i Suards franska översättning, och som vi minnas översatte han för Åbo tidningar ett Ossianstycke: Alpin. Likaså började han en översättning av Youngs Nätter. Gessner, som han väl läste i fransk översättning, ingick ock i hans studier. Dessa intryck voro dock mera flyktiga, och hans flesta dikter från Åbotiden vittna om hans nära anslutning till upplysningen. Men denna upplysningsdiktning har dock genom Kellgrens bekantskap med Ossian och Young fått en nyans av känslosamhet, som åtminstone ej i lika hög grad finnes i förebilderna.

Kellgrens Åbodikter.

Utom de så att säga mera officiella dikterna — en gravdikt över generalmajor De Carnall (1773), den förlorade festdikten vid kröningshögtidligheten, hans ode till konungen 1775 och hans prosapoem vid friherrinnan Flemings frånfälle — utgjordes hans produktion under Åbotiden till en väsentlig del av fria översättningar och efterbildningar, vilka i varje fall röja den riktning, i vilken hans smak gick. Denna framgår ock av de olika genrer, i vilka dikterna kunna uppdelas: satirer och epigram, lyriska småpoem och mera filosofiska programdikter. I Den olycklige poeten angriper han grav- och bröllopsskalderna — ett omtyckt tema ända sedan Triewalds dagar — 1774 skrev han ett epigram öfver Celsius' Gustaviad, som sedan allt framgent ridikyliseras, i Den dödande välmeningen förlöjligar han Skjöldebrands hjältedikt, och slutligen höll han i Aurora ett Tal om satirens skadliga verkan på alment och enskildt bästa — liksom Creutz' Lögnens försvar en genomförd ironi, i vilken han går särskilt illa åt Celsius och Skjöldebrand. Här hava vi således den blivande litteraturkritikerns första lärospån, och det är då av intresse att observera, att han ingalunda är någon dog-

[1] En dikt, som möjligen skrevs redan vid denna tid, Ode till Christus, kan svårligen anföras som bevis på en om än tillfällig religiös stämning. Ty förmodligen tillkom den, liksom Dalins religiösa dikter, på beställning och är för övrigt blott en översättning från franskan. Kellgren ovetande blev den sedan tryckt i Stockholms-Posten — till författarens stora förtret.

Digitized by Google

matiker med litterära skygglappar. Han har visserligen begagnat både Boileau och Pope, men själva grundtanken har han fått från Voltaires ungdomsarbete Essai sur la poésie épique, och liksom denne förfäktar han smakens relativitet. Varje folk har sitt skönhetsideal, och »det enda sanna, som är sagt i detta målet, är det gamla ordspråket: var och en har sin smak».

Hans egen smak låg dock icke endast åt satiren, utan ock åt lyriken. Hans mönster voro här dels Horatius, vars oden han flitigt parafraserade, dels de franska rokokopoeterna, och redan i det första poem, som han inskickade till Aurora, en översättning från Saint-Lambert, har han på ett ypperligt sätt fått fram rokokostämningen:

Flyg, yra fjäril, glad och tyst,
Följ vårens röst och nöjets vilja;
Och sen du rosens sköte kysst,
Så flyg och kyss en lilja.
Mer kärlig än kär,
Ej trogen, men trägen
Och alltid benägen
Till nya begär,
I flyktighet din vällust smaka
Och vad du njutit strax försaka.
Åt dessa ljuva villor giv
Ditt hela liv:
Så var det råd jag för mig själv tänkt gilla,
Om jag ej sett Camilla.

Redan här hava vi den eleganta formen, den lätta versen och även, innerst, den frivola libertinerotiken. I några andra dikter — som man kunde kalla den filosofiska gruppen — framlägger Kellgren mera öppet sin världsåskådning. Den äldsta av dessa är Saknaden, en fri bearbetning av en dikt också av Saint-Lambert, en av de många, som giva uttryck åt upplysningstidens pessimism: allt har svikit i livet, och det enda, som återstår, är att drömma sig tillbaka till den lyckliga ungdomstid, då illusionerna ännu ej avslöjat sig. Den tjugotvåårige Kellgren kan svårligen hava förvärvat sig den bittra livserfarenhet, han här förkunnar, men han hade tydligen gripits av stämningen i Saint-Lamberts dikt, av den kulturtrötthet, som fanns hos hela tiden och som så stormande bryter fram i Werther. I Saknaden finner man därför, såsom Lamm påpekat, det första uppslaget till Våra villor. Den sälla barndomstiden har flytt, nu lever han blott i minnet, och i detta sänker han sig ned »att än i drömmar lycklig bli», även om »livets höst» lärt honom, »att allt blott falska drömmar var»:

Digitized by Google

Jag villas i Armidska parker.
Men då jag sanningsljuset tar,
Jag idel torra ödemarker
I deras ställe finner kvar.

Ja, kärlek, vet, jag ser din rätta hamn:
I våra bröst du knappt en låga väcker,
Förr'n du den lika hastigt släcker,
Och stadig kärlek är ett namn.

Denna pessimism sitter dock ej vidare djupt, och dikten får en ganska oväntad avslutning. Bakom den sista strofen ligger tidens sentimentala vänskapssvärmeri, i detta fall tydligen Kellgrens vänskap med Clewberg:

Försynens nåd jag likväl prisar:
Jag äger en uppriktig vän.
Ja, Damon, ditt exempel visar,
Att dygd och trohet leva än.
Förutan dig jag hade tröstlös gått
Att mig i skog och öknars gömslen sänka;
Men jämte dig så vill jag tänka,
Att sällhet ännu är min lott.

Uppslaget till denna strof har han visserligen också fått från Saint-Lambert. Men han har utfört det i vida mera optimistisk riktning. Saint-Lambert hoppas blott att för ett ögonblick vid vännens sida kunna glömma alla besvikelser. Kellgren finner däremot, att genom vännen kan sällhet ännu bliva hans lott. Huvudintrycket får man likväl av pessimismen, av att allt i livet är en illusion, så snart det belyses av sanningens ljus. Samma syn på tillvaron kommer fram i en annan — formellt vida bättre — översättning, Mänskliga lifvet, vars original var Voltaires parafras av Predikarens Vanitas vanitatum:

Vällust! I min ungdoms brånad
Sökte jag din läckerhet;
Åt din tomhet snart förvånad,
Sötman vänd i bitterhet,
Jag vid livets vintermånad
Funnit din fåfänglighet.

Och finnes det någon visshet, att en annan och bättre tillvaro skall följa efter denna? Djuren födas och dö liksom vi.

Som vi de livet få; som vi de livet ända.
Säg bärgas deras själ i döden eller ej?
Och vår — o store Gud! — och vår, vart skall den lända?
Säg, svaga mänskovett, säg om du vet det? Nej.

Digitized by Google

Vad återstår då? Att njuta av det liv, som är:

Fästom då, förrän de slutas,
Glädjens snabba ögonblick.
Må det goda visligt njutas
Under ödets blida skick
Och i våra hjärtan gjutas
Nöjets ljuva gudadrick.

Upplysningens pessimism, dess religiösa skepsis och dess njutningsfilosofi förenas således här, om än den senare ännu försiktigt dolts under uppmaningen »att visligt njuta det goda». Det religiösa tvivlet, som här endast antydes, avslöjar sig i några andra dikter som ren negation, särskilt i Lifvet är en dröm, vilken, såsom Lamm visat, är en efterbildning av en dikt av Fredrik den store: La vie est un songe. Då denna dikt skrevs, var konungen nära lierad med samtidens mest genomförde materialist, La Mettrie, och det är dennes beryktade L'homme machine, som ligger bakom dikten. Samma tankar upprepas i Kellgrens efterbildning. För La Mettrie var själen blott ett hjärnsekret och upphörde att finnas till på samma gång som hjärnan. Minsta åverkan å denna medförde också en rubbning av själslivet:

När blott en droppe blod vår hjärna trycka plär,
Strax släcks förståndets ljus och själen borta är.

Någon skillnad mellan människan och djuret finnes icke, ej heller någon odödlighet. Må vi därför dristigt stiga ned i »dödens svarta slott», vi, som varken tro på svaveleld eller djävlar, vi, som varken syfta på straff eller vinning och som varken fyllas av »en grumlig hjärnas skräck» eller av en »nedrig egennytta» — såsom vi se i viss mån uppslaget till den senare dikten En stadig man.

I en annan dikt, som möjligen också skrevs redan under Åbotiden, Epicurismen, mynnar denna materialism ut i libertinismens credo, i tron på njutningen såsom det enda verkliga i livet: Låt »barn förskräckas åt de spöken, som deras svaga hjärnor se»:

Men om din middag dagen slöt
Och viste dig det mörka djupa,
Så tacka himlen, le och stupa
Ur nöjets ned i dödens sköt.

Kellgrens världsåskådning var således redan i Åbo densamma, som han sedan mera öppet förkunnade i Stockholm. I Aurora tyckes man hava tagit anstöt av dessa fria åsikter, och själv berättar

Digitized by Google

Kellgren, att presidenten Leijonhufvud tyckt, att hans översättning Mänskliga lifvet »var något dristig. Man bör, sade han, så mycket möjligt är, släppa ned gardinen för den dimman, som synes i ändan av perspektivet». Och Schönberg, som hört sig för om honom i Åbo, berättar, att »svaren nog instämma däri att admirera dess génie, men att dess karaktär på religionens och sedernas sida vore mindre god». Vad själva åsikterna beträffar, var Kellgren således den genomförde »upplysningsfilosofen». Någon säker poetisk stil hade han däremot ännu ej funnit utan vacklade mellan olika smakriktningar. Detta sammanhänger med samtida teorier inom den franska litteraturen. Boileau, klassicitetens främste smakdomare, hade ju uppträtt mot barocken och dess preciösa omskrivningar. Varje sak bör nämnas med dess rätta och enkla namn: J'appelle un chat un chat et Rolet un fripon. Det var klassicitetens stilprogram. Men på 1700-talet vände barocken och preciositeten tillbaka såsom »efterklassicism». Sitt egentliga hemvist fick denna barock i det »pindariska» ode, som nu blev på modet, och karakteristiskt nog var det den kanske torraste och fantasilösaste av upplysningens författare, La Motte, som särskilt blev en förkämpe för detta »pindariska»! Till själva tankarna var ju upplysningens poesi, särskilt hos La Motte, endast rimmad prosa, och det återstod därför att genom stilen giva dikten en förklädnad, som åtminstone såg ut som poesi, eller med andra ord att »säga vardagligheter på ett förkonstlat språk», att begagna långsökta vändningar, på vilka läsaren behövde fundera, att vara »sublim» i stället för enkel och naturlig. Jean-Baptiste Rousseau — ej att förväxla med Jean-Jacques Rousseau — var en av århundradets mest berömda odeskalder, en av dem, som den unge Kellgren läste och av vilken han tog intryck. Vi kunna taga ett exempel. I en av sina dikter omskriver Rousseau dagens datum, den första oktober, på följande ståtliga sätt: »Redan hade Plejadernas bortgång kommit styrmännen att draga sig tillbaka och redan hade de sorgsna hyaderna tvingat de frusna dryaderna att söka skydd i klipporna. Clytias flyktige älskare smakar ej längre våra väderstreck, och snart skall Orthias obändige make bringa oss de skytiska fjällens rimfrost». Denna stil imponerade emellertid på den unge Kellgren, och flera av hans dikter från Åbotiden äro i denna pindariska stil. Vi behöva blott läsa början till dikten Våren:

Sig dagens stolte gud bekläder
Med dubbelt ljus och majestät
Och i den höga Kräftans fjät
Mot tronen av sitt rike träder.

Digitized by Google

En öm och eldig kärleksblick
Han till naturens sköte vänder,
Som i förnyad ungdoms skick
Sig mot sin älsklings åsyn vänder.
Vertumnus med en mäktig hand
Ur hennes sälla länder jagar
Den grymma vinter, i vars band
Hon räknar saknans mörka dagar.
Till lappens fjäll och Zemblas strand
Hon flyr att tolka sina lagar,
Se'n här hans slott är satt i brand.

Den dikt, med vilken han å sällskapet Auroras vägnar hyllade Gustav III vid dennes besök i Finland 1775, var också ett dylikt pindariskt ode, vars svulst åtminstone på flera håll väckte löje. Så anför Lagus en versifierad kritik, som slutar:

Herr auktor, sök ej prål i orden,
Håll er beskedligt ner vid jorden,
Flyg ej för högt ifrån dess grus,
Att sunt förnuft ej må förloras,
Ty större dager än Auroras
Behövs då att ge skriften ljus.

Kellgrens resa till Stockholm.

Kellgrens syfte med denna dikt var antagligen att bliva uppmärksammad av den vittre konungen. Men om han haft en sådan plan, ledde den ej till den avsedda effekten, ty så vitt man vet tog konungen ej någon vidare notis om författaren. Däremot reste hans vän Clewberg över till Stockholm — som det synes på vinst och förlust, ehuru han efter någon tid fick i uppdrag att ordna konungens privata bibliotek. Han reste på hösten 1775, men med föresats att skaffa också Kellgren en plats i huvudstaden, naturligtvis såsom informator i något förnämligt hus. Han var tydligen ytterst energisk, och i november skrev Kellgren till honom: »Tack, min trogne vän, för det du tänker på min förmån — att få leva med dig i Stockholm!» Redan månaden därpå hade Clewberg kommit så långt, att han kunde ge honom förslag på en kondition hos en rik köpman, Herman af Petersens, som bodde på en egendom ej långt från Stockholm. Men Kellgren var tveksam: »Att komma till en rik köpman lovar något. Emellertid lärer du väl finna, att jag förut gärna vill vara fullkomligen övertygad, att jag ej skadar mig, innan jag lämnar en kondition, där jag har 1,000 daler lön. Du bedrar dig inte, då du tror, att jag lär anse vistandet i Stockholm såsom cardo rei. Att jag, så ofta jag ville, skulle få komma in till staden, lärer i det högsta vara en probabel sanning. Dessutom att såsom resande komma in på några timmar eller över

Digitized by Google

en natt, kan tout au plus ej anses förmånligare, än såsom jag hade correspondance därstädes med en god vän.» I ett senare brev, från februari 1776, bad han emellertid Clewberg att ej av hans brev draga den slutsatsen, »att jag nu alldeles övergivit mitt uppsåt. Jag är ännu lika dåraktig som förut att utan ändamål vilja flytta mig 6 grader i söder». Samtidigt tyckes Clewberg hava fått korn på en plats i själva huvudstaden, troligen hos riksrådet Fredrik Ribbing, och till svar härpå skrev Kellgren: »Den Ribbingska konditionen behagar mig oändligen. Gud give det kunde réussera». Det gjorde den likväl icke, och i stället skymtade en annan befordringsmöjlighet fram. Baron Fleming, som fått nys om sin informators underhandlingar och gärna ville behålla honom, tyckes nämligen i det syftet hava drivit några hemliga manipulationer i syfte att som professor fästa Kellgren vid Åbo universitet. Denne anmälde sig verkligen såsom sökande till den efter Hassel lediga professuren i vältalighet, tillsättandet drog ovanligt länge om, och man började misstänka — såsom ärkebiskop Mennander skrev till sin son — »att därunder ligger någon hemlighet». Hade Fleming verkligen en dylik plan, ledde den i varje fall ej till det önskade målet, ty Kellgren kom icke ens upp på förslaget. På sommaren 1776 kunde han däremot berätta för Clewberg, att han nu fått anbud på en plats, som i hög grad tilltalade honom, hos general Meijerfelt — mera bekant för sin vackra fru än för sina fältherreegenskaper. Emellertid var anbudet ej mer än ett halvt löfte, ty generalen ville ej göra sig av med den gamle informatorn, förrän han skaffat denne ett pastorat. Detta drog om, och på nyåret 1777 begav sig Kellgren på vinst och förlust över till Sverige. Själv insåg han tvivelsutan, att han ej passade för universitetsbanan. För de lärda studierna hyste han upplysningens nedlåtande förakt. Åbo var för honom en småstadshåla, från vilken han längtade bort, hela hans håg stod till Stockholm, och utan tvivel kände han sig äga kraft nog att inom dess litterära värld bryta sig väg till en ledande ställning. Vistelsen i Stockholm blev emellertid denna gång kort nog, ty Meijerfelts präst var alltjämt kvar, och för att existera måste Kellgren resa ned till sin mor och sina syskon i Västergötland. Han kände sig där som en orm i en myrstack: »Du kan ej föreställa dig, hur ängsligt jag haft härnere. Ack, om det vore möjligt för mig att snart komma upp igen till Stockholm. Har Krafften (Meijerfelts informator) ej ännu vunnit någon befordran? Vad menar du, om det vore möjligt och skulle gå an att taga någon interimskondition i Stockholm?» Och så slutar brevet: »De förbannade operaflickorna dansa ständigt i tankarna på mig!» På

Digitized by Google

Gravyr av J. F. Martin (1796) efter J. T. Sergel (1791).

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

hösten 1777 tyckes penitensen emellertid hava slutat, och han fick då tillträda sin plats hos generalen.

Under tiden hade han ej varit overksam, och han var ej alldeles obekant för Stockholmspubliken. I sin tidskrift Samlaren hade Gjörwell redan före Kellgrens överresa avtryckt några av hans i Åbo tidningar publicerade dikter, Saknaden (1773) och Nyårstankar (1775). Vid sitt Stockholmsbesök hade Kellgren gjort hans personliga bekantskap, och 1777 upplät Gjörwell sin tidskrift för en hel följd av dikter av den uppgående stjärnan inom litteraturen: Våren, Tankar vid friherrinnan Flemings jordfästning, Ode till Bacchus och kärleken samt två Horatiusimitationer; året därpå följde Sinnenas förening, och till de båda förstnämnda fogade Gjörwell en rekommendation i sin kända stil: »Man behöver ingalunda förekomma läsaren, som äger smak och ömhet; man önskar sig blott flera stycken av samma hand». Av dessa dikter, som den hederlige, men ej vidare skarpsinnige Gjörwell avtryckte, voro två kraftiga inlägg för en världsåskådning, som stod alldeles i strid med den moraliske Gjörwells egen. Dikterna voro Ode till Bacchus och kärleken samt Sinnenas förening, i vilka Kellgren med en förut icke dristad öppenhet framlade libertinismens program. I den förra sammanfattar han sin livsåsikt:

> Så älskom, drickom då, förr'n våra timmar sluta!
> Kanske jag, min Eglé, dig blott i dag får njuta,
> Kanske jag Lethes flod i morgon smaka skall.
> Kom, Bacchus! Kärlek, kom! Låt mig ej eder sakna
> Den stund, jag somnar in att icke mera vakna.

I den andra dikten förfäktar han satsen, att »ingen sällhet äger grund, som ej av våra sinnen gives», och han går här till ett klart angrepp på kristendomens moral: Han har funnit,

> Hur falsk, hur grym den läran är,
> Som för vår sällhet oss förfärar,
> Som säger, att jag himlen ärar,
> När på mig själv jag händer bär
> Med mordet på min själs begär.

Med dessa stycken hade Kellgren lämnat lärlingstiden bakom sig, och det gällde nu för honom att erövra en plats i huvudstadens vittra kretsar. Han hade därvid fullkomligt klart för sig, att lyriken icke var en diktart, som på högsta ort stod i någon vidare hög kurs. Gustav III intresserade sig nästan uteslutande för teatern, och den, som ville vinna hans bevågenhet, måste komma med ett drama, helst en opera. Nere på sin förvisningsort i Västergötland

Digitized by Google

hade Kellgren också börjat med en dylik. Jag har nu — skrev han till Clewberg — »gått och funderat på min tillämnade opera. Jag har ock slarvat tillsammans en akt. Den skulle bestå av tre och kallas Adonis och Proserpina. Det möter mig mera svårighet härvid, än jag tänkt. Att lätta den och betaga mig misströstan bercerar jag mig med så briljanta föreställningar om frukten härav, att jag för en annan bör synas ridicule och är det verkligen i egna ögon. Jag har tänkt, att min opera kunde vara i ordning vid samma tid som nya Bollhuset bleve färdigt, att den kunde tjäna till en invigningspjäs, och har jag redan arrangerat en prolog, som skulle tjäna vid detta tillfälle. Vad säger du? Är jag icke extravagant?» [1]

Informator hos Meijerfelt.

På hösten 1777 tillträdde Kellgren sin plats som informator i det grevliga Meijerfeltska huset. Detta var avgjort ett bland de förnämsta i huvudstaden, ty Meijerfelt var mycket rik, hade stora gods i Pommern, Skåne och Södermanland, var greve och general, och hans fru blev 1778 statsfru hos drottningen. Om den fot, på vilken det grevliga herrskapet levde, får man en föreställning genom mantalslängden för 1780. Betjäningen bestod av icke mindre än följande personer: en kammartjänare, en kammarjungfru, husjungfru, fyra lakejer, spannridare, kusk, husdräng, en madam och fem pigor. I förteckningen upptages ock informatorn, magister Kellgren, såsom lärare för de två sönerna, vilka 1780 voro resp. fjorton och elva år. Redan mantalslängden ger således en antydan om den nya atmosfär, i vilken den forne Åbostudenten kommit. Tonen i hemmet angavs av grevinnan, Lovisa Meijerfelt, född Sparre, som var nitton år yngre än sin man generalen. Alldeles ung var hon icke längre, då Kellgren såsom informator antogs i huset; hon var då 32 år, men hon skildras ännu såsom en av hovets mest firade skönheter. 1779 — således medan Kellgren var informator i huset — ger hertiginnan Charlotte följande porträtt av henne: »Grevinnan Meijerfelt, som blivit utnämnd till statsfru för ett år sedan, är mycket kvick och bildad, men ganska elak och endast rolig, när hon får driva med någon, vilket hon sällan underlåter, och detta gör henne opålitlig och hjärtlös. Hon anses vara rätt mycket begiven på kärleksäventyr, ehuru hon har stor förmåga att hålla sina förbindelser hemliga; för närvarande lyckas det henne dock icke, därför att hennes älskare[2] har samma håg som hon för att skämta, och denna deras gemensamma svaghet har röjt dem.» En dylik matmoder — kvick, rolig, satirisk och fri i sin moral — passade onek-

[1] Med nya Bollhuset avser Kellgren Operahuset, på vilket arbetet börjat två år tidigare eller 1775. Det invigdes först 1782.

[2] Denne tyckes hava varit Carl August Ehrensvärd.

Digitized by Google

ligen förträffligt för Kellgrens läggning, och så informator han var, hade han här dock mycket att lära. Till husets intimaste umgänge och den miljö, i vilken Kellgren nu kommit, hörde vid denna tid också de vackra grevinnorna Ulla von Höpken och Augusta Löwenhielm, döttrar till Carl von Fersen. Ulla von Fersen hade 1770, då hon var tjugoett år, blivit bortgift med baron Nils von Höpken, en ursinnig spelare och rucklare. I följd härav levde de, särskilt sedan grevinnan 1775 blivit statsfru, faktiskt skilda från varandra. Några utdrag ur hertiginnans dagbok för 1779 belysa åtminstone den uppfattning, som man inom societeten hade av henne: »Hon är mycket vacker, men hennes forna fraicheur har börjat försvinna, vilket nog är beroende på hennes högst oregelbundna levnadssätt; hon beskylles för att hava många älskare, och skandalkrönikan förmäler, att hon skänker sin gunst åt vem som erbjuder sig. Ett sådant levnadssätt måste naturligtvis menligt inverka på hennes utseende, och fastän hon knappt är trettio år gammal, skulle man kunna tro henne vara fyrtio eller femtio år. Gift som helt ung och i saknad av en vårdad uppfostran, kastade hon sig genast uti en mängd äventyr. Alla herrar voro roade av hennes muntra och kvicka konversation, men hennes man, som var svartsjuk och brutal, grälade på henne, så snart hon talade med någon, och nöjde sig slutligen ej med hårda ord, utan började misshandla henne.» Detta — fortsätter hertiginnan — »har säkerligen bidragit till hennes nuvarande levnadssätt, ty sedan hon på sätt och vis lever skild från sin man, har hon riktigt slagit sig lös . . . Hennes ganska lysande själsgåvor äro föga uppodlade, och hon är ej vidare road av läsning och saknar fullständigt allt begrepp om det passande; det är något, som hon ej ens känner till namnet. Hon är mycket behaglig och ser särdeles bra ut och liknade, åtminstone då hon ännu hade hela sin fraicheur i behåll, fullkomligt en Hebe, varför kungen också lät den namnkunnige bildhuggaren Sergel sätta hennes huvud och anletsdrag på en Venusbild.»

Hennes yngre syster, som varit föremål för prins Karls ömma låga, hade 1770 blivit bortgift med diplomaten greve Löwenhielm, som mest vistades utrikes, under det att hans vackra fru stannade i Stockholm. Ehuru hon varit rival till hertiginnan Charlotte, ger denna ett mycket sympatiskt porträtt av henne: »Gift vid mycket unga år med en man, som hon ej älskade, såg hon sig om efter andra förbindelser för att söka glömma bort sin lättsinnige och utsvävande man. Fältet var sålunda öppet för alla dem, som kunde sträva efter att få behaga henne, och det blev hertigen, som därvidlag fick företrädet. När sedermera denna förbindelse upphörde,

Digitized by Google

höllo sig många unga herrar framme, men jag tror knappast, att det var någon, som lyckades vinna företrädet. Efter att sålunda länge hava visat sig obeslutsam, fäste hon sig vid en stallmästare hos kungen, baron von Essen, och härvidlag kan man med allt skäl säga, att kärleken var blind, ty även om han ser ganska bra ut, är han högst enfaldig och alldeles oförmögen att kunna roa en så kvick och begåvad kvinna som grevinnan Löwenhielm, men icke desto mindre är hon alldeles galen i honom, och man ser dem ständigt tillsammans . . . Som hennes man ej vistas i Sverige utan tjänstgör inom diplomatien, kan hon alldeles ostörd få hängiva sig åt sin kärlek, och det gör hon också ibland på ett alldeles opassande sätt. Hon är emellertid en liten snäll människa, som avskyr allt bråk och ej är så elak som sin syster, men lika kvick och mera bildad . . . Det är blott hennes ömma hjärta, som förvillat henne, och om hon haft lyckan att få en man efter sin egen smak, hade hon helt visst kunnat bliva en trogen maka. Hon sprider glädje och trevnad överallt i umgänget med sin muntra och angenäma konversation.»

I dessa porträtt hava vi en prosakommentar till Kellgrens bekanta dikt De tre gracerna. Den offentliggjordes först 1781 i fjärde bandet av Utile Dulcis Vitterhetsnöjen, men skrevs utan tvivel under Kellgrens informatorstid, således alldeles samtidigt med hertiginnans dagboksanteckningar och möjligen vid någon fest, som gavs i det Meijerfeltska huset. Dikten har egentligen intet innehåll. Det hela är ett badinage, som i alla fall visar den konversationston, som Kellgren lyckats tillägna sig och som även antyder, att den spirituelle informatorn icke betraktades såsom en tjänare i huset, utan i viss mån såsom en jämlike:

Jag vördnad har för alla slags gudinnor
I himmel och på jord,
För friherrinnor och grevinnor
Och för herdinnor — med ett ord
För allt det kön, som sluts på *innor;*
Åt alla vill jag aktning ge,
Men dyrka — endast tre.
Och vem kan mer ett hjärta röra
Än de?
Vad vällust att dem höra!
Vad tjusning att dem se!

Dessa tre voro den antika mytologiens tre gratier. Men — de voro namnlösa, och först efter åtskilliga poetiska och mytologiska utvikningar får skalden veta, att han kunde dyrka dem under namnen Augusta, Ulla och Lovisa. Utan tvivel uppskattades denna hyllning,

Digitized by Google

och i tidens memoarlitteratur möter man också de ifrågavarande damerna under den gemensamma titeln: de tre gracerna.

Ett annat poem har kanske ännu mera av rokokons charm. Det är tydligen skrivet någon nyårsafton under den tid, då Kellgren ännu vistades hos Meijerfelts. Som vanligt uppvaktade man varandra med nyårsgåvor, och Kellgren berättar, att han dagen förut varit i Olympen, där alla gudar och gudinnor då varit sysselsatta med att utdela nyårsgåvor åt människobarnen. Till sist blev frågan om en viss grevinna. Vad — ropade man — har hon ej sällhet nog? Hon har ju så mycket, att det väl kan räcka till åt hundra. Jag har — säger Minerva — givit henne smak, förstånd och snille, och hon — hon vet ej ens av mina gåvor! Jag — infaller Plutus — har givit henne rikedom, utan att hon känt lyckans förmån att bliva hård och högfärdig. Skönhetsgudinnan har slösat sina gåvor över henne, och »dock vet hon ej själv av sitt behag». Cupido har förgäves skjutit alla sina pilar mot hennes hjärta, men de ha studsat tillbaka mot hans eget bröst. Så klaga alla. Och för att tillfredsställa dem bestämmer Jofur, att en poet på det nya året skall, den sköna till förtret, besjunga hennes förtjänster med Bagers anda och konst. Skalden vill dock ej underkasta sig denna hårda dom att »så mycket skönt med rim och lovsång plåga:

Grevinna, för den första gång
Jag vågat edra dygder prisa.
Men för att mer min vördnad visa,
Det ock skall bli min sista sång.

Kellgren blir fri litteratör.

Dessa poem äro emellertid de veterligen enda, som Kellgren skrev för sitt höggrevliga herrskap, och någon hovpoet för detta var han icke. Hans informatorstid blev för övrigt ej långvarig, och på sommaren 1780 flyttade han från Meijerfelts för att hädanefter bo för sig själv såsom en fri litteratör. De kretsar, inom vilka han nu kom att röra sig, voro andra än familjen Meijerfelts umgänge, och Kellgren hade icke Dalins — och Leopolds — smak för de grevliga slotten. En av dessa kretsar var teatervärlden, särskilt den kvinnliga teatervärlden. Damerna i denna beskrivas i brev och dagböcker såsom mycket vackra och mycket lättsinniga; de flesta av dem voro mätresser åt den tidens jeunesse dorée, och som vi strax skola se tillhörde även Kellgren deras uppvaktande skara. En annan krets var den vittra. Redan 1777 hade han invalts i Utile Dulci, där han 1780 erhöll den högsta graden. Härigenom blev han bekant med den tidens vittra författare, med Wellander, Bergklint, Oxenstierna, Ristell, Paykull, Simmingsköld, Schmiterlöw, Zibet, Rosenstein, Schröderheim, m. fl. Med undantag för Rosenstein och

Digitized by Google

möjligen Paykull tyckes han dock aldrig hava blivit intim med någon av dem, och hans egentliga umgänge på 1780-talet utgjordes av jämförelsevis illitterata personer ur den borgerliga ämbetsmannavärlden. Förmodligen hade han redan 1777 blivit bekant med Carl Petter Lenngren, som var tjänsteman i kommerskollegium och som bodde i samma hus som Meijerfelts. Hans andra vänner voro en glad och rolig advokatfiskal Pehr Bergström, auditören Pehr Gabriel Rudbeck, som sedan blev borgmästare i Norrtälje, den förut nämnde magistratssekreteraren Hochschild och ännu några andra. Det var ett glatt och otvunget umgänge, de hade, fritt, utan något rummel och utan allt litterärt snobberi, och med dessa vänner tyckes Kellgren hava trivts förträffligt. Till kotteriet hörde ock Clewberg, när han var i Stockholm; på våren 1778 hade han nämligen fått vända tillbaka till Åbo, och Stockholmsbo ånyo blev han först 1783.[1]

Första dramatiska författarskap.

Med ännu en krets kom Kellgren endast i en ytlig beröring. Det var hovets, ty detta tillhörde han blott en kort tid och mera så att säga på utkanten. För en person i hans samhällsställning gick vägen dit endast via teatern, och detta hade han, som sagt, redan från början haft klart för sig. Redan under sin Åbotid tänkte han på att översätta Voltaires Alzire, ehuru planen övergavs. I stället började han, såsom vi minnas, under sitt korta uppehåll i Västergötland att arbeta på en opera, Adonis och Proserpina, som han kort därefter fullbordade och möjligen genom grevinnan Meijerfelts bemedling fick tillfälle att överlämna till konungen. Det prydligt renskrivna exemplaret börjar med en dedikation till konungen:

> Med häpnad för din höjd jag tjusas av din nåd!
> Min djärvhet gör ett steg, som fruktan tager åter.
> Mitt snille är förlett av hjärtats överdåd —
> Ack, att för hjärtats eld du snillets köld förlåter!
> Dock, Skaldmö, lyd din svaghets bud,
> Vänd om: hur hoppas du, att Gustavs läckra öra
> Skall dina låga kväden höra
> Ibland Horatiers skaldeljud.

Själva operan är hållen i den mest konventionella operastil — densamma, som fru Lenngren så ypperligt parodierat i sin bekanta »opera i tre akter» — och handlar om herden Adonis' kärlek till Ceres' dotter Proserpina, som bortrövas av Pluto. I den tredje akten, som spelar i Olympen, löses konflikten. På Jupiters befallning stiger Pluto, åtföljd av Proserpina, upp ur underjorden, avstår

[1] På våren 1780 hade han kommit på ett besök till Stockholm, men rest tillbaka vid midsommartiden, vid vilket tillfälle Kellgren ägnade honom dikten Vid en väns bortresa.

Digitized by Google

från sitt rov och erkänner Adonis som sin son, varpå de båda älskande förenas. Planen verkar snarast parodisk, och lyrikern Kellgren gör sig här mycket litet gällande. Möjligen var detta senare anledningen till, att Uttini, som då var hovteaterns mest anlitade kompositör, ej kände sig villig att därtill skriva musiken. Det huvudsakliga syftet med sin opera tyckes Kellgren dock hava vunnit: att bliva uppmärksammad av konungen, ty han fick nu verkligen beställningar. Den 22 juli 1778 firades drottningens namnsdag med uppförandet av Marmontels bekanta operabalett Zemire och Azor, översatt av madem. Malmstedt (fru Lenngren), och till denna skrev Kellgren en prolog, till vilken Uttini satte musiken. Ungefär en månad förut hade han skrivit till Clewberg: »I går överantvardade jag Zibet prologen, nästan alldeles omstöpt och kanske bortskämd. Jag önskar, att jag kunnat ha dina råd vid handen. Den är nu hos Uttini.» Den måtte emellertid hava slagit an, ty strax därefter fick Kellgren en ny beställning, på den opera, med vilken kronprinsens födelse skulle högtidlighållas. Operan skulle heta Yngve eller Yngves bröllop, och av titeln att döma behandlade den således ett »götiskt» ämne. Konungen gav själv planen, men en brevskrivare berättar, att Kellgren »två gånger förkastat den av Majestätet givna planen med utlåtelse, att den vore utan smak». Möjligen hade dessa slitningar mellan de båda författarna till följd, att operan ej blev färdig till den utsatta tiden; i stället uppfördes (den 11 november) en av Kellgren författad prolog. Ännu en dylik av honom uppfördes på kungl. teatern i december med anledning av drottningens kyrkotagning, båda med musik av Uttini. Kellgren hade således kommit med i den — visserligen ganska talrika — skara, som sattes till arbete av teaterentusiasten på tronen. Olyckligtvis var han icke dramatiker, och det dröjde ganska länge, innan han insåg detta. Sina båda förut omtalade operor ville han därför ej övergiva. På sommaren 1779 kunde han underrätta Lenngren, att han nu fullbordat »Yngve och översänt den till Zibet att presenteras». Sedan höra vi emellertid ingenting om denna opera, men ännu 1788 var han betänkt på att omarbeta den »efter götiska mytologien i samma smak som Balders död». Alla bearbetningarna äro likväl förkomna. Sin första opera Adonis och Proserpina omarbetade han så starkt, att någon likhet knappt finnes mellan de båda versionerna. Den senare, som han kallar Proserpine och som är betydligt mera dramatisk, är emellertid blott en bearbetning av en av Quinaults operor. Den innehåller dock flera lyriska partier, som äro Kellgren fullt värdiga. Så börjar operan med det sicilianska lantfolkets glada jubel över Jupiters seger över titanerna:

Digitized by Google

Jupiter, gudarnes gud, vare ära!
Titanernas här
Nedstörtad är,
Etnas låga dem evigt förtär.
Himmel och jord de ville förfära,
Berg uppå berg de staplade opp.
Men fåfänga hopp!
Jupiter dem med sin åska förkrossat
Och oss förlossat
Från våra fienders härjande tropp.

Samarbetet med konungen.

1778 hade en ny kompositör, Joseph Kraus, kommit till Stockholm, och i ett brev från sommaren 1780 berättar han, att han genom Zibet »bekommit ett poem, skrivet av Sveriges bäste skald, och jag hoppas till konungens återkomst vara färdig därmed, så framt den gode Guden förlänar mig hälsan. Sedan må saken avgöras, och då må det gå, huru det vill. Som poesien en gång är gillad av konungen, måste man åtminstone betala mig, om man ock icke vill behålla mig kvar.» I september kunde Kellgren underrätta Clewberg om, att musiken var satt, och i juni nästa år (1781) uppfördes Proserpine för konungen på hovteatern på Ulriksdal. Representationen lyckades, men Kellgrens förhoppning, att Proserpine skulle få bliva den nya operans invigningsstycke, visade sig bedräglig, och i stället sattes han att versifiera en annan opera, Æneas i Carthago, till vilken Kraus skulle skriva musiken. Redan några månader efter Proserpine-representationen skrev Kraus: »Jag får den hedern att sätta musiken till den nya pjäs, varmed det nya operahuset skall invigas. Jag har nu händerna fulla av tillredelserna därtill. Styckets titel är Æneas i Carthago. Hela ämnets gång, episodernas behandling, allt är av konungen själv; endast versifikationen är av en poet, densamme som författat min förra opera.» Att Gustav III skulle vara styckets egentlige författare, är dock en sanning med modifikation, ty konungen har här helt enkelt plagierat en fransk opera, Didon av Le Franc de Pompignan, och synnerligen angenämt kan det ej hava varit för Kellgren att återgiva dennes ganska banala text. För övrigt blev varken Æneas eller Proserpine invigningsstycket, ty i februari 1782 rymde fru Müller, som skulle utföra Didos roll, och i stället fick man taga Adlerbeths Cora och Alonzo. Uppförd blev Æneas först 1799.

Vid denna tid hade Gustav III gripits av ett fullkomligt teaterraseri, som gick särskilt hårt ut över Kellgren. Under vintern 1782 hade konungen bildat ett amatörsällskap, Förbättringssällskapet för svenska språket, och för detta tillverkades nu massor av skådespel. På hösten 1783 skrev Kellgren till Rosenstein, med vilken han då ännu ej var mera intim och därför ej heller fullt så öppenhjärtig som i de senare breven: »Att en auktor är på tronen, kan ej vara obekant. Fyra pjäser ha redan kommit från hans hand. Och det inom en tid av åtta månader. Sådant är fertilt. Vad kvaliteten angår, lär man utan smicker kunna säga, att de övergå allt, vad man kunnat vänta av en kung. Om vi andra auktorer böra gratulera oss åt den hedern att få räkna en så hög herre i vårt skrå, böra vi däremot hissna för de pretentioner, han med skäl kan göra på vår skicklighet ... Vad mig angår, är jag i säkerhet både för kritik och beröm. Jag har krupit under tronen, där jag sitter och rimmar, vad min nådige herre tänker. Om någon vågar vissla, sveper jag väl in mig i den kungliga manteln, men är man så god och

Digitized by Google

klappar, räcker jag huvudet litet fram.» Kort förut, i april, hade Förbättringssällskapet på Ulriksdal uppfört konungens drama Gustaf Adolphs ädelmod med en prolog. Denna var, enligt ett brev från Franc, »kvick och rolig, skriven av kungen, Oxenstierna och Kellgren styckevis, men den är som mest alla occasionskompositioner ej gjord för lecturen utan blott pour le moment de la représentation» — den finnes ej kvar. 1781 hade Kellgren fått skriva två dylika dramatiska prologer, en för konungens födelsedag den 24 januari och en för prinsessans födelsedag den 8 oktober. Båda äro tryckta. Men hur litet man fäste sig vid själve författaren, framgår därav, att både hertiginnan och Fersen, som utförligt redogöra för det första divertissementet, ej ens nämna Kellgrens namn. Kellgren hade emellertid ännu viktigare arbeten under utarbetande. Han hade nämligen 1782 fått i uppdrag att versifiera konungens förnämsta drama, Gustaf Vasa, och i maj detta år berättade han för Clewberg, att »jag håller på att skriva en ny opera efter kungens plan, kallad Gustaf Vasa, ämnad att sättas musik till av Naumann och att spelas i höst. Men jag fruktar det går med den som med de förra, ty jag lär säkert vara predestinerad att skriva operor, som ej spelas.» Emellertid arbetade han raskt, och i augusti samma år hade han redan hunnit ganska långt. Han skrev då till Zibet: »Naumann har sagt mig, att Hans Maj:t skall vara ganska otålig däröver, att han ej ännu fått tredje akten till Gustaf Vasa och att han ej skall begripa, hur det kommer sig. Om Hans Maj:t vore underrättad om det kinkiga, fast obetydliga göromål, jag nyss haft för händer, och om det skoflickare-arbete, som jag nu som bäst är sysselsatt med,[1] torde det kanhända falla honom något begripligare... Naumann har redan talat om retranchementer i Gustaf Vasa. I sådant fall gör jag som Adlerbeth och reser direkte med posten till Lappmarken» — som man ser var Kellgren såsom dramatiker bunden både till händer och fötter, av planens författare och av kompositören, och arbetet var sålunda allt annat än behagligt. Kellgren, som var djupt musikalisk och särskilt en beundrare av Gluck,[2] hade en mera modern uppfattning av ett musikdrama än konungen och Naumann. Men naturligtvis fick han underordna sig. Och hans farhåga, att ej heller Gustaf Vasa skulle komma att spelas, tycktes besanna sig. Sin text hade han troligen färdig redan i slutet av 1782. Sedan fick man vänta på dekorationsmålaren, Desprez, som först 1784 kom till Sverige, därpå tänkte man uppföra stycket på konungens födelsedag i januari 1785, men hann ej med detta, och först den 19 januari 1786 skedde den första representationen, som då blev en lysande framgång. Enligt Nordin fick Kellgren såsom minne av konungen en emaljerad gulddosa, och kort därefter hedrade han honom med en plats i Svenska akademien.

Ungefär vid den tid, då Kellgren avslutat sin bearbetning av Gustaf Vasa, 1783, fick han ett nytt uppdrag: att versifiera konungens Drottning Christina; i januari året därpå var åtminstone den första akten färdig, och vid jultiden 1784—1785 började repetitionerna på Gripsholm, där hovet då vistades.

[1] Därmed torde Kellgren hava avsett det Handelsbibliotek, som han 1782 fått i uppdrag att utgiva.

[2] Kort förut hade han skrivit till Clewberg: »I går grät jag i två hela timmar på Operan, då Alceste för första gången spelades. Fru Müller debuterade. Man kan säga, att man förut varken sett något spektakel eller någon aktris i Sverige. Hela parterren snyftade, och alla vackra ögon voro gömda bakom solfjädrar.» Den tredje akten av Alceste var översatt av Kellgren.

Digitized by Google

Kellgren kallades dit och blev nu, om också blott för en kort tid, hovman. Situationen hade för honom ännu nyhetens behag, och av ett brev till Rudbeck märker man, att han fann sin ställning ganska angenäm. Han reste tillsammans med Clewberg, som var underdirektör vid teatern:

»Juldagen kl. 10 foro vi från Stockholm, och kl. 4 e. m. voro vi här, sedan vi i Tälje gjort en timmes middagsmåltid. Kölden var ej det minsta besvärande, och föret delicieust. Kungen har så väl inövat bönder och bondmärrar, att allt går av sig självt utan piskor eller påminnelser. Första afton decamperade vi ej, utan gåvo audiens åt aktörer, dansörer, målare, snickare, fan och hans mor, som kommo med klagomål eller skvaller. Sedan ha vi passerat våra dagar så agreabelt man kan med gêne och monotonie. Jag skall beskriva dig en dag, så känner du dem alla. Kl. 8 stiga vi upp, dricka chokolad och kläda oss en chénille. Det är denna tiden, som Clewberg occuperar sig med sin syssla, ger ut kostpenningar, skriver brev, depecherar kurirer etc. Kl. 9 gå vi upp på biljarden, där Clewberg plär göra några partier, till dess våra drängar hämtat en bondsläda. Då sätta vi oss i och köra en mil ventre à terre, dejeunera på Läggstad eller något annat ställe av den provision, vi fört med oss. Den består ordinärt i gott färskt smör av Rudbecks tillverkning, en kall järpe och några glas Chambertin. Då vi komma hem, är klockan merendels mot 11, då vi väntas av vår hårfrisör. Klockan 12 eller halv 1 äro vi alltid klädda. Då hämtas vi av en stallvagn upp på slottet. Vår första visit är där hos Desprez, dekorationsmålaren till Christina, där kungen och prins Karl nästan dagligen råkas. Därifrån gå vi upp i konversationsrummet och ställa våra klockor efter kungens, vilken alla dagar går olika. Man gör ock ibland några visiter denna tiden, såsom hos Armfelt, Rosenstein etc. Klockan 2 är merendels levern, varifrån man åter passerar till konversationsrummet, till dess man ungefär kl. halv 3 får gå till taffeln. Sen man ätit, går man åter upp i salongen, där hela hovet samlas att dricka kaffe och spela. Sen vi en liten stund sett på spelet, fara vi hem till staden, svepa oss in i våra pälsar och göra åter ett par mils course på bondsläda. Efter promenaden hälsa vi ibland på Müllers (primadonnan och hennes man), som bo i samma farstu och höra sottiser, tills stallvagnen på nytt klockan 6 kommer att hämta oss. Vi gå upp i salongen, dricka tevatten eller kallskål, gå klockan 7 på spektaklet eller repetition på Christina, som varannan dag omväxla. Så klockan 10 till taffeln, så hem, klä av oss, läsa ett par sidor i Merciers Bonnet de nuit, klockan halv 12 i full sömn. Du ser, att i vår diet fattas inte rörelse. Också må vi ännu, Gudskelov, rätt väl. Christina lär spelas första dagarna på nyåret.»

Den 6 januari 1785 skedde första representationen, som t. o. m. tillvann sig den alltid kinkande Fersens bifall: »Pjäsen var mycket vacker, både vad beträffade dekorationer och kostymer som ock baletterna, som gåvos mellan varje akt. Denna pjäs, som till uppränning var av konungen på prosa, hade blivit på vers författad av kungl. sekreteraren Kellgren, konungens bibliotekarie; den var en av de bättre, som konungen planlagt, såväl i anseende till moral som språk och poesi; den hade likväl ett fel: brist på historisk sanning. Själv var konungen mycket förtjust, tog Kellgren i famn, utnämnde honom till sin handsekreterare och gav honom 300 riksdaler specie i årlig lön. Lönefullmakten är daterad samma dag som representationen, och i maj 1785 gjorde konungen honom till teatercensor med ett årligt arvode av 166 rdr sp. 32 sk. Christina blev således för Kellgren hönan, som värpte guldägg. Ty förut hade han ej fått mycket. 1780, då han slutade hos Meijerfelts, hade han väl blivit

Digitized by Google

kungl. bibliotekarie, men detta var blott en titel, med vilken någon lön ej följde, och för sina divertissementer hade han endast fått mindre douceurer — för det den 24 januari 1781 100 riksdaler sp. Den enda större belöning, han förut mottagit, var troligen i samband med avslutandet av Gustaf Vasa. I november 1782 hade han nämligen fått en sinekur, såsom utgivare av Handelsbiblioteket, mot ett årsarvode av 166 rdr 32 sk. sp.[1] Med dessa ekonomiska förmåner följde emellertid förpliktelser, som snart började kännas alldeles olidliga för Kellgren.

I september 1783 hade ett prosadrama av konungen, Gustaf Adolph och Ebba Brahe, uppförts. Efter uppförandet av Gustaf Vasa tyckes Kellgren hava fått order att omarbeta detta till en opera, till vilken abbé Vogler skulle skriva musiken. Det var tydligen under suckan, som Kellgren åtog sig arbetet, och det gick långsamt. I juli 1786 skrev han till Rudbeck: »Kungen väntas i denna dag! Du vet, vad det betyder. Ej en enda scen av Ebba Brahe! Gud vare mig nådig! Om jag kunde rymma ur landet, så gjorde jag det.» Stycket blev heller icke färdigt förrän på hösten 1787 och uppfört i januari 1788. Trots den praktfulla uppsättningen tyckes det ej hava gjort lycka, och Franc skrev, att »poesien anses vara den sämsta, herr Kellgren ännu skrivit, tvungen och blott på få ställen naturlig... Allmänheten är ense om, att dåligare pjäs näppeligen kan citeras. Vad som fulländar dess uselhet, är musiken, den ömkligaste man ännu hört.» Möjligen kommo dylika ofördelaktiga omdömen till Kellgrens öron, och i varje fall blev Ebba Brahe hans sista tillsammans med konungen skrivna drama.[2]

Samarbetet med konungen upphör.

Kellgren var lyriker och hade varken smak eller begåvning för ett dramatiskt författarskap. Det var blott konungens vilja, som satte pennan i hans hand, och efter tio års tjänstgöring gjorde han revolt. Ett till Rosenstein i mars 1788 skrivet brev, som var ämnat att visas för konungen, belyser förträffligt hans och konungens ställning till varandra. »Vad dugligt» — frågar Kellgren — »kan man författa med denna skyldighet att författa? Den, som skriver för sitt nöje, när snillet och hågen påkalla, skriver sällan och väl.» De finnas visserligen, som hava en ständig inspiration och författa »med mera lätthet än andra skriva rent, som hinna till allt, icke tröttna något ögonblick. Detta är ej min mekanik. Så beskaffade människor måste antingen äga en beständig hälsa eller själar, som ej hava med kroppen att beställa. Sådana äro flera av de personer, som omge kungen, och sådan är Herren själv. Jag undrar därför ej på de pretentioner, han gör, och att han frågar mig beständigt: Vad gör ni, vad skriver ni? Jag kan ej tänka på denna fråga, utan att en kallsvett går över mig». Kungen — fortsätter han — älskar

[1] Clewberg uppgiver, att Kellgren fått detta arvode, som utgick ur manufakturfonden, i utbyte mot ett äldre å 100 rdr ur konungens handkassa. Denna pension är måhända densamma som den i texten omtalade douceur 1781 å 100 rdr, som således var en årlig pension. En uppgift i brev till Calonius, att Kellgren haft en pension ur lappfonden å 200 rdr torde vara ett misstag. I dess räkenskaper finnes hans namn icke.

[2] I januari 1792 uppfördes dock Kellgrens översättning av Voltaires Olympie.

Digitized by Google

blott dramat. »Han betänker ej, att Horatius, Boileau, Pope, så många andra snillen aldrig skrevo för teatern. Oder, satirer, erotiska poem — allt sådant anser han för lappri, för tillfällighetsvers, som varken kosta någon möda eller giva någon ära.» Kellgren erkänner, att han saknar »den styrka, den livlighet i inbillningen, som fordras för att uppställa en riktig plan till ett teaterstycke. Också är det, att döma av de få, som lyckats, det svåraste företagande, ett non plus ultra av mänskliga snillet, och de, som lyckats, hava endast och allenast haft sin talang vänd därpå, hava nästan ej försökt något annat skaldeslag. Corneille, Racine, Shakspere hava ej skrivit annat än tragedier.» Men konungen har möjligen en ny plan i beredskap? »Det är just, vad jag fruktar. Han har också redan hotat mig därmed. Om härav svårigheten blir mindre, bli ock hedern och hågen mindre, men alltid mödan lika stor. Så bekvämligt att ha en ledare, så obehagligt att ledas bunden. Det är dessutom med snillets alster som med naturens: de trivas illa transplanterade. För att utveckla sig och frodas fordra de sin näring av samma jord, där de upprunnit.» På en teaterentusiast som Gustav III tyckes emellertid detta uppsägelsebrev ej hava inverkat. Ty blott några månader senare skrev han till Kellgrens gode vän Clewberg: »Hälsa Kellgren och fråga honom om hans nya arbeten. På ett helt år hava vi ej haft av honom varken en tragedi, en opera eller en komedi. Om det fortfar, måste jag på hans stol i akademien skriva: Du sover, Brutus!» Kellgren höll emellertid i sig, och lyckligtvis hade han i Leopold fått en ersättare, som var mera hovman och som med nöje åtog sig alla de uppdrag, som Gustav III ville anförtro honom. I en kvick och elak inlaga, avfattad 1810, då han således med fördel kunde ridikylisera sin forne beskyddare, skrev Leopold: »Konungen älskade vitterheten, gjorde operor på prosa och trodde, att de blott saknade rimmet för att vara poesi. Kellgren hade gjort av Gustaf Vasa ett odödligt poem. För min del förskrevs jag från Uppsala att tillägga slutljuden i Frigga, Helmfelt och andra av H. Maj:ts teaterarbeten. Jag hade ej Kellgrens talang; men jag var ung, arbetade fortare och skrev mer. Innan kort uppvägde jag hans beröm vid hovet, icke genom den verkliga godheten av vad jag gjorde (ty den lyriska genren var aldrig min), utan, liksom i mekaniska beräkningar, genom massan multiplicerad med fortheten.»

Efter Gustaf Adolph och Ebba Brahe gjorde sig således Kellgren kvitt det dramatiska dagsverket hos konungen. Det hade skaffat honom en ekonomiskt god ställning, och det hade berett honom väg till hovet, som för alla unga män då hägrade i en trolsk belys-

Digitized by Google

ning. För Kellgren försvann denna mycket snart, och både Schröderheim och Leopold berätta 1790, att Kellgren upphört »att assistera vid lecturen hos kungen om aftnarna» — som vi sedan skola se hade han då blivit frondör. För dramatiskt författarskap hade han intet verkligt intresse. Men man må därför ej underskatta hans insats. Mellan Brynilda och Gustaf Vasa ligga endast några och fyrtio år. Men fäster man sig vid språket — och detta är ju Kellgrens — frestas man att anslå tidsskillnaden till ett århundrade. Ty med Kellgren hade man i det högre skådespelet dock nått fram till ett verkligt kulturspråk. Och den store lyrikern förnekade sig ej heller här. Vi behöva blott erinra oss den allbekanta arian ur Gustaf Vasa: Ädla skuggor, vördade fäder, som så förträffligt smälter samman med Naumanns ädla, om Gluck påminnande musik.

Kellgrens sensualistiska poesi.

Sin stora insats gjorde Kellgren icke inom dramat, utan inom lyriken, inom den litterära kritiken och såsom förkämpe för upplysningens idéer. Vi vända oss först till hans lyriska produktion under de första åren efter hans bosättning i Stockholm. Tonen hade han redan angivit genom de först tryckta, redan omtalade dikterna Ode till Bacchus och kärleken samt Sinnenas förening. Den sida av upplysningsrörelsen, som vid denna tid nästan uteslutande tilltalade honom, var dess libertinism, dess moraliska frigjordhet och dess sensualism, under det att den egentliga kulturkampen ännu lämnade honom jämförelsevis oberörd. För politiken kom han först i slutet av 1780-talet att intressera sig, och om han än alls icke stack under stolen med sin religiösa nihilism, hade hans dikter, där dessa frågor berördes, ännu icke det allvar och den stålklang, som de sedan fingo. Under den första Stockholmstiden är han framför allt »den sinnliga kärlekens sångare» — i viss mån den förste inom vår litteratur, och vi kunna tillägga: en bland de få, som vår diktning överhuvud äger. Ty den rent sensuella erotiken, som så ofta och så kraftigt kommer till utbrott inom de romanska folkens diktning, gör sig mycket litet gällande i de germanska folkens, och när den det gör, är det vanligen i samband med impulser från Frankrike. Så var fallet även nu. Hos Kellgren var dock denna sensualism icke en litterär pose i anslutning till Parny, Grécourt och andra samtida franska poeter, utan ett uttryck för hans eget temperament. Den romerske poet, som kanske stod hans hjärta närmast, var Propertius, den mest sensuelle av Roms skalder, och dennes Cynthia-elegi har han omskrivit till en svensk dikt, som i sinnlig lidelse är en bland de mest glödande, som vår litteratur äger.

Redan på sin genomresa till Västergötland tyckes han, förmod-

Digitized by Google

ligen genom Clewberg, hava blivit introducerad hos operans damvärld, och i varje fall finna vi honom vid återkomsten mycket lierad med denna. Det var dess skald han nu blev. I maj 1779 dog en ung, mycket lovande skådespelerska, Ulrika Rosenlund, som bl. a. utfört huvudrollen i Racines Iphigénie. Hon fick en vacker begravning med musik av hovkapellet och en sorgekantat, som författats av Kellgren till musik av Uttini. Kantaten, som utfördes i Riddarholmskyrkan, är naturligtvis i stil med ställets karaktär. Men ungefär samtidigt avled en fransk dansös, Ninon Dubois eller Le Clerc, och även åt hennes minne ägnade Kellgren en dikt, som icke var ämnad att föredragas i någon kyrka, utan i stället vänder sig till Olympens makter: »Erato och kärleksgudar, gråten: Dubois lämnat er!» Han kan därför mera öppenhjärtigt framlägga sin livsfilosofi, och han gör det, ehuru han är medveten om, att denna skall väcka opposition, särskilt då han vågar prisa den avlidnas »dygd»:

Och du, som under sken att lyda kyskhets lagar,
Dock hemligt lyder ditt begär,
Som en Lucretia alla dagar,
En Phryne alla nätter är;
Vad! du också uppå min lovsång klagar?
Vad! du också mot nöjets döttrar svär?
Ack! säg, vad gagnar ditt besvär
Att dig från tadlets åsyn stänga?
Dess hundra ögon dock med lätthet genomtränga
Den glesa larv, du för ditt anlet bär.

Den vackra Ninon hade varit en kärlekens prästinna. Men likväl var hon dygdig: »Antingen — skriver Kellgren i en not till poemet — »gives ingen dygd eller ock är den gemensam för båda könen, och en hederlig flicka bör betyda detsamma som en hederlig karl. Kan då ej ett fruntimmer falla annat än baklänges? — frågar den vise Young. Och varifrån härflyta så många olyckliga äktenskap, om icke därav att kyskheten är den enda dygd, vartill en flicka uppfostras; och då hon med mycken möda kan bevara densamma, tror hon sig därigenom vara frikänd från alla övriga skyldigheter såsom ädelmod, godhet, välgörande, vettighet, vänskap, sedighet.» Dessa egenskaper äro dock de väsentliga, och det var i denna *sanna* bemärkelse, som den vackra Ninon Dubois förtjänt att kallas *dygdig*. »Fördomar och skrymtan skola ropa häremot, men de överröstas av flera hennes landsmän, som rönt hennes hjälpsamhet, de överröstas av tvenne hennes levande älskare, av vilka hon frälsat den ene från gäldstugan och till den andre testamenterat all sin egendom». Så hänsynslöst öppet hade ingen hittills vågat förkunna

Digitized by Google

den moral, som faktiskt de flesta av den gustavianska tidens män och kvinnor omfattade, icke minst de tre »gracerna», och därtill kom, att Kellgren framlade denna libertinism i ett språk, som i elegans och välljud överträffade allt vad vår litteratur förut ägde.

Högst inom denna grupp stå dock de båda dikter, som han ägnat Elisabeth Olin. Hon var dotter till den berömda sångerskan assessorskan Olin, den nya operans primadonna, och hade redan vid tolv års ålder debuterat i Thetis och Pelée (1773) såsom Kärleken, men efter en kort tid lämnat teatern. Vid denna tid — dikterna skrevos antagligen 1780 — var hon blott nitton år, således ung och vacker. Den ena dikten, som Kellgren skrev till henne, behandlar ett missöde, för vilket hon råkat ut: under en promenad hade hon förlorat sitt skärp, och i en förtjusande rokokodikt framställer skalden detta såsom en hämnd av de små kärleksgudar, som hon genom sin hårdhet förtörnat, ty — så slutar dikten — »vid livsstraff må ej någon våga förarga en av dessa små». Mera betydande är den andra dikten, som ursprungligen hette Till Aspasie (sedan Till Rosalie). I språkets underbara musik står denna dikt vid sidan av Nya skapelsen. Man behöver blott läsa de två första stroferna:

Mot västans kyss och dagens blick
En nyfödd ros sitt sköte räckte;
Hon hundra rosors avund fick,
Och hundra fjärlars kärlek väckte.

Hon blott åt en sin trohet gav:
Han svor att evigt henne dyrka.
Men när hans vingar föllo av,
Föll ock hans fägring och hans styrka,

Den lära, som förkunnas, är njutningens och livsglädjens. Hon hade förlorat en älskare, hur billigt då, att hon sin nåd åt andra skänkte! Naturligtvis kände de vissna blommornas skara sig djupt indignerad över denna lättfärdighet, men hon — hon bara log och dubbelt flera sälla gjorde. Och hon hade rätt. Skall man för att lycklig bli begära lov därtill av andra? Att älska är din dygd och vara älskad all din heder. Men, Aspasie, skall den, som gav dig dessa visdomsregler, behöva klaga: Jag gav dem åt en otacksam! Några ljuva kyssar, några ömma löjen förmå ej fylla mitt begär.

De äro blomster, som betäcka
Den väg till Fröjas altar för;
Men sköna, sköna! Månn' jag bör
Till blomster blott min åtrå sträcka?

Digitized by Google

I templets helgedom förvaras
En skatt, som endast tanken ser:
Låt den i dag, i dag, jag ber,
För mina känslor uppenbaras.

Då skall i druckna hjärtats yra
Min sång din skönhet värdig bli,
Då skall du, vackra Aspasie,
Förevigas utav min lyra.

Kellgren och Vitterhets-akademien.

Genom dessa dikter hade Kellgren förvärvat sig platsen såsom den eleganta, nöjeslystna och moraliskt frigjorda världens skald. Men han var ärelysten och ville bliva erkänd även av den vittra smakens högsta domstol — i detta fall av Vitterhetsakademien. Tanken vittnade ej om någon större personkännedom, ty att Gyllenborg, Manderström, Liliestråle och Elers skulle sentera en libertins dikter, var icke sannolikt. Det gick emellertid bättre, än man kunnat förmoda. 1777 hade akademien till tävlingsämne inom skaldekonsten utsatt »antingen Ode: En stadig man eller Fabel med den moralen: redlighet bästa politik». Akademiens syfte var ganska genomskinligt. Den beskedlige Gyllenborg smickrade sig med att vara »stoiker», och man ville tydligen hava en stoisk dikt i stil med Själens styrka, ty »en stadig man» är blott en försvenskning av »en stoiker». Gyllenborgs och akademiens stoicism var likväl av ett vida tamare kynne, än Kellgren tänkt sig. Gyllenborgs stoiker är en förträfflig människa, som i en sträng pliktuppfyllelse ser livets uppgift, och han hoppas att genom sin »dygd» kunna ingjuta mod och hopp hos en moraliskt sjunken samtid. Denna optimism delas ej av Kellgrens stoiker, som är utan hopp och utan illusioner. Spar dina tårar, stäng plågan i ditt bröst. Världen styres av ett oblidkeligt öde, och din suck, du dåre, hinner ej till skyn! Vart du blickar över jorden, möter dig lidandet, och det finnes icke ett hjärta, som ej blöder av smärta. När så är, när du ej kan ändra detta, bär ditt lidande såsom en man, och då skall du finna det lugn i själen, som vekligheten ej kan vinna. Ty det

— gives hjärtan, vilka höjas,
Ju mer de tryckas av sitt kval,
Som aldrig brytas, aldrig böjas,
Som le bland sina plågors tal:
Se där en vis, som utan fasa
Ser olycksböljan mot sig rasa,
Och brottas med dess strida älv!
Han ej — förgäves — ödet beder,
Att det ur kosan strömmen leder;
Vad Gud behövs? Han har sig själv.

Digitized by Google

Men om han kämpar förgäves, om träldomen hotar honom? Hellre än att böja sitt huvud under oket, känner han Catos styrka och vet att självmant med sin frihet dö.

Denna stoicism var akademien alldeles för stark. Den var ju i själva verket ren ateism, den hade knappt en nyans av moralisk optimism, och den mynnade ut i ett förhärligande av självmordet. Manderström ville utan vidare underkänna hela dikten, »som innehöll antingen falska tankar eller gudlösa uttryck». Liiestråle hade en välvilligare uppfattning, berömde versen och den poetiska eld, som röjde sig i odet. Men tankarna fann han vara »nog starka». Ett uttryck som »*Vad Gud behövs? Han har sig själv* kan ingalunda tålas. Likaså i den sjunde strofen: *Ej himmelskt hopp, ej avgrunds låga hans fot ur banan föra kan.* Det hör ej till en stadig man att ej bry sig varken om Gud, himmel eller helvete. Tvärtom: ett himmelskt hopp får ej skiljas ifrån hans sentiments... Catos exempel och tankesätt, som anföras i näst den sista versen, får man väl ej starkt appuiera på... Catos gärning kan förgyllas, kanske hos honom enskyllas på något sätt, men bliver aldrig instämmande med rent förnuft, än mindre med en kristlig och rätt upplyst moral». Det var den gamla och den nya tiden, som här kommo att stå mot varandra. Akademien fann i dikten »en så krass stoicism, att icke ens Seneca, ehuru själv stoicus, gått så långt», och fråga kunde därför ej »bliva om lovord eller belöning». Då man likväl i dikten funnit ett så kvickt och poetiskt snille, att man av det kunde förmoda »något gott och prisvärt, om det blev med foglighet varnat och rättat», så beslöt man att anmoda den anonyme författaren att giva sig till känna för att höra, vad akademien hade att anmärka, »då det sedermera skulle ankomma på hans egen förbättring och akademiens ytterligare prövning, vad priset beträffade.» Vid tävlingen 1777 gick Kellgren således miste om belöning, och först sedan han efter akademiens anvisning omarbetat sin dikt i mera rättrogen riktning, infördes denna 1780 i Handlingarna, ehuru blott såsom »antagen», ej såsom »prisbelönad».

Av skadan blev Kellgren emellertid vis, och då han nästa år, 1778, skrev över det av akademien utsatta prisämnet: En ynglings inträde i världen, kom han med en dikt, som är en tydlig imitation av Gyllenborgs Verldsföraktaren. Och nu fick han också stora priset. Det tillföll honom även vid 1779 års tävling för Svar uppå den af Kongl. Vitterhets Academien framställda fråga: Vore menniskan lyckligare om hon förutsåge sitt öde i verlden? Kellgren var nu säker om sitt litterära rykte, och kunde därför tillåta sig

Digitized by Google

att pröva, huru långt akademien tålde kallt stål. Till tävlingen 1780 inskickade han därför två poem, en fabel, Om förståndet och lyckan (sedan omarbetad till Jordens skapelse), och Målning af inbillningsnöjen (sedan kallad Våra villor). Intetdera erhöll något pris. Den förra dikten är väl ett mera oskyldigt skämt, ehuru bockfoten även här sticker fram, men dess mera brännbart var ämnet i Våra villor. Några dagar, innan prisbedömningen skedde, hade Kellgren råkat Liliestråle, som berättade för honom, att några stycken inkommit till akademien, i vilka »djävulen framlyste». Av de tävlande poemen fann väl akademien Kellgrens vara »det lyckligaste, men något anstötligt i moraliskt avseende», något pris kunde därför ej tilldelas dikten, och i stället fann akademien nödigt att »rekommendera våra tävlande snillen en anständig varsamhet vid nyttjandet eller imitation av vissa nyare så kallade klassiska auktorer, hos vilka, ävensom hos de äldre, förekommer stundom, vad religion och sedelära tillåta oss väl att anmärka, men icke att låna och med nyare tankar sammanblanda». Redan 1781 tryckte Kellgren emellertid Våra villor i Utile Dulcis Vitterhetsnöjen, och såsom ett svar till den vittra areopag, som underkänt hans dikt, skrev han troligen redan nu den kvicka satiren Fåglarnas vitterhetsakademi, som dock först 1783 intogs i Stockholms-Posten — således sedan Vitterhetsakademiens saga redan var all och poemet ifråga icke längre kunde anses hava någon individuell adress.

Mina löjen.

Våra villor är en av Kellgrens mest betydande dikter. Vi få här en sammanfattning av hela hans ungdomsåskådning, och tillika pekar den över på det senare skedet i hans vittra alstring. Förberedelser hava vi redan funnit i några Åbodikter, framför allt i Saknaden, och ännu närmare sammanhänger den med en dikt, Mina löjen, som skrevs troligen redan 1777 såsom ett slags motstycke till akademikern Elers' året förut tryckta sentimentala elegi Mina tårar. Både inom moralen och metafysiken står Kellgren i Mina löjen på materialismens ståndpunkt, och särskilt har han påverkats av den radikalaste av de franska upplysningsfilosoferna, La Mettrie. Huvudsatsen återfinnes hos denne. Människan berömmer sig för sin överlägsenhet över djuren. Men med orätt. Du röres, lider, älskar, hatar. Vem — säger du — delar dessa företräden? Jag, svarar apan, jag, din broder. Du talar. Det gör också papegojan. Enligt Skriften har ju människan herravälde över djuren. Det budet respekteras icke av det svultna lejonet, som utan hänsyn slukar majestätet, icke ens av flugan på din näsa. Du har blott ett företräde: du kan le. Och löjet höjer dig också över vilden, som endast sällan skrattar.

Digitized by Google

Kom då, du löjens kvicka tropp!
Följ mig i livets alla skiften
Och lär mig ta ett glättigt hopp,
På brädden av den mörka griften!

Le åt allt, för vilket människorna ävlas. Börden och äran äro blott chimärer. Religionen likaså, ett bedrägeri av präster:

Jag må ju le, när I prediken
Om denna snöda världs förakt
Och lika fullt med allo makt
För gunst och vinst och vällust fiken,
Er vård att våra själar söva
Med hopp om evig himlaro
Och jorden till er själva röva
Och själva njuta, då vi tro.

Ert kristna nit kan ju gäcka pöbelns lättro, men är mera värt löje än vrede. Och I lärde! Jag har hjärtligt skrattat åt »er konst att över hårstrån kiva och skriva, skriva, skriva i kors och tvärs och med och mot». Och jag ler åt våra poeter. Homeros har blott då och då nickat på parnassen, men Gustaviadens författare har snarkat i varenda rad. Grekland har sin Sappho. Men vi ha vår fru Nordenflycht, »tusen gånger mer ful och mera älskogskrank», vi ha vår Anakreon, Bellman, som hämtat sin inspiration »ur svenska krogars Aganipper» och vars gracer ligga under kur. Allt är således dårskap, och vårt enda företräde framför djuren är, att vi kunna le åt hela gyckelspelet.

Samma materialistiska förutsättningar skymta också fram bakom den prisbelönade och till synes rättrogna skriften: Vore menniskan lyckligare, om hon förutsåge sit öde i verlden? Såsom Martin Lamm visat är grundtanken här lånad från Maupertuis' Essai de philosophie morale (1751): »Emedan livet är ej annat än en följd av behagliga eller smärtsamma känslor, och sällhet eller olycksalighet således endast beror av deras summors förhållande, så följer härutav, att det ej gives i allmänhet mer än tvenne medel att förbättra vårt tillstånd: det ena att öka antalet och styrkan av de behagliga, det andra att minska antalet och styrkan av de smärtsamma känslorna.» Skulle nu människan vid sin födelse kunna förutse alla de plågor, som väntade henne, »och skulle det stå i hennes val att taga emot livet eller icke, så skulle hon utan tvivel stöta det ifrån sig med avsky», ty »antalet plågor i det allmänna livet överstiger antalet av nöjen». Men ej nog härmed: denna kunskap skulle på ett dubbelt sätt förminska de behagliga känslorna, »då den förstörde de nöjen, som vi redan ägde, och förekommo

Digitized by Google

de nöjen, som vi annars kunnat äga», ty »blotta föreställningen av en enda olycka kan förtaga intrycket av hundrade nöjen ... Okunnigheten är hoppets moder, hoppet sällhetens.»

Våra villor.

Denna pessimism ligger bakom Våra villor. Upplysningen hade börjat i optimism. Den ökade kunskapen, insikten om världens egentliga väsen skulle befria oss från fördomar och göra oss lyckliga. Optimismen hade emellertid vid denna tid börjat slå om i sin motsats. Det var upplysningen, sanningen, som hindrade oss att känna oss lyckliga, och lyckan bestod i stället i illusionen, i de »fördomar», som filosofien berövat oss. Upplysningens materialism närmade sig konkursen, och på den ståndpunkten står Våra villor. I filosofer — så börjar dikten — som skriken mot världens villor, månne väl den lära, som I prediken, skänker människan mera sällhet än villfarelsen? Livet är såsom ett skådespel på teatern; från parterren skåda vi ett hesperiskt landskap, men komna upp på scenen, finna vi blott målat papper. Om vi genomskådade allt, om vi visste, huru litet dygd, ära, makt betydde, vem skulle då ej med skräck och blygd fly ur detta livets öken? Äran, som hjälten tror sig vinna, vad är väl den?

Ett löv, vars grönska snart försvinner,
En marmor, som vid konstens bud
Ditt tycke, ej din känsla vinner,
Av ryktets mun ett flyktigt ljud,
Ett rökverk, som på graven brinner,
Ett diktat liv hos minnets gud.

Och kärleken, som bland livets skänker är den ljuvaste, den största, vad blir väl den inför vetenskapens analys? En brånad, spridd med blodets lopp, en lusta, som väckes av behovet och som släckes, när detta är tillfredsställt. Vårt odödlighetshopp? En chimär.

Ej nog att villans pensel målar
Med glada färger livets fält;
Hon visar det, vid hoppets strålar,
I gravens natt, fördubblat sällt.
Där, bakom höga bergens sträcka,
Vars spetsar över molnet räcka,
Sig indianen bildat har
En himmel, alltid ren och klar,
Dit han ledsagad efter döden
Hos de olyckeligas far
Skall tälja evighetens dar
I ostörd följd av sälla öden.

Men »indianens» villfarelse om ett liv efter döden var ju ock den kristnes, och allt, både i denna världen och hinsides graven,

Digitized by Google

visar sig således i sanningens obarmhärtiga ljus såsom idel villfarelser, fördomar. Därför — låt oss då få behålla dessa villor.

Vad mer om villan oss bedrager,
Blott hon vår levnad lycklig gör?

Martin Lamm har på ett ypperligt sätt analyserat denna dikt, och jag skall i sammandrag återge hans resultat. Efter ett långvarigt sökande hade Kellgren »funnit sin plats längst ut på flygeln bland de konsekventa materialisterna. Alla de begrepp, han en gång trott på — kärlek, ära, dygd, odödlighet — har han sett reducerade till tomma namn.» Å den andra sidan var han dock poet, och därför »pinar honom en fruktan för att världen skall bli dyster och poesifattig, om man på detta sätt dissekerar sönder allt, som ej håller provet inför det nyktra förståndet». Icke så att han tvivlade på upplysningsfilosofiens resultat. Tvärtom stodo de för honom såsom oomkullkastliga sanningar. Ännu mindre hade han några moraliska betänkligheter, ty ännu så länge var han i sedligt avseende nihilist. Men det, som stötte honom, var poetens ovilja mot en värld, som visade sig vara ett själlöst maskineri. Våra villor varslar därför om omslaget i Kellgrens världsåskådning, ty han hade »för mycket av känslomänniskans heta blod för att i längden kunna stanna vid en åskådning, som blott tillmötesgår hjärnans krav, ej hjärtats». Till denna nya syn på livet leddes han, åtminstone i någon mån, genom sin kritiska verksamhet, och innan vi gå över till hans senare dikter, skola vi därför behandla hans insatser som journalist.

Kellgrens första kritiker.

Då Kellgren på nyåret 1777 reste över från Finland till Sverige, var hans hopp säkerligen att där förvärva sig en ställning som litterär kritiker, och i ungdomligt övermod tänkte han förmodligen göra rent hus på den svenska parnassen — vi hava ju redan sett, huru han kort efteråt i Mina löjen behandlade fru Nordenflycht och Bellman, och med undantag för den senare voro 1770-talets svenska poeter ju inga stormän. Troligen redan i mars 1777 skrev han, nere på sin förvisningsort i Västergötland, sin första recension. Den riktade sig mot ingen mindre än Oxenstierna, som i början av månaden tryckt ett poem, Ode öfver Gustaf Adolphs död. Recensionen skickades av Kellgren till Clewberg med uppmaning att lämna den till Gjörwells Samlaren. Den var emellertid så skarp, att Gjörwell icke vågade taga in den, och den förblev även otryckt, ända till dess att Gunhild Bergh för några år sedan återfann manuskriptet. Den är onekligen högst märklig och röjer, att den svenska litteraturen nu fått en kritiker av helt andra mått än förut. Redan i detta förstlingsförsök märka vi Kellgrens ele-

Digitized by Google

ganta stil, hans kvickhet och även de kritiska principer, som han allt mer och mer skulle fördjupa. Recensionen har formen av ett brev från en landsortsbo och anslår genast den frivola ton, som Kellgren så älskade: »Det tyckes mig gått med vår skaldekonst såsom gemenligen går dessa *glädjens döttrar,* vilka förlora i värdet av sina älskare — vad de vinna i antalet». Stackars flicka! De stora snillen, som först dyrkat henne, ha nu övergivit henne, sedan hon givit dem de största prov av sin ömhet, och Creutz och Oxenstierna uppvakta i stället hennes syster i Frankrike. Man skulle kunna tro, att den så franskt bildade Kellgren ej haft något att erinra vid denna smak. Men det har han och gör ett kraftigt inlägg för en nationellt svensk poesi: »I stället att näras av den hälsosamma modersmjölken, den gamla götiska vitterheten, som i styrka tävlar med den engelska, har man försvagat henne med franska läckerheter», och framför allt: »man har hämmat växten för dess späda lemmar med tusentals tvång och regler» — Thorilds blivande motståndare började således sin kritiska författarbana med en opposition mot regeltvånget. »Man har sedermera tvungit henne att avmäta vart steg, varje min, varje rörelse efter vissa regler, stiftade av snöpingar, som, oförmögna att själva känna det sköna, hava hämnat sig därmed, att de tadlat detsamma». I själva verket var det absoluta regeltvångets tid förbi — såsom vi redan sett i kapitlet om de estetiska åsikterna. Kellgrens egentligen ende föregångare som kritiker, Bergklint, hade varit en trång dogmatiker, som strängt hållit på klassicitetens »regler», på Boileau med några tankeferment från Wolff och Dubos. Men mot dessa regler satte Kellgren upp — nu och allt framgent — den bildade kritikerns ej av några regler bundna smak, och vi hava redan sett, huru fritt han i sin docentavhandling ställt sig till frågan om ett absolut eller relativt skönhetsideal. Sedan han sålunda framlagt sina allmänna principer, övergår han till odet över Gustav Adolfs död. Du vill inbilla mig — skriver han — att detta ode är av Oxenstierna. Men du skämtar. Jag läste Morgonen, och jag somnade vid odet. »Hur ren, hur livlig är icke Morgonen, hur död är icke Gustaf Adolphs död! Detta stycke äger ej de stora fel, de grova orimligheter, som väcka åtlöje. Det är värre: det är medelmåttigt eller litet därutöver, och det skulle ej förtjäna granskning, om det ej här och där ägde förträffliga ställen.» Oxenstiernas stil är lätt, flytande, ren, ädel och behaglig; den okände författarens däremot tvungen, sträv, missbrukad, låg och tvetydig. Sedan han på detta behändiga sätt skilt Oxenstierna från målet, övergår han till en utförlig detaljgranskning av poemet.

Digitized by Google

På hösten kom han till Stockholm, och i februari 1778 var han färdig med en ny recension, som trycktes i Dagligt Allehanda och som genom sin skärpa och sin stil genast väckte stor uppmärksamhet; man fann, att *nu* hade den svenska pressen fått en kritiker med både näbbar och klor — kitslig och ungdomligt övermodig, men obestridligen kvick. Konungens födelsedag den 24 januari hade naturligtvis firats med en mängd festpoem, av Flintberg, Adlerbeth, Rosenheim och Simmingsköld. Den, som fick värst påskrivet, var Flintberg:

Slå Flintberg, slå i kras din lyra
Emot ett flinthårt hälleberg!
Vet, dina fingrar sakna märg
Att slagen till en ode styra.
Om fordom Amphion så kärva toner givit,
Han aldrig klippans barm bevekt
Och ingen björn hans händer smekt.
Nej, björnen honom sönderrivit
Och klippan evigt klippa blivit.

Kort därefter följde, också i Dagligt Allehanda, en annan recension, över den Vitterhets- och gransknings-journal, som Adolf Fredrik Ristell i januari 1778 börjat utgiva. »Auktor lovar där» — säger recensenten — »att hans journal ej skall bliva sämre för de följande månaderna. Det vore ett mirakel, om auktor ej häri hölle ord». Rimmen i dikterna äro felaktiga: »Jag har dock förut blivit varse, att alla dåliga poeter pläga vara förträffliga rimmare. Men — nulla regula sine exceptione», och han tillägger om en översättning från Horatius, att mellan den och originalet fanns ingen annan skillnad »än mellan god vers och elak prosa». Ristell blev naturligtvis ursinnig, och genom sin gynnare C. F. Scheffer fick han till stånd ett tryckfrihetsåtal mot tidningen — för religionsförsmädelse. Ristell hade nämligen i sin journal infört åtskilliga »anekdoter», som Kellgren fann vara sällsport enfaldiga, och i sin recension föreslog han honom en såsom lämplig för journalens läsekrets: »Under Jean II uppfördes den första komedien i Sverige. Den handlade om Kristi lidande. Krigsknekten, som skulle sticka Jesus i sidan, gjorde det så naturligt, att Frälsaren tumlade död ned från korset och slog benet av en dansös. Kung Johan, förargad, högg huvudet av krigsknekten, men spektatörerna, som tyckte, att krigsknekten spelt bäst sin roll, höggo huvudet av konung Johan.» Då Allehandas utgivare förekallades, företedde han namnsedeln, och denna lydde på — Lenngren. Som god vän hade han åtagit sig författarskapet, då detta kunde vara mindre angenämt för informatorn hos greve Meijer-

Digitized by Google

felt. Men det försmädliga försvaret är tydligen skrivet av Kellgren. Anekdoten var — yttrade han — med några förändringar lånad från Dalins så högt skattade historia [1] och i tidningen snarare förmildrad, ty enligt Dalin måste jungfru Maria »sätta livet till vid den föregivne Frälsarens fall, men enligt den senare en dansös därvid allenast förlorat ett ben», och hos Dalin hade fyra personer förlorat livet, i Allehanda blott tre, »oberäknat den omnämnda dansösens ben» — att han insatt en dansös i stället för jungfru Maria var ju alldeles i överensstämmelse med stadsfiskalens princip, att heliga personer ej borde nämnas vid namn. Hela försvaret var således en oförsynt drift, som visar, att man nu hunnit betydligt längre åt vänster än på kalottpredikningarnas tid. Lenngren dömdes visserligen till 400 dalers böter, men han och Kellgren hade fått skrattarna på sin sida. Ett brev från Uppsala till Gjörwell är i detta fall ganska belysande: »Herr Kellgren har icke blott haft rieurerna utan även alla tänkande på sin sida härstädes. Man vet väl icke, huru väl han lägger grunden till sin lycka, men det man visst vet, är, att han i sin väg är en hjälte, som uppoffrar sig för den goda smaken — en sak, vida vägnar ärofullare än den att ställa sig i spetsen för vantro, dumhet och vidskepelse, dessa älskade mörksens och myndighetens foster, för vilka visst folk så ganska mycket ömmar. Hans kritik över den usle Ristell är så sann, som den är kvick och lekande.»

Kellgren och Stockholms-Posten.

Det var Kellgrens första lärospån som journalist, och när Holmberg på hösten samma år (1778) började Stockholms-Posten, var det ganska naturligt, att han sökte förvärva en dylik penna. Såsom vi sett ingingo också Kellgren, Lenngren och Rudin i redaktionen. Om deras förhållande till tidningen har jag redan talat och skall här blott sysselsätta mig med Kellgrens bidrag. Tidningen inledes med en uppsats, Tankar öfver granskning, där han hävdar kritikerns skyldighet att straffa klåpare, och som bekant förde även Stockholms-Posten en sträng räfst med pekoralister och namnsdagsblåsare. Kritikerna bestå dock mest i utdrag ur de förlöjligade dikterna med tillägg av några mera kortfattade giftigheter; i vad mån de härröra från Kellgren själv, är ovisst. De mera litterära och estetiska recensioner, han skrev, voro jämförelsevis få, men i dem märka vi dock hans program. Kort efter det Stockholms-Posten börjat, föddes kronprinsen, och vid den fest, som Uppsala universitet med anled-

[1] Där lyder den: »Den, som var Longinus och skulle öppna hans (Frälsarens) sida med spjutet, stack för hårt till, så att den diktade Kristus föll död ned och slog ihjäl Maria, som stod under honom. Johannes förbittrades då över Longinus och mördade honom på platsen, men blev därföre gripen och avrättad. Således omkommo i den förargeliga leken fyra människor.»

Digitized by Google

ning därav höll, uppträdde Leopold med ett Ode öfver den 1 nov. år 1778. Detta blev nu föremål för en recension i Stockholms-Posten. Då Kellgren skrev denna, var han ännu icke — såsom äldre litteraturhistoriker genom ett förbiseende ansågo — den allmänt erkände kritikern och skalden, som kastade sig över en nybörjare. Kellgren hade nyss börjat såsom recensent, och denna recension var hans första i Stockholms-Posten. Såsom poeter voro han och Leopold ungefär samtidiga, och åldersskillnaden var obetydlig. Recensionen berodde icke på någon kitslighet, utan gällde verkligen en principfråga — den »pindariska» stilen, om vilken jag redan talat. Kellgren hade under sin Åbotid förfallit till denna barock, men han hade nu arbetat sig ur den och fått en sällsport klar och ren poetisk stil. Leopolds poem är däremot ett typiskt »efterklassicistiskt» poem med tillkrånglade, sökta uttryck, och Kellgren ger ett varmare uttryck åt odets förtjänster, än vi nu kunna göra; han erkänner, att »där saknas varken bildningskraft eller kvickhet», men — tillägger han — »vad skada, att ofta bildningsgåvan liknar en feberyra och kvickheten en flågeld, och att ord och meningar ofta brukas, som varken äro vanliga eller tydliga. — — — Läsaren bör kunna begripa, vad skalden säger. Begriper skalden det icke själv, så förtjänar han ej mer det namnet, och ett oredigt språk är ej ett gudaspråk.» Så citerar han ett ställe i dikten:

Vid blixtrens kvicka låga
Ett folk av huvudmän på vunna världar tåga
Att hälsa Svears hopp och Vasars späde son.

Att kronprinsen avses med den sista omskrivningen är lätt att förstå, men vad som menades med »ett folk av huvudmän», fick Leopold lov att förklara; det var en poetisk omskrivning för riksens ständer, som ju stodo fadder åt den nyfödde. Att de tågade fram över »vunna världar» är däremot fortfarande mycket dunkelt. Att kronprinsens födelse hälsades med kanonskott (eller möjligen raketer) uttryckes på följande sätt:

Vulkanens anda hit ur Etnas svalg man kallar
Att glädjens bud till skyar bli.

Att Kellgren i några fall klandrade bilder, som kunna försvaras, må vara sant, men i all huvudsak hade han obestridligt rätt. Leopold tog naturligtvis mycket illa vid sig, och mellan båda uppstod en förbittrad polemik. Någon litterär betydelse har denna senare skriftväxling dock icke, ty principfrågan har här skjutits i bakgrunden för de personliga invektiven, som å båda hållen voro mycket kraftiga.

I ett annat av Stockholms-Postens första nummer vänder sig Kell-

Digitized by Google

Kellgren och Wellander.

gren mot en poet, som på sin tid, märkvärdigt nog, åtnjöt ett visst anseende. Det var den gamle Anders Nicander. Redan så tidigt som 1732 hade han sökt att bliva poeseos professor i Uppsala, men gått miste om platsen och i stället blivit — kontrollör vid stora sjötullen i Västervik; flera år efteråt fick han emellertid professors titel. Tyvärr nöjde sig Nicander ej med att skriva dikter på latin, utan uppträdde även såsom svensk skald, på hexameter eller »hjältvers», såsom han översatte ordet, ty

> Svenskans böjelighet är oförliklig i hjältvers.
> Svenskan passar i vers ej mindre än själva latinet.

»Jag har alltid» — skrev Kellgren — »varit i tvekan angående företrädet mellan herr professorns och herr handelsman Bagers vers; dock måste jag uppriktigt tillstå, att jag hittills alltjämt hållit den senare för yppare poet. Så länge herr professorn skrev på latin, tyckte jag väl alltid om hans vers; i synnerhet voro de vackra i mina ögon, där varannan eller var tredje bokstav syntes högre än de andra, ty på annat sätt kunde jag ej döma därom, emedan jag ej förstår språket. Denna min förundran var således nog kall. Men nu, sedan herr professorn en tid börjat att skriva på svenska, kan jag ej nogsamt beskriva, huru min admiration är bleven känslofull, och jag blyges ej tillstå, att jag i så måtto ändrat mina tankar, att jag nu på allt sätt ger herr professorn prisen framför herr Bager. Samma natur och genie hos bägge. Men hos herr professorn långt mera konst.» Att Kellgren här icke anföll någon ökänd pekoralist, framgår därav, att Nicander på nyåret 1780 mottog ett versifierat hälsningsbrev från Wellander, Thetis och Pelées skald, i vilket denne bl. a. skriver:

> Då du din stämda lyra fattar,
> Dig Phœbus nya lagrar ger,
> Vid dina slag Parnassen lystrar,
> Och bland dess alla nio systrar
> Envar i dig sin älskling ser.

Så dog poeten i Västervik (i mars 1781), och den snälle Wellander tänkte då ägna honom en storståtlig minnesgärd, en hyllning från Sveriges alla poeter, vilka privatim uppmanades att till Wellander insända sina hyllningsdikter, som sedan skulle utgivas i en samlad festupplaga. Först kom en baron Leijonhufvud och såsom nummer två poeten Liliestråle, »men» — skrev Wellander — »efter mitt omdöme är där för mycket om tullen och för litet om Parnassen». Särskilt angelägen var Wellander om Kellgren, »ty om jag ej bedrar mig, har han varit en av dem, som skrattat åt gubbens eteosticha.

Digitized by Google

Och som hans genie egentligen är för satiren, så vill jag genom hans deltagande förekomma den ledsamheten, att någon ridicule kastas på vår minnesvård». Wellander fick verkligen ett skaldebrev från Kellgren, men icke det, han hoppats. I en dylik minnesskrift säger sig Kellgren ej vilja deltaga. Har skalden icke själv berett sitt lov, har minnets Gud ej sagt: Lev kvar i dina skrifter, skall glömskans Gud för evigt säga: Sov. Wellander hade jämfört den stackars Nicander med Ovidius. Men vid en dylik jämförelse måste satiren le:

O Naso, som så lätt med fabelns trolleri
Befallde gudarna att djur och örter bli,
Säg, månn' du kunnat profetera,
Att skyten, i sin dikt än mera djärv och rik,
Dig skulle metamorfosera
Till sångarn uti Västervik.

Wellander svarade älskvärt och vänligt, ehuru han höll på sin mening, och för denna älskvärdhet böjde sig Kellgren samt uttalade i ett nytt skaldebrev sitt

Tack för den faderliga aga,
Som jag så väl förtjänt och du så lindrigt gav.

Kritikerna i Stockholms-Posten.

Kellgren hade den finkänsligheten att ej publicera denna brevväxling med Wellander, men den visar både hans litterära smak och behövligheten av den räfst, han höll med de misslyckade poeterna. Att Kellgren därvid alls icke förfäktade något småsinnat klassiskt regeltvång, framgår av hans nedhånande recension av en akademisk disputation av C. Bergsten (1779), vilken förfäktat alla möjliga regler. Allt beror, skriver Kellgren, på, *huru* en sak göres: »För övrigt förhåller det sig med denna regeln som med de flesta: om en klåpare bryter dem, är det odrägligt; om ett snille bryter dem, kan det ofta vara vackert». Denna fråga blev särskilt brännande 1782, då den bekanta striden mellan Kellgren och Thorild bröt ut. Denna kontrovers skildras emellertid lämpligast i samband med Thorilds biografi, och här vill jag blott anmärka, att Kellgren under stridens hetta kom att ställa sig betydligt mera till höger, än han i verkligheten stod. Som vi sedan skola se, bibehöll han alltid sin fria uppfattning, även om han aldrig kom att stå på samma ståndpunkt som Thorild. Hans rent litterära kritiker i Stockholms-Posten äro emellertid jämförelsevis få; mera intresse ägnar han åt teatern och framför allt musiken, ty såsom redan anmärkts, var han en djupt musikalisk natur. Till detta skola vi återkomma i kapitlet om teatern och dramat. För övrigt skrev han i tidningen åtskilliga uppsatser mot det akademiska disputationsväsendet, som han skarpt satiriserade,

Digitized by Google

och även Vitterhetsakademien fick sina slängar. »Jag påminner mig» — skrev han 1782 — »att akademien tvenne gånger utsatt till prisämnen *fabler,* vilkas sedolära skulle vara av ett visst innehåll. Nästan så gott hade varit att uppgiva bouts-rimés». Och redan några år förut hade han gycklat med ett rimlexikon, som Manderström hade under utarbetande. Han framhöll, att även tanken vore av en viss vikt för en dikt, och han hoppades därför, att Vitterhetsakademiens »tanke- och snille-rike herrar ledamöter» snart ville skänka allmänheten även ett tankelexikon, vilket vore särskilt behövligt, då det förråd därav, som funnits i akademiens Handlingar, »varit lika så otillräckligt som en tunn och svag, mest av halm och strå sammanrafsad gödning på en torr åker».

De frågor, som emellertid mest intresserade honom, voro de, som ingingo i upplysningens program, och i den 1779 utbrutna striden om Voltaire deltog han med flera artiklar. Även i andra riktade han gärna ett hugg mot ortodoxien. 1779 skrev han en liten kvick artikel, vars tema sedan ofta vänder tillbaka i hans polemik. »I Turkiet» — skriver han där — »är det ganska farligt att vara vitter. Man tror där, att man omöjligen kan vara god poet utan att hava ett horn i sidan mot Mahomet. Man tror där — och kanske ej utan skäl — att man ej kan skriva en vacker vers utan att äga för mycken smak och finna det något litet narraktigt, då profeten stoppar halva månen i sin rockärm. Poet och fritänkare vill hos dessa barbarer säga ett och samma... Vad turkarna äro en för dum och grym nation!» 1781 skrev han en annan uppsats: Om svårigheten för en kristen att vara en stor poet. »Skaldekonsten» — yttrar han — »befaller att tänka fritt och starkt och att uttrycka sig likaså; kristendomen pålägger oss att tro med lydnad och tysthet. Skaldekonsten bjuder inbillningen att på eldsvingar utsväva kring alla världens rymder och att själv skapa nya, då dessa felas... Det åligger skalden att försköna naturen och förtjusa sinnena; det åligger den kristne att anse världen med förakt och avsky och att fly såsom ett gift alla sinnliga nöjen... Den sinnliga kärleken, hämnd, vrede, äregirighet, stolthet äro alla bannlysta av den kristna sedoläran utan avseende på deras drivfjädrar eller föremål, och vad lämnar den oss i stället? Tro, hopp, bön, tålamod, ödmjukhet, eget förnedrande, kallsinnighet mot oförrätter.» Prästerna misstänka därför alltid, att en god poet är en fritänkare, och det vore därför lämpligt att utstaka en rågång mellan poesi och religion.

Kellgren och Utile Dulci.

Dessa anfall voro dock ännu tämligen försiktiga, och Kellgrens stora upplysningskamp skedde först i samband med hans strid mot de hemliga ordnarna. Innan vi gå in på denna, måste vi likväl ägna

Digitized by Google

några ord åt Kellgrens ställning till ordensväsendet i allmänhet. Så snart Kellgren 1777 kommit över till Sverige, invaldes han i dess förnämsta vittra sällskap Utile Dulci [1], och inom detta blev han snart den ledande. Redan på sommaren 1780 hade han nått den högsta graden: »För någon tid sedan» — skrev han till Clewberg — »hölls kommendörskapitel för Utile i Piperska trädgården av fyra kommendörer, då Simmingsköld, Paykull och jag fingo högsta graden och blevo initierade i alla ordens hemligheter, likväl med det villkor, att det skulle hållas tyst, inga högre band således nyttjas än dem, vi förut hade, och att vi i vår ordning framdeles efter utnämnande skulle mottaga reception ånyo.» Därmed var emellertid Paykull missbelåten, under det att Kellgren synes hava fäst mindre vikt vid ordensmaskineriet än vid sällskapets litterära uppgifter; i samband med denna upphöjelse tyckes han nämligen hava blivit »direktör» och redaktör av det fjärde band av Witterhetsnöjen — det tredje hade utkommit så lång tid förut som 1772, och före Kellgrens inträde såg det ut, som om sällskapet avsomnat. Genom honom fick det emellertid nytt liv, och 1781 var den fjärde delen färdig med dikter av Kellgren, Paykull, Clewberg, Tengström, Regnér och Ristell — således av den nya generationen; av den gamla uppträdde blott Wellander och Liliestråle. Emellertid ser det ut, som om Kellgren kort därefter börjat ledsna vid sällskapet, som ju svällt ut till en orden med flera hundra medlemmar, av vilka de flesta stodo främmande för vitterheten. 1782 skrev han till sin vän Schmiterlöw: »Att återkomma till Utile fruktar jag nog, att ingen femte del kommer ut ännu på ett par år. I höst, så snart våra arbeten åter börjas, avlägger jag mitt direktörsskap, som jag redan för länge missbrukat. Jag anser detta för det enda medel att återge sällskapet på någon kort tid den drift, som det i följe av sin sammansättning alltid är i fara att förlora. Det är en gammal bräckling, som beständigt måste lämnas i nya doktorers händer, vilka sins emellan må tävla att förlänga dess livskrafter». Och något mer än ett år senare berättade han för Rosenstein: »Utile Dulci lever, men i doktorernas händer. Man tappar ny blod, allt vad man hinner, i dess förslappade ådror, men den kommer ej väl dit, förrän den blir lika trög med den gamla. Kanske man kan réussera att få denna åldriga kroppen till barn på nytt, men aldrig mera blir den ung på nytt. De betydliga amputationer, som skett på en tid, Hofmans, Psilanderhjelms och Wellanders, dessa nitiska ledamöters frånfälle, hava märkligen försvagat den. Alla dess lysande band, titlar och stjärnor börja snart att bliva en föraktad prydnad.» För sällskapet hade han således

[1] Året därpå blev han ledamot av Uppsalafilialen Apollini Sacra.

Digitized by Google

förlorat intresse, 1786 stiftades Svenska akademien, och därmed var Utiles roll utspelad.

I det glada sällskapet Par Bricole tog Kellgren sitt inträde i januari 1780, och möjligen äro några dryckesvisor för det för övrigt okända sällskapet »Pro vino» samt några skämtsamma bidrag till ordenshistoriken, vilka Kellgren införde i Stockholms-Posten, skrivna för Par Bricole; kanske ock en bacchanalisk dikt till Elis Schröderheim på dennes födelsedag 1785. Men något större intresse har Kellgren knappt ägnat sällskapet, som för övrigt ju snarast parodierade ordensväsendet.

Franciskanerorden.

Vida mera betydde Franciskanerorden, och då denna är mycket karakteristisk för tiden, skola vi för en stund sysselsätta oss med dess historia. Tyvärr är denna föga känd; huvudlogens handlingar äro förlorade, men lyckligtvis finnas Uppsalafilialens kvar, och dessa sätta oss i stånd att bedöma karaktären. Huvudlogen i Stockholm tyckes hava stiftats 1780 eller 1781, och dess storkansler var Kellgren; kansler var Ristell, »deputerad» Paykull o. s. v. Orden hade ända till nio grader, dess ceremonier voro i samma stil som frimurarordens, men dess syfte rakt motsatt. Franciskanerorden var nämligen ett uttryck för upplysningen, och dess syfte var att bekämpa fanatism och fördomar. Direkt ateistisk var den icke, utan hade snarare en viss religiös anstrykning, naturligtvis deistisk. De första paragraferna i stadgarna lyda: »1) Som den högste guden är källan till all godhet och visdom, bör var och en franciskan honom en ren, fri och oskrymtad dyrkan bevisa; 2) Vidskepelse och fördomar böra utrotas, men med lämpa och försiktighet; 3) Ingen må med hot och bitterhet förebrå en annan dess olika tänkesätt i gudaläran, mindre med tvång och hotelser söka påtruga honom sina egna.» Karakteristiskt för orden var, att den därjämte var litterär, alldeles som Utile Dulci. Varje ledamot var skyldig att var tredje månad inlämna något »lärt eller vittert» arbete, och i Uppsalalogen upplästes flera av Kellgrens dikter, Paykulls Domald m. m. Medlemmarna voro tämligen många och från ganska olika samhällsklasser; i Uppsalalogen möta vi professorer, docenter, studenter, borgare, militärer och även präster — hela medlemsantalet uppgick här till sist till 150. Som ordenslokal disponerade Uppsalalogen, »Pallas tempel», hela den övre våningen i rådhuset. I denna funnos blott tre grader, av vilka den andra kallades »eldsbröder», och för denna grad finnes ett receptionsformulär, som här i starkt förkortad form skall meddelas, då det visar, huru frimurarfantasierna genomsyrat även mystikens motståndare.

Digitized by Google

Alla bröderna samlas uti ett rum utanför Templet, som kallas Tribunalet, och sitta där omkring ett långt bord, varpå ligger den heliga skrift, tallrikar med blod, bilor, kedjor och värjor. Den »anklagande brodern» är klädd såsom munk. Tribunalet öppnas av preses, som slår ojämna slag och säger:

— »Anklagande broder! Kan mildhet hos oss i dag äga rum och blidka våra hjärtan?

— Nej, hämnd, hämnd, hämnd, ty himlen är förtörnad!

— Samtliga ledamöter i Tribunalet, huru är eder önskan?

— Hämnd, hämnd, hämnd!

— Anklagande broder! Har det kommit till eder kunskap, om någon är delaktig i sådana brott, som här snart komma att straffas?

— Ja, några hava trängt sig ända till våra förmurar, och deras avsikter äro ganska ovissa.

Anklagande brodern går härpå ut till recipienterna, som äro i ett mörkt rum, och bär i ena handen ett kors; efter honom följa två bröder, som bära i ena handen en fackla och i den andra en dragen värja. Den anklagande brodern säger:

— Förmätne! Huru vågen I framställa eder för det förfärliga Tribunalet, som här innanför är samlat och där Hämndens Gud tillbedes?

Sedan recipienterna förts inför Tribunalet, vänder sig preses till dem och yttrar:

— Ni ser här Guds heliga ord och de vapen, han givit oss att utrota de brottsliga, som våga om honom tänka olika mot oss. Döden är det minsta straff, sådana uslingar bör övergå, och den himmelska och oföränderliga rättfärdigheten skall snart genom en evig fördömelse fullborda deras plågor. Ni ser här blod, som vi förvarat efter en med rätta olycklig, oss till uppbyggelse, er till varning och förskräckelse. Men detta är ändå ej nog att till eder död djupt i edra hjärtan skärpa vår tros nödvändighet. Anklagande broder! Av ömhet för deras timliga och eviga bästa, för dem till det välförtjänta straff, som här bredvid genast skall gå i verkställighet över en brottslig förfäktare av kätterska läror.

Recipienterna föras därefter in i ett svartklätt och illa upplyst rum. Mitt på golvet ligger ett rött kläde, varpå den lidande ligger på knä med händerna hopknäppta, sträckta mot himlen. Omkring honom står vakt med dragna värjor och framför honom en munk med ett kors i handen. Då recipienterna inkommit, säger munken:

— Varför avbryta den lidandes sista stunder?

Den anklagande brodern säger:

— Jag har på stora Tribunalets befallning hitfört dessa till sin tros styrkande att se denne syndares sista öde.

Den lidande reser sig härpå upp med fasa och säger hastigt:

— Rättfärdiga himmel! Om du hör en uslings sista böner, så förlåt dessa slukande vilddjur deras grymhet och låt mig bli deras sista offer!

Då han sagt detta, springer munken hastigt fram, håller handen för hans mun och ropar:

— Hädelse, hädelse! Vakt, fören honom härifrån och utriven hans hädiska tunga, innan hans brottsliga huvud avfälles.

Den lidande bortsläpas, och recipienterna skola föras tillbaka till Tribunalet. Detta har emellertid försvunnit, och i stället visar sig »Templet», vars preses är »Tempelmannen» (logens högste dignitär). Denne säger:

Digitized by Google

— Nitiske broder Tempelledare! Är Tribunalet skingrat och Sanningens makt återställd?

— Ja, rådande Tempelman! Fridens Gud är endast av oss dyrkad.

Efter åtskilliga ceremonier införas nu recipienterna i Templet, där Tempelmannen yttrar till dem:

— Välkomna, mina bröder, att hos oss dela en helgad fristad mot de grymheter, varav ni sett så gruvliga vedermälen. Loven I vid heder och ära att för alla obehöriga dölja, vad ni i dag förnummit, och de kunskaper, er nu skola lämnas?

Sedan de svarat, erhålla de eldsbrödernas tecken och »tilldelas kunskaperna . Därpå hålles ett tal till dem, varpå Templet tillslutes.

De tal, som höllos inom orden, handlade nästan alla om upplysningens välsignelser och fanatismens hemska följder. Kellgren höll ett tal om den bekante Jean Calas, andra talade om Henrik IV:s mord, Bartholomeinatten o. s. v. Ett tal börjar: »Mänskligheten har förgäves ryst över strömmar av blod, komna av en i religionsmål olika tänkande menighets blinda nit», ett annat: »Vantron har alltid gjort förödelser så inom som utom de mänskliga varelserna. Tideböckerna synas därav fläckade flera tusen år tillbaka» o. s. v. Det verkar därför nästan uppfriskande, då en talare söker variera temat: »Första stunden, då det blev mig uppdraget att på denna dagen tala, vägde jag något om ämnet. Jag tänkte först avmåla den lasten, mot vilken vår orden så häftigt strider, men vid närmare eftersinnande valde jag ett motstridande ämne. Mina bröder, bliven ej förfärade! Jag ärnar tala om onödigheten att i våra dagar förmana mot fanatismen.»

Den, efter vad det förefaller, störste entusiasten för ordens uppgift var en ung hovjunkare, Gustaf von Paykull; han var född 1757, hade nyss förut slutat i Uppsala samt (1779) skrivit in sig i kansliets utrikesexpedition. Vid denna tid var han mycket intresserad för vitterheten, skrev med i Utile Dulcis fjärde del, författade en av Voltaire starkt påverkad tragedi, Domald (1783), som är ett inlägg för toleransen och ett anfall på »prästbedrägerierna». Dessutom var han bekant för åtskilliga lasciva poem i Kellgrens stil. Franciskanerorden var därför en sammanslutning alldeles efter hans sinne. Kellgren däremot tyckes hava börjat finna ordensapparten något löjlig, och till Rosenstein, som då vistades i Paris och nyligen blivit invald, skrev han 1783: »Tusen tacksägelser för all den nit och möda, herr hovjunkaren använt för Templets heder. Paykull har säkert talt av allt sitt hjärtas och sin hjärnas fullhet, då han givit herr hovjunkaren ett så livligt intérêt för saken. Jag gratulerar regeringsrådet Zibet, att han ej råkat honom före sin avresa. Han hade helt säkert måst lova honom med högra handen på

Digitized by Google

Digitized by Google

Sthl. d. 19. April 1791.

Min Nådiga Bror.

Du visar dig mycket förtrytad af Recensionen i St. Posten. Jag undrar ej derpå. Men hvarken jag eller Lenngren hafva någon del deri, ej heller har det stått i vår magt att förhindra det. Du ser saken falskt, om du tror mitt förhållande till de öfrige Redacteurer af Bladet vara detsamma, som emellan P. mästaren och hans Betjenter. Jag har ingen annan rättighet, än den att förbjuda att något får införas som kunde strida mot Författningarne. Men i hvad som angår litteraira omdömen, tillhör mig ej att neka Redacteurerne den frihet, förutom hvilken de icke åtogo sig ett sådant besvär. Allt hvad jag kan, är att råda och anhålla; det har jag ock gjort, men utan framgång. För den ...

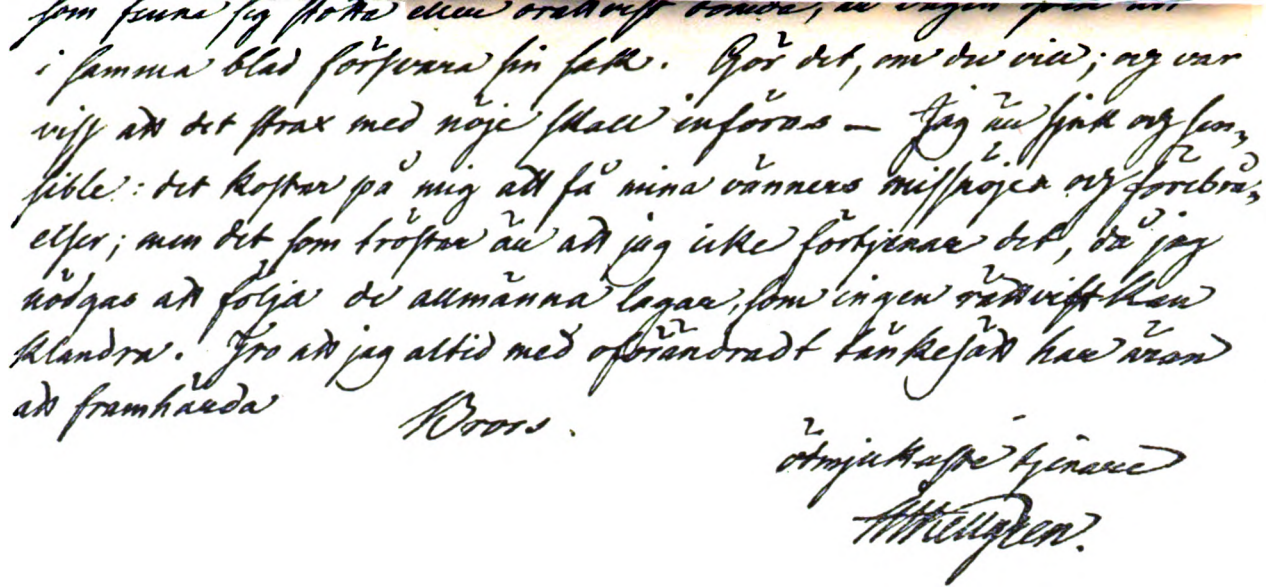

Brev från Kellgren till H. C. Schmiterlöf.
Kungl. Biblioteket. (Autografsaml.)

Digitized by Google

Digitized by Google

hjärtat och den vänstra mot himlen att upprätta tempel i alla byar han genomfar. Men vem vet, vad han torde göra av egen drift? Om jag känner honom rätt, är han en terribel entusiast i ordens affärer. Att tala sanningen har jag alltid för min del varit ganska medelmåttigt förtrollad i dessa allvarsamma barnlekar, och om en trettio år härefter torde jag finna dem rent av ledsamma. Men allt har sin goda sida, och det givs en hel hop av gamla och unga pojkar, som om de ej sysselsattes med ingenting, skulle törhända göra något värre än ingenting.» Med all sannolikhet gör man också orätt, om man betraktar den ganska talrika Franciskanerorden såsom en sluten trupp i upplysningens tjänst. En stor del — kanske de flesta — av medlemmarna var nog mest intresserad av själva ceremonierna och vida mindre av upplysningsidéerna; bland medlemmarna återfinner man t. ex. frimuraren Oxenstierna, som ju var avgjord mystiker. I den stora upplysningsstriden synas franciskanerna ej hava deltagit, och det sista brevet från moderlogen i Stockholm till filialen i Uppsala är från 1786. Sedan tyckes sällskapet hava avtynat.

G. von Paykull.

Oljemålning av P. Krafft d. y. Tillhör friherre G. H. von Paykull. Vallox-Säby.

Ordensvurmen.

Även Paykull förefaller hava kommit till samma åsikt som Kellgren, och den komedi, med vilken han inledde upplysningsstriden, Ordensvurmen, är riktad mot tidens smak för hemliga ordnar i allmänhet. Komedien skrevs redan 1784, och meningen var, att den skulle uppföras på Stenborgs teater den 5 februari 1785. Detta uppgives på den tryckta upplagans titelblad. Som vi strax skola se, kom denna representation likväl icke till stånd. Paykulls stycke är en — ganska lyckad — imitation av Tartuffe. Dess hjälte är bedragaren Tritheme, och Orgons roll uppbäres av den enfaldige Silvander, vars vurm är hemliga ordnar. I första akten hittar Tritheme på en ny orden, vars stormästare Silvander skall bliva.

Digitized by Google

Som bekant berättas i bibeln, att profeten Bileams åsna talat, åsnans ord hade i hemlighet bevarats inom en orden, och denna hade Bileam kallat Chamoriter:

Då sedan åsnan dog, precis på hennes grav,
Han bygga lät ett stall att bröderna församla;
Men att i ovisshet ej någon skulle famla
Han också lösen gav åt varje äkta bror,
Och det blev åsnans namn, på judiska, Chamor.
I några tusen år dess orden sedan vilat,
Till dess, av iver tänt, mitt snille lyckligt ilat
Att väcka honom opp och ge ett nytt behag,
Och detta stora verk fullkomnat är i dag.
Nöjd med min äras glans jag nu kan tronen lämna.
Jag till vår ordens chef och Bileam vill nämna
Silvander. Tag emot ett rum, som hedrar er.

Denna urgamla, nu återupplivade orden hade således en historia, som erinrade om frimurarnas. Logen kallas stall, medlemmarna dubbas till åsnor, och deras lösen är Chamor, på svenska åsna. Uti den andra akten lovar Tritheme att frambesvärja en ande. Silvander faller tre gånger på knä, men kan ej skönja den ande, som Tritheme däremot säger sig se. Det beror — förklarar Tritheme — därpå, att Silvanders hjärta icke är rent. Kraftigare medel måste således användas, och Tritheme framtar då en dödskalle, slår tre slag och ropar: Hör ande, skynda fram!

Tritheme: Väl — ser ni ej en rök?
Silvander: Jag tycker som en dimma.
Tritheme: Än något sken?
Silvander: Jag tror — — jag ser liksom en strimma
Av något himmelskt ljus.
Tritheme: Syns något mera där?
Silvander: Ack ja, det ganska visst en riktig vålnad är.

Scenen påminner onekligen om synen i Kärnbo kyrka. I den tredje akten få vi bevittna en reception hos chamoriterna, som slutar därmed, att bedragaren avslöjas och häktas. Sensmoralen blir en komplimang åt Gustav III — en komplimang, vars upprikthet måhända kan ifrågasättas. Vi — heter det — leva i en tid, »då sanning och förnuft från tronen strålar sprider.»

Vad? Vid en sådan dag, bör vantron åter våga
Att kalla mörkret fram och släcka snillets låga?
Nej, må i evig följd av sälla tidevarv
Förståndet odlat bli och ljuset gå i arv.

Detta smicker till konungen hjälpte emellertid icke, ej heller att Paykull varit nog förtänksam att för hertig Karl på förhand upp-

Digitized by Google

läsa valda delar ur lustspelet. Så snart stycket blev bekant för ordensmystikerna, slogs alarm, och frimurarna förmådde konungen till ett förbud mot komediens uppförande. Att grunda detta på gycklet med ordensmystiken var naturligtvis omöjligt, och man tog därför sin tillflykt till religionen. Författaren hade gycklat med den i bibeln omtalade profeten Bileams åsna, man fick en kyrkoherde Blomberg att anmäla saken inför konsistorium, ehuru Blomberg ärligt nog förklarade sig blott hava sett några »provstycken». Konsistoriet, som icke sett ens dessa, men visste, vilka stodo bakom Blomberg, anmälde emellertid saken för justitiekanslern, som tills vidare förbjöd uppförandet — allt detta på en enda dag (den 4 februari). Konungens resolution fattades den 18 mars, och i denna förbjöds pjäsen såsom »i flera avseenden anstötelig», och i maj infördes teatercensur. Kungl. Maj:t stadgade där, »det inga teaterpjäser på svenska språket måga tryckas eller uppå privilegierade teatrar i Stockholm eller landsorterna uppföras, innan de hos vårt hovkanslersämbete blivit anmälda och därstädes behörigen privilegierade». Lyckligtvis blevo Kellgren och Clewberg teatercensorer, och i verkligheten blev censuren således ej vidare sträng. Men förordningen visar dock, att vederbörande ordensbröder högst kännbart träffats av satiren, ty prästerna lära ej hava varit vidare intresserade för saken, utan endast givit vika för den starka påtryckningen från högsta ort. Genom konsistoriets ingripande förrycktes emellertid själva stridsfrågan. Uppmärksamheten drogs från ordensväsendet och riktades mot kyrkan, och det var denna, som nu gjordes till föremål för löjet. Paykull var emellertid ej mannen att taga upp striden mot vare sig ordnar eller kyrka. Han blev rädd, förklarade, att han varken velat angripa religionen eller ordensväsendet, och i brev till Reuterholm gjorde han sedermera under förmyndarregeringen en formlig avbön: »Herre Gud, hur är det möjligt, att en furste, som ädelmodigt förlåtit verkliga brott, icke efter elva års förlopp skall kunna förlåta en pojkaktighet utan alla följder av en tjugo års yngling, som tänker helt olika nu och då». Paykull hade blivit frimurare och vädjade ur den synpunkten till Reuterholms ädelmod: »Jag är ej nog lycklig att äga de höga maçonnerigraderna, men jag vet, att Eders Excellens äger dem, och jag vet även således, att ej deras moral predikar oförsonlighet». Brevet hade önskad effekt. Paykull togs verkligen till nåder och befordrades.

Den, som tog upp striden — ehuru denna gång visserligen blott mot kyrkan — var icke Paykull, utan Kellgren. Några dagar efter förbudet lästes nämligen i Stockholms-Posten en av Kellgren skriven

Digitized by Google

fabel om åsnan Borac, som enligt Koranen en gång burit profeten på sin rygg. En »turkisk bel-esprit» hade varit dristig nog att skämta med det heliga djuret. Men vad hände? Hela det muselmanska prästerskapet råkade i uppror: Slå ihjäl kättaren! Häng eller bränn upp försmädaren! Men skalden räddade sig upp på Pegasus, höjde sig i luften och lovade att hos snillets gud till de andligas ära skriva en lovsång, vilken

> Skall varje muselman med skräck och vördnad lära,
> Att då man sårar åsnors ära,
> Man sårar hela eder corps.

Om Ordensvurmen och om Borac utspann sig en häftig tidningspolemik, i vilken även Leopold, anonymt, på sitt försiktiga sätt deltog med en längre recension i Stockholms-Posten. Han låtsar i den — för att ej stöta de höga ordensvurmarna — tro, att en dylik vidskepelse endast funnes hos de lägre klasserna och att Paykull blott åsyftat swedenborgarna. Med dessa försiktighetsmått vågar han dock försvara befogenheten av Paykulls satir. »Låtom oss komma ihåg, att det är blott sedan i går, som vi upphört att bränna häxmästare och sejerskor, och att det är således först i dag, som vi kunna begynna le däråt. Den grova vidskepelsen har flytt, men en finare återstår, som ännu tager sina hemliga offer bland den lägre (!) allmänheten, synnerligast på en tid, då — Gud bättre — den swedenborgska läran bjudit henne sin skuldra att stödja sig vid.» Det var detta, författaren satiriserat, men »ingalunda ordnar i allmänhet, vilka icke bestå i tomma ceremonier, eller den profetiska åsnan, vars minne våra heliga böcker tillräckligt freda från ett kristnom oanständigt åtlöje». Även Bileams åsna hade således fått sin Ehrenrettung!

Pro sensu communi.

Emellertid hade just vid denna tid swedenborgianismen börjat gripa kring sig i huvudstaden, i november 1786 hade det Exegetiska sällskapet stiftats och de magnetiska séancerna hade börjat. Dessa senare gjordes till föremål för ett gyckel i en komedi av skådespelaren Björn: Det oskyldiga bedrägeriet, som uppfördes på hösten 1787 på Ristells teater. Pjäsen gick igenom censurens eld — censor var ju Kellgren — och om uppförandet berättar Schröderheim, att applåderna voro långa och bullersamma: »I början, så länge pjäsen attackerade mesallianser och gamla familjers företräden, voro de anförda av hertigen av Södermanland, som i det ögonblicket kanske för första gången charmerade publiken. När ridiculen föll på magnetismen, var Salomos visaste helt stilla, men kungl. sekreteraren Kellgren ifrån direktionslogen, biträdd av folk med sens commun på parterren, satte sig då i spetsen för handklappningarna.»

Digitized by Google

Då detta skrevs, hade den stora upplysningsstriden redan pågått någon tid. 1787 års årgång av Stockholms-Posten inleddes med ett meddelande om ett nybildat sällskap: Pro sensu communi. Det var tydligen riktat mot ett verkligt sällskap, det några månader äldre exegetiska. En sammanslutning av det sunda förståndets vänner — heter det — var tydligen nödvändig, »då vantron stigit ned ända till fånighet och tron gått in i vetenskaperna», och »det tyckes som det goda förnuftet vore hart när att förvisas både ur den vittra och lärda världen, både ur konsternas och vetenskapernas rike». Pro sensu communi skulle hämnas förnuftets ära, upprätta dess makt, »tvinga dess avfällingar till blygd och sansning och återföra människan till den gräns av rätt och sant, utom vilken allt är förvillelse eller förnedring». Sällskapets ledamöter — heter det vidare — »fördelas i *synliga* och *osynliga,* närvarande i huvudstaden och kringspridda i hela riket. Bådas antal är oinskränkt. Var och en medborgare av upplyst förnuft och dygdigt uppförande — följder av varandra — är säker att höra till den senare klassen och kan, när han sig anmäler och dessa egenskaper bestyrker, bliva upptagen i den förra.» Sällskapets stora högtidsdag är den 29 augusti, ty denna dag för 154 år sedan hade John Locke blivit född, »den förnuftigaste man, som jorden burit». Såsom andra sällskap ville även Pro sensu communi utsätta tävlingsämnen, och för detta år hade man bestämt: Man äger ej snille för det man är galen. »Som denna inrättning icke är någon orden, men ett sällskap och ett sällskap av förnuftiga män, så finnes där ej varken ceremonier eller hemligheter, uppfunna, de förra i brist av förnuft, de senare att förvilla det».

Franciskanerorden hade således efterträtts av Pro sensu communi. Men detta var icke en gång ett sällskap, ty det bestod av Kellgren ensam, ehuru han visserligen biträddes av Rosenstein och andra, och sällskapet var därför endast en fiktion. Striden mot samtidens övertro började nu på allvar. I det nästa numret av Stockholms-Posten publicerade Kellgren en följd av teser, i vilka upplysningens program klart och bestämt formulerades. Den första lyder: »Två gånger två är fyra». Men sedan följa andra, som vidare utveckla denna sats: »Den ålder, vari vi leva, torde bliva en gåta för tillkommande släkter. Aldrig såg man sanningens ljus sprida en mera allmän och renare dag, aldrig lättro och vidskepelse, fördomar och villor sänka människor i en djupare förnedring». »Medelålderns barbari var vida vägnar icke så nesligt, ej heller så farligt som det, varav vi nu hotas. Det var ett foster av okunnigheten och skulle försvinna med henne. Man sov då och drömde; nu rasar

Digitized by Google

man vaken. Man yrade då av mattighet, nu av blodfullhet och frosseri.» I en följande tes vänder Kellgren sig mera direkt mot de galenskaper, för vilka förut redogjorts i kapitlet om mystiken: »Det förargar oss, när vi höra, att så mycket klokt och hederligt folk endast nöja sig med att skratta åt den stora mängd av bedragande narrar, som överflöda i vårt tidevarv: guldmakare, swedenborgianer, mesmerianer, somnambulister, andars framkallare, skattsökare, nummerpunkterare, universaldroppmakare etc. etc. etc. Oss tyckes, att dessa upptåg passera allt skämt och borde bemötas i följd därav. Må dessa narrar tro för sig, vad dem lyster, men så snart de försöka att utbreda satser, som förnedra människosläktet, som fördärva själva källorna av allmänna förnuftet, då synes oss, att tid vore till ett allvarsammare beivrande.» Teserna sluta med tvenne satser, som hava en ganska genomskinlig adress: »Ordensceremonier voro fordom ett medel att dölja kunskaper, som därunder förborgades, nu att giva misstanke om kunskaper, som ej ägas». »Nämn oss en stor ordensbror, som ej varit en liten människa».

Om dessa teser utbröt nu en våldsam tidningsfejd, och i Stockholms-Posten intog Holmberg opartiskt även motsidans artiklar. Medlemmarna av Pro sensu communi beskylldes för att vara ateister, och -- heter det — nämn oss en enda religionsföraktare, som icke »befinnes en ömkansvärd människa; men jag kände ännu aldrig en enda stor ordensbroder, som icke var en öm och välgörande man, undergiven sin konung, trogen fäderneslandet». De båda riktningar, som förut mer eller mindre öppet anfallit statskyrkan, stodo nu såsom oförsonliga fiender mot varandra. Snarare vädjade bägge till kyrkan, som emellertid till en början höll sig i bakgrunden. Kampen mot upplysningen fördes nästan uteslutande av swedenborgarna, och i april bildade även dessa ett fingerat sällskap såsom en motsats till Pro sensu communi. Det nya sällskapet hette »Pro usu rationis vero eller för det sanna och gagnande förnuftet». Så fortgick striden med oförminskad häftighet till oktober, då Stockholms-Posten innehöll en redogörelse för Pro sensu communis högtidsdag. Vid denna hade priset i skaldekonsten tilldömts ett poem över det uppgivna ämnet: Man äger ej snille för det man är galen. Och därpå infördes såväl poemet som de kanske ännu mera dräpande anmärkningarna till detta, vilka icke — som man en tid trodde — voro författade av Rosenstein, utan liksom dikten flutit ur Kellgrens penna.

Man äger ej snille för det man är galen.

Dikten — som även har ett estetiskt syfte och delvis upptager satser från polemiken mot Thorild — vänder sig mot den nya tidens brist på kritik. Man vördar storheterna inom andens värld, men

Digitized by Google

man uppmärksammar ej, att även de hava en begränsning. Man imiterar därför felen hos dem och tror dessa vara förtjänster. Även en skald som Homeros »slumrade» stundom och gjorde sig skyldig till osmakligheter, vare sig dessa nu berodde på tidens brist på kultur eller på andra orsaker. Milton har givit en sådan skildring av Evas kärlek och paradisets lycksalighet, att man kan betvivla, »det någon skald på jorden uppnått styrkan av hans snille», men icke dess mindre kan man »göra en mycket lång förteckning på de dårskaper att ömkas åt, de orimligheter att förvånas av, de otäckheter att vämjas vid, varmed Miltons Paradis överallt är uppfyllt». Även ett så klart huvud som Newtons förföll till sist till apokalyptiska dårskaper. Och i våra dagar hava vi fått dårar som Mesmer och Swedenborg, den senare »helt rätt och slätt — en fåne». Man kan — skriver Kellgren i anmärkningarna — »tycka, att detta yttrande är nog hårt om en man, som ehuru ej berättigad genom stora upptäckter att räknas ibland snillen, likväl icke varit utan förtjänst mot vetenskaperna». Men dels äro hans mineralogiska och kemiska arbeten försvinnande få mot hans mystiska, dels vittna de mera om minnet av vad han lärt än om redigheten av vad han tänkt. Också dårar kunna då och då hava ett ljust ögonblick. Värst är likväl imitatorum pecus, dessa herrar utan smak, som tro sig bliva stora genom att härma de stores brister — swedenborgare, rosencreutzare, drömtydare, skattsökare, nummerpunkterare, magnetisörer etc. Här bliva särskilt anmärkningarna rent våldsamma. Swedenborgarna, »dessa de ursinnigaste av alla jordens fantaster, förtjäna rätt väl att anföra bandet. Alla andra svärmare pläga dock rasa med en viss ordning, pläga dock härma en viss slutkonst och draga mer och mindre rimliga följder av orimliga principer. Men dessa äga en sig ensamt tillhörig gåva att oskiljaktligen förena den grammatikaliska oredan med den logiska, ordens mörker med meningarnas». Därpå följer en förkrossande citatsamling ur den senaste swedenborgska litteraturen, även ur Nordenskiölds Oneiromanti. Sedan Kellgren därefter hånat ned nummerpunkterare och skattsökare, övergår han till magnetisörerna, och publicerar här ett protokoll, som med all sannolikhet är autentiskt:

»För att undvika en ledsam vidlyftighet vill jag endast anföra ett förkortat protokollsutdrag över de flera Swedenborgico-magnetiska sessioner, jag själv bevistat, och vid vilka jag ömsom varit frågare och åhörare. — Interlokutörerna äro: frågaren, anden och magnetisören.

(Spektatörerna församlade. Magnetisören anländ med en clairvoyant piga. Pigan placerad, magnetiserad, somnad. Sömnen så djup, att, fast magnetisören dels stack henne med en knappnål, så att blodet — ej kom ut, dels nöp henne i armen, så att — han själv grinade därvid, så hördes hon icke säga,

Digitized by Google

att hon kände det allra minsta. Av de tvenne andar, som vanligen talade genom pigan, nämligen Anna Stina och Lars Anders, framkallades först Anna Stina på sällskapets begäran.)

1:a frågaren: Säg mig, Anna Stina, är jag frisk eller sjuk? Anden: Så där mitt emellan. Vari består min sjukdom? I en liten förkylning. — Hur skall jag göra för att bli frisk? Bed Gud, och låt magnetisera dig!

2:a frågaren: Huru många goda andar har jag? Svarades: 3. — En stund därefter gjorde samma person samma fråga. Svarades: 2. — Än huru många onda andar? Ja, kära du, dem kan ingen räkna. — En stund därefter samma fråga. Svarades: 4.

3:dje frågaren: Dog Karl XI en naturlig död? Ja, visst gjorde han det. — Men det sägs ju, att han blev förgiven? Ja, visst blev han det. — Och du sade ju nyss, att han dog helt naturligt? Ja, visst var det en naturlig död.

4:de frågaren: Kan du säga mig, om min far är salig eller ej? Om du ber Gud vackert, så kan du i sömnen få uppenbarelse därom. — Men kan du inte själv säga mig, i vad tillstånd han är? Jag skall fråga därefter . . . Jo, han är visst salig. (Den frågande hade sin far i livet.)

5:te frågaren: Säg mig, i vad tillstånd min salig hustru befinner sig? Hon svävar nu mellan graderna. — Kan det nånsin bli folk av min dotter eller ej? Åh, nog blir hon bra alltid. (Den frågande hade aldrig varit gift.) — — —

Lars Anders framkallades.

7:de frågaren: Säg, vilken bör man tro, antingen Luther eller Swedenborg? Du bör tro dem bägge två. — Men, när de strida emot varannan såsom i läran om rättfärdiggörelsen, vilken bör jag då följa? Ja, kära du, nog är Luther bra, men Swedenborg är ändå likare.

8:de frågaren: Hur mycket pengar har jag på mig? Det vet du nog själv. — Var skall jag äta middag i dag? Det behöver jag inte säga dig. — Men du svarar ej på vad jag frågar.

Magnetisören förargad: Det får man ej undra på. När man frågar för att gäckas, bör man ej vänta sig annat svar. — Men jag försäkrar er, min herre, att jag alldeles inte gäckas. Jag har endast velat höra, om anden vet, vad jag vet, innan jag vill besvära honom att säga, vad jag inte vet. — Men sådant visar ett misstroende, som anden ej kan tåla? Men då är han ju ganska envis? — Det torde också hända. Ty man bör noga observera, att ingen annan ande går in i en människa än den, som med henne har samma karaktär, samma böjelser och fel. Också måste jag bekänna, att denna pigans fel är att vara litet envis. — Men säg mig, min herre, är ej också andens fel att vara litet dum? Jag vill göra honom en fråga. Hör du, Lars Anders, hur mycket gör 12 gånger 12? — (Intet svar av Lars Anders.) Magnetisören brydd: Min herre, man bör ock noga observera, att ingen annan ande tar sin boning hos en människa än den, som med henne har lika grad av upplysning. — Det var det jag borde vänta mig. Nå väl då, jag vill göra en ganska simpel fråga: Huru långt är det härifrån och till Öregrund? — (Ändå intet svar.) Magnetisören flat: Men, min herre, varför fråga om sådana världsliga saker? Nog vet ni, att en ande ej sänker sig ned att ta kunskap om sådana ting. Fråga något ur andevärlden! — Må göra. Säg, Lars Anders: Huru gammal var min syster, när hon gick ur världen? — Det skall jag säga dig en annan gång. — Men varför icke nu? — Jag skall först fråga efter. — Magnetisören med hastighet: Det är ganska naturligt. Andevärlden är mycket stor, den innehåller alla de avlidnas själar från världens begynnelse. Således kan en ande omöjligen

Digitized by Google

känna alla andra andar, förrän han frågat sig för . . . Men jag fruktar att människan kan må illa, om hon sover längre. Hör du, Lars Anders, törs människan sova längre? — Nej, kära du, gör för allting slut, och väck henne snart, annars kan hon få konvulsioner.

(Människan väcktes, och session var slut.)

Denna korta dialog torde göra till fyllest för att visa både beskaffenheten och ändamålet av den nya magnetismen; och om någon skulle tvivla på sannfärdigheten av vad jag anfört, må han göra lika frågor, och han skall finna lika svar.»

Dikten, som börjar såsom en satir, övergår till sist till ett flammande patos:

Men lämnom skämtets udd! För svagt dess vapen är,
När lagen ropar hämnd och religionen blöder,
När samfundslugnet störs och villan upprätt bär
Mot sanningen den arm, som sveket hemligt stöder.
— — —

O Manhem! Lika nämnt av gammalt mannavett
Som gammalt mannamod! O säg! Var skall du hamna
Ur dessa villors djup? Ett år och ännu ett;
Och Bälten skall med blygd ett vidsträckt dårhus famna.

Från dårskap är all last; all dygd av ljuset är.
Ett brott mot vettets bud är brott mot majestätet,
Mot mänskans majestät och ditt, regent! Ty lär,
Där fanatismen går, går upproret i fjätet.

Upplysningen och mystiken.

Då Kellgren beslöt sig för detta angrepp på ordensmystiken, hade han riskerna fullkomligt klara för sig. Ekonomiskt var han ju beroende av konungen, av de sinekurer, som denne givit honom. Och konungens ställning var ingalunda säker. I striden om Ordensvurmen hade han tagit mystikernas parti, och det kunde befaras, att han ännu en gång skulle göra det. Till Rosenstein skrev Kellgren några dagar, innan han publicerade sin dikt: »Jag kommer att reta många mäktiga fiender, men jag vågar mig upprepa, vad Boileau sagt vid ett lika tillfälle: Eh bien! Je serai honnête homme, et je ne les craindrai point.» Emellertid fordrades det icke blott mod, utan även diplomatisk skicklighet att föra denna strid till ett lyckligt slut, och här var Rosenstein Kellgren till en ovärderlig hjälp. Han stod vid denna tid konungen ganska nära och förstod att skickligt spela på Gustav III:s känslosträngar. Oppositionen, särskilt inom adeln, hade under den sista tiden vuxit högst betydligt, de ledande inom de hemliga sällskapen voro i regeln aristokrater, och dylika hemliga sammanslutningar voro ju under en allt mera enväldig regering onekligen farliga, så mycket mer som den opålitlige och lättledde

Digitized by Google

hertig Karl av dem när som helst kunde spelas ut mot konungen. Rosenstein begagnade denna angreppspunkt och hade här prevenerat Gustav III — med framgång. Samma synpunkt antydes ock i Kellgrens poem, och som det tyckes var konungen ej misslynt över, att löjet började gå ut över brodern. På denna sträng spelade Rosenstein mycket skickligt, och månaden efter det Kellgren publicerat sin dikt och medan Rosenstein arbetade på sitt i Stockholms-Posten sedan införda försvar för denna, skrev han till Gustav III: »E. K. M. har alltid visat mig för mycken nåd, att jag skulle kunna göra något utan att taga E. K. M. till min förste domare. Jag har för att försvara Kellgren och upplysa allmänheten skrivit ett slags apologi för sällskapet Pour le sens commun. Den har efter min tournure blivit nog allvarsam, filosofisk och politisk, nämligen så långt filosoferna äro politici. Många torde finna mig sérieux. Men E. M. känner, att jag har mitt sätt att se vidskepelse och sottiser. Då andra skrattade åt Björnram, kom jag ihåg, att de preparationer, han gjorde, innan han visade andar, till en del voro desamma, som nyttjades med Ravaillac. Jag skulle akta mig att göra denna reflexion till någon annan än E. K. M., men jag lägger den till grund för nödvändigheten att, så snart svärmerier visa sig, på ett beskedligt sätt upplysa allmänheten. La raison est la seule arme qu'il faut employer et cette arme emporte toujours la victoire. En biorsak har även lett mig. Jag tycker, att då E. M. är borta, är det ingen skada, att allmänheten occuperar sig med mig och Kellgren, med Sens commun och Swedenborg, hellre än med något annat». Det sista var en mycket skicklig vändning. Gustav III var vid denna tid ivrigt sysselsatt med de hemliga förberedelserna för det ryska kriget och hade i det syftet gjort ett besök i Köpenhamn; han hade därför alla skäl att få allmänhetens uppmärksamhet vänd från politiken och på andra frågor. Följden av Rosensteins diplomati blev också, att konungen ställde sig neutral och snarast välvillig, ty trots sin böjelse för occultismen höll han dock på att i den allmänna opinionen gälla såsom upplysningsmonarken.

Rosensteins artikel till försvar för Pro sensu communi var även i andra avseenden diplomatisk. Kellgren hade djärvt anfallit de hemliga ordnarna, andeskådarna, skattgrävare, guldmakare, nummerpunkterare o. s. v. — således just den vidskepelse, som florerade inom de högre kretsarna, och detta var onekligen ganska farligt. Rosenstein sökte att moderera angreppet. De villfarelser, Kellgren anfallit, tillhörde det förgångna, och sällskapets syfte var icke att göra ordenssällskapen löjliga: »Vi röra ogärna vid ett ämne, som kan synas angå ganska vördnadsvärda och av oss högaktade per-

Digitized by Google

soner. Men åsidosättom personerna och talom sanningens språk. Hava ordenssällskaperna här i Sverige gått till ytterligheter eller icke? Har här i landet existerat en ordensyra eller ej? Medan denna yra påstod, kunde många skäl föranleda till stillatigande. Men sedan den är förbi, sedan den av alla anses, såsom den bör, så är det tillåtit att nämna den på ett sätt, som befriar en samtid för dess återkomst.» Att denna förklaring göt mycken olja över vågorna, må man dock äga rätt att betvivla. Allmänheten förvillades nog icke, men man hade dock erbjudit ordensbröderna ett skydd, bakom vilket de kunde rädda sig.

Viktigare var, att redan i Kellgrens dikt hade själva huvudanfallet icke, såsom i Paykulls lustspel, riktats mot ordnarna, utan mot swedenborgarna d. v. s. medelklassens vidskepelse, och faktiskt kom striden att stå mindre mellan upplysningen och ordensväsendet än mellan upplysningen och swedenborgianismen. Rosenstein sökte visserligen även här förmildra skärpan i Kellgrens anfall. Men på denna punkt är han vida mindre eftergivande. Sällskapet har aldrig nekat — skriver han — »att i Swedenborgs lära och skrifter finnes här och där någon vacker och uppbygglig sats». Men det är icke dem, man antastat: »det är Swedenborgs dårskaper, hans syner, hans andevärld, hans korrespondenslära, hans löjliga och oanständiga bok De amore conjugiali». Denna begränsning av striden till en kamp mellan upplysningens vapendragare och swedenborgarna gav de förra en tydligen avsedd taktisk fördel. I den förra sammandrabbningen, då det gällde Paykulls stycke, hade statskyrkan, om än motvilligt och tvingad, ställt sig på ordensentusiasternas sida, och den ursprungliga stridsfrågan hade därigenom förryckts till att bli en kontrovers mellan ortodoxi och upplysning. Nu kom frågan i ett helt annat läge. Förut hade sekterna och upplysningens vänner betraktat sig såsom vapenbröder i kampen mot statskyrkans intolerans. Nu däremot hade de forna vapenbröderna råkat i tvist med varandra, och den under neologiens tid ganska undanskjutna statskyrkan hade att välja parti. Man valde då att gå *emot* sekterna, och det blev således en ny partiställning: statskyrkan och upplysningen contra swedenborgianismen — ty den gamla pietismen var nu ur räkningen, och herrnhutismen var i det hela statskyrklig. I ett brev i oktober 1787 skrev ärkebiskop Troil om swedenborgarna: »De hava fått en vacker piskslång i Posten, och kan den giva förnuftigt folk anledning att betrakta dem på deras rätta sida, ty en vederläggning vore ridicule emot ett folk, som under mystiska talesätt framför galenskaper». Men ärkebiskopen gick längre än så. Såsom vi minnas utgåvo swedenborgarna en skriftserie: Samlingar

Digitized by Google

för philanthroper. Denna belades den 13 november med kvarstad och fick ej utgivas, förrän intyg kunde företes från »vederbörande konsistorium, att ej något därutinnan förekommer, som strider mot vår antagna rena evangeliska lära». Här hade man således fått en munkavle på swedenborgarna. Strax därefter tillkom en annan. Stockholms-Posten hade hittills lika mycket varit ett språkrör för dem som för Kellgren, och Holmberg, som personligen lutade åt swedenborgianismen, hade redan börjat underhandlingar med Halldin om att till denne överlåta redaktörsskapet. Denna plan korsades emellertid därav, att Kellgren i februari 1788 med Rosensteins och Schröderheims hjälp fick privilegium på tidningen. På hösten samma år började C. F. Nordenskiöld därför en ny tidning, Medborgaren, som emellertid indrogs i början av 1790 efter något mer än ett års tillvaro.

Redan Kellgren hade i sin dikt vädjat till statskyrkans hjälp i kampen mot övertron. Han hade talat om, att »lagen ropar hämnd och religionen blöder», och motståndarna anmärkte med en viss rätt, att den tolerans, som förut stått på upplysningens program, nu utbytts mot intolerans. Anmärkningen var icke obefogad. Upplysningens tolerans — särskilt Voltaires — var i själva verket ganska begränsad och inskränkte sig till ett krav på tolerans mot upplysningsfilosoferna själva samt till fördömelsedomar över statskyrkans ofördragsamhet; att denna höll ordning på »packet» var däremot Voltaire alls ej emot, och någon respekt för pöbelns meningar ansåg han ej, att man behövde hysa. I grunden hade upplysningsfilosoferna därför ej så mycket emot statskyrkan, så framt denna inskränkte sig till att vara en polisinrättning för det lägre folket och lämnade dem i fred. Mot svärmare kunde statskyrkan vara bra att ha, och i anmärkningarna till sin dikt förundrade sig Kellgren över, att »i ett land, där en antagen lära fordrar helgd och skydd», någon skrift, »som rör religionen, får tryckas utan föregången konsistoriell censur». Som vi nyss sågo, ledde denna vädjan verkligen till en kvarstad på swedenborgarnas skriftserie, och Rosenstein hade tydligen en viss svårighet att försvara en dylik åtgärd och samtidigt hävda toleransen. Han gör det emellertid icke illa. Sekterna — skriver han — »förtjäna tolerans, men äro däremot förbundna att lyda det lands lagar, där de leva». Från sekter — fortsätter han — »böra svärmare skiljas. De förra böra, såsom nyss sades, tolereras. De senare böra i tid sättas inom vissa skrankor utan att därför förföljas. Svärmare kalla vi dem, som antingen visa ett otidigt omvändelsenit eller bruka bevisningsmedel, som äro grundade på vidskepelse och leda till missbruk och oord-

Digitized by Google

ning». Icke heller de böra förföljas, men »det är en skyldighet att i tid varna allmänheten, att i tid mota skadan, och denna skyldighet är starkast i de länder, där regeringen visligen lämnat förnuftets försvar åt förnuftets och sanningens vänner.» Kellgren och Rosenstein betraktade somnambulism och swedenborgianism såsom andliga farsoter, vilka hotade vårt land, icke såsom religiösa sektrörelser, och det var därför icke så inkonsekvent, att de ville hindra smittofrönas spridning genom tryckpressen; på någon personlig förföljelse yrkade de aldrig.

Utan tvivel kom detta angrepp i tid. Vi hava förut sett, huru kraftigt vidskepelsen gripit kring sig och från aristokratien spritt sig till medelklassen. Då Kellgren började sin strid, voro upplysningens vänner knappast mer än en minoritet, och denna minoritet hade ingen andlig ledare. Det var detta man nu fick, och kring honom fylkade sig nu landets intelligens. Till Rosenstein skrev Neikter: »Jag häpnar för det hastiga fall, som vår vettiga nation på så kort tid gjort, att jag tror det är utan exempel i alla tiders historia. Felet lär utan tvivel härröra av de förnäma. Jag begriper icke vår tid, orimlig, nedrig och slapp, när den ligger under; pöbelaktig i sin övermakt. Jag känner icke de stora i andra länder och har icke haft tillfälle att nalkas många i Sverige; dock ha däribland varit sådana, som blivit ansedda för orakler. Jag har flatnat för flera av dem, när de visat sitt förstånd och sitt hjärta i nattrocken.» Han insåg således, att vidskepelsens egentliga härd var aristokratien ej medelklassen. Både han och Boëthius, Lidén m. fl. uppträdde också till försvar för Kellgren, och det exegetiska sällskapet såg sina led glesna.

Striden fortsatte väl under de följande åren, men med mindre häftighet, och allmänhetens intressen upptogos i stället av det ryska kriget och den spännande politiska situationen inrikes. För Kellgren själv hade denna strid en avgörande betydelse. Då han började sin litterära verksamhet, hade han av upplysningens idéer egentligen blott tillägnat sig libertinismen och negationerna. Nu fick denna upplysning för honom mer och mer ett positivt innehåll, blev en kamp för humanitet, frihet och fosterland. Visserligen stod han ännu kvar på den gamla ståndpunkten, att han ej heller nu väntade någon lycka av den filosofi, han förkunnade. Men över lyckan skymtar något annat och högre fram, inför vilket allt övrigt blir smått och obetydligt. Denna vingade idealism, som särskilt röjer sig i den inspirerade avslutningsanmärkningen till Man äger ej snille för det man är galen, visar sig ock i hans senare dikter, som hava en helt annan klangfärg än den unge Kellgrens.

Digitized by Google

Kantaten 1789.

Såsom de flesta andra av sina samtida hade han, såvitt man av hans dikter och brev kan döma, såsom ung haft en mycket svag känsla för fosterlandet, och något annat kunde man ju ej heller vänta av en generation, vars ungdom infallit under Pechlins glansdagar. Men med sitt lyriska svärmeri för Sveriges storhet hade Gustav III här gjort en ny och betydelsefull insats. Hans Gustaf Vasa blev kanske något mera än ett diktverk — det blev en gärning, det första uttrycket för en nyvaknad svensk fosterlandskärlek, som väl också meddelade sig till den man, som i vers klädde konungens tankar. Fullt självständig framträder denna nya känsla hos Kellgren i den kantat, med vilken han hälsade nyåret 1789 — det dystraste i Sveriges historia under Gustav III:s regering. Det gångna hade bevittnat Anjalaförräderiet och motgångarna i Finland; det nya bådade blott olyckor, krigiska nederlag och inhemskt split. Med tanken härpå ter sig Svea för skalden såsom en åldrig drottning, vilken mot egen barm riktat ett rostat svärd, vars mantel höljdes i blod och stoft och vars krona syntes vackla mot sitt fall. Mot henne hade jätten från öster rest sig med fjättrar i sin hand. Skall då Svea bliva en slav? Så spörjer hon det nya året:

Seklers dotter, i vars sköte
Nya håvor jorden bådas,
Nya smärtor hota den:
Säg — i mina blickars möte
Vill som hämnare du skådas
Eller kommer du som vän?
— — — — — — — — — —
Men om nu så grym är lagen
Och med dig den stunden nära,
Då jag föll förutan ära
Bland nationerna en slav...
O, så stört ock du, bedragen,
Från din höjd i glömskans hav!
Och för evigt slockne ljuset
Av den sol, som leder dig!
Och försvinne jag i gruset
Av den värld, som föll med mig!

Vi höra redan här den ton, som sedan, ännu kraftigare, skulle vibrera i de högstämda avslutningsstroferna till Tegnérs Svea. Och på ett anmärkningsvärt sätt skiljer sig denna kantat från övriga samtida gustavianska dikter — där förekommer ej en enda smickrande hänsyftning på konungen. Ej heller finner man Kellgrens namn under någon av de många lovsånger, med vilka konungens verkliga eller förmenta segrar hälsades.

Digitized by Google

Under sin ungdom hade Kellgren knappt varit politiskt intresserad, och hans mål hade varit en plats i konungens närhet. När han nått dithän — genom utnämningen till konungens handsekreterare — hade han mycket hastigt ledsnat på hovluften, och då Gustav III 1789 ville tillvälla sig envåldsmakt, ställde sig Kellgren öppet på oppositionens sida. Hans brev till Rosenstein, Rudbeck och Clewberg äro i detta fall mycket upplysande. Vid Enstad — skrev han till Rudbeck — »mötte mig första nyheten om säkerhetsaktens kungörelse förleden söndags. Jag har själv icke läst, icke heller tänker jag i min livstid läsa den, utan skickar dig härmed mitt exemplar». Och till Rosenstein skrev han några månader längre fram: »Efter den akten, som slöt sista riddarhusplenum — den sista av våra riksdagar och frihetens sista andetag — hörde jag med förargelse även klokt och gott folk, som tackade Gud, att man hellre cederat än trotsat pöbeln, varvid flera kunnat bli olyckliga. Faran var visst icke stor. Men om det ock hänt, vad är det för en kärlek för lag och frihet, där man ej håller dem värda att försvaras med en blodsdroppe, där håren resa sig vid blotta tanken av ett knappnålsstygn? O tider, o seder! Och en sådan nation, är den väl värd att vara fri? Om efter detta prov despotismen likväl skulle stanna vid någon gräns, om den även ej tillvällar sig en oinskränkt rätt över varje medborgares gods, lem och liv, hustru och barn, så är det en skänk av regentens ädelmod, icke ett offer av hans aktning för nationen.»

Kellgrens fronderi.

I ett brev till den ivrige rojalisten Clewberg-Edelcrantz kunde han ej heller låta bli att giva sin satir fritt lopp. Varje finsk post — skriver han i juni 1790 — »innehåller en seger. Vi vada i rysslblod upp till knäs. Var söndag sjungs ett Te Deum och även mitt i veckan. I går t. ex. var en stor tacksägelse. Hela kungl. familjen i procession till Storkyrkan, ärkebiskopen hitkallad att predika. En gruvlig mängd av flaggor, vimplar, gösar etc. buros först i tisdags i procession från Haga till Slottet och i går därifrån till kyrkan. Aldrig har man på gatorna varit mera fri från tiggarpojkar; de voro alla upptingade av polismästaren för 12 styver på man att följa med processionen och hurra. De gjorde det med den envishet, att chefen omsider fann sig tvungen betacka dem i följande tal: »Mina Herrar! Då ni alltid visat ett brinnande nit för konung och fosterland, då ni aldrig försummat att höja er röst till betygande av vår glädje över de lyckliga händelser, som Kungl. Majestät för oss och riket berett, så får jag nu den äran att be er, mina herrar . . . vara så goda och låta . . . bero härvid. — (Ett nytt rop av hurra.) Si så, god vänner! Farväl med er. Gå nu var

Digitized by Google

och en till sitt. (Nytt hurra.) Vad nu? Vill ni inte packa er i väg? (Ännu ett hurra). Dra för tusan djävlar, edra sakramenskade tjuvpojkar!»

Men ehuru Kellgren mindre än någon annan i sina brev skräder på orden och är fullkomligt öppenhjärtig, förekommer i dem aldrig ett personligt angrepp på kungen, och över konungamordet var han tydligen uppriktigt upprörd. Han hade också skäl att vara Gustav III tacksam, ty trots Kellgrens öppna anslutning till oppositionen utövade konungen inga repressalier; sina pensioner fick skalden behålla.

Kellgren hade blivit en glödande frihetsvän — visserligen alls icke i Rousseaus anda, ty för majoritetsförtryck och proletariatvälde hade han den aristokratiska liberalismens avsmak. Hans politiska ståndpunkt torde närmast hava sammanfallit med andan i 1772 års revolution. Vad de franska förhållandena beträffar, kände han starkt missbruken inom l'ancien régime, och revolutionens utbrott hälsade han därför med hänförelse. Den 14 juli hade Bastiljen stormats, och sedan Kellgren fått underrättelsen därom, skrev han till Rosenstein: Denna tilldragelse »är ett lyckligt fält för alla sanna eller låtsade mörksens apostlar, och sker det — som de tro och som troligast tyckes vara — att allt stannar därstädes i en onyttig blodspillan och ett än djupare förtryck, så vem vågar väl mer att nämna ordet *upplysning* i en monarkisk regering? Och skola ej från den stunden upprorsstiftare och filosofer, mordbrännare och snillen bliva hållna för synonymer? Vem skall mer våga undersöka, om packets resning i en omätelig stad, som hotas av hunger, är verkligen en följd av den allmänna upplysningen?» Och hur skulle en revolt kunna uppkomma, »om folket vore övertygat, att dess regering vore god, billig och vis, om det ej ägde en lång erfarenhet, att det förtryckes och bedrages, att de styrande icke uppfylla sina plikter mot dem, som lyda». Då folkets klagan ej kommer fram till despotens öra, är det naturligt, att det griper till våld. Allt uppror vittnar om ett verkligt eller inbillat förtryck. Tag bort denna inbillning, »gör finansen ej till en hemlighet, visa den skattdragande, att han ej plundras för en eller några vällust och nycker, att allt, vad var och en kontribuerar — den rike av sitt överflöd, den fattige av sitt bröd och själva uslingen av sina tårar — användes allt till statens nödvändiga behov». Bevisa, att folket i sin regent icke äger en Gud, »som gör allt av nåd» och som tror, »att hans folk är en honom av himmelen förunnad fäskock, den han äger att piska, flå och slakta efter behag, men den förste bland medborgare, en vän, en far, deras like i allt, undantagande i den makt, som han fått av deras hand, som han äger med deras samtycke och för

Digitized by Google

vilkens förvaltande han dem är ansvarig». Om — slutar han — Frankrike härigenom »vunne en frihetsregering, så tvivlar jag, att många fransoser skulle känna däröver en livligare glädje än jag. Det vore utan tvivel det lyckligaste, om ändamålet kunde vinnas utan dessa föregående blodiga scener. Men om de påskyndat denna välvning, om det ej givs annat medel att bryta ett långvarigt och helgat våld, så vad är väl för staten några hundrade liv mot miljoners frihet och lycksalighet genom sekler?» Och några dagar senare skrev han: »Nå, himlen vare lov! Det finnes då på jorden ännu ett folk, som har känt sig vara människor. Vad gör oss att vara kastade några hundrade mil ifrån? Vad är längre bort än solen — och dock, är hon ej allas sol? Och sanningens älskare, är ej jorden hans fädernesland? Och har jag ej gråtit som ett barn — som en man — vid berättelsen om denna stora seger!»

Ljusets fiender.

Icke ens det svenska konungamordet och den franska revolutionens alla blodsorgier kunde avkyla detta lyriska svärmeri för friheten. Även under förmyndarstyrelsen förblev Kellgren sina ideal trogen. Som bekant hade ju rousseauanen Reuterholm börjat sin regering såsom jakobin, ehuru han ganska hastigt slog om till en ljusskygg despotism. Så snart han tagit regeringens tyglar i sin hand, hade han utfärdat en braskande tryckfrihetsförklaring, som mera verkar såsom ett jakobinskt deklamationsnummer än såsom en kunglig förordning. Den blev emellertid av mycket kort varaktighet, och redan den 21 december 1792 kom den första inskränkningen i denna. Genom en tillfällighet lästes samma dag i Stockholms-Posten Kellgrens blodiga satir Ljusets fiender. Den är en mycket fri bearbetning av Wielands dikt Die Feinde der Aufklärung, och nästan hela den sista tredjedelen — den viktigaste, som innehåller själva tillämpningen — har ingen motsvarighet hos Wieland. Händelsen tilldrar sig i »stora klubben ut på norr». Lucidor kommer in, finner det skumt i salen och begär in ljus. Det kommer — till en allmän fröjd, som dock ej delas av åtskilliga individer, som klaga över upplysningen och prisa mörkret. Vi känna igen dem. Svärmaren finner mest behag i skymningen:

I dig min yra fantasi,
Utur förnuftets tyglar fri,
Allt i ett lyckligt kaos blandar;
Igenom dig blir skuggan kropp,
Igenom dig fylls jorden opp
Av gudar, jättar, troll och andar.
Nyss fick jag här en vålnad fatt
Ur swedenborgska andevärlden.
Men ljuset kom — fördömda spratt!
Dess strålar i en blink förtärde'n.

Digitized by Google

En annan söker intaga en mellanställning, är ej direkt mot upplysningen, men vill göra den till regeringens monopol, så att denna får rätt att pröva, i vad mån en undersåte må äta, dricka, se och höra. Värst upprörd är Pastor Fån, som finner det gudlöst, att människan vill begagna ett annat ljus än det, försynen givit, och genom talgljus härma själva dagens strålar. Solen går ju på Guds befallning upp och ner. Vad göres oss då något mera behov? En dylik fanatism är likväl sällskapet allt för stark, och pastorn blir utskrattad. Men så kommer ett bud: elden är lös på Söder! Och nu får pastorn vatten på sin kvarn: Se där, vad frukten är, som »Söder re'n av ljuset röner». Där se vi upplysningens följder! På Söder har ljuset vållat en eldsvåda. En annan är snart att befara på Norr. Må därför allt, som lysa kan, släckas ut! Även ljusets vänner börja nu att vackla — ty så mäktig är fantastens röst — men så tager Lucidor till ordet. Allt jordiskt gott kan missbrukas, så också ljuset. Men för missbruket må man ej förkasta bruket.

Sist: hur på Söder tillgått har,
Hur med dess eldsvåda tog ända
Och vilket nytt palats man drar
Ur askan av det platt förbrända —
Därom en annan gång kan hända,
Om Gud förlänger våra dar.

Rosenstein: Om upplysningen.

Anspelningen på den franska revolutionen, »eldsvådan på Söder», som kunde bliva farlig också för oss på Norr, var genomskinlig, och på den ståndpunkt, han här förfäktat, förblev Kellgren stående under de få år, han ännu hade att leva. Han var ingen vän av våldsamma omstörtningar, men kunde friheten ej på annat sätt vinnas, ryggade han icke tillbaka för dessa, och han hade nog skarpblick att kunna skönja det nya palats, som skulle resa sig på den franska revolutionens grus. Året därpå, 1793, utgav hans vän och vapenbroder Rosenstein ett annat försvar för samma idéer, den bekanta broschyren Om upplysningen. Så ofta — skriver Rosenstein här — någon stor villfarelse är rådande i tänkesätten eller i samfundsordningen, kan sanningen icke vänta att med benägna öron bliva hörd, ej heller undgå ett starkt motstånd. De, som angripa osanningen kunna vara fogliga, endast räkna på övertygelsens kraft, »men deras anhängare likna icke dem, mängden är icke upplyst och desto retligare. Frön till jäsning och rörelser äro utströdda. Obetänksamhet, överdrivet nit, äregirighet göra dessa frön verksamma. Menigheten uppreses, fanatismen födes, och våld och hämnd och mord och brand och förödelse utmärka vart enda av dess steg. Sådant är upphovet och fortgången av de revolutioner, dem sanna

Digitized by Google

ändringar i tänkesätten tillvägabragt. Världen har sett tvenne stora revolutioner av detta slag», den ena, då kristendomen, den andra, då reformationen genomfördes. Apostlarna predikade fred, Luther likaså, och likväl ha dessa revolutioner kostat strömmar av blod. »Bör man önska, att varken kristendomen eller reformationen givits? Nej, men man har full rätt att önska, det dessa kunnat framtränga utan olyckor, att önska, det regenterna och folken varit klokare.»

Broschyren kom ut i slutet av juni, då Kellgren befann sig nere i Småland. Lenngren, som för Stockholms-Posten skrivit en recension av Rosensteins skrift — snarast ett referat av några partier — skickade före tryckningen denna ned till Kellgren, som satte till vad han själv kallar »några raders ingress». Denna ingress blev ett flammande försvar för den frihetsrörelse, man nu ville undertrycka och för vilken hela århundradet kämpat. »Upplysning» — skrev Kellgren — »har blivit å ena sidan ett upprorsord mot all laglig makt, å den andra hotar det att bliva ett smädeord mot det uppodlade förståndet, vilket leder till laglig frihet. Våldsverkare i ett land hava tänt mordfacklan och ropat: *detta är upplysning!* Europas despoter, med låtsad fruktan — och några goda, men svaga regenter, med en sann — hava pekat på dessa förödelser och även ropat till sina folk: Se *detta är upplysning!*»

Att åtala Rosenstein vågade sig regeringen ej på, utan föredrog att ställa Stockholms-Posten till ansvar. Såsom recensionens författare angav sig då Lenngren, och hans försvar blev ett lysande nederlag för Reuterholm. Såsom parallell till de nyss citerade och åtalade orden anförde han nämligen några liknande fraser i — Reuterholms *första* tryckfrihetsförordning, och efter detta måste man låta åtalet falla. Genom Rosenstein sökte man sedan att påverka Kellgren, men Rosenstein svarade: »Min vänskap för kungl. sekreteraren Kellgren är lika uppriktig som hans för mig. Men då han i snille äger en så stor överlägsenhet över mig, har jag ej ens kunnat fatta den tanken att vilja leda honom. Det enda, jag känner och vet, är, att han varit en redlig man, som aldrig ment sin överhet och sitt fädernesland annat än väl. Han är nu döende och kan sig med intet befatta.»

Kellgren och Reuterholm.

Till en ordensnarr som Reuterholm hade Kellgren naturligtvis alltid ett gott öga, och året innan han dog tillät han sig på hans bekostnad en drift, som är rent dråplig. Kellgrens svåger Kiellander sökte Flo pastorat och bad om Kellgrens hjälp. Denne fick då en luminös idé. I Kiellanders namn skrev han ett brev till Reuterholm och spelade i detta på dennes två favoritpassioner: hans fåfänga och hans mysticism. Brevet slutar: »Nådige herre! Ännu en gång:

Digitized by Google

bliven icke förtörnad över en okänd mans dristighet. Jag vet icke väl själv, huru denna dristighet hos mig uppstått. Ofta väcks i vår själ vissa tankar, i vårt hjärta ett visst hopp, vissa aningar, för vilka man ej kan göra sig redo. Skulle det icke vara en vink av försynen, som någon gång tillåter en bönhörd själ att lyfta ett hörn av framtidens täckelse! Store Gud! Om nu så vore! Jag överlåter till denne Guden och till Eders Excellens såsom ett redskap i Dess hand mina fattiga barns välfärd. och mitt hela livs glädje». Reuterholm nappade mycket riktigt på kroken, och Kiellander fick pastoratet. I kabinettet förordade hertigen-regenten en annan kandidat, »men Reuterholm svarade, att för denna gången borde Kiellander ha företrädet. Han kände hans förtjänster och *hade haft brev av honom.*»

Hedda Falck.

Vi hava nu följt en linje i Kellgrens upplysningskamp till slutet, och vi hava sett, huru hans åskådning ej blott förändrats utan ock utvecklats. Den nedrivande karaktären i upplysningsrörelsen hade försvunnit, och den hade blivit en kamp för frihet och humanitet. Vi skola nu följa en annan linje. Såsom skald hade Kellgren börjat såsom »den sinnliga kärlekens» sångare, och i sina dikter hade han förkunnat en ohöljd sensualism. Men redan i dikten Våra villor märka vi hos honom en känsla av, att materialismens evangelium icke var lyckans. Tvärtom: endast illusionen, våra villor, allt, som filosofien bekämpat, kunde hålla oss uppe i tillvarons tröstlöshet, och den kärlek, han besjungit, var i själva verket blott en blodets brånad, vars lyckokänsla försvann, så snart behovet blivit tillfredsställt. Denna erotik utan något andligt underlag kändes av honom snarast såsom en plåga, såsom »ett ursinnigt begär», »som uppsupit tre fjärdedelar av tankens tid och som blott på visit insläppt i själen alla andra begrepp». Teaterns damvärld, inom vilken han knöt sina förbindelser, stod, av hans brev att döma, i sedligt avseende ej mycket högre än »Platskans jungfrubur», och han började därför att känna en djup avsmak för det liv han förde. Så gjorde han en bekantskap, som kom att giva hans diktning en ny färg. Det var med en ung fru, Hedda Falck, sedan 1781 gift med en förmögen köpman Pehr Falck, vilken — egendomligt nog — var en bland de ledande i det swedenborgska sällskap, som Kellgren så häftigt angrep. När han gjorde hennes bekantskap, vet man ej; första gången hon omtalas är 1786, då hon var närvarande vid Svenska akademiens invigning, »vacker som en dag». Något kärleksförhållande mellan henne och Kellgren existerade då tydligen icke. Men året därpå tyckas de hava kommit varandra närmare, ty från detta år är sannolikt dikten Sigwarth och Hilma. Liksom andra

Digitized by Google

damer var Hedda Falck antagligen en flitig romanläserska, och man kan gissa, att hon särskilt förälskat sig i en mycket dålig och sentimental Wertherefterbildning, Millers Siegwart, eine Klostergeschichte. Innehållet i romanen är i korthet följande. Av en grym fader skiljas hjälten och hjältinnan från varandra, han blir munk, hon nunna, men dör av ett brustet hjärta, och kort därefter finner man Siegwart död på hennes grav. Den sista scenen var naturligtvis den mest rörande, och möjligen var det på Hedda Falcks uppmaning, som Kellgren åtog sig att poetiskt behandla Siegwarts klagan vid den älskades grav — i originalet heter hon Marianne, men Kellgren har givit henne det namn, Hilma, med vilket Hedda Falck uppträder i hans diktning. Stycket ansluter sig till de sentimentala klosterheroider, som efter mönster av Popes Heloisabrev kommit på modet, och är både i form och tonart mera förromantiskt än de dikter, Kellgren förut skrivit — på orimmad vers och med inslag från Ossian och Young. Den tonart, i vilken dikten är stämd, beror dock sannolikt mera på adressaten än på författaren själv. Huru som helst — denna tonart är dock en annan än i Kellgrens äldre dikter. Hilma har en »himmelsk helighet», är »en gudom, ej stoftets barn», »änglars urbild», och deras möte skildras i följande ord:

Hon darrar,
Vill fly mig, kan ej; vredgas och förmår ej.
Det steg, som fruktan tar, tar kärlek åter;
En blygsam rodnad glödgar hennes kinder,
Och redan smälter ögats hot i tårar.
En blick åt himlen, en åt mig — så föll hon
Vanmäktig i min famn.

Men — han vördar »dygdens tårar», och hon flyr. Såsom poetiskt specimen står dikten ej högt inom Kellgrens produktion, och Ek har nog rätt, då han bakom den ideala erotik, som här skildras, spårar inflytandet från Rousseaus berömda roman. Hilma påminner i varje fall mera om Julie än om Aspasie, och i Kellgrens liv hade därmed kommit en ny insats.

Från början av nästa år, 1788, är antagligen en annan dikt, som först kallades Lyckans boning, men som i de Samlade skrifterna fått titeln Saknaden, och denna röjer, att Kellgren nu blivit Hedda Falcks älskare. Dikten — endast tre strofer — är bland de finaste och känsligaste, som Kellgren skrivit, och vi möta här redan samma ideala erotik som i Den nya skapelsen:

Du, som mina ödens skick
Med ett ögonkast förbyter!
Från ditt löje livet flyter,
Världen ljusnar i din blick.

Digitized by Google

Kroppens plågor, sinnets smärta,
Gravens djup, som förestår,
Allt förglömmes, då ditt hjärta
Mot mitt ömma hjärta slår.

Den nya skapelsen.

I slutet av juni 1789 reste Kellgren ned till sin bror i Småland, och med all sannolikhet var det där, som han skrev sin kanske främsta dikt: Den nya skapelsen.[1] Själva uppslaget har han fått från ett ganska svagt poem av Dorat, Le désir, som redan 1784 förelåg i en svensk översättning. Men av detta uppslag har Kellgren gjort en kärlekens Höga Visa, som i vår diktkonsts historia erinrar om Beethovens Adelaide — även därför att hela dikten ljuder såsom musik. Kärleken har för honom skapat en ny värld, en annan än samtidens och hans egen materialistiska filosofi känt till:

Död låg naturen för mitt öga,
Djupt låg hon för min känsla död —
Kom så en fläkt ifrån det höga,
Och ljus och liv i världen böd.

Och ljuset kom och livet tändes,
En själ i stela massan flöt;
Allt tog ett anletsdrag, som kändes,
En röst, som till mitt hjärta bröt.

Kring rymden nya himlar sträcktes,
Och jorden nya skrudar drog,
Och Bildningen och Snillet väcktes,
Och Skönheten stod upp och log.

Då fann min själ sig himlaburen,
Sig sprungen av en gudastam,
Och såg de under i naturen,
Som aldrig visheten förnam.

Helt övergav Kellgren likväl ej sin förra ståndpunkt. Dikten har en dubbeltitel: Den nya skapelsen eller inbillningens värld. Det är icke verklighetens värld, som här skildras; den är sig lik.

[1] Den måste vara skriven efter mars 1788, ty den förekommer ej i den förteckning, Kellgren då ger Rosenstein på de dikter, som voro färdiga eller påbörjade. Brytningen med Hedda Falck skedde i september 1789, och av sista strofen framgår, att de för tillfället voro skilda (Förgäves ur din åsyn tagen, mig blott din tanke unnas mer). Den är således skriven mellan mars 1788 och september 1789 och sannolikt under Kellgrens uppehåll i Skatelöv.

Sverker Ek har förfäktat en något avvikande datering och en i viss mån annan uppfattning av diktens tillkomst. Till hans mening har jag emellertid — lika litet som Blanck, Warburg och Lamm — kunnat ansluta mig och hänvisar blott för det följande till hans värdefulla inlägg i denna fråga.

Digitized by Google

Dualismen mellan »villornas värld» och verklighetens består fortfarande. »Det betonas» — anmärker Lamm, såsom det synes mig fullt riktigt — »hela dikten igenom, att det endast är i hänförelsens högsta ögonblick, som skalden förnimmer sfärernas harmoni, de under i naturen, som aldrig Visheten förnam». Och likväl står denna dikt såsom en motsats till den världsåskådning, som förkunnats i Våra villor, »ty vad Kellgren här skildrat, är icke någon bedräglig drömbild, vari individen finner ett slags tröst för livets olyckor och som han noga måste akta sig för att krossa». Det må vara, att världen icke är sådan, som den nu ter sig, men för den, som älskar, är denna värld mera än en villa; för *honom* är den verklig, och i kärleken öppnar sig för honom en annan tillvaro än vardagslivets. Tyvärr blev denna kärlekslycka kortvarig. På vägen från Skatelöv, i september, mottog Kellgren ett brev från Hedda Falck, i vilket hon bröt med honom. I sina brev avskyr Kellgren all sentimentalitet, men faktum är, att underrättelsen grep honom så, att han sjuknade, och till Stockholm återkom han med en krossad illusion, vars upplösning vållade honom den kanske största smärtan i livet.

Christina Nibelius.
Pastell av okänd konstnär. Tillhör fröken Eva Fröberg. Stockholm.

Kort därefter tror jag, att han skrev tvenne andra dikter, Till Christina och Till Fredrika [1] d. v. s. till fru Nibelius och hennes syster m:lle Fredrika Bagge, med vilka Kellgren blivit nära bekant under den tid de bodde i samma hus. I varje fall — dessa dikter

Bekantskapen med Nibelius.

[1] Båda äro skrivna efter brevet till Rosenstein i mars 1788, och Sylwan har i den förra funnit en allusion, som närmare angiver datum. I oktober 1786 flyttade Kellgren till »Spetsens backe», till samma hus, där Nordin bodde. De umgingos ganska flitigt, men deras politiska åsikter gingo starkt isär, och Kellgren tyckte mycket illa om den sluge politikern. 1788 gifte sig emellertid Nordin och flyttade, varpå

Digitized by Google

må hava skrivits kort före eller kort efter brytningen med Hedda Falck, så röja de likväl en världsåskådning, som är en annan än i ungdomspoemen. Dikten till Fredrika är ännu hållen i rokokotidens graciösa stil, men bakom ligger något av den nya tidens vemod. Fredrika Bagge hade en gång kallat honom sin vän. Kanske, frågar han, har ni i en dictionnaire funnit ordet: »Vänskap, gammalt ord, betyder ungefär, vad iskallt är». Nej — denna öppna panna, denna oskuldsfulla blick vittna, att ordet kom från hjärtat. Må denna vänskap då bli min tröst, ty för mera sälla öden var mitt liv ej ämnat.

Mera betydande är den andra dikten: Till Christina. Dess hjälte är människohataren Timon, och denne Timon är i mycket, kanske i det väsentliga, en bild av skalden själv. Dikten börjar med ett porträtt, i vilket vi utan svårighet igenkänna Kellgrens egna drag:

Än hade åldern icke plöjt hans panna
Och icke strött sin driva i hans lockar
Och icke tyngt hans fjät och böjt hans skuldra
Och släckt hans snilles eld. — Men vad ej åldern,
Det hade sorgen redan gjort och smärtans
Fördolda gift och känslans yra brånad
Och svallet av de sjudande passioner
Och svikna hopp om nöjen — ack, som lovat,
Och ledsnan, mera grym, av dem — som hållit.

Timon drar sig därför undan till sin håla — undan de tomma skuggor av en himmelsk sällhet, som ej längre kunde dåra honom, undan förtryck, fanatism, list och avund. Han vill glömma och glömmas samt endast leva med mänsklighetens store, de odödliga snillen, som också en gång försmädades. Till sist vill han somna in i denna sömn, som är »så djup, så lång, så ljuv för en olycklig» — så talade Timon och »ljög sig till en stillhet, som hans själ ej kände», ty i denna blödde ännu de svagt förbundna djupa såren

hans våning övertogs av assessor Nibelius, som då gifte sig med Christina Bagge. Nu förekommer i dikten en anspelning på dessa bostadsförhållanden. Kellgren talar om »den mörka grotta»,

Var fordom grälet, sveket, politiken
Och lyckans hunger med druiden dvaldes,

och där ser han nu en familjelyckans boning. Sylwan drar härav den slutsatsen, att dikten skrivits, medan Kellgren och Nibelius bodde i samma hus eller oktober 1788—oktober 1789, då Kellgren flyttade till Trädgårdsgatan. Det förra datum är väl säkert, men det senare däremot icke alldeles, ty även efter sin flyttning umgicks Kellgren, såsom han skrev på nyåret 1790, hos Nibelius »som förr», och dikten behöver ej vara skriven medan Kellgren ännu bodde kvar vid »Spetsens backe». Den skildrar i själva verket blott den tid, då Kellgrens vänskap med familjen Nibelius uppstod. Till denna datering hava Ek och jag, oberoende av varandra, kommit.

Digitized by Google

och det sorgsna minnet. Till sist kommer dock den milda sömnen, och vid morgontimman vaknar han stärkt åter upp. Nedanför hör han glada röster, han lyss och lyssnar åter. De komma från en nejd, där fordom »grälet, sveket, politiken dvaldes», han stiger ned och finner en mor, två döttrar, en son, han finner hos dem godhet, ömhet, vänskap,

> Och kärleken — men ej den blinda kärlek,
> Det troll med vingar och förrädisk tunga,
> Som rasar, njuter, ångrar sig och flyktar,
> Nej, detta himlens barn, som evigt fäster
> Med oupplösligt band två makars hjärtan.

Och dessa sälla vinka åt honom: främling nalkas! Han träder in i deras krets, »ler deras löjen, känner deras känslor och andas dygden med den luft, de andas». När han sedan återvänder till sin ensliga bostad, tycker han sig se, hur denna ljusnat, och han har redan nu fått en ny syn på livet:

> Från denna stunden glömmer jag att lida,
> Och smärtan halkar lätt utöver själen,
> Och fastnar någon gång dess pil och sårar,
> Då ser jag er igen — och såret läkes.
> Och nu, vad gör mig världen och dess bländsken,
> De stores nåd emot de godas aktning,
> Och dårars lov emot de visas bifall
> Och seklers minne mot *ett nu* av sällhet
> Och mot en vänskapsblick av dig — Christina.

Kellgren hade i Nibelius' hem fått blicken öppnad för en sida av livet, som förut varit honom fördold, för äktenskapets och familjens lycka. I sin brors hem, i Skatelöv, hade han också mött denna enkla, av passionen ogrumlade tillvaro. I ett brev till Rudbeck ger han en mycket realistisk skildring av den småländska prästgårdsidyllen, av brodern och svägerskan: »Kyrkoherden är en liten fet och rund bondpräst, röker sin pipa, dricker sitt öl, räknar över sina inkomster, läser någon gång sin Benzelius, predikar och mässar, som det sägs, ganska väl och fördömer i avgrunden alla kättare och tänkare, exegeter, filantroper och Sensus communis. Lilla söta Clara, en liten hygglig flicka, har två vackra barn och det tredje i magen, gör allt vad hon kan för att fägna sin svåger.» Bakom de drastiska uttrycken dallrar dock en vemodsfull känsla, som erinrar om den, som kommer fram i en av Horatius' epistlar: »På skepp och fyrspann jaga vi efter lyckan. Men det, du söker, är här, finns i det oansenliga Ulubræ, blott du icke själv saknar ett rent hjärta.»

Digitized by Google

Familjelivets lycka skulle aldrig bliva hans, blott på avstånd, såsom en främling, kunde han betrakta det. Själv var han ett passionens barn, som brändes av lidelsernas Nessusmantel. Efter brytningen med Hedda Falck kastade han sig åter in i sina forna debaucher. I maj 1790 kunde han väl berätta för Rudbeck: »Förnyad liaison på gamla foten med fru Falck» — men ängeln hade nu förlorat sina vingar, och den nya förbindelsen — om den ens kom till stånd, vilket vi ej veta — blev i så fall blott en »liaison de sensualité». Samtidigt knöt han i alla händelser en annan, med en av den galanta världens mest beryktade hetärer, den vackra skådespelerskan Fredrique Löf. Den nya skapelsens korta ögonblick voro härmed förbi, och denna senare erotik kände han icke längre såsom en lycka, utan såsom ett lidande och en förnedring. Jag har blivit kär i henne — skrev han till Edelcrantz — »dödligt, som en galning, att det förstör mitt sinneslugn, att det hindrar mig att äta och sova, att jag förbannar mitt öde, att någonsin hava lärt känna henne». Hans älsklingsskald bland de romerska poeterna hade varit Propertius, den mest lidelsefulle av antikens alla skalder, och en bland de sista dikter, som Kellgren skrev, var en översättning av de verser, som en nylatinsk poet satt under Propertius' porträtt. Dikten ger oss också Kellgrens egen kärlekssaga:

Blekt mitt anlete är; men tadlen konstnären icke,
Att han det gjorde så blekt; sådan i livet jag var.
Riktigt bildades så den färg, som Cynthia gav mig.
Blodet torkade bort, kinderna vissnade hän,
Ungdom och hälsa och lycka och lugn — allt offrades henne.
Hennes jag levande var, hennes i döden jag är.
Livet flyktade snart — men ack! När ägde jag livet?
Nej, genom Cynthia blott var ju Propertius till.

Kellgrens sista tid.

I Kellgrens liv betydde Eros mycket, och eftervärlden skulle få en falsk bild av hans personlighet, om detta fördoldes. Men Eros betydde icke allt. Sin varmaste och renaste kärlek ägnade han dock åt diktkonsten, och i sin biografi över Kellgren har Rosenstein anfört ett utdrag ur ett — tyvärr för övrigt förlorat — brev, som Kellgren skrev kort före sin död. Det var — skriver han här om sig själv — »en liten man i vår litterära värld. Hans talanger voro små. Han hade kanhända icke, vad man kallar snille. Hans flesta skrifter hade liten vidd och vikt. Men han hade en egenskap, kanske i högre grad än någon av sina medbröder: det var ett nit, en värme för svenska vitterhetens förkovran och heder, som följde honom beständigt genom ett plågsamt liv och som ännu var hans

Digitized by Google

sista passion i den stund, han skrev dessa rader.» Intet kan heller vara oriktigare än att föreställa sig Kellgren såsom någon småsinnad svensk Boileau, som med sina »regler» ville mästra snillets fria flykt. Faktiskt hade hela upplysningstiden, och även Kellgren, vuxit ifrån Boileau. Författaren till L'art poétique stod visserligen kvar såsom den erkända auktoriteten, men denna auktoritet var mera officiell än verklig, och nya åskådningar hade trängt sig fram, ehuru det visserligen icke före Sturm und Drang hade kommit till någon avgörande brytning mellan klassiciteten och de förromantiska rörelserna. Hos Kellgren spåras denna förromantik ganska starkt. Han var aldrig någon ensidig beundrare av klassicitetens och upplysningens franska litteratur. Såsom vi sett hade han redan under sin Åbotid blick för en diktkonst av annat skaplynne än den franska; han översatte då Ossian och Young, och han lärde sig såväl tyska som engelska. Under den första Stockholmstiden är hans smak väl mera uteslutande fransk, ehuru icke ens då fransk-klassisk. De författare, som påverka honom, äro icke Racine eller Boileau, utan Voltaire, encyklopedisterna och libertinpoeterna, och vid mitten av 1780-talet vänder han snarast tillbaka till sin ungdoms ståndpunkt. I dikter som Sigwarth och Hilma samt Till Christina spela både Ossian och Young ånyo in, och jag har redan anfört ett citat ur anmärkningarna till Man äger ej snille för det man är galen, som, trots alla reservationer, visar hans höga uppskattning av Milton. Även för den nyare tyska litteraturen tyckes han hava haft blick, och 1791 skrev han: »Man påminne sig även, att vi ännu icke länge sedan vågade tala med löje och förakt om den tyska litteraturen»; Goethe, som han väl blott kände såsom Werthers författare, tyckes han dock aldrig hava senterat. Av den nya danska diktkonsten blev han en ivrig beundrare. »Den inbillning» — skrev han — »vi göra oss att såväl i vitterhet som vetenskaper, lärdom och filosofi äga ett stort företräde för dessa våra grannar, måste härröra av okunnighet eller nationellt högmod». För sin del var Kellgren en av de första »skandinaver», som vår litteratur känner, den, som ånyo inleder den under århundraden avbrutna förbindelsen mellan dansk och svensk kultur. Och hans sista dikter äro till en stor del översättningar eller fria bearbetningar från danskan. De starkaste intrycken tog han från Johannes Ewald, särskilt från dennes båda dramer Fiskarna och Balders död, från vilka reminiscenser förekomma både i Sigwarth och Hilma samt i Gustaf Adolph och Ebba Brahe. Andra dikter äro — såsom också angives — översättningar. Smeden och Bagaren har han fått från Wessel, Lydia och Då jag var liten från Baggesen, likaså

Digitized by Google

den första, mera betydande förromantiska balladen i vår litteratur, Fredriks vålnad — ett val av ämne, som röjer, hur nära Kellgren i sin smak, om än icke i teorien, stod den gryende romantiken. En annan fri översättning från Schack-Staffeldt, Till sällheten, är kanske den mest betydande, ty den visar, att Kellgren även hade sinne för tidens neoantika strömning, och i avslutningsstrofen skymtar fram en om ock osäker och trevande religiös känsla, som varit den unge Kellgren främmande. Odet är, som bekant, på orimmad asklepiadeisk vers och har onekligen en rent antik klangfärg:

Bliva, trängta och dö: bjuder oss ödets lag —
Sällhet! Är du en dröm? gäckade känslors dröm?
Eller — är du en bild av
Sanna, kommande himlars ro?

Någon ensidigt fransk-klassisk smak förfäktade Kellgren således icke. Redan från början höll han på satsen om smakens relativitet och olikhet hos olika folk samt var i följd därav en fiende till alla pedantiska regler. I det hela stod han på samma ståndpunkt som Neikter. I det tal, som han i Aurora höll Om satirens vederstygglighet, opponerar han sig mot »verkligheten av någon stadig och enahanda känsla av det sköna. Det, som är behagligt hos fransosen, är matt för engländaren. Det, som är högt för Miltons landsmän, är underligt och överdrivet för Voltaires läsare. Det, som i Rom är en läcker glättighet, är i Paris en grovhet, som väcker fruntimrens rodnad. Vad bör man sluta av allt detta? Jo, att det enda sanna, som är sagt i detta mål, är det gamla ordspråket: Var och en har sin smak». Samma tankar gå igen i den redan citerade första recension, som Kellgren skrev, där han anfaller »regler, stiftade av snöpingar». Såsom Thorild förkastade han alla småaktiga regler. Men för honom fanns alltid kvar en regulator, och denna var *smaken.* Det är sant, att denna växlar under olika tider och hos olika folk, men i alla dessa växlingar finnes dock något fast och bestående, något för alla folk och tider gemensamt, det är: en allmänmänsklig skönhetskänsla eller smak. Denna i praktiken mycket litet betydande allmängiltiga smak är den enda rest av klassicitetens människouppfattning, från vilken Kellgren ej kunnat göra sig helt fri, och i tillämpningen inskränker den knappt hans breda, förstående uppfattning. Det visar — yttrar han i Om skadan av en uteslutande smak — ett inskränkt omdöme, fanatism eller egenkärlek, om man proklamerar *en* stil såsom den enda rätta. »Härmed är ej nekat, att det ju verkligen gives ett allmänt fult, ett allestäds att förkasta: det, som sårar allas sinnen, det, som stöter allas begrepp, det låga och det orediga. Man bör medgiva ännu mer: all skönhet

Digitized by Google

i naturen upphör att vara det, då det flyttas ur sitt rum, allt fullkomligt bliver fel, då det nyttjas i falsk ordning, då det motsäger sitt ändamål.» Men han slutar likväl med, att en författare bör lämnas »samma rätt i sin stil som i sitt ansikte: att med egna drag skilja sig från andra, fast ej från det mänskliga, vara sig och ingen annan, med ett ord: att vara snille. Hur falsk, hur skadlig är då ej den fördom att i varje slags vitterhet blott framställa ett mönster, blott gilla ett sätt och förkasta alla övriga.»

Kellgren och Bellman.

Denna breda uppfattning kommer särskilt fram i hans klassiska företal till Fredmans epistlar. Kort efter sin ankomst till Stockholm hade Kellgren, såsom vi minnas, i Mina löjen gjort ett våldsamt och högeligen orättfärdigt angrepp på Bellman. Man kan dock förstå detta. Båda voro visserligen sensualister, på Bellmans moral stötte sig Kellgren icke, men väl på hans naturalism. Den Kellgrenska lasciviteten bar en fransk hovdräkt, under det att Bellman skildrade fyllbultar och gatunymfer. Och denne krogpoet hade döpts till »Sveriges Anakreon»! Särskilt var det denna jämförelse, som tyckes hava upprört den överförfinade livsnjutningens skald. Personligen kände han ej Bellman, hade aldrig hört honom sjunga sina visor och hade troligen blott läst några få av hans då ej utgivna epistlar. Sedan råkades de icke på många år, och deras umgängeskretsar voro olika, ty Bellman stod vid denna tid nästan utanför den litterära världen. Mot slutet av 1780-talet träffades de emellertid i ett sällskap, Kellgren fick då höra Bellman, ångrade sin ungdomliga kritik — hade troligen redan förut gjort det — och den forne antagonisten övergick nu till en varm beundrare av samtidens mest originelle skald. Det var tydligen Kellgren, som uppmanade Bellman att utgiva epistlarna av trycket, och i varje fall försåg han dem med ett företal, som hör till vår litteraturs mästerverk. Han ger i detta en förstucken förklaring till den hårda dom, som han själv en gång fällt. Han anför en anekdot. I ett sällskap berättade en ung man »vissa äventyr av nog vansklig natur, han nyttjade uttryck i hög grad fria, men allt skedde med den kvickhet, som blott ådrog beundran, de yra språng, den överhalkande lätthet och framför allt den glättighet, som ej lämnade tid att rodna, förrän man skrattat, då det redan var för sent och då minnet av ett skämt redan givit sitt rum åt uppmärksamhet på ett nytt.» Förförd av exemplet sökte en annan i sällskapet vinna samma framgång, »men de likaste saker äro alltid mycket olika. Vad naturen nekat, söker konsten fåfängt ersätta. Hans ansikte saknade dessa spelande drag, detta eldspråk av själen, som ofta talar mer eller bättre än själva talet . . . Det oskyldiga blev tvetydigt och det tvetydiga plumpt».

Digitized by Google

Skillnaden — säger Kellgren — låg i *sättet* att berätta. Kellgren hade förut blott hört andra — kanske Kexél — föredraga Bellmans visor, och de hade då synts honom råa och plumpa. Nu hade han fått höra skalden själv, och hans uppfattning hade då blivit en annan — så har jag åtminstone velat tolka anekdotens innebörd. Men han går också in på Bellmans titel, den svenske Anakreon, över vilken han förut ondgjorts. »Det är sant» — säger han — »dessa skalder hava båda sjungit om samma ämnen, om vin och kärlek, båda sjungit förträffligt. Men detta är allt, vad de äga gemensamt . . . Den ene öm, ljuvlig, intagande, fin, den andre yr, häftig, förvånande, rik. Att jämföra dem båda är att jämföra kaskaden, dess språng, dess brusande svall kring fältet, med källan, som lent genom ängens sköte ormar sig fram utan dån och bölja.» I ännu en tredje punkt syftar företalet förmodligen på utfallet i Mina löjen. Kellgren hade sannolikt hört åtskilliga Bellmansimitationer, som upprört honom, och troligen är det på dem, han syftar, då han i företalet skriver: »Det är ofta icke nog för en auktors ära att bli känd för vad han skrivit, men ock att bli frikänd, för vad han ej skrivit.»

Så kommer han till karakteristiken av Bellmans dikter. Det är icke nog att läsa dem. »Aldrig ännu voro skaldekonst och tonkonst mera systerligt förenta. Det är icke vers, som äro gjorda till denna musik, icke musik, som är satt till dessa vers. De hava så iklätt sig varandras behag, så sammansmält till *en* skönhet, att man föga kan se, vilken mest skulle sakna den andra för sin fullkomlighet: verserna att rätt fattas eller musiken att rätt höras. Olycklig den, som utan öra och röst vill döma om dessa arbeten. Men brottslig den, som efter vanliga regler vågar att granska, vad ej kan jämföras, vad som varit utan mönster och skall bliva utan efterföljd.» Tala icke här om fel mot språket och smaken! »Äg skaldens känsla, äg ynglingens hjärta, älska, drick, sjung, och du skall se dessa fel förvandlas till snilledrag — eller du skall ej se dem.» Skall man — slutar han — jämföra Bellman med någon antik skald, vore det snarast med Pindaros, ty så djärv är hans flykt, så rik hans fantasi. Men alla jämförelser äro förkastliga. Varje sant snille »måste äga sin egen, ursprungliga form, vara sig och ingen annan», ty »snillen äro att anse såsom oändliga storheter, således omätliga».

Kellgrens estetik.

Den fria uppfattning av snillets rätt, som Kellgren haft redan som ung, bibehöll han således in i det sista. Men i ett annat fall undergick hans uppfattning en förskjutning. Till en början synes han tämligen obetingat hava accepterat den fransk-klassiska estetiken, och det har med rätta framhållits, att kanske ingen av våra gusta-

Digitized by Google

vianska skalder »har haft en så utpräglad känsla för tankens klarhet, för formens avslipning, för frasens jämvikt». Men teoretiskt anslöt han sig icke till Boileaus rationalism, utan till den nya känsloestetik, som framlagts av Dubos. Den äkta dikten är ett alster ej av det beräknande förståndet, utan av passionen, av känslan. Vetenskap och poesi stå därför såsom varandras motsatser, och i sina Strödda reflexioner skriver han: »I samma mån som synen stärkes, försvagas inbillningen. Detta är orsaken, varför vitterheten och de vackra konsterna dagligen avtaga. Man har förundrat sig över de gamles företräde i dessa delar. Det var därför, har man sagt, att de voro närmare till naturen. Sägom mera begripligt: de voro okunniga om naturen. Okunnigheten — som mörkret — förstorar alla föremål. Hinner människan en gång att i allt se det sanna, så upphör dikten, så stannar förundran, så försvagas passionerna, och allt är blott, vad det måste vara.» Vilda folkslag kunna därför skapa underfullt sublima verk, ty de äga ännu de häftiga passioner, som härför krävas, men som kulturmänniskan saknar. Alla naturliga passioner — heter det i en annan reflexion — »hade i barbariets tidevarv en större energi. De äro i senare tid dels kvävda genom tusende band av religion, lagar, seder, anständighet, dels försvagade till sin styrka . . . I avlägsna landsorter och bland ringare folk kan man ännu finna en vän i faran och en fiende intill döden. Men i huvudstadens ypperst belevade värld har man ingen att slåss för och ingen att slåss med. Man tjänar där utan ömhet och förtrycker utan hat.» Visserligen hyste Kellgren aldrig någon tro på Rousseaus dygdige och lycklige vilde. Han förblev alltid kulturpersonligheten. Men han erkände dock, att det i vildens kraftfulla, av vetenskapen oberörda känsloliv fanns något storslaget, sublimt, till vilket kulturmänniskan ej kunde höja sig. Därför både beundrade och icke beundrade han en författare som Ossian. Vad han däremot obetingat förkastade var barbarpoesiens moderna efterhärmare. Hos dem hade, enligt hans mening, flosklerna trätt i stället för den primitiva fantasistyrkan — men därom mera i det följande.

Det viktigaste för skalden var således icke att äga ett klart förstånd, utan en rik känsla: »La sensibilité fait tout notre génie». Skalden, målaren, kompositören anses av den allmänna opinionen såsom födda dårar, och såsom skäl anföras deras fantasiutsvävningar. Men orsaken till denna föreställning är naturlig: »Lyftad av känslan på inbillningens vingar till diktens värld, medför skalden blott det stränga förnuftet som en varnare i sitt spår, ej såsom ledare av sin flykt. Vad under, om han ofta ej hör dess bud, icke lyder dess band?» Det högsta uttrycket för denna rika känsla är entusiasmen,

Digitized by Google

den osjälviska hänförelsen för det stora i livet. Tanken återgår ytterst till Shaftesburys platoniserande skönhetslära, och i svensk litteratur har denna känsla kanske aldrig fått ett mera högstämt uttryck än i avslutningsorden till anmärkningarna vid Man äger ej snille för det man är galen. Genom denna entusiasm höjer sig Kellgren över den materialism, som han förkunnat i sina tidigare dikter och som skymtar fram ännu i Man äger ej snille för det man är galen, och det är denna syn på tillvaron, som ligger bakom Den nya skapelsen. Endast i hänförelsens högsta ögonblick, i den ideella erotikens berusning, ter sig naturen såsom något annat än en död massa, såsom besjälad, fylld av liv och skönhet. Den Eros, som skalden här besjunger, är i själva verket densamma, som Platon skildrat i Symposion eller den dödliga naturens strävan att nå den odödliga. »Unge författare» — så slutar han anmärkningarna till Man äger ej snille för det man är galen — »vill du veta, om din kallelse är sann eller ej: lägg handen på ditt hjärta. Vad intryck känner det av de ting, som omgiva dig? Sanning, dygd, rättvisa, fädernesland, mänsklighet — säg: kan du nämna dessa heliga namn utan rörelse i ditt blod, utan skakning i dina fibrer? Ser du blott med ett åtlöje dina likars dårskap? med förakt deras laster? med ömkan deras olyckor? Den håg, du känner att utmärka dig av talanger, vad har den till föremål? Månne en titel, en prydnad, ett anseende över hopen, en bekvämligare levnad? Månne hovgunst och sällskapslov? Söker du blott att, av ingen oroad och oroande ingen, gå — som man säger — din värld igenom och låta världen ha sin gång? . . . Då yngling, tro mig, det är icke dig, som snillet kallar att tala till folket. Försök ej att höja dig över medelmåttans krets. Bliv täck, oförvitlig, en man av *god ton!* Ditt namn, om det lever, skall dö med dig. Om åter vid åsyn av allt vad som rubbar den allmänna ordningen, av allt, som kränker förnuft och dygd, om vid blotta åsyn eller ryktet härav du känner ditt blod tändas, ditt hjärta klappa, din andedräkt förkortas, tårarna brista ur ditt öga, tankarna hoptals genomstörta din själ, och du glömmer så dig själv, du är icke mera *dig*, men den dygdige, som lider, men den upplyste, som förföljes, medborgaren, filosofen, människan . . . Då, ädle, igenkänn snillets gudomliga röst, då, sök ej förgäves att kväva en eld, som lik åskans eld ej skall slockna, förrän han förtärt dig, då, följ ditt öde, bliv stor — och olycklig!»

Kellgrens död.

Kellgren och Lessing voro upplysningsrörelsens båda ädlaste representanter. De voro varandra mycket olika. Lessing var utan tvivel den mångsidigare begåvningen, oerhört överlägsen Kellgren i lärdom. Kellgren var nog den större skalden, i varje fall lyriker,

Digitized by Google

vilket Lessing icke var. Men båda voro fyllda av samma heliga eld. Båda kämpade för de stora, bärande idéerna i upplysningsrörelsen. Ingen av dem såg blott med ett hångrin ned på fördomar och vidskepelse, och för båda var upplysningen framför allt humanitet och frihet. Lessing var den lyckligare. Kellgrens liv var, såsom vi sett, en kedja av lidelser och krossade illusioner. Och till dessa kom en redan från ungdomen bräcklig hälsa, som ytterligare undergrävdes genom hans levnadssätt. Under Åbotiden var han ofta sjuk, och sedan återkommo krämporna allt oftare. Med det nya årtiondet, 1790-talet, hade sjukdomen, lungsot, så fortskridit, att något hopp ej mer var övrigt. I slutet av december 1791 skrev han till Rudbeck: »Jag har hållit på att dö och har ännu föga hopp att någonsin komma mig före», och i början av nästa år berättar han för Edelcrantz: »Jag var i farstun av Bollhuset, men fick i detsamma en förskräcklig blodspottning. Nämn för ingen därom. Jag är ledsen att sätta allmänheten i förtroende av mina plågor och orsakerna därtill.» Emellertid kom han sig något och reste på sommaren 1793 ned till Skatelöv för att där söka någon bättring, men — skrev han till Rosenstein — »nu är min belägenhet allt för usel. Varken sommaren, lantluften eller rörelsen vilja hjälpa mig». Rosensteins frände, major von Rosenstein, på vilken Kellgren satte ett högt värde, hade inbjudit honom till sig, till Gröna stugan, men Kellgren svarade: »Jag är beklagligen så långt ifrån att kunna profitera av den graciösa invitation, som blivit mig gjord, att i stället för *Gröna stugan* är det den *Svarta gropen,* som snart öppnar sig att mottaga mig. Detta val är bittert i de år, då man ännu har ett hjärta, som känner sig. Min belägenhet är förtvivlad, sedan lantluften, sommaren, rörelsen, honungen intet mer vill hjälpa mig. Om jag varit så lycklig och ännu en gång fått se och tala med den vördnadsvärde filosofen på Väby, så skulle jag icke mera begärt, förgäves, en kur mot döden, men ett råd att dö. Ty jag bekänner det uppriktigt, att jag tvivlar, det någon människa sämre förstått denna sak än jag, mera djupt känt smärtan av denna gruvliga dom: I morgon skall du lämna, för evigt lämna allt, vad du älskat och högaktat på jorden.» I december 1794 var allt hopp ute. Genom en slump blev Kellgren vid lottningen i Svenska akademien utsedd till direktör för det kommande året. »Jag tycker» — skrev han vid underrättelsen — »att man borde ej låta döda människor lotta». Några dagar senare satte han för Lenngren upp dispositionerna om begravningen. »Jag begär» — skrev han där bl. a. — »att man begraver mig en afton helt sent, tyst och stilla, utan klockringning — en musik, den jag i min livstid innerligen hatat. Kunde själringning

Digitized by Google

även undvikas, vore så mycket bättre ... Jag har av misstroende och försummelse icke givit åt tiggande fattiga, vad jag kunnat. Jag ville därför, att det lämnades 50 rdr åt Dokt. Murray att tilldela någon eller några mest behövande i eller utom hans församling.»

Medalj av C. Enhörning, utdelad vid Kellgrens begravning.

Den 20 april 1795 slutade han sitt liv, stilla, utan någon egentlig dödskamp. »Kellgren» — skrev en av hans yngre vänner, Hans Järta — »dog som en hjälte. Två timmar före sin död talade han med Lenngren. I början sade han: Nu är det snart slut. Jag har ej många minuter igen ... Begravningen var majestätisk. Tårar i nästan allas ögon. Ingen procession, utan alla buro eller trängde sig kring kistan.» Och Rosenstein skrev dagen efter dödsfallet: »Kellgren är ej mera. Han dog i går den 20 kl. halv 12 förmiddagen. Dödsfallet var väntat, men ej så tidigt, förrän natten mellan söndagen och måndagen. Han kvävdes av slem och var, som krafterna ej mer förmådde upphosta. Hans död var trankil och dess mod övergav honom icke. Mig har detta dödsfall givit ett djupt sår.» Och några dagar senare berättar han om begravningen och om Gyllenborgs uppträdande vid denna. Gyllenborg var ju fullkomligt fri från all litterär humbug. Han hade blivit en vardagsmänniska. Men helgdagsmänniskan kunde fortfarande någon gång bryta fram. Den gjorde det nu. »Han gav» — berättar Rosenstein — »ett prov på sin naiva karaktär på begravningen. Efter jordfästningen gick han fram, klappade kistan och grät. Vänner buro Kellgren till graven och bland dem greve Oxenstierna.»

Sin grav fick Kellgren på Jakobs kyrkogård, tätt invid själva kyrkans mur, mitt emot den bostad, som han haft under de sista fem åren av sitt liv, och där vilar nu upplysningstidens främste och ädlaste kämpe i vårt land.

* *
*

Digitized by Google

Kellgrens båda närmaste vänner voro Clewberg och Rosenstein. Den förre Clewberg.
förefaller hava varit en kall natur, och han gör knappt något sympatiskt intryck. Men han var under Kellgrens hela liv dennes närmaste vän, trots det att deras politiska åsikter på 1780-talet skarpt skilde sig från varandra, och denna vänskap är för Clewberg ett adelsbrev, som mer än uppväger det, han erhöll 1789, då han utbytte det borgerliga namnet Clewberg mot Edelcrantz. Utan tvivel var han en stor begåvning. Han var en framstående naturvetenskapsman, blev en åtminstone mycket använd ämbetsman, hade en fin litterär bildning och han var ej alldeles obetydlig såsom författare.

A. N. Clewberg.
Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors.

Abraham Niclas Clewberg föddes 1754 i Åbo, där fadern var professor. Promoverad blev han redan vid aderton års ålder och var mycket nära att bliva primus, men enligt en brevskrivare kände sig de övriga promovendi upprörda över att till primus få »ett barn som ej än gått till Herrens nattvard», och Clewberg fick därför träda tillbaka. Året därpå, 1773, då han således ännu ej var tjugo år, blev han docent i en för oss mycket egendomlig ämneskombination: naturkunnighet och litteraturhistoria, som emellertid verkligen motsvarade hans studieläggning. Med Kellgren hade han blivit bekant, kort efter det att denne ankommit till Åbo (1768), och båda blevo samtidigt medlemmar först av Awazu, sedan av Aurora, där båda uppträdde såsom skalder. Deras studier voro tydligen gemensamma, ehuru Clewberg synes starkare än Kellgren hava tagit intryck av den förromantiska engelska litteraturen. Intryck från denna kunna vi spåra redan i hans första mera betydande dikt, Hösten (1774), bakom vilken det med all sannolikhet ligger reminiscenser av Grays Elegy, written in a churchyard. I Åbo tidningar införde han även översättningar från Ossian. Emellertid begav han sig på vinst och förlust på hösten 1775 över till Stockholm, tydligen i hopp, att något där skulle yppa sig, och året därpå fick han verkligen på Lidéns och Gjörwells rekommendation i uppdrag att ordna konungens handbibliotek, ett tillfälligt uppdrag, som emellertid så till vida var av vikt, att konungen därigenom kom att fästa sin uppmärksamhet vid honom. I Stockholm blev han intagen i Utile Dulci, ehuru äran ej särskilt imponerade på honom, ty under denna tid hade sällskapet att konkurrera med Vitterhetsakademien, och Kellgren hade ännu ej blåst nytt liv i det. »Jag har» — skrev Clewberg — haft den äran att bliva intagen i Utile Dulci och blev övertygad om, att detta sällskap förlorat mycket av sin lustre. Där äro sällan tjugo personer närvarande». Även mot teatern visade han sig ganska kritisk. Hans framtidsplaner voro ingalunda klara. Av ett brev från Mennander finner man, att han en tid sökte bliva hovpredikant,

Digitized by Google

ehuru han till sist bestämde sig för den akademiska banan och återvände till Åbo, där han 1778 blev filosofie adjunkt och 1780 bibliotekarie. Ödet hade emellertid för honom utstakat en annan karriär, och 1783 kallades han tillbaka till Stockholm såsom andre direktör vid kungl. teatern — således vid en institution, som var föremål för Gustav III:s varmaste intresse. Clewberg blev därigenom en bland de mera framskjutna gestalterna i den gustavianska kretsen och steg till allt högre ärenställen, blev teatercensor, konungens handsekreterare, adlad, förste direktör vid teatern (1804—1810), överintendent och preses för konstakademien samt slutligen president i kommerskollegium (1813) och friherre (1815). Han avled 1821. Hans och Kellgrens levnadsbanor kommo således att gestalta sig ganska olika.

Poet var han endast en kort tid av sitt liv, och såsom sådan är hans namn egentligen knutet till Ode till svenska folket. Det skrevs samma år, som Gustaf Wasa uppfördes och som Adlerbeth i Svenska akademien uppläste sin översättning av Hákonarmál. Clewbergs ode är ett uttryck för samma patriotiska strömning och har likaledes ett antikvariskt götiskt inslag. I sin undersökning av goticismens förberedelser inom 1700-talets litteratur betecknar Blanck också Clewbergs ode såsom »den första av de dikter — Sången öfver Creutz, Sveadityramben, Manhem — som i nyantik form tolka glödande svensk patriotisk hänförelse». Clewbergs förebild var Grays The bard, ett ode efter den verklige antike Pindaros' mönster, ehuru det behandlar ett ämne från Wales' medeltidshistoria. På samma sätt har Clewberg i sitt ode manat fram bilden av den götiska forntiden:

Vad ser jag? Vilken tropp av kämpar, lik en flod
Kring Brage strömmande, i Valhalls gyllne salar?
Jag hör dig, stolte Thor! bestänkt med resars blod;
För asar, lyssnande, du om din styrka talar.
Men minns: av Mimers källa vis!
Oövervinnelig i striden!
Att du förlorat segerns pris
I din förmätna kamp med elden, tanken, tiden.

Den lärde Clewberg tyckes bättre än Oxenstierna hava satt sig in i den nordiska mytologien. Men poet var han knappast, och trots den litteraturhistoriska betydelse, som hans ode kan hava såsom en föregångare till Svea och Manhem, är det ett kallt, opersonligt praktnummer, i vilket författarens känsla ej är med. Och den patriotism, som här kommer fram, är av en vida mera servil art än i Kellgrens tre år senare skrivna, stolta kantat.

Rosenstein.

Såsom karaktär och personlighet långt mera betydande var Kellgrens andre vän, Nils von Rosenstein. Samtiden, icke minst Kellgren, satte honom mycket högt såsom författare. I detta omdöme kan eftervärlden ej till fullo instämma, ehuru man visserligen kan förstå denna höga värdesättning. Bedömd efter den gustavianska tidens måttstock är Rosensteins stil ovanligt ren. Ordskatten är svensk, satsfogningen redig och framställningen flärdfri utan någon falsk retorik. Men vi stöta oss på hans mångordighet, hans om-

Digitized by Google

ständlighet och hans brist på ett livligt temperament samt kunna icke undgå att giva Thorild rätt, att Rosensteins stil gick »intill, ifrån, omkring den sanning, man vill finna». Rosensteins betydelse ligger nog heller icke i hans skrifter, utan i hans karaktär. Ty om honom kan man med kanske större sanning än om någon av hans samtida säga, att han var en ärans man, rättänkande, human, modig och fördragsam mot olika åsikter, en verkligt ädel representant för den svenska upplysningen. Rosenstein, som var född 1752, var ende sonen till den berömde läkare, om vilken talats i detta arbetes föregående del, och hade även på mödernet lärda anor. Hans morfar var Sveriges på sin tid mest berömde latinare, professor skytteanus Johan Hermansson, och han var systerson till det lärda riksrådet greve von Hermansson. Han fick också en grundlig, klassisk uppfostran, vilken röjes både i hans skrifter och i hans personlighet. Men därjämte mottog han starka intryck från den samtida franska kulturen, och han blev »upplysningens» mest trofaste vapendragare i Sverige. Den engelska litteraturen kände han visserligen till, men tog inga intryck av de förromantiska strömningarna i denna, och för den tyska litteraturen stod han alltid fullkomligt främmande. Hans ståndpunkt kommer bäst fram i ett uttryck, som han i ett brev från 1818 lät undfalla sig: »Jag vill ock tro eller smickrar mig att tro, att Rhenströmmen och Kanalen förbliva, vad de varit: mänskliga förståndets gränsfästningar». Frankrike var och förblev för honom kulturens centrum.

Nils von Rosenstein.
Karikatyr av J. T. Sergel.

Efter studier i Uppsala inträdde Rosenstein 1771 i kanslikollegiets expedition, och ehuru han vid 1778 års riksdag tillhörde oppositionen mot hovpartiet, hindrade detta ej hans befordran. I slutet av 1782 utnämndes han till ambassadsekreterare i Paris, en plats, som fordrade stor takt, ty sekreterarens uppgift blev att med konungen föra en särskild diplomatisk korrespondens bakom ryggen på ambassadören, Staël von Holstein, som Gustav III mot sin vilja 1783 nödgats utnämna. Men Rosenstein utförde detta uppdrag ej blott till konungens belåtenhet utan även till Staëls. För Rosenstein voro dessa år i Paris av den största betydelse. Han blev bekant med de ledande upplysningsfilosoferna, med Marmontel, La

Digitized by Google

Harpe, D'Alembert, Diderot, och den beundran, den franska upplysningslitteraturen nu ingav honom, blev bestämmande för hela hans följande verksamhet. 1784 kallades han tillbaka till Sverige för att bliva informator för den sexårige kronprinsen. Hans uppfostringsmetod var en annan och vida bättre än den, som tillämpats vid Gustav III:s studier. Av den redogörelse, som Rosenstein avgav i december 1786, framgår, att den då åttaårige kronprinsen hunnit ganska långt. Sveriges historia kände han till Karl XI:s tid, den allmänna till Ludvig XIV och rosornas krig, han hade läst geografi samt lärt sig addition, subtraktion och multiplikation. Och i motsats till fadern hade han läst latinsk grammatik, så att han kunde »utan att misstaga sig göra de vanligaste konstruktioner med varje kasus, sätta tillsammans substantiven och adjektiven och kände en och annan av de allmännare reglerna». I franska hade han en särskild lärare, för vilken han läst tio böcker av Télémaque. De svenska uppsatser, han skrivit och som företeddes, måste med hänsyn till elevens ålder betecknas såsom synnerligen goda. Några år senare berättade Rosenstein för Gustav III: »Hans studier gå utmärkt väl; i synnerhet gör han framsteg i latinet. I svenska historien läsa vi Botin, och H. K. H. gör med min tillhjälp utdrag av de kapitel, som röra lagar, kammarverk, handel, kyrkoväsendet, vetenskaper, levnadssätt.» För sin lärjunge skrev Rosenstein efter Fénelons föredöme ett särskilt arbete, Samtal emellan döde personer. De viktigaste satserna voro här lagda i Gustav Adolfs mun, och en av dessa lyder: »Om en konung gör hela sitt folk orätt, om han bryter, vad han lovat, om han handlar mot grundlagarna, så äger folket en ostridig rättighet att sätta sig emot honom och även avsätta honom». Rosenstein var således en vida bättre lärare än Tessin, och även på kronprinsens karaktär hade han nog inverkan. Det har sagts mycket ont om Gustav IV Adolf, men en egenskap ha icke ens hans fiender kunnat förneka honom: hans utpräglade rättskänsla. Även i detta fall var han Rosensteins lärjunge. I Rosensteins undervisning ingick dock icke religion, där i stället den fanatiske överhovpredikanten Flodin var kronprinsens lärare, och dennes undervisning gick stick i stäv mot Rosensteins upplysningsidéer. Vid den examen, som hölls 1794, frågade Flodin: Bör man tillåta sig den tanken, att alla religioner äro Gud lika behagliga och leda till sann gudaktighet och dygd? Svaret blev: »Alldeles icke. Hedningens tro på avguden, turkens på Mahomet och judens på en annan Messias än vi bekänna kunna omöjligen behaga den Evige.» För den riktning, som Gustav Adolfs religiösa idéer sedan togo, var Rosenstein således icke ansvarig.

Digitized by Google

Rosenstein och den vittra och vetenskapliga litteraturen.

Såsom den blivande konungens uppfostrare hade han fått ett ämbete, som då ansågs såsom ett bland de viktigaste i landet. Han blev även, på olika platser, den egentlige målsmannen för den högre svenska kulturen. Redan som ung hade han varit varmt intresserad för den svenska vitterheten, var ledamot av Utile Dulci och Franciskanerorden, och när Sotberg avled, gjorde Lovisa Ulrika honom till Vitterhetsakademiens sekreterare. Som vi minnas avbröts akademiens verksamhet omedelbart därefter, men då Svenska akademien fyra år senare stiftades, blev Rosenstein dess ständige sekreterare. Under den långa tid han beklädde denna plats — ända till sin död 1824 — bröto sig många litterära riktningar mot varandra. Men trots den bestämda position, som Rosenstein intog, visade han sig sällsport förstående för motsatta åsikter och var därför uppskattad och vördad av alla. Thorild — som dock ej saknade all talang att smickra dem, av vilka han kunde hava någon fördel — skrev under striden mot Kellgren, denna gång troligen fullt uppriktigt: »I så stora det allmännas öden hörer jag bägge partierna kalla min nådiga herre *en ärlig man,* och denna karaktär är redan både antik och sublim». Den stackars Lidner, som ju också tillhörde det motsatta litterära lägret, överhopade Rosenstein med tiggarbrev och förklarade honom vara »utan dispyt den ende på jorden, som vill hjälpa mig». Då Lidner sedan avlidit, gav Rosenstein ut hans skrifter och försåg dem med ett företal, som på oss, vilka känna brevväxlingen dem emellan, verkar såsom en stilla humor: »Herr Lidner hedrade mig i flera år med sitt förtroende och gav mig därav ett lika rörande som smickrande prov, då han på sitt yttersta förklarade sin önskan, att jag med ett företal skulle förse de skrifter, han författat, men ännu icke utgivit.» Lika välvillig och överseende visade han sig mot det unga bildstormande nyromantiska släktet vid det följande århundradets början. Till Askelöf, som utgav Polyfem, yttrade han: »Att herrn skriver ovett mot mig och Svenska akademien, betyder ingenting. Men akta sig att skriva mot regeringen; då kan *jag* icke skydda herrn». Denna rättfärdighet imponerade på de unga. Den hetsige, men genomärlige Lorenzo Hammarsköld hade i Svenska vitterheten kallat hans skrift Om upplysningen »en lång, diffus, rhetoriskt tillskrufvad kria» och förklarat, att man i Rosensteins skrifter ej kunde märka något »spår varken till den filosofiska skarpsinnigheten i människans bedömande eller den visa djupsinnigheten i åsikterna». Men han insåg kort därefter sin förlöpning och bad i Svensk Literaturtidning »med verklig ledsnad» om ursäkt för »den ton av råhet och en hånfullhet i uttrycket, som — ehuru angivelsen av hans skrifters föga värde icke kan återtagas — är högst otillbörlig, helst

Digitized by Google

mot en man, vilken bland alla sin samtids litteratörer är den mest liberale och för vilken, såsom människa och medborgare betraktad, jag hyser icke allenast den största högaktning och tillgivenhet utan även personlig tacksamhet».

Av alla vitterhetsidkare betraktades Rosenstein nästan såsom en fader, och en god, välvillig och rättänkande fader. Så sågs han ock av vetenskapsmännen. 1785, då den sjuårige kronprinsen valdes till kansler för Uppsala universitet, utsågs Rosenstein till kanslerssekreterare d. v. s. till den faktiske kansleren. Denna plats skötte han ända till förmyndarregeringen, då hertig Karl åtog sig kansleriatet och entledigade den misshaglige, liberale gustavianen. Men om det sätt, på vilket denne skött sin plats, fick man kort därefter ett bevis. Såsom kansler avgick hertigen vid konungens myndighet. Majoriteten inom konsistoriet ville icke hava prins Fredrik Adolf till hans efterträdare, utan bönföllo hos Rosenstein, att han skulle åtaga sig ämbetet. Enligt hävd skulle emellertid kansleren vara antingen en medlem av konungahuset eller ett riksråd, och Rosenstein hade således alls icke den erforderliga rangen. Han avböjde också alldeles bestämt den ifrågasatta utmärkelsen. Men svårigheten löstes på ett lyckligt sätt: Gustav Adolf åtog sig själv platsen, gjorde Rosenstein till sin kanslerssekreterare, och universitetet fick på så sätt åter den styresman, som det önskat. Såsom sådan sökte han, den gamle upplysningsfilosofen, bl. a. genomdriva, att Höijer, den skarpaste av denna filosofis motståndare, skulle utnämnas till professor i filosofi. Men Höijer tillhörde den liberala »juntan», och konungen sade ett bestämt nej. För den reaktionära riktning, i vilken regeringens politik nu började gå, passade heller icke den humane, frisinnade Rosenstein, och hans ämbetstid blev denna gång icke lång. I förbittring över de liberala rörelserna inom studentkåren avsade sig konungen i december 1799 kanslersskapet, och därmed fick universitetet en ny kanslerssekreterare. Men Rosenstein skulle i en annan ställning vända tillbaka till den vetenskapliga världen. Efter statsvälvningen 1809 blev han nämligen statssekreterare för ecklesiastikärenden eller — vad vi skulle säga — ecklesiastikminister, och på denna post kvarstod han ända till 1822. Han efterlämnade då — som Tingstadius skrev till honom — minnet av »en under hela levnadsloppet bevisad oegennytta, av ett aldrig misskänt stöd för nit och lärdom».

Rosensteins politiska ställning.

Det kanske vackraste bladet i Rosensteins biografi är hans förhållande till Gustav III. Han tillhörde ingen av de fraktioner, som tävlade om kungagunsten, talade icke illa om någon och försvarade ridderligt de fallna. Sin mening sade han alltid rent ut. Han ogillade både kriget och säkerhetsakten, och i en mängd brev till konungen

Digitized by Google

Nils von Rosenstein.
Oljemålning av L. Pasch d. y. Uppsala universitet.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

utvecklade han oförskräckt sin åsikt. I ett skrev han: »Konungar bedraga sig, då de tro, att krig ökar deras makt. I detsamma, som kriget föröder penningar, blottställer det konungarna för folkets behag. Gustav I gjorde här i landet, vad han ville, ty han var hushållare och bibehöll fred.» I de viktigaste punkterna ogillade han således Gustav III:s politik, men till oppositionen sällade han sig aldrig. Att säga konungen min mening — skrev han till von Engeström — »är en skyldighet. Att hava gemenskap med hans motståndare vore i min ställning ett brott». Särskilt svår blev denna ställning under förmyndarregeringen, ty av Reuterholm var han innerligt hatad och ansågs såsom en farlig jakobin.

Nils von Rosenstein.
Medaljong av J. T. Sergel.

Med anledning av bråket vid Svenska akademiens suspension ville hertigen avsätta honom som konungens informator. Det var även tal om arrestering och landsflykt. Men Rosenstein föll icke undan för dessa olagliga maktspråk, utan vände sig direkt till den unge konungen själv och yttrade: »Denna dag avgör kanske nationens begrepp om E. M. och rör E. M. mer än mig. Ty min kredit i nationen tager ingen makt av mig.» Han vädjade icke förgäves till sin höge elevs rättskänsla. Konungen hade därpå ett samtal med hertigen, varom — berättar Rosensteins intime vän Adlerbeth — »Rosenstein ej annat fått höra, än att hertigen slutligen sagt: *Således skall jag få tort,* vartill konungen svarat: *Det kan jag ej hjälpa.* Då Rosenstein tackade H. M., svarade han: *Jag har blott gjort min skyldighet*». När kort därefter konungen blev myndig, trodde alla, att Rosenstein skulle bliva den nya regeringens ledande kraft. I verkligheten blev det tvärtom. Just denna misstanke, som kom till Gustav Adolfs öron, var tillräcklig att hålla Rosenstein alldeles utanför allt inflytande, ty för intet var konungen så rädd, som för att tros vara ledd av någon. Rosenstein blev därför dömd till politisk overksamhet,

Digitized by Google

och för honom själv var detta nog lyckligast, ty mot Gustav Adolfs envetenhet hade han säkerligen intet kunnat uträtta, och i själva verket var han vida mindre en handlingens man än en »filosof» enligt den betydelse, som 1700-talet inlade i detta ord. Denna var emellertid alldeles en annan än det följande århundradets, och detta frånkände Rosenstein allt filosofiskt skarpsinne.

Rosenstein som författare.

Det bästa, som Rosenstein skrivit, är nog hans företal till Kellgrens, fru Lenngrens, Lidners och Lehnbergs arbeten. Hans humana, breda uppfattning kommer här fram, och mera än 1700-talets flesta författare förstår han att karakterisera personligheterna. För samtiden knöt sig dock hans litterära rykte väsentligen till tvenne mera »filosofiska» avhandlingar. Den äldsta av dessa var hans i Svenska akademiens Handlingar för 1787 införda Anmärkningar om vitterhet och smak. Han behandlar här den fråga, som så ivrigt sysselsatt hela hans samtid — om smaken — men kan knappt, trots de många orden, sägas hava kommit längre än till uppställandet av själva problemet. Han börjar med att erkänna smakens relativitet hos olika folk, olika tider och även olika individer. Shakspere t. ex., »som förgudas av engelsmännen, beles på andra sidan om kanalen». Likväl kan man tala om en gemensam smak: »finn en enda, vars allmänna omdöme nekar Corneille, Racine, Voltaire eller Molière snille, människokännedom, stil och smak». För läsaren förefaller frågan därmed vara löst: det är Voltaires samtida och landsmän, som äga den allmänmänskliga smaken, och enligt denna böra, efter vad det tyckes, alla andra företeelser bedömas. Detta var nog också Rosensteins innersta mening, men i stället att fastslå denna vänder han tillbaka till problemet och vill söka förklara den olikhet i smak, som dock faktiskt förefinnes. Tvenne vägar öppna sig. Några »hava ur de skrifter, vilka haft den lyckan att behaga, hämtat regler, dem de uppgivit till efterföljd». Andra åter — och här avser han väl den nya tyska estetiken — hava »i människonaturen uppsökt grunderna till all förmåga hos dem, som skriva, all smak hos dem, som läsa». För sin del vill Rosenstein ej helt ansluta sig till någondera metoden utan gå »en medelväg». Vetenskapen om smaken måste såsom all vetenskap bliva empirisk, »en historia om vår erfarenhet, en samling av rön med några få anmärkningar, några få slutföljder och ännu färre lagar och grundsatser». Om denna vetenskap kan han egentligen blott giva några tämligen oklara antydningar: »Vitterhetens teori bliver, i allmänhet att tala, ej annat än en målning av naturens intryck på våra sinnen, av våra känslor, sinnesrörelser, passioner» etc., och »stora författare bliva icke lagstiftare, men mönster och ledare».

Digitized by Google

Varken bör man »slaviskt antaga erkända mästerstycken till osvikliga rättesnören eller föreskriva uteslutande lagar och regler, vilka mera tvinga än upplysa». Skiljaktigheter skola alltid förbliva »i ämnen, som bero av människosinnet». Längre kommer han icke, och senare delen av avhandlingen övergår till ett mot Rousseau riktat försvar för upplysningen och kulturen. Enligt Rousseau ha ju de antika staterna gått under genom den i kulturens spår följande sedliga slappheten. Men — invänder Rosenstein — om Atén varken haft skalder eller talare, hade det likväl uppslukats av det romerska världsväldet. Människorna äro både i kulturen och utom kulturen desamma, styrda av samma passioner, äregiriga, självska. Om vi föreställa oss två folk »med lika trygghet, välmåga och bekvämlighet», men det ena oupplyst, »så skulle detta folk, inskränkt i sina begrepp, endast begivet på kroppsnöjen, snart dränkas i vällust och förfalla till feghet och veklighet såsom perser, makedonier och turkar.» Det sedliga förfallet är således snarast en följd av brist på kultur.

Om den andra avhandlingen, Om upplysningen, har jag redan talat. Den var ursprungligen ett tal i Vetenskapsakademien 1789, men utgavs sedan i omarbetat skick 1793, då reaktionen i Sverige började framträda. Dess betydelse ligger också i tidpunkten, då broschyren utgavs. Den franska revolutionen — skrev hans samtida, Hans Järta — »var då i sin vildaste fart. Sverige var lyckligen avlägset från viggarna, men den flammande horisonten uppväckte även där bävan för allsköns upplysning, när Rosenstein med den lugna vishetens mod trädde fram att göra bemärklig skillnad mellan det alstrande ljuset och det förstörande, mellan solens och ljungeldens». Han försvarade här ett helt tidevarvs stora kulturinsats. Den filosofi, på vilken han grundade detta försvar, var Lockes, Helvétius' och Condillacs. Tiden har sedan dess — anmärker Böttiger — ej stått stilla, »filosofien har gått djupare, historien har höjt sig till nya synpunkter. Men den skrift, som då var ett ord i sinom tid, äger dock genom sin anda och sin form åtskilligt i behåll för alla tider».

Sina åsikter förblev Rosenstein trogen in i det sista. Då Tegnér skickat honom sitt jubeltal 1817, i vilket han så skarpt fördömde hela upplysningstidevarvet, svarade Rosenstein: »Det bör förlåtas en gubbe att icke lätt ändra, vad man genom hela livet tänkt och ännu tror rätt». 1600-talet har kanske gjort de största jättesteg, som det mänskliga förnuftet tagit — Bacon, Newton, Locke, att förtiga andra — men jag tror, att Ni icke gjort 1700-talet nog rättvisa. Den store Voltaire var dock alltid sann i uttryck och argumentation, även då han hade orätt. Vidare ha vi Montesquieu,

Digitized by Google

Linné, Sydenham, Laplace, D'Alembert. Jag medgiver detta sekels lättsinnighet i flera fall. Men månne det icke nog strängt bedömes av er? Strävandet att göra människorna lyckligare, den amerikanska revolutionen, även den franska i sin början, hedra detta tidevarv. Månne »denna revolution har varit utan all nytta, och månne icke det nittonde seklet har att tacka densamma för sina frihetsprinciper och för mycket av det goda, som man försöker att göra?»

Det var den siste, kvarlevande gustavianens dom över det tidevarv, han själv tillhört och för vars idéer han kämpat, och måhända var denna dom mindre ensidig och mera rättfärdig än romantikens.

Titelgravyr av J. F. Martin till J. Elers, Glada qväden. 1792.

Digitized by Google

THORILD

Thorilds barndom.

JAG är — skrev Thorild i ett brev till Leopold — »en chevalier errant och har ingen prinsessa i landet». Yttrandet återger träffande hans levnadssaga, ty över denna ligger det något hemlöst, vilse, och såsom en vandrande riddare slutade han också sitt liv, fjärran från fosterjorden. Något hem i Sverige hade han aldrig haft. Han föddes i april 1759 på hemmanet Blåsupp i Bohuslän — namnet Blåsupp ser ju nästan ut som ett varsel om hans kommande verksamhet. Hans förfäder hade varit torpare, och ehuru fadern stigit till kronolänsman, var även han i själva verket en fattig jordbrukare. Han dog, när den yngste sonen, Thomas Thorén,[1] blott var ett eller två år; modern hade gått hädan redan en månad efter hans födelse. Något föräldrahem, som han kunde minnas, hade han således aldrig haft. Först tog en moster vård om honom, sedan morfadern, så — då han blivit sex år — en äldre broder, som bodde i Kungälv. Men denne dog redan 1770. Rektorn för trivialskolan i Kungälv, Anders Tranchell, hade dock fäst sig vid den begåvade, vackre gossen, och tog honom till sig. 1772 skickades han till gymnasiet i Göteborg, där en bror till Tranchell blev hans beskyddare. På gymnasiet gick han i tre år, och dessa år tyckas hava varit ganska betydelsefulla för hans utveckling, ty läroverket var utan tvivel ett bland de bättre i riket. Särskilt tyckes lektor Gabriel Beyer, som just då låg under åtal för swedenborgska kätterier, hava inverkat på honom, och Thorild tog utan tvivel intryck av den religiöst färgade rationalism, som låg i swedenborgianismen, sådan denna tolkades av Beyer. Denna swedenborgianism kan väl ej spåras i Thorilds tidigare brev och skrifter, i vilka han snarare synes påverkad av herrnhutismen. Men den fanns säkerligen latent hos honom och dyker upp i ett 1790 utgivet arbete. Huru han för övrigt än växlade åsikter, fanns alltid ett drag av sektprofet kvar hos honom, och detta synes återgå ända till gymnasieåren. Vidare

[1] Namnet Thorén ändrade han först 1785 till Thorild.

Digitized by Google

lärde han möjligen redan nu genom lektor Gothenius' bemedling känna Ossian, och en skolkamrat, G. L. Sivertson, vars anteckningar om Thorild äro vår enda källa för denna period i Thorilds liv, uppgiver, att han lärt sig franska och börjat studera Voltaire. Kombinationen Voltaire och Swedenborg förefaller besynnerlig, men det fanns verkligen en beröringspunkt mellan dem: den starka oviljan mot prästerna och mot kyrkans dogmer, och förmodligen var det denna sida hos den franske upplysningsfilosofen, som slog an på Thorild. För religionshånet, för det negativa hos Voltaire hade han däremot ej sinne. »Han tålte aldrig — skriver Sivertson — lättsinnigt eller irreligiöst tal och tyckte icke heller om, att man lastade någon slags religion, som andra omfattade av övertygelse». Och — tillägger antecknaren — »han var redan som skolgosse allas älskling och förundran».

Thorild i Lund.

På hösten 1775 skrevs han in vid Lunds universitet, där han, väl med hjälp från Tranchell, kunde uppehålla sig ett år. Efter detta måste han taga plats som informator på Rånnum, ej långt från Vänersborg, hos superkargen af Dittmer, hos vilken han stannade till hösten 1777. Här — berättar Sivertson — »fick han smak för engelska litteraturen, och i stället för det franska lätta i sin stil blev han mera djup hädanefter». Det är väl därför antagligt, att han nu eller kort därefter börjat läsa Milton, Young och Ossian på originalspråket. Vid samma tid gjorde han bekantskap med Gessner — först väl i fransk översättning — vars sentimentalitet starkt slog an på honom. Kanske var det genom Gessners förmedling, som hans uppmärksamhet kom att riktas på den tyska litteraturen, särskilt på den starkt religiöse Klopstock och på Goethe, vars Werther då grep hela det yngre, sentimentalt och revolutionärt anlagda släktet. I varje fall lärde han sig tyska, och hans tidigare förtjusning för Voltaire tyckes hava efterträtts av en vida starkare för Rousseau. Hans förhoppning var att få ett utrikes resestipendium. Men — skrev han — »flera suckande uppvaktningar hava icke kunnat göra mer än att slutligen omskapa mig till en nedslagen klient utan hopp, att de allsvåldige patroner, jag bönfallit hos, någonsin lära uppoffra några ögonblick av sin vällust till den obetydligheten att avgöra en välsinnad människas hela lycka». I stället återvände han på hösten 1777 till Lund, där han nu fått en akademisk kondition hos en handlande Olof Liljewalch, och där stannade han ända till jultiden 1780, då han, tjugoett år gammal, begav sig till Stockholm att där fresta lyckan. Innan vi övergå till detta kapitel i hans biografi, återstår emellertid att söka göra oss en bild av hans personlighet närmast före Stockholmsresan.

Digitized by Google

Thorild var tydligen ytterst flitig under dessa universitetsår. Hans avsikt synes hava varit att bliva jurist, och i varje fall avlade han i december 1778 juridisk-filosofisk examen. Denna — för den klene professor Colling — var väl dock mera en formalitet, och hans egentliga studier voro humanistiska, litterära och filosofiska samt tydligen drivna på egen hand, ty — frånsett Lagerbring — var professorsuppsättningen i Lund för tillfället mycket dålig. Hans val av litteratur bestämdes naturligtvis av hans läggning vid denna tid, och av breven att döma var adertonåringen Thorild framför allt en sentimental drömmare, som hade ovanligt lätt att svinga sig upp till extasens högsta tinnar. Det livligaste intrycket tog han därför av Gessner, sedan av Rousseaus La nouvelle Héloïse och Goethes Werther. Den Gessnerska sentimentaliteten hos Thorild var dock mera ett uttryck för tidsstämningen än för hans egen naturell. Gråtmildheten låg ej för honom, och till sin läggning var han, såsom hans senare utveckling visar, snarast en stridbar kraftgenius, som i stället att fälla tårar ville reformera hela världen. Under studenttiden träder detta drag dock tillbaka för känslosamheten, och endast lättheten att råka i extas bådar den kommande Thorild. Närmast var han en entusiast för vänskapen. Den äldste av hans vänner var Anders Hylander, som han troligen lärt känna redan under informatorstiden på Rånnum och som var nio år äldre, ehuru han förefaller snarast såsom jämnårig med den brådmogne Thorild. I sina brev kallar Thorild honom Arist och sig själv Tityr. Till Arist talar han nästan såsom till en älskarinna. Jag såg din vagn försvinna — skrev han i ett brev —. »Jag ville läsa, jag ville tänka, men jag hade ingen uppmärksamhet. Dessa ömma och längtande ögonkast, du gav mig ur vagnen och som du själv såg gjorde mig så förvirrad, återkommo oupphörligt för min inbillning. Jag kände, att mitt hjärta uppfylldes av ömhet och suckar. Då sökte jag friheten och min enslighet. Arist! Arist! Skall jag säga dig allt, vad där föregick? Huru jag irrade omkring, sorgfull och övergiven, huru jag upprepade ditt namn och att jag älskade dig?» Denna vänskap fortfor åtminstone till 1784, då det sista bevarade brevet är skrivet; två år förut hade Hylander blivit adjunkt i österländska språk.

Thomas Thorild.
Silhuett. Kungl. Biblioteket.

1779 fick Thorild en annan vän, som icke omdöptes med något

Digitized by Google

Gessnerianskt herdenamn och som i verkligheten tyckes hava kommit honom närmare. Det var Sven Erland Heurlin, som blott var ett år äldre än Thorild och som vida mera än Hylander såg upp till och beundrade Thorild. Även breven dem emellan äro rena kärleksförklaringar. Till Gessners Arkadien hörde emellertid ej blott herdar utan ock herdinnor. En dylik hade Thorild fått redan på Rånnum, den äldsta dottern i huset, Anna Brita af Dittmer. Hon blev nu hans »Eos», för vilken han svärmade »arkadiskt, platoniskt, endast i första blomman av sinnets vällust». Efter vad det förefaller var dock denna erotik mera »poetisk» än verklig, och redan 1779 gifte sig hans Eos med en lantbrukare. Underrättelsen om hennes giftermål tog Thorild i varje fall mycket lugnt. Eos som fru — skrev han till Arist — »har ingenting skönt för min inbillning och ingenting ljuvt för mitt hjärta. Fruarna med denna kalla ärbarheten och denna stolta och äresjuka blicken och själen full av rang — vilka vanskapnader för en skald och en naturens filosof! Eos fru — nej, denna bilden är mig odräglig! Men Eos som älskarinna! Ack, *himmelska* Eos, varför kunde du icke evigt blomstra i din första skönhet, att jag hade kunnat se, beundra och röra din blomma utan att avbryta den?» Eros, som spelat en så stor roll i Kellgrens liv, hade i Thorilds en mycket undanskjuten plats.

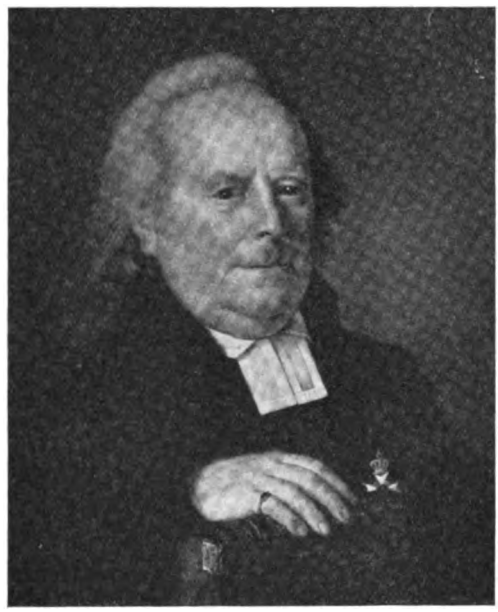

Anders Hylander.
Oljemålning av P. Krafft d. y. 1816. Domkapitlet. Lund. (Svenska porträttarkivet.)

Trosväxlingen.

Hans dikter och prosapoem under Lundatiden äro ej vidare betydande, och de flesta gå i den Gessnerska stilen. Hans egentliga intressen voro tydligen icke skönlitterära utan filosofiska och religiösa. Att döma av de tidigare dikterna och breven stod han ännu i början av 1778 kvar på kristendomens grund. Då Hylander, som hade en viss dragning åt herrnhutism, på långfredagen detta

Digitized by Google

år gick till nattvarden, fick han från Thorild ett brev, som andas en fullt protestantisk, om än herrnhutiskt färgad religiositet: »Arist! Denna dagen är helig bland ditt livs dagar. Kristi läras helgedomar och hela Guds härlighets himmel har i dag blivit öppnad för din själ. När du låg för altaret, nedströmmade försoningsblodet och den saliggörande nådens frid över ditt hjärta. Välsignade ögonblick, när du utgöt dig i suckar för din återlösare! Tysta hänryckning, när en ljuvlig utsikt utbredde sig för din själ åt den tillkommande saligheten.» Men endast några månader därefter slog han alldeles om, utan att trosväxlingen tyckes hava vållat honom någon smärta eller föregåtts av någon religiös kris; i detta som i så många andra fall erinrar han slående om Strindberg. Under hela sitt liv var han i själva verket en varmt »troende» utan den ringaste skepsis, på sanningen av de åsikter, han hyste, tvivlade han aldrig ett ögonblick, och att växla ståndpunkter vållade honom aldrig något lidande. I det nästa brevet, som är odaterat, men säkerligen tillhör slutet av 1778 eller början av 1779, kallar han sig en »naturalist», och då Hylander söker omvända honom, svarar han: »Ja, Arist, om jag någonsin skulle åter bli omvänd till Kristi religion, skulle det ske genom *hjärtats* väg, och om någonsin genom hjärtats väg av en Arist. Men ack, så omvändes icke en filosof. Ledas av sitt hjärta till eller från en sanning är detsamma som *förföras,* och du Arist i ditt brev, du själv är en förförare.» Med Sivertson, som 1780 blev prästvigd, avbröt han då brevväxlingen: »Jag otrogen dyrkar Gud i naturens ljus och ser icke annat än ofullkomligheter och vidskepelser i det gudaväsen, du tillbeder». Enligt Heurlin skall hans religion — i början av 1779 — närmast hava samman-

S. E. Heurlin.
Oljemålning av P. Krafft d. y. 1815. Tillhör fru Louise Heurlin. Stockholm. (Svenska porträttarkivet.)

Digitized by Google

fallit med savoyardprästens hos Rousseau. Till den nya världsuppfattning, vilken under dessa studieår i Lund så småningom växte fram, hade han kommit genom studiet av Leibniz, Spinoza, Rousseau, Robinet och Shaftesbury. Hans ståndpunkt sammanfaller i det väsentliga med de tyska Sturm- und Drangförfattarnas, ehuru han tydligen icke läst dem, utan endast från samma förutsättningar kommit till samma resultat. Det första embryot till detta program hava vi i ett tal, som han den 3 juni 1778 höll inför Göteborgs nation, i vilken han var inskriven. Talet handlade Om det ädla och sköna i vetenskaperna, och såsom ett specimen av en nitton års yngling röjer det onekligen en ovanlig mognad.

Talet på Göteborgs nation.

Efter några inledningsord vänder han sig mot den författare, Rousseau, som dock tydligen stod hans hjärta närmast, och vars åsikter han här väsentligen reproducerar. Innehållet i talet är följande. Just under den tid, då det mänskliga förståndet nått som högst, hade av »den store Rousseau» en djup skugga kastats över vetenskaperna. Alltför stor för skoltvånget och förmögen att överse dem alla, granskade han dem med klarhet. Men hans öga bländades av för mycket ljus. Han såg i dem blott det förkonstlade, onaturliga, missbruket. »Vetenskaperna, sade han, förvilla sanningen och leda oss av från naturens sälla och enfaldiga vishet. Han hade rätt». Men han glömde en sak: »att väsendet av all mänsklig förträfflighet ligger i friheten att väl nyttja eller illa nyttja allt ... Rousseau felade yida och mycket. *Stora snillen* kunna dock icke göra andra än *stora misstag*». Men det gives andra, som äro för små »att inse ofullkomligheten av allt mänskligt. Dessa förguda sina dyra vetenskaper och förvara dem i mörka och tillslutna helgedomar». Sådana finnas i alla vetenskaper, »man kallar dem lärde män, men dessa dunkla människosläktets upplysare förtjäna icke sin ära. De äro endast stumma vårdar för den gräns, som en regeringslysten egenkärlek en gång satt för snillet». I stället för att uppleta visheten i själva naturen, dana de den själva. All sanning, allt ljus bör dock sökas just i denna natur. Vad konsten eftergör, är irrande och falskt. Denna övertygelse har nu ock börjat tränga igenom. Man beundrar mindre en mörk och förvirrad lärdom, man fordrar, att allt bör vara renhet och ljus.

Redan här finna vi således motsättningen mellan Faust och Wagner, mellan den levande, allomfattande kunskapen och den torra fackvetenskapen, och trots sin rousseauism delade Thorild aldrig mästarens ovilja mot upplysningen. Oppositionen mot Rousseau är dock hela tiden i Rousseaus egen anda.

I den nästa avdelningen övergår Thorild till en kritik av våra

Digitized by Google

föreställningars sanningsvärde. Själva grundtanken — om erfarenhetskunskapens ovisshet — är i första eller andra hand lånad från Leibniz. Men det sätt, på vilket Thorild utvecklar tanken, erinrar starkt om Sturm und Drang och mynnar ut i ett krav på frihet från alla lagar, alla regler, alla auktoriteter. I naturen gives intet annat än jämförelser och förhållanden. Lappländaren besjunger solen såsom den allupplivande kraften, under det att afrikanen förbannar den. Sådana betraktelser böra leda oss till övertygelsen om tankens frihet, till att förkasta allt tvång i vetenskapen, all renlärighet. »Aldrig hörde man ännu tvenne stora och fria snillen i allt tänka lika. Hela naturen antager tusen olika skepnader efter tusen olika danade ögon, som se dem». Hävden visar oss ock, huru den ena auktoriteten efter den andra blivit avsatt: Aristoteles, Cartesius, Newton. »Den rätta, eviga och oföränderliga sanningen finnes icke utan i Gud, och endast ett oändligt öga kan se henne. Vad vi tro oss upptäcka i naturen, är icke annat än bilder, likheter och jämförelser, vad vi kunna äga i förståndet är icke annat än sköna föreställningar och — mer eller mindre — ädla villfarelser». Förståndets frihet är således ovillkorlig, och ingen makt kan tvinga det att se annat, än vad det ser. Jag kan därför — fortsätter han — »högakta både en Rousseaus, en Helvétii ädla villfarelser och en Sorbonnes dunkla renlärighet, bådadera lika ärligt. Ty från himmelen är friheten nedstigen...

Som himlens stjärnbeströdda fält
Av olik prakt och skönhet strålar,
Så har naturen snillet ställt.
Ett bloss med högsta klarhet prålar,
Ett annat täcka skuggverk målar.
Men *mångfald* är naturens lag,
Och allt är satt i egen dag
Att världens skådeplats uppliva,
Att skaparen må älskvärd bliva
I skönhetsverk av *alla* slag.
— — — — — — — — — — — — —
Just så en vis om *snillet* dömer.
Han ser dess sköna olikhet.
Men som han ändamålet vet,
Han ej dess fria mångfald lastar,
Ej kväver den odödlighet,
Vartill dess gudaväsen hastar.
Just så, i himmelsk täckhet mild,
Plär även sanningen förkläda
Sin underfulla gudomsbild;
Fast uti tusen irrbloss skild,
Dess minsta strålar dock oss gläda.

Digitized by Google

Just så vid *tankfrihetens* blick
Upplivas snillets sköna låga,
Just så vid *frihets* gudablick
En ädel flykt det börjar våga,
Förståndet får en ny förmåga,
Liv, skönhet och naturens skick.

Här hava vi redan utkastet till de allmänna kritiska principer, som Thorild sedan skulle tillämpa i strid mot de förut omtalade estetiker, som dock — mer eller mindre starkt — höllo på en allmänmänsklig smak.

Avslutningen av talet mynnar ut i en hyllning åt den vise — denna idealgestalt, som sedan skulle komma att spela en så stor roll i Thorilds författarskap. All mänsklig verksamhet framkallas »av den allmänna åtrån efter sällhet och nöje... Tusen kunskaper uppväga icke en enda lycksalig rörelse, och den vetenskap, som icke leder till detta ändamål, är en tom konst utan sanning och värde.» Denna sällhet, som en så uppfattad vetenskap medför, äges endast av den vise. Lärdomen har »förädlat hans snille och lärt honom att urskilja det sanna sköna i allt. Alla vetenskaper förvandlas hos den vise till en hög och fin känsla, till förstånd och en god smak, på samma sätt som födans safter i vår kropp bliva styrka och liv... Skulle icke han vara säll? I var grad av bättre ljus, i var ny sanning ligger en skön tillfredsställelse och en hög vällust för vår själs odödliga begär.»

Thorilds optimism.

I denna hyllning till den vise kommer Thorilds oförbränneliga optimism fram. I sina egna ögon var han den store vise, och han var i själva verket alltid en lycklig människa. Det var — enligt Thorilds mening — också hans ideal Rousseau: »Rousseau kallade sig olycklig, och jag vågar min varelse på, att ingen dödlig smakat en högre sällhet! Kvalet och olyckan tillhöra dåren. Det är ett evigt kännemärke: man är icke vis, utan så långt man är lycklig.» Här hava vi kanske fått den djupaste motsatsen mellan honom och Kellgren. Vi minnas, huru Kellgren i avslutningsorden till sin dikt mot obskurantismen skildrat snillet — hans motsvarighet till »den vise»: »Sök ej förgäves att kväva en eld, som lik åskans eld ej skall slockna, förrän han förtärt dig; då, följ ditt öde, bliv stor — och olycklig!» Det är upplysningstidens optimism och dess pessimism, som här stå mot varandra.

Under den tid, som följde på talet, utvecklade sig Thorild snabbt. I viss mån kom han till åsikter, som, filosofiskt sett, stodo i motsats till dem, som han i detta utvecklat. Men klangfärgen på det hela förblev densamma. Talet står under intryck av idéer från

Digitized by Google

Leibniz och framför allt från Rousseau. Genom hans brev till Heurlin kunna vi studera hans följande utveckling och de tankeferment, som han tillgodogjort sig under tiden närmast före den stora striden med Kellgren. En fråga, som särskilt upprörde tiden, var teodicéproblemet. Leibniz och Shaftesbury hade ju oberoende av varandra kommit till samma resultat, att bristerna i denna världen krävdes för det helas harmoni och fullkomlighet, och denna förklaring hade i poetisk form återupprepats i Popes Essay on man. Om än en pessimistisk strömning alltid kan spåras under upplysningstidevarvet, var likväl optimismen under dess förra del förhärskande. Vid århundradets mitt inträdde emellertid ett omslag, särskilt framkallat av den fruktansvärda jordbävningen i Lissabon, och ett uttryck för denna förstärkta pessimism var Voltaires Sur le désastre de Lisbonne (1756). Reflexer av denna mörka världsåskådning hava vi redan återfunnit hos Gyllenborg och Kellgren. Men det var klart, att Thorild med sin optimism skulle ställa sig på den motsatta sidan. Han berör ofta frågan, utförligast i ett brev från 1782: »Jag tillägger dessa orden, förargad över några Voltaires verser över Lissabons missöde, som jag kom att läsa i dag ... Delens filosofi är alltid vansinnighet, och denna är Voltaires. Om världen vore gjord i sin egentliga avsikt för *oss*, så tillstår jag, att den vore det största stympverk av den bizarraste verkmästare, som kan tänkas ... Men om detta samma så illa sedda samhället *är* för *sitt egna, hela bestånd*, tillstå mig: din tanke har ingenting skönare. Se, huru förunderligen alla uppehållas av allas lidande, huru tusende förgås, på det att miljoner måtte bevaras!» Tror du ej, att en

Thomas Thorild.
Handteckning av A. U. Berndes. Nationalmuseum

Digitized by Google

filosof som Voltaire hellre skulle se hela jorden gå under, än att Ferney skulle lida någon skada? »Åskan slår ner. Hon krossar tio miljoner myror, ingen människa säger ett ord. Man står i sin dörr, och gläder sig att få luften sund och ren. Hon krossar en av våra ankungar, ett av våra lamm, vår skönaste häst, det yttersta av vårt lillfinger — o, ingenting är säkrare, än att åskan är en förbannelse och alla gudar i vrede.»

Thorild och Spinoza.

En annan fråga, som också diskuterades, var den om en materialistisk eller en dynamisk världsförklaring, och här delade sig upplysningsfilosoferna i två olika läger; i Sverige stod Kellgren, som visserligen ej var filosof, snarast på materialismens ståndpunkt. Mot materialismen hade emellertid en från naturvetenskapen utgående reaktion börjat såsom en följd av 1600-talets viktiga mikroskopiska upptäckter. Det var på grundvalen av dessa, som Buffon i sin Histoire naturelle (1749) framlade den s. k. molekylarteorien: varje organism är sammansatt av en oerhörd mängd av småorganismer, och i De la nature (1761) utvecklade Robinet denna teori till att gälla icke blott den organiska naturen utan hela universum. Allt är således levande, består av en hel värld av småorganismer, och dualismen mellan ande och materia är upphävd, ty varje molekyl har både fysisk rörelseförmåga och andlig perception, ehuru visserligen i olika grader av aktualitet, och universum själv är en dylik besjälad organism. Teorien hade vissa beröringspunkter med Leibniz' monadlära, i vilken 1600-talets filosofi mynnat ut. En huvudpunkt för denna 1600-talsfilosofi hade varit att finna en »substans» (d. v. s. något, som är oberoende av andra substanser). Men uppgiften hade icke lyckats, och Descartes hade i själva verket fått två substanser, själ och kropp, vilkas attribut voro för själen tänkandet, för kroppen utsträckning. Spinoza hade visserligen sökt undanröja denna dualism och antagit blott en enda substans, Gud, men bevisföringen brister, då han från denna substans skall leda sig över till den faktiskt existerande världen. Denna *är* blott, så vitt den är i Gud. Gud och naturen sammanfalla. Men emedan allt är Gud och Gud är allt, är Spinozas Gud, såsom man anmärkt, i själva verket intet, och den högstämda panteism, som Spinoza förkunnade, betraktades av samtiden med en viss rätt såsom ateism, ehuru den i själva verket var fylld av den mest glödande religiösa känsla. Leibniz sökte på ett annat sätt komma från de svårigheter, som substansproblemet medförde. I stället för en substans antog han en oändlig mångfald av dylika, som han kallade monader. Varje monad är en mikrokosmos, som speglar hela universum, ehuru med olika grad av klarhet, och den högsta monaden är Gud. Onekligen frapperar likheten mellan

Digitized by Google

monaderna och molekylerna, men likheten är blott skenbar. Molekylerna äro materiella och hava såväl fysisk rörelseförmåga som förnimmelser, under det att monaderna äro immateriella samt i följd därav sakna utsträckning och fysisk kraft. Molekylerna äro fysiska organismer, monaderna metafysiska.

Th. Thorild.
Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors.

Huru ställde sig nu Thorild till dessa olika teorier? Den Thorild, vi först lära känna, var tydligen en starkt religiös yngling med en viss herrnhutiskt färgad sektmystik, som företer någon likhet med savoyardprästens känslobetonade deism och en därmed sammanhängande ovilja mot dogmer och präster. Så kom han att göra bekantskap med Spinoza. Första gången, denne nämnes i något brev, är i oktober 1780, men troligen var bekantskapen äldre, från början av 1779, då han säger sig hava brutit med kristendomen och kallar sig »naturalista». Det, som grep honom hos Spinoza, var den starkt religiösa grundtonen i dennes system, dess högstämda idealism, dess frigjordhet från de kyrkliga dogmerna, och även Spinozas Gud, liksom savoyardprästens, uppenbarade sig ju i känslan. Utan svårighet förvandlades Thorild därför till panteist och en panteist, som särskilt kände sig själv fylld av det gudomliga. Om det — skrev han i det nyss omtalade oktoberbrevet — »stod i min makt, jag skulle i morgon med den ädle och djupsinnige Spinoza förgömma mig i en dal, i en vrå av den oändliga naturen, där göra en Gud av mig själv — sublima dårskap! — leva av mitt egna liv, stiga upp på närmaste höjden, utgjuta över jorden från mitt hjärtas fullhet välvilja, välsignelse, brinnande kärlek, i sokratisk sällhet, i platonisk förtjusning *förtära mig, dö*». Och i ett senare brev skriver han: »Jag emottager er i naturens ljusa och leende tempel, där allt är fullt av Gud och hans skönhet. Kom, kom! Fly Elohims mörka och hatande präster. Kom till naturens, till lycksalighetens Gud! Se, huru ljuv han lockar dig, utvalde vän, i

Digitized by Google

en blomma, i aftonstjärnan, i morgonrodnan! Huru han älskar dig i en öm själs tillgivenhet! Hör, hans präster, hans vänner kalla dig — Sokrat, Epikur, Thomas, Gessner, Pope, Rousseau, alla ömma och alla sublima snillen.» Citaten visa, att Thorild, då han skrev till Arist, att han såsom filosof övergivit Kristi religion, i själva verket antagit en ny, som mer än kristendomen var fylld av mystik.

Huru långt denna spinozism sträckt sig hos Thorild, är en omtvistad fråga. Albert Nilsson ser framför allt i Thorild den logiske, rationalistiske tänkaren, och han tillmäter Spinoza en avgörande betydelse för Thorilds hela världsåskådning. Enligt Martin Lamm fortfor Thorild däremot alltjämt att vara känslotänkaren: »Spinoza har förvisso i några punkter på ett avgörande sätt befruktat Thorilds tankevärld. Men oftast rör han sig med de spinozistiska argumenten och formuleringarna för att få fram helt andra värden än dem, Spinoza avsett... Det är ej Spinoza, som gjort Thorild till rationalist, utan Thorild, som gjort Spinoza till Stürmer und Dränger, alldeles som samtidigt Herder och Goethe gjorde i Tyskland.» Och längre fram sammanfattar han sin undersökning: »Spinoza hade befriat Thorild från den dualism mellan Gud och världen, som pinat honom i den uppenbarade religionen. Han hade också befriat honom från det ständiga kompromissandet mellan tro och vetande. Men hans händelselösa, döda universum kunde lika litet tillfredsställa Thorild som de moderna materialisternas uppfattning av världen såsom ett dött urverk.» Till impulserna från Spinoza sällade sig därför andra, minst lika betydande. Så vitt jag vågar döma i denna stridsfråga, måste jag ansluta mig till Lamms uppfattning.

Robinet och Shaftesbury.

De nya impulserna kommo från Robinet och Shaftesbury. Genom att acceptera Robinets molekylarteori fick Thorild hela universum till en stor organism, i vilken varje stoftgrand också var besjälat och levande, »krafter», som fått sitt liv genom en hela universum behärskande och fyllande »allkraft», genom Gud, som håller alla de andra krafterna i jämvikt eller »harmoni». »Kraft» och »harmoni» bli därför för Thorild världsbyggnadens pelare. Det sista inslaget, från Shaftesburys platonska skönhetslära, färgar kanske starkast Thorilds världsbild. Genom krafternas samverkan skapas skönheten i världen. Gud, som är allkraften och harmonien, är den högsta skönheten, och denna skönhet sammanfaller med det goda. Naturen blir ett konstverk, där alla delar underordna sig det hela, där, såsom Thorild älskar att uttrycka sig, tonerna dö för melodiens skull. Varje del i naturen måste inskränkas, lida, ja, kanske gå under för det helas skull. Det fordras dissonanser, för att den stora skapelsemelodien skall bliva fulltonig. Här hava vi således

Digitized by Google

Kopparstick av A. U. Berndes. Kungl. Biblioteket.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

den filosofiska bakgrunden till Thorilds lösning av teodicéproblemet.

Men denna skönhetskult är blott ett av inslagen från Shaftesbury. Ett annat är entusiasmen, som så väl stämde med Thorilds egen naturell, och som befriade honom från den tama Gessnerska kvietismen. Den Thorild, som vi sedan möta i Stockholm, är en handlingsmänniska, som vill reformera hela världen, ständigt på helspänn, hänförd av sina egna idéer.

Denna filosofi var troligen fullt utbildad, då han från Lund kom till Stockholm. Redan kort efter sin ankomst dit skrev han till Heurlin: »O, eviga natur! Huru få, som inträngа i det innersta och det heligaste av ditt tempel och där smaka den allevande gudomens fullhet! Plato var där, men svindlade, Newton var där, men såg blott höjderna och bredderna, såg väl den oändliga kraften, men blott med ett mekaniskt öga. Hans själ igenkände icke Gud, efter hon redan hade en självgjord. Du, ojämförlige vän, skall känna och finna honom i vart stoft, i de eviga skogarna, i dundret, på rosens blad! Ack, om denna tanke icke öppnar himmelen för er — gå tillbaka till religionens människoverk!» Den vise — heter det i ett följande brev — »ser med samma öga som Gud, ser naturens eviga krafter vimla i oändeliga liv, uttrycka sig i vart, vara makt, skönhet i de minsta stoft som i det hela». All skönhet är för den vise. »Så lever han i det helas liv och föder sig av den stora sällheten. Så är han husfader, det helas välgörare och åtnjutare, alltid *Gud*».

Thorild lämnar Lund.

Ju mera denna stolta filosofi tog form, dess mera började Thorild, känna, att han och Lund ej passade samman. Staden hade — såsom Lauritz Weibull skildrar den — ett nästan lantligt utseende med oregelbundet byggda korsvirkeshus. »Uppför väggarna slingrade sig rankor och kaprifolium, mellan husen öppnade sig vidsträckta trädgårdar — minnen från äldre tider, då kloster och kapitelgårdar med sina grönskande anläggningar fyllde staden — och över gatorna bredde valnötsträd, lindar och kastanjer sin skugga. Utmed husraderna frodades en rik flora». På morgonen släpptes korna ut ur gårdarna, och på gatorna ströko får och svin fram dagen i ända. En dylik fredlig akademisk bondby var tydligen för trång för en världsstormare som Thorild, och redan 1779 skrev han till Arist: »Du känner, Arist, det allmänna tvång och pedanteri, som umgängessättet i Lund har. Ingenting är fritt och välvilligt. Allt är ceremoni eller en kall och onaturlig ärbarhet. Vart hushåll, inneslutet inom sig själv, vet icke annat tidsfördriv än att observera de andra och uppsnappa visknyheter.» Och till Heurlin, som

Digitized by Google

lämnat Lund och på hösten 1780 kommit till Stockholm, skrev han: »Men hur är det att andas denna förtrollade luften? Beskriv mig det första intrycket av denna prakten, detta sorlet.» Heurlin, som gått in i kansliet och sedan blev häradshövding, sökte förmå Thorild att också slå in på ämbetsmannavägen och till en början söka anställning vid Göta hovrätt. Men dessa framtidsutsikter tilltalade icke Thorild, och då han i stället på vinst och förlust, utan att hava någon kondition, i början av 1781 begav sig upp till Stockholm, hade han säkerligen andra förhoppningar.

Svärmeri för Gustav III.

I hans brev möter man nämligen ett högst besynnerligt svärmeri för Gustav III. Strax efter sin ankomst till huvudstaden skrev han: »Ofta när jag ensam vandrar förbi slottet (jag bor vid Lilla Köpmanstorget), röres jag av denna undersköna byggnaden, känner något oemotståndeligen *ljuvt* vid den tanken: *konungen*... Jag har sett kungen vid sitt bord. Hans mine förekom mig glad och ädel. Jag känner något för honom, som om jag är *lycklig*, blir den livligaste tillgivenhet.» Och några månader senare bekänner han: »Begriper du, att jag är kär i kungen? Min vilda republikanism har förlorat sig i ömhet närmare denne ädle, skarpsinnige, glade och välgörande människan. Jag är färdigare att gråta än att förivra mig över de svagheter, han icke kan undvika att hava som människa och som konung. Det är ljuvt utan like att älska honom!» Men i detta rent erotiska svärmeri för monarken blandade sig nog redan nu en mera praktisk bitanke. I ett brev från sommaren 1782 fortsätter han nämligen: »Kungen lever som en herre på sitt gods, utan ämbete, blott sysselsatt med sin enskilda hushållning. Han är god och nådig, säga hans domestiker och de, som umgås i hans hus, men folket har ingen konung. Jag kan icke inbilla mig en regering med mindre verksamhet. Alla äro förströdda med annat. Barndomen utbreder sig överallt. Alla jollra. Ingen känner och tänker. Dessa själar behöva en stöt. Nöden eller en eldad medborgare måste giva den... Här behöves en åska. Allt stagnerar. Här gives i hela landet icke mer än en post, som jag vill hava: den att vara kungens vän. Om icke: jag skall vara sanningens och dygdernas. Den vise, som upplyfter sig till Gud i naturen, kan ej nedlåta sig till en slav i samhället.» Den tjugotreårige studenten drömde således om ingenting mindre än att i egenskap av »kungens vän» övertaga rikets styrelse. Som vi sedan skola se togo dessa drömmar snart en mera fast form.

Den första Stockholmstiden.

Till Stockholm kom han, som sagt, i början av 1781, tack vare någon hjälp från Patrik Alströmer, och tog då in hos en familj vid Köpmanstorget; priset var billigt, 8 rdr i månaden. Där råkade

Digitized by Google

han emellertid ut för ett äventyr, som han berättar på ett sätt, som ger oss en ytterst åskådlig bild av en känslofantast från denna tid. Jag har — skrev han till Hylander — »smakat olycksaligheten så, som jag aldrig gjort det förr! Jag har sett en man bortföras från sitt bord till vanära och elände — min värd, en stilla, gudfruktig gubbe, bortföras från sin hustrus sida, från sin lilla familj, som var samlad omkring honom, till gäldstugan — det ohyggligaste fängelse i landet. Vid detta bordet satt jag! O, mitt hjärta vill brista av förbannelse över denna vilddjurshopen. Han kunde icke genast honorera en nyss utgiven löpande sedel . . . O, jag kunde icke kväva mitt raseri. Jag kände en rörelse att löpa bort och ränna en kniv i rättsbetjänten — så fräck och bödelsk och vilddjurisk och dum förekom han mig. Allt sedan i går har jag icke gjort annat än gråtit och gått och suckat förbannelse! Gråtit ihop med frun, en öm och vettig människa, en fröken, som haft en fin uppfostran, med mamsellen, en 17 års flicka, som jag är *rörd* av, och en änka, fruns gamla ungdomsvän, som hon föder av ädelmod. O, ljuva och kvalfulla medlidande! Våra själar förstå och tillhöra varandra. Men vi hava icke annat än smärta att dela. Min vän! Jag är så Wertherisk, har så många galna inbillningar. Jag vill öva upp mig i rättegången, göra mig olycklig för mänskligheten, som trampas och suckar över allt.» Man tycker sig nästan läsa en sida i Werthers Leiden.

En annan historia, som vidröres i breven, ger oss en nästan lika åskådlig bild av Thorild, ehuru från en annan sida. Han var »den vise» och såsom sådan en Gud, vilken ägde rätt att fordra dyrkan: »Tusen gånger — skrev han — tillbad jag min själs omätliga ömhet, kraft, ljus och storhet. Denna tillbedelse var den aldra heligaste av min lycksalighet. Men också trodde jag, att var dödlig var en Gud i sin natur.» Såsom ett överjordiskt väsen, en profet betraktade honom ock Heurlin. Då Thorild kom till huvudstaden, hade Heurlin redan lämnat den och var ute på tingsresor. Tankeutbytet dem emellan skedde således per brev, och Heurlins äro nästan lika karakteristiska för tiden som Thorilds. Heurlin skriver, att han med Thorild ville sluta ett evigt förbund, »att ni alltid skulle vaka över mitt uppförande, vara min mentor och uppliva hos mig eld och nit för dygden». Då Thorild åtagit sig uppdraget, svarade Heurlin, att han förtärdes av längtan till Stockholm: »Vartill tjänar mig, att du ingått förbundet, att du vill vara *min* lärare, *min* vän, *min* Gud på 40 mils avstånd? Nej, jag kommer upp i juli månads slut eller början av augusti. Jag kommer för att tillbedja dig, för att genom dig åtnjuta livet och förd av dig i naturens tempel uppoffra mig åt dygden och visheten.» Den Gessnerska vänskaps-

Digitized by Google

kulten hade således höjts till religiös dyrkan — en dyrkan, som Thorild mottog såsom något ganska naturligt. Därjämte fick denna vänskap ett starkt, rent erotiskt inslag, och några följande brev verka nästan som en parodi på Kellgrens då ännu oskrivna Nya skapelsen: »Det är under din bild och i din person, jag tillbeder dygden, oskulden och det välgörande ädelmodet. Faller mig någon lecture i handen, som upphöjer själen och rörer hjärtat, så glömmer jag auktorn för att tacka dig, som lärt mig läsa de vises skrifter.» Och i ett följande brev heter det: »Jag har tyckt mig möta dina himmelska blickar, och i samma stund har mitt hela jag varit hos dig, sammansmultit med ditt väsende, med dig, *min själs Julie!*» Och Thorild svarade: »Vad dina Rousseauiska bortförelser hava rört mig! Och vad jag finner dig ädel i dem! Älskare utan like! Vem har lärt dig detta fina, själen upprörande sättet att återkasta mina ömheter?» Thorild hade således för vännen blivit både Gud och älskarinna.

Denna erotik kontrasterar bjärt mot en annan. I Stockholm hade Thorild lärt känna en ung dam, Gustafva Margareta Hindström, till vilken han riktade åtskilliga dikter, i vilka han givit henne namnet Nina. I en av dem heter det:

Än jag vandrar, Nina, Nina!
För dig kärlekens irriga stigar,
Branta, skarpa,
Evigt strödda med blomster och tårar,
Evigt följda av suckar och hopp.
Än jag söker,
Finner all-ljuvhet, allströmmande skönhet,
Finner, Nina, frid och behagen,
Men ej dig,
Ack, ej himmelska, kännande själen,
Ej din skönheten livande blick.

Synnerligen passionerad tyckes Thorilds kärlek likväl ej hava varit. Egentligen förefaller han vara intresserad av, att *hon* älskade honom, och han säger ej, att han älskade *henne*. I december 1781 skrev han: »Jag lever bland skönheter. Jag är älskad av en». Men redan i februari året därpå faller betänksamhetens blekhet över denna erotik: »Jag tillstår, att äktenskapet måste vara ett *törnigt* paradis. Men vägen dit är förförisk. Hon är så till allt fördärv. Ack! *Hon* är dock hög och ädel som en drottning och öm som en Héloïse. Hon var en flicka, med vilken alla mina sinnen och min själ harmoniserade». Nina tyckes således tillhöra det förgångna, och i augusti hade han fått en annan sträng på sin båge och en gyllene sträng. Han skrev då till Heurlin: »Min privat-

Digitized by Google

lycka går ej illa. Åtminstone ej så länge en flicka — i fullkomlighet över allt vad jag sett och med 80,000 daler smt — vet ingenting ädlare och värdigare att äga än mig, gör mig en förklaring, suckar, att jag finner hennes själ otillräcklig, ej nog djupt öm, stark och hög, menar, att jag kunde upphöja och förädla henne, fast smicker och hyckleri hittills förvillat hennes själ, beundrar mig såsom det ömmaste och största, hon vet». Här, inom erotiken, är det således också blott frågan om en dyrkan, som Thorild känner sig smickrad av att mottaga. Däremot är han nu villig att avstå mamsell Hindström åt — Heurlin: »Jag har en brun flicka, full av godhet, att bjuda dig». Och i ett följande brev ber han den utsedde giftermålskandidaten komma upp till Stockholm: »Min plan är lätt och snart prövad — att behaga en viss flicka, ett under av livlig känsla, av snille, av allt fruntimmers-fullkomligt. Men kanske vill du aldrig denna slags sällhet?... Jag måste nödvändigt, vid alla gunstiga öden, gifta mig. Den nämnda flickan älskar mig just som du». Då Heurlin tyckes hava tvekat, fick han ett nytt brev: »Ack! Därföre ville jag hava dig förenad med ett av de känslofulla kvinnohjärtan, som givit sig åt mig, för att stärka omkring mig världen av kärleksljuvhet». Emellertid blev det ingenting av med vare sig det ena eller andra giftermålet, och osannolikt är icke, att Thorild i sin naiva självförgudning betydligt överdrivit de unga damernas beundran för honom.

Hans känsla för de 80,000 daler smt, som den ena av hans beundrarinnor ägde, förefaller onekligen stå i en viss strid med den vises höga moral och dennes förakt för denna världens goda. Men i själva verket var den vise mycket litet bunden av den moral, som gällde för simpla dödliga. Strax innan Thorild lämnade Lund, gick han till nattvarden och ansåg, att han för Arist borde ursäkta denna inkonsekvens: »I detta ögonblicket nyttjar jag kommunionen, ligger jag för Messias fötter och tillber honom icke! Förlåt mig, Arist! Sokrates låg ofta för Athenes. Jag bör, jag måste uppoffra mig åt allmänna fördomen, av vilken jag beror, åt mitt egna väl, som jag icke har rättighet att förakta. Hela världen antingen gillar min handling eller smickrar sig över, att jag ändå liknar dem. De förlåta hellre ett lättsinnigt missbruk än ett icke-troende, som gör mig klokare än de. De begära icke mer än en etikett, och vad rättighet har jag att undantaga mig från den? ... Eftertänk, om icke min filosofi är sann ... Det är icke för de *vise*, det är för *hopen* jag hycklar.» Vi känna här — liksom i så mycket annat hos Thorild — igen Rousseau, som dock i den vanliga moralen var mera rakryggad än Thorild.

Digitized by Google

Trots alla de intryck, som Thorild mottagit från andra håll, är likväl Rousseaustämningen den vid denna tid starkast framträdande hos honom. Den röjer sig i de flesta av breven. Rousseaus gudomliga ande upplivar oss — skriver han till Heurlin. »Jag läser, nu först, sista bandet av hans Héloïse, detta uttrycket av hans ljuva, rena, ädla, oskuldsfulla själ, av hans genomträngande, lärande gudomliga snille. Ack, det är den första av böcker. Hundrade gånger under långa, häftiga kyssar på hans tillbedda blad suckar jag: nej Rousseau, *ingen* kan läsa dig som *jag*. Det är en likhet mellan hans känslor och mina, som förtjusar mig. Med intet förgånget eller levande snille sympatiserar jag mer. Och även i denna dyrkan förenas vi! O, Heurlin! Jag skall vara din själs Julie, så entusiastisk och djup och öm — och *du* min filosof, min tillbedjare (!), så brinnande, så ädel, så bortförd.» Och i motsats mot frihetstiden insåg Thorild fullkomligt den djupgående skillnaden mellan Rousseau och Voltaire. Den sistnämnde har nu blivit föremålet för hans mest brinnande hat. På tal om hans dikt om Lissabons förstöring utbrister han: »Denne universelle, just därför medelmåttige, evigt vettige, aldrig upphöjde, mästerlige charlatanen skulle med sina tänkesätt i detta stycket (ty i sin stora krambod för hela Europa har han tänkesätt av alla sorteringar) i alla världens religioner vara en välrimmande, ironisk halv-gudlös narr. Han skulle alltid gäcka Gud, alltid finna honom grym och bizarr och galen.» Det, som särskilt stötte honom hos Voltaire, var dennes kvickhet, och vi skola i det följande ofta råka på uttryck för Thorilds känslighet i detta avseende.

Som man kunnat vänta, hade en rousseauan som Thorild först mycket svårt att trivas i Stockholm, och hans första bostad, mitt inne i gamla Staden, passade också mycket litet för en naturdyrkare: »Innestängd här i detta nästet mellan takvinklar, galler och skorstenar, förekommer jag mig som en fångslad fågel». Antagligen med anledning av värdens nyss omtalade bysättning fick han emellertid se sig om efter en ny bostad. Han hade gjort bekantskap med en ganska besynnerlig kanslist Hindström, bror till »Nina», och denne bjöd honom att gratis bo i hans rum. Fritt bord fick han hos biskop Wingård, så länge denne var kvar i Stockholm. Thorilds utgifter voro därför ej stora, och det lilla, han behövde, förvärvade han genom privatlektioner: »Jag slutar just nu min middag av bröd, honung och vatten. Det faller mig in att nämna något om min diet. Du vet allt, vad vi ofta knotade över detta ämnet i Lund, bägge omåttliga och bägge i lidande. Jag har gjort ett evigt förbund med måttligheten, denna naturens dygd, ren, helig, glad och oskyldig! Jag lever av bröd, vatten, honung, mjölk och ägg — ej därför att

Digitized by Google

jag utesluter andra enkla och lätta rätter, men därför att dessa nu äro mig snarast till hands. Jag tycker icke om plågsamma anstalter och bekymmer för något, som så lätt kan havas. Min middag kostar mig aldrig över en koppardaler, och ofta är detta värdet av hela min dag».

Hindström bodde på Kungsholmen, som då ännu nästan var en landsbygd, och här fann sig Thorild förträffligt till rätta:[1] »Jag har landet, skogen, friheten, den vises sällhet omkring mig». Och i ett annat brev skriver han: »Solen sänker sig ned mot skogarna. Vad detta lugnet, denna ljuvt glada vårglansen, dessa stilla vatten passa med min själ. I fridens och landets sköte sitter jag vid mitt öppna fönster och skriver till dig och dricker med alla mina sinnen Guds skönhet och andas hans väsende.» Liksom Rousseau älskar han att företaga långa promenader ut åt landet och återkommer med sinnet fyllt av extas: »Ack, Arist! Upplandet, skogarna! Där är man likväl i sitt fädernesland, svensk, lycklig! Du skulle sett mig, känt min förtjusning, när jag första aftonen såg solen gå ned här i detta Glysisvall, där jag med Ossian kan tycka hjältarnes skuggor vandra omkring mig på en skogshöjd i den vilda, aldrig ohelgade naturen!» I ett annat brev berättar han, huru han före solnedgången varit ute på landet och råkat en gammal herde, som vallade sina kor. »Jag gick högre upp mot skogshöjderna för att se guldet på tornspetsarna glimma, glaskronan blixtra i konungens sal mot den nedgående solen, för att se staden, Mälaren, vida rymden.» Den naturkänsla, som här bryter fram, är av en annan art än den Gessnerska idyllens och har redan ett inslag av romantik. Någon observator av naturen var Thorild alls icke, och han saknade alldeles Linnés och Bellmans öga för detaljen. I själva verket är det blott åt sina egna stämningar inför naturen, som han i sina brev kan giva uttryck. Men just därför — just i följd av hans panteistiska världsåskådning — får naturen ett temperament, ett liv, som den förut icke haft. Den blir ett med hans eget känsloliv, besjälad och fylld av gudomens ande. Genom honom har »oändlighetsmystiken» för första gången kommit in i den svenska naturuppfattningen.

Tävlingen i Utile Dulci 1781.

Vi hava nu kommit fram till brytningspunkten i Thorilds liv. Medan han befann sig i Lund, hade Utile Dulci i april 1780 annonserat

[1] Hans åsikter om den gästfrie värden förändrades ganska hastigt. Den 10 april 1781 kallar han honom »en rar och utomordentlig karaktär, som ni skall få lära att känna». Men redan den 17 skriver han: »Han har heder och urskillning. Vi läsa, vi resonera ihop som hos dig förleden vår. *Men* — det är icke du! Hans själ har ingen eld och livlighet. Jag faller alltid i vanmakt hos honom, eller, om tanken någon gång rätt lever, fryser likväl hjärtat.»

Digitized by Google

om en pristävlan. Priset var 20 dukater och ämnet Passionerna; därjämte medgav sällskapet de tävlande ett fritt val av ämne, »kommande den utsatta belöningen att tillfalla den, vars arbete prövas vara det bästa och svarande emot sällskapets väntan». Vidare försäkrades, att »av namnsedlarna ej mer än den enda, vilken åtföljer det belöning tilldömda stycket varder öppnad, och att de övriga auktorerna bliva alldeles okända och kunna återfå sina manuskripter på sätt, som framdeles skulle tillkännagivas». I slutet av november samma år tillkännagavs, att nio skrifter inkommit och att skaldestycket Verlden av Georg Adlersparre visserligen ansågs bäst, men dock icke värt den större belöningen, utan blott en medalj om 8 dukater. Här kunde Adlersparre hava ondgjorts över, att hans namn blottats, då han ej erhållit det stora priset. Det gjorde han emellertid icke, och sällskapet utsatte en ny tävlan för nästa år, denna gång också om 20 dukater. Jämte det stora priset utsattes nu ock ett accessit »till belöning av de bästa poemer över självvalda ämnen», varjämte ett extra pris om 10 dukater donerats för ett ode över jordbrukaren. Skillnaden mellan de bägge annonserna om tävlingen var — frånsett de två nya prisen — dels att Passionerna denna gång *icke* utsatts till tävlingsämne samt att en dikt med detta ämne således mycket väl kunde tilldömas accessit, dels att sällskapet detta år ej yttrat sig om bevarandet av de tävlandes anonymitet. Liksom förut skulle tävlingsskrifterna vara inlämnade före oktober månads utgång. I februari 1781 kom Thorild till Stockholm, säkerligen besluten att erövra alla prisen både i Utile Dulci och Vitterhetsakademien. Till den senare insände han ett prosaode, Inbillningens nöjen (således samma ämne, som Kellgren behandlat vid föregående års tävlan). Det tilldrog sig icke någon uppmärksamhet, och han erhöll i varje fall intet pris.[1] Till Utile Dulci inlämnade han såväl ett ode till jordbrukaren i orimmade strofer som det stora skaldestycket Passionerna. I augusti berättade han för Heurlin, att han var sysselsatt därmed, och av en odaterad uppsats »Karaktär» framgår, att han

[1] Tankegången i Thorilds prosaode är delvis densamma som i Kellgrens dikt: »Inbillning! Jo, du är de dödligas gudomlighet. Din himmelska yrsla utbreder glans och förtjusning över världen. Därens, all jordens sällhet är av dig... Ack! Om dårens nöjen voro borta, vore här ingen sällhet mer på jorden.» Men — fortsätter han — du eldar också dygden, och för den vises fria och öppna sinnen blottar du naturen. I entusiastens själ öppnar du himmelen, och för Eos' blickar låter du Eden blomstra — tankar, som ju erinra om dem, till vilka Kellgren *sedan* kom. Skulle Thorild möjligen hava läst Kellgrens Inbillningsnöjen (Våra villor), som trycktes 1781? En punkt i Thorilds ode tyder onekligen härpå: »Du låter kvälla för *amerikanarn* i ett aldrig upptäckt land Odödlighetens källa», ty denna källa erinrar starkt om den himmel, »sig *indianen* bildat har».

Digitized by Google

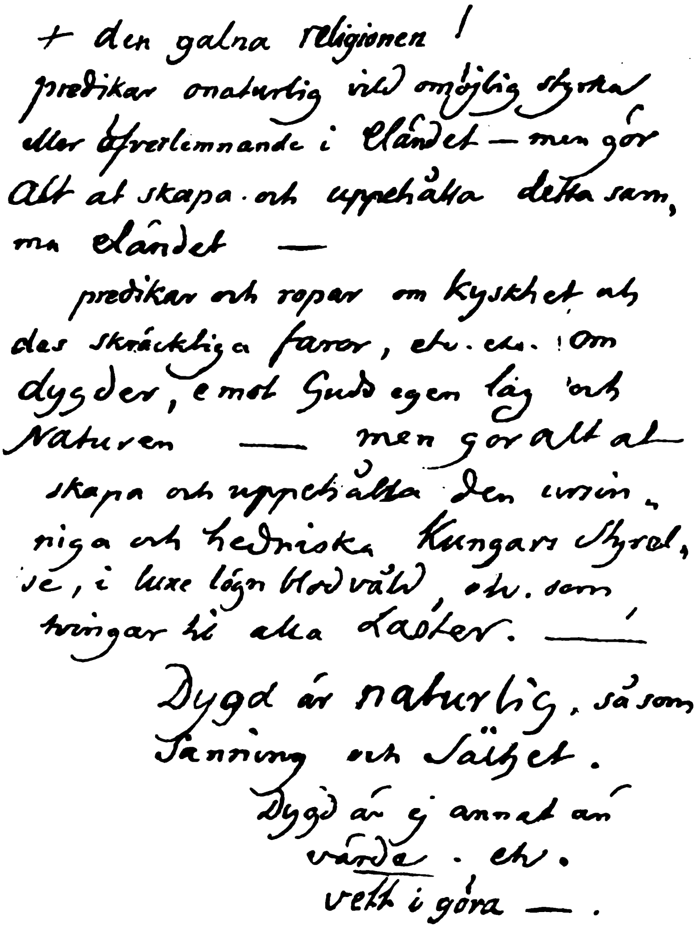
+ den galna religionen!
predikar onaturlig vild omöjlig styrka
eller öfverlemnande i eländet — men gör
alt at skapa och uppehålla detta sam,
ma eländet —
predikar och ropar om kyskhet och
des skräckliga faror, etc. etc. ! om
dygder, emot Guds egen lag och
Naturen — men gör alt at
skapa och uppehålla den orim-
liga och hedniska Kungars Styrel-
se, i luxe lögn blodvåld, etc. som
twingar til alla Laster. — !
Dygd är naturlig, såsom
Sanning och Sällhet.
Dygd är ej annat än
vårda . etc.
veta i göra — .

Ett blad ur Thorilds anteckningsbok från den engelska resan.
Kungliga Biblioteket. (I. t. 8.)

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

icke hade några klenmodiga tankar: »Jag hade blott en stor, oföränderlig tanke i livet: att förklara hela naturen och reformera hela världen. Allt, vad jag tänkte och gjorde, var till detta mål. Jag ville upprätta allt sant och stort. All min äregirighet var varken mer eller mindre. Jag var antingen den störste eller den högmodigaste av alla dödliga. När jag skrivit de fem första raderna av Passionerna, sade jag till mig själv: *Så gott som något poem i världen,* och jag tänkte på Plato, Lucretius, Pope.» Emellertid ansåg han sig böra prevenera Kellgren och skrev till honom ett brev: »Den, som tar sig den friheten att skriva detta, har inlämnat till sällskapet U. D. ett par skaldestycken. Det är ett ungt snille, som väntar sig något av sitt första inträde i världen ... Sanning och känsla, harmoniens och uttryckets inre skönheter, passionens rätta kraft, och framför allt den ädelt vågade *nyheten* kunna misskännas. Men icke av er. Denna godheten skulle av längesedan en ivrig försvarare och beundrare göra ert hjärta en tillgiven.» I februari 1782, några dagar innan sällskapets beslut kungjorts, skrev han till Heurlin: »Man har belönt mig för Passionerna. Men härom mera, då annonsen kommer i bladen. Kellgren är förtjust i detta stycket. De bästa huvuden kalla det förträffligt. Några obegripligt. Det innehåller kraften av min filosofi och glansen av min inbillning. Orimmat, hänryckt, förunderligt!» Så mycket bittrare var hans besvikelse, då han tre dagar senare fick läsa, att dikten *icke* erhållit det stora pris, han väntat.

Passionerna.

Det är sant, att Passionerna såsom dikt är ett för vår generation ohjälpligt dött skaldestycke, att den filosofi, som där förkunnas, för oss blott har ett historiskt intresse, och att den hexameter, Thorild skriver, knappt kan vara mera knagglig och dålig. Men å den andra sidan kan man dock förstå den förtjusning, med vilken denna dikt hälsades av en stor del av det på 1780-talet unga släktet. Det var onekligen en ny anda, som här gjorde sig gällande. Det var en klang av Sturm und Drang! Så redan i själva anslaget:

> Från ditt sköte, Natur, låt i eteriska vågor
> Strömma över min sång behag och rörande skönhet,
> Strömma förtjusning! Dig, ack dig, odödliga, milda,
> Allt upplivande, dig, Natur, min bävande harpa
> Stämmes. Tyst omkring mig sväva, Ossians ande!

Thorild hade många förutsättningar för att bliva en stor poet. Men han saknade alldeles en bland de viktigaste: den formella begåvningen. Passionerna är icke en dikt, utan en filosofisk avhandling på en mycket dålig vers. Ämnet, passionerna och deras betydelse, var ett av dem, som livligast intresserade samtiden, särskilt Kellgren, och flera olika teorier hade framlagts av Dubos, Helvétius

Digitized by Google

och andra. Men Thorild sysselsätter sig jämförelsevis litet med denna fråga, utan begagnar dikten för att i den utveckla sin egen filosofi, om kraften och harmonien. Diktens titel bör därför ej förvilla oss. Den sysselsätter sig nästan alls icke med passionsläran, och dess betydelse ligger på ett helt annat område. I den femte sången övergår han nämligen till en författarrevy, som är diktens kanske märkligaste parti. Han börjar med Ossian:

> Ossian, skaldernas konung, för vilken naturen står hörsam,
> Ack, för vilken Homerus försvinner och Voltaire är intet,
> Milton spänner sin flykt och svindlar och hinner dig icke.

Därnäst följer Shakspere, detta »mäktiga, kraftfulla snille, jättelikt, skapande», därpå »Germaniens ära», den »serafiske» Klopstock, »Pindaros' vän och himmelens», samt såsom den andre tyske poeten Gessner, »Edens skald». Av svenskar nämner han blott två: Stiernhielm och fru Nordenflycht. »Galliens svanar» och »Italiens duvor» höra däremot till ett lägre släkte, till de »behagliga snillen», som äro »ömma, ljuva och lätta, sällan ädla» och som aldrig röra »själens inre heliga krafter». Därnäst följer en revy av filosoferna, börjande med Plato, Bacon, Newton, Montesquieu och Leibniz. Hans starkaste sympatier hava här »Shaftesburys serafglänsande, starka, odödliga ande» samt framför allt den »sublime, harmoniske, ljuve» Rousseau, »min själs helgon». Raden avslutas av Lavater, »gäckad av dåren, mörk för den blinde, men gudomligt seende, helig», samt den »mäktige Goethe, hög, rousseauisk, shaksperisk, själens härskare, våldsam, ljuv, underfull, ossianisk». Denna revy är viktig, ty den vänder upp och ned på alla förut gällande värden, och den visar således, starkare än dikten i övrigt, att en ny smakriktning nu definitivt brutit fram. De författare, Thorild här upphöjer, voro ingalunda förut okända eller underskattade inom den svenska litteraturen. Men — anmärker Martin Lamm med rätta — »det minskar på intet sätt det epokgörande i Thorilds insats. Det var just genom sin ensidighet, han kom att verka revolutionerande. Det var genom att ställa de nya namnen Shakspere, Young, Klopstock, Goethe *över* antikens och fransk-klassicismens storheter, som han åstadkom en sådan uppståndelse och framkallade ett så intensivt motstånd. Förut hade man nöjt sig med att betrakta dem som jämnbördiga.»

Striden om Passionerna 1782.

Utile Dulci, vars dom väl både dikterats och formulerats av Kellgren, bedömde denna revolutionerande dikt med en sällspord fördomsfrihet och skattade dess förtjänster vida högre, än vi nu kunna göra. Endast i ett fall var Kellgren ännu mera trång, och det var

Digitized by Google

med avseende på rimmet. På 1600-talet förekommo ju både rimmade och orimmade verser, men på 1700-talet hade de senare, praktiskt taget, upphört. Gyllenborg hade väl använt blankversen i sin översättning av Andromaque, fru Nordenflycht och Liiestråle samt ännu några andra hade skrivit några dikter på orimmad vers. Men i stort sett var all dikt rimmad. Den nya impulsen kom icke från det svenska 1600-talet, utan från Tyskland, närmast från Klopstock och Pyra samt medelbart från Milton. Sitt stora skapelseepos hade denne skrivit på blankvers, och härav hade Pyra dragit en oberättigad slutsats. Milton hade givit världen en hög, allvarlig, religiös dikt, och denna var orimmad. Mot denna satte Pyra den lätta, ofta lasciva franska bagatellpoesien, och denna var rimmad. Härav drog han den slutsatsen: all stor poesi måste vara orimmad, rimmet däremot tillhör en lägre art. Formen för sin dikt hade Thorild fått från Klopstocks på orimmade — och förfärligt dåliga — hexametrar skrivna Messias, och det var denna tyska hexameter, som nu gjorde sitt inträde inom den svenska litteraturen. Man kan förstå, att en verskonstnär som Kellgren kände sig sårad av en dylik krymplingsvers, och det var förlåtligt, att också han ur liknande premisser drog en annan, likaledes felaktig slutsats: den orimmade poesien är bombastisk, ergo är orimmet inom poesi förkastligt. Den följande striden kom därför att innerst stå om något annat, än vad de stridande själva trodde. Alla de skalder, som Thorild beundrade — Ossian, Milton, Shakspere, Klopstock, Gessner — hade försmått rimmet, och då han kämpade för orimmet, kämpade han för den diktning, han satte högst. De författare, som stodo Kellgrens hjärta närmast, Voltaire och dennes franska samtida, skrevo däremot på rimmad vers, och då han kämpade för rimmet, kämpade han i själva verket för tankens klarhet och mot svulsten och onaturen. Hans strid med Thorild kan därför i viss mån betraktas såsom en fortsättning av hans polemik mot Leopold och det »pindariska» odet. Och vi skola alltid erinra oss, att Kellgren mycket snart insåg det oriktiga i stridsfrågans formulering samt att han själv kort därefter skrev en följd av förträffliga dikter på orimmad vers.

Frånsett frågan om orimmet var sällskapets omdöme om dikten, som sagt, ytterst erkännsamt:

N:o 5. Passionerna, Poem i sex Sånger: *Sapere aude.* — Detta försök av ett nytt slag till dräkt och karaktär har förtjänt att fästa Sällskapets hela uppmärksamhet. Den djärva, fast stundom förvillade utflykt, som endast snillet giver; en ädel frihet, som dock någon gång torde bryta till självsvåld, en rik och brinnande bildningskraft, som likväl ej alltid erkänt förnuftets och smakens lagliga styrsel; en hög och manlig, ehuru på sina ställen nog mörk, sträv och

Digitized by Google

med tvungna epiteter belastad styl; och framför allt en öm och livlig känsla, men ibland förlorad i kalla utrop; alla dessa förmåner, oaktat de mer av ytterlighet än svaghet härrörande fel, som därmed varit förknippade, hade säkert gjort tillfyllest att berättiga Auktorn till det större priset; men då detta skaldestycke tillika varit bundet i ett orimmat daktyliskt versslag, stridande mot den i vitterheten allmänt godkända smaken, har Sällskapet ej trott sig genom en sådan belöning oinskränkt böra gilla en likaså vådelig, som onödig nyhet; vådelig därigenom, att den lämnade medelmåttan en fördubblad lätthet; och onödig, då vi redan på jambisk vers äga i vårt språk verkliga mästerstycken, så i det starka som behagliga. Sällskapet har dock genom ett mindre pris eller *Accessit* velat betyga sin aktning för ett snille, vars bemödande skall vinna ett allmänt bifall, då det samtycker att underkasta sig den erkända skaldekonstens stadgade lagar.

För en man med Thorilds abnorma och rent sjukliga självkänsla var detta ett dunderslag. Och så hade man öppnat namnsedeln och blottat hans namn! Att Sjöberg och ej han hade fått priset för odet till jordbrukaren, gjorde honom ej mildare, och i en skrivelse till sällskapet avsade han sig belöningen:

Jag har icke kunnat undvika att finna mig obeskrivligen hedrad av det bifall, sällskapet behagat giva mitt arbete, och jag förklarar offentligen min vördnad för den ton av fri och upphöjd rättvisa, som råder i dess granskning. Sällskapet har handlat efter *sin* högsta regel av rätt och ädelt; och jag kan icke uppoffra *min*. Jag kan känna mig uppfylld av *erkänsla* för sällskapets aktning, men jag kan icke göra mig en *belöning* därav. När jag beslöt att försöka något i snillets värld, så föresatte jag mig *fullkomligheten*, lika i *bemödande* och *ära*. Denna är *fri*. Den måste vara den *högsta*, i vad krets jag söker den. En blick! ropa hundrade; dess hela ljus! ropar jag. Många hava nog av det, varvid andra dö av hunger — — — Sällskapet har, åtminstone för dessa första ögonblicken, givit mig en poetisk *varelse*. Jag andas icke i detta nya livet. Mina grundkrafter förkvävas där. Då jag har frihet att *välja* en varelse, väljer jag ingen eller en fullkomligare. Ej därföre, att jag icke känner vördnad och erkänsla, för vad sällskapet gjort. Men jag tror, att man ej bort göra *något*. Att man hade bort granska, gilla, förkasta, men ej *blotta* ett *namn*, då man efter sina lagar icke *nog* kunde hedra det — — — Jag beklagar mig *icke* över någon annan orättvisa än *denna*. Sällskapet har, i det övriga, följt sin lagstiftning. Om jag *antar* denna? Det är en annan fråga. Jag gör det icke. Jag förklarar mig emot den. Förnuft, smakens styrsel, stadgade lagar — vad *betyda* dessa orden? Vilken tid och krets har icke *sitt* förnuft och *sin* smak och *sina* stadgar! Jag upphäver dem icke. Men de måste vara falska eller ock icke utesluta någon *ny möjlig* grad av väl och skönhet. Den allmänt godkända smaken! Ja, i Paris och Stockholm! Men Grekland och Rom och England och Tyskland och Italien sjunga gudomligen *orimmat*. Men om ingen, så är alltid frågan: *kan* man? Friare, skönare, starkare? Sällskapet är en domstol och har gjort väl i att följa *sin* högsta regel av rätt, tills någon visar, att den är otillräcklig Jag måste vörda den. Men vart snille är fött lagstiftare, självskapare i sitt ämne. Det tar icke, utan ger lagar. Det känner inga andra regler än naturens, än den *högsta* kraftens och den *högsta* skönhetens. Efter *dessa* var det jag behövde att dömas, ej av en domstol med en viss stiftning,

Digitized by Google

utan av fria snillen, ej efter vissa stadgade lagar, som är klart, att jag icke kunde följa, då jag just sökte upprätta nya, utan efter känslan av det högsta sanna och sköna. Man hade icke bort fråga: är denna harmonien *rimlös?* utan: är den ljuv, stark och rik? Är den förmögen till alla naturens uttryck? — — — Man vinner ej det nya utan genom uppoffring av det antagna eller det mera fria och höga utan genom uppsprång över vanligheten. Många andas väl och förnöjt, där andra känna sig förkvävas. Sparven kvittrar mellan kvistarna, och där kan örnen endast vila.

Formellt hade Thorild naturligtvis alldeles orätt. Sällskapet var oförhindrat att öppna namnsedeln samt att giva honom ett accessit, och genom att deltaga i tävlingen hade han ställt sig under sällskapets dom, som han, sedan den var avkunnad, ej var befogad att kvälja; i privatbrevet till Kellgren hade han ju för övrigt erkänt dennes kompetens som domare. Men reellt ställer sig saken annorlunda. Thorild hade rätt, då han fann sällskapets dom över den orimmade poesien trång och ensidig, och under striden blev detta klart också för Kellgren. Mera komplicerad är frågan om reglerna och smaken. Kellgren, Neikter och även den unge Voltaire hade här, såsom vi förut sett, en ganska fri blick. De voro i det hela fiender till allt regeltvång, erkände smakens relativitet, och i sin kritik voro de ingalunda pedantiska. Men bakom den åsikt, de förkunnade, låg omedvetet den föreställningen, att samtidens bildade, franska smak dock var den högsta, efter vilken andra tiders och andra folks vittra alster borde bedömas. Thorild däremot drog ut den fulla konsekvensen ur teorien om smakens relativitet — man kan säga så paradoxalt, att giltigheten av varje smakomdöme upphävdes; en i Paris ogillad dikt kunde ju möjligen tilltala en neger eller en grönländare. Men han fastslog likväl en stor och viktig sats: »Vart snille är fött lagstiftare, självskapare i sitt ämne. Det tar icke, utan ger lagar. Det känner inga andra regler än naturens, än den högsta kraftens och den högsta skönhetens.» Därmed proklamerades geniets rätt, rätten för ett snille att följa sin egen andes maning och bryta nya vägar, obekymrat om den hävdvunna smaken. Det var i själva verket samma sats, som Kellgren sedermera i sin Bellmansessay förkunnade och även tillämpade. Men den, som först fastslog den, var Thorild.

Med en viss rätt kan man säga, att med Thorilds radikala uppfattning av smakens relativitet var varje litterär kritik omöjlig och meningslös. Men med sina paradoxala satser gjorde han dock en viktig insats. Just genom häftigheten och våldsamheten i sitt angrepp — säger Martin Lamm — »lyckades Thorild att kullkasta de klassicistiska smakdoktrinerna och röja vägen för en ny diktkonst, om vilken han själv endast hade dimmiga aningar. Och hans

Digitized by Google

obarmhärtiga och delvis orättvisa nagelfarande av den dåtida kritiken kom på samma sätt att ge impulserna till en ny kritik, som såg sitt huvudmål ej i att korrigera diktarna, utan att inträngа i diktverkens väsen och förklara dem för läsaren».

Satsen om geniets suveräna rätt erbjöd emellertid i tillämpningen en svaghet. Om man nu erkände Milton, Shakspere och Goethe som dessa stora, nyskapande snillen, vilka själva gåvo och ej behövde taga lagar, så låg den frestelsen nära till hands att erkänna allt, vad de skrivit, såsom estetiskt oangripligt. Allt var förträffligt och de hade inga fel. Därmed hade man i själva verket — alldeles mot Thorilds mening — fått en ny auktoritet i stället för det gamla regeltvånget: de store männens auktoritet. Och denna var lika betänklig som »reglerna». När de tyska Stürmer und Dränger imiterade Shaksperes sämsta dramer — Titus Andronicus och Henrik VI — lyckades de blott tillägna sig bristerna, under det att de däremot alldeles saknade blick för den verkliga poetiska storheten hos de författare, som de — trots allt krav på originalitet — dock satte upp såsom mönster. Denna svaghet i positionen observerades ock av Kellgren, och det var härom, som striden till en stor del kom att röra sig.

Fanns då för Thorild ingen allmängiltig smak? Själv dömer han ju obesvärat om andras dikter, och i hans skrifter skymtar verkligen fram ett för alla tider och alla folk giltigt skönhetsideal. Det var det, som förenade kraft och harmoni, ehuru Thorild personligen lade en större vikt på kraften. I praktiken blev detta detsamma som ett diktverks starka och äkta patos. Thorild stod här på samma ståndpunkt som Dubos. Det mänskliga känslolivet är detsamma hos alla folk och under alla tider, och den dikt, som genom sin kraftiga känsla griper en generation, måste också gripa en annan. För detta patos var rimmet onekligen en boja, och redan detta är nog att förklara Thorilds ovilja mot den rimmade poesien. Den var av en lägre art.

Men vi återvända till själva striden. På Thorilds avsägelse svarade Kellgren under masken av en insändare i Stockholms-Posten och visade upp inkonsekvensen av hans ståndpunkt: »Det hade varit orättvist av sällskapet att tilldöma högsta priset åt ert arbete, då man funnit det äga så betydliga fel, men ännu mera orättvist att ej tilldöma det något, se'n man utmärkt berömt det för skönheter av första rangen.» Det var förlåtligt, att Kellgren i detta svar även berörde Thorilds omåttliga självöverskattning. Men han gjorde det helt kort: »Det är i sanning tvivelaktigt, om så litet förnuft och så mycket högmod nånsin varit förenat eller kunna

Digitized by Google

förenas med ett verkligt snille». Thorild svarade naturligtvis, också relativt sansat, ehuru i sin vanliga orakelmässiga, paradoxala stil: »Jag upphäver inga regler. De äro alla i *sin grad* en fullkomlighet. Men det uteslutande och despotiska, tvånget, fördomen i dem är vad jag bestrider. Erkänner *den* inga, som appellerar till det *högsta* sannas och skönas? Till naturens? Till passionens och snillets?» Jag ber, fortsätter han, »att man vill bry sig om att förstå mig. Det är en ynnest, som allt nytt bör hava.» Jag har egentligen icke vädjat till en annan domstol, »jag har vädjat från sällskapet som en domstol till sällskapet som fria snillen». Man har medgivit mig skönheter av första rangen. »Ja. Men detta förekommer mig, som om någon ville presentera en flicka i ett stort sällskap och säga: Se här en verklig skönhet — *men* hennes fula fötter! . . . Det är onyttigt och för sent att bestrida mig snille. Mitt uppförande må visa, om jag har förnuft. Men högmod? Det kan jag då icke undvika! Högmodet i sin natur är detsamma som själens spänning och styrka, som kraft.» Rätta frågan är icke, om jag är högmodig, utan om jag urskiljer det sanna, om jag fäster mig vid det ädla och fullkomliga. »De starka passionerna hava förlorat sig. Den simpla och höga sanningen har vansläktats till en allt medgivande, glad och söt politess. Men dessa vackra mänsklighetens dagar böra återkomma, då man ej kunde vara för hög i känsla och tänkesätt, då den, som tänkte friast och störst, icke hette den högmodigaste utan den ädlaste.»

Thorild tillhör en grupp av författare, som bli misskända, om de dömas efter de vanliga normerna. Vad man än må säga om hans försvar: det var dock en sällsport originell och snillrik personlighet, som här tog till orda, och bakom paradoxerna lågo nya och rika uppslag. Det nya hos den förromantiska strömning, som under århundradet sökte arbeta sig fram i strid mot klassicism och upplysning, var den starka individualismen. Detta är det förhärskande draget hos Young, Rousseau och Sturm und Drang. I Sverige är Thorild den förste genomförde målsmannen för denna individualism. Allt rör sig för honom om hans egen personlighet. Han tänker blott på sig själv, talar blott om sig själv. Men man gör orätt, om man häri ser blott en tarvlig och löjlig högfärd. Inom sig kände Thorild något av det gudomligas eld, och det var detta gudomliga, han tillbad och för vilket han fordrade fritt utrymme. Genom det rika känsloliv, han kände sig äga, tyckte han sig stå över den övriga mänskligheten. Han erkände sig vara högmodig, men högmodet var för honom detsamma som entusiasm för det sanna, det ädla och sköna. Hans profetlater och hans självbeundran

Digitized by Google

verka därför fullt naturliga och osökta, och hans stil har det originella snillets friskhet, naturlighet och kraft. Men onekligen manade han genom denna stil ut en satiriker som Kellgren, och den 26 mars 1782 riktade denne mot Thorild ett dråpslag, ett mästerstycke av satir. Det har formen av en insändare med anledning av en av polisen utfärdad förordning om snöskottning. Nästan varje sats är lånad från Thorilds båda förklaringar:

Nej, det är omöjligt: denna pålysning behagar mig ej: den förmörkar både givaren och lydarn. Jag vördar Poliskammarens befallning: men jag kan ej göra mig en plikt därav.

Jag tillstår, denna snö är besvärlig för alla gående och åkande. Men — är den det för mig? Jag svarar nej — Detta svar är husägarens, medborgarens, människans.

Då jag beslöt att råda över ett hus, så föresatte jag mig att råda över hela gatan. Denna föresats var lika fri som dess uppfyllelse. När jag obetänksamt ej bortskovlar snön från min dörr, så är det jag själv, som tillåter mig bli insnöad: men jag vill icke, att en annan skall befalla mig skovla den. En fots snö! ropa hundrade: upp till himlen! ropar jag.

Man har behagat anse mig för husägare; men är ej porten husets? trappan portens? gatan trappans? — Jag andas icke i detta nya huset: mina värdkrafter förkvävas där. Då jag har frihet att välja en ägande rätt, väljer jag ingen, eller en fullkomligare.

Ej därföre att jag icke känner vördnad för vad Poliskammaren pålyst, men jag tror, att man ej bort pålysa något. Kammaren har gjort väl att följa sin högsta regel av snyggt och bekvämligt; jag upphäver den ej: men jag förkastar den. Var husägare är född lagstiftare, självrådare om sin trappa: han tar icke, utan ger lagar. — Jag känner inga andra regler än naturens, än den högsta snöns och den högsta smutsens.

Skick, ordning, renlighet: vad betyda dessa orden? Vilken tid och ort har ej sitt skick, sin ordning, sin renlighet! Man borde icke fråga: är denna snön djup? Utan är den varm, torr och bekvämlig? Är den förmögen att bevara för snuva?

Den allmänt godkända polisen: ja i Stockholm och Petersburg! men Lappland och Sibirien och Grönland och Nova Sembla trivas gudomligen oskottade. — Man hinner ej det ovanliga utan genom uppoffring av det vanliga, eller det skyhöga utan genom uppskutt över det låga. Många vada i snön uppe till armarna, där andra ej finna fotfäste. Flugan drunknar på tefatet, och där kan hunden endast läppja. Jag ber för nu och alltid, att man vill bry sig om att förstå mig. Om jag gör det själv — det är en annan fråga.

Husägare.

Striden 1783.

Thorild kände slaget, svarade och förlorade ännu ej fattningen. I stället märker man av breven till Heurlin, att han njöt av att hastigt hava blivit en bemärkt person. Han blev t. o. m. parodierad i en pjäs på Eriksbergsteatern. Nu hade han ej tid att gengälda Heurlins utgjutelser om vänskap o. s. v., ty — skrev han — jag är »i strid med hela den vittra världen, i full tillrustning av mitt första auctors-

Digitized by Google

uppträde, full av annan eld och ära». I början av nästa år, 1783, funderade Heurlin på att köpa en lantegendom, på vilken de båda vännerna såsom Rousseaus sanna lärjungar skulle bosätta sig, fjärran från städer och kultur. Men nu hade Thorild ändrat mening: »Återkalla mig i naturen? Jag tillhör den ej mera så häftigt och uteslutande. Världens, lyckans och ärans charmer äro mig närmare. Rys ej, min vän! Naturen är vårt tempel, ej vår alldagsboning.» Heurlin höll emellertid i sig: »Naturen, säger du, är vårt tempel, ej vår alldagsboning. Men är icke du dess präst och beständige invånare?» »Nej — svarade Thorild — jag är ej en naturpräst, så litet som en världsträl: en dödlig vis, ej fästad vid någon annan krets än det renaste och ädlaste människosinnes. Jag måste se, njuta världen och naturen», och jag kan icke — tillade han i ett följande brev — »känslodö i din naturgrav». Med den Gessnerska kvietismen var det således slut, och den handlingskraft, som fanns i Thorilds natur, hade nu under striden brutit fram. Denna hade emellertid avstannat redan i april 1782 för att likväl åter flamma upp på hösten följande år. Anledningen var en orimmad, i Stockholms-Posten införd dikt av någon Thorildsbeundrare. Den var mycket klen och framkallade ett genmäle — troligen icke av Kellgren:

Min herre!
Ni skriver rätt poetiskt,
Men svenskan till sin skaldkonst
Behöver också rimmen,
Ty annars blir det prosa.

Nu grep Thorild själv till pennan och inskickade två dikter till tidningen. Den första var Försök till orimmad vers, vari han på ett ganska lyckligt sätt omskrev imitatorns dikt till en högstämd hyllning åt stoicismen. Rimmet — tillägger han — hjälper svaga tankar, men fjättrar de höga, och insändaren får följande svar:

Ni skriver rätt poetiskt,
Men fastän rimmets verselag
Urgammalt är och getiskt,
Har det dock ett omisteligt behag.

Det är icke rimmet, som gör poesien. Och för att visa detta bifogade Thorild en hyllningsdikt till rimmet — på *orimmad* vers: »En tio grader större skald än jag skulle upphöja rimmet så förtjusande, att hela världen ville skriva orimmat». Efter ytterligare en replikväxling mellan Thorild och insändaren tog Kellgren i oktober till orda med den mördande dikten Nytt försök till orimmad vers.

Digitized by Google

Kort innan denna publicerades, skrev han till Rosenstein, som då befann sig i Paris, och berättade om ett nytt »samfund, som börjar leva. Det är ej någon societet, ty en societet fordrar lagar, och denna upphäver dem. Det är rättare en sekt, och en sekt av de mest fanatiska. Ändamålet är att utbreda det högsta sköna och sanna. Det högsta sköna är det, som är orimmat, och det högsta sanna det, som är orimligt. Paroll och lösen är: ni rime, ni raison. Jag behöver ej nämna, att Thorén är stiftaren och huvudet.» Men Kellgren hade nu fått stridsfrågan klarare för sig. Det, som stött honom hos Thorild, hade *icke* varit den orimmade versen, utan bombasten, svulsten, självförhävelsen, och nu skrev han en ypperlig dikt på denna av honom själv nyss förkastade orimmade vers. Blott i förbigående talar han där om »smaken och dess broder, dess lille broder rimmet», men det hela är riktat mot den unge bildstormarens egenkärlek och reklambegär, hans ävlan att söka »druckna pojkars undran och dårars lov». Receptet var enkelt: att av de stora mönster, som åberopats, tillägna sig icke förtjänsterna, utan felen:

Du, tag av Shakspere yrslan,
Med store Klopstocks orim
Och Goethes konvulsioner
Och Ossians evigt samma.

Granskaren 1784.

Denna gång tog slaget, och Thorild fattades av ett fullkomligt besinningslöst hat mot Kellgren. Men samtidigt njöt han av att betraktas såsom huvudmannen för ett nytt parti. Jag är — skrev han i januari 1784 till Hylander — »redan ett ranggeni med anhang, tillbedjare, fiender, ett eget intresse att skydda etc. Detta är dagens och den lilla periodens joller. Du får se mig i strid och tumult, anfäktad, huggande, förnedrad, upphöjd, i min äras orostid, aldrig fallen.» Brinnande av stridslust ville han nu kasta sig på journalistiken, och i det syftet vände han sig i februari 1784 till den beryktade smädeskrivaren Per af Lund. Som vi minnas blev emellertid Lund månaden därpå mutad och välsinnad, och i april lades hans tidning alldeles ned. Thorild beslöt därför att skaffa sig ett eget organ och utgav i det syftet ett slags prenumerationsanmälan, Om dagblad och idéen af et nytt. Början erinrar nästan om Oelreich och Ärlig swensk: »Folket gör med auktorerna som med Gud. De njuta allt, vad han frambragt, och upplyfta aldrig sin tanke eller sitt hjärta till frambringaren». Och »de studsa på en skilling för hans arbete — detta samma barnsliga folket, som med glädje giva till sina hustrurs eller döttrars minsta falbala det, ni med intet skäl förmår dem att giva för 50 ark av sanning och förstånd». I slutet

Digitized by Google

av artikeln återkommer han till denna ekonomiska fråga. Utgivaren utlovar »högst ett ark i veckan och tar därföre 2 skilling. *Hiskeligt! Så mycket kostar ju en kopp kaffe och en skorpa!* O, min vän! Gå, förtär det. Du är ej min läsare». Fyra blad böra ständigt finnas: Dagligt Allehanda, som är ett polisorgan, Stockholms-Posten, »som är ett vettigt Allehanda, en reservoar för alla dagens intressanta småsaker», Välsignade Tryckfriheten, »ett medborgerligt, allvarsamt, strängt sedolärande blad», och slutligen »ett Granskningsblad av rätt anda och liv, som översåg dem alla» och »där sanningen kunde hava en röst». Detta blad av den högre ordningen skulle Thorild nu utgiva. Den publik, för vilken han avsåg detta, var de unga: »Jag tillbjuder mig att vara er auktor. Om 20 år äga och styra vi detta landet.»

I april 1784 utkom det första numret av Den nye granskaren med en flammande artikel om tryckfriheten. Rent stilistiskt är denna ett mästerstycke, och man tycker sig här höra en av den franska revolutionens unge, eldige talare. Man har »de rysligaste straff på det minsta brott emot konungen, de store och den andliga myndigheten». Men ett brott »emot det första av en medborgares plikt har ej *namn* en gång! Låtom oss från denna stunden kalla det: *brott emot samhället.* Detta begår var och en, som falt skänker det minsta av sin lagliga rättighet. Det är en överlöpare ifrån folket till en hemlig, självvald tyrann. Det är en *feg* man utan ära och värde... Detta brott begår var och en, som tigger, då han borde påstå, som lismar och hycklar, då han borde begära. En *slav* gör en *despot* och en *feg* gör en *förtryckare*... I monarkiens blida solsken ären I alla inslumrade, veklingar utan mandom! De stores, tidens, hovets exempel är er i stället för dygd, höghet, grundsats. Födde till ett folks frihet och lycksalighet, födde till ett folks självvetande höghet, ären I var dag färdiga att lämna er till ett gäckspel för en enda människas alla möjliga svagheter. Klagen ej! Av en konung fordren I alla dygder. Visen mig edra egna... De äro sagda, dessa gudomliga orden: *Den förste medborgaren.* Men när sades ibland eder, när hörden I med någon stark eller helig rörelse dessa ej mindre gudomliga: *folkets höghet?*»

Detta klingar ju nästan såsom ett upprorstal. Men det var antagligen icke *blott* av hänsyn till censuren, som Thorild i dessa revolutionära fanfarer blandade in en personlig hyllning till Gustav III. Såsom vi sett hade han för honom ett verkligt svärmeri, och detta kommer även här fram: »Jag har, sedan Frihetens gudomliga röst började höras i detta landet, aldrig funnit en mera ren, öppen och ädel medborgerlig ton än just hos konungen själv. Medborgare!

Digitized by Google

Sanningens tidevarv uppgår! Låtom oss ej misskänna vår rätt och vår lycksalighet.» Thorilds mening var tydligen, att hans blad skulle bliva politiskt, angiva de riktlinjer, som regeringen borde följa, och genom sin tidning ville han — såsom han drömt redan i Lund — bliva »konungens vän» och vägledare. Men dessa artiklar blevo ganska få. Den viktigaste av dem är den i juli införda artikeln om friheten, och här få vi åter ett av Thorilds glansfulla deklamationsnummer. Friheten är det obehindrade bruket av våra krafter och förmögenheter. »Människan kan aldrig vara för fri, men för kortsynt och dåraktig alltid.» Den fåkunniga statsläran vill sätta en gräns för friheten i stället för att sätta en gräns för dårskapen. »I sägen: längre och bättre skall du ej förstå det gudomliga. Där ligger den symboliska boken. Renare och ädlare borgerligt vett skall du ej hava. Där ligger förordningen. Högre eller annat snille är förbjudet. Där — läs de helgade rimluntor. I menen väl, I viljen akta oss för våda och fördärv, I huggen benen av människan, på det hon ej måtte falla. Styra, upplysa, förädla, det är regeringens stora, allmänna kallelse, men ej att kväva en enda naturens kraft.»

Emellertid blevo dessa politiska artiklar färre, än Thorild från början avsett. Anledningen var ett angrepp på hans prenumerationsanmälan. Som vi minnas hade Thorild i denna vänt sig till ungdomen: »Om 20 år äga och styra vi detta landet». Några dagar senare lästes i Dagligt Allehanda följande dikt »Till dem, som om 20 år skola äga och styra detta landet».

I flaxande små gudomsungar
Med röst av örn och flykt av gås,
Om tjugo år I ären kungar,
Fast ännu tiggare, gunås.
Ert anspråk, billigt utan like,
Är ganska säkert, prinsar små!
Vem fan kan neka er ett rike,
Som ni prenumererat på?
Men vakten er — den största heder
Är av de största faror full.
Små prinsar! Vakten er, jag beder,
Den väg, som er till äran leder
Går mellan Danvik och Skanstull.

Anfallen på Kellgren 1784.

Någon anledning att antaga Kellgren såsom författare till denna dikt finnes icke; att den var införd i Dagligt Allehanda och ej i Stockholms-Posten talar bestämt emot denna förmodan. Thorild fick emellertid för sig, att Kellgren skrivit den, och tack vare denna fixa idé kom Den nye granskaren att upptagas av de mest våld-

Digitized by Google

samma utfall mot Kellgren. Redan i det andra arket av tidningen — det första, i vilket Thorild kunde svara — förekommer ett genmäle med motto: cave, cave, in malos acerrimus: »Granskaren har redan haft en smädare. Det är naturligt. Var tid har sin Kelltring ... *Fast ännu tiggare!* Min Gud! En liten västgöte, som lärt sig att rimma, som lever av en nådepenning, den han böntiggt som alla andra eländets rimmare, vars lilla sterila själ närer sig av ångan av recueiller, av dräggen av franska blad! Men han skäller fegt, han skäller mot sin död, ty det har ett slags galglik hemskhet, hans sista ljud. Flyn, unga snillen, dunsten av hans orena väsen!» På detta råa anfall svarade Kellgren icke, och hans polemik med Thorild hade avslutats redan med Nytt försök till orimmad vers. Thorild fortsatte likväl oförtrutet, nummer efter nummer, att anfalla sin antagonist. Då även hans anhängare tyckte, att han gått för långt, svarade han: »Jag tycker aldrig om att slåss med mina ovänner såsom jämlik utan såsom överlägsen. Ve över långt käbbel! Jag älskar att decidera. Kort och nog! Skulle jag kanske göra mig sieur K:s trävapen för att bliva som han en liten gathjälte? Mina äro något skarpare.» Ibland börjar han ett försök att göra Kellgren åtminstone någon rättvisa, men försöket mynnar ut i nya invektiv: »Jag har en viss litterär ovän, men som jag i grunden admirerar. Utan att just vara ett geni är han full av livlighet och gracer. Men min känsla för honom är som för en retande sköka. När jag betraktar alla hennes själs odygder, hennes lilla kalla hjärtas intrig och trolöshet, så unnar jag henne ris och tukthuset. Men åter dessa charmerna! Dem måste jag tillbe.» Med det tionde arket, den 25 augusti 1784, upphörde emellertid Den nye granskaren — måhända var allmänheten ej tillräckligt intresserad för detta rent personliga mellanhavande mellan Thorild och Kellgren, måhända gjorde boktryckaren svårigheter vid att trycka ett blad av denna art. Men några dagar, innan tidningen upphörde, hade Thorild i en särskild skrift givit uttryck åt sitt monomana hat. Det var i den beryktade Straffsången, i vilken han koncentrerat allt det råaste och plumpaste ovett, som språket förfogar över, och det är betecknande för Thorilds oerhörda naivitet och fullständiga brist på självkritik, att han kände sig stolt över denna pöbelaktighet: »Jag har förundrat mig över karaktären av detta stycket. Det är höjden av ljungande harm. I hela litteraturen har jag ej funnit ett sådant monument av sarkasm.» På Leopolds auktoritet har man uppgivit, att Kellgren tagit detta anfall mycket djupt. Men Leopold kände då ej Kellgren, stod honom för övrigt aldrig nära, och Kellgrens egna brev motsäga påståendet. Till Clewberg skrev han: »I går utkom änteligen det

Digitized by Google

länge efterlängtade paskillet Straffsången, tryckt i Strängnäs på två ark och priset en plåt. Jag har ej läst det eller tänker läsa det, men de, som sett det, ha försäkrat mig, att det är uppfyllt med så grovt ovett, att själva den tröga svenska justicen ej skulle kunna undgå att därvid lägga en allvarsam hand, om man sådant äskade.[1] Auktorens fruktan för något sådant har utan tvivel varit vållande, att han i går f. m. hedrat mig med en biljett, varav — om någon mening skall kunna dragas — ej annat tycks följa, än att han bjuder mig alla exemplaren för egen räkning. Jag är glad, att hans raseri änteligen stigit till den grad, att själva hans anhängare skämmas att nämna både hans namn och hans skrift, och det är kanhända den bästa hämnd jag kunnat önska». Kellgrens enda svar var föraktets tystnad.

Men vad man än kan beskylla Thorild för: brist på originalitet hade han icke. Några veckor efter det han överhöljt »Postens koppelhund» med dessa ursinniga smädelser, dedicerade han sin nu först tryckta tävlingsskrift Inbillningens nöjen till »Kellgren, behagens skald». Jag är — börjar han — »förtjust att kunna göra er detta offret. Ni har länge varit högt bland min inbillnings skönheter. Redan från första dagarna av min känsla visste jag av er, och betogs min själ av edra livliga behag.» I samma höga tonart fortsätter denna hyllning, som slutar med orden: »Nu vilar svenska sången i edra händer, återstrålande, upplivad, glädd som jag av ert snilles middagsblick. Ack, där är ni. Min sol arbetar ännu i morgonskyn. Om den genombryter molnen, blir dagen klar.» I en självkarakteristik, som Thorild skrivit, yttrar han: »Jag ansåg mig för den förste av levande, ja, av dödliga, som varit. Jag studsade vid mångas förträfflighet, men såg snart, att — om de än hade något drag av mera stort — voro de dock under mig i det sanna. Jag tyckte mig likväl icke hava en gnista av högmod. Jag såg i hela naturen ingen förträfflighet, som jag icke erkände och tillbad. Jag var i min själ ödmjukare än den ödmjukaste. Jag kände det som en ny gudomlighet, att den rättvisa, jag kunde göra åt alla, kunde ingen göra åt mig.» Dedikationen var avsedd att vara ett bevis på denna »gudomlighet», på Thorilds förmåga att göra rättvisa åt alla. Av Kellgrens brev framgår icke, huru »behagens skald» uppfattat denna egendomliga hyllningsgärd. Men till Leopold skrev Thorild: »Huru Kellgren upptog dedikationen? Som en liten fin och rar västgöte: med kallt hjärta och ett oändligen litet begrepp. Han lämnade

[1] Enligt tryckfrihetsförordningen straffades smädeskrift mot enskild medborgare enligt allmän lag. Men Kellgren väckte aldrig något åtal, huru en fällande dom ej gärna kunde hava uteblivit.

Digitized by Google

[den] efter tre dagar tillbaka — en petitesse under hans egen petitesse! Och något, som jag kallade en *2-öres höghet*. Han tar allt för en stark affektation. *Hjärta* är honom obegripligt (liksom rätt gott förstånd). Men hos mig är både i *straffet* och *äran* allt det rent allvar och min själs känsla, som ej i bäggedera är relief av inbillning och poesi. Jag vill lika uppriktigt med det ena säga: han är en låg, gäckande byting — som med det andra: han är en skald av oändligt behag.»

I själva verket handlar Den nye granskaren mest om Thorild personligen. Men han har där ock avtryckt det företal, som han skrivit till Lidners Medea, och i detta har han, kort och koncist, framlagt sitt estetiska program: »Snillets krafter verka som naturens, så olika, så fritt, så oändligen underbart i rikedom och styrka. Ve den dåren, som vågar giva dem en lag, annan än förträfflighetens, än fullkomlighetens och livets! — — — Skall då snillet fritt få rasa? Nej! Giv lag emot dess oordningar, men ej för dess krafter.» Snillet ler åt alla falska lagar. Dåren finner naturligen en för vild flykt hos snillets fantasi: »Låt oss klippa de starka vingarna! Det ser täckt ut, säger medelmåttan. I litenhetens ögon är naturen en stor ruin, en hopkastad massa av under och förträfflighet. Huru skall man få skick på den? ropa de. Se, det vilda störtande vattenfallet! Det ville de tvinga in i sin lilla kanal för att sedan efter *den goda smaken* och *de erkända lagar* låta utspringa i konstens små spelande kaskader. Natur! Du är mäktigare än dåren. Ändå störtar vattenfallet, ändå utflyger inbillningen, stark och majestätlig. Snillet segrar».

Företalet till Passionerna 1785.

1785 trycktes äntligen Passionerna — egendomligt nog först tre år, efter det detta omdebatterade stycke skrivits. I företalet utvecklade Thorild ytterligare den svenska Sturm- und Drangrörelsens estetiska program i dess skarpa motsats till rokokon: Jag vädjar — skriver han här — »från lagar, vars ton jag ej funnit nog stark och bjudande, till naturens, till de eviga, allmänna av sanning och skönhet. Vem urskiljer dem? De gudomligaste ögon, den renaste och högsta känsla.» Vi ha hittills lidit under smålagarnas despotism. Man har sedan snillets jollerdagar en viss konstnyck. Men »kan här givas en skönhet, som ej är den antagna? Kan denna skönhet även vara en högre? Galliens modekrämerska härskar över oss för länge. Andra folkslag hava redan en självständighet. Och vi yrsla i ungdomsåren. För dessa kan den giva lagar. Men den vågar det för snillen och konungar!... Vad känner ni, vad läser ni, vad har ni omkring er? Galliens lättheter, dagens glada eller seklernas och folkslagens odödliga alster? Man har skapat av sin medelmåtta en natur, satt

Digitized by Google

allt nytt, stort, ädelt över den. Man har oupphörligt fordrat livlighet och de lätta behagen, knappt nämnt höjd, styrka, majestät. Men så stort bör målet vara för ett snille och för en kännare ... Andra skola driva långt kvickhetens lilla styrka, skola fjolla, flyga och rasa. Det förtryter mig, att denna narrtalangen ännu hos oss skall vara så mycket aktad ... De ädle andas i högre regioner.» Albert Nilsson har med rätta framhållit det starkt germanska i Thorilds väsen. De författare, han sätter högst, äro alla — om man frånser schweizaren Rousseau och den nu bortglömde Thomas — germaner, »av det löjliga senterar han egentligen endast humorn. Den maliciösa satiren, som innehåller skarpare vätskor och som är företrädesvis romansk, fördömer han, lika så det elaka skrattet.» Hans egentliga strykgosse är Voltaire, vars sarkasm fullkomligt upprör honom. Han kan beundra Kellgrens grace, men hans kvickhet och hans satir gjorde honom ursinnig. Kvickheten — skriver han i Den nye granskaren — är endast aptalangen. Ingen Gud — heter det i ett brev till Leopold — är kvick. I den brutala smädelsen såg han däremot något av naturkraft, och mot den hade han därför intet att invända. Straffsången var således berättigad, men all satir borde förbjudas. Då Reuterholm sedan utfärdade sin tryckfrihetsförordning, skrev Thorild till honom: »Det vore en ädel lagstiftare värdigt att förbjuda all satirisk dikt såsom *ärelös*. Och emedan dessa slags mord äro så lätta att göra och så svåra att upptäcka, så borde en förvunnen satirisk diktare förklaras ovärdig friheten och såsom en lömsk slav utan käckhet och ära slutas inom fästning.»

Memorialen 1786.

Genom sin medryckande framställningskonst och kanske icke minst genom sitt originella uppträdande hade Thorild vid denna tid verkligen blivit huvudmannen för en »skola» eller »sekt» — för att tala med Kellgren. Dit räknade man i första rummet Lidner, vars litterära smak dock var fullt utbildad före beröringen med Thorild. Till sekten sökte Thorild ock locka Leopold och spelade därvid icke utan talang på Kellgrens recension av odet 1778. Men Leopold var för slug och lät icke inrangera sig i sekten. Dess trognare och mera entusiastiska blevo Gustaf Engzell och Per Enbom, som dock snarare voro Thorild till besvär och obehag, ty ehuru visserligen ej direkt pekoralister, kommo de dock denna rangklass tämligen nära. I själva verket var det litterära intresset likväl ej Thorilds huvudsakliga, och vid denna tid hade han vuxit ifrån icke blott Gessner utan ock La nouvelle Héloïse. I ett av breven till Leopold skriver han: »Luther, Vasa — rousseauiserande! Vad skulle de gjort? Denne kvinnfolksömme Rousseau lamenterade ju sitt liv fram och behövde alla sina vänner för att ej förgås under sin ängla-

Digitized by Google

Thomas Thorild
Gryphiae
Prof. Reg. et Biblioth. Acad
Praefectus

Gravyr av A. Kunike.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

skröplighet. Man kan skilja mellan de *sköna* glasskåpskarlarna och de *heroiska själar,* gjorda för att hämnas och stifta rätt.» Till denna senare kategori ansåg sig Thorild höra, och då riksdagen 1786 sammanträdde, kände han ett behov av att ingripa i händelsernas gång. Till kanslikollegiet ingav han då ett memorial Om det allmänna förståndets frihet med anhållan, att kollegiet ville överlämna det till konungen. Härpå svarade kollegiet blott, att då ansökningen var av den beskaffenhet, »att den ej tillhörer kungl. kollegii åtgärd, kunde kungl. kollegium sig ej med denna sak befatta». Thorild inlämnade då memorialet till ridderskapet och adeln jämte ett nytt, ställt till ståndet. I bägge yrkade han på en obegränsad tryckfrihet — ett krav, som onekligen var av behovet påkallat, ty som vi minnas hade 1766 års tryckfrihetslag nästan upphävts genom inskränkningarna 1774, 1780 och 1785. Thorilds argument voro visserligen ej nya, men de framlades med hans starka patos och hans visserligen deklamatoriska, men medryckande vältalighet. Måhända hade Gustav III gjort klokt i att lyssna till den unge fantastens röst: »I den djupa tystnaden födas farorna. Allt rätt hat är dystert och tiger. Men den svaga politiken liknar allt annat svagt. Den ser med en oförståndig bävan det lilla onda och misstänker ej ens det djupare och större. Den darrar vid blossningen av några itända ångor och ser endast lugn, då *åskan* samlas.» En vis regering — fortsätter han — bör »endast genom *snillen* styra tankarna i landet», och till ledning för regeringen bifogade han Ideal af en tryckfrihetens lag eller ett förslag till en i konungens namn utfärdad förordning. I den första paragrafen upphäves all censur, »isynnerhet» den teologiska, »emedan all den tro, som icke födes av en fri upplysning, är en blind och hednisk träldom». I den nästa strykes författarnas och boktryckarnas ansvar, »varutav följer, att man är fri att tänka och skriva över alla lagar, men icke att bryta i det minsta mot någon enda». En dylik lag skulle vara den första filosofiska i Europa, och i memorialet till ridderskapet och adeln höjer sig Thorild i avslutningsorden till en verkligt stor och ädel vältalighet: »Detta ord, *fädernesland,* betyder ej den kalla jordgrund, på vilken vi trampa, dessa berg och dälder, varest fänad och trälar likaså gärna kunde dväljas, utan det betyder: allt vad som bland oss är gott och stort, alla redliga och ädla, med vilka vi andas samma luft och njuta samma lagar». Utan själens frihet försmäktar detta fädernesland. »Gören förståndet fritt, så skall allt svenskt hinna sin rätta storhet. Vi ock skola hava ett fädernesland». Någon effekt hade denna eldiga vädjan dock knappast. Visserligen anhöllo alla fyra stånden om förnyandet av 1774 års

Digitized by Google

tryckfrihetsförordning, men petitionen avslogs av konungen, och Thorilds inlagor, som blott cirkulerade i handskrift och först 1792 trycktes, tyckas ej hava gjort något vidare intryck på politikerna.

Breven till Tham.

Thorilds verksamhetsbegär hade emellertid vid denna tid redan funnit Sverige vara allt för litet, och i juli 1785 avslöjade han för Leopold sin framtidsplan: »Jag är född, om ej i, dock för England. Dit reser jag, sedan jag varit i Uppsala». Men härför behövdes en reskassa, och Thorild, som blott drog sig fram på privatlektioner, hade ej lätt att anskaffa en dylik. En tid tänkte han på att översätta Ossian och Tacitus samt uppbar även prenumerationsavgifterna för att på så sätt få de nödiga medlen. Men avsättningen gick klent, och de utlovade arbetena kommo aldrig ut: »Man gapade därpå (på prenumerationssedeln), kastade sina tanklösa ögon på Prospectus som på ett nymålat plank och undrade var och en hos sig: vad angår det mig?». Vid riksdagen 1786 hade han emellertid förvärvat sig en bekantskap, den rike och ytterst originelle Pehr Tham af Dagsnäs, som visade sig villig att ekonomiskt bispringa honom. För honom utvecklade han nu på sitt bisarra sätt sina Englandsplaner. England var ett efterblivet land. Engelsmännens lagar voro »lämningar av gammalt vanvett, gotiska rudera, som man uppstädat. I deras regeringsart är en tredjedel mindre frihet än i vår.» Men där funnos liv och kraft, och därför var där oändligt mycket att göra. »Det är då för att upplysa England, ni vill resa dit?» Låt oss icke bråka om ord: »Jag tror icke, att Alexander började med att tänka: jag skall intaga hela världen. Eller Karl: jag skall tukta Nordens konungar, och dock gjorde de lika så mycket som Cæsar, vilken sade: jag skall bliva den förste i Rom. Vad gör geniet, naturen, själen? Det kan icke besvaras. Men jag svarar, att jag hellre är en dagakarl bland ett fritt folk än minister i en monarki... Allt är att hoppas på ett rätt ställe: i England, bland människor, och icke i Sverige, bland djur. Var är en filosofs fädernesland? Där sanningen är hemma. Är icke det i världen?» Och på ett annat ställe i brevet yttrar han: »Ett rent ljus, tänt på ett ställe, utbreder sig till alla. Om England hade *detta,* skulle verkan ock vara efter naturens lagar.» Målet med resan var att göra »engländarne till *världens herrar* i det sanna stora, liksom fordom romarna i det falska».

I ett brev till Tham från september 1787 framlade han mera i detalj den världsplan, som han tänkte genomföra i England. Jag återger här i starkt sammandrag detta märkliga aktstycke. Göra något för sin person, för sin släkt, för sitt land är ett förgängligt strunt. Göra något för jorden, för människosläktet är icke stort

Digitized by Google

mer. Men det är *det enda,* jag finner mig rörd utav och tycker vara i livet värdigt. Vad hava jordens alla beundrade store män gjort för mänskligheten? Överallt har effekten av ett stort liv varit effekten av ett intet. Nu då — min plan. Mänsklighetens principer, första, stora krafter äro *förstå* och *göra.* De, som överträffa i det förra, heta *genier,* snillen. De, som överträffa i det senare, heta *hjältar.* Nu skedde aldrig något stort utan genom ett geni eller en hjälte. Således: mänsklighetens eviga makt är genier och hjältar, och förena dem är att göra allt. Världsstyrelsen, den osynliga regeringen i världens republik, bör vara genierna, det är det allmänna, stora, fria förståndet. Dess synliga armé äro hjältarna, d. ä. det allmänna, stora modet eller mänsklighetens väpnade makt (pouvoir législatif, exécutif). Deras heliga mål är: störta dårar och slå skälmar, återställa gudarnas tidevarv, väpna mänskligheten mot sina förtryckare, befria jorden, giva den tillbaka åt förståndet och dygden, göra den lycksalig — se där mina fantasier! Denna mänsklighetens osynliga, styrande och väpnade makt håller en offentlig världens dombok, en Europas journal, där den citerar och tillsäger dårarna att stiga ned, konungar och ministrar, för vilka bryta lag är intet, som liksom fräckas på tronen, präster, som krypande, jakande förråda Gud, folket och sin ed, lärde och snillen, som vid en vink uppoffra värdighet, sin ära, natur och sanning — alla dessa lysande bovar tillsäga de, att det fatala skottet är laddat, att mänsklighetens hämnande svärd är osynligen över deras huvud! Efter denna citation: andra graden, varning. Så domen: feriendus! Il est à frapper! Hittills hava nationerna mördat och krigat, styrda av bovarna, bäggesides lika dårar och oskyldiga. Nu är tid, att mänsklighetens krig utbrister, icke mot sig själv och sitt eget sköte,

Pehr Tham.
Kopparstick av J. G. Ruckman efter L. H. Roos.

Digitized by Google

utan mot sina styrande andeliga och världsliga skälmar. Så småningom brännas städerna, dessa nästen för galenskapen och tyranniet, där man efter system förvandlar jordens härlighet och välsignelse till en stenhop. Fria samhällen av enskilda hushåll upplivas efter hand enligt gyllene åldern och den primitiva världen på öar, i bergstrakter, hos vildar, köpta ödeställen under skydd av den allmänna toleransen och milda sekters frihet. En ny religion! Inga pöbelns gudar! Ingen oändlig människodåre på himlens tron, utan helt simpelt alla väsendens väsende, allevande och välgörande i den uppenbara naturen, dyrkad i bilder av solen, välgörandet och mänskligheten — genom dess heliga: genier och hjältar.

Timbren i denna fantastiska organisationsplan erinrar onekligen om Rousseau — om honom också flera detaljer såsom hatet mot städerna, primitiva samhällen o. s. v. Men vad själva styrelseprincipen beträffar, står denna i rak motsats till Contrat social, varvid man dock bör erinra sig, att Rousseau i Contrat social förfäktar idéer, som stå i en bestämd strid med dem, han förut förkunnat. I Contrat social är folkets majoritet absolut härskande, och någon frihet för minoriteten medgives icke. I Thorilds världsrepublik har »folket» däremot ingenting alls att säga. Det styres av en hemlig och osynlig regering av »snillen», som till sitt förfogande har ett slags polis av »hjältar», vilka egentligen blott ha att lyda order av snillena. Styrelsesättet är således så aristokratiskt som möjligt, och hade man pressat Thorild, hade han nog medgivit, att även »snillena» skulle vara skyldiga att underkasta sig ett högsta snilles visa befallningar.

Thorild i Uppsala.

Programmet skulle förverkligas därigenom, att Thorild i England skulle publicera fyra böcker på latin: Monarchia mentium (Förståndens monarki), Ira sive de sceleratis feriendis (Vreden eller om skälmarnas skjutande, till alla hjältesinnen), Antiqua religio (Den gamla religionen) och Historia libertatis (Frihetens historia). Egendomligt nog hade han i alla fall en känsla av, att man i England kanske ej skulle fästa någon vidare uppmärksamhet vid en ung students tankar och förslag, och han beslöt därför att före resan bli både juris och medicine doktor för att med dessa lärdomstitlar imponera på engelsmännen. Den medicinska graden tyckes han dock genast hava givit på båten: »Medicinen kunde jag icke ännu bringa till en vetenskap, en sanning, en ärlig mans visshet, och älskar icke att göra ett fusk.» Juridiken däremot — säger han — »läste jag både djupt och häftigt, men i stort». För Tham hade han dock något svårt att försvara »den vises» smak för en tom titel. Det är — skrev han — ingen underlighet, att jag vill bli juris doktor. Jag

Digitized by Google

vill det »1:mo att tillfredsställa deras fåfänga, som kostat något på mig och som fråga: vad är han?» och »2:do att synas vara över ungdomen, hava fullbordat mina studier, icke vara utan en auktoritet och hava en värdighet, som jag givit mig själv. Även i England skall man synas mera en lärd än en aventurier genom detta namnet.» På vårterminen 1787 reste han upp till Uppsala för att där börja studierna, men fann naturligtvis den lärda staden oerhört efterbliven: »Allt, som lever här, kan bringas till en enda classis: tölp och idiot... Ingen gnista av ära! Ingen skymt av samhällighet — en öken!» Och i ett annat brev: »Om jag i Stockholm fann livet matt, så kan jag här tro mig gå bland gravarna. Ingen levande och hög tanke finnes här, ingen gnista av ärans heliga eld. Den icke flämtar — den är slocknad. Och i denna dunkelhet och öken omkring mig tycker jag mig ossianiskt vandra bland vetenskapernas sorgliga skuggor.»

De juridiska studierna blevo icke långvariga. På våren 1787 kom han till Uppsala, och sin juris kandidatexamen avlade han föga mer än ett år därefter, i juni 1788 — med ett mycket klent betyg. Juris doktor blev han aldrig. I sina brev har Thorild på ett överdådigt roligt sätt skildrat sin examen för professor Flygare. Thorild förbehöll sig att bli examinerad i »doktorala och stora ämnen». Detta brydde sig professorn emellertid inte om, utan frågade: vad är mutsedel? Och utmål? Datum på äldsta skjutsordningen? Om gapstock? Examinanden svarade, att examinatorn »borde draga en cirkel omkring sig av de ädla, stora och doktorala kunskaper och icke registret av dem». Detta kunde en vaktmästare lika väl känna. Flygare var enligt Thorild en ample pedant, och detta stötte professorns högfärd. Han blev ond, vägrade och förbehöll sig att få ställa sina frågor själv, varpå Thorild svarade: »Väl, så föraktar jag ett namn utan ära. Jag kan få det på femton ställen i Europa värdigare.» »Slut, betalt var förut.» Emellertid tröstade han sig med, att också Leibniz velat bli juris doktor, men ej blivit det.

I Uppsalabreven skymtar även en annan plan fram, som han redan förut haft, men som då hade varit mera dimmig. Han hade alltid svärmat för Gustav III, och 1786 hade han på sitt originella sätt sökt komma i beröring med honom genom att i konungens namn skriva en ny tryckfrihetsförordning. Nu tänkte han på ett annat stort arbete, som fullkomligt skulle vinna monarken. Jag vill göra — skrev han — »ett visst ädelt försök på H. M:t konungens själ (varom längre fram) för att kunna resa med allt det inre bifall, förstånd och redlighet kunna fordra». Arbetet skulle innehålla »en élite av min tanke och känsla till H. M:t konungen och *det* tryckt,

Digitized by Google

ty all annan väg är tiggande, oviss, icke ädel nog, för att göra ett försök, *om hans själ duger till ära*». Arbetet skulle heta Om det stora, och i detta skulle Thorild giva »ljungeldarna av min varelses lilla gudomliga». Så vitt man vet, blev dock detta arbete aldrig färdigt; sannolikt ingå dock åtminstone några av idéerna i det kuriösa memorial, som han sedan, 1790, inlämnade till konungen och vari han föreslog denne att överlämna den egentliga regeringsmakten till en »hovfilosof». Över huvud är Thorilds förhållande till Gustav III ett mycket egendomligt kapitel i hans psykologi. Mest erinrar det om en kokett kvinnas erotik. I juni 1787 skriver han till Tham: »Kungen var här. Han önskade genom professor Fant och en sin hovjunkare att höra mig opponera (vid en akt, som genast anställdes). Han lät genom den senare åtminstone tre gånger be mig stiga fram för att få *se* mig. Jag gjorde intetdera. Dessa akter anses av allt stort och allvarsamt folk för bouffonnerier. Det var ej jag, som borde vid första vink deltaga i dem. Jag såg i detta något av en servil complaisance, av ett lycksökande. Och om en kung vill *se* någon, som han ärar, så har han alltid ett tillfälle, som är värdigt» — således stolt som Rousseau! Det var konungen, som skulle göra kärleksförklaringen. På hösten kom Gustav III åter till Uppsala, där han lade grundstenen till den nya botaniska institutionen, men tyckes ej hava observerat Thorild, som därför skriver: »Man såg ceremoni av *intet* — adulation, prål, konungaopera.» Då jag — yttrade han kort därefter — »skyr alla *små tillfällen* att kännas av kungen, så är det därför, att jag ej älskar en villkorlig, vacklande nåd, en behaglig *herrtjänst,* där verkan till något stort alltid är oviss, bekymmersam och liten». I mars 1788 kunde Thorild emellertid ej motstå frestelsen. Konungen hade då kommit till Uppsala, och Thorild lät förmå sig att framträda med en disputation. Om denna har jag redan talat, och som vi minnas blev den en akademisk triumf. Thorild var tydligen överförtjust över sin seger, ehuru han i brevet till Tham låtsar vara ganska likgiltig för dylika bagateller: »Kungen var här. Min pro exercitio skulle göras, fast ej just den dagen. Således intet anseende av ett servilt behaga eller ett falt lycksöka. Kungen incognito, fast uppenbar för allas ögon, att ej blotta majestätet för en republikans möjliga vildhet. Auditoriet det mest lysande: hov, lärde och präster, också frun-timmer. Kungen, redan intagen av hög fördom, intagen i kritiken (ett rafs av några timmar), vilken han om aftonen förut på slottet häftigt försvarat emot sina akademister. Armfelt bredvid, som förelyste, som efterstrålade sin kungs livligheter av bifall och nöje. Mycket förstånd slösades, många traits brillants, som man sade,

Digitized by Google

mycket emfaser. Vikt och allvar, mod och hjärta mera än man här någonsin hörde och såg. Allt härligt och applåderat. Kungen liksom utom sig. Ärkebiskopen, kraschanerad och skrattande, satt på trappsteget av katedern.» Därefter beskriver han själva disputationen, och det är tydligt, att han med sin livliga fantasi och sin brist på människokännedom trodde sig hava nått sina drömmars mål, trodde, att *han* skulle bliva den allsmäktige favoriten, »hovfilosofen». Men här kommer det kvinnliga koketteriet fram. På eftermiddagen — berättar han — fick han visit av Armfelt, general Mörner, överstekammarjunkaren Wrede och baron von Essen, vilka yttrade, »att kungen funnit sig *charmerad* (just detta ordet sade de), att han vid detta tillfälle funnit, huru litet han kunde räkna på andras omdömen över personer, som han ej själv kände (sade Armfelt). Alla ropade: *charmerad!* Schröderheim högst. Detta var för mycken ära för en republikan, så decisiv, så lika densamme, i sig självt ett monarkiskt lappri. Om detta åtta dagars tal och rop i Stockholm: Han söker väl genast något! Han blir favorit — Ynkelighet!»

Något erbjudande tyckes konungen ej hava gjort Thorild. Men det kan knappt lida något tvivel, att Thorild kunnat erhålla en pension eller en sinekur, om han gjort någon ansträngning i den vägen. Men berusad av sin framgång gjorde han det ej, övertygad som han säkerligen var, att konungen skulle fortsätta sina försök, och han kände sig djupt besviken, när denne ej vidare antichambrerade hos honom. Schröderheim, som enligt Thorild var en vindflöjel för konungens smak, hade smickrat honom, men — tillägger han — »varföre, med allt detta, har kungen ej talt med mig? Väntar han ett *falla*, ett *sökas?* Han kommer om ett par veckor och till promotionerna. Detta *försöket* på hans själ till en stor *ära*, varom förr en gång, skall nu snart göras.» Men kungen kom och tog ingen notis om Thorild. Till Heurlin skrev han då: »Jag söker ingen lycka hos kungen i Sverige, ty jag tycker, att man själv kan stifta ett samhälle. Se där *storsinne!*»

Thorild i England.

På hösten 1788 avreste Thorild till England för att där genomföra sin stora samhällsreform; medel till resan hade han antagligen fått från sin gamle välgörare Tranchell, kanske ock från andra, ty trots sin stolthet hade Thorild en ganska utvecklad talang att skaffa sig gynnare, och därvid försmådde han icke — såsom breven till Tham visa — ganska starka doser av smicker till vederbörande. Englandsresan blev emellertid en oerhörd desillusion. Han reste, fylld av det djupaste förakt för Sverige och beundran för allt engelskt. Men efter ungefär ett och ett halvt års vistelse i det nya fäderneslandet

Digitized by Google

kom han till en rakt motsatt mening. Något torde de ekonomiska svårigheterna hava bidragit. Efter vad Carl Fredrik Nordenskiöld berättar, hade Thorild blivit bysatt, då han ej kunnat betala sin värd. Den förut omtalade swedenborgaren Wadström skall då hava löst ut honom och betalat hemresan för honom. Den huvudsakliga anledningen till missnöjet var likväl nog en annan. På engelska hade Thorild utgivit åtskilliga broschyrer, som han räknar upp i ett brev till Tham, men dessa tyckas icke hava tilldragit sig den ringaste uppmärksamhet, och för detta var Thorild ytterst känslig. Att bliva »hängd i tysthet» tilltalade honom minst av allt, och det var därför säkerligen utan den ringaste avsaknad, som han lämnade ett land, där man så litet uppskattat honom. Jag har — skrev han strax efter hemkomsten till Tham — »i England lärt att tänka stort om mitt fädernesland och av tusende nöjen och välgärningar att älska det. Jag hade icke varit i England länge, förrän jag uppenbart såg, att svenskarna överträffade engelsmännen i själens ömhet och höghet tre gånger och i frihetsanda tio gånger.» För att visa detta tänkte han giva ut en särskild bok: England och Sverige. Svenskarna — fortsätter han — »äro den enda nation under solen, som förakta sig själva. Och dock huru ädel är vår historia emot andra folks!» »Jag reste ut» — heter det i ett brev till Heurlin — »för att förena mig med alla excellenta huvuden och hjärtan för att bryta träldomen över jorden. Bristen på dem i England, mer än även här, gav mig idéen att resa åter hem.»

Thorild återkommer till Sverige.

På våren 1790 var han tillbaka — utan några existensmedel. För att få dylika var han nu beredd att själv göra avancerna och vände sig i följd därav till den konung, som »älskade att beskydda snille och ädla företag» samt anhöll om ett dubbelt Huitfeldts stipendium, en nåd, som »ej skall finnas orätt given till mig, som lärt att tänka stort om mitt fädernesland just av andra länders höghet». Denna vädjan gjordes icke förgäves, och Thorild fick verkligen den då ganska betydande summan av 400 rdr specie. Hans andra begäran var något mera fantastisk. Genom Armfelt och Rosenstein sökte han att av konungen erhålla survivance på en professur i Uppsala. Jag lovar — skrev han till Armfelt — »honom och hans son lärda nöjen och att genom någon smak av den brillant och höghet, som tillhöra en professor, liva upp hans bokorakler i Uppsala». Han erkände, att han icke hade några meriter i vanlig mening, men dylika har »merendels den dumma tiden präglat; meriter i sanning tillhöra en kung att urskilja». Kunde detta ej bifallas, anhöll han om blott professors titel med rätt att hålla privata föreläsningar, och tillade i brevet till Rosenstein, att han hade »en alldeles besynnerlig osmak

Digitized by Google

för allt avslag». Till sist inskränkte han sig dock till att låna 25 riksdaler av Armfelt och avstod från det övriga: »Den fiera och långa suppliken är lika gott med. Man sade och sade mig, att jag borde begära något, och jag begärde det minsta jag visste, som jag kunde taga och vara fri... Jag tror annars, att den enda nåd, en man har rättighet att begära av sin konung är att giva oss *rättvisa lagar*».

Memorialet 1790.

Sin gamla böjelse att giva konungen en ledning, huru dylika borde skrivas, hade han ännu kvar, och kort efter sin återkomst började han arbeta på ett nytt memorial till konungen. Vad man än kan säga om detta — originalitet kan man ej förneka det. I en punkt hade verkligen Thorild och Gustav III samma mening, ty riksdagen ansåg han ej vara en lämplig institution för att inhämta folkets åsikter, enär den ofta var »en orolig skockning av människor utav föga förstånd och än mindre ära». I stället föreslog han inrättandet av ett tribunal för reform och upplysning, vilket skulle ställas under ledning av en hovfilosof. Dit kunde alla medborgare ingiva förslag, och konungen skulle förbinda sig att icke utan detta tribunals hörande utfärda någon lag eller företaga någon viktigare regeringshandling. Någon offentlighet skulle tribunalets förhandlingar ej hava, utan det skulle fungera närmast såsom en hemlig och oansvarig domstol. Memorialet gick således närmast ut på att överflytta konungens och riksdagens makt på en enväldig och oansvarig hovfilosof. Då Heurlin, för vilken Thorild läste upp det, icke kunde undgå att finna det väl fantastiskt, kom det till en brytning mellan de bägge vännerna, och Thorild ångrade nu djupt, att han slösat »så mycken filosofi på den bytingen». Men memorialet blev aldrig inlämnat.

Critik öfver critiker.

I stället kastade sig Thorild med sitt nervösa verksamhetsbegär på litteraturen och vände sig ånyo mot sin gamle antagonist Kellgren, som han nu angrep i dennes egenskap av kritiker. Det var med den uppseendeväckande skriften En critik öfver critiker med utkast til en lagstiftning i snillets verld. Den kom ut på hösten 1791, sista delen i januari följande år. Den har blivit ganska olika bedömd, men i en punkt ha de flesta varit ense: om den glänsande prosastilen, likaså därom att angreppet, i vad det var riktat mot Kellgren personligen och hans kritik, i det väsentliga var obefogat. Arbetet var nämligen tillägnat recensenten i Stockholms-Posten och söker redogöra för dennes syndaregister. Kellgren anmälde det första häftet, lugnt och värdigt. Efter en kort redogörelse för planen fortsätter han: »Sådant är innehållet av en skrift, som, emedan adresserad till recensenterna eller, som det här heter, recensenten i Stockholms-Posten, synes ämnad till en kritik över vårt sätt att recensera och granska. Med vad skäl, må andra döma. Vår röst

Digitized by Google

är jävig i egen sak. Vad stilen angår, vid vilken vi förnämligast pläga fästa vår uppmärksamhet, så synes den oss här, som i allt vad vi känna av samma hand, vara mycket egen till förtjänst som fel, full av värme och kraft, men i allmänhet mera ljus än i auktors förra skrifter. De växlande toner av skämt och allvar, som överallt nyttjas, åstadkomma en så mycket större kontrast, som, då skämtet ej sällan tyckes sänka sig ned till bouffonnerie, stiger däremot det allvarsamma någon gång till sublimt.» Kellgren anför exempel på båda slagen, men utförligast på den sublimitet, till vilken Thorild kunde höja sig. Därmed slutade recensionen, och på invektiven svarade Kellgren icke. Karakteristiken av Thorilds stil är onekligen träffande. Det enda, man i våra dagar skulle kunna anmärka, är, att det »bouffonnerie», som för 1700-talets stilkänsla betraktades såsom ett fel, för oss icke alltid ter sig så. Thorild själv har i sitt arbete en genialisk definition på stil. Stil — säger han — »kan icke vara annat än konsten att göra en sak *levande* för eder. Denna konst är detsamma som geni och svarar mot gudomlighetens konst att med en vink giva liv och varelse». Stilens uppgift är »att visa det sköna i all sin skönhet, det stygga i all sin styggelse. Man målar icke det fula vackert, man målar icke fan i morgonrodnadens guld, likaså litet som en so i rosenrött.» Denna stilkonst äger Thorild i hög grad, väsentligen genom sin individualism och sin naturalism, och med honom få vi en ny prosastil, som visserligen är oefterhärmlig — ty den är i högsta måtto Thorilds egen — men som i alla fall verkade revolutionerande. Han väjer aldrig för ett drastiskt uttryck, och därigenom får han onekligen fram, vad han vill, gör sin sak levande och åskådlig. För 1700-talet var en mening som denna onekligen »bouffonnerie»: »att förlusta sig endast av felen och det fula i vitterheten är att se sina skönheter i ändan i stället för i ansiktet, och att sorgfälligt märka endast det, som är minst fördelaktigt hos en bra karl, är att med finaste möda se en bra karl i ändan, från vilken han dock aldrig presenterar sig, då han däremot en face kunde behaga alla.» Liknelsen är ju ej vidare smakfull. Men skall man välja, föredrar man numera onekligen Thorilds »bouffonnerie» framför Lehnbergs cirklade perioder. I varje fall förstår man den ene bättre än den andre.

Bedömer man Thorilds arbete efter vanliga normer, förefaller det snarast, åtminstone till en början, mest innehålla truismer, halvsanningar och överdrifter. Han uppställer först en allmän tes: att taga var sak för vad den är, och härur drar han tre stora lagar för kritiken. Den första är: att veta, vad man skall döma. Det mesta, som talas, skrives och tryckes, tillhör icke vitterheten, och om detta

Digitized by Google

måste kritikern »tala väl eller tiga av det stora klara skäl, att det — angår er icke». Mer än en halv sanning är denna lag knappast. En dikt i ett enskilt sällskap bör naturligtvis ej kritiseras i pressen, men framlägges den för allmänheten, torde författaren ej kunna undandraga sig dess kritik, och han kan ej urskulda sig med, att han blott skrivit den för sitt nöje. Den andra lagen är: att döma allt efter sin grad och sin art. Utan tvivel har Thorild rätt i, att ett tal, som hålles i Skara, ej bör bedömas efter samma måttstock, som om det hållits i Paris. Men i tillämpningen ledde denna lag till mycket besynnerliga konsekvenser, för vilka Thorild likväl icke drog sig. För honom gavs det — såsom han utvecklat redan i ett av de tidigare breven till Heurlin — i naturen blott relationer: »Denna lätta, eteriska luften, jag andas, skulle för några grader finare sinnen vara en tjock, kvävande töcken», och han fortsätter: »Det är lätt att bevisa, att själva åsnan har en kretś, där hon är hög, mäktig och majestätisk». Detta upptäcker den vise, som ser med samma ögon som Gud och i varje stoftgrand återfinner naturens eviga liv. Tack vare denna relativitetslära tog Thorild på fullt allvar även pekoralisterna i försvar. Bjugg och Bager voro ju i *sin art* och i *sin grad* oöverträffliga: Haquin Bager — heter det i Critik öfver critiker — »ville skriva på en gång naivt och kraftigt, och han gjorde det. Bjugg har sökt det majestätliga och viktiga, och han har funnit det på ett så både originellt och fullkomligt sätt, att jag tvivlar om alla världens genier förenade skulle kunna göra en enda Bjugg.» Konsekvensen av en dylik lag blir således, praktiskt sett, att varje litterär kritik är en orimlighet.

Med denna lag sammanhänger den tredje: Ingenting göres för sina fels skull, utan för sitt värdes skull. Detta är ju sant, men därav följer väl blott, att kritiken ej blott får hänga upp sig på felen, utan även är skyldig att taga hänsyn till förtjänsterna och till den — ofta ej uppnådda — avsikten. Men Thorild nöjer sig icke med denna slutsats. Inga andra fel — säger han — »böra i vitterhet för världen blottas än de, som hava en verklig vikt för själva det sanna och stora. Och sådana fel äro icke de svaga auktorernas, vilka i sin svaghet hava sin förlåtelse och i allt fall endast i sin egen krets böra dömas, icke de vidunderliga snillens, ty dessa blänka själva», och »sådana fel äro alla mästares och framför allt alla pretendenters i snillets värld». När enligt denna lag både de goda och de dåliga författarna skulle vara fredade för kritik, blir det således ej mycket som återstår.

Thorild tillhör emellertid icke de författare, som böra stå för sina satser just i den form, i vilken de framläggas. Thorilds form

Digitized by Google

var paradoxen, och en god paradox innehåller i regeln en sanning. Det kan ej nekas, att 1700-talets kritik — ehuru visserligen ej Kellgrens senare — varit småaktig och framför allt fäst sig vid »felen». Det var mot denna kritik, Thorild gjorde revolt: »Den ovärdigaste av all träldom införes uppå oss icke av en envåldskonung utan av en skolmästare». Med sina paradoxer och sin lågande deklamation fastslog han dock de stora, vida synpunkterna för kritiken. Det är — skriver han — »endast de nya och dristiga snillen, som mänskligheten har att tacka för allt, och om deras eldiga och stora verksamhet kastat dem i några irringar, så visa oss själva dessa irringar mera av sanningens och skönhetens rike än tillhopa alla kalla och säkra trampare på sin enda stråt». Det är i fastslåendet av dylika satser, som arbetets betydelse ligger. Egendomligt nog observerade Thorild icke, att de ungefär samtidigt förkunnades av Kellgren i dennes Bellmansessay.

Striden med Leopold.

Knappt hade han emellertid avslutat Critik öfver critiker, förr än han kastade sig in i en ny strid, denna gång med en motståndare, som varken hade Kellgrens nobless, hans vida synpunkter eller hans ärlighet. Det var Leopold, som Thorild 1786 trodde skola bliva »en basun för mina gudomligheter» och som han ännu vid avresan till England utnämnde till den svenska vitterhetens konung: »Svenska parnassen, som ej duger att vara republik, vill en konung, kallar den ende och högste. Njut denna utsikt. Jag, utan avund av för mycket högmod, flyr och välsignar dess regering.» Ingen kunde likväl av naturen vara mindre ämnad till Thorildian än Leopold, och han hade, sedan de båda skilts, funnit det vida fördelaktigare att efterträda den döende Kellgren såsom vitterhetens konung än att göra tjänst som Thorilds vasall. Ett tillfälle till öppet krig yppade sig snart. En kapten von Bilang hade utgivit en broschyr i myntfrågan, och om denna uppstod det i början av 1792 en förbittrad tidningspolemik, i vilken även Thorild kastade sig in, först med några artiklar i Stockholms-Posten och sedan med broschyren Det enda nödvendiga för et rikes financer, i vilken han på sitt livliga sätt förfäktade en oinskränkt handelsfrihet och för övrigt i det hela ganska sunda ekonomiska principer. Endast några dagar därefter var Leopold färdig med en motskrift. I förbigående hade hans Oden fått en speglosa i Critik öfver critiker, och Leopolds första avsikt hade varit att giva ut en motskrift mot Critiken, men nu ändrade han sig och skrev i stället Bref till den store och märkvärdige författaren Th . . . , hvilken efter att hafva gjort sin lagstiftning i vitterheten, gick och gjorde sitt nödvändiga i finanserna — det sista en kvickhet, som Leopold i sitt eget intresse hade kunnat bespara

Digitized by Google

sig. Thorild svarade naturligtvis, och mellan båda uppstod ett livligt tidnings- och broschyrkrig. Det var av en annan art än den föregående striden med Kellgren. Den vittre fiende, jag hittills haft — skrev Thorild — »hade lärt, om inga ridderliga lagar, åtminstone någon konst i kriga. Detta gav ett slags mänskligt och även glatt anseende åt vår fejd» — utom med en parodi, Snöskottningen, och med Nytt försök till orimmad vers hade Kellgren ju ej svarat på Thorilds smädelser, och man kan därför förstå, att denne föredrog en dylik i det hela tigande motståndare. »Men denne nye hjälte för hyckleriet och våldet är riktigt en blind dåre, en vitter självspilling... Ynkliga varelse! Förstånd, minne, ära, sanning, dygd, allt har då kreverat för några lätta ord.» Leopold nöjde sig för övrigt ej med att anfalla Thorild för dennes nationalekonomiska fronderi, utan gav även ut (den 3 mars 1792) Den nya lagstiftningen i snillets verld något litet i fråga satt eller anmärkningar vid skriften Critik öfver critiker. Principfrågorna träda där i bakgrunden, såsom nästan alltid i Leopolds polemik, för de personliga angreppen. Med vad rätt upphävde Thorild sig till lagstiftare? Var han själv poet? Och därefter följer en nedgörande kritik av lagstiftarens eget författarskap: »Edra skrifter dela sig således likasom av sig själv i trenne klasser, sådana, som *inte givas*[1], sådana, som inte borde givas, och sådana, vilka så gott som inte givas». Thorild blev ursinnig och ville svara, och Leopold, som fruktade detta, nedlät sig då till den fegheten, att den 3 mars — samma dag hans eget arbete kom ut — begära Svenska akademiens beskydd mot det befarade svaret. Akademien gick blott till hälften in på saken och inskränkte sig till att till konungen inberätta målet. Thorild, som fått höra något om, att akademien tänkte stämma boktryckaren, skrev då till Rosenstein ett ypperligt brev. En dylik åtgärd »förvandlar akademien till en påvisk makt, till ett Sorbonne. — — Och vinner akademien, så är det en förföljelse, tappar den, så är det en löjlighet. Få vi en större frihet, så blir akademien föraktad; få vi en mindre frihet, så blir akademien hatad. Mycket är att förlora, intet att vinna». Farhågan var emellertid ogrundad, och i varje fall ingrep akademien ej vidare i striden. Thorild tycktes hava ämnat att trycka dels en ny straffsång, riktad mot både Kellgren och Leopold, dels en broschyr. Den förra blev verkligen genom Schröderheim förbjuden, men den senare kom ut den 17 mars: Svar på luntan emot lag och rätt i vitterheten eller ABC i vett och heder. Därmed avstannade den vittra kampanjen. Dagen förut hade Gustav III träffats av Anckarströms kula, och den

[1] Syftar på Thorilds många utlovade, men ej utgivna skrifter (Ossian, Tacitus m. fl.).

Digitized by Google

29 mars avled han. Allmänheten hade nu fått andra intressen än grälet mellan Leopold och Thorild.

Thorild och Reuterholm.

Den 3 juli ankom Reuterholm till Stockholm och blev genast den verklige regenten. Ännu samma månad utfärdade han sin braskande tryckfrihetsförordning, och därmed var det för alla tydligt, att man nu fått en Thorildian i spetsen för landets styrelse.[1] Thorilds utsikter att bliva »hovfilosof» voro således bättre än någonsin, och antalet av hans beundrare och anhängare ökades hastigt. Han hade verkligen blivit ledare för ett parti inom den svenska intelligensen, och den tidningspress, som nu uppstod, var både revolutionärt färgad och starkt påverkad av Thorilds idéer — särskilt L. M. Philipsons tidning Patrioten och C. F. Nordenskiölds återuppståndna Medborgaren. Thorild själv kastade sig naturligtvis genast in i politiken. Den 15 augusti utfärdade hertigen sin amnesti för kungamördarna under åberopande av en av Gustav III på dödsbädden uttalad önskan; livsstraffet förvandlades därigenom till landsflykt. Fyra dagar senare utkom Thorilds broschyr Mildheten, som visserligen icke direkt behandlade frågan om de svenska konungamördarnas straff, men indirekt var ett försvar för regeringens åtgärd. Att broschyren tillkommit med anledning av någon påstötning från Reuterholm, behöver ej antagas och bestrides av Thorild, men i varje fall kom den ut vid en för regeringen mycket läglig tidpunkt.

Emellertid hade Thorild alldeles överskattat Reuterholms jakobinska rättrogenhet och totalt missuppfattat situationen i Sverige. Intrycken från den franska revolutionen voro visserligen ganska starka, och i Stockholm hade väl några halvt jakobinska klubbar bildats. Men någon fara för en revolution förelåg helt visst icke. Thorild hade likväl fått för sig detta och ansåg sig giva »jakobinen» Reuterholm ett gott råd genom att föreslå, att han skulle sätta sig i spetsen för denna revolution, avskaffa ståndsprivilegierna och införa friheten. I det syftet utgav han i december 1792 sina båda 1786 skrivna memorial, denna gång försedda med ett företal, Ärligheten, riktat till hertigen-regenten. Det är fyllt av den franska revolutionens patos och skrivet i Thorilds medryckande framställningsform. Konungarnas stora villfarelse är politiken, en ryslig, glänsande »lögn, helgad av prästerna, kallad gudomlig av de högsta dårar och skälmar, tillbedd av en okunnig menighet, ömsom tjusad och förfärad. Den kallas med skäl stats*konst*, ty den har icke uti sig en skymt av *natur*. Politiken är motsatsen emot ärligheten.

[1] Thorild var naturligtvis förtjust i den, men var nog klok att i brev till Reuterholm påpeka de vaga och orediga bestämmelserna.

Digitized by Google

Politikens första lag är: Jag *vill*. Ärlighetens första lag är: vad är *rätt?* Det är: vad *bör* jag vilja.» Den vildaste av politikens galenskaper är dess tvång på det allmänna förståndet, dess försök »att från födseln kväva själva kraften att tänka, göra folk till fä genom blind tro och blind lydnad». Men mot lögnen ropar sanningen »än i dag så högt, att nästan alla troner darra: nog se vi, vad ni vill, men frågan är: vad bör ni vilja, det är: vad är det mest rätta?» Jag vet väl, att politikens vanvett icke beror på någon egentlig ondska hos de styrande. Det är slaven, som gjort tyrannen, det är dessa andlige och världslige fånar och mesar, som slagit en krets kring jordens herrar och »bortskymt för dessas ögon denna första och enda sanna makt på jorden, som heter *folket,* om vilket jag ock aldrig i världens historia läst, att någon konung förmått göra sig ett rätt begrepp». Nu har folket »sett på sina senor och lärt denna vilda princip: Jag *vill,* jag *vill*». Giv oss därför — utropar han — »det allmänna förståndets frihet, ärligen och rent, innan den med blod och våld tages. Se icke på former, akter och statuter! Ty i själens grund erkänner ingen klok och ärlig man någon annan grundlag än det mest rätta . . . Dessa fyra rikets stånd! Visar icke vår historia, genom tidevarv av våld, svek och elände, att de äro de fyra rikets *obestånd?* Erövra dessa fyra barbariska nationer. Gör oss till *ett* folk!»

Thorild i landsflykt.

I sin naivitet trodde Thorild, som sagt, att han med denna broschyr gjort Reuterholm en tjänst. I verkligheten var det tvärtom. Av gustavianerna misstänktes regeringen för att vilja göra en statskupp, och Thorilds skrift syntes giva stöd åt dessa misstankar. Då därför polismästaren Liljensparre hos hertigen-regenten yrkade på häktning och åtal, hade Reuterholm, som för övrigt var sjuk, svårt att göra sitt eljes så starka inflytande gällande, och den 22 december blev Thorild först uppkallad i hovrätten och sedan avförd till stadshushäktet. Därmed hade han verkligen blivit en folkhjälte. Då han dagen därpå i hyrvagn fördes upp till hovrätten, omgavs vagnen av folkhopar, som ropade: Leve Thorild och friheten, och på julaftonen skickades en mängd julklappar till den frisinnade arrestanten. Inför rätta höll sig Thorild rakryggad. Hovrättens dom föll redan den 17 januari 1793 och var jämförelsevis lindrig: 14 dagars fängelse vid vatten och bröd. Men den överklagades både av aktor och av Thorild; den förre yrkade på dödsstraff. Thorild höll naturligtvis på, att hans uppsåt varit rent och att han var oskyldig. Mina domare — skrev han — »böra alltid minnas, att uppöver dem är *Gud,* att inunder dem är *helvetet,* att inom dem är *samvetet,* alla aktorers aktor, att framför dem står *folket* med skarpa, öppnade ögon, och bakom dem väntar *hämnden*».

Digitized by Google

Inlagan var således ej ägnad att visa Thorilds ofarlighet. Regeringen hade genom åtskilliga revolutionära uppträden blivit uppskrämd och börjat anträda marschen åt höger; redan den 21 december hade den första inskränkningen i dess tryckfrihetsförordning utkommit, så kom underrättelsen om Ludvig XVI:s avrättning, och den 22 februari 1793 blev Thorild dömd till landsflykt på fyra år. Reuterholms sympatier för Thorild förnekade sig dock icke, och försedd med en reskassa på 200 rdr sp. anträdde Thorild färden till Köpenhamn, varifrån han skrev och tackade Reuterholm och samtidigt bad att få veta, »vad det *egentligen* var i min sak, som väckte hertigens vrede» — i sin naivitet tyckes han verkligen ej hava haft denna sak klar för sig, utan trott sig gå hertigens och Reuterholms ärenden. Reuterholm, som först tänkte svara på brevet, fann det emellertid klokare att ej inlåta sig i någon korrespondens med en så föga diskret person som Thorild. Denne skrev då ett nytt brev, i vilket han framhöll sina ekonomiska svårigheter: »Man kan icke uppskjuta att leva. Och den sinneshöghet, som lätt kan sätta en över döden, kan icke sätta en över nöden.» Strax därefter fick han tillfälle att — på ett visserligen mindre lämpligt sätt — ådagalägga sin lojalitet mot den svenska regeringen. I Köpenhamn vistades en landsförvisad, radikal och halvtokig svensk präst vid namn Kierrulf, som redan under Stockholmstiden varit Thorilds hängivne beundrare. I Köpenhamn tryckte Kierrulf nu en häftig smädeskrift mot den svenska regeringen och visade den för Thorild, som genast — angav Kierrulf för den svenske ministern i Danmark. Skriften blev konfiskerad och Kierrulf satt i fängsligt förvar. Från detta skrev han till Thorild ett brev, som börjar: »Jag gratulerar er till att hava gjort första steget till att få nåd och skydd under tyranniets spira. Mitt förtroende till er var utan gräns, och ert missbruk därav utan exempel.» Thorild själv däremot kände tydligen icke den ringaste samvetsförebråelse över att hava tjänstgjort såsom spion och provokatör, utan skrev till Reuterholm: »Må Eders Excellens härav se, huru mycken synd det var att förblanda mig med en vettlös pöbellarmare, då min sak var i fråga.» Belöningen uteblev heller icke, ty den 15 juni mottog Thorild en växel på 300 rdr specie. Även på ett annat sätt visade han sin tillgivenhet för Reuterholm. I slutet av juni 1793 hade den för storvisiren så misshaglige Rosenstein utgivit sin förut omtalade avhandling Om upplysningen. I november var Thorild färdig med en motskrift, som föga hedrar honom och i vilken han uppenbarligen förvränger Rosensteins åsikter samt låter Rosenstein förorda våldet såsom medel för upplysningens spridande. Antagligen föll dock

Digitized by Google

kritiken i god jord. Den skrevs i Hamburg, dit Thorild då flyttat från Köpenhamn. På intetdera stället trivdes han och slog sig därför ned i Lübeck, där han författade den bekanta broschyren Rätt eller alla samhällens eviga lag, som började utgivas på sommaren 1794 och till fullo visade hans politiska rättrogenhet; Blanck kallar den »den svenska konservatismens äldsta bekännelseskrift», och utan tvivel inleder den reaktionen mot upplysningens politiska liberalism. I varje fall begagnades den av Thorild såsom underlag för en anhållan hos Reuterholm: att få bliva bibliotekarie vid det då svenska universitetet i Greifswald, »där akademien är rik, men har aldrig gjort oss någon ära». All regerings äkta kraft — fortsätter han — »är att styra tankarna, ty nästan vart och ett stort ord kan göra en fanatisk yrsel och förstörelse. Eders Excellens vet, att jag i detta ämne kan tjäna fäderneslandet, vilket ingen auktor kan, utan just i den mån, som han är ansedd för en hög och stark frihetsvän.» Thorild hade detta anseende, men han hade lärt sig att inse frihetens bländverk, och i stället för de stora orden *frihet* och *nationen* hade han valt »denna eviga realitet *säkerhet* och *rättvisa*. Och jag är viss på att kunna göra mycket till opinionens rättande, om Eders Excellens behagar göra mig independent både av dagliga omsorger och av alla partiers gunst.» Denna begäran tog skruv, och redan i januari 1795 fick han genom Reuterholms sekreterare underrättelsen om, att han skulle få bli bibliotekarie i Greifswald med en årslön av 500 rdr sp.; formligen utnämnd blev han först i slutet av året. Därmed var han faktiskt förlorad för den svenska litteraturen. Himlastormaren hade resignerat. Den forne Sturm- und Drangkämpen — skriver Warburg — »som sett sina ideal rinna isär, blev nu, vad han kanske själv några år förut skulle kallat en 'kälkborgareprofessor' vid 'en fåkunnig och tyckmycken klosterskola', en lärd, som blott levde för sina filosofiska undersökningar, sina böcker och sin familj.» Han blev en av de många, som uppträdde mot Kant, i detta fall en vapenbroder till Herder, men för den svenska kulturen hava hans under denna tid utarbetade filosofiska skrifter knappt haft någon betydelse.[1] Sitt liv slutade han 1808.

Thorilds sista svenska skrifter.

Det återstår blott att tala om hans sista på svenska utgivna skrifter. Såsom vi förut sett hade han redan i England blivit en entusiastisk beundrare av den franska revolutionen, och Ärligheten verkar ju närmast såsom ett tal från en fransk revolutionstribun.

[1] Det viktigaste av hans i Greifswald utgivna arbeten är Maximum seu Archimetria (1799), som innehåller en sammanfattning av hans filosofi. Dessutom publicerade han ganska många latinska dissertationer och flera på tyska avfattade småskrifter, som samlades under titeln Gelehrtenwelt. På svenska utgav han blott en dietlära (1795).

Digitized by Google

Denna entusiasm var oförminskad ännu under den första landsflyktstiden, och han gladde sig då åt, att fransmännen »äntligen lärt sig att lägga guillotinen på rätta stället». Men med 1794 svalnade hans förtjusning. Revolutionshjältarna pratade för mycket: »på en dag störtade svearna fem konungar i en brunn, sade ingenting och gnydde knappast fram några Torgnyord däröver, långt efteråt». På sommaren kom det fullständiga omslaget med broschyren Rätt eller alla samhällens eviga lag. Han vänder sig här mot den franska revolutionens slagord: frihet, jämlikhet, kontrakt och allmänvilja. Dessa principer — säger han — »äro alla negativa: frihet mot tyranni, jämlikhet mot förnedring, kontrakt mot nödtvång, allas vilja mot några nyck, det är: de äro alla gjorda *mot* ont, men icke *för* gott». Därefter börjar han det andra kapitlet: »då så mycket är både i republiker och monarkier skrivet emot en *endas* vilja och våld, ja, även mot *några* vilja och våld, så kan jag fägna mina läsare med en stor nyhet, då jag nu tänker skriva mot *allas* vilja och våld». Broschyren är också i huvudsak riktad mot Rousseaus lära om la volonté générale: »Vad tröst är för mig en pluralitet, när de mesta naturligtvis äro de, som veta minst, ganska ofta utgöra just dårarnas stora hop och alltid varit de, som hava gjort allt ont på jorden, emedan det är klart, att intet tyranni varken kan uppkomma eller bestå utan genom en pluralitets dumhet och galnes vilja, ävensom tvärtom aldrig något gott och stort för allmän lycksalighet har uppstått utan genom en endas förstånd eller hjältemod... Just i samma mån som pluraliteten, vilken så lätt kan utgöras av en rasande eller såld hop, synes fri, just i samma mån är minoriteten, vilken så lätt kan bestå av de visaste och bästa, icke fri, utan alla dessa måste erkänna en lag tvärtemot deras förnuft, måste handla tvärtemot deras övertygelse, måste se sig tvungna att göra just det, som de avsky.» Frihet kan man ej kalla detta, och det har »icke någonsin varit så farligt i en monarki att tänka emot monarkismen som i en republik att tänka mot republikanismen». När du är en kvidande slav, »vad båtar det dig, att man hellre kallar dina fjättrar republikens dekreter än tyrannens nycker». Den nya princip, som Thorild tror sig hava funnit, är rätten. I en mängd fall räcker hopens förstånd till att utröna, vad som är rätt, i några fall måste man vända sig till ett fåtal lärde och i de viktigaste frågorna blott till en enda.

Av sina republikanska anhängare betraktades Thorild efter detta såsom en avfälling, men i viss mån med orätt, ty i själva verket är det teoretiskt sett icke någon större skillnad mellan broschyren 1794 och memorialen 1786 och 1790, enligt vilka staten skulle

Digitized by Google

styras av ett tribunal av vise under en hovfilosofs ledning. Snarare kan man säga, att Thorilds beundran för den franska revolutionens massvälde var en tillfällig inkonsekvens, beroende på hans känsla, icke på hans förstånd.

Bland hans senare skrifter förtjäna även några andra uppmärksamhet. Bland dessa är broschyren Om efterhärmning kanske den märkligaste. Den utgavs under striden mot Leopold och innehåller såväl ganska tarvliga utfall som flera geniala tankar, vilka dock till en del återfinnas redan hos Young. Thorild vänder sig här mot imitatorum pecus, icke minst mot sina egna efterhärmare, och han visar här en viss om Strindberg erinrande böjelse att skaka dem från sig, även en icke så liten avundsjuka. Imitera Homerus — börjar han — »är icke att skriva *det*, som Homerus har skrivit, utan att skriva *så*, som Homerus har skrivit . . . Ett geni väckes av naturen; andra väckas av ett geni. Men de väckas icke till härmande apors gyckelspel, än mindre till en följande fänads lydnad, utan till den rena dygd att — genom den kraft geniet ger — själva göra något gott och stort . . . När ni följer en hjälte, ett geni, går ni samma väg, men åtminstone med egna steg, utan att som en ärans och vettets krympling låta er av honom släpas.» Snillet och smaken synas emellertid i den vackra världen snarare bestå i att »överföra på sitt språk andra länders och tiders skönheter». Enklare uttryckt kan det kallas »stjäla frukt från grannen». Av denna art är hela den romerska litteraturen; den är stöld från grekerna, och grecismen hos dem är detsamma som gallicismen hos oss. De, som fått anseende i världen, hava icke varit de stora snillena, utan konstnärer, »vilka hava öppnat ryktbara butiker av sant och falskt vett i alla sortimenter och façoner . . . Däremot hava de verkliga genier i världen, såsom naturens sanna krafter, knappast varit kända, men aldrig rätt erkända.» Med denna utgångspunkt vänder han sig mot sina egna imitatorer: »En ovanlig tänkares idéer, uttryck, sköna drag, teorier, originaliteter, djärva storheter, infall och paradoxer anse de lika för ett gott rov.» Men härmaren spåras i oredan och överdriften. Så långt i låghet gå djuren aldrig. Kråkan lånar aldrig påfågelns fjädrar, åsnan kläder sig aldrig i lejonets hud; »det är endast människokråkor och människoåsnor, som tycka om, så långt de kunna, att göra all naturen till en maskerad, varest allt är stygghet, prål och lögn». Och därefter följer ett våldsamt utfall mot den stackars, då döende Lidner, som tillhörde samma känsloriktning som Thorild, men var — vad denne icke var — en stor poet: »Så hava de vise läsare bland oss sett en bålstor poet, icke uppstiga, utan upprasa, vars lynne är ett slags

Digitized by Google

underbar och ståtlig dumdristighet emot all skönhet och ömhet, emot Gud och naturen, vars imagination är *ett vilt kaos av stölder* och vars genis kraft och konst däruti består, att av allt det, som *skalder* kunnat göra mest ömt och stort, skapa *extremer*. Överdådet synes större än alla hjältars mod. Ärad för trenne stycken, som lånt sitt värde av en annans förstånd och som — utan detta — skulle hava varit mera än resten vidunder av en än öm, än ryslig lögn, dårar han den svaga och stora hop, som kan häpna vid en blossande meteor, ett blodigt norrsken, men som aldrig hade en känsla för solen» — vid sin sida tålde Thorild inga andra storheter.

Vida mera tilltalande är en annan liten broschyr, som han skrev under landsflykten, Om qwinnokönets naturliga höghet, och som kan anses såsom en fortsättning på fru Nordenflychts strid för kvinnans rättigheter — i förbigående sagt var fru Nordenflycht den enda av 1700-talets svenska författare, på vilken Thorild höll. Tanken i skriften är enkel. Kvinnan är i första rummet människa, därnäst kvinna: lika skamlöst som att betrakta en karl blott i egenskap av en *han*, vore att betrakta kvinnan blott i egenskap av en *hon*. Hon skall hava en människas rättigheter, få vara en medborgare med en dyliks rättigheter och »aldra sist en *hon*, en älskarinna för en viss lycklig karl eller, om ni hellre vill, en hustru».

Det sista har en mera personlig adress. I landsflykten hade han följts av sin älskarinna, Gustafva von Kossky, och hon blev nu hans hustru. Deras äldsta barn föddes i Lübeck, och även detta bidrog att tämja himlastormaren. Flänga, lysa och hovera med folk — skrev han — »hjälper icke hjärtat, något bättre måste man ha, en livligare fröjd för den långa ålderdomen. Av alla nöjen varar nöjet att ha ädla barn längst, näst intill nöjet av stora gärningar. Det är verkligen underligt. Jag har hittills med häftighet sökt det högsta förstånd; nu börjar jag bli kär i de enfaldigaste dygder.»

Thorild var en stor prosaist, en bland de största vår litteratur äger. Verskonstnär var han däremot icke, och har såsom sådan haft en mycket ringa betydelse. Men även här har han gjort en viss insats, såsom en av goticismens föregångare. Han var nämligen en ivrig beundrare av Rudbeck; bland de böcker, som han hade med sig i sitt fängelse, var även dennes Atlantica, och Gjörwell berättar, att han satte Rudbeck över Homeros, ty »att med så mycket snille skriva ett stort verk över ett historiskt intet, kunna så övertygligen ljuga oss fulla samt till den ändan uttömma alla lärdomens brunnar, det fann han överstiga nästan alla andra författares förmåga». Under sina juridiska studier tyckes han även hava läst några av våra gamla lagar, och deras språk har i varje

Digitized by Google

fall färgat några av hans dikter, som därigenom fått en viss klang av Geijer. En del av dessa dikter skrev han i fängelset: Sånger i götiskt lynne; andra: Göthamannasånger eller dahlvisor funnos bland hans efterlämnade papper. Några strofer i de senare, särskilt en, erinrar redan om Odalmannen:

Allas far är bonden än,
Än i denna dagen.
Le ej, ty du har, min vän,
Bondens bröd i magen,
Bondens ull uti din rock.
Därför lagom, lagom pock!
Se i honom glader
Dina fäders fader.

Någon betydelse för den litterära utvecklingen hade Göthamannasånger dock knappast, ty de blevo först bekanta (1819) efter den götiska rörelsens framträdande, men de visa dock de förberedelser, som denna hade under den gustavianska tiden.

* * *

Slutkarakteristik.

Genom denna biografi samt genom utdragen ur Thorilds brev och skrifter torde hans psykologi ligga klar. I motsats till sin antagonist Kellgren var Thorild verkligen under hela sitt liv en lycklig människa. Det var hans definition på en »vis», och i den meningen träffar den in på honom själv. Han var vis, ty han var lycklig. Han hade små behov, var nöjd med litet, och framför allt var han nöjd med sig själv. Han led aldrig av någon skepticism, hade aldrig några samvetsförebråelser, kände sig aldrig hava begått en orätt handling. I Straffsången såg han endast en stor, hämnande rättvisa, anfallet på Lidner var i hans ögon fullt berättigat, likaså förräderiet mot Kierrulf. Man får givet det intrycket, att han fullt uppriktigt kände sig alltid hava rätt, och man vill nästan tro honom, då han påstår, att han kände sig ödmjuk, ty i det fallet jämförde han sig nog ej med andra dödlige, utan med Gud själv. Å den andra sidan gör han likväl alls icke intryck av någon högfärdig och egenkär narr. För tarvligheter som t. ex. Reuterholms intresserade han sig alls icke. Dylika kände han sig stå högt över. Men han var, lugnt och stilla, övertygad om, att ingen kunde vara fylld av så ädla känslor som han, att ingen i så hög grad ägde denna »allblick», som var den vises signum, och hans högmod sammanföll därför i viss mån med hans entusiasm för det stora i livet. I sin rika och starka känsla tyckte han sig äga ett adelsbrev, som gjorde honom till en varelse av annan art än alla andra. Och hans

Digitized by Google

högmod har en fullkomligt religiös färg, som sammanhänger med den filosofiska åskådning, han hade, och för vilken förut redogjorts. I det fallet var han en efterboren gammaltestamentlig profet med dennes fasta och orygglіga tro på sig själv, sin mission och sin gudsgemenskap, men också med profetens oförmåga att taga hänsyn till verkligheten, sådan denna nu en gång faktiskt är. Liksom en profet kände han sig fylld av gudomens anda, och han var alldeles för naiv att misstänka, att något slagg kunnat blanda sig in bland guldet. Förmodligen har det funnits få människor, som så litet som Thorild varit i stånd till en självanalys, och det kan knappt tänkas två starkare motsatser än La Rochefoucauld och Thorild. Den förre, 1600-talets store psykolog, hade förmågan att i varje till synes ädel och osjälvisk handling spåra upp några mer eller mindre lumpna motiv. Thorild däremot fann allt, vad han tänkte och gjorde, förträffligt, och han var naiv nog att skrika ut det för hela världen utan det ringaste försök att dölja sina anspråk bakom någon spelad blygsamhet. Rousseau, som kanske var lika självbelåten och lika egenrättfärdig, var i detta fall icke lika uppriktig som Thorild. Han låtsas erkänna vissa smärre fel, men han gör det tydligen blott i avsikt att visa sig äga ännu några dygder: uppriktighet och blygsamhet. Sina fel erkände han mera för publiken än för sig själv. Några dylika brister erkände Thorild aldrig, utan så som han såg sig själv, ställde han sig ock för publiken, i detta fall ärligare än Rousseau. Denna självbeundran återfinnes, starkare eller svagare, hos hela den tidsströmning, som vi nu behandla. Men knappast hos någon i så utpräglad form som hos Thorild. Den stöter vår tid. Men rörelsen bör ses historiskt. 1600-talets ideal hade varit det allmänmänskliga. Med det nya århundradet bryter individualismen fram, och det var förlåtligt, om föregångsmännen till en början överskattade den upptäckt, de gjort av det individuella själslivets rikedom. Thorild gjorde det förvisso, men just därigenom betecknar hans originella personlighet individualismens genombrott i vår litteratur. Man kände, att han kom med ett nytt evangelium. Och trots sina våldsamt paradoxala överdrifter imponerade han på sin samtid, imponerar även på oss.

Genom denna individualism bröt han en ny väg för den svenska prosan. Vi hava redan sett några prov på den stil, som Gustav III:s tid satte högst: Lehnbergs cirklade, pompösa perioder med deras omskrivningar, deras vaga, abstrakta uttryck och deras tomhet. Någon starkare motsats än mellan Thorild och Lehnberg kan väl knappast tänkas, och att Lehnberg redan efter några årtionden föreföll så föråldrad, berodde nog till en god del på Tho-

Digitized by Google

rilds insats. Jag har redan anfört några exempel på hans förmåga att i en skarp naturalistiskt färgad poäng sammanfatta sin mening, och jag kan anföra ännu ett. Han polemiserar mot Helvétius' teori, att geniet skapas av yttre omständigheter, framför allt genom uppfostran. Enligt Thorild är geniet en naturkraft; men *blir* icke snille, utan man *föds* därtill: »Varför bär apeln äpplen? Päronträdet päron? Eken ollon? Detta andra trädet muskot?» Det är naturen, som här verkar. »Men efter systemet av Helvetii omständighetspuppor skulle Bakelse-Jeana kunnat bliva en Karl XII och Sjöberg en Shakspere.» Det är svårt att på ett mera åskådligt sätt kunna komprimera en tanke. Det är Strindberg före Strindberg.

Denna stil är även en annan än Kellgrens. Vi hava redan sett, huru den i Voltaires skola uppfostrade Kellgren stötte sig på Thorilds »bouffonnerier». Men här är motsatsen mindre stark än mellan Thorild och Lehnberg, och i sina brev kunde även Kellgren gå ganska långt i naturalism. I sina för allmänheten utgivna skrifter drog han sig dock för dylika visserligen målande, men väl drastiska uttryck. Hans stil är elegant, kvick, stundom patetisk och även personlig, men den är icke naturalistisk. Om Thorild förebådar Strindberg, förebådar Kellgren Tegnér, och hans stil bryter således mindre starkt mot klassicitetens. Det personliga, individualistiska i Thorilds stil röjer sig redan däri, att då man läser hans skrifter, känner man nästan ett behov av att läsa dem högt. Man tycker sig *höra* honom, t. o. m. *se* honom framför sig: en ungdomlig gestalt med ett livligt minspel, uttrycksfulla gester och med en ständigt växlande klangfärg i rösten. Han är framför allt en *talare,* som, även då han skriver, gör talarens starkt personliga intryck. Från bokspråkets tyngd har han alldeles befriat sig.

Genom denna individualism har Thorild infört ett nytt genibegrepp i den svenska litteraturen — visserligen efter uppslag från utlandet. Ytterst återgår Thorilds genibegrepp till Young, vilken, även han, hade föregångare i Addison och Pope, och samtidigt proklamerades det i Tyskland av Sturm und Drang. Geniet är icke såsom för klassiciteten en lycklig förening av snille och smak. Det är oberoende av all auktoritet, av alla mönster, av den hävdvunna smakens alla lagar, skriver själv dylika lagar, är icke arbete utan natur: »Snillets krafter verka som naturens, så olika, så fritt, så oändligen underbart i rikedom och styrka. Ve den dåren, som vågar giva dem en lag, annan än förträfflighetens, än fullkomlighetens och livets.» Det karakteristiska för geniet är originaliteten, avvikelsen från det vanliga, de nya och dristiga idéerna, dess intryck av våldsam — ofta irrationell — naturkraft. Thorild kom där-

Digitized by Google

för att avgörande bryta med klassiciteten och blev — särskilt genom de nya författare, han satte upp mot de dittills gällande mönstren — en av romantikens mest betydande förelöpare, ehuru visserligen romantikerna och Thorild utgingo från olika förutsättningar.

Sin största insats gjorde Thorild dock genom sin opposition mot upplysningens materialism. Såsom materialismens fiende framträdde han redan i sitt ungdomstal inför Göteborgs nation, och sådan förblev han under hela sitt liv. På den minnesvård, som sattes över hans grav på Neuenkirchens kyrkogård, ristades de ord, han önskat och som bäst uttrycka hans livsgärning, sådan han själv uppfattat den: O viva, viva divinitas, meæ animæ anima! Tibi fui, tibi sum. Han var en son till upplysningstidevarvet, men detta var icke blott La Mettries, Holbachs och Helvétius' tidsålder. Det var ock den tid, då den unga, högstämt idealistiska generation fostrades, som möter oss under den franska revolutionens första frihetssvärmande år, och för detta släkte står Thorild såsom en av de mest fascinerande representanterna. Det ligger glans och poesi över hela hans väsen, och det är nästan symboliskt, att han såsom svensk författare slutar endast 35 år gammal. Män som han få icke åldras. De äro och böra vara ynglingar.

Vignett av J. F. Martin till Chr. Manderström, Mina poëtiska arbeten. 1788.

Digitized by Google

L I D N E R

FÖR Thorild hade känslosamheten blott varit ett genomgångsskede; för Lidner blev denna känslosamhet det bestämmande, både för hans liv och hans diktning. Dessa böra därför ses i sammanhang med varandra, och vi börja med hans biografi.

Lidner föddes 1757 i Göteborg, där fadern var och farfadern varit organist. Båda skildras såsom musikaliskt begåvade, och måhända kan Lidners känsla för versens melodi betraktas såsom ett fäderne-arv. Emellertid dog fadern, då Lidner endast var två år gammal, och ett par år därefter gifte änkan om sig med bokhållaren vid Ostindiska kompaniet Samuel Aurell. Själv dog hon 1771, då sonen endast var fjorton år gammal. I dennes dikter skymtar hennes bild ofta fram, och att döma av hans hängivenhet för henne och hans apoteosering av moderskärleken tillhörde hon denna tids känslobetonade kvinnonaturer; möjligen var Lidners sentimentalitet ett arv från henne. Till detta påbrå — om det nu fanns — sällade sig de första barndomsintrycken. Styvfadern var säkerligen — såsom förteckningen på hans böcker visar — herrnhutare, och i den första tryckta dikt, vi hava av Lidner, ett griftpoem från 1772, möta vi i varje fall samma vokabular som i den herrnhutiska poesien: Kristi sår, Jesu blod, Lambet o. s. v. Denna religiösa salvelse visade sig emellertid redan hos gymnasisten Lidner förenad med ett mycket världsligt njutningsbegär och ett långt gående lättsinne, som även kommer fram i hans ungdomsdikter, av vilka flera äro ganska lasciva, liksom även många av hans senare. I varje fall var han ingen mönstergosse. Sedan han genomgått trivialskolan i Göteborg, flyttades han 1770 upp i gymnasiet, en i många avseenden god läroanstalt, men där disciplinen — enligt lektorernas egen utsago — då var »så förfallen och ungdomens seder i allmänhet så fördärvade», att det nästan var omöjligt att hålla lärjungarna i styr. För en yngling med Lidners läggning var en dylik kamratkrets ytterst farlig, och resultatet visade sig ganska snart, ty det är tyd-

Lidners barndom.

Digitized by Google

ligen på honom, som en av styvfadern införd kungörelse i december 1772 syftar: »Var och en åtvarnas härigenom att icke utan min sedel på min räkning utlåna penningar eller lämna varor på kredit till någon yngling, eho den vara må och under vad sken, som förebäres. Samuel Aurell.» Samma år togs Lidner från gymnasiet, enligt skolkatalogens uppgift för att skickas till sjöss — den vanliga radikalkuren mot varnartig ungdom. Emellertid lät man denna gång nåd gå för rätt och överflyttade Lidner till Tyska skolan, där disciplinen var strängare och där han tyckes hava skött sig utan anmärkning, ty då han i februari 1774 övergick till Lunds universitet, medförde han ett mycket vackert avgångsbetyg från skolans rektor. Redan då hade han en viss litterär ställning. I ortens tidning hade han från 1772 infört en mängd poetiska bidrag, och på gymnasiet hade han t. o. m. hållit en svensk oration på vers om vår frälsares lidande. Dessa dikter äro visserligen ganska konventionella och låta oss ej ana den senare skalden, men de röja onekligen en ganska stor formtalang hos en yngling på en femton à sexton år.

Lidner i Lund.

I Lund fortsatte Lidner sin tillfällighetsdiktning och blev även invald i ett där inrättat, men för övrigt föga känt vitterhetssällskap Utile Dulci. Hans Lundadikter äro av samma art som de äldre i Göteborg, således föga märkliga. Sentimentaliteten framträder här dock starkare, särskilt i ett prosaode, som han skrev, då han fyllde aderton år: »Åt Dig, mitt upphov, skall dock mitt altare uppresas och röken tränga sig genom tjockaste skyar. Tusende himlar kunna ej hindra dess fart, inom ett ögonblick skall han svinga sig över stjärnorna. Serafimer skola föra honom fram och kerubimer höra min lovsång. Din ära, min skapare, skall jag sjunga så många födelsedagar, jag genom din nåd får tälja . . . Mina bortlupna år, mest i fåfänga, minst i det sanna, hade jag eder åter! Vad var min barndom? Oskyldighetens tidevarv, gyllene tidens urbild. På den har jag ändat det glada och fria. Vad är min ungdom? En skinande is, hal och slipprig, skröplig och störtande nog, ty vidriga öden hava ej varit främmande.» Här hava vi både den sentimentala, herrnhutiskt betonade religiositeten och en antydan om Lidners sedermera utformade människoideal: den förvillade, som väl begått fel, men som är mera olycklig än brottslig och som trots sina felsteg dock bevarat det väsentliga: det ömma och känslosamma hjärtat. Denna ståndpunkt antydes ännu bestämdare i en av de teser, som Lidner försvarade på Göteborgs nation: In lacrymis voluptas. Det är således mer än troligt, att han under dessa år studerat och tagit intryck av den nya, sentimentala litteratur, som vid denna tid kommit på modet, således Ossian, på vilken möjligen

Digitized by Google

hans uppmärksamhet riktats redan av Göteborgslektorn Gothenius, Gessner, som givit uppslaget till den prosaiska odediktningen, Rousseaus La nouvelle Héloïse, Goethes Werther, möjligen ock Young och den pietistiske Klopstock; i varje fall kan man i hans senare diktning spåra impulser från dessa författare. Egentligen skulle han i Lund studera juridik, men få kunna hava ägt en svagare känsla än han för juridisk rätt, och det är tydligt, att han framför allt drev fria, skönlitterära studier. Lat tyckes han icke hava varit, ty han ägde både en någorlunda omfattande beläsenhet inom litteraturen och en jämförelsevis god språkkunskap — utom latin även franska, tyska, engelska och italienska. På Göteborgs nation uppträdde han såsom orator och tesutgivare[1] samt responderade redan 1774 på en av Lagerbring författad avhandling. Tyvärr är det dock mycket sannolikt, att han icke blott studerat, utan även rumlat ganska friskt och -- ändå sannolikare — att han inlåtit sig i tvetydiga finansoperationer. I januari 1775 annonserade han, att han upptog prenumerationsavgifterna på Wallins Gotländska historia, men strax därefter dementerades detta av författarens son, och i slutet av året kom kraschen, som vi dock ej närmare känna. I december 1775 skulle Lidner respondera på en av juris professor Colling författad avhandling De jure confinationis (om rätten att förvisa från lärosätet). Men denna disputation kom aldrig till stånd, ty — såsom professor Colling senare antecknade — blev »respondens själv confinerad och bortförd till Göteborg». Någon formlig relegation blev väl ej av, ty konsistoriets protokoll innehålla intet därom, och måhända bestod relegationen blott i ett mera privat consilium abeundi eller, ännu sannolikare, i styvfaderns befallning — säkerligen på grund något styvsonens snedsprång — och i varje

Bengt Lidner.
Silhuett. Kungliga Biblioteket. (Engestr. C. VI, 1, 25.)

[1] Vid detta tillfälle (i dec. 1775) uppträdde Thorild såsom opponent. Men deras bekantskap — ehuru de tillhörde samma nation och i Göteborg varit samtida vid gymnasiet, dock i olika ringar — tyckes hava varit helt flyktig, och det var först i Stockholm de kommo varandra närmare.

Digitized by Google

fall gjorde Aurell denna gång allvar av sin hotelse, ty Lidner sattes nu såsom »jungman» ombord på ostindiefararen Finland, Wallenbergs gamla skepp, som den 9 januari 1776 lämnade Göteborg. Då fartyget i april kommit till Kap, passade emellertid Lidner på att rymma. Antagligen vände han efter endast ett par dagar tillbaka med en annan svensk ostindiefarare, och i varje fall var han på sommaren samma år åter i Göteborg.

Lidner i Tyskland.

Efter detta tog styvfadern tydligen sin hand från honom, men i den förmögne Patrik Alströmer lyckades Lidner att finna en gynnare, och tack vare dennes understöd kunde han nu resa till Greifswalds universitet, där han inskrevs den 27 september 1776 och där han ett år därefter gav ut en disputation till försvar för det amerikanska frihetskriget — om den någonsin blev ventilerad, synes ovisst. Gjörwell, som var intresserad av alla historiska avhandlingar, skrev då till Greifswald för att få några upplysningar och fick till svar: »Den student, som här ville disputera om amerikanarnas revolution, hette Lidner, en aventurier, som redan av sin fader blivit sänd till Indien, men som hemligen lopp sin väg i Cadix (!)», och Alströmer meddelade (i mars 1778): »Denne Lidner är en riktig aventurier, men kvick. Han gick här i Göteborg och led nöd, då jag gav honom pengar att resa till Greifswald och har sedan flera gånger understött honom i dess torftighet.» Han tillägger, att han »på lång tid ej haft något brev från denne Lidner, men andra berätta mig, att han nu skall konditionera i Stralsund». Det sista var så till vida riktigt, att Lidner nu fått plats såsom informator på egendomen Gurtitz på ön Rügen, där han »läste katekesen på plattyska för ett halvt dussin junkrar». Att platsen ej tilltalade honom, är lätt att förstå, och i januari 1779 finna vi honom i Stralsund, där han ånyo vände sig till Alströmer för att av denne få hjälp att resa hem. Att döma av de brev, som dennes ombud därstädes, en officer vid namn Pahl, skrev, levde Lidner på vigilans under åberopande av sina relationer med den rike Alströmer. Ehuru herr Lidner — skrev Pahl i februari 1779 — »under sin kondition förtjänt 60 Rd. P. C., har jag måst rädda honom ifrån arrest medels denna utbetalning för en gammal skräddarräknings skull. Nu har han åter kommit med nya rekvisitioner, som medfölja. Han plågar mig obarmhärtigt. Jag vet ej, om det är med Herr Överdirektörens vilja, att Herr Lidner skall få så mycket penningar.» I mars skriver han om en ny utbetalning, som han gjort, och berättar följande månad, att han funnit det ekonomiskt fördelaktigast att skicka Lidner i väg från Stralsund, där han ånyo hotats med arrest; Pahl hade givit honom 15

Digitized by Google

rdr i respengar, och i maj skrev han, att han ej hört det ringaste av Lidner, sedan denne över Wismar och Rostock begivit sig till Stockholm: »Nu efteråt har jag erfarit hans illpariga skälmstycken, huru nätt han bedragit skomakare och skräddare. Gud vet, hur det går honom! Men aldrig tror jag det går väl. Han sade ofta om sig själv, att endera blir jag en stor man eller en usling.» Att Lidner likväl genom sin begåvning och sitt originella sätt slagit an på Alströmers kommissionär, framgår av ett tidigare brev. Lidner — skriver han där — hade väl genom ungdoms yrsel missbrukat sina naturgåvor, »men att fela är mänskligt. Genom bättring bör allt glömmas. Han har nu lärt känna världen under sin sista kondition» — man tycker sig här höra Lidners egna ord till Pahl.

Lidners första dramer.

I slutet av mars 1779 lämnade han Stralsund, passerade Rostock och var redan den 10 april i Stockholm, där han tog in på källaren Stjärnan såsom »magister Lidner från Rostock». Magistertiteln behöll han också senare, men den var fullkomligt självfabricerad, ty Rostock kan han endast hava vistats några få dagar, och där fanns för tillfället icke något universitet — vilket Lidner tyckes hava förbisett — utan detta var då flyttat till Bützow. Emellertid hade han efter dessa äventyr kommit till Stockholm, visserligen utan några pengar, men icke utan någorlunda grundade förhoppningar. Ty under sin Tysklandsvistelse hade han icke varit overksam, och hans val av ämnen röjer en världsklokhet, för vilken man eljest kunnat tro honom främmande. För det första hade han skrivit en samling fabler, som han tänkte dedicera till den då alldeles nyfödde kronprinsen, och dessa gav han verkligen ut av trycket på sommaren 1779. I jämförelse med hans dikter från tiden i Göteborg och Lund röja de en betydligt ökad formtalang, ehuru det specifikt Lidnerska skaldelynnet här ännu ej kommer fram; snarare är det en begåvad lärjunge till Creutz, man tycker sig höra i den melodiskt smältande versen, särskilt i den bästa dikten: Turturduvan. De flesta fablerna äro dock blott bearbetningar från tyskan och franskan. Den säkraste vägen till Gustav III:s ynnest var emellertid att skriva operor, och redan i januari 1779 berättade han för Alströmer, att han författat »en operett och några musikaliska dramer, som jag själv vill föra med mig till Stockholm» — i oktober föregående år talar han t. o. m. om »tre teaterstycken», som då voro färdiga. Ett av dessa var med säkerhet Gustaf Adolphs seger öfver sig sjelf, skådespel i tre öpningar, och operetten var med all sannolikhet Milot och Eloisa, som av stilen att döma torde vara hans äldsta dramatiska försök. Stycket äger redan några för Lidner karakteristiska drag, men planen är ytterst pueril, och den inne-

Digitized by Google

hållsredogörelse, som satts i spetsen, är högeligen av nöden, ty utan denna torde man hava svårt att förstå det hela. Eloisa, dotter till Berostan, en rik köpman i Batavia, blir bortrövad av en främling, vilken avvisats såsom friare, fartyget tages av sjörövare, och Eloisa blir i Siam såld som slavinna, förälskar sig i en ung slav Milot, som emellertid blir såld och köpes i Batavia av Eloisas far. Sedan kommer en överste, Phanér, till Siam, får höra Eloisas historia, köper henne fri och för henne tillbaka till föräldrarna — allt detta har tilldragit sig, *innan* operetten börjar. Denna skildrar egentligen blott avslutningen, då alla »upptäckterna» göras. Phanér friar till Eloisa, men får avslag, ty hon älskar fortfarande sin Milot, denne och Eloisa råkas, Berostan ger Milot friheten och skänker honom Eloisas hand, Phanér upptäcker, att Milot är hans bortrövade son, och i avslutningen gör den lycklige Berostan alla sina slavar fria. Till sist får man bland dem reda på den främling, som bortrövat Eloisa och som nu av Berostan hotas med de gruvligaste straff. På Eloisas bön får han dock nåd, och så slutar det hela med »allmän balett». Planen är således både mycket naiv och mycket konventionell. Operetten är ett litet rokokodrama, visserligen utan ett spår av karaktärsteckning, men graciöst, och versen har på sina ställen en musik, som erinrar om Creutz, om vilken ock den halvt pastorala tonen påminner. Även den Lidnerska sentimentaliteten kommer här fram, likaså hans och tidens svärmeri för slavemancipationen. Mer än ett första lärospån är operetten dock icke. Och Gustaf Adolphs seger öfver sig sjelf är blott en bearbetning av ett tyskt 1778 tryckt skådespel av W. H. von Dalberg samt finnes för övrigt blott kvar i ett utkast; såsom sådant kallas det Adelaid, skådespel i tre öpningar. Hjälten är den lågbördige Valvais, som älskar den högborna fröken Adelaid. Konungen, vars gunstling han blivit, ger honom i uppdrag att å hans vägnar fria till Adelaid, Valvais gör det, men kan ej behärska sig, bekänner i stället sin kärlek och flyr. För att skingra Adelaids tankar låter Gustav Adolf då uppföra en operett, Alexanders seger öfver sig sjelf, i vilken Alexander åt målaren Apelles avstår den kvinna, han älskar, Gustav Adolf blir rörd, tar exempel av Alexander, förenar Valvais och Adelaid, och det hela slutar således lyckligt. Lidner har emellertid antytt en annan lösning: »Som tragedi blir det fem akter och naturligare. Valvais har under vägen tagit gift. Då han skulle förenas med Adelaid, upptäcker han det. Hon sticker sig.» Förslaget stammar tydligen, såsom Lamm påpekat, från dödsscenen i Romeo och Juliet, och även i övrigt visar stycket, att Lidner hade andra mönster än det franskklassiska dramat. Själva skådespelet

Digitized by Google

var tydligen avsett att bliva på prosa, ty i det 1778 skrivna företalet yttrar han: »Vad utländska teatern är, kan vår bliva, så framt den fördomen utrotas, att ej ett teaterstycke kan vara skönt, om det ej är på vers, och opoetiska huvuden, som äntligen måste vara teaterdiktare, behagade hellre skriva en förnuftig rad på prosa än rimmade orimligheter». Likaså bryter han obesvärat mot regeln om rummets enhet, och hans rousseauism kommer här ganska starkt fram. Den äkta Lidner möta vi dock ännu icke.

Lidner och Gustav III.

Vid sin ankomst till Stockholm tyckes Lidner hava fått en gynnare i den poetiske dilettanten, hovkansleren Zibet, och troligen var det denne, som introducerade honom hos Gustav III, till vilken Lidner nu fick överlämna sina fabler och sina dramer. Ehuru han snart halkade i hovtrapporna, tyckes han till en början hava slagit an på konungen. I november 1779 berättade nämligen Gjörwell för Alströmer: »Herr Lidner steg upp på vår hovparnass som en raket, hans snille omtaltes på hela Lovön som ett underverk, honom lovades guld och gröna skogar, han skrev fabler och skålar, men förblev dock utan kläder och utan penningar, solskenet föll på andra snilleverk, och han var oförsiktig nog att skriva ett epigram över M. La Bourdonnière,[1] som lärer betjänt den stora fêten med sina verser. Vad hände? Herr Zibet hade ingen pension, mindre något bibliotekariat, la grande ressource de nos jours pour la récompense des grands génies, för sin protégé. Hovet for till Gripsholm, La Bourdonnière beskänkt till Uppsala och Lidner naken till Stockholm, var han se'n svurit fanan vid baron Cederhielms volontärregemente, som låter starkt värva genom sin generaladjutant Halldin.» Enligt Gjörwell hade Lidner således, då han fallit i onåd, närmat sig oppositionsmannen baron Josias Cederhielm, som 1779 börjat utgiva bladet Sanning och nöje; huruvida Lidner där kom att skriva några artiklar, är dock tvivelaktigt, och redan i början av nästa år kunde Gjörwell berätta, att »bräschen blivit hopklistrad». Antagligen genom Zibets bemedling hade Lidner åter blivit tagen till nåder, och Gustav III beslöt nu att utbilda honom till dramatiker. Det skulle ske genom en utländsk resa. I ett brev till Warmholtz av den 6 mars 1780 ger Gjörwell en dråplig skildring av den nye gunstlingen: »Härom morgonen kom herr Lidner till mig, braskande i full hovsorgedräkt, till och med svarta och vita bandrosetter på skorna. Han begärde mina befallningar till utrikes orter. Tackar: hade inga. Vart går resan? Till Paris och Italien. I vad föremål? För teatern och språken. På vars bekostnad? Hans majestäts. Sum-

[1] Fransk språkmästare i Uppsala, som tyckes hava haft något uppdrag vid hovfesten på Drottningholm i juli 1779.

Digitized by Google

man? Har begärt 200 dukater om året, ty mindre kan väl ej bestås.» Han skulle således utbilda sig i Paris och Italien, tydligen därför att operan där stod högst.

Lidner i Göttingen.

På vägen kom han att stanna vid universitetet i Göttingen, där han inskrevs i juni 1780 för att, såsom han uppgav, där studera »schöne Wissenschaften». Om betydelsen för Lidners utveckling av detta uppehåll i Göttingen har tvistats. Vid universitetet hade 1772 stiftats »der Hainbund», som var ett uttryck för den då börjande Sturm- und Drangrörelsen. Men vid Lidners ankomst till Göttingen var detta förbund redan upplöst, och medlemmarna hade lämnat staden. Av Hainbund kan Lidner således ej hava fått några personliga intryck, och med den nyaste tyska litteraturen hade han redan under sitt uppehåll i Greifswald och Stralsund stiftat bekantskap. Några särskilt nya impulser kan han därför knappt hava fått i Göttingen, men väl kunna de gamla här hava förstärkts. Klopstock var ju en i Göttingen högt skattad författare, och från biblioteket lånade Lidner hans Messias; att han tagit några starkare intryck från honom är likväl, såsom Belfrage visat, ett misstag. Genom personalunionen med England var vidare den engelska litteraturen mera känd vid Hannovers universitet än för övrigt i Tyskland, och det är möjligt, ehuru ej bevisligt, att Lidner här och ej först i Paris lärt känna Shakspere, Milton och andra engelska författare. Huvudsyftet med hans uppehåll i Göttingen var att där studera den grekiska tragedien för Tysklands och väl även Europas då främste klassiske filolog Christian Gottlob Heyne, för vilken Lidner anmälde sig till ett kollegium. Närmast hade han fått i uppdrag att skriva ett epos om Gustav Adolf, och av hans boklån att döma gjorde han åtminstone förstudier för detta. Vidare tog han lektioner i franska språket, och hans lärare gav honom ett mycket förmånligt vittnesbörd: »Hans flit i språk och studiet av vitterhet är synnerligen berömvärd». Han intygar ock, att hans »uppförande» varit oklanderligt. I den punkten synes den gamle professorn dock ej hava ägt den nödiga sakkunskapen, och Lidners uppfattning av de ekonomiska frågorna tyckes icke hava förändrats under åren. På senhösten 1780 berättade nämligen en annan svensk i Göttingen för Gjörwell: »Utav svenskar stiger antalet här till tretton, varibland herr Lidner även är en. Han spelar här en underlig roll, började att kalla sig kungl. handsekreter, att säga det han vore chargerad att skriva en poëme épique över Gustav Adolf. På sin präktiga karaktär gjorde han mycken skuld, klädde sig stolt, traktterade, anmälde sig till ett kollegium i grekiskan hos professor Heyne, som skulle kosta 50 dukater specie, och han har slutat med

Digitized by Google

Digitized by Google

En hiftelig Jordbäfning fkakar hela parken. Hon
öppnar fig, och kaftar op eld

Jag är hörd. Sjung Triumf! Se äfkviggar Gjunga!
Jorden fpyr eld, defs grundvalar gunga.
Hon ryker, hon öppnas! Jag ftecke fer.

I Inträdet

Medea. Furier.

Furier.

Haffa, Medea, dit Afgrundar ner!
Du är hörd. Sjung Triumf! Se äfkviggar Gjunga!
Jorden fpyr eld, defs grundvalar gunga.
Hon ryker, hon öppnas! Du ftecke fer.

Medea föres hastigt bort af Furier.

6. Inträdet

Theatren förändras til Orcus.

Hecate: Tesiphone. Megära. Furier. Medea.

(*) Jorden spyr eld ... är et oädelt uttryck: ike så: Men jag begriper ej, hvarföre en svensk ~~kan~~ ike får ~~e~~ tala sitt modersmål, så väl, som fransosen? Han säger vomir. Offta har jag i Paris hört det ordet från Theatren; men ej sett de annars så delicata skönheterna vomera derwid: Il appelle un chat un chat et Rolet un fripon

Stycke ur Lidners Medea, akt 2, scen 5—6.

Kungl. Biblioteket. (Vp. 173.)

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

att för skuld få utsätta sina kläder, att han för nakenhet numera ej kan komma ut.» I ett postskriptum tillägges dock: »Nu har herr Lidner åter kommit på fötter och fått sina kläder tillbaka, ty nyss såg jag honom i sin gamla skrud lovera mina fönster förbi, hatten fullsatt med präktiga fjädrar». Möjligen var det med anledning av dessa ekonomiska vedervärdigheter, som Lidner 1781 lämnade Göttingen, tydligen till mångas besvikelse, ty i brev till Clewberg berättar Kellgren, att »Gjörwell går här och samlar subskriptioner för en änka i Göttingen, som Lidner filouterat».

Lidner i Paris.

Från Göttingen begav sig Lidner 1781, troligen under förra delen av året, till Paris, där Creutz på Gustav III:s befallning skulle taga hand om honom. Den ställning, han nu kom att intaga, var väl den mest fördelaktiga, en ung svensk författare kunde åtrå, och den vittnar ock om de förhoppningar, som Gustav III satte till hans begåvning såsom dramatiker; ingen annan gustaviansk författare, varken Kellgren, Leopold, Bellman eller Thorild, fick ett dylikt understöd. Lidner fick bo i ambassadörens hus, äta vid hans bord, deltaga i hans vittra umgänge, fritt begagna hans välförsedda bibliotek och officiellt gälla såsom ambassadörens privatsekreterare — den f. d. jungmannen på Finland hade därmed på sätt och vis förvandlats till diplomat i den europeiska kulturens huvudstad. Och till sist fick han såsom skald en lärare i Sveriges då mest ansedde poet, vars diktion han redan förut sökt tillägna sig. Det dagliga umgänget med Lidner tyckes även hava påverkat Creutz, som ända sedan sin resa från Sverige såsom författare varit tyst. 1773 hade han skrivit till Gustav III, som hos honom beställt en opera: »Då jag på tio års tid icke skrivit en versrad, vet jag icke, huru jag skall reda mig med versifikationen». Nu gjorde han upp planen till en opera, Rustan och Mirza — det var ju Gustav III:s tid, och den enda diktart, som nu fullt senterades, var dramat, särskilt operan. Planen överlämnade han åt Lidner, som skulle versifiera den under den äldre skaldens överinseende — således ett samarbete av samma karaktär som mellan Gustav III och dennes litterära hjälpredor. Samarbetet mellan den äldre och den yngre skolans båda skalder slutade likväl med en brytning.

Rustan och Mirza.

I mars 1782 skrev Creutz till Gustav III: »Jag hade till Lidner givit en plan till en opera att versifiera, och denna hade jag utarbetat i alla enskildheter. På detta utkast har han vidare arbetat, men utan smak eller geni. Jag har tvungits att fullständigt omskriva den, helt och hållet göra om de tre akterna, och hoppas, att Eders Majestät skall bli nöjd därmed.» I ett brev följande år berättar han, att operan nu var färdig, och på hösten skriver Kellgren, att Creutz, som då kommit till Stockholm såsom kanslipresident, »varit så nådig och ej allenast reciterat för mig en hop verser därur, utan

Digitized by Google

även detaljerat hela planen. Han är och blir vår mästare». Men 1784 kom Lidners Medea ut, och nu skrev Creutz till Oxenstierna: »Jag talar ej mera med Er om styckena ur min opera. Den är dömd till evig glömska, sedan en viss Lidner, som jag begagnat i Paris till att avskriva ('copier') två akter därur, har bestulit mig på de märkligaste bitarna för att ställa in dem i sin opera Medea, fastän de äro så illa inskjutna, att de endast framkalla omening.» Det är Creutz' version. Lidner har en annan. I ett tillämnat företal till Medea skrev han: »Den, som i manuskript läst en annan opera, skriven av mig under mitt sista vistande utrikes, torde här igenkänna några ställen, som stått i den förra. Orsaken är, att en långt högre, en långt vittrare hand har, som man heligt försäkrat mig, omarbetat henne. Jag tror mig således äga rättighet att bruka mina egna arbeten efter behag, liksom man kan riva ned sitt hus och med de gamla stenarna bygga ett nytt.» Vilken har nu rätt?

Lidners sanningskärlek har som bekant ej det bästa rykte, men det förefaller, som om hans uppgift vore riktigare än Creutz'. Enligt det första brevet till Gustav III hade Creutz blott uppgjort planen och överlämnat utarbetandet at Lidner. I brevet till Oxenstierna däremot heter det, att Lidner endast avskrivit (»kopierat») två akter, och i detta brev har Creutz således i strid mot den föregående uppgiften satt ned Lidner till en renskrivare, som sedan stulit författarens arbete. Enligt den äldre uppgiften, som säkerligen är riktig, har Lidner versifierat de två första akterna, som Creutz sedan omskrivit med begagnande av Lidners text. Lånen från Rustan och Mirza till Medea äro för övrigt ytterst obetydliga och inskränka sig till operans två första scener. Vidare äro de från Lidners text, varom jag strax skall tala. Det finnes således ingen anledning att betvivla den yngre skaldens uppgift, och man måste fritaga honom för beskyllningen för plagiat. Själva planen, på vilken Creutz gör anspråk, är intet mästerstycke och erinrar i sin absurditet ganska mycket om Trollflöjten. Allt är anlagt på teatermaskineriet och på granna dekorationer och kostymer. Till sist har Lidner möjligen ej varit alldeles främmande för denna plan. Den erinrar i varje fall om hans smak för våldsamma naturscener, skeppsbrott, jordbävningar o. d.

Av det omstridda stycket finnas två versioner. Den först kända, som blott sträcker sig till första akten, gavs ut 1814 från ett manuskript, som lämnats utgivaren »under Lidners namn och med hans handstil». Den andra upptäcktes av Martin Lamm och utgavs av honom 1911. Den är icke alldeles fullständig, i det att de båda första scenerna i andra akten samt slutet av tredje akten saknas. Manuskriptet stammar tydligen från Creutz' papper och är försett med hans egenhändiga rättelser. Den andra akten är skriven med Lidners handstil. Av den tredje akten hava vi således blott en version, som tydligen är Creutz', ty denna akt kom Lidner av Creutz' brev att döma aldrig att versifiera. Den andra akten föreligger blott i Lidners handskrift, men denna är försedd med Creutz' egenhändiga ändringar. Av den första akten finnas två ganska olika texter, och det vill synas, som om den av 1814 är Lidners, den av 1911 Creutz' ganska radikala omarbetning. På flera ställen i den förra känner man också på stilen igen Spastaras skald, t. ex.:

En hjälte fruktar ej för våda,
Och mig min framtid icke bryr.
Vet! Rustans mod kan faror skåda,
Själv ödets hämnd jag mer ej flyr;

Digitized by Google

Låt olycksvågor kring mig svalla!
Mig till ett moln för stormar sätt!
Jag Mirza vill till vittne kalla,
Och himlen, då hans viggar falla,
Skall rodna för sin oförrätt.

Denna aria har av Creutz förtunnats:

Mig ej en töcknig framtid bryr,
Och Rustan fruktar ingen våda;
Med köld jag dristar faror skåda,
Och jag för ödets våld ej flyr.
Låt hämnden sina dunder lossa,
Mitt mod, min oskuld gör mitt skygd,
Och himlen, då dess slag mig krossa,
Skall bära vördnad för min dygd.

Lidners version av den andra akten börjar med en aria av Rustan. Den återfinnes även i Medea och är alldeles tydligt av Lidner, ej av Creutz:

I gudar! Var är jag? Jag vaknar. Jag häpnar.
Himlen sig väpnar.
Gruvliga syn!
Vågorna svalla
Mot himlabryn!
Molnena skalla,
Åskviggar falla
Och slita skyn!
Vad våda! Vad fasa!
Vindarna rasa.
Förskräckliga syn!
Klipporna flyta,
Böljorna ryta
Och ljunga mot skyn!

Creutz' egenhändiga rättelser äro i denna andra akt mycket obetydliga. Han har strukit några strofer och skrivit om en, och att döma härav tyckes han, vad denna akt beträffar, i det hela hava godkänt Lidners arbete. Hur intimt samarbetet mellan de båda skalderna varit, är likväl svårt att avgöra, ty även i den första, Lidnerska versionen finnas, såsom Lamm påpekat, »stycken av rent Creutzkt kynne». Om dessa direkt nedskrivits av Creutz eller om de äro av Lidner gjorda imitationer av Creutz' stil, torde emellertid vara omöjligt att avgöra. För Lidner hade detta samarbete i varje fall blott stilistisk betydelse, och något genombrott i hans diktning blev Rustan och Mirza icke, det må nu förhålla sig huru det vill med författarskapet.

Romeo och Juliette.

Detta genombrott betecknas i stället, såsom Belfrage framhållit, av Lidners heroider: Romeo till Juliette, Juliette till Romeo och abbedissans brev till Juliettes mor. Dylika klosterbrev leda som bekant sin anor från Pope, i allt övrigt den fransk-klassiska litteraturens mest genomförde representant i England, vars Eloisa to Abelard

Digitized by Google

blev en av 1700-talets mest populära dikter, icke minst i Frankrike under de år, då Lidner uppehöll sig där. Popes dikt framkallade där talrika efterbildningar, både dramer och heroider. Särskilt populärt var ett dylikt drama av Baculard d'Arnaud: Les amans malheureux ou le comte de Comminge, och samma ämne behandlades av Dorat i en heroid. Lidner har känt till bägge liksom till Pope, ehuru hans diktcykel närmast ansluter sig till Dorats heroid. Han har givit de båda älskande samma namn som i Shaksperes drama, men utom namnen hava dessa intet gemensamt med kärleksparet i Verona. Händelseförloppet är alldeles olika. Juliette har blivit satt i kloster, och Romeo har av sin omänskliga far kastats ombord på ett fartyg. Vid det skeppsbrott, som detta lider, kastas han i land på en obebodd ö, räddar lyckligtvis Juliettes porträtt, som av en »ädelmodig våg» slungas upp på stranden, och ehuru han simmar i land på en planka, tyckes han egendomligt nog också hava räddat papper, penna och bläck, ty han börjar genast, trots de omöjliga postförhållandena, att skriva ett brev till Juliette — som man ser befinner man sig i brevromanens och de sentimentala brevens århundrade, och Lidner synes icke hava stött sig på den fullkomligt absurda situationen. Brevet, i vilket de faktiska förhållandena endast antydas, dryper av känslosamhet och passion, och vi möta där samma anklagelser mot försynens hårdhet, som sedan gå igen i Spastara och skymta fram redan i Rustan och Mirza. Du har — skriver han — blivit Kristi brud. Men från mig har du blivit skild: »Gud! *Det* är din försyn! Och du vill kallas mild.» Men han vågar trotsa:

Bengt Lidner.
Färglagt kopparstick. Kungl. Biblioteket.

> Ditt hjärta äger jag och såled's mer än han.
> Vad då, om han sitt liv för dig i döden givit?
> I fall du mitt behövt, månn' jag villrådig blivit?
> Han skänkte endast ett; för att dig lycklig se,
> Att spara dig en suck, jag ville tusen ge.

Digitized by Google

I slutet av brevet äro vi redan inne i romantikens månbelysta nattvärld:

> Farväl! Hör du ej re'n, hur näktergalar sjunga?
> Hör du ej re'n min själ långt över havet ljunga?
> Lyft ögat upp och se, när midnattsklockan slår,
> Om du vid månens sken min skugga skåda får.
> Ja, jag dig söka skall, i klostrets dälder sväva
> Och hjälpa västans fläkt från synen slöjan häva.

Av ett skepp, som kommit till ön, föres han tillbaka, och Juliette får hans brev. Vid ett »gravkor» börjar hon ett svar, skrivet vid en lampas flämtande sken, och i en syn ser hon den älskade — blodig, med en blick av fasa. Synen var ej en irrbild. Utanför hennes klostercell har Romeo burit hand på sitt liv. Juliettes hjärta brister, och på morgonen finner man henne död på sin bädd, blek, vissnad som blomman i en drivbänk, torkad såsom liljan på vårens födslodag, och i ett brev underrättar abbedissan Juliettes mor om de båda älskandes bortgång. Hon fördömer dem ej, utan bekänner sig till samma evangelium, som Lidner städse skulle förkunna:

> För att förlåten bli, man själv förlåta bör.
> Jag aldrig straffat har de plågor, kärlek gör.
> Ett bröst ej älska kan, som ej är gjort att ömma;
> Den ömma känslor har, kan ej sitt upphov glömma.

Lidner skickas hem.

Lidners uppehåll i Paris blev emellertid ej långvarigt. Om hans liv därstädes finnes en mängd traditioner, men alla från senare tid, och deras sanningsvärde kan därför ifrågasättas. Att Lidner fört ett utsvävande liv, är möjligt, kanske troligt, men sysslolös har han icke varit, ty utom Rustan och Mirza samt heroiderna skrev han sitt stora sorgespel Erik XIV, vilket utan tvivel kan betecknas såsom det mest betydande svenska drama, som dittills författats, och litterärt sett hade han således gjort skäl för det understöd han mottagit. Men hans tragedi tyckes ej hava slagit an på dramatikern på tronen, ty i slutet av maj 1782 berättar Kellgren för Clewberg: »Lidner väntas hem med det första. Hans tragedi Erik XIV, som han hemsänt, har ej blivit gouterad». Något brev från Creutz, vari han ber konungen om att bliva befriad från den besvärliga protegéen, finnes visserligen ej. Men ambassadörens några månader äldre brev visar, att han var missnöjd med Lidner, och osannolikt är icke, att denne, såsom traditionen uppger, väl obesvärat handskats med Creutz' böcker och garderob. Gjörwell, som ju i allmänhet är väl underrättad, uppgiver i ett 1785 skrivet brev om hans vistelse i Paris, att »den leda vanan bragte honom i nya missöden, dessa hemberättades ministerialiter och Lidner returnerade utan alla de stora insikter och egen-

Digitized by Google

skaper, som hövdes för att av honom tillskapa en svensk Corneille». Creutz tyckes således hava beklagat sig över honom, och själv tillskrev Lidner honom den onåd, i vilken han råkat. Allt nog — Lidners ettåriga vistelse i Paris blev avbruten, på sommaren 1782 kom han tillbaka till Stockholm såsom en fallen gunstling, vilken ej vidare hade något att hoppas av konungens beskydd. Han var således hänvisad till vad han kunde tigga hop av förmögne gynnare och till vad han kunde förtjäna på sin penna. Det sista kunde ej bliva mycket. Han blev emellertid en flitig medarbetare i Lunds skandalblad, dock endast med dikter, som icke hade något med tidningens politiska tendens att skaffa. Och hur bekymmersamt han ekonomiskt än hade det under dessa år, beteckna de likväl hans poetiska storhetstid. 1783 trycktes hans Grefvinnan Spastaras död, året därpå Medea och Året 1783, nästa år hade han påbörjat Yttersta domen, och dessutom talar han om en plan till en tragedi om Engelbrekt, om ett stort religiöst oratorium Messias samt för övrigt om en mängd andra planer. *Förfallen* har han under denna så verksamma tid således näppeligen varit, även om hans ekonomi varit genomusel. Det verkliga förfallet kom först senare. Men innan vi övergå till detta sorgliga kapitel i Lidners levnadssaga, skola vi taga en överblick av hans litterära produktion under dessa så alstringsrika år, och börja då först med hans i Paris skrivna sorgespel Erik XIV.

Erik XIV.

Att Erik XIV ej »gouterades» av Gustav III, förefaller onekligen egendomligt, ty dramat var den första svenska originaltragedien av verkligt estetiskt värde. Vidare var stycket fyllt av samma lyriska patriotism som konungens egen opera Gustaf Wasa, och avvikelserna från det fransk-klassiska dramat böra knappt hava stött Gustav III, som i de estetiska teorierna icke var någon dogmatiker utan sympatiskt följde med alla nyheterna på de parisiska teatrarna. Lidners stycke vittnar just om ganska ingående studier i det samtida franska dramat; av det nya tyska har han däremot icke tagit några intryck, och Goethes banbrytande Götz von Berlichingen tyckes han ej hava känt till. Då han kom till Paris, rådde ett slags anarki inom det franska dramat, och motsatta riktningar korsade varandra, utan att det, såsom i Tyskland, kommit till någon avgörande brytning mellan nytt och gammalt. Det fransk-klassiska dramat spelades fortfarande, och här var det snarare Corneille än Racine, som angav tonen. Corneilles pliktkollisioner voro fortfarande ett omtyckt tema; vi erinra oss Le Cid, där hjälten slites mellan ärans och kärlekens krav. Dylika pliktkollisioner, på vilka Corneilles flesta dramer äro byggda, gå igen också hos Voltaire. Den bihandling, som kvantitativt faktiskt är huvudhandlingen i Erik XIV, rör sig just om en

Digitized by Google

dylik själskamp, som icke så litet erinrar om den, som vi möta i Voltaires Brutus. Nils Sture älskar Eriks och Johans syster Sophia och är av henne älskad tillbaka. Men priset för hennes hand är, att Nils Sture skall sälla sig till det parti, som konspirerar mot den laglige konungen; därtill har han dess större skäl, som Erik fängslat hans åldrige fader. Både Sophia och hans egen moder, Märta Leijonhufvud, söka övertala honom, men han är lika ståndaktig som Corneilles hjälte:

Prinsessa! Jag är svensk, jag döden trotsa kan,
Men ej bedra min kung, om än han är tyrann.

Därpå följer ett replikskifte, i vilket vi utan svårighet igenkänna förebilden: Corneille:

Mitt öde uppfyllt är — *ett* felas.

Sophia.

Vad?

Sture.

Ditt hat.

Så får han ett brev från fadern, vilken står på samma legitimistiskt patriotiska ståndpunkt som sonen. Det slutar: »Ditt fosterland är mer än maka, mor och far», och Nils Sture förklarar nu, att han som svensk skall uppenbara förräderiet för konungen samt sedan rädda honom och fäderneslandet. Å den andra sidan hade Lidner, liksom den samtida franska teatern, emanciperat sig från nästan de flesta regler, som iakttogos av klassicitetens skalder. I strid mot dessa regler mördas Nils Sture och Erik på själva scenen. Tidens enhet iakttages väl någorlunda, ty handlingen börjar strax före Eriks avsättning, och konungen dödas omedelbart efter denna. Men om rummets enhet bekymrar Lidner sig alls icke, och scenen växlar ofta, även inom samma akt, om än på långt när icke med samma hastighet som inom Goethes förstlingsdrama. · Vidare hade klassiciteten ju nästan uteslutande valt grekiska och romerska ämnen. Redan Voltaire hade sökt att utvidga ämneskretsen, och med de Belloy hade ett nationellt patriotiskt drama, Le siège de Calais (1765) och Gaston et Bayard (1771), kommit på modet. Lidner valde med Celsius' historia som källa en episod ur Sveriges egna hävder — alldeles samtidigt med det att Kellgren började versifiera Gustaf Wasa — och Erik XIV är fylld av samma stolta tirader som konungens och Kellgrens opera; Nils Sture är för övrigt en lyriskt patriotisk hjälte av samma virke som den unge Gustav Vasa, och att Gustav III ej tilltalades av Lidners arbete, är därför ganska svår-

Digitized by Google

förklarligt. Även karaktärsteckningen skiljer sig från klassicitetens och vilar på den då nya franska estetiken. Mot klassiciteten anmärkte Diderot, att dess hjältar voro abstrakta personifikationer av någon dygd eller last. Människorna i det verkliga livet voro mera sammansatta, och de voro påverkade av miljön, av den samhällsställning, de intogo o. s. v. I själva verket kom Diderot härigenom dock icke längre än till en ny pliktkollision, mellan t. ex. domarens plikt och hans känsla såsom far. Lidners Erik XIV vilar på denna teori om »la condition» och dess betydelse för karaktärsutvecklingen. Hjälten i tragedien är av naturen vek, mild och ädelsinnad, har lätt att brista i tårar — således en ren Lidnersgestalt — men han är konung och han är fader, och därigenom tvingas han att bliva grym, tyrann och blodtörstig. Då stycket börjar, frigiver han icke blott den förrädiske hertig Johan — en teaterbov av det vanliga slaget — utan ger honom även befälet över halva krigshären, ty »Augustus ej med blod på Cinnas uppror vann, men genom ädelmod». I belöning vill han blott hava en broders kärlek. Och han är vek. Då han får se sin och Katarina Månsdotters son, brister han i tårar:

Vem vet, om nånsin mer jag dig omfamna får?
Men skulle jag i dag ett blodigt offer bliva,
Glöm ej att för min son mitt öde ömt beskriva,
Och om han frågar dig, vem mördat har hans far,
Säg att du icke vet, men att han svensk ej var,
För honom till den grav, som får mitt stoft betäcka.
Låt honom där mitt svärd mot himlavalvet sträcka
Och svärja inför dig med Vasars sköld i hand
Att aldrig taga hämnd utav sitt fosterland.

Under dramats lopp omdanas emellertid denna nobla karaktär till sin motsats — alldeles som i Shaksperes stora tragedier, men tyvärr icke med samma konsekvens och samma människokännedom. Upproret bryter ut. Det gäller då för Erik att försvara sin krona och sin sons arvsrätt. Först avvisar han alla tankar på våld: »Jag är av Vasa blod. Hur kan jag bli barbar?» Stunden efteråt finner han väl, att »folket skapar själv sin kung till en barbar», men nödgas han välja, »så störta förr min tron, än gör mig till tyrann». Det är den första aktens konung Erik. I den andra uppträder han alls icke, och i den tredje har han alldeles slagit om:

Vid Gud! jag bliva vill barbar
Förändra dig, mitt bröst, i fall du känsla har!
Jag själv dig sliter ut. Förr än man från mig river
Min faders tron, så gör, att dränkt i blod han bliver.

Digitized by Google

I den fjärde akten mördar han Nils Sture och utropar:

> Om lik en Gud jag liv åt döda kunde giva,
> Mitt enda nöje blev att mörda och att liva.
> — — — — — — — — — — — — — — — — —
> En kung är mänsklig nog, då intet ont han gör.
> Men att, som jag har gjort, med känslor kronan bära,
> Det är att störta sig och folkets otack nära.

Därpå befaller han en av vakten att visa den blodiga dolken för den gamle Sture samt sedan mörda honom och hans andra son: »Bliv diamant min arm! Låt blod i sjöar strömma!» I den femte akten är han fånge, och den mördade Nils Stures moder tvingar honom då att tömma giftbägaren. Han gör det, men frågar henne: »Förlåter du mig ej, när himlen mig förlåter?», och han tillägger: »Minns: jag olycklig mer än grym och brottslig var». Det är Lidners filosofi, för så vitt han hade någon: att himlen egentligen är till för att förlåta. Ytterst stammar denna moral från det borgerliga dramat, från Lillos Köpmannen i London. Brottet är egentligen en olycka, brottslingen är framför allt olycklig, och med den olycklige är man skyldig att hysa medlidande, liksom himlen är skyldig att förlåta. Man ser lätt — säger Martin Lamm — att bakom Lidners människouppfattning »ligger Rousseaus teori, att människan av naturen är god och endast genom samhällsförhållandena blir grym. Vad som brister hos Lidner, är förmågan att bereda läsaren på detta omslag, att göra det sceniskt troligt».

Från de Belloy och det borgerliga dramat har Lidner således tagit starka intryck. Dylika har han även mottagit från vad man i Frankrike kallade »le genre sombre» eller det mera utpräglat förromantiska dramat. Från detta har han fått det känslofrosseri, de våldsamma sceneffekter och den sentimentalitet, som så lågo för hans egen naturell, och även de förromantiska inslagen; vi behöva blott uppmärksamma sceneriet till den fjärde akten: en fängelsehåla, belyst från »skenet av en dunkel lampa». I sammanhang härmed stå de ganska talrika lånen från Shakspere, som för le genre sombre spelade en stor roll och som Lidner i Creutz' bibliotek läst i Letourneurs översättning. Hans Märta Leijonhufvud är tydligen kalkerad på drottning Margareta i Richard III, i Eriks monolog såsom fånge igenkänna vi Richard II, Hamlets monolog går igen i den, som Nils Sture håller i fängelset, Ofeliascenen har han efterbildat, då Sophia efter Sturemordet kommer in »med nedrivna hår, blek och darrande» samt — efter vad det förefaller — sinnesförvirrad. Det hela slutar liksom i Hamlet med ett allmänt blodbad, vid vilket hertig Karl halvt om halvt spelar Fortimbras' roll, och även den be-

Digitized by Google

kanta scenen i Julius Cæsar, då Antonius talar vid Cæsars likbår, har Lidner efterbildat, närmast möjligen efter Voltaires omarbetning. På samma sätt visar Stenbock här de mördade Sturarnas lik för folket, som därigenom uppeggas till uppror. Det var således ett fullkomligt nytt drama, som Lidner skapat, visserligen påverkat av alla de moderna strömningarna inom utlandets litteratur, men samtidigt präglat av Lidners egen skaldeindividualitet. Det är — för att åter citera Lamm — »den verklige Lidner, som här träder oss till mötes med sina sublima och löjliga drag, med sitt mäktiga patos, som ständigt svävar i fara att slå över, med sin varma känsla, som ofta riskerar att rinna ut i kvinnlig veklighet, med sin praktfulla, suggererande lyrik, som dock så ofta kan stelna i ihålig deklamation». Hans tragedi hade därför förtjänat ett bättre öde än att alldeles förbises. På scenen kom Lidners sorgespel upp först 1843, då det redan var föråldrat; tryckt blev det visserligen 1800 i Lidners Samlade skrifter — också för sent.

Medea.

Så förtjänstfullt Lidners sorgespel än är i förhållande till föregående svenska försök, är det likväl tydligt, att hans begåvning ej låg för tragedien. Människokännare var han icke, och över huvud hade han ej någon blick för verkligheten. Han levde i en fantasiens värld, var oförmögen av all psykologi och kunde blott teckna personer av ett och samma kynne — »ömma», känslosamma varelser av samma läggning som han själv. Vida bättre passade denna begåvning för operan. Han var lyriker, men hans lyrik — även i Spastara — hade en starkt dramatisk karaktär; den gör sig alltid bäst i rent operamässiga scener. Det var därför ganska naturligt, att han från tragedien vände sig till operan — denna konstform var ju också på Gustav III:s tid den mest populära, och osannolikt är icke, att han genom en opera ville återvinna konungens förlorade gunst. Genast efter sin ankomst till Stockholm började han därför arbeta på Medea, som kom ut av trycket 1784. Det första uppslaget ligger dock antagligen åtskilligt längre tillbaka i tiden, härrör från studieåret i Göttingen. Redan hans val av samma ämne, som behandlats av Euripides och Seneca, vill man gärna sätta i samband med hans studier under Heynes ledning. Men även andra tecken peka i samma riktning. I ett undertryckt företal nämner han »Benda» bland sina föregångare. Härmed avser han ett monodrama Medea i åtta scener, som 1775 på prosa författats av en medlem av Hainbund, Gotter, och till vilket Benda satt musiken; att han nämner kompositören och ej författaren, kan knappt bero på annat, än att han under uppehållet i Göttingen bevistat en representation av stycket; sedan tyckes han dock hava fått reda på författaren, ty i det tryckta företalet nämner han honom.

Digitized by Google

Viktigare är ett annat tyskt inslag. I Medea förekomma på ett par ställen (I, 2 och III, 2) några inlagda stridssånger, bland dem en av det svenska 1700-talets mest fulländade dikter (O yngling, om du hjärta har). Dessa stridssånger stå emellertid i ett ytterst lösligt sammanhang med operans handling, och det lider icke något tvivel, att han fått uppslaget från den särskilt i Göttingen populäre Klopstock, som i sina patriotiska dramer, Hermannsschlacht samt Hermann und die Fürsten, inlagt dylika »bardsånger». Mer än själva uppslaget har han dock ej fått, ty det nationella patos och den germanska bardklang, som äro det kännetecknande för Klopstock, återfinnas helt naturligt ej i Lidners Medea. Det första utkastet till Medea — vare sig detta någonsin blev nedskrivet eller ej — stammar därför nog från Göttingen. I Paris tillkommo andra impulser. Av Creutz sattes han där att arbeta på en opera, på teatern åhörde han flera dylika, av vilka särskilt Glucks böra hava slagit an på honom. Vidare såg han en tragedi av Racine-imitatorn Longuepierre med detta ämne samt en pantomimbalett, Médée et Jason, av Noverre, där Gaetano Vestris »dansade» Jasons parti. Från båda har han tagit intryck, och särskilt har han från det senare stycket fått uppslaget till de scener, i vilka »Drömmarna» uppträda. Själva utarbetandet av operan började han dock först i Stockholm. Den finnes i två ganska olika texter. Den äldre, som ännu är outgiven och blott föreligger i manuskript, upptäcktes av Warburg. Denna text skickade Lidner till Thorild, som då just var mitt uppe i striden om Passionerna, med ett mycket karakteristiskt, tyvärr odaterat brev: »Vi ha känt varandra i Lund. Se här en opera! Min herre kan granska med snille utan avundsjuka, utan ovett; det har jag prov på. Visa nu både sitt snilles och sitt hjärtas egenskaper. Stryk ut och skriv över. Plan är absurd — men jag vill ha honom sådan! Medea mördar barnen på teatern: *Ne pueros coram populo Medea trucidet.* Lik mycket. Horatius är död; men jag lever. Min herres ödmjukaste tjänare. Lidner.» Hur långt Thorilds granskning sträckt sig, är omöjligt att avgöra. Poet såsom Lidner var han icke, och hans senare uppgift, att Medea — liksom Spastara och Året 1783 — hade hela förståndsmeriten och en god del av den poetiska från honom, är med säkerhet oriktig; att Lidner tagit hänsyn till Thorilds anmärkningar, är dock lika obestridligt. I detta omarbetade skick kom operan, som sagt, ut 1784 — således kort efter det att Thorild börjat sin kamp mot »reglerna», och det var klart, att Lidner med sin naturell avgjort skulle ställa sig på bildstormarnes sida. Företalet till Medea slutar också med orden: »En enda rad, som är mäktig att pressa tårar, betyder oändligen mer än alla regler i Aristoteles. Till skolmästare blive den för evigt dömd, som väger ord, då han

Digitized by Google

har tillfälle att gråta.» Formuleringen är karakteristisk för Lidner. Poesiens uppgift var för honom ej densamma som för Thorild. Dikten skulle framför allt irritera tårkörtlarna, och om »reglerna» hindrade detta, voro de av ondo.

Emellertid är Medea alls icke ett så revolutionärt stycke, som Lidner förmenade. Att Medea inför åskådarnas ögon dödar sina barn, var visserligen i strid med Horatius' bekanta regel, även med den franska klassicitetens, men hos Seneca, som Lidner närmast följer, sker barnamordet på själva scenen. Och framför allt — för 1700-talets opera gällde ju alls icke de regler, som tillämpades vid den fransk-klassiska tragedien. Utan att vara något särskilt revolutionärt stycke var Medea dock den nya tidens barn. Först i blandningen av neoantik och förromantik. Det förra inslaget märkes mindre, trots det antika ämnet, men det finnes dock. Genom krigsskaldernas sång går onekligen en fläkt av grekisk lyrik, antagligen omedveten för Lidner, och man erinrar sig här det berömda skoliet om Harmodios och Aristogeiton. Starkare är den förromantiska klangfärgen. Den röjes ibland i själva sceneriet: »Det är natt och månen skiner mellan de höga träden». Se — säger Medea — »nattens majestät, som blekt och mulet står». Då hon tar avsked av sina barn, sker det med orden:

> Kring denna strand min skugga sväva vill.
> Vid månens bleka sken emellan glesa lindar
> I skolen mig var midnattstimma se,
> Där mina kyssar få i tysta västanvindar.

Medeas karaktär är byggd som Erik XIV:s. Så brottslig — skriver Lidner — »Medea tyckes vara, förbliver hon dock den ömma, mest olyckliga makan». Hon är fylld av den mest översvallande moderskärlek, är vek, öm, och likväl slutar hon med att mörda sina barn. Detta är ju en ny variant till den milde, ädelsinnade Erik, vilken likväl i följd av sin »condition» som konung och fader utvecklade sig till en blodtörstig tyrann. Hon älskar Jason, älskar honom ännu trots hans trohetsbrott: »En blick, och allt förlåtet är». O, eviga natur, frågar hon: »har du nånsin fött så ömt, så troget hjärta?» Och hon slutar dramat med en vädjan till framtidens dom: »Älskande hjärtan! Tillkommande tider! Rädden mitt minne och gråten min lott». Lika litet som Erik XIV är hon brottslig; hon är olycklig och har således rätt till eftervärldens medlidsamma tårar. Övergången från den ömma modern till den rasande furien är i varje fall bättre motiverad än det motsvarande omslaget i det äldre skådespelet. Medea svikes av den man, för vilken hon offrat allt, hon vill hämnas och träffa honom på den mest sårbara punkten.

Digitized by Google

För sitt hämndbegär offrar hon därför sin moderskärlek: »Min kärlek utan like varit. Min hämnd skall utan like bli». Men under det att Lidners Erik XIV knappast utkämpar någon själsstrid, är i operan huvudvikten lagd på denna, och under dramats hela lopp

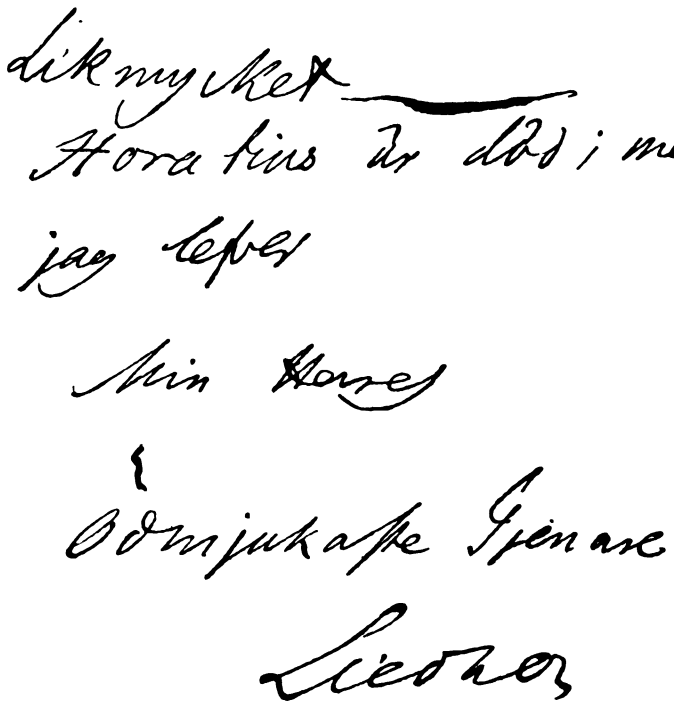

Slutrader och namnteckning ur ett brev från Lidner till Thorild.
Kungliga Biblioteket. (Engestr. C. VI, 1, 25.)

slites Medea mellan de motsatta lidelser, som fylla henne: moderskärleken, kärleken till Jason och hämndbegäret. Lidner har därför visserligen icke fullständigt, men dock i viss mån lyckats med den uppgift, som han ställt för sig: att skildra en barnamörderska, som likväl ej förlorar våra sympatier och vilken — såsom han uttrycker det — var mera olycklig än brottslig. Trots sin grymhet är Medea en äkta Lidnersgestalt, en sentimental furie, som har lättare att fälla tårar än att mörda. Psykologiskt sett är en dylik karaktär kanske omöjlig, men omslaget är dock, som sagt, bättre motiverat än i Erik XIV. Och av samma virke som Medea är Jason — en hjälte, som mest gråter.

Varken i karaktärsteckningen eller i sceneriet har Lidner sparat på de starka färger, som han så mycket älskade och som tillhörde

Digitized by Google

le genre sombre. I sitt drama har han kastat in skeppsbrott och jordbävningar, en scen spelar i Orcus, en annan skildrar Korinths skövling, trollerier, baletter o. s. v. avlösa varandra under ständiga scenväxlingar. Den yttre apparaten var således fullständigt i Gustav III:s smak, och på den gustavianska scenen med dess tekniska resurser borde denna feeriopera hava gjort sig förträffligt. Versifikationen, som röjer, att Lidner gått i Creutz' skola, är oftast överlägsen mästarens, och att Gustav III icke lät denna opera gå över scenen, kan därför knappt bero på något annat, än att Lidner ohjälpligen fallit i hans onåd — väl på grund av några nu av oss ej kända, men säkerligen ganska grova förseelser under den tid, han vistats i Paris, och om vilka konungen genom Creutz fått underrättelse.

Spastaras död.

Innan Medea kom ut av trycket, hade Lidner fullbordat och utgivit sin mest populära dikt: Grefvinnan Spastaras död. Även denna föreligger i två avvikande redaktioner. Den första upplagan, som kom ut på sommaren 1783, skiljer sig nämligen, såsom Warburg först påpekat, ganska mycket från den andra (1786); »ungefär en tredjedel av Spastaras död, sådan vi nu vanligen känna den, är *ny* i förhållande till första upplagan». I vad mån Thorild haft någon del i dessa tillägg och ändringar, kunna vi ej avgöra; den rent poetiska förtjänsten av denna dikt är i varje fall Lidners. Uppslaget till Spastaras död, som skrevs *mellan* de bägge redaktionerna av Medea, fick Lidner från en ganska torftig notis i Stockholms-Posten för den 30 maj 1783 om en jordbävning, som då nyligen inträffat i Messina:

Ibland de berättelser, som man fått ifrån Messina, omtalas även grevinnan Spastaras[1] gruveliga dödssätt. Hon hade vid första jordbävningen dånat och blivit av sin man med mycken fara släpad till porten, men under det han höll på att skaffa sig något fartyg till deras frälsning, återkvicknade hans fru, och som hon saknade sin lille son, nyttjade hon tillfället, medan hennes man var ur vägen, och skyndade sig in i huset, som ännu ej var kullstörtat. Hon gick upp och tog barnet ur vaggan, men trappan ramlade i detsamma ner och hindrade utgången för henne. Hon flydde från rum till rum, alltid förföljd av nedfallande bjälkar och stenar. Äntligen hann hon till en balkong, som var hennes sista tillflykt, hon skrek om hjälp och visade sin son, men uti en allmän bestörtning är all medömkan för andra döv. Elden grep vidare omkring sig, och detta olyckliga offer för moderlig kärlek föll mitt emellan lågor och grus sönderkrossad, i det hon höll i famnen föremålet för sin ömhet och orsaken till sin död.

Mera behövdes ej för att sätta Lidners fantasi i rörelse. Notisen handlade ju om moderskärleken, som varit motiv både i Medea

[1] Namnet är ett tryckfel i Stockholms-Posten. I verkligheten lär hon hava hetat Spadara.

Digitized by Google

och i Erik XIV (Märta Leijonhufvud och Katarina Månsdotter), och här tillkom dessutom den effektfulla jordbävningen. Ämnet var därför liksom skapat för honom. Warburg påpekar det starkt subjektiva i hela dikten. Själva händelsen, som i dikten faktiskt ej innehåller mer än tidningsnotisen, målas ut i Lidners starka färger, och denna skildring avbrytes ständigt av skaldens reflexioner, hans anklagelser och hans tårar. Det hela verkar närmast såsom en Lidnersk monolog, en starkt dramatisk monolog, som till bakgrund har en väldig naturrevolution. Och i denna monolog få vi klarare än annorstädes hans egendomliga »filosofi», som framlägges redan i de bekanta ingångsverserna. Han ömmar för varje »usling» och fäller tårar vid hans öde. Och dessa tårar försona honom med det orättvisa i världsstyrelsen. Hade jag själv — skriver han — fått tälja en mängd av sälla dagar, hade jag måhända icke känt, att jag ägt ett hjärta. Då försynen givit mig detta, har den dock givit mig den kostbaraste gåvan. Stunden därpå känner han sig likväl upprörd över försynens hårdhet, ty den Gud, han dyrkade, var ju idel mildhet och förlåtelse. Och huru förena dessa motsägelser? Är du — frågar han Allmakten — »mera stor i dunder än i de rika sommarregn?» Och inför Spastaras och hennes sons krossade lik utbrister han:

Du envåldsmakt! En vink det kostat dig:
Hur värdig ej din makt, din ära!
Du låter flammor dem förtära
Och fordrar kärlek utav mig!
O, alla väsens Gud! Du ville Sodom spara,
Om där blott funnits fem, som älskade din bud.
Vad bröt ett menlöst barn? Vad gjorde dig Spastara?
De krossas! .... Abraham! Och detta är din Gud!

Man vill ju gärna sammanställa dylika utbrott med Voltaires Désastre de Lisbonne. Men i själva verket vila de båda dikterna på alldeles olika grund. Voltaires är ett inlägg i den filosofiska diskussionen om teodicéen och avsåg att påvisa oförenligheten av Guds allmakt och bristerna i världsstyrelsen. Den stackars Lidner var icke någon tänkare, han trodde alltjämt på den Gud, han sedan barndomen lärt sig vörda, men inför de meningslösa olyckorna i världen lät han av sitt lättrörda hjärta förleda sig till en anklagelse mot himlen, att den dock icke var så, som han ville: mild och förlåtande. Voltaires revolt spirade upp ur upplysningsfilosofiens mark, Lidners ur sentimentalitetens, ytterst ur hans barndoms herrnhutism. Denna ståndpunkt var så långt ifrån att vara irreligiös, att det just var ur denna stämning, som den följande tidens religiösa rörelse ut-

Digitized by Google

gick. Likväl väckte Lidners anklagelser anstöt på flera håll, och en tidningspolemik uppstod. Lidner svarade: »Frågade icke människones son sin himmelske fader: Min Gud, min Gud! Vi haver du övergivit mig? Och han visste dock varföre. Då jag ej får tänka, ej kan begripa, skulle Han, som detta frågade, när tusende avgrunder härjade hans innersta — ack, skulle han missunna mig den usla trösten att klaga!» Lidner hade rätt: han kunde icke tänka, icke begripa — han blott klagade. Thorild med sitt stridbara lynne tog honom däremot med häftighet i försvar. Det vanliga är världen full av. Men sinnet söker evigt det nya och fullkomliga. En sådan dikt är Spastara, »full av vildhet och snille, av fel och skönhet, av irrsprång, som man aldrig såg, och blixtar av inbillning». På branten av förtvivlan, i sin smärtande ömhet vågar själen »ett uppror mot Gud. Detta är starkt och skönt! Döm ers andlighet — skall han brännas eller kanoniseras? Med er tillåtelse: han skall vara Herr Lidner — poet, fantastisk, svärmande, men så, som man aldrig såg det. Vad är då nu Spastara? Ett ypperligt stycke, ett bloss av snille, värt att ses och beundras.»

Hos den känslosamma publiken hade Lidner tydligen slagit igenom med detta sitt först publicerade stora poem. Men lika säkert är, att han stötte icke blott vissa gammaltroende utan ock upplysningspoesiens representanter. I ett brev till Rosenstein från oktober 1783 yttrar sig Kellgren om Spastara. Han fann, att dikten smakade »av nya sekten. Den, som tager stora ord för stora tankar, yrsla för imagination, konvulsioner för sentimenter, det extravaganta för det sublima, den, som varken frågar efter ordning i tankarna eller smak i expressionen och som endast låter förblinda sig av några få vackra verser, lär finna i detta skaldestycke ett nytt bevis av Lidners geni.» Det var sammanstötningen mellan två olika smakriktningar. Kellgren hade fullkomligt rätt att i Spastara och Passionerna se alster av samma litterära »sekt», och det var förlåtligt, att han ej genast insåg skillnaden i poetiskt värde mellan båda — sitt brev skrev han ju under en av pauserna under striden mot Thorild, och man kan förstå, att hans blod ännu var i svallning.

Dessutom var Spastara ett »pindariskt ode» såsom Leopolds dikt 1778 och var icke fritt från bombastiska barockfraser; när Spastaras make lägger den avsvimmade på marmortrappan, heter det: »Den marmor känsla får, uppå vars häll hon vilar, själv känslolös och stum» — det erinrar ju nästan om Dahlstierna. Men dylika bommar, som stötte Kellgren, äro ganska få, och man märker bäst diktens förtjänster, om man jämför Spastara med Leopolds ode. Detta var skrivet av en författare, som alldeles saknade fantasi och som

Digitized by Google

sökte ersätta denna brist med bombasm. Lidners styrka var just hans kraftfulla, färgrika fantasi, och hans dikt äger därför den »pindariska» flykt, som Leopold förgäves sökt nå. Lamm har på ett ypperligt sätt framhållit detta. Lidner har icke imiterat Pindaros, men dock fått något av dennes stil: »Hans vers är rimmad och den följer intet uppgjort skema. Den växlar oavbrutet form efter innehållets krav. Den sväller ut till alexandriner i de reflekterande och beskrivande partierna, bildar smäktande lyriska strofer i de idylliska momenten och blir i de mest upprörda ögonblicken korta, tvåtaktiga rader.» Det hela verkar såsom ett drama eller snarare såsom en opera, och det var väl även operans teknik, som närmast föresvävade honom — Spastara och Medea skrevos ju samtidigt. Dess förtjänster ligga framför allt i Lidners »rent dramatiska mästerskap, hans förmåga att gjuta liv i handling och ord». Ett så våldsamt prestissimo har han sällan lyckats åstadkomma, och »med denna sällsynta gåva att ge liv och åskådlighet åt det skildrade förenar sig versens trollmakt . . . Med sin fullödigt musikaliska klang bär den upp hela stycket, slätar över de löjliga momenten och skänker ökad glans åt de sublima. Jordbävningens fasor, hjältinnans förtvivlan, skaldens egna lyriska utbrott, allt får sin rätta valör, sin rätta belysning genom detta böljande, ständigt växlande, aldrig monotona, rytmiska ackompanjemang.»

Spastaras död.
Kopparstick i Samlade arbeten av Lidner. 1788.

Medan Lidner ännu stod på höjden av sin skaparkraft skrev han Året 1783. Året 1783, som 1784 kom ut av trycket. Ämnesvalet var ej vidare lyckligt. På nyåret se vi ofta i våra tidningar en resumé över det gångna årets tilldragelser, ehuru på nykter prosa. Lidner skrev en dylik på vers, berättade om Gibraltars belägring, Amerikas frihetskamp, kejsar Josefs inskridande mot klostren, Montgolfiers ballong och

Digitized by Google

om den jordbävning, han nyss skildrat i Spastaras död. Någon enhetlighet äger dikten således icke, och för att få en dylik årsberättelse poetisk har han efter de beskrivande dikternas exempel måst »liva» framställningen genom inlagda episoder, av vilka den om nunnan Laura är den mest betydande — ett broderi på samma tema, som han redan behandlat i Romeo och Juliette. Överallt möta vi samma sentimentalitet, som är så betecknande för Lidners diktning. Man kan — säger han i företalet — finna brister i dikten, »men min tröst är, att läsare givas, vilka gärna förgäta Horatius och Despréaux, när hjärtat kan ömma och ögat kanske fälla en tår». Och i själva dikten skriver han: »Ej efter namnet skald jag ärelysten far. Mitt enda högmod är, att jag ett hjärta har.» Till och med den engelske härföraren gråter vid åsynen av de många liken: »När hjälten gråta kan, han ju förlåtas bör». Det betydande i dikten ligger dock enligt min mening mindre i sentimentaliten, som möter oss tämligen överallt, än i de förromantiska anslagen. Man behöver blott läsa inledningsverserna:

Från templens mörkgrå torn hör midnattstimman slår.
Bland brutna silvermoln den kyska månen går.
Du tysta, djupa natt! Jag i ditt sköt mig sänker,
Mitt väsen, hänryckt, stumt, i känslors hav sig dränker.

Särskilt framträder denna romantik i Lauraepisoden. Laura älskar Willi, men har mot sin vilja tvingats att bliva nunna och vill i sin förtvivlan bära hand på sitt eget liv, då klostrets portar öppnas av kejsar Josef. Du ömma näktergal — säger hon — då du på den stumma cypressen andas kval och kärlek, låt då Lauras namn med dina drillar blandas,

Den nunna då, som vakt om dessa lampor har,
Törhända på min grav en suck med tårar drar.
Törhända Willi själv en helig midnattstimma,
När månens strålar blekt på klostrets murar strimma,
Törhända Willi själv din ömma klagan hör,
Och till min skugga då hans suckar västan för.

Denna episod tyckes hava varit den, som mest slagit an, och smaken för »klosterromantiken» började nu sprida sig. Popes bekanta Eloisabrev, som givit upphovet till hela denna litteratur, hade i svensk översättning kommit ut 1765 och på kort tid upplevat fyra upplagor, och Lidner själv planerade en dikt: Abelards begravning av Eloisa, som emellertid i hans egen avfattning är förlorad. Men en bland denna romantiks mest betydande svenska föregångsmän är Lidner genom Året 1783.

Digitized by Google

Yttersta domen.

På sommaren 1785 påbörjade han en annan stor dikt, Yttersta domen.[1] Själv satte han den högst bland dem, han skrivit, och med en viss rätt, ty högre än i vissa partier av Yttersta domen har Lidner knappast nått. Bristen ligger snarast i den oöverskådliga kompositionen, och denna brist åter sammanhänger med den långa tid, som utarbetandet tog. Härigenom förleddes Lidner att då och då stoppa in nya stycken, och enhetligheten kom därigenom att lida. Första gången Yttersta domen omtalas, är i ett brev från juli 1785. »Av mina melankolier har blivit ett formligt poëme épique, och det kallas — risum teneatis — Yttersta domen. Jag ville knäfalla för forntidens skalder, att de för mig sparat detta ämne. Miltons helvete är en pantomim emot mitt. Min herre skall få fragmenter — blott ett löfte, ett heligt löfte! Visa dem ej åt någon dödlig.» I november hade han ännu ej slutat dikten, men redan börjat upptaga prenumeration. Året därpå, 1786, var poemet tydligen färdigt i den första versionen, ty på sommaren omtalar han, att han nu höll på med att »omarbeta» Yttersta domen, och på hösten s. å. skrev han, att prenumeranterna ingenting förlorade på dröjsmålet »i anseende till de otaliga förbättringar, jag i mina friska stunder gjort på min Yttersta dom». Nu tänkte han nämligen utgiva Samlade skrifter och gjorde upp kontrakt med fru Elsa Fougt om tryckningen, vilket ej hindrade honom från att avsluta ett annat med förläggaren Holmberg och att slutligen på hösten 1787 resa från alltsammans över till Finland. Där sålde han dikten till boktryckaren J. C. Frenckell, som slutligen, 1788, utgav den i det omarbetade skicket. Den äldre versionen, från 1786, är icke tryckt, men finnes, enligt Lamm, ehuru ej fullständigt bevarad, i enskild ägo: »De avvikelser, den företer från den tryckta texten, äro högst betydande, men i sina huvuddrag föreligger redan här verket färdigt. Så gott som alla verser, som ingå i det, återfinnas sålunda här, ehuru de fått en klarare och vackrare arrangering i den definitiva redaktionen».

Uppslaget till dikten var här nog detsamma som för Spastara: jordbävningen i Messina, som också behandlats i Året 1783. För dylika naturrevolutioner hade Lidner alltid mycken smak, och världens undergång på den yttersta dagen erbjöd ju ett skådespel av ännu väldigare proportioner än den lokala naturkatastrofen i Messina. I diktens förra del frossar Lidners fantasi i dessa ragnarökscener. Ljusets vida rymd förbytes till natt, blod och damm, stormen bryter lös, åskan ryter, Vesuvius och Etna spy ut sina eldmassor, havet råkar i svallning, bergens rötter lossna och skogarna börja brinna. Men även andra uppslag kunna iakttagas inom dikten. Lidner påbörjade den 1785, och detta år sammanfaller med Tingstadius' upplaga av Deborasången, i vilken de gammaltestamentliga böckernas poesi för första gången framhålles. Denna uppfattning har även Lidner tillägnat sig, och i dikten förekommer en

[1] Ett år förut, strax efter det han tryckt Året 1783, utarbetade han planen till ett sorgespel över Engelbrekt, vilken han ville visa konungen. Den finnes ej kvar. I samma brev, där detta omtalas, nämner han om ett annat stort poem, som han påbörjat. Av citatet att döma är även det förlorat.

Digitized by Google

efterbildning av Davids 104:de psalm, i vilken vi redan förnimma de Wallinska tongångarna. Om man frånser Wallenbergs förut citerade dikt, hava vi här det äldsta exemplet på en svensk *biblisk* poesi.

Högt i odödlighetens famn
Bland stjärnorna min harpa klingar,
Och lyft på morgonrodnans vingar,
Jag prisar, helige, ditt namn.

Långt förr, långt förr än tidens flod
Ur evighetens klippa sprungit,
Du ensam där i töcknar stod,
Och ingen kerubim dig sjungit.

Det tomma kaos suckande
I djupet för din tron sig böjde,
Du andades, Allsmäktige!
Och himlarna sig där upphöjde.

Än ensam, utan sångens ljud,
Du lät en allmaktseld utfara,
Strax omgav dig serafers skara
Och sjöng din ära, väsens Gud!

Än såg du vitt kring djupets famn,
Och världar fram ur mörkret bröto.
Strax stormarna ditt välde röto,
Och åskan dundrade ditt namn.

Din anda, Gud, skall åter driva
I kaos jord och himlarna,
Men dina år ej ända ta:
Du var, du är, och du skall bliva.
Halleluja!

Huruvida Lidner fått uppslaget från Tingstadius, är mycket tvivelaktigt. Lidner var ju en stor poet och kan fullt självständigt hava kommit till samma uppfattning. Han hade uppfostrats i ett herrnhutiskt hem och var således redan från barndomen förtrogen med bibeln. Att han därvid fått blicken öppnad även för dess poesi, är därför ej otroligt, och i Yttersta domen har hans religiositet onekligen en starkt herrnhutisk anstrykning. Tidssammanfallet i hans och Tingstadius' bibliska poesi förtjänar dock att observeras. Obestridligt är däremot, att han tagit starka intryck från de båda skalder, som för den religiöst litterära rörelsen under 1700-talet hade den största betydelsen, nämligen Milton och Klopstock. Av den senare, som ju var en svag poet, har han i detaljerna tagit föga intryck, men den tyske skaldens sentimentala uppfattning av världsdomen går igen också hos Lidner, som dock nog skulle hava

Digitized by Google

kommit till samma resultat oberoende av Klopstock. Mera betydde för honom en stor skald som Milton, och Lamm anmärker med rätta, att det är från Paradise lost, som »Lidner lånat de praktfulla färger, med vilka han målat himmelens och helvetets härskaror»; även den vackra solsång, han inlagt i sin dikt, är inspirerad av den engelske skalden. Mest betydde dock nog Young för honom, och romantiken, nattstämningen i Lidners dikt återgår alldeles tydligt till den förres Complaint. Diktens praktfulla början, vid moderns grav, klingar redan rent romantiskt:

> Han öppnas, gravens port! De tröga gångjärn knarra,
> Och lampans matta sken på svarta marmorn darra.

Slutligen märker man, såsom särskilt Lamm framhållit, ett ganska starkt inslag från Dante — väl första gången som denne avsatt några spår i vår litteratur. I dikten få en mängd personligheter passera revy inför världsdomaren, och bakom denna revy ligger ganska säkert den, som vi känna från Commedia divina. Den utförligaste episoden, om Sulma och Rustan, erinrar icke otydligt om ett bland de mest kända partierna i Inferno, Paolo Malatesta och Francesca da Rimini. Liksom Dante befolkar sina dödsriken med personligheter från skaldens egen samtid, gör även Lidner detta, och till dem har han fogat en följd av gestalter från diktens värld — gestalter, som bäst röja, vilken litteraturriktning han satte högst. Det är Werther och Lotte, Rousseaus Julie, Comminge och Adelaïde, hans egna diktskapelser Laura samt Romeo och Juliette.

Dikten visar således Lidners starka mottaglighet för litterära impulser, men den visar ock hans förmåga att omdana dessa till något eget och personligt. Hela dikten är fylld av hans egen skaldeindividualitet, av hans »pindariska» deklamation, hans starka färgeffekter och hans våldsamma känslofullhet. Inom vår religiösa diktning bildar Yttersta domen epok. Den visar oss strömkantringen inom upplysningstidens diktning. Väl hade man förut haft andliga dikter i mängd, av Dalin, Bellman m. fl. Men vad de saknat, hade just varit det väsentliga: den underton av religiös *känsla*, som är så stark i Lidners dikt, och de hade icke haft den rent bibliska färgtonen. Den möter oss först i Yttersta domen, där Psaltarens färgrika naturbilder ständigt gå igen, t. ex. i »himlens starka bloss», som betäckas »av nattens vingar, av skuggan från Guds tron», i »aftonrodnans släp», som breder sig över havet m. m. Det var detta bildspråk, som Wallin sedan kom att upptaga. Yttersta domen har vidare en starkt förromantisk färgton, den stämning av natt och mystik, som så tilltalade det unga släktet, och den sentimentala

Digitized by Google

generationens filosofi kommer här tydligare fram än annorstädes. Den stora världsdomen ändas icke såsom på Michel Angelos tavla med de fördömdes nedstörtande i avgrunden. Ateisten, som ännu i det sista hädar Gud, dömes väl till helvetet, men de dygdiga hedningarnas skara hälsas av Messias »såsom mitt hjärtas gunstlingar», och han tillfogar: »Jag efter hjärtat ser. För mänsklighet och dygd, I himlar, öppnen er!» T. o. m. Judas får tillgift: »Judas gråter. Blev vid din död han glömd? Du sade: jag förlåter!» Världsdomen blir således snarast en förlåtelsens stora dag, alla brott förglömmas, och diktens grundtanke uttalas av Eva: »Vad båtar himlen mig, om jag ej där får ömma?»

Yttersta domen inleddes med en dedikation till konungen — den kanske vackraste dikt, som Lidner skrivit och i vilken både hans verskonst och hans rika poetiska känsla komma fram. Den slutar:

Likt tålamodet vid en grav
Jag prisat himlen i min smärta.
Då han ej guld och anor gav,
Gav han mig lyran och ett hjärta.

Men... Denna lyran är ej mer.
Till okänd strand mig ödet jagar.
Ack, den förföljda svanen klagar,
Förrän sin vass hon överger.

Mer säga vore överdåd.
Jag önskar glömmas och förglömma,
Och skall mitt hjärta endast gömma
En suck — och minnet av din nåd.

Lidners sista dikter.

Den stackars skalden hade rätt! »Lyran var ej mer». Då han skrev detta, hade han nyss fyllt trettio år, men lyrans strängar hade redan slaknat, och *skalden* Lidners kraft var bruten. Hans tid hade varit kort, endast en fem à sex år, och under återstoden av sitt liv kunde han blott med svagare skaparförmåga återupprepa sig själv. I företalet till den 1788 utgivna, ofullständiga upplagan av Messias i Getsemane talar han om sina litterära planer: »Min tanke var att över Messie lidande utgiva fyra oratorier. Härpå begärde jag prenumeration. Orsaker tvungo mig att ändra denna föresats. Dina prenumeranter, sade jag till mig själv, skola dock ej förlora. Utgiv endast tvenne oratorier: Messias i Getsemane och hans gång till Golgata jämte Messias på Golgata och i grafven, lägg härtill Drottning Blanka, tragedi, Konung Gustaf Adolfs bref till fröken Ebba Brahe, hennes svar, skrifvet på hennes bröllopsdag, och Abelards begrafning af Eloisa». Dessa planer kommo icke till utförande,

Digitized by Google

varken tragedien Drottning Blanka eller de tre heroiderna, som tydligen skulle bliva något i samma stil som Romeo och Juliette. Icke heller oratoriet Messias på Golgata blev skrivet. Däremot utgav han två oratorier, Jerusalems förstöring (1788) och Messias i Getsemane (i fullbordat skick 1791). Båda äro påfallande svaga. Bilderna äro matta och hava ej samma färgrikedom som i Yttersta domen, smaklösheter förekomma ganska talrikt, och endast i några enstaka partier igenkänner man den forne Lidner. Men anmärkningsvärd är den starkt religiösa inriktningen av hans sista författarskap. I det nyss citerade företalet skriver han: »Jag vet ej, varför skalden så sällan upphöjer sin röst till religionens pris. Är något ämne värdigare snillet? Kan hjärtat finna ett rikare fält för att uttrycka sina känslor, för att hänrycka och förädla? Vilka rörande scener, men tillika vad styrka fordrar icke religionen?»

Lidners förfall.

Tyvärr var Lidner icke danad att bliva målsmannen för en ny religiös väckelse. Hans biografi under de år, då han skrev sina bästa dikter, lär oss också, *varför* hans skaparkraft så tidigt blev bruten. På sommaren 1782 hade han från Paris återkommit till Stockholm. Gustav III, som gjort så mycket för honom och vars förhoppningar så grundligt gäckats, kände sig tydligen djupt sårad och kunde icke förlåta honom. För en person med Lidners mycket svaga ekonomiska begåvning var denna onåd detsamma som ren misär. På egen hand var han ur stånd att reda sig, och för verkligheten saknade han allt sinne. *Huru* han under dessa år kunnat draga sig fram utan att svälta ihjäl, är därför ganska gåtfullt. 1783 började han att införa dikter i Lunds skandalblad, men i början av nästa år upphörde tidningen, och Lunds honorar voro säkerligen ytterst måttliga. 1784 fick han visserligen ett arv från en morbroder, men detta tyckes hava varit mycket obetydligt. Mera höstade han väl in på de prenumerationsavgifter, som han upptog både på de arbeten, som han utgav, och på dem, som han endast påtänkt. Men i det stora hela synes han hava varit hänvisad till vigilans och tiggeri hos de gynnare, som ännu ej tröttnat på honom. Björnarna blevo honom emellertid för svåra, och på sommaren 1784 nödgades han rymma från huvudstaden. Han slog sig då ned hos en bonde i närheten av Norrköping, och därifrån skrev han ett brev till en av sina hjälpare, en sekreterare Lychou. Det visar, att han alltjämt hoppades att återvinna konungens gunst: »Jag ville på något sätt förtjäna mig en svensk dräkt för att komma till Gripsholm, då kungen ännu är där. Jag vet nog medel att få tala med honom, då jag säger mig vilja presentera en plan till ett sorgespel över Engelbrekt Engelbrektsson. Att så utan spekulation

Digitized by Google

begrava mig hos en bonde och skriva skaldestycken för att få tre gånger mat om dagen, det varje renskrivare hos Benedictius har! Nej, försynen må göra med mig, vad han behagar, men någon utsikt måste jag ha! Till kungen ville jag då lämna in en supplik en vers och sedan gärna returnera till mitt lugna Tusculum ... Min ankomst hit var den 30 juni. Och jag kan ej nog berömma detta beskedliga folket. Jag har intet ljus om kvällarna utan måste sitta i mörkret. Således kan jag ej mycket göra.» Audiensen på Gripsholm kom nog aldrig till stånd, men någon av hans hjälpare — möjligen Schröderheim — tyckes hava skaffat honom en plats som informator hos baron Fredrik Åkerhielm på Margretelund; där var han åtminstone på sommaren 1785. Någon skicklig uppfostrare för den trettonårige eleven var Lidner med säkerhet icke, och han vantrivdes grundligt med det friherrliga umgänget: »Margretelund är ett ängslans hem: helvetet, placerat i paradiset. Naturen ler och människorna grina. Nåder till höger och vänster, vars rangsjuka är odrägligare än tandvärk. Lägg härtill det fasliga ödet att nio timmar om dagen för en dum pojke läsa om hustavlan och Magnus Ladulås, om Monomotapa och Svinmagen, om fan och hans mor.» Redan nästa månad tänkte han lämna Margretelund: »Inom tre veckor kommer jag till Stockholm, men vet ännu ej, var jag skall bo. — — — Skaffa mig så många subskribenter, att jag kan köpa mig ett rep, en spik, en psalmbok och en sup!» Den 8 november var han ännu kvar, ehuru tydligen uppsagd från sin plats, och skrev då till Oxenstierna: »Om 16 dygn måste jag härifrån, och vet ej, varthän jag skall fly. — — — Under den tiden skall jag skynda mig att på Yttersta domen beskriva allt, som rör helvetet, emedan jag i hela världen ej kan finna en så passande ort som Margretelund.» I slutet av 1785 hade han »kvitterat avgrunden» — såsom han i ett brev till Thorild döper Margretelund — och var tillbaka i Stockholm. Av hans brev framgår, att han skaffat sig flera inflytelserika gynnare — Oxenstierna, Schröderheim, Rosenstein, Zibet — men mot Gustav III:s oövervinneliga motstånd förmådde de intet, och själva voro de nog ej i stånd att underhålla en person med Lidners ekonomiska vanor. Den kraftigaste hjälpen tyckes han hava fått av en fru L'Estrade samt hennes dotter och måg, en finsk major Möllersvärd och hans hustru. I Lidners brev tituleras fru L'Estrade oftast »min ömmaste mor», och hos henne tyckes han tidtals hava haft ett hem. I ett av breven till Möllersvärd (i maj 1786) skriver han: »Jag är förvirrad, nedsänkt i den djupaste melankoli. Jag måste därför ut, andas ny luft — och jag har inga kläder. I mitt logis är dyrt. Där är mig omöjligt att arbeta. Jag är

Digitized by Google

sällan ensam. Jag måste flytta och står i skuld. Man kräver, man hotar köra ut mig på gatan, man gör mig förtvivlad — och jag skall skriva skaldestycken?» Att göra detta under ständiga besök av slottskansliets tjänsteandar, var ju heller ingen lätt sak. Och i ett brev nästa månad heter det: »Jag måste inom måndag retirera mig. Det kunde ske en fjärdingsväg utom staden, på någon bondgård eller var som helst, där jag undan allas ögon fick i lugn sluta mina arbeten.» I november tänkte han ånyo vända sig till konungen, »men baron Armfelt, oaktat sina löften, givna åt herr majoren, har allt sedan visat sig så kall, att jag ej mer söker hans protektion. Ej den minsta grace har jag rönt av honom. Schröderheim åter krusar, kysser mig och lovar, om jag blott vill återkomma. Nu är även han i Uppsala. Jag är således övergiven — längesedan förlorad, hade ej herr majoren och fru L'Estrade varit.» Möllersvärds hade vid denna tid rest tillbaka till Finland, och därmed hade Lidners troligen förnämsta hjälpkälla sinat. I maj 1787 skrev han till Rosenstein, att han fruktade »att varje timma för en obetydlig summa bliva inlogerad på gäldstugan. — — Enda medlet att rädda mig är, att jag genast retirerar mig en fjärdedels mil utom staden, tills jag åt Hans Majestät kan få den nåden överlämna min bok. Men huru retirera mig? Jag har svultit i flera dar och kan ej för kläder och andra behov under en 30 à 40 plåtar bli hulpen.» Samtidigt kastade han fram några mycket fantastiska resplaner. I det nyss citerade brevet till Möllersvärd (november 1786) skrev han, att han tänkte »resa till Göteborg i vinter, där jag hoppas kunna förskaffa mig nog penningar och till våren följa med ett skepp till Tyskland. Där ser jag utvägar. Här inga.» Året därpå fantiserade han i ett brev till Rosenstein om Amerika: »Natten omger mig, och jag är rörd. Bemöda sig icke mer, min nådige herre, att tala för en olycklig. Redan ligger ett skepp segelfärdigt i Göteborg till Amerika. Där finnes ingen akademi, där plattheter genom intriger av själva snillet vinna priset — där finnas Rosensteinar!» Förmodligen bör man dock räkna dessa resplaner mera till de poetiska blommorna än till de allvarliga avsikterna. Ett annat projekt hade en mera verklig bakgrund. Till Möllersvärd skrev han i januari 1787: »Jag måste till Tyskland. Men varför icke först se dem, mitt hjärta så högt älskar och vördar? Hör på min uträkning, mitt glada hopp! Skepp gå alla år från Åbo till tyska orterna. Välan, jag hastar över Ålands hav, flyger sen till herr majorens och dess tillbedjansvärda makas lugna hem, där förnöter jag några dagar, veckor, och sedan till Åbo och sedan aldrig — ack Gud! — aldrig mer. Betänk min situation i mitt fädernesland!

Digitized by Google

Redan i den ålder, då min framtida lycka borde vara grundad, vet jag ju om morgonen ej, var jag till middagen skall finna mitt bröd. Himmelske fader, detta veta sparvarna.» Möjligen skickade Möllersvärd honom inga respengar eller förstörde Lidner dem på annat. Någon resa blev då i varje fall ej av.

Lidner i Finland.

På hösten lärde Lidner i Stockholm känna en ung, svärmisk finne, en Sederholm, som förälskat sig i hans känslosamma diktning, och han tog honom med sig tillbaka till Finland undan de slottskanslibetjänter, som i Stockholm hotade honom. På en halv dag — berättade Lidner för Möllersvärd i oktober 1787 — »resolverades och i verket sattes min förunderliga resa». Sederholm tyckes dock snart hava funnit sin gäst väl besvärlig, och nu började Lidner en egendomlig finsk odyssé, som Estlander skildrat, for från gods till gods och levde där som snyltgäst, till dess man ledsnat på honom, då han fick söka sig ett annat hem. Först for han till Möllersvärds, därefter till Sederholms far i Hälsingfors, som dock »visade sig ganska gemen emot honom» enligt Lidners egen uppgift till den nye beskyddare, en ung auditör von Schoultz, som han funnit. Denne var tydligen till en början starkt imponerad av den nya snilletyp, som i Lidner hade en så fullödig representant. Några år senare skrev väl von Schoultz om sin gäst: »Hans eviga fylleri och mindre väl valda bekantskaper generade mig fasligt». Men under den första tiden var han snarast idel beundran: »Lidner är ett stort geni, men ock stor filosof(!) och obeskrivligt inaktiv. För övrigt yttrade han härom-dagen, att han skall arbeta färdig första delen (av de Samlade skrifterna) snart; den andra kommer, när han kan fara hem, och att hans prenumeranter sedan kunde köpa en del snille för 1 rdr hellre än 50 delar dumhet för 24 sk.» Lidner var emellertid enligt brevskrivaren så sjuk, att medici tvivlade om hans uppkomst. Strax därefter skrev von Schoultz ett nytt brev, som jag endast känner genom Estlanders referat. På morgonen kl. 6 kom Lidner in i von Schoultz' rum, välbeskänkt och resklädd, och dem emellan uppstod följande samtal:

— Jag är dödsens sjuk, börjar Lidner. Farväl, söta Schoultz! Jag reser nu till Åbo.

— Har du respengar? Jag är ej stadd vid kassa och kan ej hjälpa dig.

— Jag har tre riksdaler. Jag hjälper mig väl fram.

— Till vem far du i Åbo?

— Det far jag se. Jag känner ingen där. Farväl, min vän.

Därpå reste han och var redan den 22 februari 1788 i Åbo, där han tog in hos boktryckaren Frenckell, som nu tryckte hans Yttersta dom. Då denne tröttnat på honom, fortsatte Lidner på samma

Digitized by Google

sätt att ströva kring i Finland, och samtidigt uppvaktade han sina gynnare i Sverige med brev i den gamla stilen. Till Rosenstein skrev han i juni 1788: »Mera olycklig än fordom, kan jag ej en gång komma till Sverige tillbaka.» Några månader senare lät han genom Rosenstein till Gustav III överlämna den till konungen dedicerade Yttersta domen, och samtidigt bad han om att få fullmakt som kungl. bibliotekarie eller kungl. sekreterare. Rosenstein framförde verkligen hans anhållan, som »måtte vara allvarlig, emedan han även till Schröderheim i Finland yttrat den. Men det är tyvärr att beklaga, att Lidner ej har samma stadga i sin karaktär och conduite, som han har geni. Ett penningenådetecken vore, tror jag, mera avpassat, men även därvid torde svårighet i närvarande stund möta.» Denna gång hade Lidner likväl tur, troligen icke på grund av dedikationen i Yttersta domen, utan antagligen av ett annat skäl. Medan Lidner befann sig i Finland, hade det ryska kriget utbrutit på sommaren 1788, och i augusti kom sammansvärjningen i Anjala till stånd. Lidner var under dessa dagar oerhört krigisk och talade om att själv draga ut i fält. Den Lidner — skrev han till Möllersvärd — som varje tiggare kunde göra modfälld, den Lidner, som grät med änkan, »den samme Lidner, min major, söker nu faran, söker att få utgjuta dens blod, som honom icke hatar — men, o mitt fädernesland! O minne av de tappre fäder! — Jag kysser den jord, som höljer de för sitt fädernesland stupade hjältar. Deras vålnader uppmana mig — nej, min nådige major, detta är ingen poetisk fantasi! Utgången skall försvara mig. — — — Min gula kokard skall den gudomliga Charlotte sy och knyta det vita bandet om min arm. Jag skall återkomma antingen utan arm eller med lagrar.» Man tänker här ofrivilligt på den likpredikan, som Jeppe fantiserar, att prästen skall hålla över honom: »Han levede som en Soldat og döde som en Soldat — man kand disputere, om jeg döde til Lands eller Vands, thi jeg gik temmelig fugtig af denne Verden.» Lidners krigarbana kom faktiskt att inskränka sig till några dikter, men av dessa är en, Ode till finska soldaten, genomandad av ett verkligt patos och av en ljungande förbittring mot Anjalamännen. Den trycktes på olika ställen i landet och tyckes hava blivit en verklig folkdikt. För konungen var ett dylikt inlägg mycket välkommet, och Lidner fick nu enligt egen uppgift en pension, så länge kriget varade; huru stor den var, känner man ej.

Lidners giftermål.

I samma veva gifte Lidner sig, måhända med tanke på pensionen — om man över huvud, då det gäller honom, kan förutsätta någon hänsyn till ekonomien. Hos en kapten von Torcken lärde han känna en fröken Eve Jaquette von Hastfer. Hon var ej längre

Digitized by Google

ung, nära 36 år, således åtskilligt äldre än Lidner, och tyckes hava varit en kvinna av samma läggning som han, svärmisk, känslosam, poetiskt intresserad, en hänförd beundrarinna av Lidners diktning, totalt opraktisk, men i det hela trots sina obestridliga löjligheter en, på vilken man kan tillämpa Runebergs ord om Lotta Svärd, att »något tålte hon skrattas åt, men mera hedras ändå», ty till Lidner såg hon upp som till ett högre väsen, utan klagan tålde hon för hans skull den mest skriande fattigdom, och i den biografi över skalden, som lagts i hennes mun och i varje fall vilar på uppgifter från henne, yttrar hon: »Om Lidner varit utan skuld och frisk, hade vi bärgat oss ganska väl. Med Lidners hjärta och snille kunde jag aldrig vara annat än lycklig.» Att döma av en scen i en av Lidner skriven, för denna tid icke så oäven komedi, Änteligen blef en poet lycklig, vilken gör intryck av att vara byggd på verklighet, synes det hava varit hon, som friat,[1] och i varje fall blevo de i oktober 1788 ett par. Året därpå voro de tillbaka i Sverige, och nu började

[1] Lustspelet börjar med en skildring av procentaren Argon — en skildring, som är gjord med stor sakkunskap. Mitt emot procentarens bostad ligger ett hus, i vilket poeten Versman är informator, och i hans dikter har procentarens poetiska dotter Märta förälskat sig. Så komma slottskanslibetjänterna för att arrestera Versman för en skuld på 25 rdr, men Märta, som förut ej personligen känner Versman, betalar hans gäld, och nu följer en scen, i vilken vi tycka oss igenkänna Lidner och fröken Hastfer:

Versman:

Ömma skönhet! Inga ord förmå tyda mina känslor. Vilken fristad! Så öppnas på en gång för det av vinden härjade skeppet en säker hamn, just då styrmannen maktlös släppt rodret för att väga än en bön och dö.

Märta:

Vad ert öde rör mig!

Versman:

Detta deltagande i en okänds olycka hedrar ert hjärta mer än alla lovord. Var övertygad, ädelmodiga sköna, att mina känslor kunna dyrka det! Ack, det är endast olyckliga, som känna välgärningars värde... Men hur en obekant förtjänst...

Märta:

Obekant? Nej, nej, herr Versman, ni är mig just icke så obekant. Jag har länge älskat E...

Versman:

Himmel! Jag förgås! Jag har ej nog sinnen att rymma min lycksalighet: en gudomlighet länge älskat...

Märta:

Edra verser.

Versman:

Mina verser? Ack, hur avundas jag på mina verser!

Sedan Versman gjort sin kärleksförklaring, svarar Märta:

Stig upp, Versman! Jag är född att vara uppriktig, och varför blygas upptäcka mina böjelser, då de så kännbart överensstämma med edra? Ja, ni har mitt hjärta.

Digitized by Google

det rent djupa förfallet. Det lider icke något tvivel, att Lidner blivit en oförbätterlig drinkare, och från denna tid finnes en skål, som han skrev för Bellman och som mycket åskådligt målar den krogens Lidner, till vilken Spastaras skald sjunkit ned:

Förnedren, förnedren det kragade pack,
Som ett snille för nyktert vill prisa.
Salomon drack punsch av Bataviarack,
Just då han sjöng sin höga visa.
Vi, som ej vishet av Bacchus ha fått,
Glasen för Bellman högtidligen tömma.
Glömmen hans snille — han vill göra gott
Drickom dens skål, som kan dikta och ömma.

Lidners död.

Han levde numera endast av tiggeri och var ofta sjuk, väl i följd av sitt levnadssätt. Av förmyndarregeringen, som hugnade honom med den så efterlängtade titeln »kungl. sekreterare», fick han väl en pension av 25 rdr specie i kvartalet — Reuterholm hade ju sinne för sentimentala poeter — men den förslog ej långt, och då han dog, i början av januari 1793, funnos icke ens medel till begravningen. Den godhjärtade Bellman gick då från källare till källare för att samla hop pengar till änkan och föredrog därvid ett impromptu:

Skalderna ha sällan råd
Att en bror i graven sänka,
Knappt till svepningen en våd,
Mindre facklorna, som blänka.
Visen ömhet, visen nåd
Mot poeten Lidners änka.

Bouppteckningen visar den mest förfärande nöd. Gångkläderna voro blott en »blå, grov surtout» — allt det övriga, byxor o. s. v. var tydligen pantsatt. Husgerådet utgjordes av ett grönmålat bord, en byrå, ett hörnskåp och en vattenså, vidare en ljusstake, en ljussnopp samt en större och en mindre järnkokpanna — det var allt. Det må vara sant, att detta elände var självförvållat, men Spastaras och Yttersta domens skald hade dock förtjänt ett blidare öde. Han hade ställt sig utanför den nyktra, kloka verkligheten, och denna hade hämnats på frondören, och hämnats grymt. Det är lätt att fördöma. Men inför denna avslutning på en levnads tragedi ställer man sig gärna på Lidners egen filosofiska ståndpunkt och är mera böjd att urskulda än fördöma. Hade han icke varit denne känslosvärmande fantast med det enastående lättsinnet, den svaga viljan och »det ömma hjärtat», hade han i stället varit en korrekt, oförvitlig ämbetsman — månne han då kunnat skapa de diktverk, som nu ständigt sjuda av hans egen bisarra personlighet? Hans liv och

Digitized by Google

hans konst hänga oupplösligt samman, och en Werthernatur som hans var i den praktiska tillvaron dömd till undergång.

Slutord. Livet hade icke givit honom mycket, under det att han å sin sida skänkt sin samtid mycket. Inom litteraturen tillhörde han samma riktning som Thorild, men inom denna förete de ganska olika skiftningar. Båda ägde samma oförmåga att uppfatta livets realiteter, men i jämförelse med Lidner var Thorild en praktisk man. Sin ekonomi skötte han ej illa, han slutade nästan såsom »bourgeois», och sitt levnadssätt sökte han alltid att rätta efter sina tillgångar. Lidner var här alldeles oförbätterlig och levde blott för stunden. Det finnes om honom talrika anekdoter i den vägen, som kanske icke i detaljerna äro sanna, men som i huvudsak nog äro det och måla hans suveräna bekymmerslöshet. En gång hade han två plåtar och bestod sig i följd härav lyxen att åka hem. Framkommen frågade han, vad skjutsen kostade. »En plåt». »Kör då ett stycke till, så att det blir jämnt två». Han jämförde sig ofta med sparvarna, och delade obestridligen deras omtanke för morgondagen. Liksom Thorild hade han en utvecklad självkänsla, men den var både mindre stark och av en annan art. Thorild kände sig såsom den »vise», som bäst förstod allt och som därför ägde en obestridlig rätt att härska och bestämma världens lopp. Lidner däremot gjorde icke anspråk på vare sig någon vishet eller någon regeringsmakt. Vad han var stolt över, var det »ömma hjärta», han ägde, över den förmåga, han hade att fälla tårar vid uslingars nöd och över sin villighet att förlåta — särskilt att överse med de mänskliga brister, som vidlådde honom själv. Thorild hade varit härskaren: »Ve över allt långt käbbel! Jag älskar att decidera. Kort och nog.» Lidner var däremot under hela sitt liv en spörjande. Han kände sig stå inför ett mysterium, som han icke kunde lösa. Han såg de olyckor, som hopade sig i världen och i människolivet, och han frågade sig, huru dessa kunde förenas med en kärleksrik allmakt — samma fråga, som hela samtiden diskuterat. Thorild, som var optimist och »vis», hade utan svårighet löst problemet. Den stackars Lidner, som icke var tänkare, kunde endast se de skärande motsatserna utan att kunna förklara dem. Optimist var visserligen också han, men på ett annat sätt än Thorild, som såg spörsmålet ur filosofisk synpunkt. Lidner däremot erinrar mest om Dickens' odödlige Mr. Micawber. När han inte hade några pengar och då kläderna voro pantsatta, var han fylld av den djupaste förtvivlan. Fick han så oförmodat några riksdaler, såg han genast framtiden i idel solsken. Övergångarna tyckas hava varit fullkomligt oförmedlade. Thorild höll på att vara en lycklig människa

Digitized by Google

och var det nog. Lidner däremot älskade att rent av posera med sin olycka; till den snilletyp, som han företrädde, hörde olyckan såsom ett nästan nödvändigt komplement, och i själva verket voro dessa olycksfantasier snarast för honom en vällust — han hade ju redan som student försvarat tesen: in lacrymis voluptas. Med tårarna var det därför ej så farligt. Och även i ett annat fall stodo hans liv och hans teorier ej i den bästa samklang. Ehuru det förra var långt ifrån exemplariskt, svärmade även han, liksom Thorild, för dygden. Men som vi sett hade detta stoiska moralbegrepp allt mer och mer förtunnats, och t. ex. Kellgren hade reducerat dygden till välgörenhet. Lidner gick ännu längre i samma riktning. Dygden behövde för honom strängt taget aldrig yttra sig i handling, och enligt hans moralkodex borde människorna ej bedömas efter sina gärningar, utan efter det »ömma hjärtat», efter den större eller mindre talangen att fälla tårar vid »uslingars» och egen nöd. Det är ej svårt att se sambandet mellan denna moral och Rousseaus. Av naturen voro alla människor goda, och det hade varit samhället, som gjort dem onda. I samma mån, de i sin känsla bevarade den ursprungliga naturen, kunde de därför skylla det övriga på samhället. Lidner gjorde det alltid. Han kunde aldrig lära sig förstå, att orsaken till hans brist på framgång i det yttre livet låg hos honom själv. *Han* hade aldrig någon skuld, och han skyllde alltid på »vidriga omständigheter». I sitt liv saknade han därför all ryggrad och följde motståndslöst sina böjelser. På mitt och ditt tyckes han aldrig hava gjort någon skillnad, att låna utan tanke på återbetalning var för honom den naturligaste sak i världen, fick han kredit, åt och drack han — särskilt drack — och lika obesvärat kunde han skänka bort de pengar, han nyss fått. Han levde ständigt i fantasiens värld, aldrig i verklighetens. För naturen, sådan den tedde sig för ögat, hade han ingen blick. De landskap, han skildrar, har han själv aldrig skådat, de äro snarare operans än verklighetens, färgrika, fantastiska, teaterdekorationer, jordbävningar o. d., men aldrig ett stycke svensk natur. Hans fantasi rör sig bland Nova Semblas fjäll och Ceylons brända dalar, men aldrig i hembygden. De faktiska uppgifter, han i sina brev ger om sig själv, äro också till en stor del rena fantasier. Med ett grövre uttryck kunde man säga, att han ganska obesvärat ljög När det gäller Lidner, är man likväl böjd för ett mildare ord. Någon bestämd gräns mellan verklighet och inbillning fanns knappast för honom, och det ser nästan ut, som om han själv trott på sina fantasier. I det fallet var han något av en Per Gynt.

Mycket kan således anmärkas mot honom från vår tids moraliska

Digitized by Google

synpunkt. Men en sak kan man icke förneka: på sitt sätt var han en genomförd personlighet, typen för ett geni, sådant som den unga generationen på 1780-talet föreställde sig det. Anekdoterna, som spunnits om hans excentriska personlighet, återverkade ock på allmänhetens uppfattning av hans diktkonst och gåvo denna en ökad dragningskraft. Kellgren observerade detta, sambandet mellan hans liv och hans diktning: »Tror du ej, sade jag åt Clewberg, att Lidner hade blivit en stor poet, om han ej varit så liderlig? Jag tror tvärtom, svarade han mig, att om Lidner ej varit liderlig, hade han ej gjort minsta sensation.» Och denna anmärkning frapperade Kellgren genom sin sanning. Ingen kunde vara mera »oregelbunden» än Lidner. Han visste det, och han höll på det. När han låg på bondlandet i närheten av Norrköping, skrev han i ett brev: »Roligt är, att de härute hålla mig över allt för galen. Flera hava sagt det åt gumman.» Och så berättar han en historia om sin originalitet, vari han tydligen såg ett slags adelsbrev för ett verkligt snille. Denna originalitet var emellertid icke spelad, utan var verkligen äkta. Och hans betydelse som skald ligger till en väsentlig del däri, att han i sin dikt kunde giva denna personlighet. Thorild var den nya riktningens store prosaist, Lidner var dess store poet, med vilken subjektivismen bröt igenom inom vår poesi. Det är han — skriver Lamm i sin karakteristik — »som deklamerar, känner och handlar i sina hjältars och hjältinnors gestalter. Det är han, som skuldlös krossas av blixten i Spastara, det är hans dom, som avkunnas i Yttersta domen. Hans dikt besjunger hans eget skeppsbrott; den är en mäktig gravsång över honom själv». Det var därför han så kraftigt slog an på sin samtid, och för det unga släktet var *han* nog den store skalden, större än Kellgren, ty han kom med det nya känsloevangelium, som vid sekelskiftet skulle bliva tidens credo. Och till sist bådade han, kraftigare än andra, framtiden, såväl den religiösa rörelse, som sedan uppstod, som ock romantiken. Han är — för att åter citera Lamm — »född romantiker, hans dikt är romantisk till sitt innersta väsen. Den är det genom sin hänsynslösa subjektivism och genom sin oförmåga av psykologisk realism; den är det, därför att den skyr verkligheten och trives bäst i fantasiens rymder; den är det också, därför att den hämtar mer näring ur böckerna än ur livet. Också i formen är den delvis romantisk genom sitt intima samband med musiken, genom sin förkärlek för de obestämda, stämningsrika uttrycken.» Den stackars Lidner efterlämnade således vida mer än bouppteckningen antyder.

*

Digitized by Google

De sentimentala skalderna.

Den sentimentala diktning, för vilken Lidner var den främste målsmannen, blev på 1780-talet och framåt ytterligt populär, och vi hava sett, att även Kellgren i Sigwarth och Hilma offrat åt denna tidsriktning. De hithörande författarna äro väl mycket undermåliga, men de hava en icke ringa kulturhistorisk betydelse, och vi skola därför en stund uppehålla oss vid dem; vid behandlingen av romanen och dramat få vi dessutom tillfälle att återkomma till denna strömning. I sitt stora arbete Svenska vitterhetens häfder har Ljunggren förträffligt skildrat den, och det kan vara nog att här blott göra ett sammandrag av hans framställning.

C. F. Horn.
Gravyr av A. Flint i Horns Små skaldestycken. 1816.

Wertherfebern.

Ungefär samtidigt med Lidners framträdande blev Werther bekant i Sverige. En svensk översättning av romanen utkom 1783, och tre år senare publicerades ett dikthäfte: Werthers första och sista stunder av Johan Lundblad, i vilket författaren vill skildra de i romanen relaterade händelserna, sådana de i verkligheten tilldragit sig. Det är således den unge Jerusalems historia, han berättar: »Jerusalem kunde ej längre leva. Han blev Werther. Han dog. — Fråga ej, läsare, vidare. Den handen, som ej mer var sin egen, avbröt ett blomster, innan hösten fick borttaga dess blader.» Ett arbete i samma stil är Lottas bref till en vän under sin bekantskap med Werther (1794), som ursprungligen författats på engelska, men till svenskan översatts från tyskan. Och 1795 utkom Erik Peter Älfs Strödda skaldestycken, i vilka ock intagits ett griftkväde: I anledning af Werthers lidande. Det är en Lidnerimitation, och man behöver blott läsa slutet för att finna detta:

O, vare himlen lov, som bland de mulna dar,
Dem mera andras nöd än egen för mig målar,
Mig dock ibland den vällust spar
Att känna vid passionens strålar,
Att även jag ett hjärta har.

Mycket karakteristisk för den nya sentimentala smaken är Lorenz Peter Bagges Försök af en yngling (1794), där det första stycket bär den uttrycksfulla titeln: Blodskändare, mordbrännare och mördare efter lagen och dock — en yngling af ädel själ. Samlingen innehåller ock dikter, såsom Lotta till Werthers skugga. Mera påverkad av Sterne var Carl Bleckert Lybecker, som 1795 utgav Den ensamme eller hjertats philosoph. Bokens innehåll — säger Ljunggren — består i en redogörelse för de tankar och känslor, vilka tränga sig på den ensamme. Ingen har ett hjärta såsom han. »Var han träffar en olycklig, trugar han sig på honom för att dela hans lidande, tager honom i famn och gråter, varefter vanligen den olycklige på ett eller annat sätt undandrager sig deltagandet, och hjärtats filosof klagar över otacksamhet... En afton hade han och hans vän Måns funnit en överkörd gumma; de använde

Digitized by Google

sista tolvskillingen för att låta en åkare köra henne hem, buro henne in till hennes anhöriga på kungsstol, och, av dem tillfrågade, vilka de voro, svarade de blott: människovänner — och försvunno.» Det betecknande för dessa känslosamma och ädla herrar är, att de — liksom Lidner — med tårmildheten förena en ganska stor liderlighet. De tycka mycket om att gråta, men samtidigt ägna de en energisk kult åt Venus och Bacchus. Lybeckers Skaldestycken (1796) sägas vara utgivna »sådana som de, inter pocula et amores, hos flickan och bålen blivit författade» och höra till »tidens fräckaste och liderligaste stycken». Ett annat av Sterne påverkat arbete är Bref till en vän under en resa i landsorterna (1800), vars författare troligen var Pehr Wahlström. Han har en stark självkänsla och ett djupt förakt för sina mindre känslosamma medmänniskor. På en gästgivargård träffar han en gammal bekant, en officer, om vilken han skriver: »med känsla av den tillfredsställande överlägsenhet, som en högre och upplystare själ alltid äger över dessa vardagsvarelser, dessa insekter och skridfän, vilka släpa sig omkring i gyttjan av jollret och gossaktigheten, kunde jag väl hava fördragit denne lille herres impertinenta air» etc. Mera i Rousseaus natursvärmande, sentimentala stil äro Linnerhjelms Bref under resor i Sverige (1797), vilkas värde dock mera ligger i de bifogade illustrationerna.

Horn. Den mest bekante inom denna grupp var kungamördaren Claes Fredrik Horn, hos vilken riktningens egendomliga moral särskilt kommer fram. De författare, som slagit an på honom, voro dels de ytterst lasciva franska rokokopoeterna, Parny m. fl., dels de nya sentimentala, särskilt Young och Rousseau, och Horns utgjutelser i den senare stilen inverkade egendomligt nog på hans domare under mordprocessen. Jag har — skrev han — »varit dygdig medborgare och trogen undersåte i mitt hjärta, men jag har kvävt detta hjärtas rörelser, och mitt öra har vänt sig att lyssna till fanatismens språk». Enligt protokollet imponerades hovrätten ganska starkt av dessa »sinnesrörelser, som ifrån det mest ångerfulla hjärta tycktes härflyta». Allmänheten bearbetade han genom en samling dikter, Stunder i mitt fängelse (1792). I den »första stunden» målade han rörande det skådespel, som han förutsåg, då han i sin ålders sommar skulle »stupa leende för bilan» och då i hans öga skulle röjas »den ömhets tår, som vittnar om förflutna år i glädjens armar och i Fröjas». Helt visst skulle alla, utom den hårdhjärtade, känna medlidande med »denne ynglings olycksfall, vars hjärta endast de berömma». Och i en senare under landsflykten skriven dikt förklarar han: »Jag kunnat vara mera klok, men aldrig mera ren till hjärta.»

Det var dock företrädesvis inom romanen och dramat, som denna egendomliga moral skulle proklameras, och till de hithörande författarna skola vi i det följande komma.

Vignett ur Lidners Fabler. 1779.

Digitized by Google

TEATER OCH DRAMA

GUSTAV III började sin regering med en geste, som tydligen var avsedd att imponera på folket, men som knappast var fullt allvarligt menad: han avskedade nämligen den franska skådespelartrupp, som ända sedan 1753 funnits i landet och som kostat konungens handkassa omkring 100,000 kronor i vårt mynt. Efter detta hade huvudstaden således blott en enda teater, den Stenborgska, vars djupa förfall jag i föregående del skildrat. Utsikterna för en svensk dramatik voro således så mörka som möjligt. Men *om* Gustav III verkligen tänkt att ådagalägga sin sparsamhet genom att draga in anslagen till den sceniska konsten, övergav han mycket snart denna plan, och under ingen period av vår historia har teatern spelat en så stor roll som under den gustavianska tiden. Det föreligger dock en viss skillnad mellan 1770-talet och 1780-talet, ty det är egentligen det senare decenniet, som är den stora teaterperioden. 1770-talet upptages huvudsakligen av ett förberedelsearbete. Vi skola därför taga de bägge årtiondena var för sig. 1770- och 1780-talen.

Under 1770-talet hade Thalia tre ganska olika hem: hovets amatörteater, den kungliga operan och de Stenborgska skådebanorna. Man hade ännu blott en enda verklig teaterbyggnad, det gamla Bollhuset, som upplåts åt operan, ty den Stenborgska truppen spelade på tillfälligt apterade scener, och hovteatrarna på Drottningholm, Gripsholm och Ulriksdal voro ju ej avsedda för allmänheten och begagnades för övrigt blott då och då. Vi vända oss först till operan. 1770-talet.

Sin entusiasm för operan hade Gustav III antagligen fått i Paris, där huvudintresset vid denna tid koncentrerade sig kring såväl den stora operan som opéra comique, och Gustav III:s egen smak låg i själva verket mera för operan än för det egentliga dramat. Han tilltalades framför allt av de granna kostymerna, av dekorationerna, av det féeriartade, och en tid trädde t. o. m. hans intresse för operan i bakgrunden för hans förkärlek för »karuseller» och dylika Operan inrättas.

Digitized by Google

rena barockupptåg. Vid sidan av all denna prakt bleknade ju Racines enkla, psykologiska tragedier, som spelade i en enda palatssal och aldrig kommo med några teatraliska överraskningar. Det fanns hos konungen också ett svagt gry av en romantiker, och för denna art av romantik voro operor och karuseller ett bättre uttryck än den fransk-klassiska tragedien. Till sist tog han nog också hänsyn till svårigheten att omplantera det franska dramat i svensk jord; språket var ju ännu allt för ouppodlat, och några skådespelare funnos icke. Alltnog: han beslöt sig för att skapa en svensk opera — således, om man så vill, att återupprepa det försök, som redan på 1600-talet gjorts av den svenska truppen i Lejonkulan, vars verksamhet han dock antagligen ej kände till. Till sin hjälpreda utsåg han Gustaf Johan Ehrensvärd, som i en ofta citerad berättelse redogjort för de svårigheter, mot vilka man hade att kämpa. Jag återger den här i förkortad form.

Ehrensvärds relation.

Då konungen återkommit från sin resa till Paris, mottog han en supplik från Petter Stenborg, i vilken denne anhöll om rätt att få begagna Bollhuset för den trupp, som stod under hans ledning. Petitionen avslogs, men konungen gav likväl Stenborg tillstånd att där spela ett par gånger »mera av lust att roa sig åt ett så oformligt spektakel än i tanke, att detta skulle giva orsak till en ny inrättning». Konungen och Ehrensvärd voro närvarande vid repetitionen till de båda pjäser, som skulle givas. Jag kan — skriver den senare — »aldrig nog beskriva, vad densamma plågade mig. Hörseln var sårad vid vart ord. Aktörernas spel var så osmakligt, att man icke utan en bedrövlig häpenhet kunde se detsamma.» Och likadan var själva representationen. Wellander, som var närvarande, fick dock ett vida gynnsammare intryck än Ehrensvärd. Pjäserna voro väl illa översatta, men »aktörerna gjorde sin sak bättre, än man för första gången kunde hoppas», och i varje fall slog föreställningen oerhört an på publiken. Man applåderade vid vart ord, »och man tycktes hava en innerlig glädje att se ett svenskt spektakel». Representationen gavs den 11 mars 1772 och återupprepades två dagar senare, men därmed var det slut, ty Bollhuset öppnade icke vidare sina portar för den stackars Stenborg. Emellertid hade konungen, enligt Ehrensvärd, härigenom fått sin idé att skapa en svensk opera. Sannolikt var denna tanke dock äldre, ty redan i början av samma månad hade konungen talat vid Wellander och för honom uttalat sin önskan, »att en städad svensk pjäs skulle kunna uppföras vid kröningen». Kort därefter, ännu i mars, fick Wellander av konungen planen till Thetis och Pelée, och i början av april voro redan de två första akterna versifierade. Ännu i samma månad började den genomgående reparationen av Bollhuset och drevs med så stor energi, att den i oktober var avslutad. Till kröningen den 29 maj var det emellertid omöjligt att få allt färdigt, och först den 18 januari 1773 kunde den nya operan i Bollhuset öppnas. Den var tydligen från början ämnad att bliva blott provisorisk, ty redan 1773 inköpte Gustav III för 135,000 rdr rmt. det Ekebladska huset vid Norrmalms (nu Gustav Adolfs) torg för att på dess tomt uppföra ett nytt och tidsenligt operahus, och två år därefter började grundläggningsarbetet.

Digitized by Google

Man hade således bestämt sig för att börja med en opera, och konungen ryggade tydligen ej tillbaka för de kostnader, som kunde förutses. Ehrensvärd angiver skälen: »En opera, som äger en behaglig och intagande musik, en väl inrättad balett, prydliga kläder, vackra och väl målade dekorationer, har så mycket intagande, att ögat, örat och de övriga sinnena äro alla på en gång

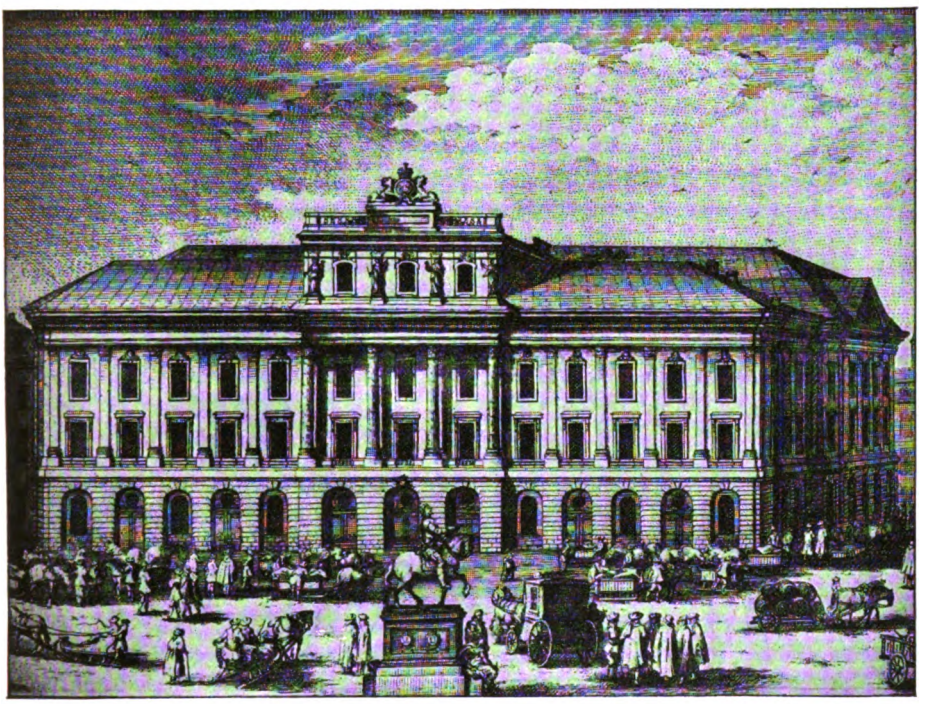

Operahuset i Stockholm.
Gravyr av J. Snack. 1782.

förnöjda.» En opera vore även den bästa förberedelsen för ett svenskt drama. Men svårigheterna voro stora, och antagligen var det med tanke på dem, som Gustav III redan i september 1771 hade stiftat den musikaliska akademien. Härifrån — säger Ehrensvärd — »väntades kompositioner av musik och musici till att upphjälpa den förfallna orkestern.» På sätt och vis ville konungen hava operan betraktad såsom en avdelning av den nya akademien, och operans officiella titel blev »Kungl. musikaliska akademien för befordrande af deklamation och musik». Men några kompositörer voro ej lätta att anskaffa. Zellbell, som under frihetstiden lett de flesta konserterna, får av Ehrensvärd ett mycket dåligt betyg: »Hans långsamhet att arbeta, hans urmodiga smak, hans envishet och egenkärlek avskräckte oss, så att jag aldrig tordes lämna något arbete i hans händer.» Räddningen blev italienaren Francesco Antonio Uttini, som kommit hit med det italienska operasällskapet och som efter dess avresa stannat kvar såsom tillförordnad hovkapellmästare. Han hade komponerat flera operor och visade sig snart såsom mycket lämplig att leda

Digitized by Google

det nya företaget. Först gällde det att anskaffa en orkester. »Konungens kapell bestod till mesta delen av gratialister och musikaliska invalider; de flesta voro sängliggande, somliga blinda, andra döva, de flesta lama och ofärdiga.» De användes egentligen blott att »spela till dans vid hovbaler och dessemellan förtjäna sig födan med samma göromål på piqueniquer och lustbarheter». Lönen var klen, högst 900 daler kpt. Uttini lyckades emellertid få ihop ett kapell på åtminstone 25 personer, av vilka flera tyckas hava varit ganska goda musiker, och 1786 hade man kommit upp till en orkester på över 60 medlemmar. Att få sångare var ej heller lätt. De enda, man hade att tillgå, voro Lars Samuel Lalin och Carl Stenborg. Den förre, som var såväl sånglärare som biljardägare, »förnötte sin tid med riksdagsgriller, höll bondklubbar och slutade sin politiska karriär på gäldstugan». Han kom blott att uppträda i en enda roll (i Thetis och Pelée). Den andre, Carl Stenborg, en ypperlig tenorbaryton, son till den gamle Petter Stenborg, var blott tjugo år, hade tänkt att gå ämbetsmannavägen och var sedan 1767 hovkanslist, men blev nu den nya operans främsta manliga kraft. Vidare anställde man en organist, Björkman, och tio stycken andra. Det kostbaraste förvärvet var fru assessorskan Elisabeth Olin, berömd såsom samtidens bästa sångröst, som mot en ganska hög lön förmåddes att stiga ned till teaterns tiljor: »hennes man såg riksrådsstolen i perspektiv för sig; man tordes knappt kasta tanken till henne.» Med mindre svårighet fann man andra sångerskor, och med körpersonalen tyckes det hava gått jämförelsevis lätt; den bestod dock av mellan fyrtio och femtio personer. Svårare var det med baletten: »Ännu var av franska truppen premiärdansören Gallodier här kvar; av honom väntade man en baletts formerande. Han hade för femton år sedan blivit ifrån Paris förskriven endast som dansör vid den ganska inskränkta balett, man den tiden ägde; han var då ung och hade varit dubblerande figurant vid stora operan i Paris utan tanke på att bli balettmästare.» Och svenskarna själva lågo ej för danskonsten. »Huru skulle man finna ämnen till en baletts formerande hos ett så svårböjdt folk? Av den forna franska truppen voro få ämnen att tillgå, men alldeles icke tillräckliga till en stor opera. Den förra svenska teatern kunde icke framvisa ett enda ämne, som kunde göra det simplaste danssteg». Man fick dock ihop en balett på en trettio personer. Själva Bollhuset var en mycket dålig lokal: »Huru vänta sig att med framgång se en lysande och präktig opera, som fordrar så många stora dekorationer, så många ombyten av dem, där man icke ägde en halv alns bredd mellan kulissen och väggen, där den sista fonden av dekorationen var fästad vid yttersta muren?» Och den ende dekorationsmålare, som fanns att tillgå, var döende och dessutom ovan vid svårare uppgifter.

Operans invigning.

Det är möjligt, att Ehrensvärd målar väl mycket i svart för att framhålla betydelsen av sin egen insats, men obestridligen gjorde han och konungen ett kraftprov av första ordningen, då de på tre fjärdedels år fingo till stånd en svensk opera, personal, kör, balett, orkester, dekorationer, teater och ett svenskt musikdrama, skrivet, komponerat och inövat. Av allmänheten hälsades det nya företaget med verklig entusiasm, invigningsstycket Thetis och Pelée gavs tjugo gånger i rad, och efter den första representationen skrev en kritiker: »Månne man bör längre tvivla om svenska folkets snille och skicklig-

Digitized by Google

het att även i sådana vittra övningar kunna uppnå den höjd, som gjort andra nationer så mycket firade? Vår svenska opera till och med överträffar den franska, sådan denna blivit här uppförd, i samma mån som Flodings gravstickel överträffar Hoffbros estamper». I Allehanda hette det: »Operan liknar ej mer förra svenska skådespel än Uttinis arbeten likna gamle Kindströms kompositioner». Gjörwell var idel hänförelse: »Hos oss spelas nu svenska operor nästan som i Paris. Skulle min herre väl tro det? Kom och se ett svenskt skådespel av omkring 100 personer och som med förundran besökes av alla härvarande utländska ministrar. Fru Olin och hovkanslisten Hr Carl Stenborg spela supérieurement. Musik, dans och dekorationer, allt äger en oväntad fullkomlighet.»

Operan under 1770-talet.

Efter Thetis och Pelée följde under samma år två andra operor, Händels Acis och Galathea, som dock bearbetades både till text och musik, samt Glucks Orpheus och Eurydice, som mindre slog an, och en mängd andra operor beställdes. Manderström arbetade på en opéra comique Julie, som emellertid först 1786 blev uppförd på Munkbroteatern, Ehrensvärd själv skrev en Atis och Camilla, som är förkommen, och Zibet Aline, drottning af Golconda, som först 1776 blev spelad — alla tyckas blott hava varit bearbetningar. Som vi sett fick även Creutz av Gustav III nu befallning att författa en opera, likaså Bellman, som började med en, Fiskarena, och på Michelessis initiativ började Rothman en översättning av Metastasios Alcides på skiljovägen. Alla användbara pennor sattes således i rörelse, men intresset för operan mattades tämligen hastigt. Under åren 1774—1782 uppfördes väl på Bollhuset femton nya operor, dels av Gluck m. fl., dels sådana, som komponerats av här verkande tonsättare såsom Uttini och Naumann, som kommit hit 1777. Men redan Orpheus och Eurydice mottogs med kallsinnighet, och 1775 klagades i Allehanda över den »teatraliska smakens hastiga avtagande». Missmodig drog sig Ehrensvärd 1776 tillbaka, och hans efterträdare, friherre Barnekow, var alls icke platsen vuxen. 1779 skrev Gjörwell, att »hela operaverket är i avtagande. Fru Olin förlorar aldrig sin konst, men väl gracerna i sin sång. Stenborg höres rätt nu ej mera ... Körerna skråla illa, och figurantskorna äro tungbenta.» Förfallet antydes kanske bäst därav, att konstmakare 1779 tillätos att uppträda i Bollhuset. Emellertid hade operan nu fått en ny kraft i Christoffer Christian Karsten, som redan 1773 hade anställts vid kören, men 1776 ryckt upp till solist och, då Gjörwell skrev, betraktades såsom operans främsta »ressource». 1780 blev emellertid teaterentusiasten Carl von Fersen operans chef, och därmed började ett uppryckningsarbete, till vilket vi sedan skola återkomma.

Då Ehrensvärd övertog ledningen av den nya operan, hade han stora förhoppningar om dess framtid. I Paris pågick samtidigt en häftig strid om den franska eller den italienska musikens företräde. Ehrensvärd ville åstadkomma en kompromiss mellan båda: »Anså man franska operan, detta konstens mästerstycke, så förnöjdes synen och själen blev orörlig. Anså man den italienska, så gavs allt till

Digitized by Google

sinnena och intet till ögat. Man var förundrad att där se baletter, icke analoga till pjäsen, att se dubbla intressen, att se alla teaterns yppersta regler vanvårdade, att höra aktörer endast sjunga och icke giva någon omsorg att med sitt spel utmärka sina passioner. Vem skulle man följa av dessa teatrar, som ännu dela hela Europas omdömen? Man skulle förena det lysande av den franska operan med det intagande av den italienska.» I musiken skulle man ansluta sig till italienarna, i balett och dekorationer till fransmännen — en utväg, som väl nästan nödvändiggjordes därav, att den ende användbare kompositören var en italienare, Uttini, och balettmästaren en fransman, Gallodier. Med ett ord — slutar Ehrensvärd — »man skulle söka förnöja en italiensk hörsel och en fransysk syn». De äldsta operorna voro också mytologiska — Thetis och Pelée, Acis och Galathea, Orpheus och Eurydice — och det, som nog mest slog an på publiken, var dekorationer, teatermaskineri och baletter; vad musiken beträffar, tyckes man nästan hava föredragit Uttini framför Gluck. Denna smak var även Gustav III:s. Han var icke musikalisk, och operan tilltalade honom mest, därför att här kunde utvecklas en teatralisk pomp, till vilken det egentliga dramat ej erbjöd några motstycken. För att finna detta, behöver man blott läsa hertiginnan Charlottes dagbok rörande de festligheter, som gåvos vid hovet.

Carl Stenborg.
Oljemålning av Ulrica Pasch. Kungl. Teatern.

Hovfestligheter på 1770-talet.

I november 1775 berättar hon, att man nästa månad skulle begiva sig till Gripsholm, »där kungen i en mindre krets ämnar spela teater, både tragedier och komedier. Detta är konungens vurm för tillfället, och man repeterar

Digitized by Google

Ringränning.

Oljemålning av P. Hilleström. Drottningholms teatermuseum.

Divertissement.

Oljemålning av P. Hilleström. Drottningholms teatermuseum.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

redan de stycken, som skola uppföras. För övrigt använder man kvällarna, de dagar man har ledigt, att spela proverb, vilket icke är så besvärligt som riktiga teaterpjäser. Det tillgår på det sättet, att man ur en bok utväljer ett eller två ordspråk till uppförande på kvällen och utdelar rollerna, varefter var och en lär sig innehållet utav sin och kläder sig i överensstämmelse härmed. När man sedan uppträder på scenen, får man säga, vad som kan falla en in, blott man i det stora hela iakttager, att man utmärker den persons karaktär, som man skall föreställa.» Dessa proverb hade således en viss likhet med den improviserade italienska commedia dell' arte. Andra hovnöjen hade en större likhet med dem, som förekommit vid Kristinas hov. I januari 1776 anordnades ett divertissement, som föreställde ett skånskt bondbröllop. De uppträdande hovherrarna och hovdamerna voro utklädda till skånskt bondfolk, och den bekante Toll spelade prästen, varvid »han sade de största plattheter på ett sådant sätt, att man kunde dö av skratt». Nästa månad gav man ett annat upptåg, Marknaden i Saint-Germain. I ett rum uppträdde en operatör, »som högljutt skröt över sin skicklighet», en annan, som visade en laterna magica m. m., vidare visades ett kaffehus, där studenter sutto och pratade politik o. s. v. I mars uppfördes »Drottning Kristinas tornérspel» med »tidsenliga» kostymer. Därvid utfördes två kadriljer, den ena anförd av Bellona, den andra av Mars. »Striden hade framkallats av ömsesidiga utmaningar, vartill någon fager dam givit anledning. Dessa damer följde kadriljerna uti charer och stannade som åskådare till striden uti en med troféer dekorerad portik. Sedan Mars och Bellona sjungit var sin sång för att uppliva sina riddare till seger, började striden, efter vars slut kadriljernas anförare, åtföljda av riddarna, förde fram damerna att föreställas för drottningen ... Det hela avslutades med att Mars och Bellona, under utförande av en balett, sjöngo en duett för att uppmana alla till ömsesidig vänskap och göra slut på fiendskapen.» Några dagar senare roade man sig med ett divertissement, i vilket man såg Neptunus i sitt rike, på en tron av snäckskal, omgiven av najader och tritoner, månaden därpå Cytheres tempel, i vilket Hebe, Flora och Ceres, Bacchus och Silenus ägnade drottningen sin hyllning med en balett och

Elisabeth Olin.
Oljemålning av L. Pasch d. y. 1780. Kungl. Teatern.

Digitized by Google

verser, författade av Oxenstierna. I augusti hölls på Ekolsund ett stort tornérspel, som varade i tre dagar och vid vilket konungen i spetsen för sex riddare kämpade mot hertigen, också i spetsen för sex riddare. Vid skildringen av dessa »upptåg» tror man sig nästan förflyttad tillbaka till barockens tid, till Kristinas och Stiernhielms dagar, och dessa hovfester kasta onekligen en viss belysning även över den mytologiska opera, med vilken man nu börjat.

Dramer spelade vid hovet på 1770-talet.

Men konungen hade ock, såsom ovan blivit antytt, ett mera allvarligt syfte med sin nya skapelse. Av sin moder hade han ärvt smaken för teatern, och denna var för övrigt gemensam för hela tiden — man behöver blott erinra sig Goethes teaterroman Wilhelm Meister; man levde nästan mera för teatern än i verkligheten. Gustav III hade redan som barn slukat hela den populära franska dramatiken och även själv skrivit några pjäser. Hans dröm var helt visst att skapa ett svenskt drama, och vägen till detta ansåg han böra gå genom operan. Utan tvivel återger Ehrensvärd här hans tankegång. Man hade ännu icke något hyfsat teaterspråk, »tragedien var tröttsam, odräglig att uthärda, komedien var plump, full av arlekinsinfall och urmodig till nuvarande seder». Man beslöt därför att börja med operan, »man vänjer sig härigenom småningom vid språket, man minskar dess hårdhet genom en intagande musik, man finner ord och uttryck småningom lindrigare, man torde finna de tjänligaste, och småningom ingår man en förlikning med sitt språk». Uppslaget till ett dylikt svenskt drama på ett mera kultiverat språk kom från hovet. Vi minnas de ingående språköverläggningar, som höllos i Lovisa Ulrikas Vitterhetsakademi, minnas också, huru akademiens sekreterare Sotberg med tanke just på språket översatt Voltaires Zaïre. För att fira konungens födelsedag den 24 januari 1774 lät änkedrottningen då på rikssalen uppföra denna tragedi; de uppträdande tillhörde alla hovet, hertig Karl, greve Carl von Fersen, fröken Ehrensvärd m. fl., vilka samtliga voro förträffliga skådespelare. Såsom efterpjäs gavs ett svenskt original, ett »proverbe dramatique», Solen lyser för hela verlden av C. H. Flintberg. Konungen blev överförtjust, Sotberg fick en briljantring, och Flintberg utnämndes till poëte de la cour med en pension på 1,800 daler och fri bostad. Föreställningen gavs inför en tämligen stor publik, över tre hundra personer, av vilka flera icke tillhörde hovet. Framgången gjorde, att föreställningen ånyo upprepades den första februari — för att citera Gjörwell — såsom »en slags représentation académique, varvid man granskade allt, vad till språket och spelet hörde. Resultatet blev, att svenska språket är ganska dugligt för teatern.» Därpå följde ännu en tredje representation, och efter denna skrev Gjörwell: »Språket vinner på hovet

Digitized by Google

allt mera förtroende, och har konungen konsulterat alla grevinnors och fröknars öron, om de funnit sig stötta av modersmålet, när det så blott och bart eller utan musik uttalas. Alla hava nigit och deklarerat sig för landets språk.»

Talpjäser på Bollhusteatern.

Gustav III beslöt nu att själv slå ett slag för detta nya svenska drama, och för att fira hertig Karls förmälning i juli 1774 gjorde han själv utkastet till ett drama. Såsom nästan alltid följde han franska mönster. Dauphins giftermål 1745 hade firats med ett av Voltaire författat festspel, La princesse de Navarre, och från detta lånade konungen också planen med den föga lyckliga förändringen, att han till hjälte valde en gestalt ur den svenska historien, Birger Jarl. Sitt prosautkast lämnade konungen åt Gyllenborg att versifiera, denne suckade under denna för hans begåvning så föga lämpade sysselsättning, men fick Adlerbeth till hjälp, och så blev Birger Jarl och Mechtild färdig till den utsatta tiden. Stycket uppfördes i rikssalen den 8 juli inför en talrik publik, även denna gång till en del bestående av personer utanför hovet. Men det märkliga var, att de spelande icke, såsom vid Zaïre, voro hovmän, utan operans artister, fru Olin, Stenborg m. fl. Och efter ännu en hovföreställning spelades stycket på hösten på Bollhuset — med en stormande framgång, vilket förefaller oss märkvärdigt, ty Stenborg karakteriserar stycket i ett brev ganska riktigt: »ehuruväl ämnet är en tragedi, finnas där opera seria, baletter, divertissements av lappar och spåmän, som är ganska komiskt uti denna pjäs». Men ehuru stycket flera gånger både 1774 och 1775 uppfördes på Bollhusteatern, övergick denna dock icke till en dramatisk scen. Först 1776 vågade man sig på ännu en talpjäs, som dock till hälften var en opera, nämligen Racines av Murberg översatta Athalie. 1777 följde tre översättningar, Adlerbeths förut omtalade Iphigénie, som också var halvt en opera, Ristells av Voltaires Mérope samt Flintbergs av Voltaires Gengis Chan (L'orphelin de la Chine), men intet svenskt original, och därmed avstannade försöken under detta årtionde att förvandla Bollhuset till en dramatisk kunglig teater. Orsakerna — skriver Levertin — »till att det *stora* skådespelet sålunda icke kunde hålla sig uppe voro flera — en av de mest tyngande måhända svårigheten att i en för opera bildad trupp finna tillräckligt många förmågor, lämpliga för det högre dramat. Men de nödvändiga förutsättningarna saknades ock hos publiken, i det blott ett fåtal ägde den resonansbotten, som den stora tragedien krävde. Vid sidan av operan med dess ögonfröjd av dekorationer och baletter och dess musikaliska trollmakt hade komedien, ja farsen även vid hovet flera vänner än det stora skådespelet. — — —

Digitized by Google

Det svenska språkmaterialets tyngd och ohanterlighet gjorde också i väsentlig mån sitt till för att från de svenska skådespelen stöta tillbaka en publik, i vilkens minne den franska scenens diktion städse låg levande i all sin skönhet och genomskinlighet».

Franska pjäser på hovet.

På hovet spelade man också blott franska pjäser, men dessa dess ivrigare. Under femton dagar — från 27 dec. 1775 till 10 jan. 1776 — gåvos icke mindre än åtta representationer, och konungen tycktes vara gripen av ett verkligt teaterraseri; själv utförde han huvudrollerna både i Cinna och i Rhadamiste et Zénobie, och det gick så långt, att den franske ambassadören ansåg sig skyldig att göra konungen föreställningar rörande det mindre passande i detta. Dessa råd upptogos väl ganska onådigt, men hade dock till följd, att dramerna utbyttes mot de divertissements och karuseller, om vilka förut talats. För övrigt fingo även franska yrkesaktörer uppträda inför hovet. Den franska truppen hade väl, såsom vi minnas, avskedats vid trontillträdet, men flera av dess medlemmar stannade kvar, och vid julen 1776 — berättar Fersen — »gavs alla aftnar en fransk komedi av den under salig konungen formerade franska skådespelartrupp, som efter truppens upplösning nedsatt sig i Stockholm och som tillökades med några franska dansörer från den svenska opera-personalen». Även under de följande åren fick den då och då uppträda.

Den Stenborgska teatern på 1770-talet.

Varken vid operan eller vid hovet nådde man således under 1770-talet längre än till några ansatser till ett svenskt drama. Vida mera kom därför den så föraktade Stenborgska teatern att betyda. Jag har redan berättat, huru Petter Stenborg i slutet av 1771 till Gustav III inlämnade en supplik att få begagna Bollhuset. Den är ganska väl skriven och är säkerligen ej författad av Petter Stenborg själv, möjligen däremot av hans mera bildade son. En nationell teater — heter det här — »kan i landets äldre och nyare historier uppsöka sina originaler och uppodla dess språk, med detsamma hon hyfsar dess seder. En sådan teater är visserligen värdig det nya tidevarv, vårt fädernesland med E. K. Maj:ts regemente fått börja. Av det den svenska teatern hittills varit, bör väl icke slutas till det, den framdeles kan bliva.» Stenborg bad därför om rätt att få begagna Bollhusteatern och om ett årligt penningeunderstöd. Skickliga ämnen skulle då lockas att bliva aktörer, »då de blevo belönta efter sin förtjänst och tillika sågo, att svenska snillen ej föraktades. Våra landsmän fingo njuta det nöjet att förstå, vad de hörde talas. Språket vunne en fullkomlighet, som utom teaterns biträde aldrig står att förmoda, en hop inhemska dårskaper bleve angripna och bortlagda, flera utländska okända eller åtminstone

Digitized by Google

icke berömda och antagna samt lyckliga genier framlockade att i Sverige bliva detsamma som Voltaire, Racine och Molière varit i deras fädernesland.» Som vi se är detta ett helt program för en gustaviansk dramatik och ett program, som Gustav III under det nästa årtiondet kom att följa. Nu däremot ledde suppliken, som sagt, icke till det önskade resultatet, och Petter Stenborg fick reda sig på egen hand. Den ytterst samvetsgranna historia, som Flodmark skrivit över de Stenborgska skådebanorna, visar oss emellertid, huru dessa år från år utvecklades och gingo framåt samt till sist även påverkade den kungliga scenen.

Under större delen av 1770-talet var den Stenborgska truppen egentligen blott under sommarmånaderna stationär i huvudstaden och tyckes varje år hava gjort en landsortsturné. Någon verklig teater hade den icke i Stockholm. 1768 spelade den i en sal i det s. k. Bergstrahlska huset vid Riddarhustorget, flyttade året därpå till en annan lokal, en sal i det Feiffska huset vid Järntorget; först 1773 fick den en mera stadigvarande uppehållsort, i den rotunda, som reste sig i Humlegården på den plats, där nu Linnés staty står. Rotundan, som fanns kvar ännu i min ungdom, skall hava byggts av drottning Ulrika Eleonora d. ä. (Karl XII:s mor) och var blott ett lusthus, innehållande en tämligen stor oktagonal sal med fyra mindre sidokammare, av vilka två fingo göra tjänst såsom klädloger. Själva scenen uppfördes i den stora salens ena ända. Föreställningarna gåvos här, som sagt, blott under sommarmånaderna, ett par gånger i veckan, och utsträcktes ibland till tämligen långt in på hösten, varefter truppen begav sig ut på resa. Spelet skildras fortfarande såsom dåligt, men blev tydligen allt bättre och bättre, och *en* förtjänst kan ej frånkännas Petter Stenborg. Det är sant, att han fortfarande gav arlekinader, att han visade marionetter, att han försökte sig med skuggspel och att han några gånger upplät sin scen åt resande ekvilibrister. Men den egentliga repertoaren var onekligen god. Han spelade Molières flesta stycken, likaså naturligtvis Holbergs, även stycken av Marivaux och Regnard, han vågade sig några gånger också på det allvarliga skådespelet såsom Corneilles Cid och Voltaires Zaïre, och det var han, som introducerade det borgerliga sorgespelet, Lillos Londonske köpmannen, i Sverige. Viktigast var dock, att det var i hans teater, som det husvilla svenska dramat kunde söka en tillflykt. Han uppförde Dalins Brynilda och Den afwundsjuke, Branders Habor och Signild samt Cleopatra, Modées, Gyllenborgs, Stagnells med fleres stycken, och det var här, som de första gustavianska dramatikerna fingo sina stycken uppförda. 1775 möta vi Hallman, vars Casper och Dorothea då spelades, och som sedan skrev sina flesta stycken för Stenborgs teater. Året därpå framträdde Kexél med Sterbhuskammereraren Mulpus, 1777 gav man t. o. m. en svensk opéra comique, Ristells Konung Gustaf Adolfs jagt (en bearbetning av Collés La partie de chasse de Henri IV), och 1779 uppfördes Wallenbergs Susanna. Den insats, Petter Stenborg gjort, var således ej att förakta.

Den Stenborgska teatern på 1780-talet.

1780 voro emellertid Petter Stenborgs krafter brutna — han avled följande år — och han överlämnade därför truppens ledning till sin son Carl. Därmed började ett nytt skede för Humlegårdsteatern. Carl Stenborg var ju anställd vid operan. Visserligen fick han konungens tillstånd att övertaga direktörskapet för faderns gamla trupp, men hans plats vid operan hindrade natur-

Digitized by Google

ligtvis de förut sedvanliga landsortsturnéerna. Truppen blev därför stationär i Stockholm, och Stenborg måste se sig om efter en teater även för vintern. En sådan fann han i egendomen Eriksberg, belägen vid »Träsket», där nu Birger Jarls- och Regeringsgatorna stöta samman. Huset tillhörde en trädgårdsmästare, som där också idkade värdshusrörelse, och salen en trappa upp inrättades nu till teater, som värmdes upp från två kakelugnar. Den låg emellertid ganska avlägsen för dåtidens Stockholmare, och åskådarrummet kunde knappt rymma mer än 200 personer. På somrarna spelade man därför ofta i Humlegårdens rotunda, och 1784 skaffade sig Stenborg en annan mera centralt belägen vinterteater, i bryggaränkan Nymans hus vid nedre Munkbron. Den blev betydligt bättre, med en läktare, och för sin räkning lät Gustav III där inrätta en större och en mindre (griljerad) kunglig loge. Teatern fick nu namnet Nya Swenska Theatern, och dess inredning var så passpraktfull, att en författare i Stockholms-Posten kunde skriva: »Vem igenkänner väl nu den låga Humlegården och det medelmåttiga Träsket?» Stenborgs förbindelse med operan medförde även andra förändringar. Han fick nämligen tillstånd att från operans körpersonal rekrytera sin trupp, denna och operan fingo således delvis samma sammansättning, och Stenborg, som ju framför allt var musikaliskt intresserad, utvecklade nu sin trupp till ett operettsällskap, något i samma stil som Théâtre italien i Paris, således en skådebana för vaudeviller, parodier, operetter o. d. På 1780-talet var denna teater nog den populäraste i Stockholm, populärare än både operan och Ristells teater. I Envallsson, som 1781 började skriva för Eriksbergsteatern, fann Stenborg en författare, som särskilt lämpade sig för denna art av dramatik.

Operan på 1780-talet.

Härmed hava vi redan hunnit fram till 1780-talets teatrar, och vi övergå nu till operan under detta årtionde. 1780 hade Barnekow dragit sig tillbaka för att i stället ingå i — tullsocieteten. Till hans efterträdare utsågs då greve Carl von Fersen, äldre broder till den »store Axel». Två bröder kunna knappt hava varit mera olika. Carl von Fersen var en av sin tids vackraste karlar, dansade och sjöng mycket väl, lade sig aldrig i politiken och hade över huvud avsky för alla allvarliga saker. Då en person kom att fråga honom i ett dylikt ärende, svarade han: »min herre misstar sig. Han lär vilja tala med bror min. Jag har aldrig givit mig av med något allvarsamt.» Hans stora passion var teatern, och ännu vid sextio år spelade han älskarrollerna, så i Favarts Annette et Lubin, och Oxenstierna skrev då:

Jag ser teaterns äldste vän
Försöka som Lubin igen
Att oss, Annette och sig förföra,
Fast Tiden bakom honom står
Och plockar på hans vita hår
Och viskar sakta i hans öra:
Lubin! Du fyller sextio år.

Han blev emellertid en mycket god teaterdirektör, inrättade en elevskola, skaffade flera nya krafter, bland andra den utmärkta

Digitized by Google

sångerskan fru Müller, och då han dog (1786), bestod körpersonalen av 54 korsångare och 33 korsångerskor, baletten av 72 personer, kapellet av 61. Man hade även fått en rikligare tillgång på kompositörer. Vid operans invigning 1773 hade Uttini varit den ende. 1777 hade Naumann tillkommit, året därpå Kraus, 1780 Hæffner och 1786 abbé Vogler. I Desprez, som 1784 anställdes i Operans tjänst, hade man slutligen fått en överlägsen dekorationsmålare. Under Fersens tid invigdes även det nya stora operahuset. Det skedde den 30 september 1782 med operan Cora och Alonzo, till vilken Naumann skrivit musiken och Adlerbeth texten. Den nya operabyggnaden var nog en bland de praktfullare i Europa med fyra rader, en väldig kunglig loge i fonden, under denna en amfiteater och en stående parterre med utrymme för 300 personer. Gustav III:s utgifter för denna teater voro även kolossala. Till operan och franska spektaklet lämnade han — efter vad Odhner uppgiver — »åtminstone från 1786 ett årsbidrag av ej mindre än 83,333 1/3 rdr sp. Det var ungefär en fjärdedel av hans apanage.» Anslaget var nog behövligt, ty ekonomiskt kan företaget ej hava burit sig. Operan gav blott två föreställningar i veckan, och personalen var ju, såsom vi sett, mycket stor, publikfrekvensen i regeln svag, ehuru man gav operor av Gluck och andra av tidens berömda tonsättare. Innan Fersen dog, hade han dock glädjen att uppleva en verklig teatersuccès. Det var då Gustaf Wasa den 19 januari 1786 för första gången uppfördes. Tilloppet — skriver Ristell — »vid denna opera var så stort, att man måste inskriva sitt namn i en bok åtminstone en hel månad förut, och detta skulle efter femtio föreställningar förblivit på lika sätt, om ej representationerna blivit inställda.» Med Gustaf Wasa kan i viss mån en nationellt svensk opera sägas hava blivit skapad; till 1823 gavs den också 123 gånger. Några dylika nyheter förekommo visserligen icke under Fersens efterträdares, Armfelts, tid, men tack vare Gustav III hade vårt land dock fått en opera, som sedan alltjämt fortbestått.

Carl von Fersen.
Miniatyr av okänd mästare. Nationalmuseum.

Ungefär samtidigt med det nya operahusets invigning fingo vi ännu en teater. Det hade säkerligen varit mot sitt hjärtas känslor, som Gustav III 1771 avskedat den franska truppen, och det dröjde ej längre än tio år, innan han genom Creutz' bemedling anställde en ny, som på sommaren 1781 anlände till Stockholm och stod under ledning av en bland tidens mest framstående aktörer, Jacques Marie Monvel. Till en början uppträdde truppen blott inför hovet,

Den franska truppen.

Digitized by Google

men på hösten 1783 började den även spela inför allmänheten. Genom operahusets invigning hade Bollhuset blivit ledigt, och nu fick den franska truppen rätt att två gånger i veckan begagna teatern för föreställningar inför allmänheten. Till en början var tilloppet mycket stort, och truppen lät även publiken se den franska repertoarens bästa stycken. Av Corneille spelades Cid, Cinna, Heraclius, Horace, Polyeucte, Rodogune, av Racine Andromaque, Athalie, Bajazet, Britannicus, Iphigénie, Mithridate, av Voltaire Adélaide du Guesclin, Alzire, Brutus, Mahomet, Mérope, Mort de César, Orphelin de la Chine, Œdipe, Rome sauvée, Sémiramis, Tancrède, Zaïre m. fl.; t. o. m. Ducis' bearbetning av Shaksperes Romeo och Julia uppfördes. Det var således en förträfflig repertoar, på vilken truppen hade att bjuda, ehuru den icke tyckes hava upplåtit någon större plats åt de nya riktningar, som samtidigt gjorde sig gällande i Paris, utan hållit sig till de klassiska styckena. Sin verksamhet fortsatte den till konungens död 1792, då den blev uppsagd. Monvel själv hade väl rymt redan 1787, men dessförinnan hade han genom sin konst uppammat en skola av svenska skådespelare, vilka framträdde i slutet av årtiondet.

Förbättringssällskapet för svenska språket.

I början av 1780-talet hade man således en opera, en operettteater och ett franskt spektakel, men däremot icke någon svensk talscen, ehuru visserligen komedier gåvos hos Stenborg. Försöket på 1770-talet att skapa en dylik talscen hade misslyckats, till en väsentlig del av brist på dugliga skådespelare och på författare med dramatisk språktalang; de bästa hade varit Gyllenborg och Adlerbeth, och ingen av dem var någon större förmåga. I början av 1780-talet hade däremot Kellgren och Lidner framträtt, båda till en början med operatexter, och efter dem följde Leopold, som i varje fall var en verskonstnär. Skådespelarkonsten hade onekligen höjts. Operans artister hade lärt sig agera, den Stenborgska teatern hade blivit något helt annat än på den gamle Petter Stenborgs tid, och i Monvels trupp hade man fått ypperliga förebilder. Utsikterna att ånyo upptaga försöket voro således högst väsentligt förbättrade. Även denna gång var det Gustav III, som gick i spetsen. Under jultiden 1775—1776, då hans teatermani var som starkast, hade han bildat en teaterorden, i vilken fröken Caroline Lewenhaupt var stormästarinna och Oxenstierna poeten, men dels hade denna orden blott spelat franska pjäser, dels hade efter den franske ambassadörens föreställningar intresset för den rent dramatiska konsten avtagit, och man hade återgått till torneringar, upptåg och festspel av en tämligen banal natur. Kort efter den franska truppens hitkomst upptog emellertid konungen på nytt den gamla planen och

Digitized by Google

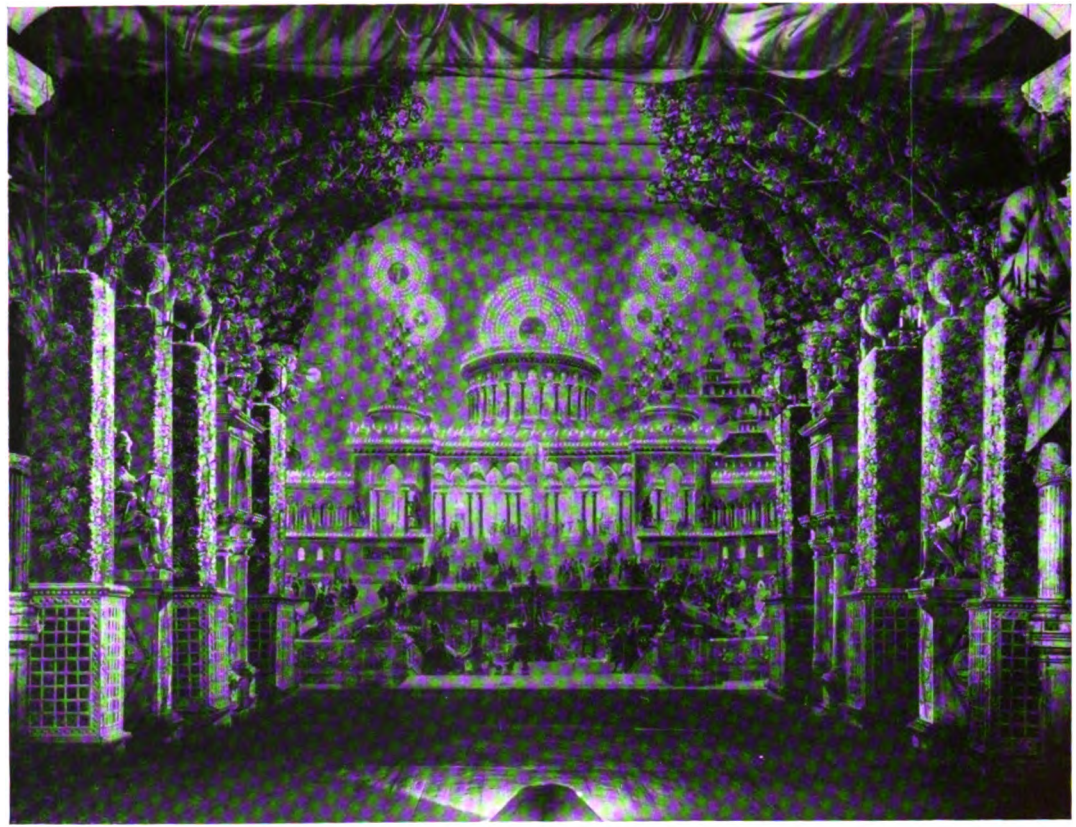

Dekoration till Gustav III:s Christina av L. Desprez.
Drottningholms teatermuseum.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

bildade 1782 en teaterorden vid hovet. Den kallades Förbättringssällskapet för svenska språket, och dess uppgift var att — inför hovet — uppföra nya svenska originaldramer, närmast sådana, som konungen själv författat. På hösten 1782 började han med Märta

J. M. B. de Monvel.
Tuschteckning av J. L. Caton. Nationalmuseum.

Banérs och Lars Sparres kärlekshandel. Hans Majestät — berättar Fersen — »var så ivrigt sysselsatt med detta arbete, att han därpå offrade både nätter och dagar, och för att ej bliva avbruten lät H. M. för alla statsdepartementerna tillkännagiva, att alla de, som hade något att säga honom beträffande militära, civila eller enskilda angelägenheter, skulle vända sig till det respektiva departementets statssekreterare.» Stycket uppfördes i januari 1783 och tyckes hava gjort lycka; huvudrollerna utfördes av hertig Karl, Armfelt och fröken Hedvig de la Gardie. Fersen gör väl en mängd anmärkningar mot både spelet och stycket — i det hela ganska befogade anmärkningar — men medgiver, att pjäsen »var vacker att åskåda, emedan däri omväxlade sång med dans». Framgången medförde, att konungen nu återfick sitt teaterraseri, ehuru han själv visserligen icke längre uppträdde såsom aktör, utan blott såsom författare.

Digitized by Google

De dagliga repetitionerna — berättar Fersen — »började kl. 10 på förmiddagen och avbrötos endast för att spisa middag, och ofta dinerade konungen, prinsessorna, hertigen och hela teaterpersonalen på själva scenen. Repetitionerna fortsattes kl. 5 på eftermiddagen och slutade ej förr än kl. 10 på kvällen.» På ett år — till hösten 1783 — skrev konungen ej färre än fem dramer: Märta Banérs och Lars Sparres kärlekshandel (sedan kallad: Gustaf Adolphs ädelmod), Helmfelt, Frigga, Gustaf Adolph och Ebba Brahe, Christina och Magnus de la Gardie. Kort förut hade konungen gjort sitt misslyckade försök att utbilda Lidner till dramatiker, och som vi sett var det vid denna tid, som han anställde Kellgren som litterär hjälpare. 1786 kallades Leopold i samma syfte från Uppsala till Stockholm. Men ännu hade intet gjorts för en offentlig svensk scen för det högre dramat.

Ristells teater.

Den, som här tog initiativet, var en tämligen obskyr litteratör, Adolf Fredrik Ristell, som på 1770-talet översatt några franska tragedier och operor samt skrivit en originaltragedi, Domald, som 1782 uppförts på Stenborgs teater. 1787 anhöll han hos Gustav III om privilegium att såsom entreprenör och på egen risk få uppföra svenska tragedier och komedier. Ansökningen beviljades, och den 2 juni öppnades Svenska dramatiska theatern i Bollhuset, där den två dagar i veckan fick spela omväxlande med den franska truppen, vilken också gav två representationer i veckan. Stockholm hade således fått tre svenska trupper — utom den franska — nämligen Operan, Stenborgs och Ristells, och det egendomliga var, att de delvis hade samma personal, ty även Ristell hade, liksom Stenborg, fått rekrytera sin trupp från operans.

Egendomligt nog kom det även till ett »samröre» med Stenborgs teater. 1784 hade Didrik Gabriel Björn börjat såsom en av denna teaters litteratörer, och året därpå hade han där debuterat såsom Almaviva i Figaros bröllop. Då Ristells teater började, skrev Björn för denna en pjäs, Det oskyldiga bedrägeriet — naturligtvis till Stenborgs stora missnöje. Premiären fick Björn dock ej vara med om, ty Stenborg tvingade honom att samma kväll spela på Munkbroteatern »för att privera honom från hans auktorliga triumf». I maj 1788 debuterade Björn också såsom aktör vid den konkurrerande teatern, ehuru han fortfarande, ända till 1794, stod kvar hos Stenborg. En annan gemensam aktör var Carl Gabriel Schylander, som särskilt spelade gummroller — en rest från de tider, då även kvinnorollerna utfördes av män. Den 16 maj 1788 gjorde han upp kontrakt med Dramatiska teatern, men samtidigt kom han överens med Stenborg att spela hos denne de dagar, då han ej var hindrad av sin andra tjänstgöring, och trots det att konungen sökte opponera, fortfor Schylander att uppträda på bägge scenerna.

Ristell kunde emellertid alls icke sköta teaterns affärer, och efter ett års tid nödgades han rymma från alltsammans med den ansenliga skulden av 13,000 rdr. Fråga uppstod då, om teatern skulle nedläggas eller ej. För att

Digitized by Google

rädda den förenade sig de förnämsta aktörerna och aktriserna efter franskt mönster till en association, som för egen del skulle driva företaget. Den 9 maj 1788 erhöll denna association nådigt privilegium, enligt vilket dess titel förbättrades till Kungl. Svenska dramatiska teatern, och genom ett några dagar senare utfärdat reglemente ställdes inrättningen under styrelse av direktionen för de övriga kungl. teatrarna (operan och det franska spektaklet). Dock skulle den närmaste ledningen handhavas av ett utskott bland de associerade. Inkomsten delades i 27 lotter, av vilka tjugotvå efter en viss proportion tillföllo de spelande, och till hjälp fick den nya teatern en fond av konungen å 44,000 rdr specie. Den skulle blott uppföra svenska original — en föreskrift, som dock ej iakttogs så strängt — och den började den 17 maj med en svensk tragedi, Sune Jarl eller Sverkers död av Gyllenborg; eljes spelade man mest komedier.

A. F. Ristell.
Gravyr av J. L. Caton.

Teatrarna förenas.

Ungefär samtidigt, den 4 juni 1788, fick även Stenborgs teater ett nytt namn: Svenska komiska teatern och ställdes också under uppsikt av kungl. direktionen. Personalen befallades ofta till tjänstgöring på Kungl. Svenska dramatiska teatern och tvärtom. De tre svenska teatrarna voro således på god väg att sammansmälta till en enda. Och så skedde verkligen till sist. Omedelbart efter Gustav III:s död skedde två viktiga förändringar. För det första avskedades den franska truppen — en nästan symbolisk tilldragelse, som antyder, att det under 1700-talet så dominerande franska inflytandet på den svenska litteraturen nu närmade sig till sitt slut; vi skola också finna, att det nya tyska dramat vid denna tid börjar bliva populärt i Sverige, där man samtidigt förlorar smaken för Corneille, Racine och Voltaire. För det andra revs det gamla Bollhuset, och Kungl. Svenska dramatiska teatern erhöll en annan scen, i den s. k. Arsenalen, som låg på den plats, där Karl XII:s torg nu befinner sig. Några år senare skedde ännu en förändring. Teatern i Arsenalen hade nämligen från 1796 börjat uppföra även operetter och således rivalisera med Stenborg. Det är klart — anmärker Flodmark — att vid en

Digitized by Google

dylik tävlan fördelarna skulle ligga på den större teaterns sida, som ju hade en bättre orkester, rikare utstyrsel och ett offentligt understöd. Stenborg råkade i svårigheter och gick därför in på ett av konungen framställt förslag. Mot 15,000 rdr sålde han sitt privilegium, partitur, pjäser, dekorationer o. s. v., som överlämnades till operan, och den 16 april 1799 gav Svenska komiska teatern sin sista representation. En del av sujetterna övergingo till den Kungl. Svenska dramatiska teatern, som jämte Operan nu för en tid blev huvudstadens enda skådebana.

Landsorts-trupper.

Den gustavianska tidens livliga teaterintresse kan spåras även i landsorten. Där reste Seuerlings trupp omkring ända till 1795, och under 1770-talet var även Petter Stenborgs sällskap ute på dylika landsortsturnéer. Fast teater fick dock blott en enda stad utom Stockholm, nämligen Göteborg. Truppen kallades det Gemenasiska sällskapet och ankom till Göteborg på hösten 1779 samt stod först under ledning av en Johan von Blanc (som trots den tyska namnformen var fransman), sedan under Anders Widerberg och till sist under fru Lovisa Simson. Den spelade i det s. k. comediehuset vid Sillgatan, och repertoaren var ungefär densamma som hos Stenborg, ehuru Göteborgstruppen i några fall var före huvudstaden. Så uppfördes både Hamlet och Romeo och Julia (väl efter den franska bearbetningen) samt Lessings Minna von Barnhelm. 1790 var teatern emellertid alldeles på förfall, och Edelcrantz, som då befann sig i Göteborg, ger en ganska åskådlig skildring av en representation: En aktör, som skulle sitta i en båt och fiska, hade för att göra illusionen fullständig satt en levande gädda på metspöet. Spöet bröts av och för att infånga den matnyttiga gäddan började aktören då att springa på vågorna, vilket »såg rätt lustigt ut». 1792 blev truppen definitivt upplöst.

Dramats historia.

Från teatrarnas historia under denna tid vända vi oss till dramats. Såsom vi sett var det Gustav III:s avsikt att skapa en svensk dramatik, tydligen i anslutning till den franska. Detta svenska drama borde enligt hans mening förberedas av en svensk opera, och under 1770-talet voro även hans intressen huvudsakligen koncentrerade kring operan. De, som ville vinna hans ynnest, försökte sig ock såsom librettoförfattare; så både Lidner och Kellgren. När konungen började sitt nydaningsarbete, funnos emellertid knappast några dugliga poeter att påräkna. Den förnämste var Creutz, men han avsade sig uppdraget att författa en svensk opera. Gyllenborg, som var medgörligare, hade förut aldrig försökt sig inom dramat; sedan upptäcktes Adlerbeth, vidare funnos Wellander och Oxenstierna, vilka heller icke hade någon begåvning för dramat, och bland dei minorum gentium Zibet, Flintberg, Hallman, Kexél, Ristell, Manderström och ännu några andra. På 1780-talet blev tillgången rikligare och bättre. Konungen hade då upptäckt Kellgren och Leopold; vidare började nu Rosenheim, Paykull, Envallsson, Björn och Holthusen — Lidner, hos vilken det nog fanns mest av dramatiskt gry, kom fortfarande att stå utanför teatern, och hans dramer blevo icke uppförda. För överskådlighetens skull skola vi i det följande taga varje dramatisk genre för sig och börja då med operan.

Digitized by Google

Det stycke, med vilket den svenska operan i Bollhuset 1773 invigdes, var, såsom vi minnas, Wellanders Thetis och Pelée. Enligt den vanliga uppgiften skall konungen hava givit honom planen. Någon dylik finnes emellertid ej kvar, ej heller något fullt bestämt samtida yttrande, som så måste tolkas, och det är därför möjligt, att konungens åtgörande inskränkt sig därtill, att han blott hänvisat Wellander till Fontenelles 1689 uppförda opera med samma namn. Levertin har nämligen funnit en kritik, som Gustav III själv skrivit över pjäsen, och denna tyder snarast på, att konungen icke varit ansvarig för de förändringar, som Wellander gjort av Fontenelles plan. Kompositionen — skriver han — »synes mig vara nog absurd. Jupiter, vilken som den förnämste och den mäktigaste bland gudar hade bort synas med den dignitet, som dess storhet fordrade, visar sig i första akten blott för att störa de nöjen, som Neptun hade tillagat för Thetis. Han kommer ganska mal à propos, och då han det märker, i stället för att be gudinnan om ursäkt, så regalerar han henne med dunder, blixt, åska, storm och ett slagregn» — i samma stil fortsätter kritiken av planen, som således svårligen kan härröra från kritikern själv. Denna plan är tämligen inkränglad, men å den andra sidan ganska typisk för tidens smak. Pelée, konung i Thessalien, älskar havsgudinnan Thetis, hon älskar honom tillbaka, men är föremål även för Neptuns och Jupiters kärlek, och en ytterligare komplikation uppstår därigenom, att havsnymfen Doris älskar Pelée och inbillar sig vara älskad av honom. Thetis tror Pelée vara otrogen, och en brytning uppstår. Då vidare den trogne Pelée djärves att inför Jupiter förklara sig vara övergudens rival, befaller denne furierna att smida honom liksom Prometheus fast vid en klippa. Neptun, som gripits av medlidande, befriar honom och för honom upp till Olympen, där Jupiter tvingas att giva vika och förena de älskande — Thetis har nämligen blivit övertygad om sitt misstag och om Pelées trohet. Thetis och Pelée.

Ehuru musiken skrevs av italienaren Uttini, kan Wellanders libretto närmast kännetecknas såsom en mytologisk fransk operabalett — den var ju blott en bearbetning av en dylik. Vi minnas Ehrensvärds program: att »förena det lysande av den franska operan med det intagande av den italienska», således att i musiken ansluta sig till italienarna och i balett och dekorationer till fransmännen. Den uppgiften fyller också Thetis och Pelée. I den första akten uppenbarar sig Neptun »med sin svit av tritoner och nereider, havsgudar och havsgudinnor», samt strax därefter Jupiter »omgiven av åskan och förebådad av blixten». Akten slutar därmed, att Neptun »kastar sig åter i havet med sin svit», under det att stormen bryter lös. I den andra akten förändras scenen på Jupiters befallning »till ett ställe för de olympiska spelen», vilka spel därefter anställas till Thetis' ära. Den tredje akten tilldrar sig i Ödets tempel och bör hava varit mycket imponerande med offer, marscher o. s. v. I den fjärde akten nedstiger Jupiter från himlen under tordön och blixt, furierna komma, scenen »förändras till en gruvlig enslighet», i vilken furierna först uppföra en balett och sedan kasta eld från sina facklor på Pelée samt smida honom fast vid klippan. Den sista akten

Digitized by Google

spelar i själva Olympen. Wellanders opera bjöd således, såsom härav framgår, i rikt mått på den ögonfägnad, som Ehrensvärd ansåg en god opera böra giva. Om någon karaktärsteckning kan man naturligtvis ej tala, men onekligen har Wellanders stycke ganska mycket av 1700-talets grace. Det rymmer — skriver Levertin — »en verklig fond av ungdomlig poesi. Den gamla gudasagans figurer ha fått det leende och ömma livet i en Bouchersk panneau.» Versen når visserligen icke upp till de senare gustavianernas formfulländning, den borgerlige rådmannens snusförnuft kommer då och då fram, men vill man göra Wellander rättvisa, bör man jämföra honom icke med efterföljarna utan med föregångarna, och versen är stundom både mjuk och vacker, vida överlägsen den, som möter oss i frihetstidens dramer. Själv yttrar sig Wellander mycket blygsamt om sitt försök: »Lyckligare snillen, som äga mera eld och styrka, skola hädanefter med mera framgång visa sig på detta fält. Blive deras gång så säker och jämn, som min varit oviss och vacklande.»

Mytologiska operor.

Thetis och Pelée angav tonen för den svenska operan under den närmast följande tiden. Den blev en mytologisk opera med ett starkt féeriinslag; så voro de samma år uppförda Acis och Galathea samt Orpheus och Euridice, så voro Manderströms 1774 uppförda översättning av Laujons Silvie samt Adlerbeths i Birger Jarl inlagda operabalett Eglé, likaså hans 1775 uppförda Neptun och Amphitrite, hans Procris och Cephal (1778) samt Amphion (1778), vidare Flintbergs Adonis (1776) och av namnen att döma även Hallmans aldrig uppförda Hero och Leander samt Echo och Narcissus, båda antagligen skrivna 1775, men nu förlorade; endast det förra stycket är känt genom några fragmentariska utdrag i en Göteborgstidning, vilka likväl visa Hallman från en helt annan sida än den, som är oss känd genom hans övriga författarskap. Till samma grupp hör också Kellgrens förut omtalade Proserpine. Oxenstierna hade redan i Wien börjat med en dylik opera, Le temple de Vénus, av vilken likväl blott det på franska skrivna utkastet finnes kvar. Efter sin ankomst till Stockholm nödgades han, såsom vi minnas, att skriva prologer och divertissementer för hovets fester, och han författade även en opera, Alexander och Apelles, som *upplästes* vid hovet, men som aldrig blev tonsatt och uppförd. Ämnet — en bekant anekdot, huru Alexander avstår den kvinna, han älskar, åt målaren Apelles — var dock ej mytologiskt. En annan ej heller mytologisk opera var Zibets Aline, drottning i Golconda, en bearbetning av en fransk saga. Men även i denna lades huvudvikten på dekorationerna och de exotiska kostymerna, och skillnaden mellan Aline och den mytologiska operan var således ej stor. Mytologisk var däremot den opera, med vilken Gustav III tänkte inviga det nya operahuset eller Æneas i Carthago. Även här torde det vara ovisst, om man kan tillskriva honom den i detta fall tvivelaktiga äran av planen. Av konungens hand finnas endast två obetydliga fragment av en dylik, och det förefaller därför sannolikast, att han i huvudsak hänvisat Kellgren till Le Franc de Pompignans 1734 uppförda tragedi Didon, som Kellgren mycket troget följer. Det var tydligen på kunglig befallning, som Kellgren åtog sig arbetet, ty — för att citera Levertin — Kellgren skulle

Digitized by Google

svårligen av egen drift hava parafraserat »en medelmåttig fransk dussinskribent, om ej det skett ex officio». Såsom vi minnas förföljdes stycket av en genomgående otur och blev icke uppfört under Kellgrens och Gustav III:s livstid. För ingendera är operan karakteristisk.

I stället invigdes det nya operahuset 1782 med Adlerbeths opera Cora och Alonzo, vartill Naumann skrivit musiken, och här möta vi en i viss mån ny typ. Cora och Alonzo var nämligen icke en mytologisk operabalett, utan en »lyrisk tragedi» av samma art som Metastasios och Quinaults operatexter, Kellgrens samtidiga Æneas i Carthago och Lidners också samtidiga Medea, som visserligen voro mytologiska, men ej baletter. Här däremot hade ämnet lånats från en episod i Marmontels vid denna tid ytterst populära roman Les Incas, och händelsen spelar i Peru, varigenom författaren fick tillfälle att utveckla den teatraliska prakt, som samtiden ville finna i en opera — man fick skåda Solens tempel, en helig dans av präster och prästinnor, en strid mellan spanjorer och infödingar, en jordbävning m. m. Sedan hjälten och hjältinnan blivit lyckligt förenade, slutar det hela med en balett. Konung Ataliba dekreterar nämligen: »Gå, folk, med sång och dans att glädjen offer bära» — vi känna här igen huvudtemat i fru Lenngrens bekanta operaparodi. Men huvudvikten ligger nu på tendensen. Cora och Alonzo är nämligen en upplysningsopera, som företer en viss likhet med Voltaires Alzire. Alonzo är spanjor, men vill ej betrakta spanjorerna som landsmän, »då de med våld och rån och blod befläcka sig». Själv är han kristen, men »en landsman utan dygd, en kristen utan seder har förverkat brödrarätt». Han älskar Cora, som mot sin vilja skall vigas till prästinna i Solens tempel och såsom sådan lova evig kyskhet, och här har Marmontel inlagt en polemik mot katolicismens klosterväsen. Ett evigt ok — heter det i slutet — må ej besvära Solens prästinnor: »må deras fria håg det enda bandet bli». Incasfolket håller emellertid på sina gamla, trånga religiösa föreställningar, och den brottsliga prästinnan Cora skall straffas med att levande begravas. Men så sjunger Alonzo en aria, fylld av upplysningens tolerans, och vinner därmed hela folkets anslutning till sin fördragsamhetslära: Cora och Alonzo.

Vise konung, lär att skilja
En gudomlig helig vilja
Från vidskepplighetens skri.
När den ena mildhet föder,
Mänskligheten sårad blöder
I den andras slaveri.
När den Gud, som livet giver,
Själv åt hjärtat ömhet lär,
Männ' en drift fördömlig bliver,
Som hans godhets avbild är?

Digitized by Google

Gustaf Wasa.

Genom denna upplysningstendens hade operan dock fått ett innehåll. De, som i detta avseende fulländade den svenska operan, voro Gustav III och Kellgren. De gjorde det med Gustaf Wasa. Det är möjligt, att det första utkastet härrör från abbe Michelessi, och att meningen från början var, att domprosten Fant sedan skulle utföra det; detta är Nordins uppgift, och han tillägger: »Han (Fant) skrev ock en hel akt, den jag 1773 hörde honom i Uppsala uppläsa. Fant lärer sedan ej skrivit vidare i detta ämne. Vad konungen nyttjat eller förkastat av Michelessis plan, vet jag inte, men för första akten finner jag henne i det närmaste lika med den, Fant följde.» Varken Michelessis plan eller Fants bearbetning är emellertid känd annat än genom denna notis, och uppgiften kan således ej kontrolleras. Av Gustav III:s hand ha vi däremot flera utkast till operan, och planen synes mig så starkt färgad av konungens personlighet, att förtjänsterna — och felen — i denna avgjort böra tillskrivas honom. Mera tvivelaktigt förefaller det, huruvida man bör betrakta den i Gustav III:s skrifter utgivna svenska prosatexten såsom konungens egen. Levertin anser det, men för min del är jag mera böjd att ansluta mig till Warburgs uppfattning, att denna text är en av Oxenstierna företagen överarbetning av konungens franska utkast: »översättaren har sedan i sin prosa inlagt bekanta Kellgrenska vändningar, ord och uttryck.» Enligt denna mening blir Kellgrens andel mera betydande än enligt Levertins. När konungen nedskrivit sin plan, vet man ej, men 1782 eller förut hade han lämnat den åt Kellgren, och denne hade 1782 två akter färdiga. Genom åtskilliga hinder fördröjdes emellertid den första representationen ända till den 19 januari 1786, då operan gavs med en fullkomligt stormande framgång.

Någon historisk lokalfärg kan man naturligtvis ej vänta, ty kravet på en dylik framträder ju först med romantiken. Även historiens fakta äro tämligen fritt behandlade, ehuru några för dåtidens publik sårande anakronismer icke förekomma. Den konflikt, på vilken handlingen vilar, är den franska tragediens. Då operan börjar, befinner sig Gustav Vasas mor i fångenskap hos Christiern, och även Christina Gyllenstiernas son, den unge Sture, blir tyrannens fånge. Samtidigt kommer underrättelsen om Gustav Vasas uppror. Christiern smider nu en djävulsk plan. Till Gustav Vasa sänder han ett bud, att om denne ej nedlägger vapen, skall hans mor avrättas, och till budbärare använder han Christina Gyllenstierna. Skulle hon vägra, hotar tyrannen att mörda hennes späde son. Här hava vi således en dubbel konflikt i Corneilles och Crébillons stil. Gustav Vasa ställes i valet mellan sonens och fosterlandsvännens plikt, Christina Gyllenstierna i valet mellan moderskärleken och patriotismen. Men både Gustav Vasa och Christina äro fyllda av de Corneilleska hjältarnas starka pliktkänsla, och de gå därför segrande ur striden. Ehuru Christina förutser, att detta råd kan kosta henne sonens liv, uppmanar hon Gustav Vasa att *icke* giva vika, och efter en hård själskamp beslutar Gustav att offra modern för fäderneslandet. Konflikten löses till sist dock lyckligt genom Norrbys ingripande. Men

Digitized by Google

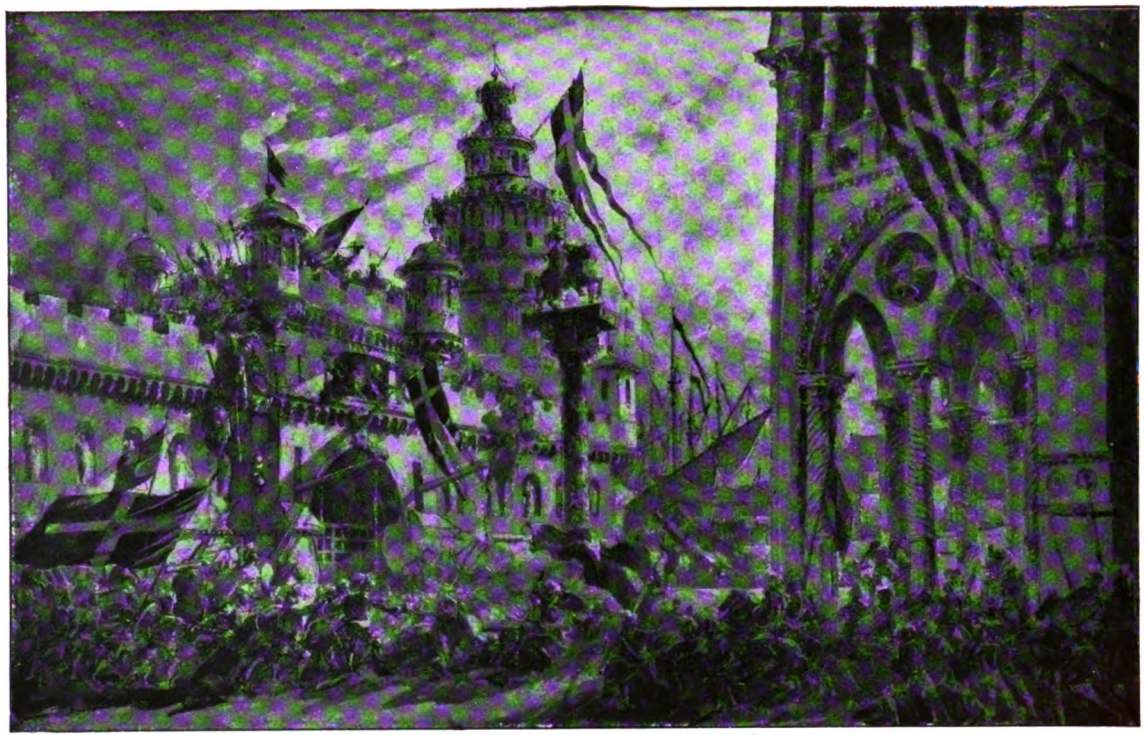

Gustaf Vasa.

Scen ur tredje akten. Akvarell av L. Desprez. Nationalmuseum.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

även han ställes inför en liknande pliktkollision. Han är en typ för ridderligheten, något av en nordisk Cid, och denna ridderlighet har — karakteristiskt för Gustav III — en starkt rojalistisk och legitimistisk färg. I allt lyder Norrby sin konung — intill en gräns, över vilken han vägrar att gå. Då Christiern befaller honom att döda Gustav Vasas mor, svarar han:

Nej, Christiern, denna plikt är icke gjord för mig.
Jag är soldat och kan ej bödel vara.
Jag lyda lärt, men lyda utan blygd.
Befall — jag skyndar glad i tusen dödars fara,
Mitt gods, mitt liv, mitt blod, du ingenting må spara,
Allt hör min konung till — mig tillhör blott min dygd!

Christiern kallar då på vakten för att fängsla den tredskande, vakten ryggar tillbaka inför den frejdade hövdingen, men Norrby går självvilligt fram och säger till vakten: »Gån, lyder eder kung.» Hans lojalitet är således lika oböjlig som hans hederskänsla. I det följande räddar han sin konung och lösgiver de fångna kvinnorna. Han är således en man av samma malm som Corneilles hjältar. Också i andra punkter erinrar Gustaf Wasa om Corneille. Dennes äldre dramer hade ju gått ut på ett förhärligande av den unga, starka franska statsmakten, och särskilt i Cinna hade han apoteoserat konungadömet; Cinna var också Gustav III:s älsklingsroll, och samma rojalism ligger bakom Gustaf Wasa. Men likheterna sträcka sig ännu längre. I motsats till den preciösa erotik, som möter oss hos Hôtel de Rambouillets författare, hade hos Corneille plikten städse segrat över kärleken, och han hade t. o. m. gått så långt, att han alldeles ville bannlysa erotiken ur tragedien: »tragediens värdighet fordrar något stort statsintresse eller någon mera ädel och manlig rörelse än kärleken, såsom ärelystnad eller hämnd, och den bör komma en att frukta större olyckor än förlusten av en älskarinna». Någon erotik förekommer heller icke i Gustaf Wasa, och allt rör sig här om ett »stort statsintresse», om Sveriges frihet. Men därigenom att Corneilles tragedier voro byggda på en skarpt tillspetsad pliktkollision, blevo hans gestalter ensidiga personifikationer av någon viss egenskap. Så är också fallet i Gustaf Wasa. Å ena sidan hava vi ridderlighetens båda representanter, Gustav Vasa och Norrby, den ene den ridderlige undersåten, den andre den ridderlige monarken, å den andra »boven» Christiern, som på det mest oförblommerade sätt framlägger sin ondska; han vill icke allenast kuva Sverige utan ock moraliskt korrumpera folket, han vill tvinga Christina Gyllenstierna till en låghet och befläcka Gustavs dygd,

Digitized by Google

»då jag hans svaga bröst förleder att trolöst bryta sina eder». Några nyanser ha karaktärerna icke.

Gustaf Wasa är således byggd som en fransk tragedi, ehuru såsom en tragedi, vilken anslutit sig till operans teknik. Rummets enhet iakttages alls icke, och scenen växlar även under samma akt. Och sin smak för baletter har Gustav III ej kunnat undertrycka. Då Christiern efter sin seger tagit plats på tronen, yttrar han till »danamännens käcka skara».

> Gån att med lekar, sång och dans
> Er sällhet och mitt lov på denna dag förklara.

Och så börjar baletten. Sista akten fylles av masstrider mellan svenska och danska trupper[1], dekorationerna äro operans, först ett fängelsevalv, »endast upplyst av en lampa, som sprider ett svagt och bedrövligt sken», så en präktig slottssal, i vilken baletten uppföres, därefter — i andra akten — Gustavs läger med utsikt över havet och staden. I den tredje sker också en scenväxling: Teatern förändras och föreställer hamnen vid Stockholm. På ena sidan ser man Slottet med tornet Tre kronor; på den andra S. Nicolai kyrka. I fonden visar sig havet och en del av Christierns flotta, färdig att lyfta ankar. Det är lätt att föreställa sig, huru dessa dekorationer skulle verka på en gustaviansk publik. Märkligast äro emellertid inskotten i de båda sista akterna, ty dessa har den för alla intryck så känslige konungen lånat från Letourneurs bearbetning av Shaksperes Richard III. Gustav lägger sig på sin fältbädd och somnar. Ur en sky nedstiger då Sveriges skyddsängel, och sedermera visa sig »under en ljuvlig musik de behagliga drömmarna uti lätta moln, dansa kring Gustav och beströ honom med rosor». I nästa akt har Christiern motsvarande syner: »de båda mördade Ribbingarnas skuggor», som äro »klädda i vita svepningar och blodiga om halsen», Sten Stures skugga, klädd i harnesk och purpurmantel samt skuggorna av de i Stockholms blodbad avrättade herrarna — som man märker är detta en ren kopia. Strax före det avgörande slaget vid Bosworth uppenbara sig de mördade offrens andar för tyrannen och för Richmond, vilka bägge sova i sina tält, samt förkunna död och undergång för den ene, seger för den andre.

[1] Statisterna kommenderades från gardet. Alla ville dock spela svenskar, inga agera danskar, vilket nationella tänkesätt — berättar Gjörwell — hos somliga, som skulle vara danskar, »gick så långt, att de efteråt gingo till vissa av sina kamrater under svenska fanan och sade: Bror, jag består dig en sup, om du vill gå i mitt ställe, då det åter till svenska strupens vanheder befanns, att några funno sig under detta villkor benägna att agera danskar».

Digitized by Google

Även stridstumultet i den sista akten av Gustaf Wasa erinrar om den sista akten i Richard III, och lånet röjer bäst den mottaglighet för intryck, som fanns hos den eljes så fransk-klassiske Gustav III, i detta fall beroende på det inslag av romantik, som, trots klassicismen, fanns i hans väsen.

Dekorationerna bidrogo utan tvivel mycket till operans exempellösa framgång, och denna visade, att Gustav III dömt rätt, då han ansåg, att operan var den form av drama, som lättast kunde vinna popularitet hos dåtidens publik, som ännu var för litet kultiverad att kunna njuta av Racines tragedier. Han befann sig här i samstämmighet med flera av 1700-talets tongivande estetiker. Dubos hade föredragit operan framför tragedien: i den hade man färg, mera liv och omväxling, och den tilltalade alla våra sinnen. Både praktiskt och teoretiskt stod således Gustav III:s personliga smak i samklang med tidens, och hans opera blev 1700-talets största teaterframgång. Men mycket, kanske mest, verkade dock den patriotism, av vilken dramat är fyllt och som var Gustav III:s egen — om man så vill litet teatralisk, men ridderlig och med ett stänk av romantik. Läsaren erinrar sig måhända det förtjusande brev, som grevinnan d'Egmont skrev till Gustav III och där hon skildrar en konung, sådan hon drömt sig en dylik — frihetsälskande, fylld av en svärmisk kärlek till fosterlandet, avgudad av sitt folk, en ädling i varje tum av sitt väsen. Sådan var ock den hjälte, Gustav III här skapat. Att lyriken, själva charmen i denna gestalt kommer fram — det var dock Kellgrens förtjänst och berodde på hans underbara verskonst. Här ha de således i bästa mening samverkat, och därigenom kommo de att skapa en svensk opera, som i viss mån var något nytt inom den dåtida europeiska litteraturen: en opera med ett nationellt ämne. Uppslaget hade Gustav III utan tvivel fått från de Belloy, från Le siège de Calais och Gaston et Bayard. Dessa dramer voro dock talpjäser, och Gustav III var, så vitt jag vet, den förste, som förvandlade detta nationellt-patriotiska drama till opera. I våra dagar bäres Gustaf Wasa till en del också upp av Naumanns musik, som på vissa ställen erinrar om Glucks. Även här torde Kellgren hava inverkat. Han var, såsom vi minnas, mycket musikalisk och hade en nästan modern uppfattning av operans karaktär. Han var liksom Gluck — och senare Wagner — mot de odramatiska arierna och höll på recitativen. Med anledning därav tyckes han hava fått utkämpa åtskilliga strider med Naumann. Varför — skrev han, medan han arbetade på texten — »skrika våra kompositörer beständigt mot recitativens längd? Det är likväl de, som äro intressantast för läsaren. Det är i dem, som styrkan och känslan

Digitized by Google

i synnerhet ligga; arierna äro sällan annat än en enda på hundra sidor omvänd, utänjd och försvagad tanke. — Men vad fråga våra kompositörer efter sammanhanget och intresset? De gissa ej, att en opera kan vara en tragedi, de förstå ej att sätta ett recitativ, ty de förstå ej att exprimera; de förstå endast att låta kvittra och drilla». Och så hänvisar han på Gluck: »Alceste och Iphigenierna hava rätt långa recitativer, men jag har ej hört den goda smaken klaga däröver; Gluck förstod att sätta musik för själen och hjärtat; hans medbröder stanna vid örat.» Att Gustaf Wasa fått så mycket av Glucks anda, berodde nog till en del på Kellgrens insats. Till intrycket bidrog väl också försöket att låta de handlande uppträda i kostymer, som ansågos vara historiska. Ty detta var då något nytt. Såsom man av Hillestrøms målningar ser, var Orpheus iklädd knäbyxor, Euridice bar släp och pudrad peruk, och såsom Clytemnestra (i Iphigénie i Auliden, 1778) uppträdde fru Olin i styvkjortel med en hårklädsel av plymer. I Paris hade emellertid en strävan efter en mera tidstrogen kostym gjort sig gällande, ehuru det egentliga genombrottet skedde först 1787 — således *efter* Gustaf Wasa — då Talma i Voltaires Brutus bar romersk toga. Gustav III var tydligen en vän av denna rörelse, särskilt efter sitt besök i Paris 1784, och hade redan förut i Helmfelt (1783) gjort ett försök med ett slags historisk kostym. Året därpå lät han spela Piccinis Atys i »antika» dräkter. Nyheten vann icke Fersens bifall. Om Helmfelt skrev han: »Dräkterna voro mycket vackra, men så gammal-

Elisabeth Olin som Clytemnestra.
Teckning i en av Kungl. Teaterns äldsta kostymböcker.

Digitized by Google

modiga, att de vanställde aktörerna och gåvo dem intet behag». Och om Atys: »Aktriserna voro klädda nästan som grekiska statyer och aktörerna likaledes. Baletterna voro så vanställda och utspökade, att man märkte varken grace eller taille. Med ett ord: publiken hade utvisslat pjäsen, om det ej varit för respekt mot konungen. Denna pjäs hade likväl haft stor framgång på franska operan i Paris, men hon blev bortskämd i Stockholm genom kostymerna.» I Gustaf Wasa sökte konungen att genomföra denna kostymtrohet, och därvid hade han Kellgren på sin sida.

Carl Stenborg och Elisabeth Olin i Orphée och Euridice på Bollhusteatern.
Oljemålning av P. Hilleström. Kungl. Teatern.

Gustaf Adolph och Ebba Brahe.

Med Gustaf Wasa hade den gustavianska operan nått höjdpunkten. Två år senare, i januari 1788, uppfördes en annan opera, också med nationellt ämne, Gustaf Adolph och Ebba Brahe, en av Kellgren gjord omarbetning av Gustav III:s förut spelade prosadrama. Musiken skrevs av abbé Vogler, men operan slog icke an, och man kan förstå detta. Kellgren var här tvungen att nästan i detalj följa konungens plan, och detta beroende tryckte ned honom. För själva operan finnes visserligen konungens plan kvar, blott vad andra akten beträffar, men i handlingens gång, i scenernas anordning och även i detaljer återger operan nästan slaviskt prosadramat. Någon god inspirationskälla var detta knappast. Levertin finner väl, »särskilt i Gustav Adolfs repliker, vändningar av verklig skönhet», men dessa torde vara mycket tunnsådda, och i regeln möter man ett rent avskyvärt bokspråk, som starkt skiljer sig från det vida ledigare, som konungen använder i Helmfelt och Frigga. Då Gustav Adolf underrättar Sparre om, att han tänker gifta bort Karl Filip med den danske konungens syster, sker detta med orden: »De la Gardies segrar ha berett för Karl Filip en tron och kungens i Danmarks syster går att den med honom dela. Kristian, fast kriget oss skiljer (jag måste det bekänna), har en ädel själ, han känner mitt hjärtas tillstånd och vill det ej tvinga, och jag, med

Digitized by Google

samma tänkesätt för honom, erkänner en grannlagenhet, som frälsar mig från den grymma skyldighet att uppoffra min lycka för freden.» Även själva planen är svag. För en poet hade det ju legat nära till hands att skildra en konflikt sådan som i Racines Bérénice, mellan kärleken och monarkens plikt. Någon dylik förekommer här icke. Genom ett förräderi av änkedrottningen blir Ebba Brahe bortgift, innan Gustav Adolf hunnit till Kalmar, hela förvecklingen beror på ett missförstånd, och först då konungen står inför ett fullbordat faktum, förklarar han sig vilja »leva för mitt land, för mitt folk, för det allt uppoffra. Uppfyllen himlens dom. Han har ej tillåtit min lycka, han har ej velat vår förening, på det att mitt hjärta, lämnat endast åt fäderneslandet, skulle vara det endast troget». Detta stycke skulle nu förvandlas till en opera. Men genast i första akten märker man, hur svår denna uppgift varit. Gustav Adolfs mor, som Levertin riktigt karakteriserat såsom den elaka sagodrottningen, avslöjar sin nedriga plan inför en *kör* av hovfruntimmer, som hon egendomligt nog valt till förtrogna. Och lika besynnerliga äro baletterna. De la Gardie har såsom segrare kommit till Kalmar med troféer samt fångna polacker och tatarer, får veta, att Ebba Brahe skall räcka honom sin hand, och i glädjen ger han fångarna fria. Därefter avslutas akten med en balett av soldater och — fångar. Hela operan mynnar ut i ett mycket omotiverat riddarspel, vid vilket änkedrottningen utdelar prisen. Stycket kan således knappt sägas vara vidare lyckat, men bäres upp av den andra akten, som spelar bland det trogna bondfolket på Öland, där konungen okänd uppträder och tillvinner sig allas hjärtan. Denna akt är, särskilt i operan, förtjusande, och det är här, som det patriotiska inslaget starkast kommer fram och kommer fram i en mera folklig form än i Gustaf Wasa. Men motivet är icke Gustav III:s eget, utan lånat från Collés Partie de chasse de Henri IV och hade för övrigt redan 1777 applicerats på Gustav Adolf i Ristells på Humlegårdsteatern givna Konung Gustaf Adolphs jagt. Och i likhet med Ljunggren måste jag hålla före, »att det är först genom Kellgrens vers nämnda akt blivit upplyft i den äkta poesiens sfär, fått sin rätta ideala prägel».

Operan Frigga.

Möjligen var det dessa brister, som gjorde, att stycket, trots teatereffekterna, ej slog an, och efter detta drog sig Kellgren tillbaka från medarbetarskapet med konungen, som nu i stället vände sig till Leopold. Dennes första uppdrag var att göra en opera av konungens skådespel Frigga. Försöket blev ej lyckligt. Leopolds versifiering — säger Levertin — »med sin livlösa diktion är vida tråkigare än Gustav III:s prosa, som lyckligt återspeglar rokokons sensuella behagsjukhet». Och vad ämnet beträffar, betecknar Frigga en tillbakagång från den nationella operan till den åtminstone halvt mytologiska.

Opéra Comique.

Vid sidan av den opera seria, som nu behandlats, fanns också en opéra comique, som uppträder under många former, såsom operett, såsom vaudeville, såsom parodi och såsom burlesk. Den stammade från Frankrike, från marknadsteatrarna vid Saint-Germain-des-Prés och Saint-Laurent, och i Sverige fick denna genre sitt hemvist såväl i Operahuset som i Stenborgs teater, operetten på den förra skådebanan, alla fyra arterna på den senare. De flesta stycken av denna art, som där uppfördes, voro översättningar från franskan, och den popularitet, de förvärvade, är mycket kännetecknande för den litterära smaken under den gustavianska tiden. Den,

Digitized by Google

som bröt vägen för rokokooperetten, var en då ännu nästan okänd vitter ung dam, mademoiselle Malmstedt, som sedan under namn av fru Lenngren skulle bliva en av vårt lands mest ryktbara författare. 1776, den 19 juni, debuterade hon på Bollhusteatern med en översättning av Marmontels Lucile, opéra comique, och härom skriver Ehrensvärd i sin dagbok: »Jag lät om aftonen ge för första gången ett nytt sorts svenskt spektakel, en opéra comique, översatt ifrån fransyskan av en M:lle Malmstedt, en teologie adjunkts dotter ifrån Uppsala. Pjäsen är Lucile av Marmontel och musiken av den berömde Grétry. Jag tyckte, att de stora operor om sommaren varken löna mödan att giva eller äro nöjsamma; man bör ha korta spektakler, som ej ta bort mycket av den lyckliga sommartiden. Sådana äro opéras comiques. Försöket lyckades. Aldrig har någon pjäs blivit så mottagen; det tyckes, som om man hellre ser människors äventyr än gudars.» Därmed hade opéra comique fått hemortsrätt på den svenska teatern, och den mytologiska operan hade fått en medtävlare. Det banbrytande stycket är dock i sig självt mindre betydande, snarast en comédie larmoyante med ömhet, dygd och översvallande ädla känslor, något i Diderots stil, och vida högre står Marmontels Zemire och Azor, som uppfördes 1778, också i en översättning av M:lle Malmstedt, vars vers här äger en grace, som förut var okänd på svensk scen. Denna pjäs — heter det i Stockholms-Posten — »har framför alla våra övriga operor vunnit allmänhetens tycke och lär näppeligen komma att spelas utan trängsel av spektatörer». Denna popularitet är karakteristisk och vittnar om den underströmning av romantik, som fanns hos upplysningstidevarvet. Zemire och Azor är nämligen ett sagospel och således en förelöpare till Fågel Blå och Lycksalighetens ö. Ämnet är, vad beträffar själva motivet, hämtat från en gammal fransk folksaga, La belle et la bête, och denna återges här med rokokons älskvärda fantasi. Genom ett trolleri föres Sander, en persisk köpman, till ett förhäxat slott. Där bryter han en blomma för att skänka sin dotter Zemire, men i detsamma uppenbarar sig slottets ägare, Azor, en hemsk gestalt, ett mellanting mellan människa och djur, och honom måste Sander lova, att han skall sända honom Zemire. På ett moln såsom vagn föres han tillbaka till sitt hem, och på samma underbara sätt förflyttas Zemire till Azors palats. Hon förfäras först av hans frånstötande yttre, men tjusas samtidigt av hans milda, behagliga stämma:

Ett språk, så milt och ömt,
En röst så täck, kan den med vildhet sig förena?
Nej, någon ilsken makt hans rätta skick förgömt
Och honom grymt till denna skepnad dömt.

Digitized by Google

Så småningom fäster hon sig vid honom, förblir under åtskilliga prövningar honom trogen, och tack vare hennes trofasthet återfår Azor till sist sin rätta gestalt såsom en skön yngling. Den fé, som förtrollat honom, uppenbarar sig då för dem och förklarar sitt handlingssätt:

Azor! Du ser, att med ett hjärta ömt och gott
Man utan fägring kan behaga.
Du på min hämnd ej mer bör klaga,
När du så lyckligt segra fått.

C. I. Hallman.
Gravyr av J. G. Ruckman efter F. U. Åberg.

Denna sagoromantik har ock ett inslag av komik. Sander har nämligen en tjänare, Ali, en av Arlequins många ättlingar, vars halvt burleska uppträdande i trollslottet ger oss en förkänsla av den sedan så populära »nyromantiska ironien», den burleska verkligheten kontra den ideala drömstämningen. Ett dylikt sagospel är ock M:lle Malmstedts nästa stycke: Arsène, féerie-comédie uti fyra acter, som uppfördes 1779. Originalet var av Favart och behandlar samma motiv som Moretos El desdén con el desdén, ehuru i folksagans form; huvudtanken känna vi igen från Per Svinaherde. Men här är det en välvillig fé, som botar den stolta Arsène från hennes härsklystnad och hårdhet.

Hallman.

När Carl Stenborg övertagit sin faders gamla teater, började även han att uppföra dylika opéras comiques, och redan på den gamle Petter Stenborgs tid hade Humlegårdsteatern kommit med en liknande nyhet: operaparodien, som också stammade från den franska marknadsteatern. Den, som på svensk scen först infört denna genre, var Carl Israel Hallman.[1] Han började 1775 med Casper och Dorothea, en »heroisk Djurgårdsbalett», som var en parodi på Acis och Galathea, och egendomligt nog hade denna parodi, trots sin drastiska komik, först uppförts såsom hovspektakel, innan stycket kom upp på Humlegårdsteatern. I våra dagar har naturligtvis ett dylikt stycke förlorat sin väsentliga aktualitet. Komiken låg ju i parodiens nära anslutning till förebilden, som den Hallmanska parodiens nutida läsare med lätt räknade undantag ej känna till. 1770-talets publik hade däremot hänförts av Neptuns aria i Acis och Galathea:

[1] En föregångare var Ehrensvärds i förra delen omtalade Lindgren och Cajsa, som dock aldrig uppförts.

Digitized by Google

Gustaf Mauritz Armfelt som Erik Johansson i Gustaf Adolfs ädelmod.
Oljemålning av P. Hilleström. Gripsholm.

Hedvig Ulrica de la Gardie som Märta Baner i Gustaf Adolfs ädelmod.
Oljemålning av P. Hilleström. Gripsholm.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

Dygden uti alla tider
Lika klara strålar sprider,
Fast av olycksmoln hon lider
Och blir sällan rätt belönt.
Men vad hon på jorden saknar
I odödligheten vaknar,
Utav äran dubbelt krönt.

Denna publik kunde därför skratta åt parodien, den aria, som Bacchus sjöng i Casper och Dorothea:

Brännvinsnäsan alla tider,
Lik rubinen, strålar sprider,
Stundom ock av blånad lider,
Och blir aldrig rätt belönt.
Posito: hon börjar jäsa,
Blir hon en odödlig näsa,
Med små andra näsor krönt.

Det värdefullaste för oss i stycket ligger i den bild, Hallman här ger av Djurgårdslivet, av Tyska Paradiset med dess krognymfer, dess publik av sjömän, gesäller och slödder, som dricka brännvin och dubbelöl och slåss, så att »bord och bänkar gå i kras». Möjligen var det detta, som Thorild avsåg, då han skrev, »att allt, som i Hallmans stycken är parodi eller eftergyckling, är gjort för vitterhetens tölpar, men allt, som är sann burlesk eller märkeliga öden och karaktärer ur den lägre världen, är mästerligt och av stort snille». Kvick är Hallman dock knappast, och ett konststycke, som han använder, är särskilt misslyckat. Han låter nämligen den tyske skomakargesällen Casper tala ett tysk-svenskt blandspråk, men utan tvivel har Warburg rätt däri, att denna rotvälska mindre erinrar om en tysk, som bryter på svenska, än om en svensk, som ej kan tyska. Roligt är det i varje fall ej att höra honom. 1770-talet hade likväl en annan mening, och Petter Stenborg gav Hallmans stycke kväll efter kväll för fulla hus. Sedan följde andra parodier: Skeppar Rolf (1778), Petis och Thelée (1779) och Donnerpamp (1782), den första en parodi på Birger Jarl och Mechtild, den andra på Thetis och Pelée, den tredje på Marmontels opera Roland, som 1781 spelats på Bollhusteatern. Men därjämte uppfördes på Humlegårdsteatern några andra stycken av Hallman, vilka icke äro parodier, utan självständiga burlesker: Finkel eller det underjordiska bränvins-bränneriet (1776), som året därpå tillökades med en prolog: Finkels parentationsakt, varjämte Hallman till Skeppar Rolf skrev en epilog, Bousaronerne, som var så rå, att den av polisen förbjöds, ehuru förbudet efter någon tid upphävdes. Det är erotikens finkel, säger Warburg, som här serveras, och lika vedervärdig synes mig den egentliga brännvinspjäsen vara. Att samtiden kunde finna en dylik djurisk brännvinstörst komisk, röjer bäst den låga bildningsgraden hos den gustavianska medelklassen. Det är frihetstiden, som här lever kvar, t. o. m. den karolinska tiden, och på flera ställen har Hallman alldeles tydligt plagierat Holmström.

Tillfälle gör tjufven.

Hallman var likväl ett stycke poet, ehuru hans bästa alster genom en egendomlig ironi kommit att gå till eftervärlden under en annans namn. Jag avser den bekanta lilla täcka vaudevillen Tillfälle gör tjufven. Den uppfördes första gången den 8 april 1783 vid en hovfest på Ulriksdals teater, och Armfelt

Digitized by Google

framträdde då med anspråk på författaräran. Emellertid var det snart inom hovkretsarna en offentlig hemlighet, att den sannskyldige var icke Armfelt, utan Hallman. I sin dagbok för april skriver nämligen hertiginnan Charlotte: »Armfelt uppgavs såsom författare till den sistnämnda pjäsen, ehuru det är allmänt bekant, att den är skriven av en viss Hallman, som fått bra betalt för att hemlighålla, att den var av honom, men som det alltid är omöjligt att hålla sådant tyst, blev bedrägeriet snart känt». Samma uppgift återkommer även hos andra sagesmän, och samma år (1783), som Armfelt för privat utdelning lät trycka en upplaga av pjäsen, sålde *Hallman* förlagsrätten till den åt boktryckaren Nordström. Officiellt fick Armfelt likväl gälla såsom författare, ända till dess att Hammarsköld 1819 vindicerade denna åt Hallman, och denna mening blev även gällande till 1867, då Böttiger framlade en följd av skäl, som enligt Ljunggren avgörande bevisade Armfelts rätt. Dessa skäl äro emellertid, såsom Warburg och särskilt Eichhorn visat, föga hållbara, och det viktigaste — stilolikheten mellan Tillfälle gör tjufven samt Hallmans parodier och burlesker — vederlägges av Hallmans Hero och Leander, som Böttiger och Ljunggren ej synas hava känt till. Att vaudevillen författats av Hallman, torde således ej kunna bestridas. Men därav följer icke, att Armfelt saknat all del däri. Ett litterärt medarbetarskap mellan en hög herre, som givit vissa uppslag till en pjäs, och en fattig poet, som fått utarbeta dem, var ju under denna tid ganska vanligt. Vi minnas, att Creutz lät Lidner skriva Rustan och Mirza, och vi hava nyss sett, huru Gustav III använde Wellander, Gyllenborg, Kellgren och Leopold. Att Armfelt följt det höga exemplet, är därför ganska rimligt, och den avslutningsstrof i stycket, i vilken Armfelt gör anspråk på författaräran, säger i själva verket ej mera, än att han givit *ämnet* till vaudevillen:

NASENBLOM

Titelplansch till C. I. Hallman, Finkel eller det underjordiska bränvins-bränneriet. 1776.

Om vår pjäs den lyckan hunnit
Att en stund förnöja er,
Vi vårt föremål då vunnit
Och kritiken frihet ger.
Roligt är att *ämnen giva*,
Ljuset öks av flera bloss:
Gör som vi! Begynn att skriva!
Det skall alltid fägna oss.

En anteckning av Rydqvist går i samma riktning: »Hjortsberg uppgiver, att Armfelt i själva verket utkastat planen till stycket, men att Hallman utfört det, vilket senare Hjortsberg kan så mycket hellre besanna, som han sett Hallman arbeta därpå.»

Planen är ganska täck. Nämndemansänkan Marjo, som ej vill erkänna, att hon ej längre är ung, vill gifta sig med klockaren,

Digitized by Google

ehuru hon har en dotter Ingrid, som redan är giftasvuxen och älskar drängen Pelle. Då Marjo går till ett bröllop, låser hon in Ingrid, men Pelle kommer och hjälper henne ut genom fönstret. När sedan brudskaran kommer från kyrkan, springer Ingrid in i ett marknadsstånd för att gömma sig, ägaren märker, att dörren är öppen och låser den, och nu uppstå åtskilliga förvecklingar, som dock lyckligt lösas. Marjo får sin klockare och Ingrid sin Pelle. Utkastet till denna plan kan ju mycket väl härröra från Armfelt, ehuru även Hallman kan hava hittat på den. Men den utförda pjäsen är alldeles säkert skriven av Hallman, som här givit sin bästa och älskvärdaste folklivsskildring, denna gång i rokokotidens stil utan den naturalism, som kommer fram i parodierna. Och han har här skapat vår första svenska vaudeville, ty någon fransk förebild är icke känd. Det hela är ett sångspel utan tal eller recitativ, melodierna äro i de flesta fall från franska airer, ett par gånger även från Bellman och svenska folkvisor, och det hela har därför fått över sig något av rokoko-menuettens charme.

Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors.

Envallsson.

Tillfälle gör tjufven är den första svenska originalvaudevillen, »den första pjäs, som — för att citera förordet — i Sverige blivit skriven i denna smak». Men i svensk översättning hade redan förut några franska vaudeviller uppförts hos Stenborg. Banbrytaren var här Carl Envallsson, som 1781 började arbeta för teatrarna i Humlegården och på Eriksberg. Där debuterade han med Tunnbindaren, en opéra comique av Audinot. Stycket är på prosa med en mängd inlagda sångstycken, innehållet är föga originellt, men fyllt av rokokotidens grace, och genren blev nu hastigt ytterst populär. Under året uppfördes ej mindre än fem av Envallssons stycken; sedan fortsatte han med den ena pjäsen efter den andra ända till 1799. Någon egentlig originalitet ägde han icke; de flesta av hans stycken äro översättningar av franska original, de andra mera fria bearbetningar. Hans bästa egenskaper — säger Warburg — äro en ledig dialog och en högst ovanlig förmåga att lämpa

Digitized by Google

orden efter musikens krav; »hans kupletter äga i vår dramatiska litteratur knappt sin like före Blanche». Sin största framgång skördade han med Slåtterölet eller Kronfogdarne, som uppfördes 1787. Stycket är helt igenom ett sångspel, och någon prosa förekommer ej. Själva uppränningen har Envallsson fått från en fransk enaktare av Piis och Barré, Les vendanges ou les deux baillis, men förebilden har han behandlat mycket fritt och givit det hela en verkligt svensk prägel, dock utan något av den realism, som möter oss hos Hallman, ty samtidigt med det att han nationaliserat förebilden, har han bibehållit dess franska rokokokaraktär. Det är icke verklighetens svenska bondfolk, som här uppträder, utan vaudevillens, som ej alldeles förlorat frändskapen med idyllens herdar:

Ack, hur lyckan trivs att bo
I våra bygder
Vid menlös ro
Bland idoghet och dygder!
Ära, vänskap, frid och tro
I våra hyddor finnas gro.
Oss jorden är tacksam och himlen är blid...
Så flyter i oskuld och nöjen vår tid.

Det är just detta, som gör det lilla sångspelet så äkta gustavianskt. Även då man blott *läser* stycket, tycker man sig höra de på samma gång sprittande glada och sirliga franska melodierna från 1700-talet — desamma vi känna från Bellmans dikter — och komiken är både rolig och behärskad, slår aldrig över. Handlingen är mycket enkel. Två pösande kronofogdar uppträda såsom friare till den vackra Lovisa, och bland bönder äro kronofogdar mäktiga män. Men man överlistar dem. Den ene supes dödfull, den andre hissas upp i en gunga, och inför skandalen måste de giva vika. Bägge äro verkligen roliga, även för vår tid, och flera av deras yttranden ha blivit bevingade ord: »När jag dricker — är det rätt» och »Det är ej nog att vara hängd, man bör ock hövlig vara». Men så har också Slåtterölet givits mer än 300 gånger. I samma stil voro andra av Envallssons bearbetningar: Colin och Babet, Sorgen för glädjen går (Bobis bröllop), och trots sin brist på originalitet och djup är Envallsson en av den gustavianska tidens mest älskvärda samt även mest tidstypiska författare.

Tragedien. Från musikdramat vända vi oss till tidens tragedi. Såsom jag redan påpekat, behärskas denna av Voltaire, vars flesta stycken framfördes av den franska truppen. Några blevo även översatta och spelade på svenska, dock färre än man kunnat vänta: Zaïre 1773 av Ristell och året därpå av Sotberg, Gengis Chan 1777 av Flint-

Digitized by Google

berg, Alzire 1778 av I. af Darelli och 1784 av H. Bergeström, Olympie 1792 av Kellgren samt Mahomet 1806 av Valerius; därjämte uppfördes 1777 Ristells översättning av Mérope, som dock ej trycktes. Dessa översättningar visa likväl mycket litet för Voltaires popularitet, ty alla bildade kunde ju läsa dem på originalspråket, och före 1787 fanns ingen svensk skådebana för det högre skådespelet; någon starkare anledning att översätta dem förelåg således ej. Men återverkningarna av dem märkas i de få svenska tragedier, som skrevos under denna tid, först i Ristells Domald, som trycktes 1777 och fem år senare spelades på den lilla Eriksbergsteatern.

Lars Hjortsberg som Polycarpus i Kronfogdarne.
Färglagd gravyr av E. Chiewitz i Svenska teatergalleriet. 1826.

Ristells Domald.

Uppslaget till sitt stycke hade Ristell, såsom han själv uppgiver, fått från Dalins historia, som innehåller några ganska kuriösa uppgifter om den gamle sagokonungen. Enligt Dalin hade en kristen lärare i Syrien, Audæus, blivit landsförvisad och kommit till Sverige, där han »utan tvivel med Domalders tillåtelse begynte lägga grund till kapeller och kloster. Huru detta i en så vidskeplig tid kunde upptagas av skandinaverna, som voro så ömma om sin avgudadyrkan, är lätt att föreställa sig». Så inträffade svåra missväxtår, och detta tillskrev man den nya lära, som Audæus förkunnade. Han måste fly från Sverige, varefter han blev ihjälslagen på Fyen, och Domalder själv offrades av sveafolket åt de förbittrade gudarna. Ristell har så till vida ändrat Dalin, att han låter Arne (Audæus) vara svensk. Med anledning av sitt kristna nit hade han landsförvisats, men hemligen återkommit till sin fosterson Domald, som också är kristen, ehuru utan all fanatism. Hans kristendom är 1700-talets upplysta deism. Till Arnes lära har han omvänts genom dennes »dygd», han har sett honom ömma för mänsklighet, »för en okänds väl sin egen fördel glömma», och Arne har lärt honom, att alla människor äro bröder. Å den andra sidan har Ristell — försiktigt nog — gjort de svenska hedningarna till den religiösa fanatismens representanter. Det är mot denna fanatism, som dramat är riktat, och häri kan man spåra inslaget från Voltaire. I själva planen och karaktärsteckningen har Ristell däremot mycket nära an-

Digitized by Google

slutit sig till Corneilles Polyeucte, och från detta drama äro två av huvudpersonerna lånade, Angantyr och Ingärd, som alldeles motsvara Sévère och Pauline hos Corneille. Pauline har älskat Sévère, men tvingats att äkta Polyeucte, som blir en kristen fanatiker. Då hon åter träffar Sévère, förklarar hon, att hennes plikt ålägger henne att glömma denna kärlek, den ädelsinnade Sévère böjer sig icke blott för denna trohet, utan söker även att rädda Polyeucte. Alldeles samma situation och samma karaktärer återfinnas i Ristells drama. Domald och Polyeucte äro däremot varandra olika, och — om man frånser något så väsentligt som poesien i utförandet — är Domald en betydligt mera tilltalande gestalt än Corneilles hjälte, som i sitt trånga bigotteri är likgiltig för Paulines trofasta kärlek. Domald däremot är förälskad i Ingärd, misstänker, att hon ännu älskar Angantyr, och det är detta lidande, som kommer honom att önska sig döden. Hos Corneille slutar dramat med kristendomens apoteosering. Polyeucte dör som martyr, och inför hans lik blir Pauline kristen. Domald däremot dör icke såsom kristen martyr, han offrar sig dels för att rädda sin fosterfar Arne, dels av förtvivlan över sin makas förmenta otrohet, och Ingärd blir icke kristen.

Paykulls Domald.

I ett annat Domalddrama, av Gustaf von Paykull, kommer upplysningens filosofi starkare fram, och man märker här, att det är en mycket sadelfast medlem av Franciskanerorden, som fört pennan; två år senare följde hans förut omtalade inlägg i samma riktning, komedien Ordensvurmen. Paykulls Domald, som trycktes 1783, blev aldrig uppförd, möjligen beroende därpå, att Paykull efter Adlerbeths mönster i Iphigénie lät varje akt avslutas av körsånger, för vilka han troligen ej kunde finna någon kompositör. Någon egentlig intrig förekommer icke, och det hela är snarast en upplysningspredikan. Hungersnöden har sedan tre år rasat i Sverige, det fanatiska prästerskapet, uppeggat av den ärelystne och lömske Ottar, som vill bliva Domalds efterträdare, fordrar ett människooffer för att blidka gudarna. Upplysningsfilosofen Domald vill ej giva sitt tillstånd till en dylik vidskepelse och tror, att blott »förnuftets fackla» tändes, skall folket föras ut ur »denna virvelgång av klokt bedrägeri, som hundra prästers flock för våra mödrar ljugit». Själv står han över dessa fördomar, men är tolerant nog att erkänna, att han bland den gamla trons anhängare funnit mycken dygd, ty

> Är hjärtat endast gott, så skadar läran ringa.
> Må himlen skydda mig att någons tänksätt tvinga.
> — — — — — — — — — — — — — — —
> Med vilken tro som helst kan mänskan dygdig vara,
> Blott fanatismens ras sig därmed ej får para.

Mot denna fanatism kämpar emellertid den upplyste Domald förgäves och faller till sist själv ett offer för prästerskapets blinda trosnit. Ännu i dödsminuten är han likväl lika ädel:

> I präster, som i band ännu av vantro brinna
> Och vänta, till er död att jag befallning ger,
> Ni detta straff förtjänt — men jag förlåter er.
> Som ni jag hämndens Gud min dyrkan ej vill skänka.
> Men att ett irrat folk ej mer i villan sänka,
> Jag blott berövar er det vördnadsvärda kall,
> Som endast ni beklätt till eder konungs fall.
> Och Agne, du, min vän, må andra präster söka,
> Som blott predika frid och dygdens välde öka.

Digitized by Google

Så puerila dylika deklamationer än förefalla oss, är Paykulls Domald likväl den svenska tragedi, som mest är fylld av tidsandan. Gyllenborgs samma år (1783) uppförda Sune Jarl gör däremot snarast intryck av en skolkria. Den saknar allt idéinnehåll och är byggd på den som det förefaller inom den fransk-klassiska tragedien outslitliga konflikten mellan kärleken och fosterlandskärleken. Överhuvud äro den gustavianska tidens tragedier sorgligt livlösa och göra ett starkt intryck av att vara de sista alstren av en döende genre. Det förefaller, som om även publiken förlorat allt intresse för dem. Så skrev Ekeblad till sin hustru om Sune Jarl: »Cette éternelle tragédie, dont personne ne peut ni découvrir l'intrigue ni comprendre un mot». Det kan därför vara nog att nämna några av de mest kända namnen: Gyllenborgs Penelope (1791) samt Adlerbeths Ingiald Illråda och Kelonid; att närmare gå in på dem torde däremot vara överflödigt. De författare, som skrevo för teatern, voro likväl ganska många, ehuru deras arbeten i regeln blevo varken tryckta eller spelade. En av dem, som Gustav III satte mycket högt, var Wilhelm von Rosenheim, och efter vad Kellgren berättar kallade konungen honom den svenske Racine och Gyllenborg den svenske Corneille. Kellgren hade emellertid ej samma uppfattning: »Rosenheim håller på att översätta Bajazet för att svara mot sin pension av 100 rdr. Kunde man ej öka den till 200, mot det att han förbunde sig att alldeles intet skriva?» Av »den svenske Racines» många tragedier är blott en enda, Drottning Öda, tryckt (1816), och endast en, Frode (1789), blev uppförd. Senare tragedier.

Över mängden av gustavianska tragedier höjer sig blott en enda, Leopolds Oden, som uppfördes 1790 och till vars framgång nog de genomskinliga anspelningarna på Anjala-förbundet bidrogo. Denna framgång blev emellertid ganska kortvarig. Ehuru detta drama utan tvivel vida står över Adlerbeths och i synnerhet Gyllenborgs, har det för vår tid kanske sitt största intresse däri, att vi i denna tragedi, som dock ansågs såsom den gustavianska tidens förnämsta, så klart kunna iakttaga alla bristerna i upplysningstidens tragedi. Först språket. Detta står visserligen oerhört över Brynildas och visar, vilken betydande utveckling, som den poetiska diktionen inom tragedien genomgått under det halva århundrade, som ligger mellan den första och den — praktiskt taget — sista fransk-klassiska tragedien i Sverige. Men detta språk är alltjämt en tom, pompös retorik, som aldrig är naturlig, genom de konstlade omskrivningarna ej sällan svårbegriplig. Vidare är planen ytterst artificiell och — liksom ofta hos Voltaire — byggd på ständiga missförstånd. Karaktärerna äro konstruerade och skematiska. Och till sist saknar tragedien all tids- och lokalfärg. Det sista var fullkomligt medvetet. Bland ofullkomligheterna i denna tragedi — skriver Leopold i företalet — »väntar jag att finna räknad i synnerhet saknaden av en viss närmare lokal-målning» eller vad man tror höra till den sanna teckningen av dessa avlägsna tider och personer. Här hade ju varit tillfälle att införa en god del av Eddan och sagorna. Men sedan Leopolds Oden.

Digitized by Google

Leopold en stund gycklat med Muspelhem, Fenrisulven och Midgårdsormen, fortsätter han: »Dessa saker, om ock fordom förenade i verkligheten, låta ej lätteligen förena sig i målningen inför en tids ögon, som redan präglat det ena med sin beundran, det andra med sitt åtlöje», och Europas största mästare hava på detta sätt varken skildrat de äldsta greker eller de äldsta romare. Att härma seder och levnadsskick »hör efter mitt omdöme icke, utan med stora undantag, till tragedien. — — — Endast Shaksperes överdrivna beundrare hava förgudat detta påstådda naturenliga målningssätt, som är till en viss grad i vars och ens förmåga att härma, under det att Corneilles och Racines svårligen skall bliva möjligt att försöka med minsta framgång utan något slags övning och skicklighet». Skarpare kan den gamla tidens motsats mot den nya väl knappast formuleras.[1]

Leopold ansluter sig däremot troget till den franska upplysningstragedien; endast i ett fall bröt han mot reglerna, i det att Asmun dödar sig inför åskådarna. För övrigt är han fullt korrekt. Scenen är en enda, och handlingen utspelas inom de föreskrivna tjugofyra timmarna. Oden är i själva verket ett slags Mahomet. I motsats till Voltaires hjälte är han visserligen icke någon bov, utan en ädelsinnad vis, men också han är en bedragare, som bygger på folkets vantro:

Världen vill, att den, som styr, bedrar,
Och hopen har behov av under, som förblinda.
Ja, hopen vill bedras, men undrens tid är kort,
En strimmas ljus går opp, förblindelsen flyr bort,
Och människan står kvar, och guden finns ej mera!
Vi gör du, fega värld, likväl den konst så svår
Att genom ren förtjänst och sanningen regera?

De båda rivalerna i tragedien, Odens son Yngve och Pompé, påminna snarast om prinsarna i Madem. de Scudérys Le grand Cyrus, som går igen också hos Voltarie. I Orphelin de la Chine, som väl närmast föresvävat Leopold, har den mäktige mongolfursten Gengis Chan såsom landsflyktig i Kina förälskat sig i Idamé,

[1] Dock förekomma även i Oden några inslag av den förromantiska »goticism», som vi mött redan hos Gyllenborg och Oxenstierna. Ett stycke erinrar ganska starkt om Tegnérs Svea:

Själv minns han och gör rätt åt edra kända dygder,
Er sinneshöjd, ert mod, er kärlek för de bygder,
Där fädrens aska göms och deras enfald rår.
Han vet i levnadssätt, hur långt er stränghet går,
Att marken är hos er den bädd, varpå man vilar,
Att eder rikedom i rustningar och pilar,
I hjordar och i frukt och ej i guld bestar etc.

Digitized by Google

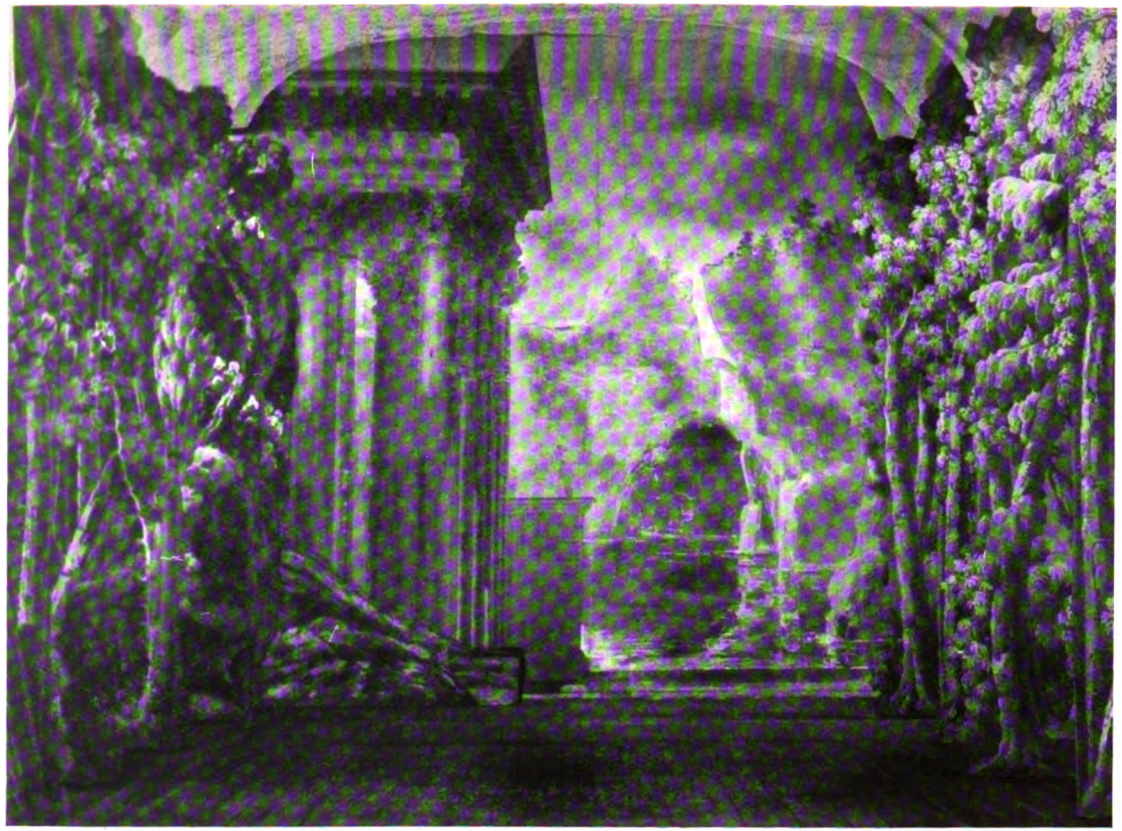

Uppsala hednatempel. Dekoration till Gustav III:s Frigga av L. Desprez.
Drottningholms teatermuseum.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

och då hans kärlek tillbakavisats, kastar han sig sedan över Kina för att med våld göra Idamé till sin maka. På samma sätt går det till i Leopolds tragedi. Pompé — såsom Leopold har förfranskat Pompejus' namn — är förälskad i Thilda, vilken han, också under en landsflykt, lärt känna, och för att vinna hennes hand tågar den romerske fältherren från Egypten upp till skyternas land i Asien: »På löftet om din hand längst från Egyptens stränder Pompé mot Skytien flög för spetsen av sin här». Kriget är således en kärleksaffär med en i vårt tycke något för stor apparat. Pompés rival, Yngve, låter också sitt handlingssätt bestämmas blott av kärleken till Thilda. Och båda, liksom Oden, äro chevalereska nästan till gränsen av blödsinthet. Pompé har förklädd vågat sig in i det skytiska lägret, blir upptäckt, men både Oden och Yngve låta honom oskadd draga sina färde. Pompé ger icke efter i storsinthet. Han har besegrat skyterna, tillfångatagit både Oden och Yngve, men gör den förre fri och avstår Thildas hand till den senare — i detta fall lika ädel som Gengis Chan. Tyvärr korsas dock hans ädla avsikt genom ett av de många misstag, på vilka tragedien är så rik: Thilda, som tror, att hon skall bliva Pompés brud, har nämligen några minuter förut burit hand på sitt eget liv, och så slutar det hela »tragiskt», tack vare personernas oförmåga att uppfatta situationer och karaktärer på det riktiga sättet.

Framgången lockade Leopold att nu kasta sig på dramatiskt författarskap, men av hans många påbörjade stycken blev blott ett utfört, Virginia, och detta blev först 1802 färdigt och tryckt.

Gustav III:s dramer.

En plats för sig intaga Gustav III:s dramer. För den verkliga tragedien hade konungen såsom författare icke sinne, vilket är påfallande, då man märker hans iver att få andra att skriva svenska tragedier. Snarast äro hans dramer komedier, ehuru de flesta stå på gränsen till det högre skådespelet, och vi behandla dem därför lämpligast i ett sammanhang och då närmast efter tragedierna.

Gustav III hade många förutsättningar för att bliva en betydande dramatiker, och i själva verket *är* han också den främste under den gustavianska tiden. Av naturen var han en poet med verklig lyrik i sitt väsen, och detta var kanske hans olycka såsom konung, ty både för honom själv och för landet hade det nog varit lyckligare, om han varit en jordbunden pliktmänniska som Karl XI med förmåga att se förhållandena, sådana som de verkligen voro och icke i ett halvt poetiskt skimmer. Vidare ägde han ett mycket utpräglat sinne för det dramatiska, för scenens krav och resurser — en förmåga, som alldeles saknades hos hans medtävlare inom det högre svenska skådespelet Gyllenborg, Adlerbeth och Leopold.

Digitized by Google

Och för det tredje ägde han ända sedan barndomen en storartad beläsenhet i Frankrikes dramatiska litteratur. För litteraturhistoriens forum har denna beläsenhet dock snarast skadat honom. Man har funnit franska förebilder för de flesta av hans dramer, t. o. m. för enstaka repliker i dessa, och man har därför varit böjd att anse honom blott såsom en osjälvständig imitatör, nästan en plagiator. Detta är dock att anlägga en modern måttstock på ett äldre drama, och Gustav III förfor knappt på annat sätt än Shakspere, Corneille och Molière före honom. Av långodset ägde han förmågan att göra något eget, och han bör därför ej dömas strängare än dessa mera berömda föregångare. Hans brist låg snarast på ett annat håll. Han var visserligen poet, men såsom sådan saknade han djup, han fäste sig framför allt vid det yttre, vid det, som »gjorde sig», och var framför allt den talangfulle regissören, som ibland förleddes till rena teatereffekter och som njöt nästan lika mycket av en »karusell» och ett divertissement som av ett verkligt drama. Men även här bör man i rättvisans intresse jämföra honom med samtidens dramatiska författare. Något psykologiskt drama, något, i vilket författaren på allvar trängt in i de handlandes karaktärer, fanns varken i 1700-talets franska eller dess engelska litteratur, och den tyska kände Gustav III ej till. Och likväl kan han, trots denna brist, sägas hava skapat ett i viss mån nytt drama.

För det första äro hans stycken på prosa. Närmast berodde detta väl därpå, att han icke kunde skriva vers, under det att han däremot i sina tal visar sig vara en för sin tid betydande prosaist. Men han hade möjligen också ett annat skäl. Efter vad det förefaller hade Gustav III i flera punkter tagit intryck av naturalisten Diderot. Denne hade upptagit de »modernes» åsikt om versens olämplighet, och sina egna dramer skrev han därför på prosa, emedan denna var det verkliga livets uttrycksmedel. Dessa dramer tillhörde, vad han kallade »le genre sérieux», som skulle utgöra ett mellanting mellan tragedi och komedi. Människan — säger han — är icke alltid förtvivlad och icke alltid glad. Det finnes därför något mitt emellan komedi och tragedi. Själv förstod han emellertid ej att tillämpa denna sats. Hans stycken sluta visserligen lyckligt, men de äro djupt patetiska och sakna all komik. Gustav III förstod saken bättre, och de komiska inslagen i hans allvarliga dramer äro kanske de bästa, ty han hade — vad man icke skulle kunna tro — mest sinne för komedien, t. o. m. för burlesken, och hans dramer äro därför kanske de enda före romantiken, i vilka författaren vågat upphäva den franska klassicitetens stränga skillnad mellan tragedi och komedi. Men i detta i viss mån naturalistiska drama förekommer ännu ett

Digitized by Google

inslag. Av de franska komedier, som i de flesta fall givit honom uppslagen, har han gjort nationella skådespel, fyllda av ett verkligt patriotiskt patos. Även här kan man ju säga, att han haft en fransk förebild, de Belloy. Men dennes patriotiska stycken äro dels på vers, dels utan ett spår av naturalism och komik. Gustav III:s historiska skådespel äro därför, så vitt jag vet, utan motsvarighet i den samtida litteraturen. Och samtidigt ge de oss honom själv, hans kungaideal, sådant som han förkroppsligat det i Gustav Adolf, den ridderlige, högsinnade monarken, vars kanske främsta dygd var hans förmåga att försona och förlåta.

Birger Jarl och Mechtild.

Emellertid är Gustav III ganska ojämn såsom författare, både med avseende på språkbehandlingen och planläggningen. Det första stycke av honom, som uppfördes, Birger Jarl och Mechtild, är nog hans aldra svagaste och har ej blivit bättre genom att klädas i Gyllenborgs och Adlerbeths stela och tråkiga vers. Det hela är mindre ett drama än ett festspel, en hyllning åt den lilla holsteinska prinsessa, som 1774 förmäldes med hertig Karl. Själva intrigen har konungen, såsom förut påpekats, lånat från ett svagt tillfällighetsstycke av Voltaire, La princesse de Navarre, och har blott givit det där skildrade kärleksparet svenska namn: Birger Jarl och hans drottning Mechtild, vilken liksom hertig Karls gemål var en holsteinsk prinsessa. Idéen att göra Birger Jarl till en smäktande, kärleksdrucken riddare, är emellertid rent grotesk; han förefaller snarast såsom en baletthjälte, intrigen är orimlig, och det hela verkar såsom ett mellanting mellan opera och balett. Efter detta stycke bör Gustav III således ej bedömas, och ej heller efter operorna Thetis och Pelée samt Æneas i Carthago, för vilka han blott givit vissa anvisningar.

Gustaf Adolphs ädelmod.

Såsom dramatisk författare började han egentligen först 1782, och för Förbättringssällskapet för svenska språket skrev han då på ett år ej mindre än fem dramer. Det först uppförda var Gustaf Adolphs ädelmod (först kallat Märta Banérs och Lars Sparres kärlekshandel). Själva intrigen är lånad från ett sällskapsspektakel av Voltaire, Charlot ou la comtesse de Givry, men — säger Levertin — av denna lösa improvisation, som ständigt låter en tänka på hastigt uppspikade tiljor och vacklande kulisser, har Gustav III gjort »ett verkligt enhetligt konstverk, och Hörningsholms minnestunga slottsluft giver det en historisk atmosfär». Handlingen är i korthet denna. Erik Sparres son Lars har strax efter födelsen blivit bortbytt med ammans son, Erik Johansson, för att på så sätt undgå Karl IX:s hat mot Sigismunds anhängare. De båda gossarna uppfostras, utan att man känner deras verkliga börd, på Hörningsholm

Digitized by Google

hos den gamla grevinnan Stenbock, som hyser den legitimistiska aristokratiens avoghet mot den unge konungen. Jag kan ej neka — säger hon — »att hans stora egenskaper gjort intryck på ett hjärta, som är vant att älska hjältar». Men — tillägger hon — »mellan vördnad och kärlek är det en stor skillnad; det är endast godhet och nåd, som kan uppväcka den senare». Trogen sina adelstraditioner vill hon gifta bort sin systerdotter, Märta Banér, med den förmente Lars Sparre, men Märta Banér älskar Erik Johansson och vill blott motvilligt foga sig efter mosterns önskan. Så kommer Gustav Adolf till slottet, de båda unga männens verkliga börd upptäckes, Gustav Adolf förenar de älskande, och samtidigt vinner han genom sitt ädelmod de familjer, som icke kunnat glömma Linköpings blodbad. Här hava vi således icke blott Gustav III:s konungaideal, utan vi få ock ett intryck av hans så livliga känsla för den svenska adeln. Den förmente Lars Sparre är en oförbätterlig bondtölp, under det att Erik Johansson är ridderlig, tapper och ädelsinnad — det medfödda adelskapet kan aldrig förneka sig. Detta röjer sig redan i språket. Den förre säger åt en tjänare att bära upp hans bössa. Tjänaren frågar, om den är laddad, ty han är rädd, att han i så fall kan skjuta ihjäl sig: »Det vore en stor olycka, om en svinhund som du sköt ihjäl sig! Man får hundra sådana igen!» Ett dylikt drastiskt uttryck i ett patetiskt drama under 1700-talet är något ganska anmärkningsvärt. Och i detta har konungen dessutom inkastat en rent komisk figur, hovmästaren, som han visserligen lånat från en komedi av Destouches, men som är både bra inkomponerad i stycket och verkligen rolig.

Helmfelt. Nästan ännu bättre är Helmfelt, till vilken man icke känner någon utländsk förebild, ty de, som man velat finna, förete endast några allmänna likheter. Som det förefaller bygger konungen här blott på en — alldeles ohistorisk — tradition om den berömde fältherren Helmfelt: att han i ungdomen begått ett brott samt rymt från sin fader och sin hustru. Dramat skildrar, huru han efter sjutton år återfinner dem och sin son. Skådespelet, som likaledes har en starkt patriotisk klang, men i motsats mot det förra saknar komiska scener, är närmast en comédie larmoyante och påminner också, såsom man påpekat, något om ett stycke, Mélanide, av den larmoyanta komediens skapare Nivelle de la Chaussée. Men även här har Gustav III förvandlat komedien till ett nationellt skådespel.

Frigga. Det tredje stycket, Frigga, är av ett helt annat skaplynne, en bland tidens älskvärdaste och graciösaste rokokokomedier, i vilken dock upplysningstidens religionshistoriska uppfattning röjes. Intrigen är i huvudsak lånad från ett stycke av Saint-Foix, Egérie, och Oden

Digitized by Google

motsvarar Saint-Foix' Numa Pompilius. Liksom denne begagnar han sig av folkets vidskepelse för att »befästa min ätt, min tron och stadga folkets heliga vördnad för min lärdom, som de tro, att jag har fått av de gudar, jag synes nalkas», och han har även lyckats »att blinda ett okunnigt folks ögon, redan vane att tro mina ord, att vörda mig som ett orakel». Religionen är således blott ett klokt prästbedrägeri. Men dylika satser äro endast biverk, och huvudvikten i den lilla enaktaren lägges på skildringen av Friggas psykologi. Det är en kvinnlig Cherubin, som Gustav III här skapat. Frigga är en jordisk kvinna, men tror sig själv vara gudinna och dyrkas såsom sådan av folket. Men — säger Odin — »Frigga är nu i de år, där hjärtat börjar tala, och talar det för hastigt, så farväl tanken på gudomligheten. Frigga känner sig då människa, och hela min konst är förgäves. Allt kommer därför an på, att hennes hjärta må tala, må brinna för den, som mitt intresse det fordrar, och det är min son endast, som kan vara därför borgen. Jag har också med all omsorg hindrat, att någon annan av mitt kön nalkats dessa boningar än han.» Planen lyckas. Frigga får se den unge mannen, och nu blir hon liksom förvandlad: »Jag är inte mer densamma. Det är som jag andades en ny luft, hela naturen synes mig mera glad, och denna park, där trumpenheten följde mig alltid, där den heliga tystnaden, som vördnaden för mig åtföljer, ej uppväckte hos mig annat än ledsnad, där finner jag nu tusen nya nöjen. Vad glädje, vad ömhet såg jag ej emellan tvenne duvor, jag fann sitta på en kvist i dessa träd! Vad deras sång var ljuvlig!» Fortsättningen är rent förtjusande. Då Frigga får höra, att Yngve av vördnad för gudinnan ej vågar nalkas henne, vill hon alls icke anses såsom något högre väsen, »men som en dödlig, som en vän». Och slutligen blir hon riktigt ond över att vara föremål för dyrkan: »Alltid rökverk! Alltid tillbedjare! Vad det är ledsamt!» Och »om det vore möjligt att överge odödligheten, så lämnade jag den gärna för att få Yngve». Lyckligtvis behöver hon ej välja: hon förblir gudinna, men tack vare ett av Oden anordnat orakel får hon likväl sin Yngve. Det vilar en fläkt av glad offenbachiad över det lilla stycket, men ännu mer av rokokons charme. Märkvärdigt nog slog det ej an. Oxenstierna — Disasagans författare, som dock borde ha haft sinne för denna nordiska rokoko — tyckte, att pjäsen var tråkig, och hertiginnan skrev, att den »ansågs naturligtvis utmärkt, därför att den var skriven av en kung; hade den varit av någon annan, skulle den helt visst betraktats såsom högst medelmåttig». Kanske att man kan vända om satsen: hade stycket författats av någon annan än en konung, hade bifallet nog blivit större.

Digitized by Google

Drottning Christina.

Det fjärde stycket var Gustaf Adolph och Ebba Brahe, om vilket jag redan talat, och det femte Drottning Christina. Båda beteckna en tillbakagång i Gustav III:s dramatiska författarskap. Drottning Christina finnes emellertid ej kvar i konungens egen avfattning, utan blott i Kellgrens versifierade omskrivning. Men planen är konventionell: »Kristina — säger Levertin — »blev en vanlig kärlekssjuk primadonna, som ville lyfta Magnus Gabriel De la Gardie upp på tronen vid sin sida, och först i resignationens ögonblick, då hon av Oxenstierna upplyses, att den, hon älskar, är hennes nära blodsförvant, får hon något av den heroiska kvinnans storhet, i det hon vill glömma sin enskilda lycka för fosterlandet». I september 1783 anträdde konungen sin italienska resa, och därmed avbröts årets så ivriga teaterkampanj. Efter återkomsten sysselsatte han sig med operan Gustaf Wasa, och sitt författarskap för talscenen återupptog han först efter invigningen av Ristells teater.

Siri Brahe.

I mars 1788 uppfördes där hans kanske bästa skådespel Siri Brahe. Uppslaget hade han egendomligt nog fått från ett drama, skrivet för en barnteater. En bland 1700-talets mest lästa författarinnor var madame de Genlis, som var guvernant för hertigens av Chartres barn. För dem författade hon åtskilliga pjäser, som hastigt vunno en stor popularitet, särskilt inom tidens flickpensioner. En bland dem var La curieuse, som hade till syfte att visa de unga flickorna, huru sorgliga följder nyfikenheten kunde medföra. Det där behandlade motivet tog Gustav III upp och förband det med ett annat med historisk bakgrund. Alldeles har han ej kunnat dölja den pedagogiska urkällan, ty stycket slutar mycket moraliskt med denna fabula docet: »Du, som genom din otidiga nyfikenhet varit snart orsaken till den största olycka, kom ihåg och glöm aldrig bort: att forska efter andras hemligheter är ett brott emot allmänna säkerheten, som bär sin hämnd med sig.» Han har även brandskattat en mängd andra stycken, men som vanligt har han lyckats att på ett förträffligt sätt sammansmälta långodset till en enhet. Ingenstädes anar man — säger Levertin — »att man har ett lappverk för sig, och ingenstädes ser man skarv eller sömmar». Huvudvikten i stycket ligger på den verkligt spännande handlingen, som nästan erinrar om Scribe och som bäst visar Gustav III:s rent dramatiska talang. Bakgrunden utgöres av kampen mellan Sigismund och Karl IX. Johan Gyllenstierna har sällat sig till den förre och har efter Stångebro slag nödgats fly till Polen. Före flykten har han emellertid i hemlighet gift sig med Siri Brahe och har, då stycket börjar, återkommit för att träffa sin maka. En gammal trotjänare, Stolpe, döljer honom i ett lönnvalv, men styckets bov, Tegel, kommer till slottet och upptäcker — tack vare ett par unga flickors nyfikenhet och lösmynthet — hans gömställe. Allt synes nu förlorat, då kronprinsen Gustav Adolf uppträder och genom sitt ädelsinne räddar situationen. Styckets förtjänster ligga, som sagt, i den spännande

Digitized by Google

handlingen: skall Johan Gyllenstierna bliva upptäckt eller icke? Även karaktärsteckningen är efter 1700-talets krav god. Tegel har verkligen ett motiv för sin ondska och sitt hat: faderns öde, alla de förödmjukelser, han själv fått lida, och han har en viss rätt att hata högadeln. De »ädla» gestalterna hava åtminstone samma naturtrohet som i Corneilles dramer. Erik Bielke, som älskar Siri Brahe och är trolovad med henne — han vet nämligen ej av hennes hemliga giftermål — blir, sedan han fått veta detta, hennes riddare, åt vilken hon vågar anförtro sig och som försvarar sin rival. Johan Gyllenstierna är den trogne legitimisten. Då Gustav Adolf skonat hans liv och givit honom full frihet att välja parti, blir han först övervältigad av den unge kronprinsens storsinne och vill svärja honom trohet, men stunden därpå åtrar han sig: »Nej, prins, ni är för stor, för ädelmodig att vilja missbruka den förtjusning, ni uppväcker, för att låta mig i ett ögonblick försaka tio års trofasthet. Sigismund är min konung. Gud har satt honom därtill. Blott döden kan giva mig en annan.» Och Gustav Adolf förklarar sig vörda denna trohet. Stycket mynnar således också här ut i Gustav Adolfs apoteos. Och karakteristiskt för Gustav III är, att det framför allt är konungens storsinne att kunna förlåta sina fiender, som slagit an på hans efterföljare.

Fyra komedier.

För stycket, liksom för de följande, fick Leopold till en början gälla såsom författare, och framgången lockade konungen att fortsätta med nya arbeten. Tidpunkten (1788—1790) för denna teaterkampanj var onekligen egendomligt vald, ty dessa så glada och spirituella stycken skrevos ju under den mest kritiska perioden av konungens liv, under det ryska kriget, då kronan vacklade på hans huvud, och detta visar kanske bäst det proteusartade i hans väsen. Äldst är Den ena för den andra, som uppfördes i maj 1788, nästan samtidigt med att mobiliseringsordern gavs till arméen och flottan. Stycket står på gränsen till en fransk fars, är ett uppsluppet skämt med en mycket ledig och naturlig dialog och en god planläggning, ehuru denna, såsom Levertin funnit, är sammansvetsad av två »hjärtligt tråkiga» pjäser, Savins La saintongeoise och Murphys Old maid. Mindre betydande är den nästa, Den bedragne bachan, som närmast verkar såsom en arlequinad och även är en efterbildning av Saint-Foix' Arlequin au sérail. Mera romantisk är den tredje: Alexis Michaelowitsch och Natalia Narischkin, i vilken Gustav III tagit upp en anekdot ur Peter den stores historia och förbundit denna med intrigen i en komedi av Saint-Foix, Le rival supposé. Under förklädnad och okänd har tsar Alexis vunnit den sköna Natalia Narischkins hjärta, och han vill nu pröva hennes trofasthet. Alla de förnäma damerna i riket kallas till hovet, för att tsaren bland dem skall utvälja sin gemål. En hovman, som utges såsom tsaren, friar till Natalia, men får korgen, och nu är Alexis viss om, att det är han själv, som är älskad. Mest framträdande i stycket äro de komiska rollerna, hovmannen Fedor och Natalias amma, och det till synes så harmlösa stycket har även en satirisk udd. Det skrevs 1789, då hovets damer gjorde sin stora fronde mot konungen, och denne har här svarat med att giva tre satiriska

Digitized by Google

porträtt av de mest tongivande, tydligen efter levande modell, ehuru det nu torde vara svårt att med visshet utpeka originalen. Måhända bidrog denna satir till styckets framgång hos den rojalistiska och antiaristokratiska publiken på Dramatiska teatern. En fortsättning i samma stil var det lilla tillfällighetsstycket Födelsedagen, som den 20 november 1790 gavs såsom festföreställning på operan för att avtacka Stockholms trogna borgerskap, som då slutade med sin militära vakthållning i huvudstaden. Såsom motbild mot det trohjärtade borgerskapet sättes här en högfärdig grevinna, i vilken Gustav III mycket igenkänligt — och denna gång föga ridderligt — porträtterat en bland sina kvinnliga fiender, grevinnan von Lantingshausen.

Den svartsjuke neapolitanaren.

Det sista av hans skådespel, Den svartsjuke neapolitanaren, skrevs antagligen kort innan han träffades av Anckarströms kula och uppfördes först året efter konungens död. Detta drama — det enda av Gustav III, som slutar tragiskt — är visserligen, estetiskt sett, bland hans svagaste, men litteraturhistoriskt är det intressant, då det visar oss hans oerhörda mottaglighet för olikartade intryck. Den svartsjuke neapolitanaren hör nämligen till »le genre sombre», den starkt förromantiska riktning, som i Frankrike hade sin främste representant i Baculard d'Arnaud, av vilken även Lidner, såsom vi minnas, varit påverkad. Redan sceneriet röjer, att man nu befinner sig i en annan atmosfär än den, i vilken Corneille och Racine varit hemma. Första akten spelar inför en eremits hydda. På bönstolen ligger en dödskalle och mitt emot står ett timglas. Den andra aktens dekoration är en sal i ett »götiskt» slott. Salen är prydd med gamla familjeporträtt i naturlig storlek, och på höger sida ser man en järndörr, som leder ner till det underjordiska valv, i vilket den sista akten försiggår. Dylika scenerier äro typiska för le genre sombre, och innehållet i sitt stycke har Gustav III också fått från två skräckdramer av Baculard d'Arnaud, vilka han kombinerat med varandra, med en novell av madame de Genlis och med en operett av Marsollier. De dramatiska effekterna erinra nästan om Victor Hugo, de äro både onaturliga och spännande, och dramat har — märkvärdigt nog — nästan samma spanska färgton över sig som Hernani; det vilar på spansk hederskänsla och spansk svartsjuka. Don Diego har av svartsjuka inspärrat sin maka i slottets fängelsevalv, men kan icke avtvinga henne en bekännelse om namnet på den man, hon älskar. Så förtror han sina kval åt eremiten Theotime. Denne är emellertid just den sökte, hans egen brorson, greven av Belmir, vilken, då hans älskade blivit bortgift med en annan, övergivit världen och blivit eremit. Don Diego och Theotime hava förut ej sett varandra, och detta förklarar en situation, som onekligen förefaller egendomlig. Efter en mängd spännande förvecklingar får Don Diego slutligen veta, att hans maka älskar honom och varit

Digitized by Google

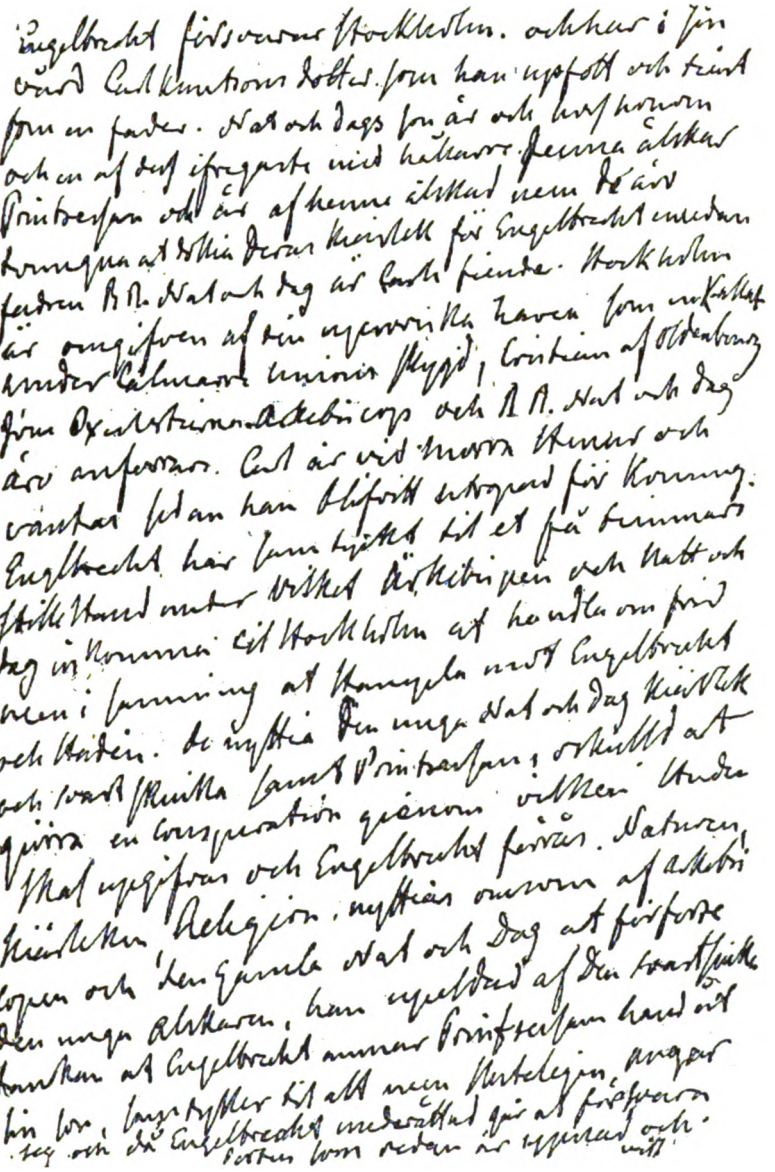

Utkast av Gustav III till Engelbrekt.
Kungl. Biblioteket. (T. 13.)

Digitized by Google

Digitized by Google

honom trogen, men han får veta det för sent. Han har redan tagit gift och dör: »Elvire ger till ett skri och kastar sig över hans kropp», Belmir lyfter handen mot himlen och ridån faller.

Gustav III, denne så hängivne beundrare av den fransk-klassiska tragedien, slutade således med att bana vägen för det romantiska dramat, och hans sista stycke har redan en viss likhet med Riddartornet. En föregångare hade han haft i Lidner, vars Erik XIV han då ännu ej kunde »goutera».

Wallenbergs Susanna.

Innan vi sluta den gustavianska tragediens historia återstår ett egendomligt drama, om vars plats i den litterära utvecklingen tvistats, nämligen Wallenbergs 1778 tryckta Susanna, som året därpå uppfördes på Humlegårdsteatern. Levertin, som dock blott i förbigående yttrat sig om stycket, ansåg, att Wallenbergs mening varit att skriva »en reguljär tragedi i den franska smaken», ehuru en folklig känsla bryter igenom den konventionella stilsträngheten och »gör Wallenbergs naiva skådespel om den kyska Susanna, de lystna gubbarna och den ärlige Jojakim till en troskyldig nordisk lovsång över den äktenskapliga trohetens helgd». Lamm däremot räknar Susanna till den borgerliga »dramen», och Mortensen, till vilken Warburg anslöt sig, ser häri »ett blanddrama, vilket uppvisar inflytanden icke blott från fransk tragedi (närmast från Voltaire) utan också från Köpmannen i London och Shakspere.» Att Wallenberg här åtminstone *velat* åstadkomma, icke en reguljär fransk tragedi, utan något nytt, framgår av företalet: »Ämnet, ehuru fullt av de vackraste tragiska belägenheter, är dock i vissa omständigheter så nära besläktat med det komiska, att därav icke gärna kunnat beredas annat än ett blandat slag eller det man kallar tragikomedi, en art av skådespel, som ofta och med framgång blivit försökt på främmande orter, mest under namn av drama, såsom ock detta kallas.» Härav framgår otvetydigt, att Wallenberg ville, att hans Susanna skulle betraktas såsom något mitt emellan tragedi och komedi. Det fanns två vägar att sammansmälta dessa. Den ena hade valts av engelsmän och spanjorer och var att i samma drama förena patetiska och komiska element. Den andra vägen var att från tragedien låna den patetiska handlingen och från komedien det lyckliga slutet. Denna väg hade valts av fransmännen. Redan före Diderot hade lustspelet upphört att vara roligt: så hos Destouches och Nivelle de la Chaussée, och med Diderot hade gränsen mellan tragedi och komedi utplånats. Den nya hybriden fick namnet »drame». Av Wallenbergs företal synes obestridligt, att han själv ville, att Susanna skulle betraktas såsom en »drame». Någon komik förekommer icke i stycket, inga komiska repliker, karaktärer eller

Digitized by Google

situationer, och det hela är djupt patetiskt och sentimentalt. Detta var just, vad Diderot fordrade av den nya blandform, han ville införa. Något fixt namn hade denna nykomling till en början icke. Man kallade dylika stycken än tragédies bourgeoises, än comédies sérieuses, men med Beaumarchais' Eugénie (1767) slog termen »drame» igenom, och ett skådespel av denna art vill Susanna tydligen vara. I olikhet mot de klassiska tragedierna sysselsatte sig dramen ej med heroer, konungar eller furstar, utan med personer ur det dagliga livet och behandlar konflikter inom detta. Så gör ock Wallenbergs Susanna. De handlande tillhöra visserligen den bibliska forntiden, men någon biblisk färgton vilar ej över dramat, och namnen frånsedda kunna Jojakim, Susanna, Hilkia och Hanna mycket väl vara »borgare» från samtiden. Vidare är stycket djupt patetiskt, sentimentalt och moraliskt — en huvudfordran på dramen. Men å den andra sidan avviker dock Susanna i flera punkter från den vanliga typen och har onekligen drag av den fransk-klassiska tragedien. Både Diderots stycken och Eugénie äro på prosa, Susanna däremot på vers. Det är sant, att alexandrinerna ej fyllas av samma pompösa retorik som Leopolds Oden och att Wallenberg även här tagit intryck av Diderots naturalism, som ju alldeles stämde med hans egen smak, men versen var dock ett medgivande åt den klassiska smaken. Vidare har han böjt sig för lagen om de tre enheterna. Tiden är blott ett dygn, och för att nå detta syfte har han uteslutit hela förhistorien. Då stycket börjar, befinner sig Susanna redan i fängelse, anklagad för äktenskapsbrott. Scenen är en enda: en sal, bakom vilken fängelset befinner sig.[1] Även i ett tredje fall kan man spåra Wallenbergs lydnad för reglerna. Ett mord fick icke ske på scenen, och om det måste ske, utfördes det bakom kulissen; så t. ex. i Voltaires Mahomet. På samma sätt dödas Joram: »De fäkta, Joram faller, i det han drar sig tillbaka av teatern.» Även dräkterna tyckes Wallenberg hava tänkt sig som den franska tragediens; den falske domaren Esra bär »värja» och Susanna föres bort av en »officer med vakt». Martin Lamm synes mig således hava rätt däri, att stycket väsentligen är en »drame», och Mortensen rätt däri, att det är en blandform och att Wallenberg vid teckningen av Jojakims karaktär verkligen tagit intryck från Shaksperes Othello.

Komedien. Kexél.

Från tragedien vända vi oss till komedien. Denna stod, såsom vi minnas, vid den gustavianska tidens början synnerligen lågt och

[1] Det är sant, att en scenförändring sker i slutet av femte akten, men denna avvikelse visar blott, att Wallenberg icke hela tiden är i stånd att bära den tvångströja, han tydligen velat pålägga sig.

Digitized by Google

hade ej annat hem än Petter Stenborgs folkteater. Även här kunna vi spåra en ganska betydande utveckling. Den första komedi, som skrevs under denna tid, var Gyllenborgs Det nya herrskapet (1773), som behandlar ståndshögfärden — således ett ämne, som fortfarande var i frihetstidens stil; stycket är ganska ledsamt och blev heller aldrig spelat. Den första uppförda komedien var Flintbergs Solen lyser för hela verlden, som skrevs såsom efterpjäs till Birger Jarl och Mechtild vid hovrepresentationen på rikssalen i januari 1774. Det är ett ganska obetydligt, starkt rojalistiskt tillfällighetsstycke, vars lediga dialog likväl betecknar ett icke ringa framsteg över frihetstidens dramatiska diktion. Den förste mera betydande komediförfattaren var Kexél, som 1776 debuterade på Humlegårdsteatern med Sterbhuskammereraren Mulpus eller Caffehuset i Stora Kyrkobrinken. Stycket är icke originellt, utan en fri bearbetning av J. B. Rousseaus Le café, men vikten ligger icke på den ytterst obetydliga intrigen utan på de typer och interiörer från samtidens Stockholm, som här skildras. I detta fall har Kexél föregångare i Argus och Berch samt en efterföljare i Blanche. Man behöver blott uppmärksamma sceneriet i Mulpus: »Teatern föreställer en sal med tvenne kamrar innanför. Vid ett bord spelas dam. Vid ett annat sitter magister Scribonius och skriver. I ett hörn sitter sekter Källargäst och sover. Kommissarien Ölbäck och Ehrenproject gå av och an på golvet, röka tobak och disputera.» Redan detta är en målande interiör från ett kaffehus i Stockholm, och så är även fortsättningen, som utmärker sig för en naturlig och ledig dialog. Stycket slog också an och stod länge på repertoaren, men egendomligt nog fortsatte icke Kexél hos Stenborg, utan återtog sin verksamhet som dramatiker, först då Ristells teater öppnats. För denna blev han en flitig författare och skrev Michel Wingler, Bergslagsfröken m. fl. pjäser. Mest bekant av dessa är Capitain Puff, som i likhet med hans andra stycken blott är en bearbetning

Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors.

Digitized by Google

av ett utländskt original, här Le babillard av de Boissy. Typen — den oförbätterlige pratmakaren — var publiken välbekant från Holberg, vars Mäster Gerdt Westphaler redan 1737 var översatt till svenska, och något särskilt nytt har Kexél ej kunnat lägga till, om man undantager några anspelningar på tidens mångordiga riksdagstalare.

Ordensvurmen.

I allmänhet inskränkte sig Humlegårdsteatern till översättning av franska komedier, av Molière, Regnard, Le Sage m. fl. Men även några svenska originalförfattare framträdde, av vilka Paykull är den viktigaste. Hans Ordensvurmen skulle, såsom vi minnas, i februari 1785 uppföras på Stenborgs teater, ehuru någon representation ej blev av. I det svenska dramats historia har Paykulls komedi en viss rangplats såsom det första svenska lustspel, som vågat göra ett inlägg i en kulturfråga och ej blott avsett att roa eller meddela några moraliska lärdomar. Någon efterföljare fick han dock knappast; den ende skulle i så fall vara skådespelaren Didrik Gabriel Björn, vars bearbetning Det oskyldiga bedrägeriet (1787) innehöll ett angrepp på den då populära animala magnetismen och därför kom att bliva ett moment i senscommunstriden.

Björn.

Stycket spelades på Dramatiska teatern, som nu blev komediens egentliga hemvist, där Gustav III:s, Kexéls, Holthusens, Ristells m. fl. lustspel uppfördes och naturligtvis framför allt översättningar från franskan. Björn var en bland de flitigaste översättarna och bearbetarna och delade sig opartiskt mellan bägge teatrarna. Han hade särskilt förälskat sig i dramen och har förtjänsten av att hava gjort den svenska publiken bekant med den då nya tyska dramatiken, tyvärr ej med den bästa. 1790 översatte han ett dylikt stycke, Grefven af Oldsbach, »drame uti 5 akter», av J. C. Brandes, och året därpå följde Kotzebues tårdrypande De okände eller Verldsförakt och ånger, varmed Björn på svensk scen introducerade en författare, som trots sin undermålighet kom att få en oerhörd betydelse för den tid, under vilken de unga romantiker uppväxte, som sedan efter genombrottet 1809 skulle framträda. Warburg har påpekat ett ställe i Skjöldebrands memoarer, som visar, huru starkt detta stycke grep samtiden. Han och fröken Rudenschöld hade åsett en representation av Verldsförakt och ånger: »Vid slutet av dramen förekom en oemotståndligt rörande scen, då barnen framföras att beveka den förolämpade mannen. Fröken Rudenschöld föll i gråt, och jag kunde ej avhålla mig från tårar; hon vände sig, såg det och klämde min hand med en djup suck, som röjde ett slags förtvivlan. Jag följde henne till vagnen och var djupt rörd. Följande dagen råkade jag henne på en cour hos änkedrottningen;

Digitized by Google

hon hade bemödat sig att dölja sin bedrövelse och sade till mig: tack för i går och tack för tårarna.» Året därpå, 1792, uppfördes på den *komiska* teatern det stycke, som givit det första upphovet till hela denna sentimentala dramatik, nämligen en bearbetning av Lillos Köpmannen från London. Björn förklarade stycket vara »varken original, imitation eller översättning», och däri hade han en viss rätt. Stycket är nämligen en bearbetning av en fransk bearbetning av Lillos bekanta borgerliga sorgespel. Detta hade slutat med huvudpersonens avrättning. I Björns Den förförde ynglingen, »drame i fem akter», ångrar sig hjälten i det avgörande ögonblicket, räddar sin farbror, omfamnas, gråter, får förlåtelse och blir gift med den ädla Sophie. På så sätt hade det borgerliga sorgespelet förvandlats till ett rörande lustspel eller en »drame».

A. F. Skjöldebrand.
Oljemålning av P. Krafft d. y. Ökna.
(Svenska porträttarkivet.)

Det gustavianska dramats facit.

Kasta vi nu en återblick på det gustavianska dramat, finna vi, att detta genomgått en högst betydande utveckling. Först med avseende på diktionen: Frihetstidens vulgarismer hade försvunnit, och både Wallenberg och Leopold skrevo, med olika avskuggningar, en god 1700-talsvers. Prosan hade blivit ledigare, kommit det naturliga samtalsspråket närmare. Men å den andra sidan hade den fransk-klassiska tragedi, som Dalin sökt införa, kommit för sent till Sverige för att där kunna få någon livskraft. Hit kom den först, då den i utlandet redan låg i dödsryckningarna. Men i Leopolds Oden hade man i alla fall fått en tragedi, som var ungefär lika god och lika dålig som en mängd franska från det slutande århundradet. Och vid sidan av denna ålderdomssvaga konstform hade de nya strömningarna gjort sig gällande, både hos Lidner och hos Gustav III. »Reglerna» hade förlorat sin trollmakt, sentimentaliteten hade be-

Digitized by Google

mäktigat sig dramat, både tragedien och komedien, och därmed hade ock karaktärerna blivit mindre abstrakta och mera sammansatta. Och till sist hör man, särskilt i Gustav III:s sista drama, preludierna till den följande romantiken.

Det eftergustavianska dramat.

Per Enbom.
Silhuett. Wadströmska samlingen. Finlands nationalmuseum. Helsingfors.

Det eftergustavianska dramat — under tiden mellan 1792 och 1809 — fullföljer särskilt dessa nya riktningar. Det är icke längre Voltaire, utan framför allt Kotzebue, som nu behärskar teatern, och han fick även en svensk efterföljare, som är mycket tidstypisk, nämligen Carl Johan Lindegren, som började sitt dramatiska författarskap 1795 med två stycken: Den blinde älskaren och Den försonade fadren. Om man frånser geniet, ha hans personlighet och hans levnadsbana en stor likhet med Lidners. Liksom denne saknade han all moralisk ryggrad, vanskötte de platser, han hade, var en ohjälplig drinkare och en trägen gäst på gäldstugan, där han också (1815) slutade sitt liv. Såsom författare var han icke utan talang, hade särskilt sinne för det dramatiska och träffade tydligen den samtida publikens smak, som tilltalades av den blandning av frivolitet och patetisk sentimentalitet, som är det utmärkande för Lindegrens författarskap. Lindegrens flesta hjältar — säger Ljunggren — hava en viss likhet med honom själv, »antingen hava de varit eller också äro de utsvävande, men, om än aldrig så djupt sjunkna, alltid hava de ett ömt, det är ett ofördärvat hjärta, och därigenom bliva de räddade och komma i besittning av den dyrkade, som lyckligtvis alltid är rik». Typisk för Lindegren är den karakteristik, som hjälten i hans första drama ger av sig själv: »Jag har sökt sällheten, som ett bi söker honungen, svävande från blomma till blomma. Jag har ledsnat att söka den förgäves. Jag är emellertid glad att från alla dessa utsvävningar hava hemfört ett rent och obefläckat hjärta.» Det är,

Digitized by Google

som man finner, den nya moralläran driven till dess spets. I Lindegrens kanske mest typiska drama, Lycksökaren (1810), är hjälten en herre, som lever på spel och bedrägerier och som vill reparera sina affärer med ett rikt gifte. Det lyckas, och den utkorade förklarar: »Stackars Wilhelm! Med alla dina fel, under alla dina utsvävningar, var likväl ditt hjärta aldrig brottsligt.» Snarare tyckes det vara nödvändigt för en man med ett ömt hjärta att föra ett utsvävande liv: »man kan lätt bli skälm genom ett för mycket gott hjärta». Man märker också, hur ett dylikt liv och en dylik karaktär nu fått något demoniskt lockande för tiden, och Lindegrens tirader erinra slående om dem, man möter i de tyska Sturm- und Drangdramerna. Så utropar hjälten i Lycksökaren: »Tystnen I känslor av dygd och heder, som ännu talen i mitt bröst! Ödet har beslutat, att jag skulle bli en skälm, och jag går med förtvivlan att följa dess kallelse. Ingen nåd mer för oskuld, rätt och mänsklighet! Flickor, akten er oskuld! Rike, akten edra skatter! Jag förklarar krig mot hela mänskligheten.» Här hava vi den jordmån, ur vilken Byrons hjältetyp sedan växte upp.

Ett annat också typiskt Sturm- und Drangdrama, Fabriksflickan, skrevs 1796 av thorildianen Per Enbom. Det är fyllt av ett revolutionärt patos. Fabriksidkaren, som är bourgeoisiens representant, är en usling, som utsuger sina arbetare och vill förföra fabriksflickorna. Emellertid slutar det hela på det vanliga sättet. Den ädla fabriksflicka, som råkat ut för honom, återfinner sin far och får den man, hon älskar, och fabrikören själv ångrar sin nedrighet.

Inom den tyska Sturm- und Dranglitteraturen hade också riddardramerna med ett medeltida sceneri blivit populära. Till denna grupp kan redan Den svartsjuke neapolitanaren räknas, och en annan dylik »drame» var Herman von Unna (1795) av memoarförfattaren Skjöldebrand. Särdeles revolutionärt är detta stycke dock icke varken till formen eller tendensen. Skjöldebrand ansåg sig hava »iakttagit tragediens alla regler, så att blott versen fattades att av dramen göra en tragedi». Det, som tilltalade honom, var tydligen det romantiska i ämnet, som han lånat från en tysk roman av fru Naubert, särskilt en session inför en »Vehmgericht», och det var nog denna romantik, som slog an på samtiden. Så estetiskt underhaltig denna eftergustavianska dramatik än är, innehåller den således ett frö till den äkta romantiken, som sedan, efter 1809, spirade upp.

Digitized by Google

DEN EFTERGUSTAVIANSKA TIDEN

DEN 29 mars 1792 — Gustav III:s dödsdag — var det, som om solen hade gått ned inom den svenska vitterheten. Ett tidevarv hade sjunkit i sin grav, och samtidigt kunde man skönja den bleka gryningen till ett nytt. Upplysningsrörelsen hade förlorat sin livskraft, och dess gubbålder började. Å den andra sidan utvecklades nu de frön kraftigare, som förromantiken lagt, för att slutligen, efter 1809, slå ut i blom. Tiden har således tvenne anleten, ett vänt bakåt och ett framåt.

Tryck-tvånget under förmyndarregeringen.

På sommaren 1792 återkom Reuterholm till Stockholm och blev genast själen i förmyndarregeringen. Han var då uppfylld av ett glödande hat mot Gustav III, halvt jakobin, och den 11 juli utfärdade han en tryckfrihetsförordning, som i svammel och oreda söker sin like. Den proklamerade, att »frihet i tankar och tryck är en av ett fritt folks dyrbaraste tillhörigheter», vilken man icke utan att misskänna dess i naturen grundade rättigheter kan avkorta. Regeringen hade därför beslutat att »återgiva» undersåtarna en allmän skriv- och tryckfrihet, all censur skulle upphävas, och rätten att utgiva tidningar skulle stå allom fri. En liberal press blev nu hastigt förordningens närmaste följd. Lund tog upp Dagbladet Välsignade tryckfriheten, likaså återupplivade swedenborgaren C. F. Nordenskiöld sin indragna Medborgaren, Thorilds vän L. M. Philipson började med den radikala Patrioten, boktryckaren Holmberg satte upp Extra-Posten, vidare utkommo Werlds-Borgaren, Människjo-Wännen o. s. v. Men Reuterholms så vackra tryckfrihetsförordning upplevde blott ett halvt års ålder. Den avled — såsom man anmärkte — just i själva »tandsprickningen». Den 21 december utfärdades nämligen en »Warning», som högst betydligt inskränkte friheten. Regeringen hade tyvärr funnit, att »åtskilliga antingen oförståndiga eller kitsliga författare vågat att uti deras skrifter driva och försvara sådana förgripliga satser, vilka icke mindre påsyfta än upphävandet av regeringssättet», och i följd därav skulle

Digitized by Google

N:o 1.

Extra Posten.

Måndagen, den 1 October 1792.

Redacteuren och Läsaren. (Dialogue.)

Läs. Hwad! ännu et dagblad! Det är mycket. Hwem skrifwer det?

Red. Efter wanligheten, ett Sällskap.

Läs. Jag förslår: men hela det Sällskapet, har det mer än en räck?

Red. Det kan få om Skriften säljer sig. Will Ni pränumerera?

Läs. Jag will förut weta hwad den kommer at innehålla. Ni gör wäl dertil något företal, avant p opos, avertissement, inledning eller dylikt. Låt oß först smaka deruppå.

Red. Jag är ej så oförsigtig. Hwar finnes det stora Snille som skulle skrifwa ett godt företal til den Ottonde Dag- eller Wecko-Skriften af dem som på samma tid utgifwas i en Swensk Stad?

Läs. Ni lofwar då åtminstone, i ett för alt, at ert blad skall i godhet öfwerträffa de flesle öfriga?

Red. Ett sådant löfte, M. H. wore kanske möjligare för en klok Man at hålla, än at gifwa. Och skulle Ni wäl i en sådan sak tro mig på mina ord?

Läs. Det är sant, Autorer äro som älskare, de tilfwärja en beständighet, de förre i Snille, likasom de senare i kärlek, hwilken gemenligen beror af ingendera at hålla. Bägge slagen bedraga sig, ej mindre ofta, det ena på sitt hufwud, än det andra på sitt hjerta. Wi Läsare likna deremot temmeligen den kloka älskarinnan i Comedien, som försäkrade sig hafwa warit narrad förr en gång. Men något ändamål har Ni dock twifwelsutan med ert arbete. Ni lägar åtminstone, jag slår wad derom, af nit för den allmänna Upplysningen. Ni har den ärorika föresatsen at deråt upoffra edra wakor? — Alla de öfrige, som nyligen begynt at utgifwa sådane skrifter, bedyra at de hafwa intet annat ändamål.

Red. Om ni ger Er fan i wäld, M. H. på alt hwad en Autor säger Er om sitt lägande nit för allmän upplysning, då han söker förmå Er at pränumerera på sitt arbete, så gör Ni wisserligen ingen ting som icke är ganska wäl öfwerlagt. Af samma orsak råder jag Er äfwen at tro på Bokhandlarens upphöjda tänkesätt som beställer sådana. Hwad oß andre Redacteurer beträffar, äre wi merendels slående troppar under en Utgifwares ordres. Det är hos honom, som för oß i fältet, som Ni måste söka ändamålet och första orsaken til wåra rörelser. Jag will ej förråda min Chefs planer; men det slår ej felt at han ju så godt som någon annan, lägar wid åtankan af den stora nytta han härigenom lofwar sig — tilfälle at utbreda. Som han för öfrigt är en ganska tysilåten och förbehållsam Man, kan jag ej försäkra Er at någonsin fullkomligen locka ur honom den hemligheten, hwilken af

Faksimil av Extra Postens första nummer.

Digitized by Google

delarna han med större häftighet åstundar, antingen at hans dagblad mycket säljer sig, eller at det förtjenar at mycket sälja sig.

Läs. Men jag ber er, Min Herre, hwad skall då änteligen stå i edra Papper, ty det är wanligt at til en början underrätta Läsaren derom. Tänker Sällskapet til exempel at låta de utländska Nyheterna der inflyta.

Red. Jag tror det nog, om jag skall tala uprigtigt.

Läs. Utländskt nytt, således i fyra blad! Det är för mycket.

Red. Det är ockfå hwad wi säga. Wi äro så förtretade deröfwer som någon annan; men är det wårt fel om wi ej äro ensamne? Wår oskuld ursäktar oß klarligen i detta mål.

Läs. Ni wördar ej Post Tidningen, som warit af begynnelsen. Icke Dagligt Allehanda som til hälften utgått af Post-Tidningen. Icke Stockholms Posten som til mer än hälften utgått af Dagligt Allehanda. Ni kommer sidst til werlden och delar med förmåten hand edra Syskons besittningar. Den enda Inrikes Tidningen sitter således ännu rygg wid sit fordna inventarium af eldswådor, slagregn, hagelskurar, åskfall, Tings-terminer, Liktorns-plåster, Concours-mål, Wägglus-salvor, och deßa högtideliga måltider i provincierna, hwartil man dricker win och skjuter med löst krut.

Red. Wi smickre oß ej at berätta dessa saker med det fina behag, som hon I denna tid af rättigheters återgång, och monopoliers uphörande, kunne wi wäl icke affäja oß alla slags inländska märkwärdigheter; men wi äro billige: wi wilje dela någorlunda jemt henne och oß emellan.

Läs. Hwad will Ni säga dermed?

Red. Wi öfwerlåta åt denna Tidning på deß höga ålderdom, såsom en egen stadigwarande fond för deß bestånd alt hwad Wägg-salfwor, ben-plåster, huscurer, concours-mål, tings-terminer m. m. kunna äga nyttigt och angenämt. Wi lägge dertil såsom wän-gåfwa, de Döde i Stockholm och Landsorterna, önskandes henne lycka til det nöjet at deribland snart få prydas af wåra egna namn. Under rubriquen Döde, räkne wi här med det wackra Konets tilstånd, åfwen de Wigde, sammanflyttande, fast i något omwänd ordning, döden och Paradiset. Hwad åter dessa lysande måltider beträffar, hwaråt Inrikes Tidningen så ofta har den malicen at låta hela Riket watnas i munnen, så, ehuru det är en gammal trowärdig sägen, at afunden hos en Journalist äger i magen sin egentelga fosterbygd, afstå wi dock likwäl derifrån utan swårighet, oaktat alt det win derwid drickes, med undantag likwäl af de tilfällen då detta win drickes wid Skålar sungne i Swenska Rim, hwarwid Poeterne af wårt Sällskap förbehålla sig deras talan öpen.

Läs. Ingen ting är billigare.

Red. Med så granlaga rättwisa å ena sidan, frukte wi ej säga å den andra, at wi ej finne hwarföre andra merkwärdigheter i naturen eller sammanlefnaden som hos oß timma, skulle mindre tilhöra wåra papper än andra utkommande dagblad. Wi tro ej at himmelen skitkar t. ex. ett merkwärdigt slag-regn endast för at dermed wattna Inrikes Tidningen, så starkt hon ock må lida af torka. Wi wete twertom at han låter regna öfwer onda och goda Boklådor. Och då wi ofta förmerkt huru ypperlig werkan ett starkt åskeslag, när det dödat sin man, eller ett wattenflöd som dränker folk och få, (heldst til personer åtskilde) ofta gjordt, icke allenast i wåra dag-papper utan åfwen i wåra dagliga Samqwäm, lärer man ej fordra af oß at wi ensamne skole lämna oberättat, hwad ni wisserligen skola twingas at höra på tjugu serskilta ställen. Wi undantage den händelsen (som dock så sällan tystar en berättare) at wi deraf ingen ting wete.

Läs. Alt detta utgör et ännu tämmeligen fattigt Dagblad. Ärnar Sällskapet ej derjämte sjelft skrifwa något?

Red. Wisserligen. Det har redan Volumer färdiga.

Digitized by Google

Läſ. Huru? redan Volumer! Äro de bra narraktiga! Är der mycket at ſkratta åt?

Red. Bra narraktiga! mycket at ſkratta åt! Hwad förſtår Ni dermed? Menar Ni ſom Patrioten, Werldsborgaren ꝛc.?

Läſ. Nej intet på det ſättet; utan roliga, ſkämtſamma, qwicka, ſlickande ꝛc. ꝛ ꝛ ꝛ

Red. Jag förſtår. Ni älſkar ſkämtet. Ni håller det, när det är godt, för den finaſte ſaften af förnuftet ꝛ ꝛ ꝛ

Läſ. Aldeles intet. Jag wet wäl at alt förnuftigt måſte wara en ſmula trögt, och at all qwickhet deremot är flärd och wäder utan grundlighet.

Red. Ni förtjenar för denna goda tanke all wår erkänſla. Wi haſwa ej wågat ſmickra oß med hopp at Ni ſkulle ſå förakta ſkämtet och qwickheten.

Läſ. Förakta dem! hwem? Jag? Det gifwes ingen bland alla dödliga ſom högre ſkattar dem. Jag kan ej läſa en ſida af ett arbete hwareſt ingen ting roar mig. Jag ſkulle deremot lära mig Algebra, om det kunde ſkriſwas qwickt.

Red. Ni tror då, ty wärr, ſom några flere, at man werkeligen kan förena förnuftet och löjet?

Läſ. Det wet jag wäl at man på intet ſätt kan göra. Skämtet, hwar och en känner det, bewiſer ingen ting. Detta qwicka djeſwulſkap duger blott at giſwa ſkratt. Men hwad will ni at man ſtall göra? Man har tid öfrig at döda, och då will man läſa något artigt. Skrif oß wackert något charmant roligt.

Red. Wi äro altför olyckliga.

Läſ. Och hwarföre?

Red. Nåſtan hela wårt Sällſkap ſkriſwer grundeligen. Himlen har i ſin wrede gjort oß nåſtan alleſammans til djupſinniga Män. Wi bjude med ſwett och möda förgäfwes til at ſkriſwa lappri. Alt hwad wi ſätta på papperet hotar at bewiſa något. Holmberg har ſprungit jag tror omkring hela Stockholm efter en Författare ſom ingen ting bewiſade, han har haft möda at finna en ſådan til någon ſida, då och då; och wi frukte nog ändå at wårt Blad dör af briſt på flärd. Nationen äger knapt en eller annan, lyckliga nog at kunna ſkriſwa utan grundelighet. Jag nödgas derföre yppa ett förſlag ſom jag darrar för at nämna —

Läſ. Det wore?

Red. At ofta wälja ämnen ſom wittna om den ſtörſta djupſinnighet.

Läſ. Ha, jag förſtår. Ni har gjordt nya uptäkter i handel, financer, lagfarenhet. Ni har tänkt ut principer i deſſa ämnen ſom werlden aldrig tilförne begripit, ſom aldrig förut upſtigit i dödeliga Sinnen.

Red. Jag är ej ſå lüſtig ens at jag ſmickrar mig deraf.

Läſ. Ni har då åtminſtone några nya ſatſer at meddela oß för Sammanleſnadens Lugn och Sällhet. Ni ärnar til ex. underwiſa oß at all Lag icke är helig; at den enda heliga Lag, är naturens; och at den redlige Medborgarens wäg går oftа genom driſtiga brott emot Samhällens Lagar, til åran och odödligheten? Denna philoſophie är ny och wälgörande.

Red. Jag har blott läſt med tilbörlig förundran alla deſſa ſtora ſaker, tryckte tid efter annan, midt i Huſwudſtaden. De haſwa förekommit mig, om jag törs ſäga det, något wågade.

Läſ. De haſwa kunnat ſynas Er ſådana. Hwart och ett ſtarkt ſken af Upſyning, har denna egenſkap af driſtighet. Men alla ſtora företag böra dömmas efter utgången.

Red. Wiſſerligen. Man måſte, ſom en Grekiſk wis ſäger, wänta för at ſe genom hwilken tull den ſker.

Läſ. För min del wäntar jag at höra något angående Ert Dagblad. Af hwad loge Ledamöter beſtår Ert omtalta Journal-Sällſkap?

Digitized by Google

Red. Efter wanligheten af Philosopher, Oratorer, Häfdatecknare, Naturkännare, Antiquarier, Scholärare, Litterateurer, Critici, och (med Sw. Academiens goda minne) äfwen Poeter — —

Läs. I himmelens namn, M. H. säg oß ej at sådant är efter wanligheten. Men ännu en gång frågadt: Skulle ej saken til äfwentyrs wara af den beskaffenhet, at alla dessa hålla deras wanliga sammankomster under en enda hatt? huru många kunna de wara tillsammans?

Red. Omkring hundrade, för at räkna endast de Stora Snillen deribland.

Läs. Omkring hundrade säger Ni? här i Sweriget? Gäckar Ni mig?

Red. Långt derifrån.

Läs. Ni skryter då, med förlof sagt.

Red. Ännu mindre; det wet Gud.

Läs. Hundrade Stora Snillen, Oratorer, Philosopher, Häfdateknare, Litterateurer, Critici, gömde här i Landet!

Red. Här i Landet.

Läs. Det är sällsamt. Och dem betalar Utgifwaren af denna Tidning?

Red. De äro redan betalte.

Läs. Ännu långt sällsammare. Ni för mig ifrån Mirakel til mer än Mirakel M. H. Utgifwaren af Detta Dagblad, med en Armée af hundrade Stora Snillen, redan betalte, är en Alexander i Litteraturen, under hwars Boklådas beskydd Europa i dessa tider borde sätta sig. Desse Store Män äro de ej förut kände af Allmänheten?

Red. Icke så mycket de förtjena. Jag märker wäl at jag sagt en gåta. Jag är mißnöjd dermed. Detta joller är ej det bästa; men se här förklaringen deraf. Wår litteratur arbetar, så tilsäjandes, i sin första dagning, och wår större Almänhet synes oß, om wi driste säga det, ännu tämmeligen fattig på wissa begrepp, wissa små kunskaper, hörande til en slags jemlikhet med Tidehwarfwets upodling. Under det man wäntar på egne författare, eller på et större antal öfwersättningar af främmande böcker, skulle man ej med nytta försöka at i ännu et Dagblad, genom strödda stycken, walda hos goda utlänska Scribenter, småningom locka publiken til läsning och kunskaper? Wi räkne för detta Dagblad, det är sant, i synnerhet på de utlänske nyheter; denna tiden mera begärlige än hwad helst annat; och wi smickre oß at berätta för läsaren, både i lång och god Swenska, hwad som sker i Paris, samt i trakterne deromkring. Men ty wärr, alt hotar denna Stad med en ändtelig stillhet, och det är fruktanswärdt at Hertigen af Brunswig, som möjligt wis ej läser detta Blad, gör derpå, likasom på Parisiska händelserne, ett ömkeligt slut, i fall wi ej genom detta folkets ypperliga skrifter, finna medel at någorlunda ersätta det lifligare behaget af deß wåldsgerningar. . . . . Denna hjelp af utlänsk läsning har ofta tjent Stockholms Posten, och har ej warit denna Journals minsta förtjenst, af hwars namn wi behålla så mycket blygsamheten tilläter oß. Och det är på det sättet M. H. som Ni bör förstå mig då jag sagt, at wi utgöra ett talrikt Sällskap af författare som redan hafwa Volumer färdige. Den förnämsta delen af Sällskapet bor, som Ni märker, på de öfriges bokhyllor.

Läs. Alt detta wackra will säga således, med et ord uttryckt, at Ni ärnar oß, ibland annat, stundom öfwersättningar ur främmande böcker?

Red. Förslaget, jag tilstår det, är ej lysande. Det kan likwäl ge mer än det lofwar.

Läs. Men Autors Äran?

Red. Den söke wi ej, äfwen då wi någon gång torde förtjena henne. Med et ord, wi lofwe ej mycket. Man wänte sig et papper gjordt, likasom så många öfrige, at genomögnas och wräkas. Det är en ny anrättning som framsättes: den som will, låter gifwa sig deraf.

Läs. Ni lofwar så måtteligt, at jag strax betalar min portion. Men glömmer Ni aldeles wår nya Wittethet, wåra dag från dag framstrålande Snillen, wår Theater, wåra Acteurer --- --- ---

Red. Jag swarar Er härtil med Fadren Äneas: Infandum Regina jubes renovare dolorem.
Mitt hjerta brista will, at all wår nöd förtälja.

Men wi skole göra som den fromme Äneas gjorde: Wi skole förtälja den.

På 304 Numror af detta Dagblad, emottages i Boklådan hos undertecknad Utgifware deraf, pränumeration med 2 R:dr. Inskickade Skrifter antagas til införande så ofta de ingen ting innehålla stridigt emot Kgl. Tryckfrihets Förordningen, anständigheten, eller dessa Blads ändamål. Notificationer äfwenledes, och det til lindrigaste pris. Stockholm, den 1 October 1792.

Joh. C. Holmberg.

I morgon kl. 8 f. m. utgifwes nästa Blad häraf.

Stockholm, tryckt hos Johan Christopher Holmberg.

Digitized by Google

boktryckaren stånda samma ansvar som författaren, varjämte beträffande straffen 1774 års förordning återupplivades. De nya tidningarna fingo därför en kort livslängd. Werlds-Borgaren upphörde redan i slutet av 1792, Välsignade tryckfriheten, Medborgaren och Människjo-Wännen året därpå, Patrioten i början av 1794. »Warningen» åtföljdes sedan av speciella förbud; ett dylikt utfärdades i december 1793, i vilket tidningarna förständigades att blott införa vissa angivna underrättelser från Frankrike, och några månader senare förtydligades detta därhän, att de förbjödos att meddela utdrag ur Frankrikes och Förenta staternas konstitutioner eller göra några reflexioner rörande dessa. I samband därmed gjordes justitiekansleren till censor över pressen. Denna ljusskygghet utsträcktes även till religionen. I september 1795 stod en artikel i Extra-Posten: Märkvärdigt ställe hos den gudsmannen Mårten Luther. Artikeln i fråga förklarades innehålla »uppenbara smädelser emot vår sanna och heliga läras trosartiklar, förenat med sådana spefulla uttryck mot en man, vilken den evangeliska lutherska kyrkan och församlingen är skyldig den oinskränktaste vördnad och erkänsla». Extra-Posten blev med anledning härav indragen, och tidningen upphörde — förargligt nog *var* artikeln verkligen en översättning från Luther.

Svenska akademiens suspension.

Förmyndarregeringens frihetsfientlighet och godtycklighet röjde sig ock i dess förhållande till Svenska akademien. Naturligtvis var denna redan under Reuterholms korta liberala tid illa anskriven hos storvisiren, då akademien ju till större delen bestod av gustavianer. Och ännu sämre blev dess ställning, sedan Reuterholm blivit reaktionär, under det att akademiens sekreterare och ledande kraft Rosenstein stämplades såsom »jakobin». Honom kunde man likväl icke bliva av med, enär han av Gustav III satts till konungens informator, men Armfelt skickades såsom minister till Italien, Schröderheim såsom landshövding till Uppsala, Nordin till sitt lektorat i Norrland, och Zibet förvisades från huvudstaden, efter högmålsprocessen även Gyldenstolpe. Akademien i Stockholm hade således blivit betydligt decimerad. Emellertid torde den fåfänge Reuterholm hava kunnat försona sig med akademiens jakobinism, så vida denna hedrat honom med ett inval. Akademien var emellertid nog rakryggad att — för att begagna Adlerbeths ord — »hellre begå en oförsiktighet än en låghet», och Reuterholm blev förbigången. Förloppet var följande. Den 15 februari 1794 blev en plats ledig efter biskop Celsius, den 24 april en annan efter Axel von Fersen. Efter den förre valdes Tingstadius, efter den senare Axel Gabriel Silverstolpe, och Reuterholms förhoppning att bliva »octodecemvir» hade således slagit fel; vid det förra valet fick han blott två röster, vid det senare en. Däråt var emellertid ingenting att göra. I februari 1795 höll Tingstadius sitt inträdestal, vilket icke kunde giva anledning till någon anmärkning. Annat blev det den 4 mars, när Silverstolpe tog sitt inträde. Han hade tillhört den liberala oppositionen under Gustav III, var en genomhederlig, modig, ehuru ganska dogmatisk »jakobin» — för att begagna den Reuterholmska terminologien — och med sina åsikter stack han icke under stolen. Han uttalade sig mot Karl XII:s envälde, prisade frihets-

Digitized by Google

tidens statsskick, och om riksdagen 1789 vågade han yttra, att Fersens medborgerliga språk till försvar för ständernas rätt »förde honom med heder i ett fängelse, det flera riksdagsmän med honom delte och ett ännu större antal skulle hava varit färdigt att dela». Nu hade Reuterholm funnit en efterlängtad anledning att ingripa, och redan den 7 mars 1795 undertecknade regenten ett brev om akademiens suspension. Väl — heter det — hava Vi »haft fullkomlig orsak och anledning att alldeles och för alla tider upplösa ett samfund, som vid ett så utmärkt åsidosättande av sina skyldigheter även billigtvis bort förverka sina rättigheter», men Kungl. Maj:t ville dock för denna gång i nåder hava fördrag, och akademiens verksamhet blev därför endast tillsvidare suspenderad; efter omständigheterna skulle konungen vid uppnådd myndighetsålder vidare förordna i denna sak. Suspensionen blev emellertid av kort varaktighet. Den 1 november 1796 blev Gustav Adolf myndig och gav genast befallning om, att akademien på vanligt sätt skulle hålla sin högtidssammankomst den 20 december. Den hämnd, som Reuterholms sårade fåfänga kunnat taga, gjorde akademien således föga skada, ökade snarare dess popularitet och kastade löjets skimmer över den hatade gunstlingen.

Tryck-tvånget under Gustav IV Adolf.

Den reaktion mot det fria ordet, som inletts av förmyndarregeringen, fortsatte med ökad takt under Gustav IV Adolfs myndighetstid. För konungen gällde det i främsta rummet att hindra smittofröna från den franska revolutionen att infektera det svenska folket. Den 26 mars 1798 utfärdades en kungörelse i detta syfte. Ingen tidning fick hädanefter utgivas utan privilegium, och de, som ej hade något dylikt, skulle genast upphöra. 1801 förordnades en särskild bokhandels- och boktryckeriombudsman, som skulle övervaka boktryckerier, bokhandel, lånbibliotek och bokauktioner; ingen fick driva någon dylik rörelse utan privilegium, och »tryckningen av otillåtna eller misstänkta skrifter äger hovkansleren vid första om dem erhållen kunskap inställa», liksom ock i bokhandeln lägga beslag på dylika skrifter. För vissa boktryckerier förordnades en särskild censor, och offentliggörandet av publika handlingar blev, praktiskt taget, omöjliggjort. 1803 förbjöds införandet av danska böcker utan särskilt tillstånd, 1804 även franska journaler, veckoskrifter och dagblad; franska böcker skulle blott med särskilt tillstånd få införas. Samma år förständigades tidningarna att icke intaga några notiser om »Buonapartes person, resor, äventyr, om dess släkt och tillgivna, om dess nya lagar, ceremonier och lagstridiga inrättningar». 1806 utfärdades ett förbud mot att omnämna de politiska och geografiska förändringarna i Europa, och 1807 dekreterades, att kejsar Napoleon icke en gång fick kallas M. Buonaparte utan blott N. Buonaparte.

Från styrelsens sida var reaktionen mot upplysningens politiska program således så fullständig som möjligt: litteraturen, pressen och bokhandeln voro slagna i bojor.

Oppositionen.

Så kraftig denna reaktion än var, mäktade den dock icke helt undertrycka alla frihetsrörelser. Kellgren förblev, såsom vi sett,

Digitized by Google

ännu in i det sista en motståndare till »ljusets fiender», och en av hans yngre vänner, Hans Hierta, blev ledaren för oppositionen mot regeringens tvångspolitik. Thorild själv svängde väl om, men Thorildianerna stodo fortfarande kvar på den radikala flygeln, L. M. Philipson, Lindegren, Enbom m. fl. Av dessa var Philipson den mest betydande. Han hade 1791 kommit till Stockholm, där han slagit sig ned såsom läkare — 1794 fick han professors titel — och där han gjort Thorilds bekantskap. Han omfattade ivrigt dennes revolutionära idéer och debuterade såsom politisk författare med skriften Bevis at det så kallade bevis för ärfteligt adelskap är intet bevis (1792), som var ett inlägg i en då uppflammad strid med anledning av Zibets inträdestal i Svenska akademien, vari denne försvarat det ärftliga adelskapet. Skriften ansågs författad av Thorild, men i brev till Tham förklarade denne med vanlig överlägsenhet: »Boken är ett rafs ur mina konversationer. Auktor är en medicine doktor Philipson. Han har gjort ett hocus-pocus-recept av mina icke så dåliga ingredienser». Efter utfärdandet av Reuterholms första tryckfrihetsproklamation satte Philipson upp tidningen Patrioten, i vilken ett nästan kommunistiskt program förfäktas. Alla barn — heter det i en artikel — böra vara *statens.* »Alla barn böra få sådan uppfostran, som utvecklar deras infödda böjelse och förmögenheter, men ock *allt arv* tillfalla staten och därav icke tillkomma vart barn mer än så mycket jord, envar kan sköta». Inom den tryckta litteraturen blevo dock dylika uttalanden ganska hastigt omöjliga, och frihetsvännerna måste därför söka sig ett annat forum än tidningspressen.

Uppsalakonventen.

Ett sådant uppstod nu vid universiteten, särskilt i Uppsala, och detta är av stort intresse att observera. Såsom vi förut sett hade universiteten under frihetstidens och Gustav III:s regering snarast varit föremål för ett överlägset gyckel, och ledare för kulturen hade de icke varit. Under romantikens dagar blir det däremot de, som övertaga förarskapet, under det att huvudstaden snarare träder i bakgrunden. Uppslaget till denna nya rollfördelning kan spåras redan under förmyndarregeringens tid. 1793 cirkulerade i Uppsala ett handskrivet satiriskt tal, som gycklade med de faderliga förmaningar, som den studerande ungdomen fått mottaga från höga vederbörande. Skämtet visar, att det nu kommit en annan anda inom studentkåren: »Förr — yttrar talaren — haven I pryglat brandvakt och gesäller, I haven utövat Eder rättmätiga vrede mot fönsterrutor och lampor, I haven druckit och sjungit på källrar och gator.» Så hava ock edra vördade förfäder gjort. Men ni ha vansläktats, övergivit edra gamla gudar Bacchus och Venus för att i stället hylla de nya Frihet, Jämlikhet och Upplysning, och ni söka nedbryta ålderdomens majestätiska

Digitized by Google

byggnad av ståndsskrankor och bördsfördomar. Ni besinna icke, huru farliga dessa nya läror äro. Huru skall det väl gå, om även bonden börjar tänka? »Bekymren eder ej om Frankrikes styrelse eller andra människors öden i världen, utan återtagen edra förra ridderliga övningar med slagsmål och skrålande, som så manligt utmärkt den studerande kåren för ett eller två år sedan och gjort våra förfäder odödliga. Återtagen edra förra supvisor, sjungen och skrålen på alla gator», och jag är övertygad om, »att edra trogna lärare skola med tårar intaga eder i sitt förra beskydd, och ni skolen åter erhålla alla hederliga människors kärlek, vänskap och aktning.»

Anledning till satiren var händelserna vid årsskiftet 1792—1793: tryckfrihetens inskränkning genom »Warningen» och processen mot Thorild. Detta hade satt ungdomens blod i svallning. Man anlade svarta krusflorskokarder för att betyga sin sorg över tryckfrihetens död, man firade en högtidlig begravningsakt, vid vilken Reuterholms förordning sänktes i jorden, och man sjöng visor till ära för frihet, jämlikhet och upplysning. Men rörelsen tog sig ock ett mera allvarligt uttryck. Man bildade nämligen ett »konvent» — namnet var i själva verket ganska oskyldigt, ty nationsföreningarna kallades på studentspråket konvent. Tyvärr erinrade dock namnet om den franska revolutionens konvent, och detta gjorde Uppsalakonventet misstänkt. Detta var blott en fri diskussionsklubb, som sammanträdde en à två gånger i veckan på någon källare och där man höll föredrag, vilka voro fyllda av de frihetsidéer, som den franska revolutionen väckt till liv hos ungdomen. Så synnerligen farliga tyckas de ej hava varit. Men i april 1793 blevo dessa konvent förbjudna. På trots var naturligtvis ej att tänka, men för att på något sätt försvara sig utgåvo de ledande broschyren Skrifter, upläste i en samling af studerande vid Upsala academie, som innehöll sju tal, vilka hållits i konventet — utan tvivel de mest oskyldiga. De visa i varje fall, att ungdomen vid landets största universitet nu fått intresse för tidens bärande kulturfrågor, och detta intresse röjer sig ock i en mängd handskrivna visor från denna tid. De flesta av dessa skrevos av en ung läkare Johan Sigfrid Schedvin och en laborator Anders Gustaf Ekeberg, vilken senare därjämte nu visats vara författare till en på sin tid mycket populär skämtsaga Polyphemus, som i genomskinliga omskrivningar nedhånade hertig Karl (Polyphem) och Reuterholm (Centaurus):

Den där Centaurus var ett allt för ledsamt djur,
Han gav förordningar, dem ingen tordes klandra,
Men sällan hämtades en mening därutur:
Den ena stridde mot den andra.

Digitized by Google

Mycket populär var ock Sansculottevisan av Hans Hierta. Visan, som förefaller vår tid mera skabrös än egentligen kvick, hade, då den skrevs (1793), stor framgång och vittnar om den hänförelse, med vilken den svenska ungdomen hälsade den franska revolutionsarméens segrar.

Juntan.

Konventet fick emellertid en fortsättning, som var svårare att komma åt. 1790 hade Axel Gabriel Silverstolpes yngste, då adertonårige broder Gustaf Abraham blivit student. Han var liksom den äldre smittad av tidens »jakobinism», var ivrigt intresserad både för litteraturen och för praktiska värv — något i samma stil som sedan Palmblad och Lars Johan Hierta, ehuru likheten med Gjörwell kanske är större, ty såsom affärsman delade Silverstolpe dennes öde att nödgas göra konkurs. Vid konventets sista sammanträde fungerade han såsom dess ordförande och samlade sedan kring sig en krets av studenter och yngre akademiska lärare, för vilket kotteri den geniale, frisinnade filosofie docenten Benjamin Höijer blev den tongivande. Även Hans Hierta tillhörde laget. Kotteriet intog sina måltider hos Silverstolpe, som 1797 blivit Neikters docent, och utan att bilda något organiserat sällskap blev det bekant under namnet Juntan. Den äldsta underrättelse, man har om denna sammanslutning, är från 1796, då Silverstolpe i ett brev skriver: »Arbete och gott karlsällskap gör Uppsala för mig till den roligaste ort i Sverige. Vår societé består nu mest av Höijer, Hans Hierta, som ligger här och studerar juridik, Netherwood, Tham, Sellman och Adelheim. Vi hålla nu eget hushåll tillsamman, sedan vi förskrivit oss en hushållerska ifrån Stockholm. Vi må rätt väl och ha mycket roligt.» Denna Junta blev nu härden för de liberala rörelserna i universitetsstaden, och även för de litterära, om vilka jag i ett annat sammanhang skall tala. Sammanstötningarna mellan studenter och rektor blevo under dessa år allt talrikare, ty det jäste hos ungdomen, och vid de flesta av dessa uppträdde magister Silverstolpe såsom folktribun. Man var därför ganska angelägen om att bliva av med honom, och därtill yppades snart ett tillfälle. Med anledning av konungens kröning 1800 skulle en akademisk fest hållas

G. A. Silverstolpe.
Svartkritsteckning av F. Blom. 1820.
Tillhör fru E. Silfverstolpe. Strömsholm.

Digitized by Google

i Uppsala, och director musices Leijel fick order om att därvid uppföra ett musikstycke. Silverstolpe föreslog då Leijel att välja Bataille de Fleurus — tydligen i avsikt att förarga vederbörande, ty i stycket förekom den förhatliga marseillaisen. Rektor, som emellertid fått reda på programmet, förbjöd detta, och när det akademiska kapellet, av vilket Silverstolpe var medlem, kom till sina notställ, funno de på dessa icke Bataille de Fleurus utan en symfoni av Haydn. Silverstolpe förklarade då å egna och några andra kapellisters vägnar, att de icke kunde spela detta stycke, som de ej förut repeterat, varefter de avlägsnade sig. Leijels musik kom i följd därav att utföras av en decimerad orkester, vilken förut ej haft tillfälle att inöva symfonien, och det blev en formlig skandal. Med anledning därav blevo Silverstolpe och hans medbrottslingar stämda inför konsistorium. De anklagade i denna på sin tid så ryktbara »musikprocess» försvarades av Hans Hierta, men rättegången slutade därmed, att Silverstolpe avsattes från sin docentur och förvisades från Uppsala. Han flyttade då till Stockholm, där han redan förut öppnat en bokhandel.

Ungefär samtidigt med musikprocessen gjorde sig Juntan bemärkt även på ett annat sätt. Till den 10 mars 1800 hade riksdag utlysts i Norrköping. Silverstolpe hade velat deltaga i denna, men kansleren, som icke ville hava en dylik oppositionsman till riksdagen, vägrade honom tjänstledighet, och Silverstolpe fick således stanna i Uppsala, där han månaden därefter råkade ut för musikprocessen. Juntan saknade likväl icke representanter i Norrköping, och som bekant blev Hans Hierta ledare för oppositionen mot regeringen.

Järta. Hans Hierta var född 1774, hade vid tretton år blivit inskriven vid Uppsala universitet, där han studerade i fyra år, varefter han ingick först i utrikes kabinettet samt sedermera i justitierevisionen, där han blev protokollssekreterare. Detta var han, då han infann sig vid riksdagen i Norrköping. Den »jakobinism», som han och hans vänner där förfäktade, kan — säger Hans Forssell — »sammanfattas i orden: *publicitet* d. v. s. riksdagens rätt att själv få taga kännedom om allt det, som skulle bliva föremål för dess beslut om sina egna verk, och *bevillningsrätt* d. v. s. riksdagens rätt att endast för bestämd tid åtaga sig bevillning. Sådant var och kallades jakobinism år 1800». Om dessa enkla krav uppstod likväl en våldsam strid, och efter en het sammandrabbning avsade sig Hierta adelskapet. Hans exempel följdes av Per Adolf Tham, Claes Cederström, J. F. Adelheim och D. von Schulzenheim, av vilka de tre första varit medlemmar av Juntan. Med anledning av Hiertas avsägelse fick kanslikollegiet mottaga en högst kuriös kunglig skrivelse

Digitized by Google

med innehåll, att »Vi vid övervägande av detta hans förhållande anse verkan av Vår för för detta friherre Hans Hierta utfärdade nådiga fullmakt på protokollssekreterarebeställningen komma att förfalla». Hierta var således avskedad ur rikets tjänst, men blev icke svaret skyldig, utan lät i tidningarna införa en annons, i vilken han meddelade, att han i stället för det adliga namnet *Hierta* antagit det ofrälse *Järta*. Därefter heter det:

»Av förekomna anledningar anser jag även nödigt förklara, att som jag efter denna namnförändring är densamma person jag dessförinnan varit, så komma därigenom icke de enskilda avhandlingar, vari jag förut ingått, att till sin kraft och verkan upphöra.

Hans för detta Hierta,
för detta protokollssekreterare
i kungl. justitierevisionsexpeditionen.»

Redan denna annons är ju ett litet mästerstycke av mördande ironi, och sin talang i denna riktning hade Hierta visat genom den året förut (1799) anonymt utgivna skriften Några tankar om sättet att upprätta och befästa den urgamla franska monarkien. Inom den svenska litteraturen — säger Hans Forssell — »står denna skrift nästan oupphunnen i sitt slag: ironien är mästerlig, allvaret allt igenom bibehållet, överdriften av själva överdriften så lätt och behändigt inpassad, att det spefulla löjet nästan omärkligt skymtar fram under den beställsamme ivrarens hänförelse. Det påstås, att många till en början icke rätt visste, vad de skulle tro, om här förelåg allvar eller skämt, om författaren verkligen var en något vurmig reaktionär i gubben Per Thams väg eller en obarmhärtig gyckelmakare.» Han börjar med att prisa den framgång, varmed försynen behagat välsigna de ryska vapnen i Italien och är övertygad om, att fältmarskalken Suvorov snart skall stå inom Paris murar. Frankrikes konung skall då insättas uti sina ärvda rättigheter, och frågan blir, huru monarkien bäst kan befästas. Den franska revolutionen har lämnat oss ett bedrövligt bevis på opinionens makt. »Med sina avskyvärda skrifter om frihet och människans så kallade rättigheter hade filosoferna berett den välvning i tänkesätten, varav statsförfattningens omkullkastande blev en nödvändig följd. Nu gäller det att söka dels *hindra* dylika skrifters vidare utbredande och dels *befrämja* författandet och läsningen av andra utav en motsatt tendens.» Censur och dylika åtgärder hava hittills ej hjälpt att förhindra skadliga böckers tryckning, och författaren föreslår därför, att alla boktryckerier göras till regeringens. För opinionens bearbetande i rätt riktning hade Franska akademien otvivelaktigt gjort mycket gott. »Om filosoferna genom något kunnat hållas

Digitized by Google

tillbaka, om kvicka snillen genom något kunnat bringas ifrån satiren till oden och epîtren, så var det genom hoppet om en plats i akademien.» En parvenu, som satt vid sidan av en kardinal och en pair, måste naturligtvis känna sig så smickrad genom denna litterära jämlikhet, att han nog saktade sitt skrik om den politiska — i denna stil fortsättes hela skriften igenom, det talas blott om Frankrike, men läsaren har ingen större svårighet att tillämpa ironien på Sverige.

Men Järta — som han nu hette — var icke blott den överlägsne satirikern. Såsom ung var han även en lågande entusiast, och Warburg synes mig hava fullkomligt rätt, då han tillerkänt honom författarskapet till den främsta av denna tids politiska visor: Fyllen edra glas och låt oss skratta, bröder, en stund åt världens lopp. Hån och hänförelse växla här med varandra, och i bägge är det klang och fart:

Bäven, despoter, bäven att trotsa
Människans rätt och folkets makt!
Snart skall den hämnande friheten krossa
Edra palatsers rövade prakt!
Blodiga skuggor, av hämnden ledde,
Hotande stiga ur gravens sköt,
Blotta de sår, eder hand dem beredde,
Kräva det blod, eder grymhet göt.
— — — — — — — — — — — — —
Frihetens vän i bojor ligger.
Träldomens vän får blåa band,
Äran svälter och dygden tigger —
Skål för vårt lyckliga fädernesland!
— — — — — — — — — — — — —
Bröder, ett vänskapsband vi knyta:
Hellre döden än slaveri!
Ljuvt är sitt liv för friheten ljuta,
Krossa tyrannen och dö fri!

Förföljelserna mot Höijer.

Då Järta skrev denna dikt, hade han i tankarna den förföljelse, för vilken hans vän, Juntans spiritus rector Benjamin Höijer, kort dessförinnan råkat ut. 1799 hade professuren i filosofi blivit ledig. Såsom sökande till denna anmälde sig Höijer och jämte honom sju fullkomliga nulliteter. Fakulteten uppförde Höijer i första rummet, likaså konsistoriet. Men en lektor Högmark, som ej kommit med ens på förslaget, klagade och blev utnämnd »i anseende till dess ägande kunskaper och skicklighet *samt i övrigt städse visade välförhållande*». Det sista skälet var det avgörande. Höijer stod mycket illa till boks. Under ärendets behandling skrev filosofen Boëthius till honom: »Det är ej nu blott jakobinism, det är ateism

Digitized by Google

isynnerhet, som skall tjäna till herr adjunktens exclusion». Dessutom var Höijer medlem av Juntan samt vän med Silverstolpe och Järta. Och till all olycka inträffade i november några studentoroligheter, över vilka Gustav Adolf blev ursinnig. Han avsade sig kansleriatet, och för att riktigt visa universitetet sin onåd utnämnde han Högmark i stället för Höijer. Därmed var denne, efter vad man trodde, för all framtid oskadliggjord, och han anträdde nu en resa till utlandet, som varade i två år. I Uppsala hölls en storartad avskedsfest för honom, och vid denna voro — skriver Adlerbeth i ett brev — »verser författade, som jag såg, men önskar ingen annan får se». Hyllningarna fortsattes i Stockholm och Norrköping. Han återkom 1802, begärde att offentligen få föreläsa, vilket avslogs, anhöll att få utgiva en tidskrift, som också vägrades. Så dog lyckligtvis den oduglige Högmark på sommaren 1808. Höijer uppfördes då ånyo i första rummet, och innan Gustav Adolf hunnit utnämna någon annan, blev han avsatt den 13 mars 1809. En vecka senare var den nya regeringen färdig med Höijers fullmakt. Tyvärr hade man dröjt för länge. Under tio år hade den första, verkligt filosofiska begåvningen i Sverige varit dömd till overksamhet, och nu avled han kort efteråt, 1812.

Omkring 1800 hade således Silverstolpes, Järtas och Höijers opposition dräpts genom maktspråk från tronen, och under återstoden av Gustav Adolfs regering »var allt lugnt i Schipkapasset». Händelserna 1809 visade, att det blott var lugnet före stormen.

Det tyska inflytandet.

I Juntan fortlevde således den gustavianska upplysningens frihetsidéer. Men Juntan, särskilt Höijer och Silverstolpe, förberedde ock i flera punkter den följande romantiken, ehuru Juntans ledande män efter 1809 snarast kommo att intaga en fientlig ställning till fosforismen. För den gustavianska tiden hade det, praktiskt taget, blott existerat en enda litteratur: Frankrikes. Under 1700-talets båda sista decennier hade emellertid de litterära maktförhållandena i Europa högst betydligt förändrats. Efter Voltaire och Rousseau, som båda avlidit 1778 och 1784 åtföljts av Diderot, ägde Frankrike icke längre någon första rangens författare, England lika litet — om man undantager den utanför England ej uppmärksammade Burns — och i stället hade det förut så föraktade Tyskland vuxit upp till en stormakt inom diktkonst och filosofi. 1781 hade Kants Kritik der reinen Vernunft utkommit, 1794 Fichtes Wissenschaftslehre, 1797 Schellings Ideen zu einer Philosophie der Natur, och genom dessa tyska tänkare hade filosofien inletts i helt andra banor än upplysningens. Ännu mera betydande var den litterära utvecklingen. Goethe, som börjat såsom en Stürmer und Dränger och utanför Tyskland egent-

Digitized by Google

ligen var bekant blott såsom Werthers författare, hade särskilt efter den italienska resan 1786—1788 utvecklats till en författare av en helt annan typ, till en »nyhumanist», som framför allt sökte anslutning till antiken, och till denna riktning hade Schiller ungefär samtidigt övergått. Omkring sekelskiftet framträda slutligen de nyromantiska författarna, Tieck, bröderna Schlegel m. fl. Att hava öppnat dörrarna till detta nya Europa, är Silverstolpes och Höijers förtjänst.

Silverstolpes tidskrifter.

I mars 1795 började den förre utgivandet av Litteratur-Tidning, som fortgick till april 1797. Dess främsta kraft var Höijer, och bland de övriga mera flitiga medarbetarna märkas teologen E. A. Almquist och läkaren Pehr Afzelius. Tidskriften skulle utkomma fyra gånger om året och innehålla — ungefär till hälften — avhandlingar och till hälften recensioner av arbeten inom utlandets litteratur: »Den svenska torde vara den enda av vårt tidevarvs upplysta nationer, som ej äger en egentlig tidning för den utländska lärdomen.» Tidskriften skulle framför allt sysselsätta sig med den »revolution, som inträffat i de filosofiska vetenskaperna» d. v. s. bliva ett språkrör för kantianismen, dels ock med kemi, astronomi och teologi samt framför allt med »de vackra konsternas teori» d. v. s. med de nya estetiska åsikterna. Tidningen var således ej avsedd till ett kritiskt organ för *svensk vitterhet* utan i främsta rummet för *utländsk vetenskap,* och redan detta tyder på, att den nya tiden var en annan än den gustavianska, då de vetenskapliga intressena alldeles trätt i bakgrunden för de vittra. Vidare är det karakteristiskt för denna nya tid, att de ojämförligt flesta arbeten, som recenseras, äro *tyska;* de franska äro ganska få, och Litteraturtidningen röjer således, att en ny kulturströmning nu kommit till Sverige. För det tredje är den nya tyska filosofien den vetenskap, som fullkomligt dominerar, och Litteraturtidningen kan även betraktas såsom kantianismens första organ i Sverige. I sin ypperliga monografi över Höijer har Birger Liljekrantz slutligen framhållit, att tidningen även framträdde såsom ett språkrör för den då moderna estetiska uppfattningen. Där recenserades Ossian, Tingstadius' översättningar från hebreiskan, Wolfs Prolegomena ad Homerum, där fällas gillande omdömen om Goethe och Schiller, Herder och Lessing, och i Sverige gör sig tidningen till målsman för »samma nyhumanistiska bildningsideal som Die Horen i Tyskland». Det är sålunda »en helt ny kulturepok, som med Litteraturtidningen gör sitt första inträde i vår bildning; icke blott Kants, utan Herders, Wolfs, Schillers och Fichtes nya idéer föras fram i Sverige.»

För den stora allmänheten var dock nog Litteraturtidningen en

Digitized by Google

väl hårdsmält läsning, och därtill kom den börjande förföljelsen mot kantianismen. Litteraturtidningen måste därför sluta med det första kvartalshäftet 1797, och Silverstolpe och Höijer funderade då på att börja en tidning, som skulle ersätta den 1795 avsomnade Extra-Posten. Därav blev emellertid ingenting, och i stället utkommo två nya tidskrifter, Läsning i blandade ämnen, utgiven av Adlersparre, varom jag strax skall tala, samt Journal för svensk litteratur, utgiven av Silverstolpe. Den skulle utskicka ett häfte i månaden och gjorde det även till och med 1801, varefter blott spridda häften publicerades till 1812, då den helt upphörde. Anledningen till stagnationen var den censur, för vilken den misshaglige Silverstolpe utsattes, samt det allmänna trycktvånget, som förlamade hela litteraturen under århundradets första decennium. Silverstolpe börjar — mutatis mutandis — på samma sätt som i Litteraturtidningen med att beklaga, att Sverige ännu kunde räknas »ibland de få länder i Europa, som sakna en journal för deras egen litteratur». Recensionerna äro ofta ovanligt skarpa, och Silverstolpe framhåller, att man icke såsom i äldre kritiska organ ämnade inskränka sig till ett referat av innehållet utan efter bästa förmåga nagelfara det ifrågavarande arbetet. Tyvärr var tiden litterärt sett ovanligt steril, och tidskriften måste därför till en stor del sysselsättta sig med översättningar. Kritiken av dessa är dock ofta mycket skarp, och recensionerna över originalarbeten svälla ej sällan ut till rena avhandlingar såsom Höijers över Gyllenborgs Försök om skaldekonsten, som är märklig såsom den första kritik i den högre stilen, som vi hava inom vår litteratur. Det är Kants estetik, som här förkunnas i motsats till den franska klassicitetens. Tonen är ytterst aktningsfull, men Höijer har icke kunnat undgå att opponera sig mot de äldre smaklärarnas trånga föreskrifter (särskilt om rimmet). Överhuvud var Journalen ett språkrör för den nya smaken. Voltaire — heter det — »kan numera icke nämnas bland vetenskapsidkare och filosofer i sträng bemärkelse; blott få av hans historiska arbeten segra över förgängelsen; den dag synes redan börja uppklarna, då hans odödlighet som skald kan bliva tvivelaktig, sedan Tysklands skalder begynt att avskudda sig det konventionella och maniererade och åt sin konst giva mera sanning och natur». Och gent mot fransmännen framhållas Goethe, Schiller och Lessing. Men om Journalen i denna punkt förebådade romantiken, fortsatte den å den andra sidan Kellgrens kamp mot ordensmystiken. 1787 hade ett swedenborgianskt sällskap, Fribyggarorden, bildats, som sedan absorberat ett annat liknande, »det egyptiska», och 1796 börjat utgivandet av en särskild tidning:

Digitized by Google

Journal för allmänna uplysningen och sederne. Denna blev i Silverstolpes tidskrift utsatt för en fullkomligt mördande kritik: »Ett sällskap, som döljer sitt föremål och sina ledamöter, med ett ord: ett ordenssällskap — detta förefaller oss, som om man skulle lova oss en journal för den allmänna upplysningen genom mörkret... Det minsta, man tycker sig kunna befara av sådana hemliga inrättningar, är charlataneri.» I fribyggarnas journal »finnas flera stycken, som äro rent av brott emot sunda förnuftet och smaken. Man har t. o. m. möda att uppleta några, som hinna upp till medelmåttan.» Fribyggarna försvarade sig med indignation, men 1798 upphörde deras tidskrift, ehuru själva sällskapet ända till våra dagar fortlevat, om än i fullkomlig obemärkthet.

Adlersparres Läsning.

Samtidigt med Silverstolpes Journal började en annan likartad, nämligen Georg Adlersparres Läsning i blandade ämnen. Utgivaren — den minst sympatiske av »1809 års män» — hade 1794 såsom ryttmästare tagit avsked ur krigstjänsten och ägnade sig sedan åt litteraturen, för vilken han alltid, trots en fullständig brist på originalitet, varit intresserad. Litterärt stod han på den gamla ståndpunkten, och särskilt äro hans överdrivna smickerbrev till Leopold nästan motbjudande att läsa. 1795 hade han börjat med en tidskrift, Läsning för landtmän, som emellertid hade ett väl ensidigt program, varför han 1797 utbytte den mot Läsning i blandade ämnen, som fortsatte till 1801. Med sig förenade han författare som Leopold och Axel Gabriel Silverstolpe, varjämte även Gyllenborg, fru Lenngren, Oxenstierna, Adlerbeth och Franzén bidrogo. Ämnena voro ytterst växlande, från poesi till Förslag till fähusbyggnad och utfodring, men genom den mera populära formen vann Läsningen en större publik än Silverstolpes mera tyskt vetenskapliga Journal. Någon fast ståndpunkt i den brännande frågan för eller mot Kant intog Läsningen icke. Leopold var en ivrig motståndare till den nya filosofien, men en bland de flitigaste medarbetarna, prosten magister Åström, var däremot en ivrig kantian, och för kantianismens popularisering hade särskilt Åström stor betydelse. Både inom nationalekonomien och tryckfriheten hyllade Läsningen liberala åsikter, så vitt dylika kunde få uttalas; med skönlitteraturen sysselsatte den sig däremot mindre, än man kunnat vänta, och gjorde här i varje fall ej några nya insatser. Från 1801 till 1809 utkommo inga nya tidskrifter, som fingo någon egentlig tillvaro, och dessa år förtjänade, som man redan härav finner, med full rätt det namn, de fingo: litteraturens järnår.

Filosofien.

Under tiden från Gustav III:s död till århundradets slut hade emellertid en viktig insats gjorts: Kants filosofi hade blivit bekant

Digitized by Google

här i landet. Den, som har äran av att hava brutit väg för denna, var Daniel Boëthius, som 1783 blivit professor i moral i Uppsala. Liksom sin kollega inom den teoretiska filosofien P. N. Christiernin var också han till en början lockean. Men redan 1786 tycktes han

Georg Adlersparre.
Oljemålning av F. Westin. Gripsholm.

hava gjort bekantskap med den store Königsbergfilosofens skrifter — ovanligt tidigt, ty Kritik der reinen Vernunft hade utkommit endast fem år förut och var icke ens i Tyskland allmänt uppmärksammad — och 1789 började Christiernin att anfalla Boëthius och hans lärjungar för deras filosofiska kätterier. För kantianismen i Sverige var det lyckligt att till vedersakare hava fått en så narraktig dogmatiker som Christiernin, som visserligen kunde vara ganska perfid, men å andra sidan så löjlig, att även kantianismens motståndare skämdes för att taga hans parti. Särskilt 1794 började han i Upsala Tidning en ursinnig kampanj mot kantianerna vid universitetet, utfäste i en annons en dukat i guld åt den, som kunde utleta någon av Kant upptäckt sanning, och året därpå fortsatte han med en serie aforismer, av vilka det kan vara nog att anföra en: »En äkta kantisk svärmare är oduglig till informator både i teologi, jurisprudens och medicin och passar knappt till bok-

Digitized by Google

handlare» — den senare kvickheten var riktad mot Silverstolpe. Till en del tack vare Christiernin blev därför kantianismen ganska populär, både Stockholms-Posten och Extra-Posten innehöllo välvilliga artiklar om den nya filosofien, och Litteraturtidningen, Journal för svensk litteratur och Läsning i blandade ämnen blevo snarast organ för den »kritiska» filosofien. Även vid Lunds universitet fick kantianismen 1795 en målsman i Lars Peter Munthe, som sedan tio år tillbaka där var professor i praktisk filosofi, och i Åbo blev den unge Franzén dess introduktör. Över huvud fick kantianismen blott en enda mera betydande motståndare i Sverige,[1] och det var Leopold, som i Adlersparres Läsning införde en vidlyftig kritik av Kants Metaphysik der Sitten, på vilken Boëthius svarade. 1802 skrev Leopold ytterligare Idéer till en populär philosophi öfver Gud och odödlighet, som visserligen står på upplysningsfilosofiens grund och är riktad mot Kant, men som å andra sidan dock nog tagit vissa intryck av denne. Det, som stötte Leopold, var den tyska filosofiens barbariska terminologi: »Man kan ej för mycket misstro klyftigheten. Där hon ej behövs, vartill tjänar hon? Där hon behövs, räcker hon ej till. Men man har kallat klyftigheten grundlighet, liksom man kallat pedanteriet lärdom och bigotteriet gudsfruktan.» Sitt intresse för filosofi bibehöll Leopold under hela sitt liv, och bland hans efterlämnade papper befann sig en avhandling i tre delar, av vilka den sista, Doktor Godmans vishetslära, innehåller hans livsfilosofi. Av K. R. Geijer, som ägnat den ett ingående studium, sättes den mycket högt och betecknas såsom det mest betydande alstret av den svenska upplysningsfilosofien.

Redan omkring 1800 hade emellertid kantianismen segrat, och det var i den tyska filosofiens skola, som den generation uppfostrades, som 1809 skulle framträda inom litteraturen. Den man, som för denna generation hade den största betydelsen, var Benjamin Höijer. Jag har redan haft tillfälle att tala om honom i samband med reaktionen under Gustav Adolfs tid. Men hans plats är icke inom den eftergustavianska litteraturen. I stället är han portalfiguren för den nästa litteraturperioden, och hans insats behandlas bäst i sammanhang med romantikens äldsta historia i Sverige.

De akademiska prisvinnarna.

Studerar man den eftergustavianska dikten blott i den tryckta litteraturen, ger den snarast — med undantag för två författare, fru Lenngren och Franzén — bilden av en dödskamp. De nya, unga krafterna rörde sig ännu blott på djupet, framträdde endast sällan och svagt i den tryckta litteraturen och bröto först efter statsvälvningen igenom. De betydande gustavianerna hade dött, lekamligen

[1] Thorilds inlägg mot Kant voro ej uppmärksammade i Sverige.

Digitized by Google

eller andligen, Lidner 1793, Kellgren och Bellman 1795, Thorild hade gått i landsflykt, Gyllenborg hade redan länge varit andligen död, Oxenstierna publicerade väl sina äldre dikter, men för sent, och gjorde nu inga nya insatser, och president i den vittra republiken hade Leopold blivit. Frånser man honom, fru Lenngren och Franzén, möter man blott författare, som på sin höjd äro medelmåttor, och till detta förhållande var Svenska akademien icke utan all skuld. Mot Kellgrens protest hade Gustav III fasthållit, att akademikernas skrifter skulle utgöra mönster, och de årligen utlysta tävlingsämnena stodo onekligen på en föråldrad ståndpunkt. Man fick nu skörda frukterna av stiftarens estetiska efterblivenhet, och akademien framlockade en drivhuslitteratur, som var sorgligt blottad på originalitet: torra lärodikter och skaldebrev, som mycket snart rönte det förtjänta ödet att alldeles bortglömmas. 1792 var ämnet Skaldebref till dem, som söka ett odödligt namn. Två tävlingsskrifter hade inkommit. Den ena kunde akademien icke utan förtjusning åhöra och fann i den en förtjänst såväl till tankarnas sanning, styrka och finhet som ock till stilen. Författaren, notarien Isak Reinhold Blom, en trogen Leopoldimitator, fick ett dubbelt pris, och även författaren till det andra skaldebrevet, Axel Gabriel Silverstolpe, erhöll stora guldmedaljen. 1793 fick Johan Stenhammar priset för en sång över segern vid Svensksund, och året därpå erövrade han samma belöning för en dikt: Religionens nödvändighet för samhällens bestånd, som berömdes såväl för dess filosofiska styrka som för de rörande och känslofulla drag, som inblandats. 1795 var akademien suspenderad, året därpå var ingen tävling, och 1797 belönas Franzéns Sång öfver Creutz, vartill vi sedan skola

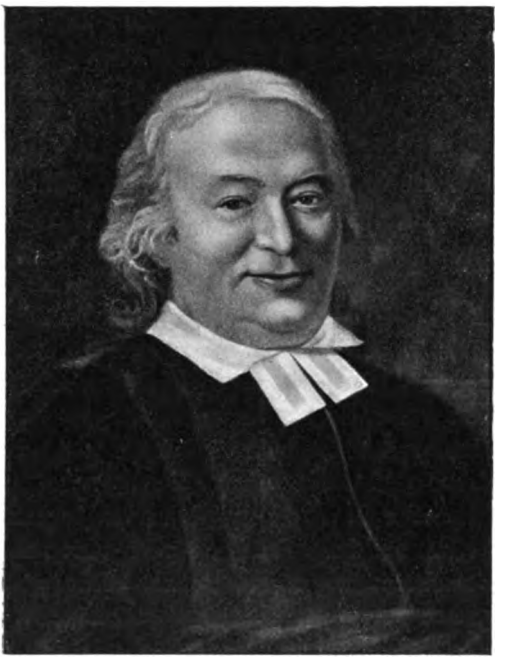

Daniel Boëthius.
Kopia efter P. Krafft d. ä. Västmanland-Dala nation. Uppsala.

Digitized by Google

återkomma. De båda följande åren kunde intet skaldepris utdelas. Sedan började åter utdelningarna, och nya skalder framträdde: Anders Kullberg, Johan David Valerius, Michael Choræus, något senare Per Adam Wallmark, vars 1804 belönade prisdikt Handen sedermera blev ett så tacksamt föremål för den nya skolans gyckel. 1805 fick Wallin icke mindre än två pris: stora guldmedaljen för Uppfostraren och andra priset för några översättningar från latinet.

Sällskapsvisan.

Det var framför allt mot denna akademiska epigonpoesi, som det yngre släktet sedan vände sig. Men jämte denna av akademien omhuldade poesi fanns det även en annan. Om den politiska frihetsvisan har jag redan talat. Frånser man Järtas dikt, står den estetiskt ej vidare högt. Vida bättre är tidens sällskaps- och dryckesvisa, och man begår säkerligen en orättvisa, om man jämför den med Bellmans. I så fall blir den tam och blek, utan den orgiastiska kraften. Tegnér hade nog alldeles rätt, då han skrev om Valerius: »Det är för mycket toddy och för litet champagne i hans dryckespoesi. Om Bellmans idylliskt-bacchanaliskt-poetiska världsåsikt har han intet begrepp.» Men någon dylik orgiastisk dikt avsåg icke Gustav Adolfstidens sällskapsvisa att vara. Den var ett uttryck för den eftergustavianska tidens lynne, och denna tid fostrade inga heroer som Fredman; snarare gick den i Mowitz-stilen. Man har kallat sällskapsvisan en resignationens poesi. Man fick ej längre sysselsätta sig med »Polens affärer», och man sökte då sin tröst i glaset och i ett opolitiskt sällskapsliv. Detta är nog en konstruktion. Genomsnittsmänniskorna i början av 1800-talet kände sig, så vitt man kan se, ej särskilt olyckliga, och om så varit, motsvarade stämningen nog den, som omtalas från Wien under det sista världskriget: sehr pessimistisch, aber auch ganz gemütlich. Beskow har i sina levnadsminnen mycket levande skildrat denna tid. Det var — säger han — sällskapssångens och vismelodiens gyllene ålder, och det var ett glatt liv, som då fördes. Det mest brukliga vinet var portvin, varmed engelsmännen under kontinentalsystemets tid försågo Sverige, då inga franska varor kunde införas. Från samma tid härstammar bruket av jamaika och rom, och en ny dryck, som hastigt vann popularitet, var *toddyn,* som också besjöngs av Valerius. Något efter revolutionen var den unge Beskow med om en middag, som efter den sedvanliga kappkörningen på Brunnsviken hölls på Stallmästargården av den eftergustavianska tidens veteraner: »Middagen öppnades därmed, att Rålamb (hovstallmästare) såsom preses ringde samman med brännvinsglasen och ropade

Lamä — lamä — lam!
Bacchus lockar sina lamm,
Kommen, barn, till källan fram!

Digitized by Google

Efter supen, vanligen åtföljd av en halv och ters eller en Günter, en tankställare, femton droppar, satte sig gubben Rålamb överst vid bordet med Anker på ena sidan och Adlercreutz på den andra, varefter det gick grundligt till, särdeles då bålarna inkommit, då ordföranden uppmanade till sång.» Och tiden hade utmärkta kuplettsångare, Karsten, Du Puy, Collin m. fl. Nu sjöng man Franzéns Goda gosse, glaset töm, Wallins Lycksalig den, som stödd på eget stop och allra mest kanske Valerius' visor:

Vad bryr jag mig om politiken?
Jag håller med kyparn konselj,
Tar handen ifrån republiken
Och lägger den vid min butelj.

Det är denna bakgrund, som tidens dryckesvisa har, och åt denne fredlige och gemytlige Bacchus offrade icke blott Valerius utan ock den allvarlige Axel Gabriel Silverstolpe, som eljes var den stoiska dygden själv, den eteriske Franzén, den nästan dystre Wallin och en mängd andra. Dessa visor äro ju ingen stor poesi, men de äro älskvärda, och de middagar, då de ännu sjöngos, voro förmodligen roligare än våra med de långa och icke alltid så lyckade talen. Man kan också med Beskow beklaga, att den eftergustavianska bordsvisan fått vika för den opersonliga kvartettsången. I varje fall är sällskapsvisan en bland de få ljuspunkterna inom den eftergustavianska diktningen, av vida högre värde än de prisbelönade lärodikterna.

Den förromantiska balladen.

En annan diktning, som också tillhör denna tid, är mindre tilltalande, men litteraturhistoriskt av ett visst intresse. Det är den förromantiska balladen. Denna har intet att göra med den medeltida nordiska, som ännu Dalin hade halvt imiterat, halvt parodierat. Den eftergustavianska balladen är i stället en invandrare från Tyskland, där den ej heller var ett landets barn. Uppslaget hade kommit från England, från den samling, Reliques of ancient English poetry, som biskop Percy 1765 utgivit. Denna balladdiktning togs på 1770-talet upp av Goethe och Bürger. Egendomligt nog gjorde Goethes överlägsna ballader (Der König in Thule m. fl.) intet intryck, åtminstone icke i Sverige, och i stället blev den djupt underlägsne Bürger den tongivande. Hans förebilder voro dock ej endast de engelska balladerna, utan ock de gamla vulgära tyska marknadsvisorna, och härtill kom ett vid denna tid förklarligt starkt sentimentalt inslag samt — kanske viktigast — gammalt folkskrock om gengångare o. s. v. Särskilt berömda voro hans ballader Lenore och Des Pfarrers Tochter von Taubenhain. Denna moderna ballad

Digitized by Google

spred sig sedan från Tyskland tillbaka till hemortslandet England, där särskilt Lewis blev bekant för flera på sin tid ofantligt populära ballader, Alonzo the brave and the fair Imogen m. fl. Från England och Tyskland nådde den Bürgerska balladen först till Danmark, och därifrån vandrade den på 1790-talet över till Sverige, där den kom att bilda ett led i den förromantiska strömningen. Viktor Johansson, som särskilt behandlat denna ballad, skiljer på två typer: spökballaden och den sentimentala balladen: »De båda typerna ha naturligtvis mycket gemensamt och påverka oupphörligen varandra. Den egentliga skillnaden dem emellan skulle väl ligga i, att spökballaden övervägande vill framkalla rysningens, den sentimentala balladen däremot medkänslans och tårarnas vällust.» Egendomligt nog var det Kellgren, som införde spökballaden med Fredrics vålnad (1793), som likväl blott är en översättning från Baggesen; den återgår ytterst till en engelsk ballad Sweet William's ghost. Den, som sedan blev den mest populäre balladskalden, var den akademiske prisvinnaren Kullberg. Han översatte både Lenore och Prestens dotter i Taubenhain samt dessutom Lewis' Alonzo den tappre och skön Imogine, som sjöngs ännu i min barndom. Karaktären framgår bäst av den första och den sista strofen:

En krigsman så båld och en fröken så grann
De suto till hop i det gröna,
De sågo med ömma begär på varann,
Alonzo den tappre — så kallades han
Och hon Imogine den sköna.

— — — — — — — — — — — —

Kring dem dansa spöken med rysliga skrål,
Som blod utur dödskallar dricka,
Och stöta till hop var sin multnade bål
Och tjuta: Alonzo den tappre! Din skål!
Och skål för din trolösa flicka!

Dikten offentliggjordes först i Adlersparres Läsning i blandade ämnen (1799), men beledsagades där av en not med en viss reservation: Det tål intet tvivel — heter det — att dylika gaststycken »äro verkliga missbruk av bildningsgåvans förtrollningsmakt, som onekligen hellre borde användas till förnuftets ändamål än vara i stridighet därmed. Ej sällan händer likväl, att just dessa missbruk äro de rikaste på behag och poetiskt värde». Man hoppades därför, att »detta litet rysliga poem» skulle vara välkommet för läsaren. Så tyckes verkligen hava varit fallet, ty året därpå fick Kullberg av Svenska akademien det Lundbladska priset med särskilt avseende

Digitized by Google

fästat på denna ballad; att den blott var en översättning, tyckes man, egendomligt nog, hava förbisett. Även fru Lenngren, som förut i Anders och Kökscaisa (1793) kvickt parodierat spökballaden, skrev nu själv (1802) en dylik: Gref Bernhards bröllopp.

Den första självständiga sentimentala balladen är Franzéns Den gamla kneckten (1793), som är ytterligt tårmild. En annan från samma år är Axel Gabriel Silverstolpes Clotilda, som i motsats till Franzéns dikt har en stark medeltidsfärg. Över huvud voro dessa ballader ganska talrika, och det anmärkningsvärda är, att de skrevos av författare, som eljest stodo på upplysningens ståndpunkt. Den ende, som tyckes hava haft en känsla av, att upplysningens rationalism och förromantikens mystik ej kunde förenas, var Leopold, och vi skola i det följande, på tal om sången över Creutz, finna huru de båda motsatta åskådningarna stötte samman.

Vignett till O. Rudbeck, Boråsiaden. 1776.

Digitized by Google

L E O P O L D

Inledning.

LÄSAREN erinrar sig måhända de inspirerade ord, med vilka Kellgren avslutade sina anmärkningar till Man äger ej snille för det man är galen. Unge författare — skriver han — vill du veta, om din kallelse är sann eller icke? Lägg handen på ditt hjärta. »Ser du blott med ett åtlöje dina likars dårskap? Med förakt deras laster? Med ömkan deras olyckor? Den håg du känner att utmärka dig av talanger, vad har den till föremål? Månn' en titel, en prydnad, ett anseende över hopen, en bekvämligare levnad? Månn' hovgunst och sällskapslov?» Då är det icke dig, som snillet kallar att tala till folket. »Försök ej att höja dig över medelmåttans krets. Bliv täck, oförvitlig, en man av *god ton*. Ditt namn, om det lever, skall dö med dig.»

Det kan ej nekas, att denna karakteristik i mycket träffar in på Leopold. Denne var »täck, oförvitlig, en man av god ton», men han saknade den eld, som gjorde Kellgren till den svenska upplysningens störste skald; ehuru under hela sitt liv invecklad i polemik, blev denna polemik aldrig en kamp för idéer, utan nästan alltid personlig, han saknade det stora snillets särmärke, originalitet och förmåga av utveckling, han bröt inga nya vägar, utan blev snarare en blytyngd, som hindrade uppkomsten av det nya. Likväl var han en verkligt stor begåvning, nog den mest bildade och beläste av gustavianerna, visserligen icke någon tänkare, men betydligt mera »filosof» än de andre, han hade en stor formtalang både såsom versifikatör och prosaist, och när han kunde låta bli att svarva artigheter, ägde han, särskilt i sina brev, en maliciös kvickhet, som erinrar om Voltaires. Såsom karaktär hade han sina goda sidor, ehuru dessa skymdes av andra mindre tilltalande. Få hava ägt en mjukare rygg än Leopold, och den livsmaxim, som han i Predikaren uppställer, kan näppeligen sägas vara upphöjd:

Digitized by Google

Inför den höge dåren buga,
Men djupt, så djupt, min son, att han ej ser dig le.

Det, som brast Leopold, var just det, som utgjort Kellgrens och Thorilds styrka: entusiasmen. Han var aldrig hänförd, alltid klokt försiktig, aldrig fullt naturlig. Ej blott hans brev — skrev Brinkman till Tegnér — »utan hela hans prosa i tal och skrift frambugar med värja och trekantig hatt, och själva hans naturliga kvickhet vanprydes ej sällan — liksom hans hemvävda nattrock — av en fåfäng kommendörsstjärna.» Det var han, som blev Kellgrens efterträdare, och detta ger den eftergustavianska litteraturen dess prägel.

Leopolds biografi till 1786.

Carl Gustaf Leopoldt[1] föddes i Stockholm 1756. Kort efter hans födelse flyttade emellertid familjen till Östergötland, och där förflöt hans barndom. Student i Uppsala blev han på hösten 1773, men nödgades redan året därpå — såsom Kellgren, Thorild och otaliga andra — taga plats som informator. Han kom till ett högförnämt hus, till hovmarskalken greve Douglas på Stjärnorp, där t. o. m. betjäningen, enligt Leopold, talade franska — ett språk, vilket han redan som barn haft tillfälle att lära sig av en infödd fransman och i vilket hans färdighet nu fulländades. Han lärde sig ock att umgås i den förnäma världen, men aldrig *så* som Kellgren; informatorn och parvenyen satt alltid kvar hos honom, nästan mera än hos Dalin. Bugningarna kunde han aldrig vänja sig av med. Med sin kondition trivdes han bra, arbetade tydligen mycket flitigt, och i sina brev till Gjörwell och Lindblom röjer han en högst ovanlig litterär brådmogenhet. Till den förre skrev han 1775, då han således ännu ej var tjugo år: »Voltaire hade väl otvivelaktigt gått i bredd med Roms största skalder, om han levat i deras land och i deras tidevarv. Bland oss är han helt säkert oförliknelig i konsten att upplyfta och förtjusa sinnen», och i ett några månader senare skrivet brev framlägger han nästan ett estetiskt program. Han bryr sig ej om avhandlingar, i vilka regler för konsten dekreteras. Det är visserligen sant, att det finnes eviga lagar, som gälla för alla nationer, men det övriga, »allt det, som kommer av den ingivelse, man kallar smak», lämpas bäst efter naturen och lynnet hos det folkslag, för vilket man skriver. Av detta drar han dock icke någon mera revolutionär slutsats, än att man bör läsa utmärkta arbeten och utmärkta författares omdömen om dessa: »Sålunda är Milton förträfflig med Hr. Addisons anmärkningar och le Cid av Corneille dubbelt behaglig genom franska akademiens granskning.» Viktigast är ett ytterst utförligt brev —

[1] Så skrev han sitt namn ända till omkring 1786, då han ändrade det till Leopold.

Digitized by Google

man kan säga en avhandling — på franska, som han skickade till Lindblom i början av 1777. Han står där på samma ståndpunkt, på vilken han alltjämt förblev kvar: att den svenska litteraturen först med Dalin blev »tolerabel». Men ej heller Dalin fann nåd inför honom, ty han var nästan aldrig »sublime et brillant», och detta fordrar man dock av den verklige skalden — efter vad det förefaller menar Leopold därmed, att Dalin i sitt språk var vulgär och vardaglig. För att vara skrivet av en kvinna, var fru Nordenflychts Tåget öfver Bält en aktningsvärd produkt, men blott ur den synpunkten. Creutz var väl »brillant», men icke sublim. Vad är då — frågar han — detta sublima, som vi kräva av poesien? Och han svarar med att göra La Mottes definition till sin; det sublima är »en ny, djärv och väl uttryckt tanke», vilket för Leopold, liksom för La Motte, blev detsamma som: det sublima är det långsökta, den inkrånglade omskrivningen i stället för det enkla, naturliga uttrycket. Det var detta estetiska program, som låg bakom hans »pindariska» Ode 1778, och det skönjes ännu i hans senare dikter i den högre stilen, kanske ännu mera hos hans imitatorer under den eftergustavianska tiden. I en annan punkt ser det däremot ut, som om han skulle stå Thorild nära. Han anser nämligen rimmet vara en uppfinning av de barbariska tidsåldrarna och blott tjänande till att försvaga versen. Hans orimmade verser äro dock lika stela som hans rimmade, och de erbjuda ingen likhet med Thorilds, som — vad man än kan anmärka mot dem — likväl voro ett uttryck för ett nytt innehåll; på prov gör Leopold en orimmad översättning av en scen ur en av Voltaires tragedier. Över huvud är Voltaire hans idol, och han vågar gent emot latinaren Lindblom förfäkta de »modernas» åsikt, att Henriadens författare överträffat de gamla. Han påbörjade också en översättning av Mérope — på en för denna tid ovanligt god vers, vida överlägsen Gyllenborgs. För övrigt skrev han även andra dikter, och talar t. o. m. om en tragedi, Achmed och Almanzin, som han skrivit tillsammans med en annan och som, efter vad han hoppades, skulle uppföras i Stockholm.

I mars 1777 lämnade han sin plats hos Douglas och for tillbaka till Uppsala,[1] men antog året därpå en ny informatorsplats hos en major Nisbeth, där han däremot trivdes synnerligen illa: »Man undfägnar mig vissa eftermiddagar med en kopp kaffe nere i min

[1] Då Leopold alltid klagar över sina affärer, kan det vara av intresse att veta, att hans lön hos Douglas var 1,200 daler kpt om året, och då han reste till Uppsala, fick han av fadern 150 riksdaler specie. Där fick han ett stipendium, och då fadern dog 1779, ärvde han den då ganska betydande summan av omkring 1,000 riksdaler specie.

Digitized by Google

kammare, under det mitt förnäma herrskap med sitt främmande fördriva tiden med att gäspa och att säga dårskaper. Man kan ju icke så förnedra sig, att man skulle kalla en gemen student upp i sällskapet. Man har varnat mig för den näsvisheten att tala vid bordet. Alla mina företrädare, säger man, hava varit beskedligt folk, som aldrig sagt något.» Konditionen var emellertid akademisk, och på hösten följde Leopold sin elev till Uppsala, där han då skrev sitt förut omtalade Ode vid kronprinsens födelse. Året därpå, 1779, finna vi honom såsom informator på en egendom nere i Tjust, och ekonomiskt sett hade han under sin studietid det således bättre än de flesta andra. Genom faderns död fick han dessutom ett litet kapital, tack vare vilket han mera helt kunde driva egna studier. Examen ville han, helt naturligt, ta så fort som möjligt. Det bekvämaste sättet att förvärva en akademisk grad var då för tiden att anlita det tysk-svenska universitetet i Greifswald, vars medgörlighet i detta fall utvecklats till ren skandal. 1773 skrev en svensk därifrån: »kandidatexamina äro ej här annorlunda att anse än som barnlekar och bacchanalier», och ofta promoverades flera svenskar i Greifswald än i Uppsala och Lund. På hösten 1781 reste Leopold dit, anmälde sig genast till examen, som han fick åtta dagar före jul. Den förefaller att hava varit ytterst gemytlig. Den filosofiska fakulteten »hade församlat sig omkring ett stort rådstuvubord, garnerat med även så många vinglas som ledamöter och en dråplig fond av konfekt, varav min Bror kan döma, att man här blandar utile dulci». Själva examen var lindrig, disputationen gick bra, och på nyåret blev Leopold »magister legens» d. v. s. docent. Vidare fick han anställning såsom amanuens vid universitetsbiblioteket samt sedermera även vid senatsbiblioteket i Stralsund. Det ämne, som särskilt tyckes hava intresserat honom, var lärdomshistoria, men av breven att döma var han tämligen oberörd av de starka samtida rörelserna inom den tyska litteraturen. Hans smak var och förblev fransk, även om han fann den tyska litteraturen »respektabel nog».

Leopold och Thorild.

Emellertid var det naturligt, att han längtade tillbaka till Sverige, och genom vännen Lindbloms bistånd blev han på hösten 1783 »bibliotekarie» vid den då nyligen av den lärde Lidén till Uppsala donerade boksamlingen. Först i slutet av nästa år tillträdde han platsen och kom icke länge att stanna på den. För Leopold, liksom förut för Kellgren, gällde det nu att erövra en ställning i den litterära världen. Redan 1775 hade han i Gjörwells Samlaren debuterat med en gravdikt, Doris, och hade då av den alltid tjänstvillige Gjörwell presenterats för allmänheten »såsom en ny skald,

Digitized by Google

som av detta provstycke nogsamt visat, vad vår svenska vitterhet av honom har att vänta». Fortsättningen blev icke lika lycklig, och vi erinra oss den skarpa kritik, som Kellgren 1778 riktade mot Leopolds då skrivna ode. Leopold svarade visserligen, men kände tydligen, att han lidit ett nederlag, och för allmänheten framträdde han ånyo först efter återkomsten från Tyskland, 1785, då både som kritiker och såsom poet. För tillfället var det ju oroligt på den svenska parnassen. Skulle han taga parti för Kellgren eller för Thorild? Kellgren och han hade ju under polemiken om odet överhöljt varandra med invektiv, men å den andra sidan var det klart, att Leopold kände sig stå närmare denne motståndare än han stod Thorild, och det var även fördelaktigare att vara vän med konungens bibliotekarie och litteräre medarbetare än med en student, som var utan allt inflytande. Emellertid kom han först av någon anledning i brevväxling med Kellgrens motståndare. Thorild blev tydligen förtjust över utsikten att få enrollera Leopold i sin armé, och i sitt svar spelade han ut Kellgrens kritik: »Är det möjligt, att herr bibliotekarien sätter odet på 1 nov. under sina stycken i det fria och lekande slaget? Finner detta pindariskt höga och häftiga liksom icke naturligt? Och motfälles av Kellgrens kritik?» Leopolds svar finnes icke kvar, men av Thorilds, som bevarats, framgår, att den försiktige Leopold allt mer, utan att direkt stöta sig med Thorild, ville draga sig undan denna kompromitterande bekantskap. De kritiker, han nu började skriva, väckte också Thorilds misshag. Först ett mycket kvickt anfall på Lavater, infört i Uppsala lärda tidningar (1785) och därifrån avtryckt i Stockholms-Posten. Kritiken är — skrev Thorild — »ävenså orättfärdig som kvick... Jag hatar ej kvickheten, så litet som jag hatar barndomens livlighet... Ingen gud är kvick. Och dit, till gudomligheten, skall ju människosjälen?» Han tänkte därför uppträda mot Leopold: »Låt oss giva ett exempel, som sällan blivit givet. Låt oss säga gayement: vi slåss! Slåss, le och hedra varandra.» Kort därefter utgav emellertid Leopold en kritik, som ännu mera upprörde Thorild, Critiska anmärkningar vid hjeltedikten: Tåget öfver Bält (1785). Denna broschyr var den kanske mest betydande litterära kritik, som då ännu skrivits. Några nya synpunkter finner man där väl icke, kritiken är klassicistisk, om än med flera medgivanden åt den nya tiden, än Leopold sedan ville göra. Han klandrar väl — efter Marmontel — användandet av allegoriska väsen, men i det hela står han här, liksom allt framgent, kvar på Boileaus ståndpunkt. Han framhåller både förtjänster och fel i Gyllenborgs dikt, men visar sig i det senare fallet såsom en så

Digitized by Google

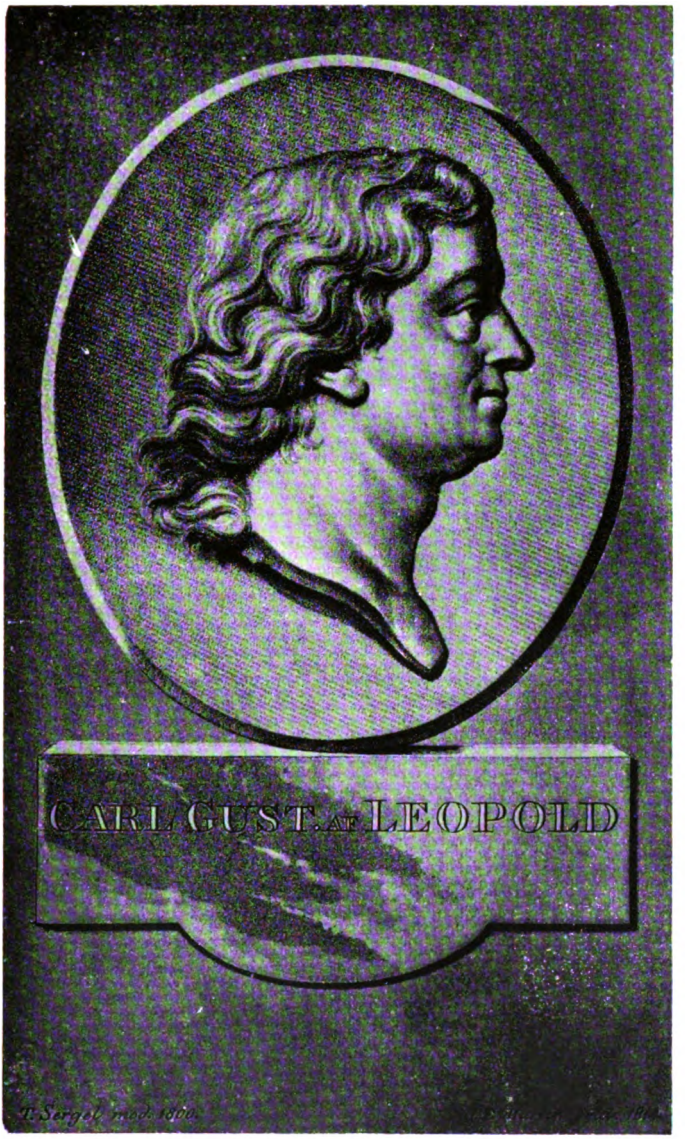

Gravyr av J. F. Martin (1814) efter medaljong av J. T. Sergel (1800).

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

fulländad hovman, att anmärkningarna knappt få utseende av klander, och i varje fall skymmas av berömmet. Innerst var Leopold utan tvivel fullt på det klara med, att poemet var ytterligt misslyckat, men författaren var greve Gyllenborg, och denne måste behandlas med en len hand. Det var detta, som upprörde Thorild: »De kräk, som leva av bladet Stockholms-Posten, gapa stort av förundran, men jag, som 50 andra, skäms, att Leopold, ett så stort namn, prisat Bältiaden». Och i ett följande brev skriver han: »Med vad övertygelse kunde herr bibliotekarien berömma, prisa dessa dumheter, dessa vämjeliga barnsligheter? Med vad samvete säga: Homerus andra gången original? Är det ej tusen gånger syndigare, bedrövligare att berömma eländigheter än att själv göra dem? Jag för min del har i hela världen ej sett ett uslare poem än Bältiaden.» Genom denna kritik hade Leopold emellertid närmat sig de ledande inom litteraturen, och genom sitt förut omtalade inlägg i striden om Ordensvurmen hade han, om än med vanlig försiktighet, tagit parti för det Kellgrenska kotteriet. I ett brev av den 2 december 1785 sade han därför artigt, men bestämt upp vapenbrödraskapet med Thorild: »Bedrag sig icke på mig ... Jag har en princip, som jag funnit befrämja mycket detta levernets rolighet: att även själva sanningen icke måste sägas, där hon tjänar till blott förbittring och icke till förbättring.» Han hade därför föredragit att tiga framför att komma med ett svar, »som onödigtvis skulle brouillera mig med en man, vilken jag i övrigt högaktar och även admirerar». Då Leopold skrev detta brev, var han fullt besluten att övergå till det andra lägret, och den 27 januari 1786 skrev han till Kellgren ett brev, i vilket han anhöll om dennes protektion.

C. G. af Leopold.
Miniatyr av N. Lafrensen d. y. Wicanderska samlingen. Nationalmuseum.

Leopold och Kellgren.

Som vanligt klagar Leopold här över sina dåliga affärer och sin jämmerliga hälsa. Men man förlåter detta, ty ingen kan skriva mera spirituella tiggarbrev än han: »Sal. riksrådet greve Creutz gjorde mig den äran att rätt allvarligen bjuda mig till Stockholm.

Digitized by Google

Hellre hade han kunnat befalla mig att möta sig i de saligas hemvist. Jag hade till den ändan blott behövt att adressera mig till doktorerna, som längesedan synas ledsna till och med att pina mig för intet. För mig återstår då ingen annan hjälp än den att dö, en hjälp, som jag likväl — för att säga sanningen — icke kunnat vinna, ehuru jag därtill använt alla de ringa tillgångar, jag kunnat äga, och alla de doktorer, som jag känt i Sverige och i Tyskland. Den därnäst vore att kunna leva bärgad. Men det är jag icke under åtminstone 6 à 7,000 årligen.» Var gunstig — fortsätter han — »och giv mig en liten idé om de nu för tiden mest betydande personer, hos vilka jag har att insinuera min ansökning. Jag känner till namnet få, till person ingen utom herr statssekreteraren Schröderheim», och så bad han om Kellgrens förord hos någon av de maktägande samt slutade naturligtvis med att kasta ett fång blommor för Gustaf Wasas skald — stycket hade uppförts några dagar tidigare. Kellgren var icke det minsta långsinnad, okvädinsorden från ode-polemiken hade han glömt, han hade funnit, att Leopolds nyss omtalade kritiker vittnade om en hög begåvning, och i slutet av 1785 hade Leopold framträtt såsom en betydande skald. Det var med sina fyra Erotiska oder. Man kan förstå, att dessa slogo an på en författare som Kellgren. Språkbehandlingen är ovanligt god. Leopold har hållit sig lyckligt fri från det »sublima», och han förkunnar här en sensualism, som han lånat från Propertius och Ovidius och som föreföll att stå nära den, för vilken Kellgren gjort sig till tolk. Man observerade ej skillnaden. Kellgrens dikter voro burna av en verklig, äkta lidelse; Leopolds däremot voro blott litterära broderier på en väv, som lånats från Roms skalder. Kellgren tog in tre av dem i Stockholms-Posten för att »rikta bladet med dessa ypperliga skaldestycken» och hade tydligen alldeles glömt den gamla kontroversen. Måhända hade han ock ett personligt skäl att vilja hjälpa Leopold. Kellgren hade aldrig kunnat bliva hovman, och han hade grundligt ledsnat på sin plats som versifikatör åt konungen. Nya uppdrag hotade: att omdikta Helmfelt och Frigga, och här kunde möjligen Leopold övertaga hans partes. Kellgren vände sig därför till Rosenstein, denne till Oxenstierna, Armfelt och Gyllenborg, och Kellgrens rekommendation hade en bättre verkan än Leopold vågat drömma. Vad dennes ansökan avsett, är ej rätt klart — som det förefaller blott en löneförbättring vid universitetet, i varje fall icke en anställning vid hovet. Redan i februari 1786 var saken klar, och för sin vän Rudbeck kunde Kellgren berätta: »Leopold har kommit hit, bor i Armfelts rum på Slottet, har mat från kronprinsens taffel, har vid sin första entrevue satt kungen i förtjusning, har fått 200

Digitized by Google

riksdalers tillökning i sin pension och survivance efter Wilde och skriver nu på Helmfelt.» Han beklagar blott — fortsatte Kellgren i ett kort därefter följande brev — »att han ej är adelsman, det enda, som hindrar honom att supera hos kungen. — — — Han öser beröm på kungen och de stora, har en ganska god hälsa och gör säkert mycken lycka, om han kan bära den han har, varom många och bland dem Rosenstein mycket tvivla. Han lever med kungen på helt familjär fot. Första gången han presenterades, reciterade han utantill med full deklamation och gester *Min bleka hy rättfärdigad*[1], varav kungen blev så förtjust, att han frågte honom själv, var han hade fått så goda fasoner. Du kan tro, hur Sekten förenie sig att röka honom i näsan. Thorild själv utropade: Han är nu här, han, som skall bliva en basun av mina gudomligheter. Men som han tycks fattat det rådet att endast bli sin egen basun och redan bemött småherrarna med mycken hauteur, tror jag rökelsen innan kort lär förbytas i gatsmuts.» Den sista spådomen slog, såsom vi sett, in, ehuru det ännu dröjde några år, innan kriget mellan Leopold och Thorild utbröt. Med Kellgren blev den nye hovmannen aldrig intim. Kellgren drog sig tillbaka från hovet och överlämnade frivilligt platsen åt Leopold. För dennes karaktär hyste han tydligen en djup ringaktning, ehuru han efter bästa förmåga i några brev försökte — med i detta fall svagare krafter — returnera alla de artigheter, som Leopold slösade på honom; dylika fraser lågo ej för Kellgren, och i breven till sina vänner kan Kellgren ej låta bli att skämta med den sinlige och fåfänge Leopold. Ett till Clewberg, 1790, är ganska belysande. Han omtalar där, att Leopold skulle gifta sig med »en flicka om några och trettio år, som varit mycket fattig, men som nu skall ha ärvt en 4,000 riksdaler. Hon skall för övrigt vara beskedlig, förnuftig och fordom ha varit vacker. Vidare sägs hon vara syster till drottningen.[2] Efter all apparence är det denna alliance med konungahuset, som frestat vår broder. Annat skäl kan jag ej se, ty han bekänner själv, att han alldeles inte är kär, vilket jag ganska lätt har att tro, ty efter min tanke har den mannen aldrig haft annat motiv till sina gärningar än vanité. Detta giftermål är ännu en ganska stor hemlighet. Rosenstein har förtrott mig den sub rosa silentii och med edeliga protestationer att ej yppa den för någon utom dig. Han är den ende — jämte Lehnberg och Sjöberg och ett par 100 andra

[1] Ett av Leopolds icke fåtaliga skabrösa poem.

[2] Leopolds fru var, på sidolinjen, systerdotter till drottningen. Enligt Leopolds egen uppgift till Lindblom var hennes förmögenhet 4,000 rdr. Uppgiften om hennes ålder är däremot oriktig; 1790 var hon endast nitton år.

Digitized by Google

vänner — som fått detta förtroende. Också känner det ingen utom hovet, staden och teatrarna — — —. Han har sagt, att han ämnar ge dramatiska teatern en översättning av Semiramis, som legat i hans gömmor nästan färdig, sen han som student var i Uppsala. Det är samma översättning, som han sagt i 12 år för mig själv och alla människor, att han brände i förtvivlan över min kritik på hans ode. Den karlen minns allt, undantagande vad han själv säger och gör.»

Leopold såsom hovpoet.

Leopold hade emellertid gjort en svindlande hastig karriär. Den 27 januari 1786 skrev han sitt brev till Kellgren med bön om dennes förord. Han var då knappt mer än en student. Men månaden därpå var han installerad på slottet, gunstling, och i juni valdes han in i Svenska akademien. Även för hans ekonomi sörjde Gustav III. Han blev konungens bibliotekarie med en lön av 300 rdr specie, fick en pension ur konungens handkassa på 100 och en från Akademien på 150 rdr specie, varjämte han från nummerlotteriet uppbar 333 rdr specie eller tillhopa 883 rdr specie (= 3,532 kr.)[1] jämte fri bostad och fritt bord. Leopolds klagomål, att man ej ekonomiskt lönat hans tjänster, voro således ganska obefogade. Av alla denna tids författare stod han konungen närmast. Mina samtal — skrev han sedermera — »jag vet ej huru, hade den lyckan att behaga konungen. I sex års tid, med undantag av tvenne kampanjer och några resor, hade jag den nåden att merendels utgöra Hans Majestäts aftonsällskap och att, i trots av en redan förstörd hälsa, gå till sängs på förnämt sätt klockan 4 om morgnarna.» Han hade blivit Gustav III:s poeta laureatus och skrev såsom sådan en hel följd av dikter till konungens ära, under det att Kellgren icke skrev en enda.

Dessa Leopolds panegyriker kunna indelas i två grupper. De flesta äro halvt skämtsamma: I Göteborg (1788), skaldebreven över slagen vid Uttis, Svensksund och Fredrikshamn, och Leopold har här en överlägsen förmåga att säga artigheter och smickra konungen så, att detta smicker ej förfaller vedervärdigt, utan blott spirituellt och graciöst. Den andra gruppen utgöres av pompösa, retoriska dikter — Sång öfver sjö-segern vid Hogland, Häfdernas röst — i vilka han vill vara »sublim», och i dem kommer Leopolds svaghet såsom poet fram. När man lyckats begripa de tillkrånglade, abstrakta omskrivningarna, visar sig innehållet ganska magert. Hans kanske mest betydande dikt under denna tid var den, i vilken han bad om nåd för Anjalamännen. Den är enkelt skriven, med verklig värme, och Leopold visste helt säkert, att han här vädjade till

[1] Detta var ungefär en dubbel professorslön. Denna varierade efter spannmålspriserna och var under denna tid lägst 389 riksdaler, högst 570. För att bedöma den tidens penningvärde kan ju detta tjäna som en jämförelsepunkt.

Digitized by Google

Gustav III:s bästa egenskap: hans mildhet. Den togs ej heller onådigt upp, och Leopold förlorade ingalunda konungens nåd.

Det uppdrag, för vilket han kallats till Stockholm, slapp han ganska lindrigt undan. Den versifierade redaktionen av Helmfelt blev aldrig färdig, och det var endast Frigga, som han gjorde om till en opera. Däremot fick han skriva egna dramer. Den framgång, som Oden rönte, lockade honom att fortsätta, och 1790 skrev han till Lindblom: »Jag har redan en tragedi färdig på prosa ifrån första till sista scenen (N. B. hon skall rimmas), varöver blygsamheten nekar mig att upprepa konungens och de övriga herrarnas omdömen, samt en annan på vers, färdig ända till fjärde akten. En dito, varav jag har 2 akter skrivna. Den första heter Chelonide, den andra Semiramis, den tredje Gracchus. Du ser, att därav kan bliva en om året. Därvid bör dock märkas, att jag delar min poesi i tvenne slag, liksom du vet, att de gamla filosoferna delte sina undervisningar. Jag skiljer den nämligen i min pensionspoesi och den poesien, vari jag lägger mitt namn. Oden är en blandning av bägge slagen; Semiramis och Gracchus bliva ensamt pensionspjäser.» Dessa stycken blevo dock varken tryckta eller uppförda, troligen ej heller färdigskrivna.

C. G. af Leopold.
Gravyr av A. U. Berndes.

Leopold och Reuterholm.

Genom Gustav III:s död förändrades situationen för alla »gustavianer». Alla råkade de i onåd: Armfelt, Wallquist, Nordin, Oxenstierna, Schröderheim, Rosenstein, Kellgren. Det var blott en enda, som lyckades bibehålla sig i Reuterholms gunst, och det var Leopold. Han manövrerade med en så överlägsen skicklighet, att ingen ens misstänkte honom, och Albert Ehrenström, som var Leopolds beundrare och Reuterholms dödsfiende, kunde 1803 skriva till den förre:

Digitized by Google

»Under minderårigheten var det en väg till lycka och fördelar att smäda Gustav III eller åtminstone att glömma honom. Herr kanslirådet gjorde intetdera. Chefen för hans smädare, som hade hela riksstyrelsen i sina händer, som utdelade pensioner, band och sysslor, ville upphöjas av rikets störste skald; hans högmod böjde sig ned ända till att anhålla om en sådan ära. Herr kanslirådet förblev tyst, och inga tryckta papper för den tiden innehålla en rad smicker från Leopold till Reuterholm.» Hans svägerska, Marianne Ehrenström, som var Leopolds förtrogna väninna, upprepar detsamma: »Leopolds sångmö kunde ej prostituera sig.' Hans karaktär och hans hängivenhet för hans välgörares, den avlidne konungens minne skyddade honom för varje frestelse av detta slag.» Uppgiften är så till vida riktig, att Leopold icke i *tryck* smickrade Reuterholm, och hans diplomatiska talang visade sig just däri, att han undgick denna fara — visserligen för ett ganska dyrt köp. Detta blad, det mörkaste i Leopolds biografi, har nu blivit känt genom Th. Westrins upptäckt av Leopolds och Reuterholms brevväxling.

Genast efter Reuterholms ankomst till Sverige på sommaren 1792 gjorde Leopold sin uppvaktning hos storvisiren, och denna tyckes hava utfallit till ömsesidig belåtenhet, ty året därpå anhöll Leopold, som då ämnade flytta till Linköping, dels om tjänstledighet från sin plats som bibliotekarie, men med bibehållande av full lön, dels om änkepension för hustrun. Om den ersättning, han ämnade bjuda, framkastade han i brevet en lätt antydan: »Kanhända skall jag en dag finna ett tillfälle att friare än här visa, vad intryck Eders Excellens ädla bemötande lämnat i ett hjärta, vars tänkesätt jag är viss, att Eders Excellens ej skulle ogilla, ifall de kunde vara Eders Excellens bekanta». Reuterholm förstod halvkväden visa, och Leopold fick, vad han begärt. Då skalden emellertid ej lät höra av sig, fick han på nyåret 1794 en påstötning från Reuterholm: »Om någon gång vid en ensam aftonpromenad i ett vackert månsken edra idéer skulle falla på de många kval, som beledsaga den känslofulle genom en värld, vilken så ganska litet tyckes vara gjord att förstå eller döma och än mindre att belöna honom, så visa mig vackert den vänskapen att av desamma få del.» Här hava vi således utkastet till det Reuterholms porträtt, som Leopold nu till ersättning skulle utföra. Naturligtvis åtog sig Leopold med förtjusning uppdraget, men som passionerad kaffedrickare utbad han sig samtidigt att ej drabbas av det då nyss utfärdade förbudet. Reuterholm svarade: »Den utlovade målningen av eder hand i ett ämne, varuti vi bägge äro intresserade, skall därför göra mig ett otroligt nöje och ännu med verklig förbindelse öka de livliga känslor, jag

Digitized by Google

redan för alltid egnat eder. Med kaffeförbudet påsyftas ett skadligt överflöds hämmande och alldeles icke hälsans förstörande, där vanan gjort dess bruk oundgängeligt. Om min kungl. sekreterare, innesluten i sin kammare, nyttjar den ena eller andra medicinen, hörer varken till lagstiftarens eller allmänhetens kunskap», och Reuterholm slutade med att utlova att såsom vitterhetens vän själv skicka skalden det kaffe, han behövde. Något poem över »den känslofulle» fick Reuterholm ändå icke, men däremot den 1 januari 1795 en högstämd versifierad nyårsönskan, som bör hava tillfredsställt även Reuterholms fåfänga, och med anledning därav kom Leopold med en ny begäran: om förhöjda kostpengar för den bibliotekarieplats, från vilken han var tjänstledig. Även det beviljades, och därmed höjdes hans lön med 150 rdr från tjänstfrihetens början. Reuterholm, som nu tyckte sig hava gjort nog för sitt porträtt, gav Lindblom i uppdrag att påminna Leopold, och genom Lindblom svarade denne: »Det ämne, Hans Excellens givit mig, är skönt, och jag vet ej, om Svenska akademien någonsin skall giva ett vackrare». Trots det så ypperliga ämnet fick likväl »den känslofulle» fortfarande vänta på sitt porträtt, och så kom bråket med invalet i Svenska akademien. Leopold röstade visserligen på Reuterholm, men kunde ej få de andra med sig och var tydligen ganska ängslig att råka i onåd. Några veckor efter akademiens upplösning skrev han till Reuterholm: »Om den känslofulle smärtas att dömas orättvist av en lättsinnig hop, över vars vrånghet han lätt upphöjer sig — vad skall *han* då lida, om han fruktar att misstänkas för den lägsta otacksamhet av den ädlaste välgörare, av den, som mött alla hans önskningar med den mest nedlåtande godhet, av den, som han är skyldig en stor del av sin levnads lugn och bärgning?» För att hjälpa upp situationen skickade han då i augusti 1795 *början* av det så omtalade poemet. Det skulle heta Förtjänsten och var dedicerat till Reuterholm med ett företal, som sedan skulle tryckas, när poemet blivit färdigt. Det är ej — så börjar det — »lycksökaren, som offrar åt den mäktige. Själar, som äga nog upphöjning att från dess tungomål urskilja sanningens och känslans, skola ej misstaga sig därom. Till de övriga talar jag icke.» Mera fick Reuterholm aldrig se. Den 1 november 1796, då konungen blev myndig, var hans saga slut, och Leopold vaktade sig väl att hylla en fallen storhet. Å den andra sidan tyckte han det vara synd att låta poemet ligga, och då han gav ut sina Samlade skrifter (1801), införde han det där under titel: »Förtjensten. Till ***», då ingen anade, att det hatade namnet Reuterholm dolde sig bakom de tre stjärnorna.

Digitized by Google

Leopolds biografi efter Gustav III:s död.

Vid förmyndarregeringens slut stod Leopold såsom den obestritt erkände härskaren på den svenska Parnassen, och med rätta, ty hans diktkonst hade under dessa år utvecklats till ett verkligt mästerskap i sin art. Det var därför naturligt, att han, när den nya skolan sedan framträdde, skulle bliva betraktad såsom den egentlige motståndaren. Men först några ord om hans yttre levnadsvillkor under dessa år.

Då Reuterholms första tryckfrihetsförordning utkom, satte boktryckaren Holmberg upp tidningen Extra-Posten, i vilken Leopold tog anställning mot det mycket höga honoraret av 250 rdr om året. Han skrev här en serie genomkvicka artiklar, och då tidningens tendens var vida mera konservativ än Stockholms-Posten, borde den hava varit regeringen angenäm. Emellertid blev den, såsom vi minnas, indragen redan 1795. Leopold sökte då att komma in i Stockholms-Posten, men den frisinnade Lenngren gjorde intet anbud, och i stället associerade sig Leopold med Adlersparre och började skriva för dennes Läsning i blandade ämnen, varigenom — skrev han — »mitt hus började florera till den grad, att jag kunde t. o. m. någon gång bjuda min patron på middag». När Läsningen upphört, gav han ut sina Samlade skrifter (1800—1802), för vilka han fick det förmodligen högsta honorar, som då ännu givits någon svensk författare eller 4,000 rdr. Men icke dess mindre voro hans affärer jämmerliga, och han nödgades beständigt anlita Rosenstein, Lindblom och andra vänner för sina diskontolån. Av Gustav IV Adolf fick han väl kanslirådstitel, men inga ökade löneförmåner, och genom myntrealisationen 1803 hade dessa högst betydligt försämrats, därigenom att pensionerna nu utgingo i banko i stället för i specie. Efter Gustav Adolfs avsättning skrev han (1810) till von Engeström en relation härom, som i elak kvickhet söker sin like. Voltaire hade icke kunnat skriva bättre, och ett utdrag skall därför visa, till vilket mästerskap den gustavianska prosan höjt sig. Han talar där — föga respektfullt — om sitt arbete för Gustav III, »att jag likväl ej allenast som en flitig poet författat i Hans Majestäts tjänst tragedier, prologer och segersånger, men även med all undersåtlig trohet rimmat, renskrivit och i grammatiskt avseende rättat Hans Majestäts sal. Herr Fars Konung Gustav III:s pjäser, och att om jag, för att ej hava gjort allt detta bättre än jag gjort, borde straffas vid bröd och vatten, vore likväl en viss kortare tid för detta straff av lagen föreskriven, som redan var mycket överskriden — till förtigande, att jag bort efter vanligt bruk få nåd vid kröningen.» Då han anförde detta för Gustav Adolf, täcktes Hans Majestät »med en ljuv och tyst stämma berömma min konst

Digitized by Google

Under en målning af Fr. P.s hand, skänkt
till författaren, som föreställer Gustaf I. i
Svensk bonde drägt, och den bekanta Dal-
Gumman som slog honom med Ugn-Spaden

Le ej, Förnäma flärd, at Kogans Dotter finna
Åt Minnets ära gömd, af Konstnärns ädla hand.
Med afund hellre säg: hon frälste, denna Qvinna,
En Kung åt Sverjes thron, en hjelte åt sitt Land.
Hon är ej ung, ej skön; och rättvist man bekänne
At, fran Behagens magt, hon ej sitt värde drar.
Men Himlen gaf dess fler åt Den som tecknat henne,
Och Målarn dubbelt fick hvad mål ningen ej har.

L

Autograf av Leopold.
Tillhör fru Alice Bonnier.

Digitized by Google

UNIV. OF MI

Digitized by Google

att hålla mig vid liv» och befallde mig att ingiva en skriftlig ansökan om förbättrade villkor. Leopold hade gjort detta, men fann efter någon tid »min underdåniga böneskrift ganska nätt ihoplagd och nådigt förvarad i första tomen av mina Arbeten, förmodligt i avsikt att låta den åtfölja dem till eftervärldens behjärtande». Så utkom Akademiens stavningslära. »Man hade övertygat Hans Maj:t, att namnet *Stenbock* borde enligt Akademiens regler skrivas *Stenbok*, och att, då bokstaven C vore av henne alldeles förkastad, det första och viktigaste av alla arbeten, ABC-boken, skulle hädanefter komma att nämnas ABD-boken. Konungen, i högsta grad nitisk om svenska äran, uppbragtes gruvligen härav. Han hade väl försålt Wismar, Pommern stod i fara att förloras, Finland var vid flera tillfällen äventyrat, men när det gällde den tredje bokstaven i svenska alfabetet, då upplivades hos Hans Maj:t känslan av en svensk konungs plikter, och han beslöt att till försvar av denna riksklenod utbreda hela sin alfabetiska makt.» För min del — fortsätter Leopold — »angiven såsom upphovet till hela detta ortografiska rikstumult, varigenom fäderneslandet hade varit hotat med förlusten av en ärorik bokstav, lämnades jag åt mitt öde med nåd till livet, så länge jag var i stånd att med tillhjälp av de övriga 23 bokstäverna uppehålla det». För utgivandet av Gustav III:s skrifter hade lecteuren De Chaux fått både ett kolossalt honorar och pension för sin fru. »Vad hans vackra fru angår, hade hon i sanning större förtjänster om det allmänna att åberopa än både hennes man och jag tillhopa — förtjänster, dem hon under sin närvarande utrikes resa även utsträckt till andra delar av Europa».

Troligtvis fick Leopold de förbättrade lönevillkor, om vilka han i denna supplik anhöll. Redan förut (1809) hade han blivit adlad (af Leopold), 1818 fick han statssekreterares titel, men från litteraturen drog han sig i det hela tillbaka och ingrep själv föga i striden mellan den gamla och den nya skolan. Snart kommo verkliga olyckor. 1819 drabbades hans hustru av sinnessjukdom, och själv blev han blind. Man kan därför förstå den sympati, som den siste kvarlevande, så hårt prövade gustavianske skalden väckte hos det yngre släkte, för vilket Tegnér var den främste representanten. Ty sin olycka bar han med både värdighet och behag. Sitt liv slutade han först 1829.

Leopolds berättande dikter.

Hans mest betydande produktion faller under Gustav IV Adolfs regering. I sina skaldebrev och sina poetiska berättelser har han tillägnat sig en poetisk diktion, som är den gustavianska tidens högsta, och han når här fullt upp till Kellgrens och Oxenstiernas spirituella berättarkonst, överträffar dem måhända, och ibland tycker

Digitized by Google

man sig nästan höra Byron. Högst bland hans poetiska berättelser stå Den vackra bedjerskan (1793) och Eglé och Annett (1800). Den förra behandlar ett italienskt svartsjukedrama, och den skeptiskt satiriska tonen har redan en viss likhet med Byrons Beppo, även däri, att man mera intresserar sig för den elegante berättaren än för själva berättelsen. Början av Eglé och Annett står nästan ännu högre, och han ger här en på samma gång genomkvick och naturtrogen bild av det gustavianska äktenskapet inom den förnäma världen. Skada blott att den senare delen, där han såsom en motbild skildrar den enkla, lantliga Annetts äktenskap, väl mycket påverkats av tidens smak för den sentimentala idyllen, och det moraliserande slutet förstör nästan det hela. Leopold är alltid bäst, då han får vara litet elak och försmädlig. Mästerstycken av kvickhet äro ock hans prosakåserier — Lärdomshistorien, Spökräddslan m. fl. Såsom polemiker står han knappt lika högt. Han har ej Kellgrens förmåga att träffa *saken* och höjer sig ej över det personliga. Hans kvickhet, eljes så fin och lätt, blir här ofta vulgär, och för tidningspressen passade han vida mindre än för salongen. Hans på sin tid så beundrade smädevisa mot den stackars Per Enbom förefaller vår tid mera plump än egentligen rolig — en dom, som också kan gälla om Tegnérs efterbildning Hammarspik.

Leopolds didaktiska poem.

Det diktslag, med vilket Leopold mest slog an på sin samtid, var dock de stora didaktiska poem, han nu skrev, och det är särskilt i dem, som vi möta den »eftergustavianska» tiden. Denna hade förlorat det glada lättsinnet och den fria moralen från Armfelts tid. Över hovet vilade det en gråvädersstämning, upplysningens politiska optimism hade efter den franska revolutionens blodsorgier förbytts i pessimism och en trött resignation. Det var åt dessa stämningar, som Leopolds diktning nu gav ett uttryck, och detta förklarar deras popularitet. Utan att vara någon tänkare hade Leopold alltid haft en dragning åt filosofien — i detta fall den nästan ende bland gustavianerna. Den filosofi, han omfattade, var upplysningens deism, men icke Voltaires och Kellgrens aggressiva deism, utan en mera moraliskt betonad, som mest närmar sig Popes. En bland hans mest berömda dikter, Försynen (1793), är väsentligen byggd på Essay on man, och han har här nästan nått upp till Popes egen verskonst. När bladet faller till marken, hör du knappt dess prassel. Men då blixtens eld ryter ur molnet, tror du dig se och höra — Gud. Och han?

Digitized by Google

Han världar hör på världar falla
Och tusen himlar och än fler
Av deras krossning återskalla.
Då tycker han, som skapt dem alla,
Sig höra — bladen falla ner!

Samma år skrev han Årens flykt, en halft skämtsam, men innerst djupt pessimistisk dikt, som förkunnar allts förgänglighet för att till sist dock mynna ut i en hyllning åt det enda bestående, dygden:

Vår levnad är en stråt, där vi med trötthet ila.
Var dödlig ser ett mål, vars lugn han uppnå vill.
Vi hinna detta mål, men ack, ej denna vila,
Och denna mödans gräns, vi sågo — är ej till!
— — — — — — — — — — — — — — — — —
Gör gott, var nyttig, lev i dina mödors minne!
Då skall du, av din dygd och landsmäns aktning stödd,
Gå ålderns dag emot med oförfärat sinne
Och dödens — utan blygd att hava varit född.

När han närmare, såsom i Predikaren (1794), skall utveckla denna moral, visar den sig väl världsklok och jordbunden för att kunna tilltala vår tid. Men hos Leopold fanns dock något av religiös känsla. Han kunde väl såsom andra upplysningsfilosofer deklamera mot fanatismen — så i Det blinda nitet (1799) — hans religion var lika litet konfessionsbunden som den äldre samtidens. Men den är mera positiv än 1780-talets. Hans dikt Religionen (1796) har en annan klang än sens-communtidens. »I smärtans mellanstånd av livets få minuter» vill jag — så börjar dikten — besjunga religionen. Må »klyftighetens barn» kräva ett bevis. Detta bevis gavs av den, som från jordens grundningsdagar skrev sin makt på himlens valv, och även världsutvecklingen själv ger oss detta bevis. Det är religionen, som är den ideella makten i livet, som eldar hjältens mod att förakta våldets hot, som skapar borgarens kärlek till lag och fosterland. Då kvalets rop, såsom nu, ljuder kring hela jorden från en pinad mänsklighet, vad är det då, som skänker denna tröst? En Gud — och evigheten. Det är religionen, som höjt släktet upp ur naturtillståndet. Då rådde blott hämndens lag. Men religionen kom och världen bytte seder »vid rösten av en Gud, som själv förlåta vill». Och till sist. När jorden gömmer den, som var dig kärast i livet och du står som »ensam främling kvar på dödlighetens strand», då är det du, religion, som skänker tröst och hopp.

Denna religion är väl, såsom Popes, kanske i främsta rummet *nyttig*. Men den har dock ett inslag av känsla, av vemod, av ett trevande behov efter en fast hållpunkt i livet, och den förbereder

Digitized by Google

således det religiösa genombrottet efter 1809. Leopold förberedde detta också i ett annat avseende. Han är nämligen den förste, som tagit intryck av en tysk författare, som för den följande tiden skulle få en särskilt stor betydelse, av Schiller — han översatte dennes Die Resignation och An die Freude — och så ovillig han än var mot alla nyheter, var han dock icke alldeles oberörd av de andliga vinddragen. Även den eftergustavianska diktningens mest konservative representant kom således dock att i någon mån förbereda det stora genombrottet.

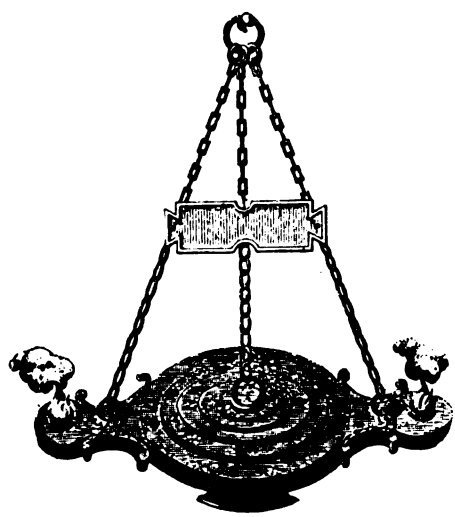

Vignett till Leopolds Samlade skrifter 1800—02.

Digitized by Google

FRU LENNGREN

DEN gustavianska tiden hade varit en idékampens tid. Den eftergustavianska var det icke. Taga vi tidens väl mest berömda politiska dikt, Leopolds onekligen praktfulla Det slutande århundradet (1799), så mynnar denna ut i hovmannens hyllning till konungahuset. Seklet hade fullbordat sitt välvande lopp, mörker och blod höljde tidshjulet, men vid det nya århundradets gryning skymtade en strimma av hopp — den nyfödde kronprinsen. Huru fjärran står ej denna dikt från den stolta kantat, som Kellgren blott tio år förut skrivit! Men den gustavianska tiden hade icke blott varit en idékampens tid; den hade ock skapat ett kulturspråk. Och arbetet på detta fortsattes under den eftergustavianska tiden, i främsta rummet av Leopold och fru Lenngren. Den senare var dock något vida mera än en stor språkkonstnär. Hon var ock en stor livskonstnär, som utan att i detta fall hava tagit några intryck från Goethe och Schiller likväl strävade mot och nådde samma mål som de och nyhumanismen: den egna personlighetens harmoniska utbildning. Och denna personlighet har intet av Goethes marmorkyla, intet av grekisk antik. Den är sund, glad, fri från självviskhet, kvinnlig och — svensk. En dylik gestalt tillhör icke längre upplysningens tidsålder. Där den gustavianska tidens ledande personligheter ej varit bekymmerslösa vivörer, såsom Armfelt och Schröderheim, hade de, såsom Gustav III och Kellgren, innerst varit djupt disharmoniska och sönderslitna naturer. Icke heller fru Lenngren var från början den harmoniska personlighet, såsom vilken hon framträdde under den eftergustavianska tiden, och helt visst hade hon genomgått en utvecklingskamp, om vilken vi tyvärr känna ytterst obetydligt. Hennes påbrå och hennes barndomshem varslade i varje fall icke gott. Inledning.

Hon föddes i Uppsala 1754 — icke såsom man före Warburgs undersökningar uppgav 1755. Hennes far var magister Magnus Malmstedt, som vid 25 års ålder 1749 gift sig med en komministerdotter och slagit sig ned i Uppsala, Fru Lenngrens far.

Digitized by Google

där han 1751 blev docent i »eloquens» d. v. s. latin. Han var onekligen en begåvad man, lärd och även något poet. Han skrev nämligen en stor mängd psalmer, vilka dock tyvärr icke voro alldeles rättrogna. Ty han var herrnhutare, och detta blev även hans olycka. 1753 anklagades han för irrlärighet. Det akademiska konsistoriet sökte tydligen att så mycket som möjligt var hålla honom om ryggen, men kunde icke underlåta att under rättegången, som varade i två år, beröva honom rätten att undervisa d. v. s. i sak detsamma som att döma honom till ren svält. Det var i detta mer än torftiga hem och under denna tid, då familjen levde på trosförvanters gåvor, som hans dotter Anna Maria kom till världen. Förut funnos två söner, och efter Anna Maria följde två döttrar. Det var således icke lätt för den stackars lönlöse docenten att draga sig fram med en så talrik familj, ty även hans gamla mor bodde hos honom. Men det gick. 1755 återfick han efter ett slags avbön venia docendi, blev väl ånyo anklagad för att ha hållit konventiklar, men slapp undan med en varning. Professor blev han dock aldrig; först 1777 fick han ett anslag, »som någorlunda svarade mot ordinarie adjunktslönen», 1787 professors »namn och heder», och därmed var hans akademiska karriär till ända.

Uppfostran.

Efter vad det förefaller har dottern knappt fått några egenskaper i arv från honom, särskilt som han, efter vad åtskilliga handlingar antyda, tyckes hava varit en ganska stridslysten rättshavare. Men måhända blev hon icke så arvlös, som det förefaller. För det första var ju Magnus Malmstedt något av en poet, och hans psalmer höra till de formellt bästa i Sions sånger. För det andra var herrnhutismen en såväl glad som sentimental religion. I det minnestal, som hölls över professor Malmstedt på Värmlands nation, uppgiver talaren, att den gamle herrnhutaren i umgänget var glad och munter, i sina samtal kvick och full av spirituella vändningar. Oskyldigt skämt och satir strödde han in i de allvarliga samspråken, och vid gästabud omgavs han gärna av en tät krets av ungdomar, som lyssnade till hans muntra och viga tunga. Både fru Lenngrens skämtlynne och hennes satir voro således måhända i någon mån ett fädernesarv. Herrnhutare var hon visserligen aldrig, men även hos henne kommer då och då ett drag av sentimentalitet fram — t. ex. i julberättelserna och Den lilla tiggarflickan. Å den andra sidan låg ju detta drag i tiden och behöver ej vara ett påbrå. Men vare sig det andliga arvet var något eller intet, stod hon dock i en stor tacksamhetsskuld till fadern, ty han gav henne samma uppfostran, som han gav sina söner. Hon läste latin och franska, och vid aderton år var hon en »lärd i stubb». Redan då, 1772, trycktes hennes första poem, en gravdikt över en väninna, och under de följande åren bli dessa tillfällighetsdikter allt talrikare. 1776 var hon redan så bekant, att hon invaldes i Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle, och samma år debuterade hon på Kungl. teatern med den förut omtalade översättningen av Marmontels Lucile.

Digitized by Google

Stycket trycktes med ett företal av översättarinnan, vilket är ganska karakteristiskt för hennes dåvarande ståndpunkt. Liksom fru Nordenflycht bryter hon här en lans för kvinnans rätt att deltaga i kulturarbetet: »Jag bör med skäl vänta mig de obilligaste omdömen av dem, som bestrida fruntimren all rätt att deltaga i vittra övningar och därföre kanske tycka, att jag genom detta företagande överskridit den gräns, man egenvilligt satt för mitt köns snille», men — tillfogar hon — jag hoppas, »att uti en Gustav III:s upplysta tidevarv denna ej mindre än många andra fördomar, som ännu fjättra våra begrepp, lyckligen få sin bane och fruntimren även vinna mera utrymme för själens förmögenheter, än man hittills velat unna dem».

Anna Maria Lenngrens fader, Magnus Malmstedt. Pastell.

Under denna tid älskade man att göra litterära »porträtt» av sig själv och sina vänner. Även fru Lenngren har i ett brev (1778) målat ett dylikt självporträtt: »Jag är kär i poeteri och har ganska lätt för att rimma, men lik många av mina comtemporainer har jag som oftast svårt efter tankar. Jag skriver ändå, och när jag felar mot konstens fina regler, skyller jag på mitt köns medfödda svaghet. Hittills har ock denna enskyllan lyckats för mig, men sedan jag i överdåd braverat könets préjugé och melerat mig med några latinska glosor, fruktar jag, att jag hädanefter blir dömd utan medömkan, om jag är allt för svag. Man borde likväl skona mig för hårda omdömen, ty jag har själv ingen hård själ eller elakt hjärta; åtminstone inbillar jag mig så.»

Första dikter.

Den svenske författare, som tyckes hava gjort det starkaste intrycket på den unga skaldinnan, var Dalin, och till sina bästa dikter

Digitized by Google

från denna tid har hon med all sannolikhet fått uppslagen från Argus. Läsaren erinrar sig måhända petit-maîtrens dagbok. Ett motstycke till denna är La matinée de Clarisse (1774), som skildrar en ung koketts lever, men livligare, kvickare, mera dramatiskt och mera åskådligt än i uppslaget:

Ack! hur kallt — gör eld, jag fryser —
Kära Kajsa, hoppa lätt. — —
Hit med kaffe — håll, jag nyser!
Kom och laga min manchette!
Var är toffeln, doux sommeillen?
Kam och spegel hit på stund!
Tag en blomma ur corbeillen — —
Ack, du slog min lilla hund.

Redan detta citat lär oss en sak: fru Lenngren *ser* vida mer, än Dalin kunnat se. Hon har Bellmans blick för detaljen och förstår redan i detta förstlingspoem att av en hel följd av smådrag få fram en levande bild, en ung skönhets boudoir. Även hennes mest bekanta och utförligaste dikt från denna tid, Thee-conseillen, kan betraktas såsom ett lärospån i den Dalinska stilen. Den trycktes första gången 1775 i Hwad Nytt? Hwad nytt? och sedermera, i fullt omarbetat skick, 1777 såsom ett särskilt häfte. Den är en satir mot författarinnans eget kön och skildrar, likaledes med en stor detaljrikedom, en damkonversation i ett dylikt skvallerkollegium, kvickt och ganska elakt. Det är möjligt, att hon fått uppslaget från Gyllenborgs till fru Nordenflycht dedicerade satir, i vilken han tagit den lärda kvinnan i försvar. Men någon dylik förebild behöver man knappt antaga, ty färgerna ha tydligen lånats från den verklighet, fru Lenngren själv kände till, och det är sina egna åsikter hon här uttalar, även om dessa sammanfalla med dem, som hon kanske sett i fru Nordenflychts Satyr emot afwundsjuka fruentimber. Nutidens flickor — klagar en väldig matrona, som slagit sig ned vid tebordet — vilja hoppa med i studierna. Men förstå de att koka en havresoppa? Nej. Det vore klokare, om de läste mamsell Warg och lärde sig laga mat i kungens kök. Stackars den, som nu ska uppfostra en flicka! Hon måste ha romaner, bjäbbar franska glosor, till sist får hon kanske smak för vitterheten och börjar rimma — det märker man nog på steken och på såsen, som är seg som lim. Vers! Lägg versen i en gryta, så får man se, om soppan blir fetare. Och vad är det för en religion, de hava nu för tiden? Bordsbönen räcker knappast en minut, och så *sitta* de, när de sjunga tron...

Den sista snärten berör ett intressant problem, som tyvärr är vanskligt nog att lösa: vilken var Anna Maria Malmstedts religiösa

Digitized by Google

Anna Maria Lenngren.
Gravyr av A. U. Berndes. 1801.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

ståndpunkt vid denna tid? Hon var uppfostrad i ett herrnhutiskt hem, men herrnhutare var hon knappast; i så fall skulle man väl hava någon dylik dikt av henne, men ingen sådan finnes. Att hon redan nu omfattat något slags upplysningsfilosofi är heller icke troligt; i Uppsala var man ej alls så avancerad som i Stockholm, och ännu 1798 skämtar hon över, att hon aldrig läst en rad i Bayle. Nu finnes emellertid i Upsala stads weckotidning för 1774 ett litet poem, Aftonqväde, som enligt en tillförlitlig anteckning skall hava diktats av A. M. M. d. v. s. Anna Maria Malmstedt, och i denna möta vi en deistiskt färgad, konfessionslös religiositet, som likväl icke saknar värme och innerlighet. Naturen visar Skaparens allmakt och godhet:

Det fåfängt är vårt sinne fräta
Med det, som livets plåga gör.
Hur kan vår svaghet ödet mäta,
Då det en högre makt tillhör?
Fast moln den klara himlen höljer,
Fast blixt och dån på molnet följer,
Vårt hopp ej sviktar för dess knall.
Oss nattens mörker ej förskräcker,
När morgonsolen oss uppväcker,
Vars klarhet evigt vara skall.

De problem, på vilkas lösning fru Nordenflycht under hela sitt liv grubblat, sköt hon således ifrån sig. För kyrkans dogmer tyckes hon aldrig hava intresserat sig, knappast heller för upplysningsfilosofiens. Väl kan hon rikta några av sin satirs pilar mot »andans män», men ehuru nära bekant med den gustavianska tidens upplysningsfilosofer, möter man aldrig något religionshån i hennes dikter. Under den tid, då hennes produktion var livligast, berör hon alls icke några religiösa frågor. I sina sista dikter står hon avgjort närmare Franzén än hon stod Kellgren, och en bland dem, Adams och Evas första morgonsång, skulle mycket väl hava kunnat skrivas av den förre. Franzén har därför kanske riktigast bedömt henne. Sedan han talat om föräldrarnas herrnhutism, fortsätter han: »Dottern avvek med tiden ifrån deras sätt att yttra sin gudaktighet, men bibehöll dess grund innerst i sitt hjärta, ehuru den icke var synlig för världen i annat än en oförvitlig levnad. Hon ville, att det heliga skulle vara tyst». I dessa sista ord hava vi nog hennes religion.

Hennes första förebild var Dalin, men ganska snart gjorde hon bekantskap med Creutz' diktning, och hennes vers vann därigenom icke så litet i smidighet. Den första versionen av Thee-conseillen

Digitized by Google

har ännu en ganska knagglig meter, och den andra är betydligt mjukare. Inflytandet från Creutz röjer sig särskilt i idyllen Alcides och Chloë (1777), som är en ren imitation, samt även i hennes ungefär samtidiga »heroid», Dido til Eneas, en bearbetning från Ovidius, och i de förut omtalade dramatiska översättningarna. Hon var tydligen på väg att erövra sig en litterär ställning, och ur ekonomisk synpunkt var detta ej att förakta. Gustav III hade ingen uppsjö på dramatiska författare, och ser man på uppdragens mängd, hade mamsell Malmstedt vid denna tid ett försprång före den unge Kellgren, som endast fått skriva några prologer. Men plötsligt drog hon sig alldeles tillbaka från litteraturen. Den yttre anledningen var hennes giftermål — på hösten 1780 — med Carl Petter Lenngren. Men det fanns nog också en inre. Den enda antydan, som vi hava om denna, förekommer i det sista skaldebrev, som hon i april 1779 skrev till sin litteräre ungdomsvän Henning Schmiterlöw. Det slutar:

Det yrke, jag har valt mig, tycks bedrägligt vara.
Jag ökar utan frukt de arma snillens skara,
Som mödsamt nöta ut båd anda, liv och själ
Blott för den ringa lön att hetas rimma väl.
Nej, lyckan och min vinst jag mera bör bevaka.
Jag går till min natur och könets gräns tillbaka.
Av hjärnans tomma gräl man ingen föda får.

Ur dessa rader synas mig två motiv kunna läsas ut. Först en misströstan om egen förmåga att bliva något mera än en vanlig dussinrimmare. I den nyss citerade självkarakteristiken hade hon ju sagt sig hava lätt att rimma, men »som oftast svårt efter tankar». Hon kände sig icke äga kraft att, såsom hon nu fordrade, bliva en skald av — låt oss säga — Kellgrens art, och hon ville därför tystna. Det andra skälet var tydligen en ändrad uppfattning av kvinnans ställning. Hon ville återgå till »sin natur» och överlämna kulturbråket åt männen. Men hon fortsätter med ännu fem verser, som ge det sista motivet en viss nyans:

I tofsar, flor och bjäfs vår lycka nu består.
I gyckeldockors här! Jag gillar ert exempel,
Ifrån Parnassens höjd jag flyr till smakens tempel,
Men skall, då jag med sorg från Pinden avsked tar,
Behålla några rim till vänners nöje kvar.

Giftermålet.

Orden antyda, att avskedet ej var alldeles smärtfritt, möjligen ock att det — såsom Warburg förmodar — till någon del skett på grund av vissa stickord mot den »vittra mamsell Malmstedt». I

Digitized by Google

varje fall stod beslutet i samband med det stundande giftermålet. Sin blivande make hade hon troligen känt ända sedan den tidigare barndomen, och redan på hösten 1778 hade denne på ett tydligt sätt uppvaktat skaldinnan. Lenngren var en stor hedersman, men han tillhörde knappt det släkte, i vilket unga, intelligenta kvinnor bliva passionerat förälskade. Snarare var han en »rättfram träkarl». Att äktenskapet likväl blev sällsport lyckligt, berodde nog till största delen på den sunda, från all romantisk överspändhet fria livsfilosofi, som hans maka tillägnat sig och som hon sedan framlade i sin främsta dikt. Till en början var äktenskapet å hennes sida nog blott ett resonemangsparti. Hon ville bort från hemmet, där hon kände sig ligga föräldrarna till last, och hon mottog därför — troligen utan entusiasm — en redbar mans hand. Kärleken kom sedan. Under den första tiden var hennes väg nog ej strödd med rosor. Lenngren, som då endast var kanslist i kommerskollegium, hade mycket små inkomster, och att han över huvud vågade fria, berodde väl på den anställning, han på hösten 1778 fått i Stockholms-Posten. Men även med denna tillökning hade han det mycket smått, och den bild, som man gjort sig av det gästfria, litterära Lenngrenska hemmet, är i själva verket en legend, vars upphov man dock kan spåra.

Kellgren och fru Lenngren.

Den stammar från Franzén. I det tal, som han 1818 höll i Svenska akademien, yttrade han bland annat: »Den sällskapskrets, i vilken hon levde, var utan tvivel en av de mest snillrika i Sverige. Kellgren utgjorde själen däri, och honom sökte allt vad vittert var.» Detta skrevs dock tjugotre år efter Kellgrens död och av en person, som i varje fall aldrig varit med i denna krets. Då Franzén 1793 kom till Stockholm, hade han med sig från Porthan rekommendationsbrev till Rosenstein och Edelcrantz, vilken senare förde honom samman med Kellgren, som då redan var nästan bruten. Fru Lenngren träffade han veterligen ej före Kellgrens död. Vid denna tid var Kellgren i varje fall för sjuk att umgås i det Lenngrenska hemmet. Med Lenngren var han ju nära bekant, hans fru hade han träffat redan före hennes giftermål — då Lucile först uppfördes — men utom tidningen synas han och Lenngren icke hava haft någon intimare beröring. Ingen av hans dikter är riktad till fru Lenngren, ingen av hennes till honom. I Kellgrens brev till Rosenstein, Clewberg och Rudbeck talas jämt och ständigt om deras umgängesvänner, men fru Lenngren omnämnes aldrig; blott i ett brev till hennes ungdomsvän Schmiterlöw tillfogar Kellgren i ett postskriptum: »Herr ryttmästaren torde förmodligen veta, att sekreteraren Lenngren och M:lle Malmstedt äro gifta» — det är

Digitized by Google

allt. Och Rosenstein, som också skulle hava varit intim i huset, skrev till hertig Karl om sina relationer med Stockholms-Posten: »Assessor Lenngren känner jag för en hederlig man och vet med visshet, att han är regeringen tillgiven, men vi råkas sällan och merendels alltid händelsevis». Saken är mycket lätt förklarlig. Lenngrens ekonomi tillät honom icke att hålla någon salong. Först efter 1787, då Kellgren fått privilegium på Stockholms-Posten och Lenngren blivit medredaktör, blev den *något* bättre, men god först efter Kellgrens död, då han blivit ensam ägare av tidningen och assessor i kommerskollegium (1793). Först efter denna tid kan Lenngren hava haft råd att skaffa sig det hem, som Franzén kände. Det är sant, att Kellgren och Lenngren voro nära vänner, dock kanske mera yrkesvänner än umgängesvänner, det är väl ytterst sannolikt, att Kellgren någon gång varit gäst i kompanjonens hem, men det är ganska säkert, att någon litterär salong för det Kellgrenska kotteriet icke fanns i det Lenngrenska hemmet under Kellgrens livstid, ty i så fall skulle väl denna salong hava omtalats i *något* samtida brev. Den Lenngrenska salongen tillhör tiden efter Kellgrens död.

Tiden 1780—1792.

Lenngren och hans maka levde tydligen under de första åren mycket indraget för att få ekonomien att gå ihop, och hon ägnade sig då odelat åt en husmoders plikter. Man har också ansett, att hon under dessa år, 1780—1792, alldeles dragit sig från litteraturen. Warburg har visat, att detta är ett misstag. Han har nämligen lyckats påvisa icke mindre än åttiofyra stycken, som tillkommit under denna tid och av vilka de flesta införts i Stockholms-Posten. Men den höga siffran är i så måtto vilseledande, att icke mindre än trettiotvå äro små epigram på några rader. Vidare äro de flesta översättningar och efterbildningar. Slutligen äro de alla anonyma. Fru Lenngren var tydligen angelägen om att icke räknas såsom författarinna, ehuru hon då och då genom en rolig versstump hjälpte sin man i redaktionsarbetet. I upplysningsstriden ingrep hon icke, om man undantager, att hon vid jultiden 1788 införde en saga, Andarna, i tidningen. Den är en fri översättning av en av Voltaires contes och riktar sin udd mot swedenborgianismen, som ju kort förut anfallits av Pro sensu communi. Men i det hela har Blanck nog alldeles rätt däri, att »nästan all hennes vers fram till de första åren på 1790-talet är relativt färglös och även konturlös, osjälvständig». Betydelselös för hennes utveckling var denna period dock icke. 1600-talets franska prosa hade till en del utbildats genom det intresse, man då haft för korta, poängterade »maximer»; för versen spelade epigrammet samma roll, och

Digitized by Google

det var genom att skriva dylika, som fru Lenngren förberedde den klara, koncisa stil, som så starkt skiljer sig både från det pindariska odet och från den ord- och färgrika Creutzska versen. Även hennes övriga poesier från denna tid hava sin egentliga betydelse såsom formövningar; så hennes översättningar från Parny och andra tämligen slippriga franska författare, hennes fabler o. s. v. För fru Lenngrens egen skaldeindividualitet äro de icke något uttryck.

Storhetstiden.

Men omkring 1793 skedde en yttre förändring i hennes liv. Kellgren hade då blivit så sjuk, att han nästan alls icke kunde befatta sig med Stockholms-Postens redaktion, och bördan föll således på Lenngren ensam. Det var då naturligt, att hans fru — fortfarande med bibehållen anonymitet — kom honom till hjälp. Vidare hade Lenngren 1793 blivit assessor i kommerskollegium, och husets ekonomi hade därigenom väsentligen förbättrats. Hushållsbestyren behövde nu ej upptaga hennes tid i samma utsträckning som förut, och hon kunde därför utan att åsidosätta dem ägna sig åt författarskap. Hennes mest produktiva period infaller också under åren 1794—1798. Blanck har både från formens och innehållets synpunkt underkastat hennes diktning under denna tid en förnyad granskning, och genom denna undersökning har utan tvivel bilden av »den klassiska fru Lenngren» blivit klarare än förut. Då hon såsom ung flicka började skriva vers, var Dalin hennes första mönster; sedan tog hon intryck från Creutz. Men man märker lätt av stycken som La matinée de Clarisse, att hennes egen läggning var avgjort realistisk. 1790 kom så en diktsamling ut, som för henne fick den största betydelse. Det var Fredmans epistlar. Hon lärde här känna en skald, som med en fullkomligt överlägsen naturtrohet och åskådlighet målat den stad, i vilken de båda levde. Med den Fredmanska världen var väl assessorskan Lenngren ej bekant, men hon hade här lärt sig ett sätt att måla, som passade för hennes egen begåvning, och flera av hennes dikter verka därför, när man ser dem ur denna synpunkt, såsom rent Bellmanska. Blanck har i detta fall dragit fram några slående paralleller. Vi erinra oss alla Eldsvådan i Kolmätargränd. Men samma realism möter oss i en strof i Anders och Kökscaisa:

Och mörk var natten, blåsten röt,
Mot väggen luckan smällde,
Och katten skrek och hunden tjöt
Och regnet stritt ur rännan flöt
Och syrsorna de gnällde.

Det är icke någon imitation — de båda dikterna äro ju alldeles olika — men det är samma sätt att se och samma sätt att föra

Digitized by Google

penseln. En annan parallell är kanske ännu mera slående. Bland hennes efterlämnade papper fanns början till en aldrig avslutad dikt, Salig fruns begrafning — ett motstycke till korpral Bomans. Det är blott en annan samhällsklass, som passerar revy:

Se den dubbla fackelraden
Kring den svarta likpaulun,
Hör, hur klockorna i staden
Pingla efter salig frun.
Drängar och kuskar
Kä'rngar och sluskar
Vimla tätt på denna stråt,
Anförvanter utan gråt,
Fot för fot i sorglig stå't.

Vakten, i en haij rangerad,
Skyldrar nu vid templets port,
Kistan i orange brocherad
Vaggas sakta till sin ort.
— — — — — — — — —
Full är kyrkans gång och bänkar,
Mobben packad som en mur.
— Aj! Min guldked, fyra länkar,
Rycktes från mitt pinchbacksur.

Utan tvivel är det en stor skillnad mellan Bellman och fru Lenngren, ej blott däri, att de skildra olika samhällsklasser. Bellmans största hemlighet har hon icke funnit: »gåvan att bryta tillsammans allt i en poetiskt skimrande och strålande helhet... Hans dikt är sång och melodi; hennes visor bli tonsatta». För komiken i Bellmans-gestalterna hade hon i varje fall ett mycket öppet öga, och själv har hon skapat en fullkomligt oförliknelig gestalt, som varken är Fredman eller Mowitz, men som hade förtjänat att tillhöra det ryktbara sällskapet — »min salig man», Cornelius Tratt.

Denna realism återfinnes i de förnämsta dikterna från denna tid — Grefvinnans besök, Fröken Juliana, Den glada festen, Eklog m. fl. Men fru Lenngren ägde ock förmågan att variera stilen efter ämnet, och i en dikt som Kärleken och Dårskapen — en högst betydligt förbättrad efterbildning av en dansk bearbetning av La Fontaines bekanta fabel — har hennes vers fått den franska rokokopoesiens grace, på samma gång som hon fortfarande är realist.

För samtidens politiska och religiösa rörelser har man ansett henne stå fjärran. Men såsom Blanck visat, är denna mening knappt riktig. De år, då hennes poetiska storhetstid inföll, voro ovanligt upprörda, och såväl Lenngren som Kellgren hyste ju varma sympatier för den franska revolutionen. Även den förres maka var

Digitized by Google

något av en »jakobin», som det hette den tiden. Men hon såg frågorna icke från mannens utan från kvinnans synpunkt och kunde t. o. m. tillåta sig att smått gyckla med Lenngrens och Kellgrens svärmeri för de nya frihetsidéerna. Den glade sansculotten, som skrevs 1794, börjar med en snärt åt jakobinernas kritik av l'ancien régime:

Det hände i Paris — förstås uti de dar,
Då detta folk ännu så högst olyckligt var
Att äga ordning, kung och mänsklighet och lagar
Och bara en Bastille, mat, husfred samt vad mer
Av dylikt lappristyg, som var en lätt av er,
I gode läsare, minns grant, om han behagar.

Fru Lenngren och tidsrörelserna.

Själva dikten, som sedan följer, vill blott inskärpa en av hennes älsklingssatser: att lyckan icke består i rikedomen och glansen, utan i ett förnöjt sinne — samma sats, som vänder tillbaka i Slottet och kojan m. fl. dikter. Något försvar för den politiske sansculotten innehåller dikten icke. Republikan var fru Lenngren icke, och den kanske vackraste rojalistiska dikt, som finnes från 1700-talet, är skriven av henne. Jag avser den »Eklog», som skrevs till den 1 november 1796, konungens myndighetsdag. Den skiljer sig vida från Leopolds pompösa hovmannasmicker i Det slutande århundradet. Ty fru Lenngrens rojalism är starkt demokratisk, och det hon här ger uttryck åt, är den gammaldags trohjärtade svenska känslan för konungen. Hon börjar med en överlägsen målning av själva interiören: en koja, där de båda gamla sitta vid spiseln, »gubben, grånad, from och vis, gumman god som gamla dygden», och så de andra: Karin, som nystar på sitt garn, Jerker, som slöjdar en sked, gårdshunden, som makligt ligger på hällen, katten, som tvättar sin tass, och moster Gunnil, som berättar sagor för barnen och binder på en not. Så kommer gubben att titta i almanackan och finner, att det är kungens myndighetsdag, och nu får dikten en klang, som erinrar om den gamle karolinen Dahlstierna:

Kungars kung, som allt förmår,
Giv hans ungdom mod och lycka!
Utbrast gubben, och en tår
Föll uppå hans nötta krycka,
Stödet för hans sjutti år.
— — — — — — — — — — —
Gunnil, fattig, fromma själ,
Tog till orda så gudsnådligt:
Folket för allt split och gräl,
Kungen för allt krankt och vådligt
Store Gud, bevare väl!

Digitized by Google

Och så slutar dikten:

> Då palatset upplyst står,
> Glindrande i lustbarheten,
> Blott en suck från kojan går.
> Högre dock än fröjdraketen
> Detta tysta offer når.

Fru Lenngren fäste sig, i motsats mot männen, mest vid de sociala momenten i den nya frihetsrörelsen. För nöden hade hon både i sin diktning och i sitt liv ett mycket känsligt sinne, och hon kände sig alltid upprörd över de rikes övermod och hårdhet mot de fattige. I hennes dikter möter man för första gången den motsats, som sedan skulle bliva så populär inom vår litteratur: den hårdhjärtade, ofta skurkaktige rike mannen, och den godhjärtade, dygdige och medlidsamme fattige. I Den lilla tiggarflickan (1794) hava vi de bägge typerna. Den andlige ger den lilla stackarn en förmaning, den rike girigbuken skyndar förbi, rädd om sin slant, den höge herrn med stjärna på fracken svär några ord om tiggarpack, och den förnäma damen kan ej höra ungar tjuta, utan går till teatern för att där vid en drame fälla sina tårar. Det är endast en fattig kvinna med många små, som förbarmar sig över den stackars Nelli. Starkast yttrar sig emellertid fru Lenngrens demokrati i hennes ovilja mot adelns börd sanspråk, och här var hon i samklang icke blott med den franska revolutionens vänner utan ock med hela Stockholms borgerskap. I sin kamp mot den adliga oppositionen hade Gustav III vädjat till det tredje ståndet, och på 1790-talet stodo adel och borgerskap i en skarp motsats mot varandra. Såsom läsaren måhända minnes pågick ock vid denna tid ett häftigt broschyrkrig om det ärftliga adelskapets berättigande. Flera av fru Lenngrens vid denna tid skrivna dikter kunna betraktas såsom ett inlägg i denna. De höra till hennes allra bästa och mest kända; jag behöver blott nämna Portraiterna, Fröken Juliana och Grefvinnans besök. I den gamla slottssalen med gyllenläderstapeter och familjeporträtt sitter den gamla änkegrevinnan vid sitt fläderte, en skinntorr gumma med »ben, som spådde väder», mycket skröplig och giktbruten, men starkt medveten om sin »högvälborna extraktion». Hon har grundligt tråkigt. Om hon för att förströ sig skulle nedlåta sig att tala med kammarpigan, »den dumma flundran»? Och så börjar hon att orera om familjeporträtten, om den vittbereste presidenten, om fänriken, om grevinnan, som på kröningsdagen fick häkta upp drottning Kirstins kröningskjol, om rådsherren, som spelat boll med tsaren o. s. v., samt stannar till sist inför en ung dam, som tillbakavisat kung Fredriks kärlek... Nå,

Digitized by Google

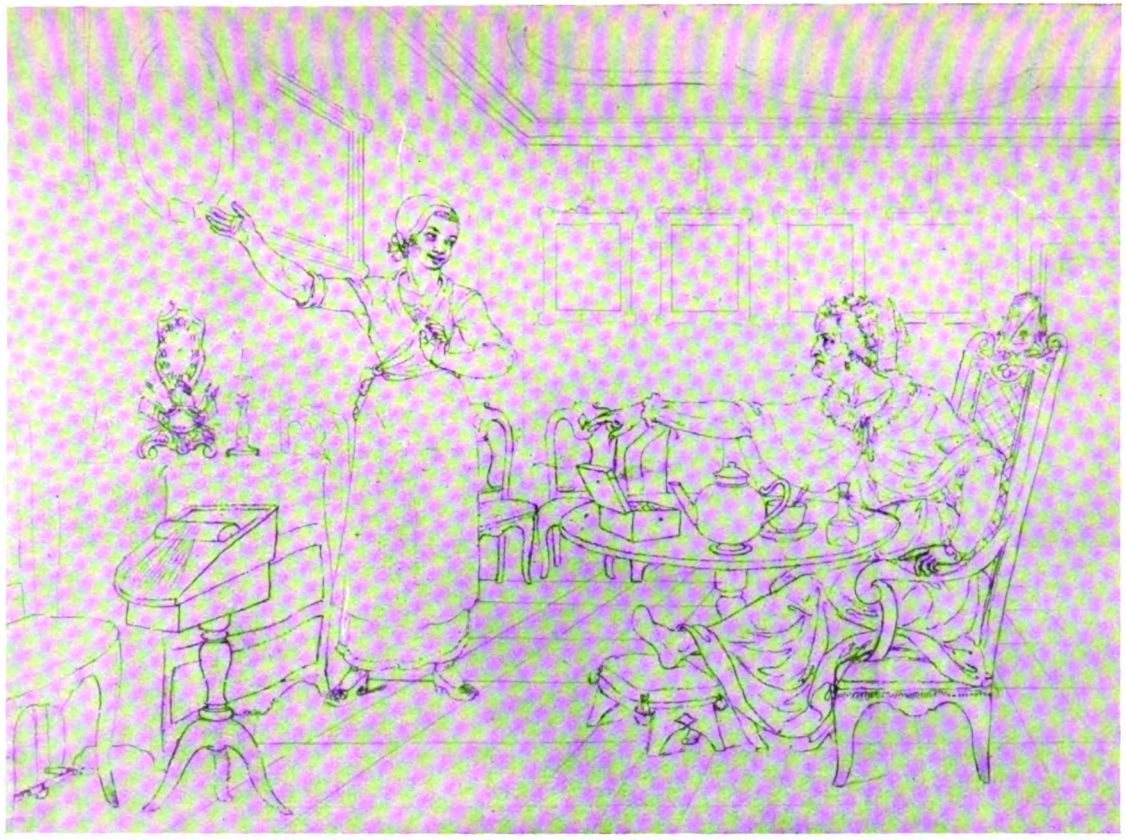

Teckning av P. Hilleström till fru Lenngrens Portraiterna.
Nationalmuseum.

Digitized by Google

UNIV. OF MICH.

Digitized by Google

känner du ej igen mig på denna stolta panna? »Bevars, skall *detta* vara hennes nåd?» Nu blir »den dumma flundran» utkörd, och grevinnan tröstar sig med, att missödet var berättigat, »när man med slika djur i nådigt tal sig ger». Skildringen av själva konversationen är så rolig, att man glömmer det allvar, som döljer sig bakom skämtet. Man får här — för att citera Blanck — ett »genomsnitt av svensk historia, sedd ur en adlig och högförnäm familjetraditions egen lilla speciella synvinkel». Det är en förtjusande rokokoscen, i vilken fru Lenngren dolt sin satir. I Fröken Juliana vänder hon om den föreställning, som möter oss i Gustav III:s Märta Banérs och Lars Sparres kärlekshandel och som ligger bakom 1700-talets fésagor: att det äkta adelskapet alltid gör sig gällande även under bondeförklädnaden. Trots sina högförnäma anor och trots moderns försök att educera henne har den stackars Juliana av naturen gjorts till en ohjälpligt tölpig bondpiga. Hon är vindögd, går in med fötterna och måste till sist för att icke bliva på överblivna kartan ingå ett äkta förbund med länsmannen. Högst står nog Grefvinnans besök, som sväller ut till en rent klassisk skildring av en svensk prästgård — så klassisk, att man knappt tänker på, att dikten i själva verket är en blodig satir mot medelklassens slaviska kryperi för börden. Men fru Lenngren ägde den sällsporda förmågan att, hur skarp satiren än kunde vara, dock aldrig förlora sitt goda lynne.

Anna Maria Lenngren.
Miniatyrmålning. Nationalmuseum.

En annan prästgårdsskildring, Den glada festen (1796), saknar alldeles det satiriska inslaget och står närmare hennes förut omtalade Eklog. Uppslaget har hon utan tvivel fått från Voss' Der

Digitized by Google

siebzigste Geburtstag, som två år förut i Franzéns förkortade översättning stått att läsa i Stockholms-Posten. Mer än uppslaget har hon dock icke fått. Voss' på hexameter skrivna dikt avser att vara en modern antikimitation, vars klassiska form likväl står i strid mot det kälkborgerliga innehållet. Det är därför icke osannolikt, att hon — såsom Blanck förmodar — också tagit intryck av den vida bättre prästgårdsidyll, som finnes i Goldsmith's The vicar of Wakefield. Också här kan det likväl blott vara tal om ett uppslag, ty fru Lenngrens dikt har sin styrka just i dess rent svenska karaktär, i målningen av ett svenskt prästhem — en bland de mest livfulla, åskådliga tavlor, som vår litteratur äger, och en av dem, i vilka fru Lenngrens goda hjärta starkast lyser fram.

Dikten har ock en nyans av religiositet, och året efteråt (1797) införde fru Lenngren några dikter i Stockholms-Posten, Hymne, Kyrkogården och En blick på grafven, vilka äro rent religiösa. Särskilt vacker genom sin känsla är den sista av dessa, som också fått en plats i den svenska psalmboken.

Min kära dotter.

Genom dessa och andra dikter hade fru Lenngren blivit sin samtids troligen mest populära författare, och 1797 blev det i Svenska akademien tal om att lämna henne något erkännande för hennes »sällsynta snille och lyckliga skrifter, som hedra hennes kön och fädernesland samt berett henne ett utmärkt rum bland svenska skalder». Flera olika förslag framställdes, men fru Lenngren, som fått reda på saken, lät framföra sin önskan, »att denna akademiens smickrande åsikt måtte vila». Gyllenborg, till vars många sympatiska egenskaper också hörde den att oförställt kunna beundra andra, gav sig emellertid icke, och på högtidsdagen, den 20 december 1797, uppläste han ett Ode till fru Lenngren, vars anonymitet därmed offentligen avslöjades. Gyllenborgs indiskretion hade vittgående följder. Fru Lenngren svarade först med en älskvärd och kvick dikt: Dröm. I en dröm hade hon förflyttats till Elyséen, där hon råkat Gyllenborgs båda ungdomsvänner, Camillas sångare och den svenska Uranie, och denna hade med rätta klagat över, att Gyllenborg förglömt henne för att i stället ägna sin hyllning åt en dam, som aldrig läst en rad i Bayle och i vars små idyller det icke fanns ett enda får. Jag — säger Uranie — har försvarat hela mitt kön, mitt snille har gjort vida färder, långt bortom Bält, »och hon — är nästan aldrig borta». Men jag är hämnad, ty »det är ett straff att bli berömd, när på sitt lov man ej kan svara».

Allvaret är här, såsom nästan alltid hos fru Lenngren, så skickligt dolt under det spirituella skämtets mask, att man ej genast observerar det. Men hon tyckes hava känt ett behov att förklara

Digitized by Google

sig tydligare, ty i själva verket hade Gyllenborg här berört en sak, som för henne var en livsfråga. Denna förklaring blev hennes förnämsta dikt: Några ord till min kära dotter, i fall jag hade någon, som i april 1798 trycktes i Stockholms-Posten. Här har hon gjort en sammanfattning av sin livsfilosofi, och Rosenstein satte den därför med full rätt såsom inledningsstycket till den upplaga av hennes skrifter, som han gav ut. Fruntimmer — skriver Rosenstein i företalet — »som sökte bilda sig efter det andra könet, voro för henne motbjudande», och »Råden till Betti teckna med sanning hennes tänkesätt och voro hennes egen levnads regel». Jag behöver blott erinra om innehållet. Denna värld är ju visserligen ofullkomlig, den är fylld av dårar och av vise, men den är dock den allra bästa värld man äger. Man måste blott taga den, sådan den är, och med »ett glatt och sedigt vett» kan man besegra dess svårigheter. Ur böcker lär man sig ej förstå den. Ett odlat vett och verklig själsadel vinnas snarare genom studiet av livet och av människor. Framför allt gäller detta kvinnan:

Med läsning öd ej tiden bort;
Vårt kön så föga det behöver.
Och skall du läsa, gör det kort,
Att såsen ej må fräsa över.

Om nu läsning roar dig, så låt då ej din beläsenhet synas, ty högre än vitter berömmelse står dock äran av att vara kvinna. Sök därför framför allt att bli en värdig mor och maka. Fly allt tanklöst sladder, men sitt ej heller sluten som en gåta. Tala gärna, men håll icke tal, skämta, men låt skämtet aldrig bliva elakt, ty det är bättre, att man bär aktning för den goda, än att man skrattar åt den kvicka. Bry dig ej om politik, ty »folk och land med Guds hjälp styras oss förutan». Var god emot din man, så vida han är värd din kärlek; »om ej — så var det i förtreten». Och till sist: tag ej livet allt för tungt:

Min Betty, livet flyr så fort!
Vad grym och oersättlig skada,
Om, vid det lilla gagn vi gjort,
Vi nekat oss att vara glada.

Det var ett nytt kvinnoideal, som här framställdes för samtiden — ett annat både än Kellgrens Aspasie och den vittra Uranie, upplysningstidens båda kvinnoideal. Rousseau, som vänt om alla värden, hade vänt om också detta. Även i detta fall hade han fordrat en återgång till naturen från den förkonstlade, överförfinade kultur,

Digitized by Google

som samtiden dyrkade. Kvinnan skulle åter bliva det, vartill naturen ämnat henne, maka och moder, och i Julie, hjältinnan i La nouvelle Héloïse, hade han tecknat henne, sådan som hon enligt hans mening borde vara. Blanck har särskilt framhållit detta: »Hela den utförliga skildringen av Julies hem i de senare böckerna av romanen är en enda exalterad hymn till hemmet.» Och från Émile har han framdragit en slående parallell till fru Lenngrens Råd. På tal om den unga flickans litterära uppfostran utbrister Rousseau: »Toute cette charlatanerie est indigne d'une honnête femme. Quand elle aurait de vrais talents, sa prétention les avilirait. Sa dignité est d'être ignorée, sa gloire est dans l'estime de son mari; ses plaisirs sont dans le bonheur de sa famille.» Att fru Lenngren skulle hava *lånat* sina tankar från Rousseau, är föga sannolikt; de lågo i hela den tidsströmning, vars främste målsman Rousseau var, och de hade före honom uttalats av andra, kraftigast kanske av Molière. Den åsikt, som hon här framlade, hade hon helt visst icke läst sig till ur böcker, utan lärt sig av livet. Den var icke ny, ty redan i skaldebrevet till Schmiterlöw hade hon antytt den, och sedan hade den under årens lopp ytterligare mognat till en allt behärskande livsåskådning.

»Vitterheten hos vårt kön bör höra blott till våra nipper» — hade hon skrivit. Hon hade därför avböjt den utmärkelse, som Svenska akademien önskat tilldela henne, men nu hade, oförberett, Gyllenborg dragit slöjan från hennes anonymitet och gjort henne till en »vitter» dam. Den berömmelse, hon nu fått, var henne motbjudande, och åter drog hon sig inom sitt skal. Praktiskt taget slutade hon upp att efter 1798 införa några dikter i mannens tidning och även att författa nya; enligt Warburg, som grundligast studerat hennes diktning, »visa hennes egna anteckningar ett tomrum för åren 1801—1808»; först i årgången 1809 finna vi fyra poem av henne, 1814 åter några och 1816 ett. Efter Råden gömde hon således »lyran i sitt sybord». Då Svenska akademien 1803 hos henne anhöll, att hon ville samla och utgiva sina dikter, svarade hon blott, att hon ville — tänka på saken. Utgivna blevo de först efter hennes död. Hon nöjde sig med att vara en god och glad kvinna, en ypperlig husmoder och en älskvärd värdinna. Det är denna fru Lenngren, som åtskilliga brev och anteckningar från 1800-talets början skildra. I det hus — säger Franzén — »dit hon var kommen med ingen annan hemgift än mödernedygder, tarvlighet och snällhet, ersatte hon genom dem, vad som brast av lyckans yttre förmåner», och tack vare hennes förmåga att sköta huset, blev detta så småningom burget, nästan förmöget. 1799 hade Lenn-

Digitized by Google

gren blivit kommerseråd, 1802 därjämte fullmäktig i tullarrende-societeten, och Stockholms-Posten, som var en av de få tidningar, som tillätos utkomma, gav säkerligen en ganska god behållning. Sitt solida och vackra hem vid Beridarbansgatan kunde han och hon därför öppna för vänkretsen. 1802 var Choræus där och skriver om sitt besök: »Vi voro i söndags på besök hos Lenngrens och blevo kvarbjudna till aftonen. Det är visst, att fru Lenngren i sitt hus väcker lika mycken vördnad som hennes skaldestycken beundran. Man måste bli kär i detta enkla, anspråkslösa och goda väsende, i denna ädla varsamhet, i denna okonstlade hövlighet, som upplyfter en syndare ur stoftet till höjden av hennes egen tron.» I umgänget — yttrar Franzén i minnestalet över henne — »ville hon vara endast fruntimmer, ej auktor. I sällskap med sitt eget kön underhöll hon samtal om dess allmännaste föremål, antingen de hörde till barnkammaren eller möbelboden, till operan eller köket. I hennes boningsrum syntes aldrig en bok, aldrig ett skrivtyg; knappt av dem, som hörde till hennes hus, träffades hon med pennan i handen. Merendels visste icke hennes man, när hon kastat på papperet sina verser, som stundom föddes i hennes huvud, medan hon gick i sitt hushåll.»

Fru Lenngrens sista tid.

De råd, hon givit, tillämpade hon således på sig själv, ehuru det kanske icke alltid var så lätt för henne att med ett glatt livsmod bära de prövningar, som även hon fick genomgå. Modersglädjen fick hon aldrig erfara, och en brorsdotter, som hon tog upp som eget barn och älskade såsom ett sådant, blev obotligt sinnessjuk. Minnet av den olyckliga — skriver Franzén — »stod sedan alltid såsom en mörk skugga i fru Lenngrens glada åsikt av livet». Till sist drabbades hon själv av en ohygglig sjukdom — av kräfta. Då hon, strax efter det Franzén flyttat till Kumla (1812), besökte honom där, märkte jag — berättar han — »att hon i vissa stunder, då hon trodde sig obemärkt, tog sig om bröstet med uttryck av lidande, som jag ej kunde förklara, då jag ansåg henne i alla avseenden lycklig. Orsaken härtill fick jag veta, först när jag 1816 var i Stockholm och vid en måltid hos Lenngrens märkte en ovanlig dysterhet såväl hos gästerna som hos värden och värdinnan. Ibland de förra voro flera läkare. En av dem, som var min granne vid bordet, viskade mig i örat, att fru Lenngren skulle samma dag undergå operation för kräftan i bröstet. Ytterst förskräckt såg jag på henne med den ängslan, som denna underrättelse naturligtvis borde väcka hos mig. Utan tvivel blev hon varse min oro, ty hon mötte mina ögon med en blick av sorglig undergivenhet. Om jag ej bedrar mig, uttryckte den tillika, att hon rördes av det delta-

Digitized by Google

gande, som min uppsyn röjde. Detta kunde jag även efter måltiden ej med ord uttrycka, utan tog ett stumt farväl.»

Den ytterst smärtsamma operationen gav endast en lindring för stunden. Men sina plågor bar hon — för att åter citera Franzén — »med en mans eller rättare en kristens hjältemod. Så länge hon ännu var synlig för sina vänner, dolde hon så mycket hon kunde sitt lidande för att ej bedröva dem. Men när det ej längre var möjligt, ville hon hellre försaka trösten av deras deltagande ömhet än se dem lida med henne.» För döden var hon icke rädd, ty — yttrade hon — »jag är icke rädd för Gud». Vid hennes dödsbädd, den 8 mars 1817, voro hennes man och hennes väninna Carolina Weltzin närvarande. Till den senare räckte hon då sin hand till avsked: »Känner du, Carolina, hur kärleken värmer ända in i döden?» En stund efteråt hade ett stort liv slocknat och en ädel människa gått bort.

Vignett av J. C. Linnerhjelm till Helena Maria Linnerhjelm, Vitterhetsförsök. 1795.

Digitized by Google

F R A N Z É N

I BIOGRAFIEN över fru Lenngren har jag ofta haft tillfälle att citera Franzén. I viss mån blev han hennes arvtagare, men även Oxenstiernas och Kellgrens, t. o. m. Thorilds och Lidners, ty i hans diktning löpa alla de moderna strömningarna inom den gustavianska tiden samman, dess realism och dess förromantik, och det är han, som förmedlar övergången till den nya tiden. Hans levnadssaga såsom poet har en viss likhet med Gyllenborgs. Också Franzén *levde* blott under några korta ungdomsår, och medan han ännu var vid mitten av tjugotalet, började redan strängarna på hans lyra att slakna. Sedan var han mera ett berömt namn än en författare, som verkligen betydde något. Han var underbarnet, som aldrig blev man. Men genom sitt barnasinne, om än ej genom sina senare arbeten, imponerade han dock såsom person på en samtid, som icke längre läste mannens och gubbens dikter. Hans insats blev således kortvarig, och dock är den viktig. Förståndets tidsålder hade icke haft någon egentlig lyrik, och den, som funnits hos tiden, hade tagit sig ett uttryck i Rousseaus prosa. Den egentliga lyriken kommer först med romantikens stormsvalor, tidigast i Tyskland med Goethe, sedan i England med Burns och Wordsworth, sist i Frankrike med Lamartine. Inom den svenska litteraturen är Kellgren den förste lyrikern, men först i sina allra senaste dikter. Hans arvtagare såsom sådan blev Franzén, som till hela sitt väsen är lyriker. Franzéns betydelse.

Frans Michael Franzén föddes 1772 i Uleåborg i Finland, modern var vid hans födelse endast sexton år gammal, och denna unga mor blev i viss mån hans diktnings genius. Han var ett ovanligt vackert barn, vek till lynnet, litet sjuklig, intellektuellt brådmogen — vad man säger — en »flickgosse», som uppfostrades bland kvinnor och som ej deltog i de andra pojkarnas lekar; själv säger han, att han »växte upp som en drivhusplanta». Denna vekhet bibehöll han under hela sitt liv. Han förblev ständigt det älskvärda, naiva bar- Franzéns uppfostran.

Digitized by Google

net. En man, rakryggad och modig, blev han aldrig, och erotiken, som spelar en så stor roll i hans diktning, är barnets. Det finnes — säger Castrén — »i den något blekt och blodlöst, som man ofta återfinner hos dem, som vuxit upp bland kvinnor. Ingen lidelse spåras: det är det elegiska, som är det naturligaste uttrycket för hans känslor.» Under barndomen var hemmet hans värld, och någon annan fick han strängt taget aldrig. Från denna synvinkel omdanar han de idéer, som tränga sig på honom, och han förblir därför alltid idealist och religiös. Till Uleåborg hade upplysningsfilosofien ej trängt fram, av sekterismen tyckes det Franzénska hemmet också hava varit oberört, och man stod där på en enkel, luthersk ståndpunkt. Hela hans världsåskådning — säger Castrén träffande — har sina rötter i denna uppfattning: »Den naiva barndomstro, som tänker sig alla religiösa begrepp konkreta, personliga, blir väl för de flesta snart nog en övervunnen ståndpunkt, men hos Franzén bevarar den länge sin ursprungliga kraft. Stjärnorna bli Guds ögon, och solen blir 'hans gudablick'.» Porthans upplysningsfilosofi berörde honom därför icke alls, och kantianismen blev för honom blott ett kort genomgångsstadium till luthersk kristendom.

Då han blott var tolv år, skrevs han in såsom student vid Åbo universitet och hade där den lyckan att under det första året bliva inackorderad hos Porthan, som under hela sitt liv omfattade honom med en faders välvilja. Denna nära beröring med universitetets främsta personlighet blev naturligtvis av stor betydelse för hans utveckling, och säkerligen var det genom honom, som Franzéns uppmärksamhet kom att riktas på andra litteraturområden än det franska, på Tysklands, Englands och Danmarks litteratur. Hans studier gingo snabbt. På sommaren 1789, då han blott var sjutton år, promoverades han till magister och reste på hösten 1790 över till Uppsala för att där fortsätta sina studier. Vid återkomsten disputerade han på nytt och blev i april 1792 eloquentiæ docens. 1795 fick han ett anbud att såsom guvernör följa en ung Bremer — sedan författarinnans far — på en utländsk resa, och hans dagbok från denna, i utdrag meddelad av Castrén, ger oss den bästa föreställningen om hans åsikter och hans syn på livet vid denna tid.

Den utländska resan.

Den första främmande storstad, till vilken de kommo, var Köpenhamn, och det betydde för Franzén mycket, ty han hade, liksom Kellgren, starkt gripits av den skandinaviska strömning, som vid denna tid börjat, och han var en ivrig beundrare av de danska författarna. Den främste av dem, Baggesen, var dock på resa och befann sig för tillfället i Hamburg. När Franzén kommit dit, gjorde han sin uppvaktning hos honom och hos Klopstock, som också

Digitized by Google

bodde där: »Jag darrade som ett asplöv, innan han kom ned; en sådan vördnad hade jag för Messiæ sångare.» Efter en färd på Rhen och genom Belgien och Holland kom han i november till Paris. Liksom andra unga män av hans ålder svärmade också han för den franska revolutionen, men efter någon tid fann han, att fransmännen själva voro ganska utledsna på sin s. k. frihet: »Jag föll liksom ned ifrån skyn, när jag inte en gång i Paris fann den republikanska anda, den esprit public jag väntat. Ungdomen isynnerhet är alldeles fördärvad och självsvåldig.» Men han tröstar sig med, att efter febern kommer mattigheten, och han tillägger karakteristiskt: »En sund religion, en renad kristendom vore i min tanke ett icke föraktligt medel att återställa ro och bättre seder.»

F. M. Franzén.
Silhuett i tusch. Kungl. Biblioteket.

Om den franska litteraturen uttalar han i reseanteckningarna åsikter, som stå Thorilds ganska nära. Fransmannen är kvick, livlig, men har ej sinne för ömhet och oskuld, och man har orätt, då man kallar svenskarna Nordens fransmän. Vår kvickhet är icke naturlig, är en efterhärmning efter fransmännen. »Har naturen givit oss champagnevin? Vad vi ha, är inkommet och hade icke bort inkomma. Hade vi före Gustav III minsta tycke av fransoserna? Ställde icke han allt på fransyska foten?» Men även om vår vitterhet därav lidit, har den dock ej fullständigt böjt sig under det franska oket. I satiren var Boileau Gyllenborgs mönster. Men han är icke så fri, hög och ädel som Verldsföraktarens skald. »Creutz' Atis och Camilla skulle ingen fransos skrivit. Kellgren är fransysk. Skulle någon fransos skrivit Inbillningens värld? Är icke hans Gustaf Wasa av helt annan ton än Quinaults operor?» Även Leopolds Oden har hos sig något götiskt. Ett folk bör liksom den enskilda människan utveckla sina egna krafter. Den engelska, den tyska, den italienska poesien är ju alldeles skild från den franska. Skall då den svenska slaviskt släpa sig fram i den fransyskas spår? Har naturen så vanbildat oss, att vi måste avtryckas i en fransk form, innan vi kunna sägas ha en mänsklig skapnad? Den fransk-klassiska tragedien kan han icke längre sentera: »Antingen det varit aktörernas skull eller någon annan orsak, så har jag ännu aldrig fällt en tår vid en fransysk tragedi, då däremot vid en medelmåttig dram vid medelmåttig aktion det ganska lätt händer.» Av annan art är Diderots

Digitized by Google

Le père de famille: »Alzire är så berömd, och den pressade ingen tår ur mitt öga. Men denna slet mina inälvor. Politiken på teatern må intressera furstar och ministrar. Mig angår den icke.» Då han såg Racines Phèdre, gäspade han, och vid Voltaires Brutus gjorde han den anmärkningen, att den franska tragedien var mera patetisk än romantisk och uttryckte detta patos i »en stil, som är mera vältalig än poetisk, mera oratorisk och deklamerande än hjärtats och passionens språk». Hos Shakspere, Ossian och Homeros är den poetiska stilen naturligare än hos Corneille och Racine. Såsom barn — skriver han — deklamerade jag dessa senares tragedier. Då jag sedermera »läst en hop engelska och tyska stycken, fulla av natur, naivitet och känsla, dem jag riktigt fattade, genomtänkte och genomkände, tog jag en och annan fransysk tragedi i handen och hade möda att läsa ut dem». Och lika illa gick det nu, när han på teatern åhörde dem; han förblev kall.

I mars 1796 kommo de båda resenärerna till England, vars natur i hög grad slog an på honom. Den största behållningen hade han dock av den närmare bekantskap, han nu fick göra med Shakspere, av vars dramer han såg åtminstone nio. Shakspere — skriver han — »är en engelsk trädgård, Corneille etc. en fransysk. Om det är obehagligt, att den fysiska naturen tvingas, att löv och vatten tvingas, vi skulle det behaga, att den moraliska tvingas? Att människor och karaktärer tala och handla efter snöre är lika så onaturligt, som att träd växa och strömmar rinna efter snöre» — som man ser ett omdöme fullkomligt i Thorilds anda. Vidare försvarar han uttryckligen sammanblandningen av tragedi och komedi: »Sorg och glädje växla om i livet. Varför då icke på teatern, som är en målning av livet?»

Jag har särskilt uppehållit mig vid dessa reseanteckningar, ty i dem framlägger Franzén grundtanken i den stora dikt, som han kort därefter skrev: den nationella egenartens betydelse. Ett folks dikt skall icke vara en efterbildning utan ett uttryck för dess nationallynne. Vi äro germaner, och nordbons dikt bör därför förete större frändskap med den engelska och tyska än med den franska.

På senhösten 1796 var han tillbaka i Åbo, där han under tiden blivit utnämnd till bibliotekarie, och året därpå skrev han sin mest bekanta dikt: Sång öfver grefve Gustaf Philip Creutz. Det pris, som han med anledning därav erhöll av Svenska akademien, blev vattendelaren i hans poetiska alstring. Denna hade hittills allt starkare och starkare gått i romantisk riktning. Genom Leopolds kritik och väl även av andra orsaker kom hans diktning under de följande åren att utveckla sig i rakt motsatt riktning, och då nyromantikerna

Digitized by Google

sedan framträdde, stod Franzén i det motsatta lägret. Om hans yttre liv under dessa år är blott att anteckna, att han 1798 med sin plats som bibliotekarie fick förena en professur i lärdomshistoria, som han 1801 utbytte mot professuren i världshistoria och praktisk filosofi. Vi skola nu övergå till hans diktning under dessa år.

Franzéns första dikter.

Redan vid en elva års ålder hade Franzén börjat att skriva vers med en formell brådmogenhet, som är fullkomligt häpnadsväckande. Den troligen äldsta dikt, som bevarats av hans hand, är en gratulation till farbrodern: Tankar på Johannis dag till Herren Johan Frantzén. Den är skriven på alexandriner, som äro så pass lediga, att många av de äldre gustavianska skalderna kunnat avundas elvaåringen denna konst:

Ren solen hastat sig ur havets salta bölja
Att sprida dagens ljus och nattens facklor dölja,
Sen morgonrodnan ock dess ankomst skådat har.
Sig redan luftens folk ur sina nästen smyga
Och med en glättig sång i himlarymden flyga.

Den unge skaldens litterära beläsenhet var naturligtvis ytterst minimal, och man märker lätt, varifrån han fått sina första mönster. Här är det Creutz; »nattens facklor» och »luftens folk» äro vändningar, som vi känna igen från Atis och Camilla. Och andra barndomsdikter visa, att jämte Creutz har Gyllenborg utgjort hans studium. Därjämte har han tydligen läst några Gessner-imitationer, som mycket ofta förekommo i den tidens tidningar. En dylik är ock Franzéns En vårdag, som är det första utkastet till den 1794 tryckta dikten Morgonrodnaden. Den börjar: »Lik oskulden själv vilade sig Udalrik på den gräsrika bädden; hans ögon, tillslutna av sömnens angenäma sötma, hade ej ännu hunnit öppnas av den allting upplivande morgonrodnadens glans, då Auda med en blick, som vittnade om dess moderliga ömhet, trädde in i dess hydda.» Då han, vid tretton år, blivit student, gjorde han bekantskap med andra författare, som så småningom utträngde Creutz och Gyllenborg. Den förste av dessa tyckes hava varit Lidner, vars Spastara och Medea då nyss utkommit. Detta inflytande kan spåras tillbaka ända till 1785 eller 1786, men är särskilt tydligt i en 1791 skriven dikt Stormen, där man möter denna rent Lidnerska strof:

Du, som i nödens sköte född
För nödens barn ett hjärta äger,
Som en så vanlig själ ej har
Att ömka blott dem dig behöva,
Flyg — ur din makas famn dig röva!

Digitized by Google

Du mänska, förrän maka var.
Må tusen dödar kring dig ryta,
Du käckt i djupet störtar ner;
Ditt mod ej vågens våld kan bryta.

Under dessa första studentår gjorde han ock bekantskap med den fransk-klassiska litteraturen och hade redan dessförinnan, under skoltiden, börjat deklamera Corneilles och Racines dramer. Han var således relativt beläst, då han 1790 kom till Uppsala, där han mottog nya impulser, som han med sin ovanliga receptivitet hastigt tillgodogjorde sig. Kort förut hade Boëthius i sina föreläsningar börjat föredraga Kants filosofi. Franzén bevistade dem och tillhörde även samma matlag som Höijer. Men huruvida han redan nu förstått Kant och tagit några djupare intryck av kantianismen, synes ovisst, och den Uppsalaprofessor, som betytt mest för honom, har nog, såsom Ek påpekat, varit Neikter. I varje fall vidgades hans litterära synkrets högst betydligt under åren 1790—1793, och man finner nu, att han börjat med översättningar från tyskan och från danskan, och — vad som är viktigast — han synes nu hava gjort bekantskap med Klopstock, Voss och Herder samt med två engelska författare, som för honom fingo en avgörande betydelse, med årstidsskalden Thomson och med Milton. En annan impuls av nästan lika stor vikt kom från Kellgren, från de dikter, denne offentliggjorde i Stockholms-Posten, framför allt Den nya skapelsen, som trycktes i början av 1790. Likaså ha fru Lenngrens dikter varit honom en inspirationskälla, och hennes 1792 tryckta Till Sophie på hennes födelsedag gav utan tvivel Franzén uppslaget till Unga flicka, i din vår (1793). Någon fast litterär ståndpunkt hade han ännu icke, och ett naivt barn, som han var, fick han det nästan aldrig. Medan han å ena sidan utvecklar sig i rent modern riktning, särskilt genom sin förmåga att skapa nya och individuella metriska former, står han i andra poem från denna tid kvar på en föråldrad »akademisk» ståndpunkt. Till en del berodde detta därpå, att han ville vinna pris i Svenska akademien, som han trodde hylla denna smak. Till en början hade han mycket liten tur. 1789 tävlade han med en översättning från Sallustius, som akademien likväl fann röja »stora brister i stil och kännedom om de lagar, en översättare bör följa». 1791 insände han Skaldebref till dem, som söka ett odödligt namn, och nu blev domen ännu strängare: »usel, även till löjlighet», likaså följande år: »var ganska klen», och först 1794, då han skrev en dikt Om religionens nödvändighet för samhällens bestånd, fick han ett mera välvilligt omdöme: »Akademien röjde i denna skrift en verklig fallenhet för skaldekonsten, flera sunda,

Digitized by Google

filosofiska, fina, stundom djupsinniga uttryck och tankar, men blandade med besynnerligheter och i allmänhet mycken ojämnhet.» Om något pris blev det därför aldrig fråga. Kort förut, i januari samma år, hade akademien likväl på Kellgrens förslag tilldelat honom det Lundbladska priset[1] för några dikter, som 1793 stått att läsa i Stockholms-Posten, och akademien visade sig här hava vida bättre smak än Franzén själv. Hans tävlingsskrifter äro efterklang, men de belönade smådikterna voro en frisk, ny och originell poesi. Det var detta, som framhölls av akademien: »De nämnda arbetena voro väl till sin vidd obetydliga, införda i ett dagblad och att anse såsom strödda verser, men de röjde ett snille, en originalitet, en känsla och naivitet, som ej allenast gjorde dem till mästerstycken i sitt slag, utan med säkerhet syntes lova Sverige en ypperlig skald och det i förut obanade vitterhetsvägar.» De voro, praktiskt sett, de första, som trycktes av Franzén, och med dem slog han genast igenom. Han hade dem säkerligen med sig, då han på sommaren 1793 reste över till Stockholm, och de flesta av dem torde hava tillkommit under detta och föregående år. Denna tid betecknar således genombrottet i Franzéns diktning, och vi skola därför något närmare sysselsätta oss med dem.

Genombrottet.

I brev till en promotionskamrat skriver Franzén: »A propos av poesi: jag var hos Kellgren, Edelcrantz och Rosenstein och bemöttes med mycken gunst. Du vet, att jag hade rekommendationsbrev till Edelcrantz. Han ville se mitt tal.[2] Jag gav honom ett stycke därav och bifogade några andra verser, ibland dem balladen. Edelcrantz viste dem åt Kellgren. Han yttrade sig mycket fördelaktigt om dem för Regnér, som är i samma verk, där Tihleman är, Regnér berättade det för Tihleman, han för mig, och jag tog mod och gick till Kellgren — och mina verser blevo tryckta i Stockholms-Posten . . . Kellgren ville, att jag skulle blotta till hälften mitt namn. Vad som således är märkt F—n är av mig.»[3] De med denna signatur försedda dikterna äro i 1793 års årgång av Stockholms-Posten tre: Människjans anlete, Ode till Selma; Till Selma, framför en samling poesier och Den gamle kneckten, ballad. I en not presenterade Kellgren den unge skalden för allmänheten, och

[1] Det Lundbladska priset utdelades icke efter tävlan, utan gavs av akademien åt författaren till det bästa under det förflutna året utgivna arbetet.

[2] Ett versifierat tal med anledning av Gustav III:s död. Med »balladen» menar Franzén Den gamle kneckten.

[3] Den första på så sätt signerade dikten är Människjans anlete (den 19 september). Redan förut, i slutet av augusti, hade dock tre anonyma dikter av Franzén publicerats i Stockholms-Posten: Supvisa, Till en ung flicka och En enkas vaggvisa. Den sistnämnda hade skrivits redan 1787.

Digitized by Google

om ett varmare erkännande hade denne ej kunnat drömma: »Det originalt sköna i bildnings- och känslosätt, i uttryck, i versernas gång och klang, som visar sig i detta och några andra av samma hand oss tillsända poemer, torde göra tillfyllest att för kännares ögon röja stämpeln av ett nytt snille, som går att skänka vår skaldekonst en ny skörd. Men allas blickar äro icke så skarpsynta, och kända författare skulle mot sin vilja kunna misstänkas för en förtjänst, som de allenast velat önska sig. Av sådana skäl täckes auktor icke misstycka den frihet, man tagit sig, att till hälften blotta ett blygsamt namn, som icke nog tidigt kan mötas av allmänhetens uppmuntrande aktning.» Detta var ju en förklaring av Kellgren, att dikterna utan denna signatur kunde förmodas vara av Den nya skapelsens skald.

Selma. De två första dikterna äro skrivna till Selma, och den andra av dem antyder, att det redan fanns en hel Selmacykel, till vilken den utgjorde inledningsdikten. I den första upplagan av Franzéns dikter (1810) utgöras de emellertid blott av fyra — utom de två nämnda av Den enda kyssen och De tre behagen; som särskilt Ek visat höra likväl åtskilliga andra hit. *Namnet* Selma har Franzén naturligtvis fått från Ossian, närmast kanske från Klopstocks elegi Selmar und Selma. Men vem var hon? Var hon en fantasibild eller en verklig kvinna? Frågan har onekligen intresse för uppfattningen av Franzéns diktning och har även besvarats av Ljunggren, Castrén och Ek. I det verkliga livet — för så vitt hon existerade i detta — hette hon Margret Tihleman och var syster till en av Franzéns vänner. På sommaren 1792, då båda voro tjugo år, tyckes det hava kommit till något slags hemlig förlovning dem emellan. Denna blev mycket kortvarig. Medan Franzén var i Stockholm, räckte hans Selma sin hand åt en annan, och den försmådde älskaren tog saken anmärkningsvärt kallt. I oktober 1793 skrev han till en av sina studentvänner: »Du har väl hört, att Margret Tihleman i draget skall gifta sig med tullfiskalen Ahrenberg. Det hade jag för min resa till Stockholm! Men jag ville ju det själv. Dock kostar det litet på mig nu. Men inte hänger jag opp mig för det. Det är ändå roligt att röras. Vi togo avsked av varandra i böndags och det med tårar.» Det hela hade således blott varit en »studentforelskelse»: »det ändå var roligt att röras»! Sina Selmadikter hade han skrivit till Margret Tihleman, men innerst var Selma blott en fantasiskapelse, och kort därefter — på sommaren 1794 — erkänner han det själv: »Jag torde aldrig finna den Selma, efter vilken jag far, men jag är kanske lika så säll i mina drömmar om henne, som jag vore i verkliga besittningen av henne. Ännu mer: hon kan aldrig vara så skön, så fullkomlig i naturen. Jag drömde om Selma,

Digitized by Google

som jag aldrig sett, som jag aldrig lär finna — jag reser världen ikring efter henne.» Efter endast några månader hade Selmas urbild således förvandlats till blott ett minne, till Franzéns Beatrice, och han hade därför ofantligt lätt att applicera sina gamla Selmadikter på andra, nya föremål. Ett dylikt tyckes han hava fått tämligen snart, ehuru det i följd av den långa utlandsresan ej kom till någon förklaring dem emellan. Men då han kommit tillbaka, friade han (1797). Denna nya Selma var den mest firade skönheten i Vasa — hon kallades också prinsessan af Vasa — och hette Elisabeth Löfman. I friarbrevet skrev Franzén: »Jag har en gång tänkt mig en ängel i drömmen. Jag har kallat den inbillade varelsen Selma. Jag har tillbett henne i verser. Ni ler över detta svärmeri. Jag ler själv däröver. Emellertid har jag på visst sätt varit lycklig genom denna dröm. Denna skuggbild, som lekt för min inbillning, har uppfyllt en tomhet i mitt hjärta, som skulle gjort mitt liv öde. Nu har jag sett en ängel på jorden — förlåt mig detta uttryck: jag menar därmed ett fullkomligt fruntimmer, och en god kvinna är, minsann, en ängel på jorden . . . Nu skall jag svärma för henne, det vill säga, jag skall beundra henne i mitt hjärta, jag skall frånvarande se hennes bild sväva för min själ, och denna bild skall vara min ledstjärna i livet.» De blevo nu förlovade, och till henne skrev han sina Sonetter till Eliza. Men ganska snart kom betänksamheten: »Jag är ändå inte så romantiskt kär, som jag önskade bli. Dock — *det* bär sig icke i längden eller hur? . . . Vad jag vore lycklig, om jag bara kunde slå allt ur hågen, som rör giftermål och kärlek. Jag har ofta en kall rysning, när jag tänker på det förra, men jag har av grundsats föresatt mig att bli äkta man, så snart det är möjligt, blott för att undfly alla frestelser till dårskap.» Detta brev skrevs i oktober 1797, men i januari träffade han en ung dam, Lilli Roos, förälskade sig i henne och bröt med »prinsessan af Vasa» — en brytning, som likväl för en tid kastade sin skugga över Franzéns eljes så ogrumlat ljusa livssyn. I september 1799 blevo han och Lilli Roos gifta. Äkten-

F. M. Franzén.
Miniatyr av J. A. Gillberg. Fiskars.

Digitized by Google

skapet blev lyckligt, och i viss mån blev hon hans Selma. Under förlovningstiden skrev han till henne: »I poemet till Selma, ehuru det är blott en dikt och författat för fem år sedan, hade jag ren en art aning av dig. Jag drömde om en så god, oskyldig och öm flicka som du, och nu har min dröm blivit sannad i dig.» Snarast synes det, som om hon på sig kunnat tillämpa en annan dikt i Selma-cykeln, Ynglingen och mannen, som 1794 tryckts i Stockholms-Posten. Ynglingen utvecklar där sin längtan efter den överjordiska kvinna, om vilken han drömt. Men mannen svarar:

Denna luftiga gudinna,
Unge dåre, sök du den.
Jag tar denna goda kvinna,
Denna *matmor*, denna vän.

Franzén hade tydligen resignerat. Lilli Roos blev för honom ej den Selma, om vilken han drömt, utan i stället en god matmor och en vän. Hon dog i mars 1806, och i en kort därefter författad dikt skrev Franzén:

En gång dock lik den först skapta Eva
Skall hon möta mig, ännu min brud.
Med det hoppet endast vill jag leva,
Med det hoppet vill jag dö, o Gud!

Karakteristiskt för Franzén gifte han likväl redan efter ett år om sig — denna gång med Choræus' änka, som ehuru hon endast var tjugosju år, varit gift två gånger förut. Även det äktenskapet blev lyckligt, och då hon 1829 avled, förblev Franzén endast två år änkling, varefter han tog sin tredje hustru. Denna historia erotica har ju obestridligen en nyans av komik, men den ger oss kanske bäst Franzéns personlighet. Man finner ganska snart, att kärleken i hans liv spelat en vida mindre roll än hemmet. Vad han i det praktiska livet framför allt åtrådde, var ett hem, men den kvinna, som skulle bilda medelpunkten i detta, hade han aldrig strängt individualiserat, och hans änklingssorger blevo därför aldrig långvariga. Han hade aldrig älskat såsom en man, utan har endast drömt såsom en yngling, nästan såsom en gosse, och det är detta, som gör hans första dikter så tjusande. Hans svärmeri är rent, oskuldsfullt, har redan något av romantikens längtan efter »den blåa blomman». Den bild, hans dikter ge oss av Selma, har inga fasta konturer eller individuella drag, hon är den unga flickan, som endast skymtar förbi liksom i en dröm, något av den första kvinnan, och för den främsta Selmadikten, Människjans anlete, har Franzén lånat både färgerna och hela det paradisiska sceneriet från Miltons

Digitized by Google

stora skapelsedikt. Hans förmåga att i några strofer måla ett fantasilandskap och giva stämning är rent underbar — då han skrev denna dikt var han ju blott tjugo eller tjugoett år:

Redan hann sin purpurslöja
Över cederskogen höja
Tidens sjätte dag.
Guldbevingad, över bäcken
Fjäriln flög till rosenhäcken,
Kysste dess behag.

Pärlan sken i vattnets spegel,
Vita glänste svanens segel
I ett skuggrikt sund,
Vinet glödde rött i druvan,
Öm och menlös lekte duvan
Uti Edens lund.

»Men den högsta skönhet feltes i naturen, till dess människan ur gruset hov sitt anlete i ljuset», och inför människoanletets fägring fördunklades allt annat i naturen. Det är denna skönhet, som ger oss beviset för Guds existens och för själens odödlighet. Ateisten, enligt vilken det är slumpen, som givit ordningen åt tingen, behöver blott träda fram till källan, spegla sitt anlete i denna, och han skall rodnande erkänna sin villfarelse. Och lyft min Selmas morgonhuva, skåda hennes anlete, detta mästerverk uti naturen — skulle denna själens larv i dödligheten icke gå till evigheten?

Selma! Än i himlens salar,
Än i Elyséens dalar
Får jag se på dig.

Dikten, som börjat med ett inslag från Milton, mynnar således, såsom i Nya skapelsen, ut i en hyllning åt den älskade, och liksom hos Kellgren är det hon, som »av skönhet och behagen en ren och himmelsk urbild ger». Detta ideella svärmeri för det sköna, vilket ytterst återgår till Shaftesburys platonism, blir nu för den nya tiden bryggan, som leder tillbaka till religionen. Leopolds generation hade på moralens väg sökt nå dithän, men hade knappt lyckats. Det unga släktet, romantikernas, lockas framför allt av den kristna religionens skönhet, och för denna nya skönhetskult går Franzén i spetsen liksom samtidigt madame de Staël och Chateaubriand i Frankrike. Och denna väg ledde till målet. Att han så kunde slå an på samtiden, berodde till en del nog också på hans verskonst. Frihetstidens vers hade varit stel, nästan blott jambisk, och det ojämförligt mest använda versmåttet hade varit alexandrinen; dak-

Digitized by Google

tyler och anapester brukades icke. Den gustavianska tiden, särskilt Kellgren, lättade väl på denna stela vers, men Franzén går ännu längre, skyr ej daktyler och föredrar nästan trokéer för jamber; så är Människjans anlete på fyrtaktiga trokéer, växlande med tretaktiga. Hans strofer ha därför fått »en omedelbar, daggfrisk skönhet», som särskilt måste hava tilltalat en mästare som Kellgren, vilken mer än någon annan berett vägen för Franzén.

Även de båda följande åren, 1794 och 1795, kännetecknas av en rik poetisk produktion. Franzén införde då en mängd dikter både i Åbo Tidningar och Stockholms-Posten, och dessutom finnas från denna tid ganska många andra, blott handskrivna, bland dem även några dramatiska fragment. För dramat hade naturligtvis en lyriker som Franzén ingen begåvning, men två av dessa fragment äro ganska intressanta, Valeria och Erik XIV. Det förra stycket är, såsom Castrén visat, byggt såsom en fransk tragedi, men Franzén har tydligen tänkt att kombinera denna stil med den engelska; fragmenten äro nämligen på blankvers, och på ett ställe märker man tydliga reminiscenser av Hamlets bekanta monolog. Detta Shakspere-inslag kan ock iakttagas i det andra fragmentet, Erik XIV. Sannolikt var det en nyförvärvad vän, Carl Birger Rutström, som riktat hans uppmärksamhet på den engelske skalden, av vilken Rutström, som då var Thorildian, var en ivrig beundrare. Dessa Shakspere-intryck röja sig även i andra dikter från denna tid, och särskilt tyckes Midsommarnattsdrömmens romantiska älvvärld hava slagit an på Franzén. Denna värld kommer nämligen fram i ett par av hans dikter från denna tid, särskilt i Det nya Eden, som är en bland hans märkligaste. Den har redan en rent nyromantisk klang, är mystisk, färgrik och aningsfull. Språkets musik har så gripit Franzén, att han för denna musik ofta offrar det klara uttrycket för tanken. Den börjar med en strof, som redan varslar om Atterbom:

Ö, vars höjder att bekransa
Edens änglavakt blev satt,
Dem de saliga omdansa
I en evig sommarnatt;
Natt, lik älvornas på fjällen,
Där i snön med rosenglans
Mötas morgonen och kvällen
Och förgylla deras dans.

Sången öfver Creutz.

Den förkärlek för en mera romantisk poesi, som Franzén alltid haft, stärktes ytterligare genom hans långa utrikesresa, särskilt genom vistelsen i England, och vid återkomsten skrev han sin mest betydande dikt. Till prisämne för 1797 hade Svenska akademien

Digitized by Google

utsatt Sång öfver grefve Gustaf Philip Creutz, och det var i denna tävlan Franzén nu deltog. Dikten har formen av ett pindariskt ode, som upptager sjutton strofer, av vilka inledningen, som skildrar den svenska diktens öden före Creutz, kräver ej mindre än åtta, och åtskilligt talar för, att detta parti ursprungligen varit tänkt såsom en särskild dikt, som först senare kombinerats med sången över Creutz. Uppslaget till sin dikt — eller rättare till inledningspartiet — har Franzén fått från Thomas Grays ode The progress of poesy. Gray var en bland 1700-talets främste lärde, särskilt förtrogen med den grekiska dikten, och en bland de allra första, som insåg den djupgående skillnaden mellan denna och den romerska. Tillika var han en av de första, som tagit intryck av Montesquieus klimatlära, och hade på grund av denna höjt sig till en för denna tid ovanligt bred uppfattning av diktningen. Hans ode, som är byggt alldeles efter Pindaros' mönster, avser att framhålla det karakteristiska för olika folks och tiders diktning. Sitt ursprung leder poesien från Helicons friska källsprång, men — säger Blanck — »Gray söker skönheten hänsynslöst och utan fördomar. Han finner den hos barbarerna bland isklädda fjällar och i hundramila skogar likaväl som hos hellenerna vid det blåa Ägäiska havets stränder». Odet visar oss således poesiens vandring genom tiderna. Och det är denna tanke Franzén tagit upp och utfört för Sveriges vidkommande. Den allmänna ståndpunkten är densamma som hos Gray: ett försök att sammansmälta nyhumanism och romantik. Han börjar med en överlägsen strof, som skildrar den nordiska forntiden:

Ingen Erato på Manhems fjällar
Gratierna böd till dans. Där klang
I dess stormbebodda hällar
Ingen lesbisk sång. Blott Rota sprang
Tjutande på heden, och i spåren
Döden flög från rad till rad.
Barden stod på klippan nära. Håren
På hans hjässa reste sig. Han kvad.
Såsom nordanvindens skarpa
Stormade hans ljud. Och på hans harpa
Från de slagna kämpars tropp
Bloden stänktes opp.

»Barden», som med utslaget hår står på klippan och sjunger, medan blodet från de slagna kämparna stänker upp på hans harpa, stammar från en annan av Grays dikter, The bard, som likaledes varit av ingripande betydelse för svensk diktkonst. »Barden» är ju icke nordisk, men genom en denna tid vanlig sammanbland-

Digitized by Google

ning av keltiskt och nordiskt hade redan hos Klopstock den nordiske »skalden» förbytts till en keltisk »bard».

Efter den första strofen kommer antistrofen, som skildrar huru bardernas sång tystnar. I stället tändas klostrets lampor och spöken vinka med blodiga kors i handen — det är medeltidens natt, som nu breder sig över världen. I Södern hade emellertid — så fortsätter dikten — renässansens nya dag grytt. Till Sveriges runohällar nådde dock knappt en strimma, och ingen skald förmådde att i riddarsalen tolka glömda bragder. Först vid Kristinas hov började åter diktens blommor att spira — »ack, men frosten nöp dem i sin knopp», och det rent nordiska kom ej fram:

Fåfängt du med myrt och lager kröner
Thules klippor, främmande Camén!
Nej, en egen krans dess söner
Bryte sig i snön av gran och en,
Sjungande om gasten, som kring fjällen
Svänger Karlavagnens hjul,
Och om spöken, som i norrskenskvällen
Stiga vita upp ur gravens skjul,
Och om älvor som i gräset,
Medan månen skimrar över näset,
Ringvis dansa, silverblå
Glada, lätta, små.

Den nästa strofen, den sjätte, var den först nedskrivna, och det var ur den, som hela dikten sedan växte fram. Det var — säges det här — i Hellas, som diktkonstens blomsterband först knötos, till dess att bladen liksom genom en storm i lunden spriddes ut åt olika håll. Dalin sökte fåfängt att samla dem, men hans snilles låga blev »blott en lusteld vid Lovisas tron»; skytens sång var ännu försträv, och gallernas lätta språng kunde nordbon ej efterhärma. Men så kom Cypri son (Creutz), och han förstod, vad de föregående ej förstått: att sammangjuta helleniskt och nordiskt, och i Bores land skapade han därigenom en ny skönhetsvärld. Så mynnar dikten i de sista åtta stroferna ut i en poetisk karakteristik av Creutz' diktning.

Här hava vi således romantikens stora genombrott, förberett av Oxenstierna, Kellgren, Thorild och Lidner, och denna romantik är nu förenad med den nyklassicism, till vilken vi funnit ansatser hos Sergel, Ehrensvärd och Adlerbeth, samt med den goticism, som vi spårat hos Gyllenborg och Oxenstierna. Sången över Creutz är således den brännpunkt, där århundradets alla moderna strömningar samla sig. Och denna dikt skulle nu bedömas av den akademi, vars främste smakdomare Leopold var.

Digitized by Google

Till granskare av de inkomna tävlingsskrifterna utsågos Leopold, Edelcrantz, Oxenstierna, Gyllenborg och Sjöberg, och dessa förenade sig om ett yttrande, som med all säkerhet var formulerat av Leopold: Täflingsskriften nr 3 (Franzéns), »som syntes vara av en författare med verkligt snille, avvek likväl i så betydlig måtto från den antagna smaken, att den svårligen utan rättelser och med vissa villkor kunde erhålla priset». Vid akademiens sammankomst utvecklade Leopold utförligare sin mening. Han saknade den plan, som han önskat finna. Dikten innehöll endast den svenska skaldekonstens historia, ganska litet om Creutz såsom skald och intet om hans övriga förtjänster. Planen borde därför utvidgas, ty det var icke Creutz' poetiska förtjänster, som borde utgöra det enda ämnet för en dikt till hans ära. Även hans ämbeten och hans levnadsöden hade bort behandlas. Man måste giva Castrén fullkomligt rätt, då han om denna Leopolds fordran skriver: »Det berättigade i en sådan önskan kan starkt ifrågasättas. Vid behandlingen av en person sådan som Creutz måste diktningen spela huvudrollen, och att fordra av poeten, att han skall karakterisera också hans verksamhet på alla andra områden är pedanteri»; i varje fall skulle det då hava varit »ett logiskt fel i dispositionen att inleda en dikt om statsmannen, människovännen och diktaren Creutz med strofer, som blott hänföra sig till litteraturen». Leopolds kritik.

Viktigare var Leopolds följande anmärkning, som gällde stilen, ty här hava vi i en skarpt tillspetsad form upplysningsfilisterns kritik av romantiken. Att starkt verka på inbillningen och känslorna har väl alltid varit poesiens syfte. Men skalden kan här göra sig skyldig till tvenne olika slag av överdrift. »Det ena synes bestå i valet av vissa rysliga eller vilt sinnliga tavlor och föreställningar, vilka väl kraftigt verka på inbillningen och känslorna och kunna således väl förtjäna namn av poesi, men endast för tider av mindre filosofisk upplysning eller för folkklasser av en råare inbillning. Till detta slaget tyckas mer eller mindre höra målningarna i den första strofen av *Rota, som lopp tjutande kring heden, och skalden, som stod på klippan med håren åt skyn och vars harpa stormade som nordanvinden, under det att bloden av de slagne kämpar stänkte opp däruppå längst nerifrån slaktningsfältet,* målningen i andra strofen av *spöken, som vinka med blodiga kors i handen,* målningen i den tredje av *forna bragder och obesjungna hjälteskuggor,* vilka (för att nyttja det egentliga ordet i stället för det poetiska) *spöka midnattstiden i Sveriges gamla riddarsalar,* äntligen även målningen i den femte strofen av *gasten, som svänger Karlavagnen, spöken, som i deras vita svepningar uppstiga ur graven,* och *älvor, som dansa i*

Digitized by Google

månskenet. Denna slags poesi, änskönt kraftigt verkande på folkmängdens inbillning, var likväl aldrig varken Horatii eller Popes eller Voltaires. Den var några forna skottars, förmodligen även andra råa folkslags, och har blott i senare tider blivit av några tyska skalder återkallad ..... Pope har i sin bekanta klosterheroid — man måste tillstå det — några drag, som likna de anförda. Men det är där den upprörda nunnan, som talar, ställd mitt i den djupa vidskepelsens rätta hemvist och tidpunkt. Här är det skalden själv, som talar, ställd på avstånd ifrån de ämnen, han målar, och utan all hänförelse varken av affekternas eller fördomarnas välde. Lägg till, att själva nunnan uttrycker sig med den varsammaste återhållsamhet.» Leopolds följande anmärkningar — mot det alltför ymniga bruket av bilder och mot versifikationen — äro av mindre vikt. Det resultat, till vilket han kom, var, att poemet väl kunde prisbelönas, men blott med villkor »av ändringar i de ställen, där versen var oharmonisk eller författaren avvek från de godkända och genom alla åldrars samstämmande omdöme fastställda regler, vilkas iakttagande och vård även så mycket tillhörde akademien som skyldigheten att uppmuntra snillen». Akademiens beslut fattades i enlighet härmed. Franzén gav sig nu tillkänna och förklarade sig väl villig att göra ändringar, men gjorde därvid en viktig reservation. En fordran — skrev han — ser jag ingen möjlighet för mig att uppfylla. »Akademien tyckes fordra en filosofisk poesi i de skrifter, hon belönar. Jag känner hos mig ingen styrka att ens våga ett försök i den stilen. Jag hittar i mitt huvud snarare en bild än en tanke. Följande min naturliga fallenhet har jag tillika tröstat mig med Horatii: ut pictura poesis. Vad jag således kan lova akademien är blott att rätta förvirringen i bilderna, oriktigheten i uttrycken och svagheten i versfallet och att tillika söka att närmare vidröra greve Creutz' förtjänster och i allmänhet göra bruk av akademiens anmärkningar. Men att göra ett poem filosofiskt, som var ämnat blott till en målning — det står ej i min makt.» Med detta svar lät akademien sig emellertid nöja, och Rosenstein antecknade i protokollet, att Franzén förklarat »sig benägen att i allt efterkomma akademiens önskan» — således ej fullt detsamma som Franzén skrivit — och akademien, som »således såg det villkor antaget, som hon fästat vid priset», beslöt då, att detta skulle tilldelas honom. Med några i hast företagna ändringar — Franzén hade nämligen kommit till Stockholm — upplästes sedan poemet på högtidsdagen. Sedan drog det om i icke mindre än *fem* år, innan det — efter långa underhandlingar — trycktes i akademiens Handlingar, och då hade det blivit ett väsentligen annat poem. De sjutton stro-

Digitized by Google

ferna hava svällt ut till tjugoåtta, en stor del av den »vidskepelse», som stött Leopold, hade mönstrats ut — spökena, klosterlamporna, älvorna, som vid månljuset dansade på gräset — statsmannen och ambassadören hade uppmärksammats, de friska, originella bilderna hade utbytts mot de schablonmässiga fransk-klassiska, och i det hela hade Leopold fått sin vilja igenom. Romantikens anlopp var tillbakaslaget.

Franzén efter 1797.

Franzén var icke någon manlig natur, allra minst en Thorild, som kunde sätta sig i spetsen för en revolution; han var ett barn, och han föll undan för akademiens anmärkningar. Huruvida han själv till fullo insåg, huru ny och originell hans dikt var, kan ifrågasättas. Något estetiskt program, som han fasthöll på samma sätt, som Thorild fasthöll sitt, hade han knappast, och samtidigt med det att han skrev sina i Stockholms-Posten införda lyriska dikter, tävlade han i akademien med didaktiska poem i den hävdvunna stilen. Vare sig emellertid att akademiens anmärkningar varit orsaken eller ej, faktum är, att Sången öfver Creutz blev vändpunkten i hans poetiska alstring. Hittills hade han utvecklat sig i riktning mot en allt starkare romantik: efter 1797 avlägsnade han sig allt mer och mer från denna. Härtill kunna dock flera orsaker hava samverkat. 1798 hade han förlovat sig med Lilli Roos, och året därpå hade blivit gifta. Den Selma, som endast var ett drömt, oupphinneligt ideal, bleknade därför, förklarligt nog, bort i hans fantasi, och den romantiska erotikens källa hade sinat. Fru Lenngren hade bett honom att ej glömma bort Selma. Tyvärr — svarade Franzén — finner jag, »att min oskyldiga tid är förbi, och den korta blomningen har lämnat kvar blott en ruggig buske, som bär sura frukter». Ännu mera verkade nog de filosofiska studier, på vilka han nu kastade sig. De abstrakta begreppen lågo ju ej för en poet av Franzéns läggning, som i det nyss citerade brevet alldeles riktigt erkände, att han »i sitt huvud snarare fann en bild än en tanke». I sin självbiografi skriver han också, att filosofien »förtorkade — att jag så må säga — källan till mitt poetiska liv». Detta intresse för den tyska filosofien, närmast kantianismen, berodde utan tvivel på hans religiositet. Den tyska filosofien skulle ju bygga upp, vad upplysningen rivit ned, och Franzén såg här till en början nog en brygga till religionen; det är denna åskådning, som ligger bakom hans promotionsdikt 1798: Öfver filosofien af det 18:de seklet. Själva tankeinnehållet är här detsamma, som vi möta hos romantiken. Det döende århundradet kallas, som så ofta sedan, inför domarskranket, och dess skepticism, dess materialism, dess ateism fördömas. I denna natt finnes blott en gryningsstrimma, och det är den nya

Digitized by Google

tyska filosofien. Men om tankeinnehållet förebådar den nyromantiska reaktionen mot 1700-talets rationalism, är däremot formen upplysningspoesiens. För den — jag citerar åter Castrén — »som nu efter varandra läser Sången öfver Creutz och Öfver filosofien af det 18:de seklet, synes mellan dessa dikter ligga en avgrund — så vid, att det förefaller nästan otroligt, att de vore skrivna av samme skald inom en tidrymd av mindre .än ett år. Hela den utveckling, som från hans först tryckta dikter, Människjans anlete, Den gamle kneckten m. fl. ledde i ganska rät linje fram till Sången öfver Creutz, har plötsligt kastats i en helt annan riktning, och allt det, som vid hemkomsten från utrikesresan utgjorde centrum i hans tankevärld, har skjutits undan från denna ställning». Kants filosofi skulle således vara räddningen. Men redan nu kände Franzén, att filosofien icke var nog för människan: »Religion, din heliga hand allena nyckeln har till jordens paradis.» Från den kantianism, som han här ännu omfattade, avlägsnade han sig därför i sina föreläsningar allt mer, framhöll särskilt de slutsatser hos Kant, som han icke kunde biträda, och 1803 lät han prästviga sig samt mottog ett prebendepastorat, Pemar.

F. M. Franzén.
Miniatyr av L. S. Sparrgren. Tillhör advokat Ivar Morssing. Stockholm.

Dessa filosofiska studier återverkade helt naturligt på hans diktning, som nu blev allt mera didaktisk. Han var lyriker, och för andra diktslag än lyriken passade ej hans begåvning. Detta insåg han knappast själv, utan försökte sig såsom berättare, såsom dramatiker och såsom lärodiktare. 1799 införde han i Adlersparres Läsning början till en längre berättande dikt, Lidona, som var avsedd att bliva något i samma stil som Leopolds Den vackra bedjerskan. Men Franzén ägde alls icke Leopolds esprit och berättartalang, och hans dikt, i stället att bliva underhållande, blev ganska tråkig. Än mera misslyckad är hans långrandiga lärodikt, idyll eller berättelse — vad man nu skall kalla den — Emili eller en afton i Lappland, som påbörjades 1798 och trycktes 1802. Den upptages av en ändlös konversation mellan man och hustru i ett prästbol uppe i Lappland, och ehuru Franzén, när denna dikt kom ut, blott var trettio år, visar han redan här ansatser till den garru-

Digitized by Google

litas senilis, som blev hans senare diktnings stora olycka. Även som dramatiker försökte han sig, och inskickade 1800 till Svenska akademien en tragedi, Erik Knutsson, som han planlagt redan före utrikesresan. Den erhöll icke något pris och finnes ej heller kvar annat än i fragment.[1] Den var — för att tillmötesgå akademiens smak — skriven ej på blankvers utan på alexandriner, och planen synes mig, särskilt i den första avfattningen, icke så litet erinra om Voltaires Mérope. Å den andra sidan ha dock både Shakspere och Schiller spelat in, och ett fragment, som Castrén meddelar, röjer, så vitt jag kan se, en tydlig inverkan från Schillers diktion.

> Ett barn blott av naturen
> Jag känner knappt min börd. På legda armar buren
> Jag aldrig somna fått i egen moders famn,
> Och aldrig för min far jag jollrade hans namn.
> Hon dog, när jag blev född, och han försvann ur bygden,
> Förföljd, ty på vår jord förföljs ju själva dygden etc.

I varje fall står en dylik vers närmare till Schiller än vare sig till Shakspere eller till de franska klassikerna. Överhuvud fick Schillers filosofisk-didaktiska diktning genom sin idealistiska tendens en stor betydelse för Franzéns senare författarskap, liksom den fick det även för Leopold.

Till nästa års tävlan sände Franzén ett långt didaktiskt poem, Människans ändamål, som likväl kom för sent in. Han diskuterar här den kantska filosofien, men medger själv i brev till Rosenstein, att »om sången över Creutz var felaktig genom för mycken bildrikhet, torde detta poem vara det genom för mycken metafysik». Dikten blev icke tryckt, men Castrén, som läst den, finner den »som helhet nästan oläsbar: en filosofisk avhandling på alexandriner med retoriska fraser och utrop!» Endast såsom lyriker bibehöll Franzén under dessa år något av sin originalitet, ehuru flera av hans nu tryckta dikter äro omarbetningar, — och icke alltid förbättrade omarbetningar — av äldre. Högst stå, egendomligt nog, hans dryckesvisor, särskilt den nästan dityrambiska Dessertvinet (1807), sedan riktigare kallad Champagnevinet.

Överflyttningen till Sverige.

I januari 1808 bröto ryssarna in i Finland, i mars besattes Åbo, och i maj svuro universitetets professorer, bland dem Franzén, trohetsed åt ryske tsaren. Så vitt man kan se tyckas dessa händelser ej hava gjort något starkare intryck på Franzén, ingen dikt har ägnats åt dem, och då Alexander året därpå kom till Åbo, hyllades

[1] Helt och hållet omarbetat trycktes dramat 1836 under titel Drottning Ingierd eller mordet på Eljarås.

Digitized by Google

han av Franzén med en på franska avfattad dikt, som hans landsmän i senare tid helst önskat oskriven. Han var då sedan mer än ett år tillbaka medlem av Svenska akademien, där han invalts två veckor, innan han svor tsaren trohet. I samband med detta inval uppstod frågan, huruvida han skulle stanna i Finland eller flytta över. Hans vänner inom akademien drevo ivrigt på överflyttningen och kunde lova honom Kumla pastorat i Närke. Men Franzén var till ytterlighet tveksam. Karakteristiskt nog hade patriotismen därvid ingen betydelse. Han kunde ju tveka, om det var hans plikt att stanna i den erövrade landsändan eller förbliva svensk. För båda alternativen funnos starka skäl. För Franzén däremot existerade icke hela frågan. Det var endast de små, privata synpunkterna, som spelade in. Hans skilsmässa från Finland skedde »kompromitterande lätt och smärtfritt» — såsom man kunnat vänta av det barn, han var. · Han hade — yttrar Castrén — »inga betingelser att bli en tragisk person. Lika litet som han själv någonsin lyckats dikta något verkligt tragiskt, lika litet finner man i hans själsliv någon möjlighet för tragik. Hans känsloliv saknade de stora djupen, där tragiken rör sig.»

Sista dikter.

1810 blev han kyrkoherde i Kumla, och 1811 flyttade han till Sverige. Någon brytningspunkt i hans diktning utgör denna överflyttning icke. Han skrev sedan en mängd stora, berättande dikter: Julie de S:t Julien, Gustaf Adolf i Tyskland, Svante Sture eller Mötet i Alvastra och Columbus, vilka tillhöra den ohjälpligt döda litteraturen, och det var fortfarande endast såsom lyriker, som han kunde göra någon insats. Han gjorde det dels genom sina psalmer, dels genom Fannydikterna. De religiösa intressena hade för honom blivit allt starkare och starkare, redan i Finland hade han diktat flera psalmer, och i Sverige började han nu tillsammans med Wallin arbeta på den nya psalmbok, som 1819 blev antagen. Franzéns bidrag, en äkta och god religiös lyrik, ett uttryck för hans veka, känsliga och barnafromma personlighet, behandlas emellertid lämpligen i nästa del i samband med hela den religiösa väckelsen under romantiken. De första Fannydikterna trycktes 1821 i Stockholms-Posten, och i 1824 års upplaga av Franzéns Skaldestycken bilda Selma- och Fannydikterna en poetisk cykel. De stå i ett visst motsatsförhållande till varandra. Selma hade varit den unga kvinnan, sådan som ynglingen drömt sig henne, Fanny däremot framställer henne, sådan som hon kan te sig för den åldrande mannen. Franzén uttrycker detta så, att Selma var Fannys moder, och cykeln avser att framställa en ung flickas själshistoria, att följa henne från vaggan till graven. Det är barnet, som i dessa dikter först får en plats i

Digitized by Google

vår litteratur. Uppslaget hade kommit från Bernardin de Saint-Pierres bekanta berättelse Paul et Virginie, och ungefär samtidigt med Franzéns Fannysånger skrev Tegnér inledningsromansen till Frithiofs saga, Frithiof och Ingeborg, där den franska förebilden är alldeles omisskännelig; samma ungdomliga par återfinnes ock hos Franzén: Edwin och Fanny. Huruvida han verkligen lyckats att giva oss barndomens poesi, kan dock diskuteras. Franzén synes väl mer än de flesta andra hava varit danad att bliva en barnens skald, ty knappt någon annan svensk diktare har ägt hans naiva barnasinne. Men i Fannysångerna blir naiviteten ofta affekterad, allt för »ljuf», och sentimentaliteten är vår tid för stark. Dylika himmelska väsen äro de unga flickorna i verkligheten dock icke. Fanny är för mycket eterisk och för litet jordisk. Redan här nere är hon en liten ängel, som trår till sitt himmelska hem, och innan hon mognat till kvinna, dör hon av lungsot. Detta ger hela cykeln en atmosfär av andligt sjukrum. Därtill kommer en annan svaghet. Selma hade dock från början haft något jordiskt underlag. Fanny har det icke, är en ren fantasiskapelse, stundom en allegori — av vad kan vara ovisst, men väl av den överjordiska kärleken — och detta kastar en skugga av overklighet över hela cykeln.

Dessa dikter, genom vilka Franzén blev en svensk motsvarighet till Lamartine, voro emellertid hans sista insats av någon betydenhet. 1824 flyttade han till Stockholm såsom kyrkoherde i Klara, och samtidigt blev han efter Rosenstein Svenska akademiens sekreterare. Tio år senare steg han till biskop i Härnösand, och såsom sådan avled han 1847 — ett halvt århundrade efter det att han mottagit priset för Sången öfver Creutz och den siste av dem, som ännu med en viss rätt kunde räknas till de gustavianska skalderna.

Titelvignett ur Polymnia eller skaldestycken af särskilte författare. 1807.

Digitized by Google

DEN GUSTAVIANSKA ROMANEN

Intresset för romanen.

I jämförelse med dramat spelar den gustavianska romanen en mycket underordnad roll. Den synes knappt tillhöra litteraturen. Frihetstiden hade här visserligen icke åstadkommit mycket, men den hade dock skapat en svensk originalroman. Den gustavianska tiden har däremot icke en enda roman, som i betydelse för samtiden kan sättas upp mot Adalrik och Giöthilda. I någon mån sammanhänger detta måhända med de bägge tidsåldrarnas olika skaplynne. Romanen är framför allt en diktform för borgerligheten, och frihetstiden hade till sin karaktär snarare varit borgerlig; Gustav III:s tid var hovets och aristokratiens, och romanen trädde därför i bakgrunden. Ingen av de stora författarna skrev någon roman, och den ende, som försökte sig såsom berättare på prosa, var Leopold. Därav må man likväl icke draga den slutsatsen, att den gustavianska romanlitteraturen varit obetydlig. Tvärtom var den mycket stor och ökades år från år, visserligen till den ojämförligt största delen med översättningar, och de lånbibliotek, som nu uppstodo, voro särskilt anlagda på att förse kundkretsen med romaner både på originalspråken och i översättning. Inom de mera bildade klasserna märker man just ingen inverkan från denna romanlitteratur; för dem hava knappt några andra arbeten än La nouvelle Héloïse, Werther och Voltaires conter haft betydelse. Dess mera har romanen betytt för den mera illitterata medelklassen, och även i romanen speglar sig de stora kulturrörelser, för vilka förut redogjorts, såväl upplysningen som förromantiken.

Den pikareska romanen.

Den pikareska romanen hade ju kommit till Sverige redan under frihetstiden, och Fieldings klassiska Tom Jones hade 1765 översatts till svenska; nu (1779) följde Joseph Andrews. Prévost, som under frihetstiden varit en bland de mest lästa utländska romanförfattarna och redan då fått flera svenska efterföljare, fann sådana även nu; den mest bekante är Erik Erland Ullman, vilken man måhända minnes från föregående del såsom författare till den fortsättning, han 1780 tog sig före att skriva på första delen av Rålambs En svensk adelsmans äfventyr. Hans andra romaner äro i samma stil: Den svenska

Digitized by Google

fröken (1780) och En svensk grefves besynnerliga händelser (1782). Även Den svenska actricens egen berättelse om sina ungdomshändelser (1780) erinrar om Prévosts mest bekanta roman, Manon Lescaut, är liksom denna en demimonderoman, och dess början, som tilldrar sig i Sverige, är icke illa skriven. För den gustavianska tiden är dock den pikareska romanen en mindre karakteristisk företeelse än upplysningsromanen och den sentimentala romanen, som bägge föreligga i flera olika avskuggningar. Ty i dem återfinna vi tidens båda motrörelser.

Kexél.

Den tongivande inom upplysningsromanen som på så många andra områden var Voltaire, och hans satiriska conter studerades flitigt både på franska och i översättning. Hans Zadig kom ut på svenska 1760 och 1780, Candidus eller alt til det bästa 1783, Den babyloniska prinsessan 1786 och L'Ingenu eller naturens son 1798. Det var denna förebild, som Kexél hade för sina komiska berättelser. Den utförligaste av dessa, Zamaleski (1781), är emellertid blott en översättning av en roman av Voltaire-imitatorn Imbert. Mera självständiga äro några mindre berättelser, som han införde i Mina tidsfördrif på gäldstufvan (1776—1777). Här möter man bl. a. två bibelparodier, icke oskyldigt skämtande såsom Bellmans utan tydligen avsedda att nedhåna bibeln. Den ena är riktad mot Salomo och kallas Baldur den vise, historiette, funnen i et sterbhus i Sigtuna. Förklädningen är mycket genomskinlig. Baldur är borgmästare i Uppsala och får besök av Maja Thorborg från Skokloster (drottningen av Saba): »Baldur tog emot henne med sin vanliga politesse, gav henne åtskilliga föreläsningar i den världsliga visheten, tog hennes gåta och skickade henne slutligen till Skokloster tillbaka, sedan både hennes hjärta, förstånd och mage blivit så uppfyllda med vishet, att hon hade känning hela nio månader efteråt.» Egentligen hade Baldur ingenting annat att göra »än att skriva vers och klappa fruntimmer. På det hans visdomskälla ej måtte torka ut, så tog han sig 200 hustrur och 500 mätresser utom de flickor, som par hazard kunde tillfalla honom ifrån Uppsala, Trosa, Björkö och andra kringliggande länder.» Med en av dessa har han om natten ett samtal, som är en parodi på Höga Visan: »Dina hår äro såsom en getahjord, dina tänder som en fårskock, och dina bröst äro såsom åsnetvillingar för en kärra» — herr borgmästaren var med all sin vishet så kär i Gogo, att han inte visste, vad han sade.

På samma sätt parodieras Simsons historia i Sagubrott om pater Gispogapius. På grund härav blev Kexél av Stockholms stads konsistorium anmäld för missbruk av Guds ord och för gudsförsmädelse, svarade ganska oförsynt, men tyckes hava undsluppit med en varning.

Marmontel.

Denna bibelsatir är utan tvivel en reflex av dem, Voltaire skrivit, och visar, huru långt man nu i detta fall vågade gå i Sverige. En annan fransk upp-

Digitized by Google

lysningsförfattare, Marmontel, nu nästan glömd, var på sin tid ytterligt populär även i Sverige. Hans Bélisaire översattes tidigt på svenska, redan 1768 — ett år efter det franska originalet — av Liliestråle, Les Incas 1795—96, och hans Contes moraux trycktes t. o. m. på franska i Stockholm, där den tyckes hava använts såsom skolbok. Såsom romaner äro de, isynnerhet Bélisaire, mycket svaga, men de förfäkta upplysningens allmänna idéer, tolerans o. s. v. och tyckas mycket hava slagit an. Marmontel fick även åtskilliga svenska imitatorer, av vilka de mest betydande voro Johan Albrecht Schmidt och Edward Gyldenstolpe. Den förre efterbildade i Landtnöjet (1772—1773) Contes moraux, den senare Bélisaire i Östgöthaförsten Harald Ulfssons händelser (1782). Bägge, liksom förebilden Marmontel, stå dock den sentimentala romanen mycket nära.

Den sentimentala romanen.

Den sentimentala familjeromanen hade börjat i England med Richardson. Han tyckes hava varit en av den gustavianska tidens mest lästa författare; 1779 översattes hans Den engelske baroneten Charles Grandisons historia och 1783 hans Pamela, men redan dessförinnan omtalas de såsom ytterligt populära. I Rudins Vitterhets Journal (1777) klagas över allmänhetens bristfälliga smak. Goda författare brydde man sig ej om, men »däremot finner man Pamela, Clarisse och Grandison i vacker form på alla boklådor», varigenom ägaren röjer sin brist »på lärdom och smak för vitterheten». Det var den högre kritikens dom, men den säger oss ock, att den stora allmänheten hade sin egen avvikande smak. Den andre berömde sentimentale romanförfattaren Oliver Goldsmith's Land-prästens i Wakefield lefverne överflyttades 1782 till svenska och följdes 1790—91 av Sternes Yoricks känslosamma resa, som särskilt i Thorild fann en entusiastisk beundrare. Tidens mest berömda sentimentala roman La nouvelle Héloïse blev däremot, egendomligt nog, icke översatt på svenska, ehuru vi redan sett, att få diktverk så ivrigt studerats och haft en så stor betydelse för den svenska litteraturen som detta. Dess enda medtävlare i detta fall var Werther, som 1783 utkom på svenska. Även några romaner av andra Stürmer und Dränger översattes; så några av Klinger och en av Lenz. Den svenska Wertherlitteraturen, både på vers och prosa, blev ganska stor, och om denna har jag redan haft tillfälle att tala (sid. 449). Överhuvud är det genom romanen, som den tyska litteraturen vinner insteg i Sverige, såsom en läsning för medelklassen, under det att de mera bildade fortfarande togo sina intryck från Frankrike. I Tyskland sjönk emellertid Sturm und Drangrörelsen ned på ett lägre litterärt plan. Schiller och Goethe blevo nyhumanister. Men den rörelse, de satt i gång, fortsattes av andra, särskilt av Kotzebue och Lafontaine, vilkas oerhört tårdrypande och kälkborgerliga romaner mot århundradets slut

Digitized by Google

blevo de mest populära i Sverige. 1793—1794 utkom den förres Orthenbergska familjens lidande, och vad man särskilt prisade hos Kotzebue var »det höga och sentimentala, blandat med det lustiga och löjliga och familjärt naiva». Ännu mera populär var Lafontaine, och enligt Böök skall ungefär ett halvt hundratal av hans romaner hava översatts till svenska. Det, som här slog an, var den sentimentala skildringen av småfolket. Slutligen kom den rent förromantiska romanen. Den första av dessa var Walpoles medeltidsroman The castle of Otranto (1764), som icke översattes till svenska. Av hans efterföljares arbeten utkommo däremot flera på vårt språk, av Anne Radcliffe icke mindre än fem romaner, av Lewis hans berömda The monk (1800). Lika populär blev denna roman i Tyskland, där ett nytt species uppstod: rövarromanen, som hade sin källa i Schillers drama Die Räuber. En stor mängd av dessa överflyttades under 1800-talets första år på svenska, bland dem Vulpius' världsbekanta Rinaldo Rinaldini.

Det var särskilt dessa senare romaner, som slukades av den tidens ungdom, och det var av dem, som de unga nyromantikerna fingo sina första litterära intryck.

Digitized by Google

LITTERATURHÄNVISNINGAR

Allmänt. C. T. Odhner: Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering I—III: 1 (1885—1905). P. D. A. Atterbom: Svenska siare och skalder III—VI: 1—2 (1844—55). B. E. Malmström: Grunddragen af svenska vitterhetens historia II—IV (1867—68). Svenska litteraturens historia, red. av O. Sylwan I (1919). G. Ljunggren: Svenska vitterhetens häfder efter Gustaf III:s död I—III (1873—81). H. Lindgren: Sveriges vittra storhetstid I : 2 (1896). V. Vedel: Svensk romantik (1894). M. Lamm: Upplysningstidens romantik I—II (1918—20). A. Blanck: Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur (1911). H. Borelius: Gessners inflytande på svenska litteraturen (Samlaren 1901). O. Levertin: Från Gustaf III:s dagar (1896; omtr. i Saml. skr. VII, 1908). W. Söderhjelm: Åboromantiken (1915). Handlingar ur v. Brinkmanska archivet på Trolle-Ljungby, utg. af G. Andersson I—II (1859—65). M. J. Crusenstolpe: Karakteristiker ur samtidas förtroliga bref och anteckningar (1851).

Inledning. E. Tegnér: Gustaf Mauritz Armfelt I—III, 2:a uppl. (1893—94). O. P. Sturzen-Becker: Reuterholm (1862). C. Forsstrand: En gustaviansk ädlings ungdomshistoria (1925).

Gustav III. Odhner: se ovan. L. Stavenow: Konung Gustaf III (1901; 2:a uppl. 1910). H. Schück: Gustaf III (1904). O. Levertin: Gustaf III (Från Gustaf III:s dagar; omtr. i Saml. skr. VII, 1908). N. Erdmann: Gustaf III (1907). Comtesse d'Armaillé: La comtesse d'Egmont (1890; sv. övers. 1893). E. G. Geijer: Konung Gustaf III:s efterlemnade . . . papper I—III (1843—45). A. Geffroy: Gustave III et la cour de France I—II (1867). Kon. Gustaf III:s bref till . . . Wachtmeister och . . . Franc, utg. af G. Andersson (1860). Konung Gustaf III:s bref till friherre G. M. Armfelt, utg. af E. Tegnér (Hist. handl. XIII : 3, 1883). Gustav III:s och Lovisa Ulrikas brevväxling, utg. av H. Schück I—II (1919; äv. i Sv. akad. handl. ifr. 1886, XXIX—XXX). B. v. Beskow: Om Gustaf den tredje såsom konung

Digitized by Google

och menniska I—V (Sv. akad. handl. ifr. 1796, XXXII, XXXIV, XXXVII, XLII, XLIV, 1860—69).

Skolor och universitet. H. Hernlund: Bidrag till den svenska skollagstiftningens historia under partitidehvarfvet I (läroverksprogr. 1882; bilagor 1892), Skolordningsförslaget af den 28 nov. 1778 (läroverksprogr. 1880). C. Annerstedt: Upsala universitets historia III : 1 —2 & Bihang IV—V (1912—14). M. Weibull & E. Tegnér: Lunds universitets historia 1668—1868, I—II (1868). Åbo universitets lärdomshistoria I—X (1890—1908; i Skr. utg. av Sv. litt.-sällsk. i Finland). O. Levertin: Thorilds disputation (Samlaren 1892; omtr. i Från Gustaf III:s dagar, 1896 och Saml. skr. VII, 1908).

Akademierna. G. Ljunggren: Svenska akademiens historia 1786 —1886, I—II (1886). Svenska akademiens dagbok 1786—1789, utg. af H. Schück (1916). Gustavianska brev, utg. av H. Schück (1918). B. E. Hildebrand: Berättelse om Kongl. Svenska Vitterhets Akademiens stiftelse, öden och verksamhet (Vitt. hist. o. ant. akad. handl. XXI, 1857). L. Looström: Den svenska konstakademien . . . 1735 —1835 (1887—91). N. Beckman: Göteborgs vetenskaps- och vitterhetssamhälle 1778—1928 (Göteb. k. vet.- o. vitterh.-samh. handl. F. 4: XXXII, 1928). G. Göthe: Historisk öfversigt af de vittra samfunden i Sverige före Svenska akademiens stiftelse (1875). O. Sylwan: Till Utile Dulcis historia (Samlaren 1907). G. Lindstén: Några brefutdrag rörande Utile Dulci i början af 1780-talet (Samlaren 1916).

Censur, press och bokmarknad. H. L. Rydin: Om yttrandefrihet och tryckfrihet (1859). G. Eberstein: Den svenska författarrätten, H. 1 (1923). G. E. Klemming & J. G. Nordin: Svensk boktryckerihistoria 1483—1883 (1883). B. Lundstedt: Sveriges periodiska litteratur I (1895). H. Schück: Den svenska förlagsbokhandelns historia II (1923).

Kyrkan och upplysningen. C. A. Cornelius: Svenska kyrkans historia efter reformationen II (1887). H. Levin: Religionstvång och religionsfrihet i Sverige 1686—1782 (1896). H. Valentin: Judarnas historia i Sverige (1924). R. Sundelin: Svedenborgianismens historia i Sverige under förra århundradet (1886). H. Schück: Uno von Troils memoarer (Ur gamla papper IV, 1899). E. M. Rodhe: Jacob Axelsson Lindblom såsom biskop i Linköping (1905). H. Schück: Ur ärkebiskop Lindbloms papper (Ur gamla papper IV, 1899). O. Wallqvist, Minnen och bref, utg. af E. V. Montan (1878). Olof Wallquists självbiografiska anteckningar, utg. af J. Helander (Skr. utg. af Kyrkohist. fören. III: 1, 1900). H. Schück: Ur Olof Wallquists självbiografi (Ur gamla papper IV, 1899). J. Rosengren: Om Olof Wallqvist såsom biskop och eforus (1901).

Digitized by Google

Mystiken. Schinkel & Bergman, Minnen ur Sveriges nyare historia I—III (1852—53). O. P. Sturzen-Becker: Gustaf den tredjes guldmakare (Sv. månadsskr. 1864), Henrik Gustaf Ulfklo (ibid.). H. Schück: Från mysticismens tid (Ur gamla papper I, 1892). C. Forsstrand: Spåkvinnor och trollkarlar (1913). E. W. Dahlgren: Carl Bernhard Wadström (Nord. tidskr. f. bok- o. bibl.-väsen II, 1915).

Vetenskapen. E. Hildebrand: Svenska publikationer af historiska handlingar (Hist. tidskr. VI, 1886). Anders Schönbergs bref till bergsrådet Adlerwald (1920). N. Ahnlund: Historieskrivaren Jonas Hallenberg (Sv. tidskr. XIII, 1923). K. Piehl: Quelques mots sur la vie et les œuvres de l'illustre orientaliste suédois J.-D. Akerblad (Actes du 8e congrès des orientalistes IV, 1892). C. W. Böttiger: Minne af . . . Samuel Ödmann (Sv. akad. handl. ifr. 1796, XLIII, 1868). H. Wijkmark: Samuel Ödmann (1923). A. Nyblæus: Den filosofiska forskningen i Sverige I: 1—2 (1873—75). Om Aurivillius och Björnståhl se Sv. biograf. lexikon I, IV (1920, 1924).

Memoarer. C. Trolle Bonde: Riksrådet grefwe Gustaf Bonde I—IV (1897—99). L. Stavenow: Riksrådet grefve Gustaf Bonde såsom statsman och författare (Hist. tidskr. XIX, 1899). G. F. Gyllenborg: Mitt lefverne 1731—1775, utg. af G. Frunck (1885). Ur Axel Reuterholms dagbok, utg. av H. Schück (1921). Uno von Troils självbiografi och reseanteckningar (Svenska memoarer och bref, utg. af H. Schück & O. Levertin I, 1900), A. L. Hamilton: Anekdoter till svenska historien under Gustaf III:s regering (Sv. mem. o. bref IV, 1901). Joh. v. Engeström: Historiska anteckningar och bref från 1771—1805, utg. af E. V. Montan (1877). E. Schröderheim: Skrifter till konung Gustaf III:s historia jämte urval ur Schröderheims brefväxling, utg. af E. Tegnér (1892). Bref från Elis Schröderheim (Sv. mem. o. bref VI, 1902). O. Levertin: Elis Schröderheim (Från Gustaf III:s dagar, 1896; omtr. i Saml. skr. VII, 1908). Amiral Carl Tersmedens memoarer, utg. av N. Sjöberg & N. Erdmann I—VI (1912—19). F. A. v. Fersen: Historiska skrifter, utg. af R. M. Klinckowström I—VIII (1867—72). C. G. Malmström: Axel Fersen som memoirförfattare (Sv. tidskr. 1871; omtr. i Smärre skrifter rörande sjuttonhundratalets historia, 1889). J. G. Oxenstierna: Dagboks-anteckningar åren 1769—1771, utg. genom G. Stjernström (Skr. utg. af Sv. litt.-sällsk. 1881), Mitt minne (Sv. mem. o. bref I, 1900). Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok I—VI (1902—27). Ur svenska hofvets och aristokratiens lif, utg. af A. Ahnfelt I—VII (1880—83). G. J. Ehrensvärd: Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof, utg. af E. V. Montan I—II (1877—78). L. v. Enge-

Digitized by Google

ström: Minnen och anteckningar, utg. af E. Tegnér I—II (1876). O. Wallqvist: Minnen och bref, utg. af E. V. Montan (1878). J. A. Ehrenström: Efterlemnade historiska anteckningar, utg. af S. J. Boëthius I—II (1882—83). G. G. Adlerbeth: Historiska anteckningar, utg. af E. Tegnér I—II (1892—93). R. F. Hochschild: Memoarer, utg. af H. Schück I—III (1908—09). A. F. Skjöldebrand: Memoarer, utg. af H. Schück I—V (1903—04).

De nya estetiska åsikterna. M. Lamm: Huvudriktningarna inom sjuttonhundratalets estetik (Festskrift tillägnad Werner Söderhjelm 1919). T. Hasselqvist: »Ossian» i den svenska dikten och litteraturen (1895). G. Nikander: Jacob Tengström såsom akademisk lärare och biskop intill 1808 (1913). A. Nilsson: Jakob Fredrik Neikter (Samlaren 1913). G. Bergh: Litterär kritik i Sverige under 1600- och 1700-talen (1916). G. Gjörloff: De estetiska åskådningarna vid universiteten (Samlaren 1900). O. Sylwan: De vittra tidskrifternas kritik (Samlaren 1900). H. Borelius: Gessners inflytande på svenska litteraturen (Samlaren 1901). E. Wrangel: Goethe och Sverige (Sv. litt.-sällsk. i Finl. förhandl. o. uppsatser, XXI, 1907).

Den gustavianska neoantiken. K. Warburg: Karl August Ehrensvärd (1893). G. Bergh: Ehrensvärds idealuppfattning i förhållande till Winckelmanns (Samlaren 1918). G. Ljunggren: Jemförelse emellan Ehrensvärd och Winckelmann såsom konstfilosofer (Sv. akad. handl. ifr. 1796, XXIX, 1857), Om Ehrensvärds konstfilosofiska ståndpunkt (ibid. XLVI, 1871). Å. Stavenow: Carl Hårleman (1927). C. D. Moselius: Louis Masreliez (1923). G. Göthe: Johan Tobias Sergel (1898), Sergelska bref (1900). L. Looström: Johan Tobias Sergel (1914). C. R. Nyblom: Minne af öfverintendenten friherre Carl Fredrik Adelcrantz (Sv. akad. handl. ifr. 1886, V, 1890). G. G. Adlerbeth: Gustaf III:s resa i Italien (Sv. mem. o. bref V, 1902). A. Beijer: Abbé Domenico Michelessi (Samlaren 1920). E. Tegnér: Gudmund Göran Adlerbeth (Valda skrifter V, 1906).

De tidigare gustavianerna. L. Ribbing: Om Olof Bergklint (1874). H. Himmelstrand: Olof Bergklints kritiska verksamhet (1898). E. Beckman: En skolkontrovers med politiskt efterspel. Ett bidrag till Olof Bergklints ungdomshistoria (Samlaren 1901). O. Levertin: Johan Wellander (Skr. utg. af Sv. litt.-sällsk. XV, 1896; omtr. i Saml. skr. XII, 1908). C. Eichhorn: Tilas (Nya svenska studier, 1881). O. Wieselgren: Samuel Olof Tilas (Samlaren 1908). J. Mortensen: Kyrkostötoschopia Saebyensis (Samlaren 1910).

Oxenstierna. M. Lamm: Johan Gabriel Oxenstierna (1911). C. D. af Wirsén: Minne af Johan Gabriel Oxenstierna (Sv. akad. handl. ifr. 1796, LXI, 1885; omtr. i Lefnadsteckningar, 1901).

Digitized by Google

Kellgren. O. Sylwan: Johan Henrik Kellgren (1912). W. Lagus: Skalden Johan Henrik Kellgrens finska lefnadsminnen (1884). C. W. Böttiger: Minne af Johan Henrik Kellgren (Sv. akad. handl. ifr. 1796, XLV, 1870; omtr. i Saml. skr. V, 1874). O. Sylwan: Kellgrens-minnen (Ord och bild XXII, 1913), Stockholms-Posten och Kellgren (Samlaren 1909), J. H. Kellgrens lärospån som kritiker (Samlaren 1896). S. Ek: Kellgrens Åbodiktning (Sv. litt.-sällsk. i Finl. förhandl. o. upps. XXVIII, 1915), Den nya skapelsen (Studier tillägn. Otto Sylwan, 1924), Om Kellgrens sista diktning (Samlaren 1910), Ett par tillägg om Kellgrens sista diktning (Samlaren 1911). M. Lamm: Bidrag till kännedomen om Kellgrens journalistiska verksamhet i Stockholmsposten (Samlaren 1913), Kellgrens »Våra villor» (Samlaren 1910). H. Schück: Kellgrens första opera (Ur gamla papper III, 1897), Johan Henrik Kellgrens bref till Abraham Niclas Clewberg (Skr. utg. af Sv. litt.-sällsk. i Finl. XXVII, 1894), Kellgrens bref till Rosenstein (Samlaren 1886—87), Från Johan Henrik Kellgrens ungdomsår (Nord. tidskr. 1891), Kellgren, Bellman och Gustaf III (Ur gamla papper VII, 1905), En reception i »Franciskanerorden» (Ur gamla papper I, 1892), Ett griftkvädes historia (Ur gamla papper II, 1894). A. Blanck: »Nya skapelsens» båda versioner (Samlaren 1913). V. Söderberg: Bidrag till kännedomen om Kellgrens studier (Samlaren 1902). G. Bergh: Kellgrens första recension (Samlaren 1916). G. Lindstén: En oration af Kellgren från Åbotiden (Samlaren 1917), Några okända dikter af Kellgren, Leopold och Bellman (Samlaren 1916). G. Ljunggren: Kellgren och Reuterholm (Smärre skrifter III, 1881). M. Areskoug: Ett bidrag till kännedomen om Kellgrens utveckling under 1780-talet (Samlaren 1925). K. Warburg: Striden om »Ordensvurmen» (Göteb. högsk. årsskr. III, 1897; omtr. i Essayer, 1918). A. Forsström: Kellgren och Horatius (Sv. litt.-sällsk. i Finl. förhandl. o. upps. XXXIII, 1920). C. M. Stenbock: J. H. Kellgrens sista dagar, hans död och begrafning (Samlaren 1913). C. Forsstrand: De tre gracerna (1912). C. W. Böttiger: Minne af Nils von Rosenstein (Sv. akad. handl. ifr. 1796, LII, 1877). Ur Nils von Rosensteins brefsamling, utg. af H. Schück (Sv. mem. o. bref IX, 1905). Forselles, J. af: A. N. Clewberg-Edelcrantz och hans omgifning (1903).

Thorild. A. Nilsson: Thomas Thorild (1915; även i Edda II—III, 1914—15), Thomas Thorild ännu en gång (Edda XV, 1921). G. Ljunggren: Thorilds »Nina» (Smärre skrifter III, 1881). B. v. Beskow: Om den estetiska betydelsen af Thorilds strid emot Kellgren och Leopold (Sv. akad. handl. ifr. 1796, XLVIII, 1873). L. Weibull: Thomas Thorild, hans ungdom och studentår i Lund (1896),

Digitized by Google

Thomas Thorilds bref, H. I—III (Skr. utg. af Sv. litt.-sällsk. XIX, 1899—1902), Ur Thorilds litterära kvarlåtenskap (Samlaren 1898), Thorildiana (Samlaren 1900). A. Karitz: Tankelinjer hos Thorild (Lunds univ. årsskr. N. F. IX, 1913). C. D. Marcus: Thorilds Passionerna (Göteb. k. vet.- o. vitterh.-samh. handl. F. 4. XV: 1, 1913), Några Thorildsdikter (Studier tillägn. Karl Warburg, 1912). O. Levertin: Thorilds disputation (Samlaren 1892; omtr. i Från Gustaf III:s dagar, 1896 och Saml. skr. VII, 1908). M. Lamm: Thorilds bref till C. F. Cramer (Skr. utg. af Sv. litt.-sällsk. XX, 1907). Till Thorilds minne den 1 oktober 1908 af Litteraturhistoriska seminariet i Lund (Lunds univ. årsskr. N. F. IV, 1908). E. Lewenhaupt: Thorilds juris kandidat examen i Upsala (Samlaren 1885). K. Warburg: Till Thorilds biografi (Nord. tidskr. 1896). F. Böök: Thorild (Stridsmän och sångare, 1910).

Lidner. K. Warburg: Lidner (1889), Litteraturhistoriska anteckningar II: Lidneriana (Samlaren 1883), Ett och annat om Lidner (Samlaren 1896), Lidners afresa från Lund 1775 (Samlaren 1898), Lidners »Medea» (Göteb. högsk. årsskr. IV, 1898), Lidners vistelse i Göttingen (Samlaren 1912). L. Weibull: Bengt Lidner i Lund (1895), Ännu en gång Bengt Lidner i Lund (Samlaren 1897). J. L:son Samzelius: En omtvistad Lidnerbiografi (Samlaren 1921). M. Lamm: Lidnerstudier (Samlaren 1909), Creutz' »Rustan och Mirza» (Samlaren 1911), En förstudie till »Spastara» (Samlaren 1912). E. Lewenhaupt: Bengt Lidner och Patrik Alströmer (Samlaren 1912), Nya bidrag till Lidners biografi (Samlaren 1912), Några Lidnerbref (Samlaren 1914). J. Flodmark: När Lidner gjorde konkurs (Samlaren 1915). S. Belfrage: Genombrottet i Lidners diktning (Samlaren 1913). C. G. Estlander: Lidner och hans finska vänner (Finska vet.-soc. förhandl. 1876; omtr. i Från flydda tider, 1905, och Skrifter II, 1915 = Skr. utg. av Sv. litt.-sällsk. i Finl. CXXV), Lidners finska resa (Finsk tidskr. 1877—78; omtr. i Skrifter II, 1915). O. Sylwan: Några notiser om Lidner (Samlaren 1909). O. Levertin: Till en dikt af Lidner (Samlaren 1892). S. Wieselgren: Några anteckningar rörande Bengt Lidners föräldrar och födelseår (Nord. tidskr. 1878). H. Wieselgren: Några notiser om Bengt Lidner (Samlaren 1882). G. Ljunggren: Lidner i Lund (Smärre skrifter III, 1881). M. Feuk: Lidners poetiska språk (1912). S. Leijonhufvud: Ett bref från Anna Maria Lenngren och två från Lidner (Samlaren 1906). M. Lamm: Clas Fredrik Horn (Dikt och studie 1912).

Teater och drama. F. A. Dahlgren: Anteckningar om Stockholms theatrar (1866). G. E. Klemming: Sveriges dramatiska litteratur till och med 1875 (1863—79, i Samlingar utg. av Sv. fornskr.-sällsk.).

Digitized by Google

J. Flodmark: Stenborgska skådebanorna (1893), När Dramatiska teatern grundades (Sv. teaterhist. samf. årsskr. 1913), Carl Envallsson och hans »Kronfogdar» (ibid. 1914). E. Lund: Blad ur svenska teaterns historia (Nu I, 1875). O. Levertin: Teater och drama under Gustaf III (1889; omtr. i Saml. skr. XVII, 1911), Gustaf III som dramatisk författare (1894; omtr. i Saml. skr. XVIII, 1911), »Gustaf Adolph och Ebba Brahe» af Gustaf III (Sv. tidskr. 1892), »Siri Brahe» (Nord. tidskr. 1892), Johan Wellander (Skr. utg. af Sv. litt.-sällsk. XV, 1896; omtr. i Saml. skr. XII, 1908). E. Lewenhaupt: Bref rörande teatern under Gustaf III (Skr. utg. af Sv. litt.-sällsk. 1891—94). K. Warburg: Om förebilderna till Gustaf III:s dramer (Sv. tidskr. 1876; omtr. i Essayer, 1918). A. E. Friedlander: Gustaf III såsom dramatisk författare (1884). R. Engländer: Johann Gottlieb Naumann als Opernkomponist (1916). B. Schöldström: En komedi af Gustaf Mauritz Armfelt (Hög och sann konstnärlig anda, 1892). C. Eichhorn: Hallman (Nya svenska studier, 1881). O. Wieselgren: Vilhelm von Rosenheim, »den svenske Racine» (Sv. teaterhist. samf. årsskr. 1914), Från operans invigningsföreställning år 1782 (ibid.). A. Beijer: Gustaviansk opera (Ord och bild XXXII, 1923). K. Warburg: Om författarskapet till »Tillfället gör tjufven» (Göteb. k. vet.- och vitt.-samh. handl. N. F. XVI, 1878; omtr. i Essayer, 1918). W. Berg: Anteckningar om Göteborgs äldre teatrar I (1896).

Den eftergustavianska tiden. N. Gobom: Axel Gabriel Silverstolpe (1923), Till Gustaf Abraham Silverstolpes biografi (Personhist. tidskr. XVII, 1915). O. v. Feilitzen: Axel Gabriel Silverstolpe (Några anteckningar om adliga ätten Silfverstolpe, 1884). K. F. Werner: Gustaf Abraham Silverstolpe (ibid.). A. L. Bygdén: Benjamin Höijer (1872). B. Liljekrantz: Benjamin Höijer (1912). H. Forssell: Hans Järta (levnadsteckning i Valda skrifter af Hans Järta I, 1882). L. De Geer: Minnesteckning öfver Hans Järta (1874; omtr. i Valda skr. II, 1892). J. V. Johansson: Den förromantiska balladen i Sverige (Göteb. högsk. årsskr. XVIII, 1912). A. Grape: Tidsrörelser inom studentvärlden i Uppsala 1792—1793 (Samlaren 1923). N. Afzelius: Konventvisor och andra politiska dikter från revolutionsåren 1792—1793 (Samlaren 1923).

Leopold. B. v. Beskow: Minne af stats-sekreteraren Carl Gustaf af Leopold (Sv. akad. handl. ifr. 1796, XXXV, 1862). R. Geijer: Doktor Godmans vishetslära (Nord. tidskr. 1904). C. A. Dymling: Leopolds tidigare estetiska ståndpunkt (Edda XIII, 1920). A. Blanck: Leopold och Anjala-förräderiet (Ord o. bild XXVIII, 1919; omtr. i Anna Maria Lenngren, poet och pennskaft . . . 1922), En bort-

Digitized by Google

glömd gustaviansk idyll (Anna Maria Lenngren . . . 1922). M. Lamm: Leopolds första litterära ståndpunkt (Studier tillägn. Karl Warburg, 1912). K. R. G. Strömberg: Leopolds Virginia (Samlaren 1917). A. Gauffin: Leopolds »Critiska anmärkningar vid hjeltedikten: Tåget öfver Bält» (Samlaren 1900). E. Tegnér: Armfelt och Leopold (Samlaren 1881; omtr. i Valda skr. V, 1906). K. F. Werner: Till Carl Gustaf af Leopolds biografi (Samlaren 1880). Th. Westrin: Leopold och Reuterholm (Samlaren 1891). H. Wieselgren: Leopold och Reuterholm II (Samlaren 1893). B. Wedberg: Blom och Reuterholm (Samlaren 1923). O. S[ylwan]: Några notiser om Leopold (Samlaren 1906). K. Warburg: Svenska akademiens suspension och Leopolds uttalanden därom (Samlaren 1912). E. Lewenhaupt: Bref från Leopold till J. Axelsson Lindblom 1774—1815 (Samlaren 1885—89).

Fru Lenngren. K. Warburg: Anna Maria Lenngren, 2:a uppl. (1917), Fru Lenngrens fader (Nord. tidskr. 1887; omtr. i Essayer, 1918). F. M. Franzén: Minne af fru Anna Maria Lenngren (Sv. akad. handl. ifr. 1796, VIII, 1821; omtr. i Minnesteckningar I, 1848). A. Blanck: Om allvaret i fru Lenngrens diktning (Samlaren 1920; omtr. i Anna Maria Lenngren . . . 1922). F. Böök: Prosabidrag af fru Lenngren i Stockholms-Posten (Samlaren 1910). H. Schück: Kellgren och fru Lenngren (Ur gamla papper VII, 1905).

Franzén. C. D. af Wirsén: Minne af biskopen doktor Frans Michael Franzén (Sv. akad. handl. ifr. 1886, II, 1888). G. Castrén: Frans Michael Franzén i Finland (1902). F. Cygnæus: Teckningar ur Frans Michael Franzéns lefnad (1872; omtr. i Saml. arb. IV, 1884). C. G. Estlander: Ur Franzéns brefvexling (Finsk tidskr. 1880; omtr. i Skrifter II, 1915 = Skr. utg. av Sv. litt.-sällsk. i Finl. CXXV). W. Lagus: Om F. M. Franzéns bortflyttning från Finland (Sv. litt.-sällsk. i Finl. förhandl. o. upps. II, 1887). W. Söderhjelm: Ur Nils von Rosensteins finska korrespondens (Historiallinen arkisto X, 1889). G. Ljunggren: Svenska akademien och sången öfver Creutz (Lunds univ. årsskr. XIV, 1878; omtr. i Smärre skr. III, 1881), Selma och Fanny af Franzén (Lunds univ. årsskr. XV, 1878; omtr. i Smärre skr. III, 1881). S. Ek: Franzéns Åbodiktning (1916).

Romanen. F. Böök: Romanens och prosaberättelsens historia i Sverige intill 1809 (1907).

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 06822 7359

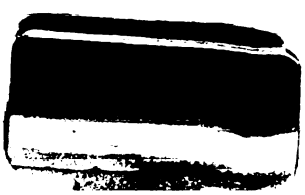

Digitized by Google